

POSZERZAMY HORYZONTY

TOM XVII

Redakcja naukowa

Dr inż. Małgorzata Bogusz

Dr Monika Wojcieszak

Mgr Piotr Rachwał

MONOGRAFIA

SŁUPSK, LUTY 2020

RECENZENCI:

Prof. dr hab. Maria Flis - Uniwersytet Jagielloński, Wydział Filozoficzny

Dr hab. Artur Jacek Kożuch prof. nadzw. UHP - Uniwersytet Przyrodniczo - Humanistyczny w Siedlcach, Wydział Nauk Ekonomicznych i Prawnych

Dr inż. Małgorzata Bogusz - Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, Wydział Rolniczo-Ekonomiczny

Dr inż. Anna Sieczko - Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Wydział Nauk Ekonomicznych

Dr inż. Piotr Prus - Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy, Wydział Rolnictwa i Biotechnologii

Dr inż. Agnieszka Piotrowska-Puchała - Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, Wydział Rolniczo-Ekonomiczny

Dr Jan Zawadka - Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Wydział Nauk Ekonomicznych

Dr Anna Janicka - Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie, Wydział Rolniczo-Ekonomiczny

Dr Monika Wojcieszak - Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Ekonomiczno - Społeczny

Dr Lidia Jabłońska-Porzuczek - Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Wydział Ekonomiczno - Społeczny

Dr Witold Trela - Prywatna działalność gospodarcza

WYDAWNICTWO:

Mateusz Weiland Network Solutions

Druk publikacji wykonano na podstawie dostarczonych oryginalnych tekstów, na odpowiedzialność autorów poszczególnych prezentacji.

ISBN: 978-83-63216-25-2

SPIS TREŚCI

I NAUKI SPOŁECZNE

1. ŹRÓDŁA SUKCESU – NA PRZYKŁADZIE FIRM AMAZON I APPLE Katarzyna Szachta	9
2. WYBRANE ASPEKTY ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO POWIATÓW WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO Michał Mrozek	17
3. EFEKTYWNOŚĆ AKTYWNEJ POLITYKI RYNKU PRACY W WOJEWÓDZTWACH MAKROREGIONU POLSKI PÓŁNOCNEJ Michał Mrozek	27
4. RYNEK PRACY W WOJEWÓDZTWACH MAKROREGIONU POLSKI WSCHODNIEJ W LATACH 2016-2018 Michał Mrozek	38
5. POLITYKA RYNKU PRACY W OGRANICZANIU BEZROBOCIA MŁODZIEŻY NEET Michał Mrozek	49
6. QUO VADIS, POLSKO? ANALIZA WSKAŹNIKÓW MAKROEKONOMICZNYCH Jakub Kubiczek	60
7. ZAGADNIENIA EKONOMICZNE WE WŁADCY PIERŚCIENI Jakub Kubiczek	73
8. UWARUNKOWANIA DZIAŁALNOŚCI GABINETU WOJENNEGO WINSTONA CHURCHILLA Tomasz Janczak	82
9. PRAWNE I POLITYCZNE PODSTAWY FUNKCJONOWANIA DRUGIEGO GABINETU WINSTONA CHURCHILLA Tomasz Janczak	91
10. DYLEMATY W ZARZĄDZANIU SEKTOREM HANDLOWYM Łucja Waligóra	98

11. WPŁYW I ZNACZENIE WYBORU DONALDA TRUMPA NA POLITYKĘ ZAGRANICZNĄ STANÓW ZJEDNOCZONYCH ORAZ JEJ KONSEKWENCJE DLA UNII EUROPEJSKIEJ	
Dawid Sawa	113
12. POLITYKA PRORODZINNA - KARTA DUŻEJ RODZINY	
Aleksandra Sobik	120
13. KWESTIA LUSTRACJI WE WSPOMNIENIACH POLITYKÓW POROZUMIENIA CENTRUM – ANALIZA HISTORYCZNO-POLITOLOGICZNA	
Wojciech Pierściński	126
14. WIZJA TRANSFORMACJI WE WSPOMNIENIACH I WYWIADACH WIESŁAWA CHRZANOWSKIEGO – ANALIZA HISTORYCZNO-POLITOLOGICZNA	
Wojciech Pierściński	132
15. PRAWO ANTYDYSKRYMINACYJNE W POLSCE I NA SZCZEBLU EUROPEJSKIM	
Agata Gorczyca	139
16. PRZESŁANKI SKUTECZNOŚCI DYREKTYWY W PRAWIE KRAJOWYM NA PRZYKŁADZIE DYREKTYWY 2004/39/WE	
Marcin Korytek	146
17. TRUDNOŚCI TERMINOLOGICZNE W PRZEKŁADZIE TEKSTÓW Z ZAKRESU PRAWA SPADKOWEGO	
Agnieszka Pietrzak	154
18. BEZPIECZEŃSTWO W SFERZE SPOŁECZNEJ I PSYCHOLOGICZNEJ CZŁOWIEKA	
Agata Gorczyca	162
19. ZASTOSOWANIE METOD JAKOŚCIOWYCH DO PROBLEMÓW BADAWCZYCH O WYSOKIM ŁADUNKU EMOCJONALNYM	
Aleksandra Drzymala	170
20. WSPIERANIE RODZINY W WYCHOWANIU DZIECI. ROLA I ZADANIA KOŚCIOŁA, PAŃSTWA I SZKOŁY	
Magdalena Gadamska-Kyrcz, Agnieszka Grygiel, Magdalena Ochońska	179

21. PRAKTYKI POLSKICH PRZEDSIĘBIORSTW NA RZECZ POPRAWY JAKOŚCI ŻYCIA ZAWODOWEGO KOBIET	
Gabriela Matwiej	190
22. ROZGRYWKI INTERNETOWE JAKO WSPÓLNOTY TYPU COMMUNITAS	
Klaudia Mularczyk	200

II. NAUKI HUMANISTYCZNE

1. PLANOWANIE I ORGANIZACJA KURSU JĘZYKA SPECJALISTYCZNEGO	
Magda Grzybowska	208
2. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ TALENTU W OCZACH UCZNIÓW SZKÓŁ PODSTAWOWYCH	
Monika Kubiak	216
3. WARUNKI ROZWOJU WSPÓŁCZESNEJ SZTUKI TUNEZYJSKIEJ I ARTYSTYCZNE INTERWENCJE GALERII ELBIROU W SUSIE	
Maria Szulc	225
4. ROZUMIENIE ODPOCZYNKU W WYBRANYCH TEKSTACH JANA PAWŁA II	
Justyna Kapłańska	232
5. EFESKI TYTUŁ MARYI W WYBRANYCH DZIELACH DR MARCINA LUTRA	
Adrian Morawiec	241
6. PROROCY W IKONIE ZSTĄPIENIA DO OTCHŁANI	
Zygmunt Nagel	249
7. GMINA WYZNANIOWA ŻYDOWSKA W LUTUTOWIE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	
Michał Widera	256
8. PATRIOTYZM W PRZEKAZACH CHRZEŚCIJAŃSKICH W YOUTUBE NA PRZYKŁADZIE „LANGUSTY NA PALMIE”	
Damian Zakrzewski	265

III NAUKI ŚCISŁE I PRZYRODNICZE

1. DLACZEGO WARTO ZAINTERESOWAĆ SIĘ ROBOTYKĄ NA PRZYKŁADZIE PROSTEGO POJAZDU PÓŁAUTONOMICZNEGO
Małgorzata Myszona, Dawid Karpiński.....275
2. WPŁYW PYŁÓW ZAWIESZONYCH PM10 I PM2,5 NA ORGANIZM CZŁOWIEKA
Monika Załuska.....285
3. ANALIZA AKUMULACJI CD W GLEBACH UŻYTKOWANYCH ROLNICZO W DORZECZU RZEKI BUG (POLSKA)
Urszula Tarasiuk.....293
4. FORMYLOWANIE HYDROKSYKUMARYN
Magda Domańska, Magdalena Kubik, Jagoda Chmiel, Kinga Ostrowska.....302
5. MATERIAŁ ELEKTRODOWY DO OZNACZANIA GLUKOZY NA BAZIE STRUKTUR PLATYNY OSADZONYCH NA NANORURKACH WĘGLOWYCH MODYFIKOWANYCH LIGNOSULFONIANAMI
Patrycja Płocienniczak, Tomasz Rębiś, Grzegorz Milczarek.....312
6. WYBRANE KLIMATYCZNE ZAGROŻENIA ROLNICTWA
Adrianna Grobelna, Hanna Jaworska.....322
7. PLONOWANIE ŻYTA OZIMEGO NAWOŻONEGO OBORNIKIEM I ZRÓŻNICOWANYMI DAWKAMI AZOTU
Radosław Kropidłowski, Mateusz Pawłowski, Edward Majcherczak.....329
8. OCENA CECH MORFOLOGICZNYCH GLEB UPRAWNYCH W WYBRANYM GOSPODARSTWIE
Mateusz Pawłowski, Radosław Kropidłowski, Mirosław Kobierski.....336
9. UZUPEŁNIANIE PODSTAWOWEGO SKŁADU PASZ GOSPODARSKICH
Monika Zająkała, Sławomir Zająkała.....350

IV NAUKI MEDYCZNE

1. MINIMALNIE INWAZYJNE TECHNIKI CHIRURGICZNE W LECZENIU
ZŁAMAŃ KOMPRESYJNYCH KRĘGOSŁUPA
Paulina Chorylek 357
2. ZESPÓŁ CIEŚNI NADGARSTKA – PRZYCZYNY I PATOFIZJOLOGIA
SCHORZENIA
**Anna Maria Dobosiewicz, Ewelina Litwa, Gracjan Różański, Paulina
Miętkowska**.....363
3. ROZPUSZCZALNOŚĆ ATORWASTATYNY I ROZUWASTATYNY
W WYBRANYCH WSPÓŁROZPUSZCZALNIKACH W ASPEKCIE PODANIA
NA SKÓRĘ
**Alicja Konieczna, Andrzej Winnicki, Marta Czapiewska, Tomasz Gnatowski,
Jerzy Krysiński, Mikołaj Kubasik**.....372
4. CELOWOŚĆ ZASTOSOWANIA PODSTAWOWYCH NARZĘDZI
DIAGNOSTYCZNYCH W DIAGNOSTYCE PEDIATRYCZNYCH SCHORZEŃ
HEMATOLOGICZNYCH. ANALIZA PRZYPADKU
Anna Niemczyk, Magdalena Milek, Magdalena Staś.....381
5. ENDOKRYNOLOGICZNA SYMPTOMATOLOGIA W PRZEBIEGU OSTRYCH
I PRZEWLEKŁYCH CHOROÓB WĄTROBY
**Julia Szczepańska, Agata Orchel, Kacper Mika, Zuzanna Kuźniar, Maksim
Bogusz**.....387
6. AKTYWNOŚĆ FIZYCZNA W LECZENIU NADWAGI I OTYŁOŚCI-
CHARAKTERYSTYKA WYBRANYCH TECHNIK
Ewelina Litwa, Anna Maria Dobosiewicz, Gracjan Różański.....397
7. NORDIC WALKING I JEGO MIEJSCE W KOMPLEKSOWEJ REHABILITACJI
KARDIOLOGICZNEJ- PRZEGLĄD PIŚMIENNICTWA
Ewelina Litwa, Anna Maria Dobosiewicz, ...405

I NAUKI SPOŁECZNE

1. ŹRÓDŁA SUKCESU – NA PRZYKŁADZIE FIRM AMAZON I APPLE

Katarzyna Szachta

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

Kolegium Ekonomii

1. Wstęp

Na przedsiębiorstwa w XXI w. czeka bardzo wiele wyzwań wynikających w dużej mierze z rosnących oczekiwań konsumentów oraz pojawiających się nowych możliwości, jakimi można konkurować o zdobycie nowych klientów. Niektóre przedsiębiorstwa, m.in. Amazon i Apple prowadziły podobne działania, które przyczyniły się do ich sukcesu. Główna hipoteza artykułu brzmi: firmy Amazon i Apple w swojej historii podjęły rozliczne, podobne działania, które sprawiły, że udało im się osiągnąć długotrwały sukces rynkowy. Na potrzeby realizacji hipotezy głównej zostały wyodrębnione następujące cele pracy: krótkie przedstawienie omawianych przedsiębiorstw, ukazanie podobieństw między omawianymi przedsiębiorstwami, omówienie istotnych różnic między nimi.

2. Materiał i metody

W artykule wykorzystano zarówno informacje pochodzące bezpośrednio od omawianych przedsiębiorstw (tj. znajdujące się na stronach internetowych), jak również z dostępnej literatury przedmiotu (w tym pozycji książkowych oraz artykułów naukowych). Firmy Amazon i Apple ze względu na swoją rozpoznawalność, a także ogromny sukces są często przedmiotem badań oraz publikacji naukowych. W swoich pracach rozważania na temat tych przedsiębiorstw podjęli się między innymi Brandt R. [2012], Gallo C. [2013], Isaacson W. [2011], Leibovich M. [2003] i Stone B.[2014].

W celu zweryfikowania postawionej hipotezy wykorzystane zostaną takie metody badawcze, jak studia literaturowe i analiza porównawcza. W artykule przedstawione zostaną wyniki badań opartych na dostępnych źródłach literaturowych oraz dokonana zostanie weryfikacja hipotezy głównej.

3. Wyniki i dyskusja

Firma Amazon została założona przez Jeffa Bezosa w 1994 roku w Seattle i rozpoczęła swoją działalność jako księgarnia internetowa [Brandt, 2012]. W 2019 roku firma zatrudniała 647 500 osób i osiągnęła przychody na poziomie 232 887 mln USD, a zysk 10 073 mln USD. Natomiast jej wartość rynkowa wyniosła 162 648 mln USD [www1]. Obecnie Amazon posiada ogromny asortyment towarów m.in.: akcesoria, ubrania i zabawki [www3]. Prezesem zarządu nadal jest założyciel firmy Jeffrey P. Bezos. Przedsiębiorstwo Apple zostało założone w 1976 roku w Cupertino w Kalifornii przez Steve'a Jobsa i Steve'a Wozniaka jako firma komputerowa [Issacson, 2011]. W 2019 roku pracowało w nim już 132 000 pracowników. W 2019 roku Apple osiągnął przychody na poziomie 265 595 mln USD, a zysk 59 531 mln USD. Natomiast wartość firmy osiągnęła 365 725 mln USD

[www1]. Obecnie prezesem zarządu jest Timothy D. Cook. W rankingu Fortune 500 Amazon figuruje od jedenastu lat, a Apple od siedemnastu [www1]. Natomiast w rankingu Interbrand Amazon od czterech lat osiąga bardzo wysoką pozycję, zaś Apple zajmuje pierwsze miejsce. Oznacza to, że oba przedsiębiorstwa od wielu lat utrzymują bardzo wysoką pozycję na rynku światowym. Notowania w rankingach ukazuje poniższa tabela (por. tabela 1).

Tabela 1. Amazon i Apple w rankingach Fortune i Interbrand w latach 2016-2019

	Fortune Global 500				Interbrand			
	2019	2018	2017	2016	2019	2018	2017	2016
Amazon	13	18	26	44	3	3	5	8
Apple	11	4	9	9	1	1	1	1

Źródło: opracowanie własne na podstawie Fortune [www1] i Interbrand [www2].

Wysokie pozycje Amazona i Apple w obu rankingach wskazują na duże znaczenie tych przedsiębiorstw na globalnym rynku.

Między firmami Amazon i Apple istnieje kilka różnic, do których można zaliczyć: liczbę założycieli i etap życia, na którym znajdowali się w momencie zakładania swoich przedsiębiorstw, odmiennosc postrzegania pomysłodawców Amazon i Apple, różne branże i sposoby finansowania firm.

Amazon został założony przez jedną osobę, natomiast Apple przez dwie. Jeff Bezos zdecydował się sam założyć swoją firmę [Brandt, 2012], dzięki czemu nie musiał z nikim konsultować swoich decyzji. Jednak konsekwencją takiego działania była konieczność całkowitego poniesienia odpowiedzialności za swoje czyny. Ponadto brakowało osoby, która mogłaby wnieść w danej sprawie inną koncepcję lub podzielić się swoimi doświadczeniami. W przypadku Apple, gdzie założyciele wzajemnie uzupełniali się kompetencjami [Isaacson, 2011], mieli oni również możliwość dzielenia się ze sobą pomysłami, co pomagało uzyskać lepsze rezultaty niż w przypadku samodzielnego podejmowania decyzji.

Twórcy przedsiębiorstw Amazon i Apple w momencie zakładania swoich firm byli na różnych etapach swojego życia. Jeff Bezos był trzydziestoletnim analitykiem finansowym, który rzucił bardzo dobrze płatną posadę, aby zmienić swoją ścieżkę zawodową [Stone, 2014]. Z kolei Steve Jobs był bardzo młodym mężczyzną, który dopiero szukał swojej drogi życiowej [Isaacson, 2011]. Dowodzi to, że etap życia, na którym się jest, oraz zdobyte doświadczenia nie determinują sukcesu w biznesie. Wiele zależy od cech charakteru człowieka, a realizowana ścieżka zawodowa przedsiębiorcy nie zawsze jest pierwszą przez niego wybraną.

Założyciel firmy Amazon był odbierany w inny sposób przez otoczenie niż twórca Apple, ale nie przeszkodziło to obu odnieść sukces. Jeff Bezos był osobą pozytywnie odbieraną przez innych, posiadającą charakterystyczny śmiech i przyjazne usposobienie [Leibovich, 2003]. Natomiast Steve Jobs poprzez swoje ekstrawaganckie zachowanie, do którego można zaliczyć niedbanie o higienę i chodzenie boso, był postrzegany zazwyczaj negatywnie [Isaacson, 2011]. Co więcej, często przez swoje zachowanie budził kontrowersje [Elkind, 2008]. Mimo że byli oni postrzegani w sposób przeciwstawny, obaj osiągnęli sukces, co oznacza, że niezależnie od tego, czy jest się ocenianym przez innych pozytywnie czy negatywnie, można posiadać wybitne osiągnięcia.

Pomysłodawcy Amazona i Apple działali w różnych branżach. Przedsiębiorstwo Jeffa Bezosa było aktywne w branży usług internetowych i handlu detalicznym, natomiast działalność Steve'a Jobsa koncentrowała się na branży komputerowej i wyposażenia biura [www1]. Jednak mimo odmiennych dziedzin działalności obie firmy stały się gigantami na rynku globalnym. Oznacza to, że niezależnie od rynku, na którym prowadzi się interesy, wykonując podobne działania, można osiągnąć sukces, a kondycja, w jakiej znajduje się branża, ma mniejsze znaczenie.

Twórcy przedsiębiorstw Amazon i Apple finansowali swoją działalność w początkowej fazie rozwoju z różnych źródeł. Jeff Bezos, jako analityk finansowy na Wall Street, posiadał wysokie zarobki, dzięki którym mógł odłożyć pieniądze na własną działalność i nie musiał korzystać z zewnętrznego finansowania, na przykład wkładu inwestora [Brandt, 2012]. Pomogło mu to zaoszczędzić czas, jaki przeznaczyłby na poszukiwanie środków finansowych. Ponadto finansując firmę z własnych oszczędności, nie musiał spełniać żadnych wymagań ani z nikim konsultować swoich decyzji. Natomiast Steve Jobs z powodu braku środków pozwalających rozwijać firmę w początkowej fazie był zmuszony skorzystać z pieniędzy innych ludzi. Pożyczki w wysokości 5 000 USD udzielił mu Allen Baum oraz jego ojciec. Pozwoliło to na częściowe sfinansowanie pierwszego zamówienia, jakie dostał do zrealizowania założyciel Apple [Isaacson, 2011].

W historii przedsiębiorstw Amazon i Apple można znaleźć wiele podobieństw zarówno między założycielami jak i działaniami tych firm, a do głównych z nich należą:

- Założyciele obu przedsiębiorstw byli doświadczonymi specjalistami w swoich branżach,
- Jeff Bezos i Steve Jobs byli dobrymi strategami marketingowymi,
- Pomysłodawcy firm Amazon i Apple podejmowali decyzje indywidualnie,
- Obaj zarządzający byli wizjonerami,
- Twórcy tych firm potrafili wykorzystać pojawiające się okazje,
- Jeff Bezos i Steve Jobs to bardzo znane osoby,
- Zarządzający firmami Amazon i Apple byli osobami upartymi i dążącymi z determinacją do celu,
- Jeff Bezos i Steve Jobs ciągle rozwijali swoje firmy,
- Założyciele obu przedsiębiorstw nie uniknęli błędów w trakcie swojej działalności,
- Pomysłodawcy obu przedsiębiorstw ograniczali koszty działalności,
- W obu przedsiębiorstwach wprowadzono nowoczesne i innowacyjne technologie,
- Firmy te stworzyły produkty powszechnie rozpoznawalne na rynku,
- Wszystkie produkty były ulepszane,
- Obsługa klienta była na najwyższym poziomie,
- Firmy Amazon i Apple powstały w garażu.

Istotnym jest, iż większość podobieństw, wynika z cech specyficznych założycieli tych przedsiębiorstw. Można pokusić o stwierdzenie, że w każdej branży mogliby odnieść sukces.

Pomysłodawcy obu przedsiębiorstw byli doświadczonymi specjalistami w branży, w której rozpoczęli działalność. Jeff Bezos, który był z wykształcenia analitykiem finansowym [Brandt, 2012], dzięki swoim zdolnościom analitycznym mógł dobrze rozpoznać

potrzeby konsumentów oraz znaleźć dobrze rokującą niszę rynkową. Natomiast założyciele Apple posiadali dobrą znajomość zagadnień dotyczących elektroniki i sprzedaży, co zawdzięczali w dużej mierze swoim ojcom – Paulowi Jobsowi, który był mechanikiem potrafiącym negocjować ceny części samochodowych oraz Francisowi Wozniakowi, który był inżynierem specjalizującym się dziedzinie budowy rakiet [Issacson, 2011].

Założyciele przedsiębiorstw Amazon i Apple byli dobrymi strategami marketingowymi. Przykładem tego może być decyzja Jeffa Bezosa o założeniu swojej firmy w garażu, mimo że już na samym początku posiadał oszczędności, które pozwoliłyby mu wynająć biuro [Brandt, 2012]. Dzięki takiemu zabiegowi mógł podać do publicznej wiadomości, że Amazon zainicjował swoją działalność jako firma garażowa, co korzystnie wpłynęło na wizerunek tego przedsiębiorstwa. Wynikało to z faktu, iż największe firmy Doliny Krzemowej zaczynały właśnie w ten sposób. Natomiast w przypadku Steve’a Jobsa decyzją dobrą strategicznie było zatrudnienie Johna Sculleya, który pracował nad kampaniami marketingowymi koncernu PepsiCo i odniósł w tej dziedzinie liczne sukcesy [Isaacson, 2011]. Dzięki zatrudnieniu osoby posiadającej tak duże umiejętności w tej dziedzinie, Apple w znaczący sposób mógł zwiększyć sprzedaż swoich produktów i zbudować silną markę na rynku.

Jeff Bezos i Steve Jobs podejmowali decyzje indywidualnie. Twórca Amazona dokonywał wyboru dotyczącego zamawianego asortymentu [Brandt, 2012]. Było to szczególnie ważne, gdyż oprogramowanie komputerowe dostosowane do potrzeb firmy często wymaga wysokich nakładów finansowych, a biznes Jeffa Bezosa w dużej mierze opierał się właśnie na nim. Z kolei Steve Jobs zdaniem Buda Tribble’a, jednego z programistów Apple, był człowiekiem, który „potrafi namówić każdego praktycznie do wszystkiego” [Isaacson, 2011, s. 161]. Na podstawie tych słów można wnioskować, że najprawdopodobniej decyzje w Apple były podejmowane przez jego założyciela.

Pomysłodawcy firm Amazon i Apple byli wizjonerami znacząco wyprzedzającymi swoimi pomysłami lata, w których żyli. Dobrym przykładem tego może być koncepcja Jeffa Bezosa na stworzenie Amazona jako księgarni internetowej. W czasach powstania firmy Internet był w fazie dynamicznego rozwoju, a możliwości, jakie daje ten fakt, zostały dostrzeżone przez jej zarządzającego [Leibovich, 2003]. Przewidział on dalszy rozwój tego medium komunikacyjnego i wykorzystał to w swoim biznesie, zaś Steve Jobs dostrzegł szansę na rozwój swojego przedsiębiorstwa w dostępności komputerów. Tworząc komputer osobisty, który był dostosowany do potrzeb w zasadzie każdego człowieka, otworzył wiele możliwości nie tylko kupującym jego produkt, ale również swojej firmie [Isaacson, 2011]. Dostrzegając duże prawdopodobieństwo rosnącego zainteresowania w przyszłości możliwościami, jakie daje komputer, udało mu się stworzyć bardzo dochodowe przedsiębiorstwo.

Twórcy przedsiębiorstw Amazon i Apple potrafili wykorzystać okazję, która pojawiła się na rynku dla rozwoju swojej firmy. Jeff Bezos wykorzystał dynamiczny rozwój Internetu i stworzył swój biznes w formie elektronicznej [Leibovich, 2003]. Natomiast Steve Jobs odkrył szansę dla swojej firmy w rozwoju technologii i pojawieniu się na rynku pierwszych prototypów nowego urządzenia, jakim był komputer [Isaacson, 2011]. Dostrzegając zapotrzebowanie na taki produkt, stworzył jego własną wersję i odniósł sukces.

Założyciele obu przedsiębiorstw to bardzo znane osoby, które zyskały popularność głównie dzięki swoim firmom. Jeff Bezos w 2019 roku został najbogatszym człowiekiem świata według magazynu „Forbes”. W 2019 jego majątek osiągnął wartość 112 mln USD, głównie dzięki posiadaniu pakietu 16% akcji Amazona [www2]. Natomiast Steve Jobs zyskał sławę dzięki sukcesowi Apple i ukazaniu się w związku z tym jego twarzy na okładce magazynu „Inc.” w 1981 roku [Isaacson, 2011].

Zarówno Jeff Bezos jak i Steve Jobs byli osobami bardzo upartymi i dążącymi z determinacją do celu. Dobrym przykładem tego może być zmaganie się obu zarządzających z licznymi problemami w ich firmach. W przypadku Amazona był to kłopot między innymi z przechowywaniem danych z kart kredytowych klientów [Brandt, 2012]. Zespół Bezosa do zabezpieczania danych wykorzystywał system CC Motel, do którego wprowadzano numery kart kredytowych. Rozwiązanie to wymagało najpierw wprowadzenia danych do komputera nie podłączonego do Internetu, przeniesienia ich na dyskietkę, a następnie na maszynę obsługującą transakcje. To rozwiązanie nie sprawdzało się w przypadku dużych zamówień, jednak zespół Amazona wykonywał wszystkie czasochłonne zadania do momentu opracowania nowego systemu. Z kolei w przypadku Apple było to na przykład ustalenie ceny komputera Macintosh na zbyt wysokim poziomie [Isaacson, 2011], co spowodowało niską sprzedaż tego urządzenia. Jednak mimo początkowych problemów tego urządzenia zespół Apple postanowił poprawić sytuację komputera, emitując jego reklamę w telewizji. Świadczy to o ogromnej determinacji współpracowników w dążeniu do celu, jakim było wypromowanie na dużą skalę Macintosha.

Właściciele Amazon i Apple wprowadzali w swoich firmach nowoczesne i innowacyjne technologie w celu wyróżnienia się na tle konkurencji. W przypadku Amazona było to zaprojektowanie specjalnego systemu do obsługi magazynu, dzięki któremu klient otrzymywał bardziej szczegółowe informacje, co do czasu realizacji zamówienia. Zastosowanie takiego zabiegu spowodowało, że jako jedyna księgarnia na rynku dysponowali takim rozwiązaniem, co wyraźnie wyróżniało ich na tle konkurencji [Brandt, 2012]. Natomiast Apple w projekcie swojego pierwszego komputera zastąpiło panel frontowy ze światełkami i guzikami klawiaturą [Isaacson, 2011]. Stanowiło to dużą zmianę w procesie tworzenia komputerów i ułatwiało użytkownikom korzystanie z nich. Ponadto wprowadzone przez Apple technologie pozwoliły zrewolucjonizować m.in. osobiste gadżety elektroniczne [Heracleous, 2013].

Pomysłodawcy przedsiębiorstw Amazon i Apple wprowadzili na rynek produkty, które były powszechnie rozpoznawane i kojarzone ze swoim producentem. W przypadku Amazona do takich produktów należał czytnik Kindle [Brandt, 2012]. Jeff Bezos postanowił przekształcić produkt w postaci fizycznej, jaką była papierowa książka, w wersję elektroniczną, gdyż sądził, iż taki zabieg przyniesie korzyści jego firmie. Ponadto rozwijająca się technologia i rosnące zainteresowanie społeczeństwa nowinkami technologicznymi mogło sprzyjać pozytywnemu i szybkiemu zaimplementowaniu się tego rozwiązania. Jak się z czasem okazało, efekt tego rozwiązania był tak dobry, że przerósł wyobrażenia Bezosa i jego współpracowników [Miller i Bosman, 2011]. Z kolei wśród najbardziej rozpoznawalnych produktów marki Apple można wyróżnić komputer Macintosh, iPod'a, iPhone'a oraz iPada [www4]. Obecnie produkty te są powszechnie rozpoznawane i drogie, a na posiadanie ich nie każdy może sobie pozwolić.

Zarówno Jeff Bezos jak i Steve Jobs ciągle udoskonalali swoje produkty. Amazon, w celu zwiększenia wygody użytkowników strony, wprowadził możliwość poszukiwania książki lub umieszczania jej w koszyku bez wcześniejszej rejestracji [Brandt, 2012]. Dzięki temu potencjalny klient nie był zniechęcany po wejściu do sklepu koniecznością wypełniania formularzy rejestracyjnych. Natomiast Apple ulepszył swój komputer Apple 1 tworząc Apple 2, który był wyposażony od razu zarówno w obudowę jak i system operacyjny [Isaacson, 2011]. Stworzenie kompletnego zestawu komputerowego sprawiło, iż możliwe było dotarcie do większej liczby odbiorców.

Pomysłodawcy Amazona i Apple ciągle rozwijali swoje firmy. Jeff Bezos na przestrzeni lat przekształcił swoje przedsiębiorstwo z księgarni internetowej w ogromny sklep z bogatą ofertą, w której można znaleźć m.in. ubrania, elektronikę i narzędzia [www3]. Sprawilo to, że z platformy zakupowej korzysta coraz więcej osób chcących kupić coś dla siebie lub swojego domu. Ponadto Jeff Bezos i jego współpracownicy mieli świadomość, że w firmie muszą zachodzić zmiany, a wręcz lubili zakłócać monotonię tam panującą poprzez ciągle szukanie niekonwencjonalnych rozwiązań [Levy, 2011]. Apple również dostrzegło konieczność rozwoju swojej działalności. Oprócz ulepszania dotychczas stworzonych produktów zaczęło wprowadzać nowe, do których należą między innymi Mac, iPad i iPhone [www4]. Dzięki ich innowacyjności i wysokiej jakości osiągnęły dużą popularność na rynku, a ich posiadanie jest nierzadko przejawem zamożności.

Jeff Bezos i Steve Jobs popełniali błędy w trakcie swojej działalności. Zespół Amazona nie zainwestował w posiadanie potężnych i drogich maszyn do przetwarzania danych, więc musiał wiele czynności wykonywać ręcznie, przez co posiadał między innymi nieaktualną bazę tytułów książek [Brandt, 2012]. Sprawilo to, że klient nie zawsze mógł uzyskać wiarygodne informacje na temat dostępności wybranej pozycji. Natomiast zespół Apple popełnił duży błąd przy wycenie komputera Macintosh. Ustalenie ceny na zbyt wysokim poziomie spowodowało niską sprzedaż tego urządzenia oraz zdobycie dużej przewagi rynkowej przez firmę Microsoft [Isaacson, 2011].

Dla przedsiębiorstw Amazon i Apple bardzo ważna była obsługa klienta na najwyższym poziomie. W przypadku przedsiębiorstwa zarządzanego przez Jeffa Bezosa można to było zauważyć podczas realizacji zamówienia. W systemie pojawiała się dokładna informacja o czasie wykonania zlecenia [Brandt, 2012]. Ponadto warto podkreślić, że pracownicy Amazona byli osobami posiadającymi bardzo dobrze rozwinięte umiejętności sprzedażowe, co mogło mieć ogromny wpływ na zadowolenie klientów [Kantor i Streitfeld, 2015]. Za to Apple w obsłudze klienta w swoich sklepach stacjonarnych zastosowało model zerowania wewnętrznego zegara klienta. Polegał on na przywitaniu osoby wchodzącej do sklepu przez uśmiechniętego i przyjaźnie nastawionego pracownika. Dzięki temu klient postrzegał czas oczekiwania na obsługę jako krótszy [Gallo, 2013].

Zarówno przedsiębiorstwo Amazon jak i Apple należało do firm garażowych. Jeff Bezos założył startup w garażu wynajętego przez siebie domu w Bellevue na przedmieściach Seattle. Twórca Amazona przy wyborze mieszkania kierował się przede wszystkim kryterium posiadania przez nie garażu. Wynikało to z przekonania Jeffa Bezosa, że jego firma tak, jak legendy Doliny Krzemowej, powinna zacząć swoją działalność w garażu [Brandt, 2012]. Z kolei Steve Jobs założył przedsiębiorstwo Apple w garażu swojego ojca Paula Jobsa w Los

Atlos w Kalifornii [Isaacson, 2011]. Wynikało to w dużej mierze z ograniczonych funduszy pomysłodawcy startupu.

Założyciele obu przedsiębiorstw ograniczali koszty. Firma Amazon w tym celu skorzystała m.in. z oprogramowania open source, opartego na darmowych programach, takich jak system operacyjny UNIX czy języki C lub Perl [Brandt, 2012]. Natomiast Apple dokonało tego m.in. poprzez założenie pierwszej siedziby firmy w garażu ojca Steve'a Jobsa [Isaacson, 2011]. Dzięki takiemu rozwiązaniu firmy posiadały dodatkowe środki na przyszłe inwestycje, które najprawdopodobniej były bardziej istotne dla tych przedsiębiorstw niż reprezentacyjna siedziba.

4. Podsumowanie

Celem artykułu było potwierdzenie hipotezy, co udało się osiągnąć na podstawie realizacji głównych celów artykułu. Pokazano znaczenie omawianych przedsiębiorstw posługując się powszechnie znanymi rankingami, takimi jak: Fortune Global i Interbrand. Następnie wymieniono i opisano różnice między firmami. Warto zaznaczyć, że jest ich zaskakująco niewiele. Przedstawiono również podstawowe podobieństwa między przedsiębiorstwami. Zaliczyć do nich można: doświadczenie założycieli w branżach swojej działalności, Jeff Bezos i Steve Jobs byli dobrymi strategami marketingowymi, pomysłodawcy Amazona i Apple podejmowali decyzje indywidualnie oraz byli wizjonerami, twórcy obu firm potrafili wykorzystać pojawiające się okazje, Jeff Bezos i Steve Jobs to bardzo znane osoby, zarządzający firmami Amazon i Apple byli osobami upartymi i dążącymi z determinacją do celu, Jeff Bezos i Steve Jobs ciągle rozwijali swoje firmy, założyciele obu przedsiębiorstw nie uniknęli błędów w trakcie swojej działalności oraz ograniczali jej koszty. Ponadto w obu przedsiębiorstwach wprowadzono nowoczesne i innowacyjne technologie, firmy te stworzyły produkty powszechnie rozpoznawalne na rynku, wszystkie produkty były ulepszane, obsługa klienta była na najwyższym poziomie, firmy Amazon i Apple powstały w garażu. Mimo iż przedsiębiorstwa działają w różnych branżach, ich okres działania jest bardzo różny, to w ich działaniach obserwuje się wiele cech wspólnych. Można więc stwierdzić, że istnieje grupa uniwersalnych zachowań, które pozwalają firmom osiągnąć sukces rynkowy bez względu na branżę, w której działają.

Bibliografia:

Wydawnictwa zwarte:

1. Brandt R. (2012), Jednym kliknięciem. Historia Jeffa Bezosa i rosnącej potęgi Amazon.com, Gliwice, Helion.
2. Gallo C. (2013), Doświadczenie Apple. Tajniki zdobywania niewiarygodnej lojalności klientów, Warszawa, MT Biznes.
3. Isaacson W. (2011), Steve Jobs, Kraków, Insignis Media.
4. Leibovich M. (2003), Nowi imperialiści. Bill Gates, Jeff Bezos, Steve Case, Larry Ellison, John Chambers, Warszawa, CeDeWu.
5. Stone B. (2014), Jeff Bezos i era Amazona. Sklep, w którym kupisz wszystko, Warszawa, Albatros A. Kuryłowicz.

Wydawnictwa ciągłe:

6. Elkind P. (2008), *The trouble with Steve Jobs*, „CNN Money z 5.03.2008, tekst dostępny pod adresem internetowym, https://money.cnn.com/2008/03/02/news/companies/elkind_jobs.fortune/index.htm (dostęp: 11.05.2019).
7. Heracleous L. (2013), *Quantum Strategy AT Apple Inc*, „Organizational Dynamics” nr 42 s. 92-99.
8. Kantor J., Streitfeld D. (2015), *Inside Amazon: Wrestling Big Ideas In a Bruising Workplace*, „New York Times” z 15.08.2015, tekst dostępny pod adresem internetowym <https://www.nytimes.com/2015/08/16/technology/inside-amazon-wrestling-big-ideas-in-a-bruising-workplace.html> (dostęp: 12.05.2019).
9. Levy S. (2011), *Jeff Bezos Owns the Web in More Ways Than You Think*, „WIRED” z 13.11. 2011, tekst dostępny pod adresem internetowym https://www.wired.com/2011/11/ff_bezos/ (dostęp 23.05.2019).
10. Miller Cain C., Bosman J. (2011), *E-Books Outsell Print Books AT Amazon*, „New York Times” z 19.05. 2011, tekst dostępny pod adresem internetowym: <https://www.nytimes.com/2011/05/20/technology/20amazon.html> (dostęp: 2.04.2019).

Wykaz stron internetowych:

11. [www1] www.fortune.com (dostęp: 04.02.2020).
12. [www2] www.interbrand.com (dostęp: 04.02.2020).
13. [www3] www.amazon.com (dostęp: 16.04.2019).
14. [www4] www.apple.com (dostęp: 20.04.2019).

2. WYBRANE ASPEKTY ROZWOJU SPOŁECZNO-GOSPODARCZEGO POWIATÓW WOJEWÓDZTWA PODLASKIEGO

mgr Michał Mrozek

Uniwersytet Szczeciński

Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania

Instytut Ekonomii i Finansów

Katedra Ekonomii

E-mail: michaladrianmrozek@gmail.com

Streszczenie: Celem artykułu jest identyfikacja, ocena zdywersyfikowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego, wyznaczenie grup powiatów o podobnym poziomie rozwoju, przeprowadzenie analizy porównawczej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego dla roku 2018. Sformułowano następujące problemy badawcze: Jak bardzo są zróżnicowane powiaty województwa podlaskiego pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego? Które z badanych powiatów mają wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, a które z nich mają rozwój na niskim, średnim poziomie. W części teoretycznej zaprezentowano następujące zagadnienia: definicje rozwoju społecznego, rozwoju gospodarczego, rozwoju społeczno-gospodarczego, objaśnienie miary rozwoju Hellwiga oraz wybrane etapy kalkulacji. Część empiryczna obejmowała przedstawienie wyników badań poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego 17 powiatów województwa podlaskiego, opisanych przez 10 zmiennych. Rozwój społeczno-gospodarczy został zaprezentowany z wykorzystaniem trzech kategorii: potencjał demograficzny i rynek pracy; potencjał gospodarczy; potencjał społeczno-techniczny. W każdej z kategorii występowało kilka zmiennych opisujących poziom rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa Podlaskiego. Analiza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego została przeprowadzona w oparciu o metodę wzorca rozwoju Hellwiga. Badania umożliwiły wyszczególnienie 3 grup powiatów o określonym poziomie rozwoju tj. niskim, średnim, wysokim. Wyniki przeprowadzonych analiz wskazały, że trzy miasta na prawach powiatu posiadają wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego: Powiat miasto Łomża; Powiat miasto Suwałki; Powiat miasto Białystok. Wnioski obejmowały rekomendacje dotyczące polepszenia sytuacji niektórych obszarów życia społeczno-gospodarczego.

Słowa kluczowe: rozwój społeczno-gospodarczy, poziom rozwoju, powiat, zróżnicowanie rozwoju powiatów, województwo podlaskie

1. Wstęp

W identyfikacji zachodzących zmian społeczno-gospodarczych powiatów bardzo użyteczne są metody Wielowymiarowej Analizy Porównawczej [Młodak, 2006; Stec, 2011; Suchecki, 2010]. Metody te umożliwiają stworzenie syntetycznego miernika. Rozwój społeczno-gospodarczy jest zróżnicowany przestrzennie, co wiąże się jak twierdzą badacze z uwarunkowaniami historycznymi, położeniem geograficznym, odmiennością struktury gospodarczej czy kwestiami społeczno-kulturowymi [Szajnowska- Wysocka, 2011; Stasiak, 2016; Stanny, 2012]. Zgodnie ze Strategią rozwoju kraju 2020, kompleksowy i zrównoważony rozwój powinien się przyczynić do podniesienia jakości życia mieszkańców Polski [MRR, 2012], czemu ma służyć polityka rozwoju regionalnego lokalnego [Ossowska,

Poczta, 2009]. Ustawowym zadaniem samorządu terytorialnego jest zatem realizacja działań sprzyjających rozwojowi oraz przyczyniających się do wzrostu poziomu jakości ludności.

Celem artykułu jest identyfikacja, ocena zdywersyfikowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego, wyznaczenie grup powiatów o podobnym poziomie rozwoju, przeprowadzenie analizy porównawczej poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego dla roku 2018. Sformułowano następujące problemy badawcze: Jak bardzo są zróżnicowane powiaty województwa podlaskiego pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego? Które z badanych powiatów mają wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, a które z nich mają rozwój na niskim, średnim poziomie. Utylitarny charakter stanowiła metoda wzorca rozwoju Zdzisława Hellwiga [Hellwig, 1968].

Podstawę analizy stanowiły dane pochodzące z Banku Danych Lokalnych, raportów i analiz Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Białymstoku, Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Głównego Urzędu Statystycznego. Zakres badania obejmował rok 2018 (aktualny i pełny dostęp do danych statystycznych). Nierówności w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczym analizowanych powiatów określono za pomocą taksonomicznego miernika rozwoju Hellwiga [1968] [Zeliaś, 2010; Parysek, Wojtasiewicz, 2004]. Zakres czasowy badania obejmował rok 2018 (aktualny i pełny dostęp do danych statystycznych). Natomiast zakres terytorialny obejmował 17 powiatów województwa podlaskiego.

2. Rozwój społeczno-gospodarczy

Procesy rozwoju społeczno-gospodarczego mają miejsce na różnych poziomach terytorialnych, np. lokalnym, regionalnym, jak też dla układów o szerszym zasięgu krajowym czy kontynentalnym. Rozwój regionalny to trwały wzrost poziomu życia mieszkańców i potencjału gospodarczego w skali danej jednostki terytorialnej [Szymła, 1994]. Definiuje się go głównie przez pryzmat zmian w: potencjale gospodarczym, strukturze gospodarczej, środowisku przyrodniczym, zagospodarowaniu infrastrukturalnym, ładzie przestrzennym, poziomie życia mieszkańców oraz zagospodarowaniu przestrzennym. Rozumiany jest również jako wzrost potencjału gospodarczego regionów oraz trwała poprawa ich konkurencyjności i poziomu życia mieszkańców, co przyczynia się do rozwoju społeczno-gospodarczego kraju [Szlachta, 1996; Bąkiewicz, Czaplicka, 2011]. Rozwój regionu jest więc integralną częścią całej gospodarki narodowej. O sukcesie w rozwoju społeczno-gospodarczym kraju decyduje więc w istotnej mierze rozwój poszczególnych układów terytorialnych.

Perroux [1961] twierdzi, że rozwój gospodarczy stanowi połączenie zachodzących modyfikacji o charakterze psychologicznym, jak i społecznym ludności, które przyczyniają się do agregacji i ciągłego wzrostu rzeczywistego produktu. Natomiast rozwój społeczny jest modyfikacją układu stosunków o charakterze społecznym, strukturalnym, kryteriów i reguł funkcjonowania, modeli postępowania, postaw mających na celu poprawę koegzystencji społeczeństwa i stosownej jego partycypacji w rezultatach rozwoju o charakterze gospodarczym [Marciniak, 2005]. Warto zwrócić uwagę na to, że celem podejmowanych aktywności o charakterze społecznym, jak i gospodarczym na szczeblu lokalnym jest poprawa dobrostanu oraz polepszenie standardów życia ludności. Stan taki osiąga się poprzez postęp budownictwa mieszkalnego, polepszenie jakości infrastruktury społecznej, jak i technicznej,

dbałość środowisko przyrodnicze, aktywizację ludności. Realizacja wyżej zaprezentowanych zadań w odpowiednim stopniu przyczynia się do zwiększenia konkurencyjności regionu [Bański, Czapiewski, 2008].

3. Miara rozwoju Hellwiga (metoda optymalnego wyboru predyktant)

W badaniach społeczno-ekonomicznych dwóch badaczy prof. J. Fierich z Krakowa oraz prof. Z. Hellwig z Wrocławia jako pierwsi podjęli aspekt implementacji różnych metod ekonometrycznych i taksonomicznych [Pociecha, 2008]. Zdzisław Hellwig stworzył wielowymiarową analizę porównawczą w dyscyplinie taksonomia. Metoda Hellwiga została stworzona w 1969 roku (metoda optymalnego wyboru predyktant, metoda wskaźników pojemności informacji). Metoda ta polega na wyborze zmiennych objaśniających do modelu statystycznego, szczególnie ekonometrycznego [Dawidowicz, 2012].

Metoda Z. Hellwiga [Hellwig, 1968] umożliwia skonstruowanie syntetycznego miernika *di*. Miernik ten obejmuje całościowy wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy szerokiej grupy indyktorów odnoszących się do różnych aspektów rozwoju.

Punkt wyjścia stanowi macierz obserwacji o postaci:

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1m} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2m} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \dots & x_{nm} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Porównywalność zmienności cech możliwa jest za pomocą ich standaryzacji. W pierwszym etapie została przeprowadzona standaryzacja. Wykorzystano do tego następujący wzór:

$$t_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{S_j} \quad (2)$$

gdzie:

x_{ij} - wartości empiryczne j -tej cechy w i -tym powiecie, $\bar{x}_j$ - średnia arytmetyczna j -tej cechy, t_{ij} - standaryzowane wartości j -tej cechy w i -tym powiecie, S_j -odchylenie standardowe j -tej cechy.

W kolejnym etapie konieczne było zdefiniowanie charakteru wybranych cech. Cechy oznaczone zostały odpowiednio jako stymulanta lub destymulanta. Kiedy wiadomo już, która zmienna jest stymulantą, a która destymulantą przystąpiono do stworzenia wzorca rozwoju x_0 posiadającego najkorzystniejszą wartość dla każdej zmiennej. Ponadto wyznaczono również tzw. antywzorzec (x_{-0}) posiadający najniższe wartości dla każdej zmiennej [Ilnicki, 2002; Janusz, 2014; Łogwiniuk, 2014]. Określenie wzorca, jak i antywzorca odbywa się zgodnie z poniżej zaprezentowanym wzorem.

$x_0 = \max x_i$ dla stymulant oraz $\min x_i$ dla destymulanty, $x_{-0} = \min x_i$ dla stymulant oraz $\max x_i$ dla destymulanty.

W oparciu o standaryzację zmiennych z wykorzystaniem metody wzorca Hellwiga, dokonano kalkulacji syntetycznego indykatora poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego dla powiatów województwa podlaskiego, a następnie stworzono ranking powiatów. Syntetyczny wskaźnik poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego został uzyskany jako iloraz syntetycznego wskaźnika taksonomicznej „odległości” danego powiatu od wzorca teoretycznej wartości rozwoju, czyli powiatu o najwyższym poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego zgodnie z przyjętą formułą:

$$d_i = 1 - \frac{d_{i0}}{d_0'} \quad (3)$$

gdzie:

d_i - wartość syntetycznego wskaźnika rozwoju (miara rozwoju), d_{i0} - odległość Euklidesowa obiektu x_i od obiektu wzorcowego x_0 , d_0' - odległość między wzorcem i antywzorcem, przyjmując:

$$d_{0'} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_{0i} - x_{-0i})^2} \quad (4)$$

celem określenia odległości euklidesowej obiektu x_i od obiektu wzorcowego x_0 przyjęto:

$$d_{i0} = \sqrt{\sum_{i=1}^n (x_{ij} - x_{0j})^2} \quad (5)$$

Warto odnotować, że zmienne powinny posiadać silną korelację ze zmienną objaśnianą, natomiast w słabym stopniu między sobą.

4. Wyniki badań

Przeprowadzono analizę zmiennych składających się na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego. Należy zwrócić uwagę na to, że stworzony model jest elastyczny w związku z tym można go modyfikować poprzez włączenie dodatkowych lub wyłączenie obecnych zmiennych obejmujących badaną tematykę. Wykorzystano metodę analizy taksonomicznej rozwoju społeczno-gospodarczego z wykorzystaniem miernika rozwoju Hellwiga. Dokonano porównania wielu obiektów, które opisano za pomocą zbioru zmiennych pogrupowanych w 3 kategorie. Pierwsza kategoria dotyczy potencjału demograficznego i rynku pracy. Druga kategoria odnosi się do potencjału gospodarczego. Natomiast trzecia kategoria traktuje o potencjale społeczno-technicznym. Zostanie przeprowadzona wielowymiarowa analiza rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego z wykorzystaniem metod taksonomicznych. Zakres czasowy obejmował rok 2018, natomiast na zakres terytorialny składało się 17 powiatów województwa podlaskiego. Dla próby badawczej wyznaczono trzy poziomy rozwoju społeczno-gospodarczego: niski, wysoki, średni. Prezentacja 10 wskaźników (indykatorów) wybranych do badania została zamieszczona w tab. 1.

Tabela 1. Zmienne diagnostyczne wykorzystane w badaniu

Zmienna	Wskaźniki
I. Potencjał demograficzny i rynek pracy	
X ₁	Zgony na 1000 ludności (D),
X ₂	Liczba bezrobotnych w wieku 24 i mniej lat w % ogółu bezrobotnych (D),
II. Potencjał gospodarczy	
X ₃	Produkcja sprzedana przemysłu na 1 mieszkańca w zł (S),
X ₄	Pracujący na 1 tys. ludności (S),
X ₅	Osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą na 10 tys. ludności (S),
X ₆	Udział wydatków inwestycyjnych z budżetu powiatu w wydatkach ogółem (S),
III. Potencjał społeczno-techniczny	
X ₇	Liczba udzielonych porad w placówkach Podstawowej Opieki Zdrowotnej na 1 osobę (S),
X ₈	Wypożyczenia w bibliotekach publicznych w woluminach na czytelnika (S),
X ₉	Liczba osób na 1 aptekę (D),
X ₁₀	Drogi publiczne o twardej nawierzchni (powiatowe) w km na 100 km ² powierzchni (S),

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Powiatowych Urzędów Pracy, Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Białymstoku.

W oparciu o zmienne zaprezentowane w tab.1, przeprowadzono weryfikację statystyczną z uwzględnieniem współczynnika zmienności. Warto zaznaczyć, że do badania zostały wykorzystane zmienne, których wartości współczynnika zmienności $V(x)$ były większe od 10%. Wszystkie zmienne, które miały wartości poniżej 10%, a zatem osiągały zbyt niski poziom zmienności zostały wyłączone z analizy.

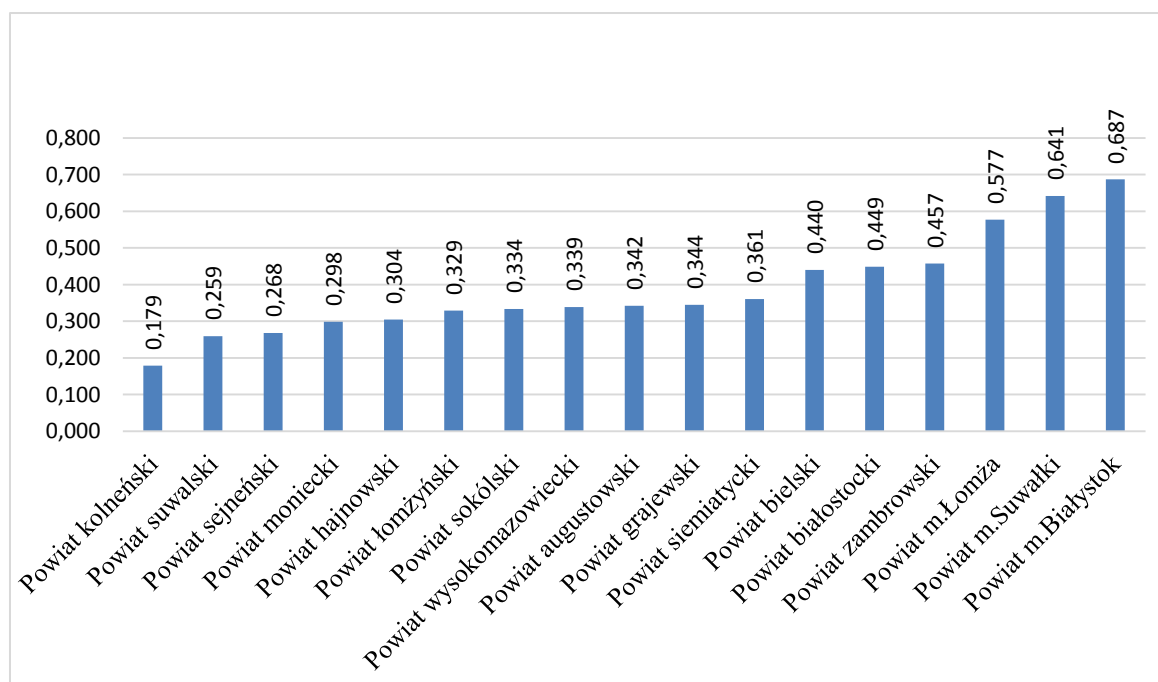
Tabela 2. Zmienne wykorzystane w badaniu

Obszar	I. Potencjał demograficzny i rynek pracy		II. Potencjał gospodarczy				III. Potencjał społeczno-techniczny			
Zmienna	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀
Powiat augustowski	10,94	4,91	17866,00	169,00	340,50	21,70	4,37	16,20	2779,00	42,70
Powiat białostocki	10,67	4,39	15989,00	150,00	1107,50	36,00	19,25	20,40	3899,00	47,80
Powiat bielski	15,21	4,73	24155,00	202,00	314,30	25,30	44,19	20,10	2494,00	57,10
Powiat grajewski	10,67	5,02	0,00	148,00	241,80	18,30	36,80	19,90	3168,00	64,60
Powiat hajnowski	17,53	3,55	21322,00	211,00	222,00	14,30	39,13	19,00	3595,00	39,50

Powiat kolneński	10,97	11,71	0,00	100,0 0	196,80	14,5 0	66,09	16,1 0	3840,0 0	52,60
Powiat łomżyński	11,43	6,61	38813,0 0	102,0 0	257,90	17,7 0	33,58	22,4 0	7286,0 0	54,90
Powiat moniecki	12,68	7,65	11449,0 0	93,00	200,40	20,1 0	50,81	17,8 0	4071,0 0	39,10
Powiat sejneński	12,25	5,41	0,00	101,0 0	100,30	20,1 0	33,16	17,0 0	4018,0 0	50,00
Powiat siemiatycki	13,99	5,63	13304,0 0	128,0 0	219,90	30,9 0	38,98	17,2 0	3724,0 0	57,30
Powiat sokółski	14,02	6,67	9422,00	132,0 0	305,70	25,8 0	1,97	22,4 0	3551,0 0	47,60
Powiat suwalski	10,12	4,88	4900,00	102,0 0	166,00	26,1 0	5,70	20,6 0	8948,0 0	54,40
Powiat wysokomazowieck i	11,03	8,81	0,00	155,0 0	329,70	32,4 0	44,73	16,9 0	2862,0 0	87,20
Powiat zambrowski	10,82	3,61	22064,0 0	186,0 0	273,10	22,6 0	20,19	20,6 0	3370,0 0	68,20
Powiat m. Białystok	9,08	2,07	11650,0 0	296,0 0	2652,0 0	27,7 0	140,6 0	19,1 0	2361,0 0	340,3 0
Powiat m. Łomża	8,35	2,52	19051,0 0	232,0 0	496,60	20,7 0	39,64	21,2 0	1853,0 0	288,6 0
Powiat m. Suwałki	8,61	2,53	20771,0 0	296,0 0	525,90	21,8 0	173,4 8	19,0 0	2328,0 0	191,7 0
średnia	11,63	5,31	14076,6 7	166,6 7	883,38	23,4 3	44,29	19,1 8	3728,6 7	91,03
odchylenie	2,28	2,31	10280,1 3	61,57	1807,0 2	5,74	43,79	1,91	1695,3 5	86,08
zmiennosc	0,20	0,44	0,73	0,37	2,05	0,24	0,99	0,10	0,45	0,95

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Powiatowych Urzędów Pracy, Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Białymstoku.

Poprzez wykorzystanie kalkulacji taksonomicznych indykatorów rozwoju dokonanych w oparciu o metodę wzorca rozwoju Hellwiga wyznaczono ranking powiatów województwa podlaskiego według poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego (rys. 1).

Rysunek 1. Ranking powiatów województwa podlaskiego według syntetycznej zmiennej d_i w roku 2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Powiatowych Urzędów Pracy, Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Białymstoku.

Wskaźnik syntetyczny rozwoju Hellwiga przyjmuje wartości liczbowe z przedziału $[0,1]$. Warto podkreślić, że najkorzystniejsza sytuacja badanego obiektu opisana jest wyższą wartością. Klasyfikacja obiektów odbywała się z punktu widzenia jednorodnych grup, a podstawą do grupowania były uzyskane rezultaty otrzymane podczas porządkowania liniowego. Poszczególne jednostki badania zostały przyporządkowane do trzech klas składających się na całkowity przedział zmienności syntetycznego wskaźnika rozwoju społeczno-gospodarczego.

Wykorzystano do tego poniższy wzór:

$$h = \frac{\max_j x_i - \min_j x_i}{3}$$

W oparciu o stałą h dokonano wyznaczenia rozpiętości przedziałów klasowych odpowiednio:

- Niski poziom $[\min_j x_i ; \max_j x_i - 2h]$
- Średni poziom $[\max_j x_i - 2h ; \max_j x_i - h]$
- Wysoki poziom $[\max_j x_i - h ; \max_j x_i]$

Tabela 3. Klasyfikacja powiatów województwa podlaskiego ze względu na wartości syntetycznego miernika Hellwiga w 2018 r.

Klasyfikacja			Poziom rozwoju
Od	Do	Powiat	
0,518	0,687	P. m. Łomża; P. m. Suwałki; P. m. Białystok.	wysoki
0,348	0,518	P. siemiatycki; P. bielski; P. białostocki; P. zambrowski.	średni
0,179	0,348	P. koleński; P. suwalski; P. sejneński; P. moniecki; P. hajnowski; P. łomżyński; P. sokólski; P. wysokomazowiecki; P. augustowski; P. grajewski.	niski

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki przeprowadzonych analiz wskazały, że trzy miasta na prawach powiatu posiadają wysoki poziom rozwoju społeczno-gospodarczego: Powiat miasto Łomża; Powiat miasto Suwałki; Powiat miasto Białystok. Natomiast niski poziom rozwoju społeczno-gospodarczego miał miejsce w powiatach: koleńskim; suwalskim; sejneńskim; monieckim; hajnowskim; łomżyńskim; sokólskim; wysokomazowieckim; augustowskim; grajewskim. Taki stan rzeczy może wynikać z niewystarczającego wykorzystania środków unijnych przeznaczonych na rozwój infrastruktury, społeczeństwa, pobudzenie gospodarki lokalnej. Przeważająca część powiatów województwa podlaskiego ma niższy poziom rozwoju.

5. Podsumowanie

W artykule przeprowadzono analizę porównawczą rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego w 2018 roku. Przeprowadzona analiza umożliwiła poznanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego badanych jednostek terytorialnych. Otrzymane rezultaty prezentują umiejscowienie poszczególnych powiatów w wyznaczonym rankingu, a w konsekwencji stan ich zróżnicowania. Za pomocą wykorzystanych zmiennych (cech) udało się dokonać klasyfikacji powiatów. Analiza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego była dokonana w oparciu o trzy kategorie: potencjał demograficzny i rynek pracy; potencjał gospodarczy oraz potencjał społeczno-techniczny. Na wybrane trzy kategorie składało się 10 zmiennych charakteryzujących poziom zróżnicowania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych powiatów. Wykorzystanie porządkowania liniowego umożliwiło wyznaczenie rankingu badanych obiektów. Otrzymana hierarchia obiektów uwidacznia, że na pierwszych pozycjach znajdują się: Powiat miasto Łomża; Powiat miasto Suwałki; Powiat miasto Białystok. Najmniej korzystnie rozwój społeczno-gospodarczy kształtuje się w powiecie koleńskim; suwalskim; sejneńskim; monieckim; hajnowskim; łomżyńskim; sokólskim; wysokomazowieckim; augustowskim; grajewskim. Sytuacja taka może świadczyć o konieczności sprawniejszej implementacji stosownych programów wsparcia pobudzających lokalną gospodarkę oraz skuteczniejszego wykorzystania środków unijnych przeznaczonych na rozwój lokalny i regionalny. Warto zarekomendować władzom poszczególnych szczebli jednostek terytorialnych powołanie odpowiednich instytucji nadzorujących i monitorujących

zmiany społeczno-gospodarcze poszczególnych gmin, powiatów, województwa. Mimo wszystko, perspektywicznie sytuacja się polepsza. Patrząc przez pryzmat kilku lat poszczególne powiaty województwa podlaskiego pozyskują coraz większe fundusze na działania prorozwojowe na rzecz gospodarki i społeczeństwa. W wyniku tego zachodzą pozytywne zmiany o charakterze społeczno-gospodarczym. Zdywersyfikowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego powiatów województwa podlaskiego jest znaczne. Dostrzegalne to jest w zakresie rozwoju gospodarczego w stopniu wyróżniającym. W ostatnich latach miał miejsce szybki rozwój społeczno-gospodarczy Polski. Jest to związane z zwiększającym się zdywersyfikowaniem poziomu rozwoju między jednostkami terytorialnymi zamożnymi oraz polepszających swoją sytuację budżetową, jak i tymi mniej zamożnymi. Obszary zamożne kształtują się za sprawą wykorzystania kapitału i możliwości gospodarczych. Regiony mniej zamożne wyeksponowane są na stagnację. Ważną rolę odgrywa tutaj polityka spójności Unii Europejskiej oraz polityka gospodarcza państwa, które przyczyniają się do spadku stopnia zdywersyfikowania regionu.

Bibliografia:

1. Bański, J., Czapiewski, K. I. (2008). *Ekspertyza. Identyfikacja i ocena czynników sukcesu społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
2. Bąkiewicz, A., Czaplicka, K. (2011). Wzrost i rozwój gospodarczy w krajach rozwijających się. W: R. Piasecki (red.), *Ekonomia rozwoju*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
3. Hellwig, Z. (1968). Zastosowanie metody taksonomicznej do typologicznego podziału krajów ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr. *Przegląd Statystyczny*, 15(4). Warszawa: PAN.
4. Marciniak, S. (1997). *Innowacje i rozwój gospodarczy*. Warszawa: Ośrodek Nauk Społecznych Politechniki Warszawskiej.
5. Młodak, A. (2006). Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej. Warszawa: Difin.
6. Parysek J., Wojtasiewicz L., Metody analizy regionalnej i metody planowania regionalnego, *Studia*, tom LXIX, PWN, Warszawa 1979, s. 25.
7. Stec, M. (2011). Uwarunkowania rozwojowe województw w Polsce — analiza statystyczno-ekonometryczna. *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, (20). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
8. Suchecki, B. (red.). (2010). *Ekonometria przestrzenna. Metody i modele analizy danych przestrzennych*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
9. Szlachta, J. (1996). Główne problemy polityki rozwoju regionalnego Polski na przełomie XX i XXI wieku. W: R. Broszkiewicz (red.), *Strategiczne wyzwania dla polityki rozwoju regionalnego Polski*. Warszawa: Wydawnictwo Friedrich Ebert-Stiftung.
10. Szymła, Z. (1994). Regionalne uwarunkowania rozwoju przemysłu. Kraków: Ossolineum.
11. Zeliaś, A. (red.). (2000). Taksonomiczna analiza przestrzennego zróżnicowania poziomu życia w Polsce w ujęciu dynamicznym. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.

Strony internetowe instytucji i organizacji:

12. Bank danych lokalnych, Rynek pracy, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>, (dostęp: 18.01.2020).
13. Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/>, (dostęp: 18.01.2020).
14. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Instrumenty Rynku pracy, <https://www.mpips.gov.pl/praca/instrumenty/>, (dostęp: 15.01.2020).
15. Organization, Statistics and Databases, <http://www.ilo.org/global/statistics-and-databases/langen/index.htm>, (dostęp: 02.02.2020).
16. Wojewódzki Urząd Pracy w Białymstoku, <https://wupbialystok.praca.gov.pl/regionalna-polityka-ryнку-pracy>, (dostęp: 02.02.2020).

3. EFEKTYWNOŚĆ AKTYWNEJ POLITYKI RYNKU PRACY W WOJEWÓDZTWACH MAKROREGIONU POLSKI PÓŁNOCNEJ

mgr Michał Mrozek

Uniwersytet Szczeciński

Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania

Instytut Ekonomii i Finansów

Katedra Ekonomii

E-mail: michaladrianmrozek@gmail.com

Streszczenie: Artykuł dotyczy efektywności aktywnej polityki rynku pracy w trzech województwach makroregionu Polski północnej (województwo pomorskie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie). Celem artykułu jest identyfikacja zależności i różnic w zakresie efektywności aktywnej polityki rynku pracy, efektywności zatrudnieniowej, liczby osób uczestniczących w aktywizacji oraz znajdujących zatrudnienie po odbytych formach wsparcia osób bezrobotnych. Sformułowano następujące problemy badawcze: Czy w badanych województwach makroregionu Polski północnej prowadzona aktywna polityka rynku pracy jest efektywna?, Jak wygląda zróżnicowanie pomiędzy badanymi województwami w zakresie aktywnej polityki rynku pracy? W części teoretycznej przedstawiono zagadnienie efektywności, efektywności zatrudnieniowej, rynku pracy, polityki rynku pracy, aktywnej polityki rynku pracy, podstawowych form wsparcia osób bezrobotnych, wybranych badań nad efektywnością aktywnej polityki rynku pracy badaczy krajowych, jak i zagranicznych. W części empirycznej dokonana została ocena dynamiki zmian efektywności aktywnej polityki rynku pracy mierzoną efektywnością zatrudnieniową, liczbą osób uczestniczących w aktywizacji, liczbą osób znajdujących zatrudnienie po odbyciu aktywizacji zawodowej. W artykule zastosowano metodę analizy dokumentacji, analizy dynamiki, analizy struktury, analizy porównawczej. Wnioskowanie miało charakter dedukcyjny. Wyniki badań pokazały, że w zależności od badanego okresu, województwa wykazują większe, a niekiedy mniejsze przyrosty, spadki efektywności aktywnej polityki rynku pracy.

Słowa kluczowe: efektywność, efektywność zatrudnieniowa, aktywna polityka rynku pracy, rynek pracy, aktywizacja zawodowa, województwa Polski północnej

1. Wstęp

Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy została wprowadzona w roku 2004. Fundamentalnym celem wdrożenia tego aktu prawnego było dopasowanie polityki rynku pracy realizowanej w kraju do Europejskiej Strategii zatrudnienia. Warto dokonać wzmianki, że wyodrębniono w ramach niej klasyfikację zadań związanych z aktywizacją osób bez zatrudnienia w zakresie usług i instrumentów rynku pracy. Pierwsza kategoria zawierała wsparcie celem znalezienia zatrudnienia (pośrednictwo pracy, poradnictwo zawodowe, wsparcie w znalezieniu miejsc pracy, przeprowadzanie szkoleń). Dokonano implementacji określonych instrumentów rynku pracy tj. robót publicznych, przygotowania zawodowego, staży i dofinansowania powstawania nowych miejsc pracy. Warto zaznaczyć, że od roku 2004 miało miejsce wiele zmian w ww. ustawie. W roku 2005 została zaimplementowana nowa forma wsparcia, tj. prace społecznie użyteczne. Ustawa z grudnia 2008 roku wiązała się ze zmianami odnoszącymi się do zwiększenia roli PSZ,

polepszenia ich funkcjonowania, zwiększenia liczby wykorzystywanych usług oraz instrumentów występujących na rynku pracy, które pozwoliły na sprawniejsze ich zastosowanie. Na chwilę obecną występuje sześć podstawowych form wsparcia bezrobotnych w ramach aktywnej polityki rynku pracy: szkolenia, staże, prace interwencyjne, roboty publiczne, refundacja kosztów wyposażenia i doposażenia stanowiska pracy, dofinansowanie prowadzenia działalności gospodarczej. Celem artykułu jest identyfikacja zależności i różnic w zakresie efektywności aktywnej polityki rynku pracy, efektywności zatrudnieniowej, liczby osób uczestniczących w aktywizacji oraz znajdujących zatrudnienie po odbytych formach wsparcia osób bezrobotnych. Przyjęto tezę badawczą, że występuje zależność pomiędzy prowadzoną polityką wobec rynku pracy a osiąganymi rezultatami w zakresie efektywności zatrudnieniowej. Sformułowano następujące problemy badawcze: Czy w badanych województwach makroregionu Polski północnej prowadzona aktywna polityka rynku pracy jest efektywna?, Jak wygląda zróżnicowanie pomiędzy badanymi województwami w zakresie aktywnej polityki rynku pracy? Zakres czasowy przeprowadzonych badań obejmował lata 2016-2018. Jeśli chodzi o zakres terytorialny to obejmował on makroregion Polski północnej tj. 3 województwa: województwo kujawsko-pomorskie, województwo warmińsko-mazurskie, województwo pomorskie. Zidentyfikowano lukę badawczą mówiącą, że dotychczas nie badano wybranej tematyki badawczej w wyznaczonym zakresie czasu, zakresie terytorialnym, w wyznaczonym zakresie merytorycznym.

2. Aktywna polityka rynku pracy

Aktywna polityka rynku pracy (ang. Active Labour Market Policy-ALMP) działa jako komponent polityki rynku pracy oraz polityki zatrudnienia. Fundamentalnym celem ALMP jest zmniejszenie liczby osób pozostających bez zatrudnienia, jak i zwiększenie odsetka znajdujących wolne miejsca pracy. Kluczowa okazuje się wiarygodna, naukowa analiza podczas dokonywania oceny skuteczności polityki prowadzonej wobec rynku pracy. Layard, Nickell i Jackmann [Layard i in., 1992] pokazali w swoich badaniach, że realizowana polityka aktywnego wsparcia bezrobotnych oddziałuje bezpośrednio na poziom zatrudnienia. Martin, Grubb, Calmfors, Forslund i Hemstroma [Martin, 2000; Martin i in., 2001; Calmfors, 1994; Calmfors i in., 2002] dokonali rozszerzenia zdefiniowanego przez Layarda modelu. Wykonane analizy w zakresie efektywności instrumentów aktywizacyjnych pokazały, że otrzymywane rezultaty nie zawsze są podobne. Na zdywersyfikowanie poziomu otrzymywanych efektów wskazują Calmfors, Martin i Grubb, a także Fay [1996] oraz Meager i Evans [Meager i in., 1998]. Natomiast jeśli chodzi o badaczy krajowych poruszających to zagadnienie to są nimi: Bednarski, Kryńska, Kwiatkowski, Zarychta, Kabaj [Kabaj 1997/2004; Bednarski, 1996; Kryńska i in., 1998]. Kryńska dostrzega, że powinno przeprowadzać się weryfikację nad podejmowanymi decyzjami ekonomicznymi poprzez przeprowadzenie ich zestawienia ze skutkami powstającymi na rynku pracy.

3. Znaczenie pojęcia efektywność

Efektywność to aktywność o charakterze gospodarczym przeprowadzana w sposób skuteczny, zatem skutecznie, efektywnie oraz ekonomicznie [Gasparski, 2008]. Pojęcie efektywności w wąskim ujęciu identyfikowane jest z gospodarnością, natomiast w szerszym kontekście ze skutecznością, użytecznością, jak i gospodarnością [Nowosielski, 2008, s. 41].

Efektywność jest także identyfikowana z produktywnością. Pritchard [1990, s. 9], uważa, że produktywność może być rozumiana w sposób zróżnicowany w zależności od określonych dziedzin i konglomeratów badających. Warto zwrócić uwagę jak produktywność rozumieją ekonomiści. Jest ona identyfikowana z rezultatami uzyskiwanymi przez całą organizację lub jej jednostki organizacyjne podzielone przez kapitał użyty do ich produkcji. Warto zaznaczyć, że otrzymywane rezultaty, jak i kapitał jest ujmowany w postaci finansowej. Księgowi będą patrzeć na produktywność z punktu widzenia grupy wskaźników finansowych tzn. relacji zysku brutto do kosztów pracy. Na podstawie zaprezentowanych argumentów widać, że efektywność może być analizowana w wielu kontekstach znaczeniowych.

Mówiąc o efektywności w piśmiennictwie można spotkać się z wyszczególnieniem dwóch podobnych pojęć, skuteczności (ang. Effectiveness) oraz sprawności, wydajności (ang. Efficiency). Kondalkar [2010] stwierdza, że oba sformułowania wykorzystywane są w sposób alternatywny. Jednakże warto zwrócić uwagę, że efektywność identyfikowalna ze skutecznością (effectiveness) powinna być rozpatrywana w szerokim ujęciu, w kontekście miary sukcesu organizacji, kiedy organizacja może realizować cele przy właściwym poziomie kapitału. Sprawność, wydajność (efficiency) dotyczy ekonomii, dzięki której realizowane są działania ukierunkowane na cel- jak relacja wejścia do wyjścia. Dostrzegalne jest zjawisko, kiedy organizacja może być sprawna, ale nie będąca skuteczną. Może też mieć miejsce sytuacja, kiedy organizacja jest skuteczna, ale nie jest wtedy efektywną [Kondalkar, 2010]. W tab. 1 zaprezentowano porównanie efektywności z punktu widzenia wydajności i skuteczności.

Tabela 1. Porównanie efektywności w kontekście sprawności i skuteczności

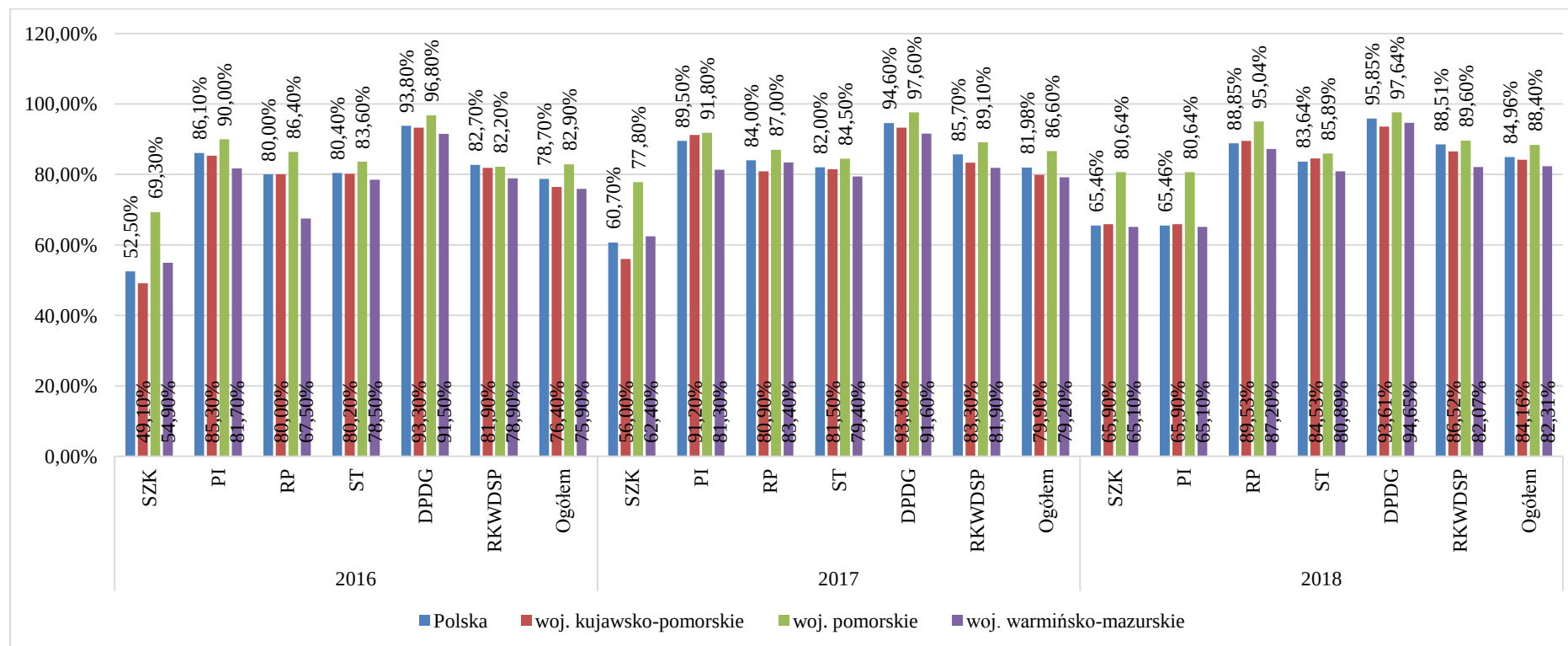
Kryterium wyróżnienia cech pomiaru	Sprawność, wydajność (efficiency) Wynik na godzinę pracy, zysk w złotych ze sprzedaży i konsumpcja wejścia przez jednostkę	Skuteczność (effectiveness) Problem z pomiarem (szeroka koncepcja obejmująca m.in. szanse przeżycia organizacji, trudne do oszacowania)
Charakter czynnika	Pierwotne kryterium wewnętrznego życia organizacji, związane z aspektami ekonomicznymi i technicznymi	Bierze pod uwagę czynniki, takie jak: struktura organizacji, filozofia, styl przywództwa, polityki, procesy i systemy, umiejętności, przynależność do organizacji, obywatelskie zachowania w organizacji, rozwój synergii w celu przeżycia i wzrostu w konkurencyjnym świecie
Zależność koncepcji	Węższa koncepcja, będąca częścią skuteczności	Koncepcja o szerokim zakresie, obejmująca również pojęcie sprawności
Ukierunkowanie działań	Sposób, w jaki prowadzone są operacje ukierunkowane na cel	Stopień w jakim osiągnane są przewidywane cele

Zródło: Opracowanie własne na podstawie: [Kondalkar, 2010, s. 1].

Należy zwrócić uwagę na znaczenie pojęcia efektywności zatrudnieniowej, która jest rozumiana jako wskaźnik ponownego zatrudnienia. Wskaźnik ten został zdefiniowany jako relacja stanu liczbowego jednostek pozostających bez zatrudnienia, które w danym roku posiadały zatrudnienie przez co najmniej 30 dni w okresie 3 miesięcy, od momentu ukończenia partycypacji w danej formie aktywizacji, do stanu liczbowego jednostek, które w danym roku ukończyły partycypację w określonej formie aktywizacji. Stan zatrudnienia jest rozumiany jako:

- Świadczenie pracy w oparciu o stosunek pracy, stosunek służbowy, umowę o pracę nakładczą - zgodnie z art. 2 ust. 1 pkt 43 ustawy;
- Świadczenie pracy lub świadczenie usług na podstawie umów cywilnoprawnych, umowy agencyjnej, umowy o dzieło, umowy zlecenie, w okresie członkostwa w rolniczej spółdzielni produkcyjnej, spółdzielni kółek rolniczych lub spółdzielni usług rolniczych, zgodnie z art. 2 ust. 1 pkt 11 ustawy;
- Wykonywanie działalności gospodarczej na podstawie wpisu do rejestru przedsiębiorców KRS lub CEIDG.

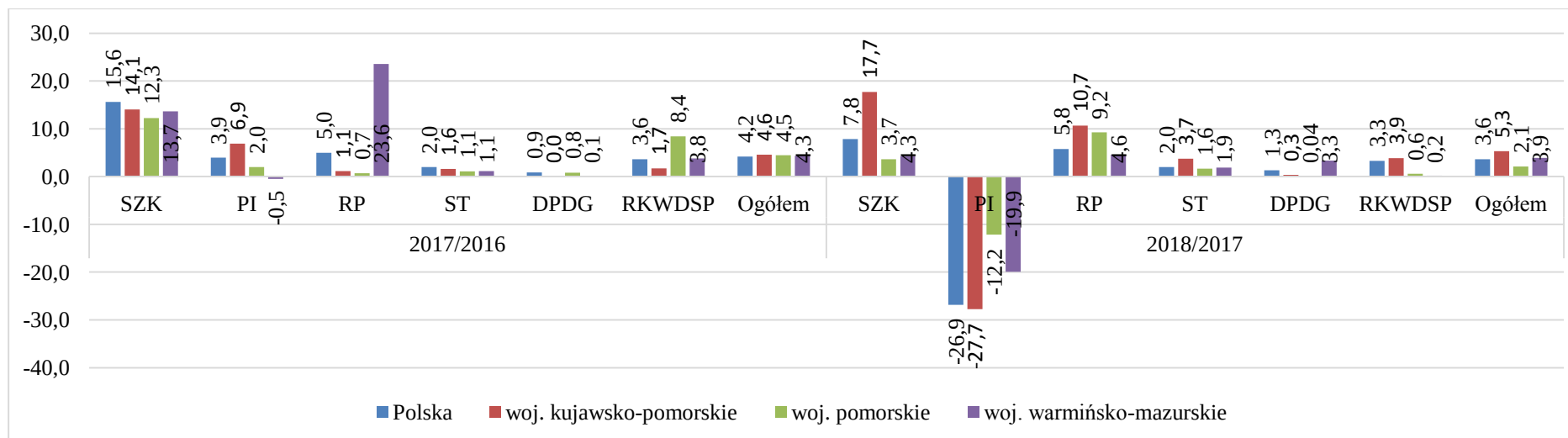
Warto zaznaczyć, że zdefiniowanie grupy podstawowych form wsparcia bezrobotnych, dla których wyznaczana jest co roku efektywność zatrudnieniowa należy do prerogatyw ministra Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Grupa 6 podstawowych form aktywizacji zawodowej, zawierająca 6 określonych aktywnych form wsparcia nie była zmodyfikowana i działa w takiej konfiguracji od 2014 r. Należy zwrócić uwagę na to, że w inny sposób będzie realizowana polityka rynku pracy w krajach rozwiniętych, natomiast całkiem odmiennie wyglądać to będzie w państwach, gdzie nie miała jeszcze miejsce modyfikacja systemu, lub gdzie proces ten nie został jeszcze w pełni zaimplementowany. Warto zaznaczyć, że instrumenty polityki rynku pracy mogą być wykorzystywane zarówno, przez władze centralne, regionalne, lokalne. W ramach poszczególnych powiatów realizowane są programy wsparcia osób pozostających bez zatrudnienia. Programy są dopasowane do potrzeb danego rynku pracy, zorientowane na grupy najbardziej potrzebujące i wykluczone społecznie. Ich realizacja może być dofinansowana ze środków krajowych, jak i funduszy Unii Europejskiej. Po zdefiniowaniu zjawiska efektywności zatrudnieniowej warto przybliżyć panujące tendencje związane z tym zagadnieniem. Zjawisko efektywności zatrudnieniowej dla poszczególnych podstawowych form aktywizacji zawodowej według badanych województw zostało zaprezentowane na rysunku 1.

Rysunek 1. Efektywność zatrudnieniowa dla poszczególnych podstawowych form aktywizacji zawodowej według badanych województw (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku danych lokalnych, Wojewódzkich Urzędów Pracy oraz Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

W oparciu o zaprezentowane na rysunku 1. dane można stwierdzić, że najbardziej efektywnym województwem pod względem zatrudnienia po odbytych formach wsparcia było województwo pomorskie. Świadczą o tym uzyskane wartości, które dla lat 2016-2018 kształtowały się odpowiednio: 82,9 %; 86,6%; 88,4%. Najmniejsza efektywność zatrudnieniowa występowała w woj. warmińsko-mazurskim. W latach 2016-2018 wartości były na poziomie: 75,9%; 79,2%; 82,3%. Chcąc bardziej szczegółowo zbadać panującą tendencję warto zwrócić uwagę na dynamikę zachodzących zmian (rys. 2.).

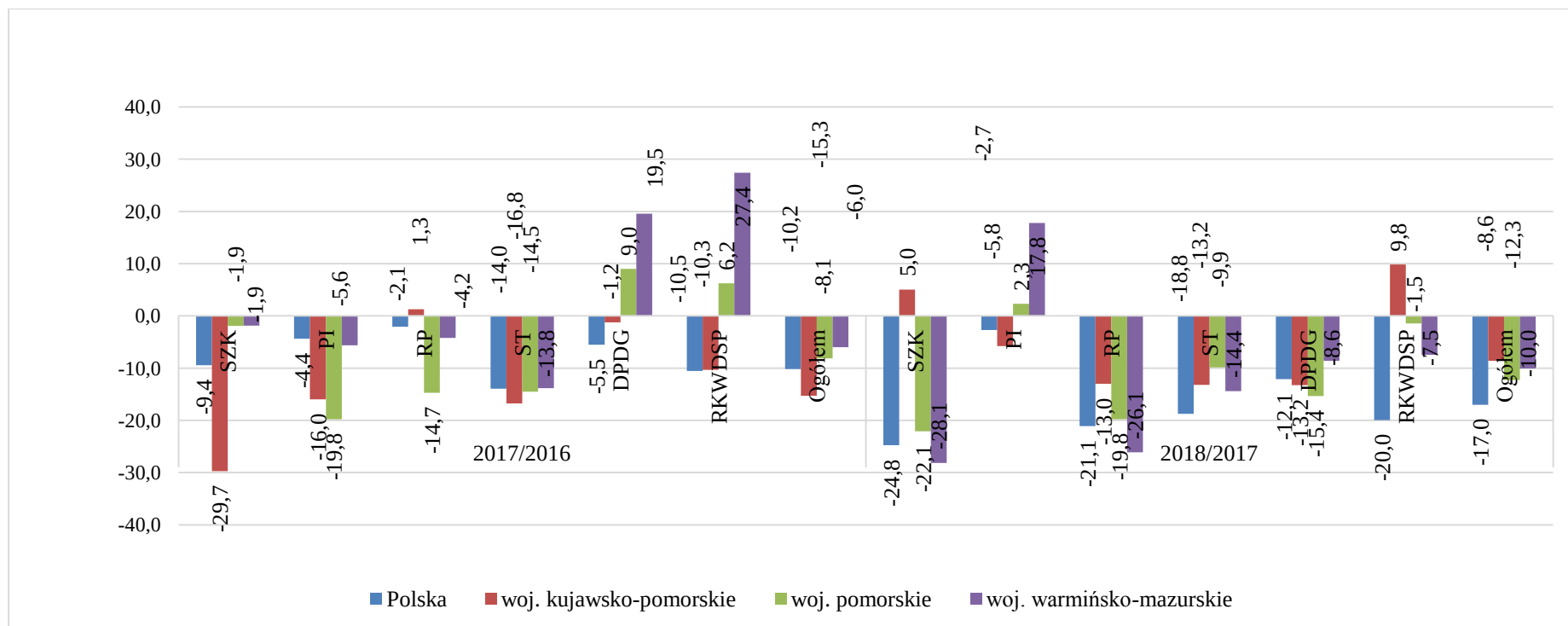

Rysunek 2. Dynamika zmian efektywności zatrudnieniowej dla poszczególnych podstawowych form aktywizacji zawodowej według badanych województw (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku danych lokalnych, Wojewódzkich Urzędów Pracy oraz Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

Na podstawie przeprowadzonej analizy można dostrzec, że w 2017 roku największy wzrost wartości miał miejsce dla efektywności zatrudnieniowej po odbyciu robót publicznych (23,6%), w porównaniu do roku 2016. Warto zaznaczyć, że dla Polski średni wzrost efektywności zatrudnieniowej w zakresie robót publicznych wynosił 5,0% w 2017 roku, w porównaniu z rokiem 2016. Co ciekawe w roku 2018 największe spadki efektywności zatrudnieniowej miały miejsce w kontekście odbytych prac interwencyjnych, w porównaniu do roku 2017. Jednakże, największe zmniejszenie efektywności zatrudnieniowej miało miejsce w przypadku województwa kujawsko-pomorskiego w roku 2018, w porównaniu z rokiem 2017. Biorąc pod uwagę efektywność zatrudnieniową w ramach poszczególnych podstawowych form wsparcia to sytuacja była w największym stopniu podobna dla efektywności zatrudnieniowej po odbyciu szkoleń w roku 2017 w porównaniu do roku 2016. Zasadnym wydaje się spojrzenie na badane zjawisko z punktu widzenia występujących zmian w zakresie liczby osób uczestniczących w aktywizacji.

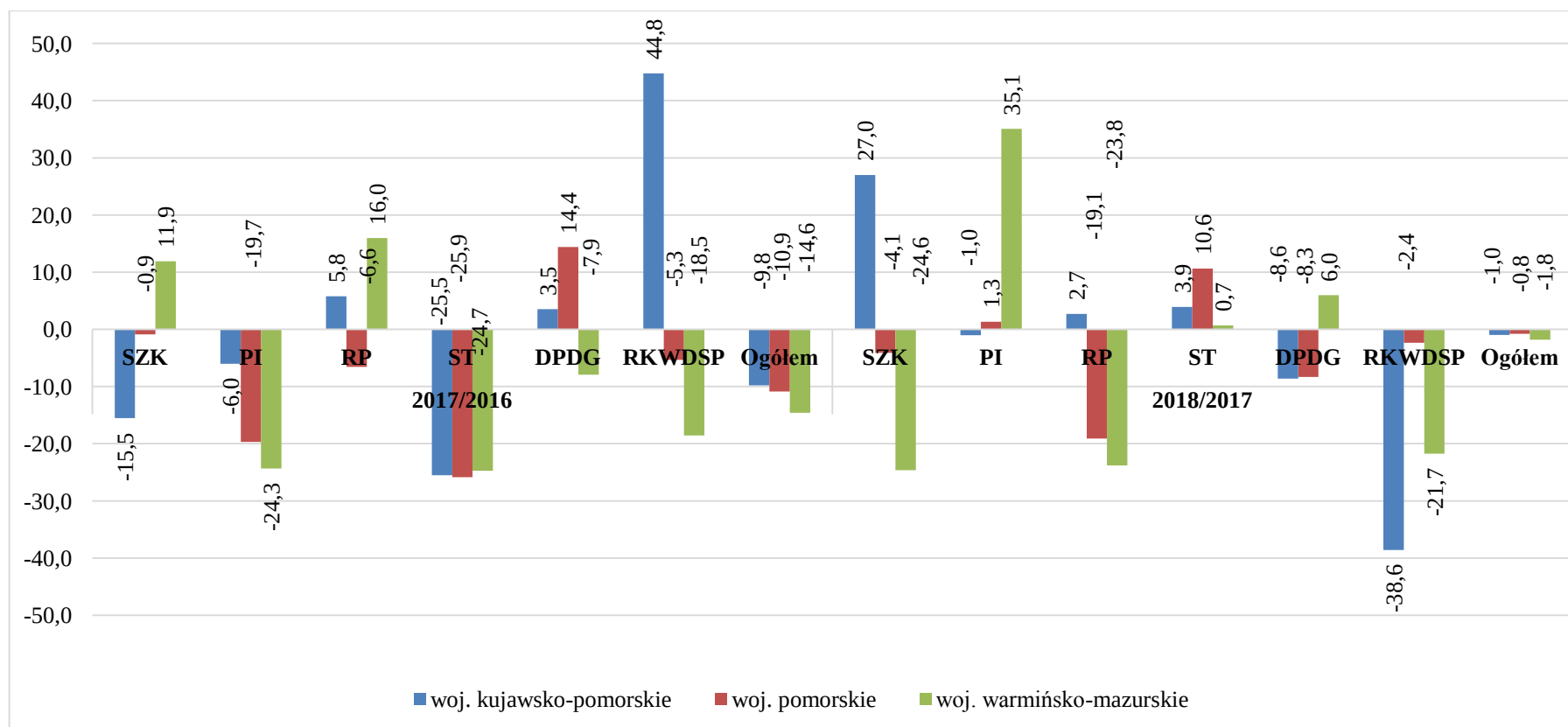

Rysunek 3. Dynamika zmian liczby osób uczestniczących w aktywizacji zawodowej według badanych województw (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku danych lokalnych, Wojewódzkich Urzędów Pracy oraz Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

Dynamika zmian liczby osób uczestniczących w aktywizacji zawodowej według badanych województw zaprezentowana została na rysunku 3. Przeprowadzona analiza pokazała, że największy spadek partycypujących w szkoleniach miał miejsce w województwie kujawsko-pomorskim (29,7%) w roku 2017, w porównaniu z rokiem 2016. Patrząc z punktu widzenia tego, która forma aktywizacji charakteryzowała się największym wzrostem to miało to miejsce w przypadku refundacji kosztów wyposażenia i doposażenia stanowisk pracy w województwie kujawsko-pomorskim w roku 2017, w porównaniu z rokiem 2016. Najmniejszy przyrost partycypujących miał miejsce w przypadku robót publicznych (1,3%) w roku 2017, w porównaniu z rokiem 2016. Taki zarys panujących tendencji pozwoli zrozumieć jak zmieniała się sytuacja w zakresie odsetka osób zatrudnionych po odbyciu aktywnych form wsparcia. Dynamika zmian liczby osób zatrudnionych po odbyciu aktywizacji zawodowej w badanych województwach została przedstawiona na rysunku 4.

Rysunek 4. Dynamika zmian liczby osób zatrudnionych po odbyciu aktywizacji zawodowej wg badanych województw (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku danych lokalnych, Wojewódzkich Urzędów Pracy oraz Ministerstwa Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej.

W roku 2017 we wszystkich badanych województwach miał miejsce spadek wartości partycypujących w aktywizacji, w porównaniu z rokiem 2016. W tym samym okresie czasu największe zmniejszenie wartości odnotowano w województwie warmińsko-mazurskim (-14,6%), natomiast najmniejszy spadek miał miejsce w województwie kujawsko-pomorskim (-9,8%). Biorąc pod uwagę rok 2018 to analogicznie do okresów wcześniejszych zmniejszenie liczby partycypujących w aktywnych formach wsparcia występowało, ale w znacznie mniejszym zakresie (-1,0%-woj. kujawsko-pomorskie; 0,8%-woj. pomorskie; 1,8%-woj. warmińsko-mazurskie).

4. Wnioski

Przeprowadzone badania, nie pozwalają na jednoznaczne stwierdzenie, że działania podejmowane w zakresie aktywnej polityki rynku pracy przyczyniają się do modyfikacji położenia osób pozostających bez zatrudnienia, szerzej patrząc na sytuacji rynku pracy. Aczkolwiek warto wskazać, że największa efektywność zatrudnieniowa występuje w województwie pomorskim, natomiast najmniejsza w warmińsko-mazurskim. Zjawisko to miejsce w przeważającej części realizowanych form aktywizacji. Patrząc z punktu widzenia realizowanych działań w ramach aktywnej polityki rynku pracy, można stwierdzić, że uzasadnieniem potwierdzającym zasadność jej realizacji jest dialektyczne mniemanie efektywności jej realizacji. Jednakże należy popularyzować aktywności zdywersyfikowane, o charakterze specjalistycznym, które są ukierunkowane na określoną grupę jednostek. Powinno się poddawać pod krytykę działania o znacznym stopniu ogólności nie dokonujących rozwiązania występujących problemów, które nie przyczyniają się do aktywizacji ukierunkowanej na rzeczywiste możliwości zatrudnienia. Rozważania nad prowadzonymi działaniami badawczymi nad aktywną polityką rynku pracy skłaniają do refleksji w zakresie skuteczności i racjonalności podejmowania określonych aktywności. Możliwym byłoby zaprezentowanie skutków pozytywnych implementowanych programów oraz przedstawienie danych potwierdzających zwiększenie poziomu zatrudnienia osób pozostających bez pracy w związku z partycypacją w aktywnych formach wsparcia w porównaniu do referencyjnej grupy osób, aczkolwiek nie jest możliwe wykazanie efektu netto prowadzonej aktywnej polityki rynku pracy. Prowadzona aktywna polityka wobec rynku pracy powinna być skuteczniejsza pod względem liczby osób znajdujących zatrudnienie po odbytej aktywizacji, a w konsekwencji przyczyniając się do zwalczania negatywnych skutków bezrobocia. Instytucje rynku pracy powinny współpracować z przedsiębiorcami celem efektywniejszego skojarzenia bezrobotnych z potrzebami pracodawców. Władze centralne, regionalne, jak i lokalne powinny efektywniej pozyskiwać środki z Funduszy Europejskich na walkę z bezrobociem, aktywizację osób pozostających bez pracy. Należy zwiększyć dostępność do doradztwa zawodowego oraz prowadzić kampanie informacyjne mające na celu zwiększanie świadomości osób bezrobotnych na temat możliwości uczestnictwa w dostępnych formach wsparcia.

Bibliografia:

1. Bednarski M. (1996). Aktywne formy przeciwdziałania bezrobociu w Polsce, narzędzia i instytucje. Warszawa: IPISS.
2. Calmfors L. (1994). Active labour market policy and unemployment: A framework for the analysis of crucial design features, *OECD Economic Studies*, nr 22.
3. Calmfors L., Forslund A., Hemstrom M. (2002). Does active labour market policy work? Lessons from the Swedish Experiences, *IFAU-Institute for Labour Market Policy Evaluation, Working Paper*, nr 4, Uppsala.
4. Fay R. G. (1996). Enhancing the effectiveness of active labour market policies: evidence from programme evaluations in OECD countries, *OECD Labour Market and Social Policy Occasional Papers*, nr 18, OECD Directorate for Employment, Labour and Social Affairs.

5. Gasparski W. (2008): Decyzje i etyka. Normy uczciwości. Decydent & Decision Maker, nr 74.
6. Grubb D., Martin J. (2001). What works and for whom: a review of OECD countries, experiences with Active Labour Market Policies, *IFAU – Office of Labour Market Policy Evaluation Working Paper*, nr 14.
7. Kabaj M. (2004). *Strategie i programy przeciwdziałania bezrobociu w Unii Europejskiej i w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
8. Kondalkar V.G. (2010): *Organization Effectiveness and Change Management*. PHI Learning Pvt. Ltd.
9. Kryńska E., Kwiatkowski E., Zarychta H. (1998). *Polityka państwa na rynku pracy w Polsce w latach dziewięćdziesiątych*. Warszawa: IPISS.
10. Layard, R., Nickell, S., Jackman, R. (1991). *Unemployment: Macroeconomic Performance and the Labor Market*. Oxford: Oxford University Press.
11. Layard R. (1994). Unemployment: the way forward for Europe, Centre For Economic Performance, *Occasional Paper*, nr 7.
12. Layard R. (2004). *Welfare-to-Work and the New Deal*. London: Centre Labour Markets Programme.
13. Layard, Nickell, Jackman (1991). *Unemployment: Macroeconomic Performance And The Labour Market*. Oxford: Oxford University Press.
14. Martin J. (2000). What works among active labour market policies: evidence from OECD countries experiences, *OECD Economic Studies*, nr 30, s. 79–113.
15. Meager N., Evans C. (1998). The evaluation of active labour market measures for the long-term unemployed, *Employment And Training Papers*, ILO, Genewa.
16. Nickell S., Layard R. (1999). Labour Market Institutions and Economic Performance, w: O. Ashenfelter, D Card (red.), *Handbook on Labour Economics*, t. 3C. Amsterdam: Elsevier.
17. Nowosielski S. (2008): Skuteczność i efektywność realizacji procesów gospodarczych. W: Efektywność funkcjonowania szkół wyższych. Red. T. Dudycz, Z. Wilimowska. Indygo Zahir Media, Wrocław.
18. OECD (2001). *Definitions of the Standardised categories and Sub-categories of Labour Market Programmes*.
19. Pritchard R.D. (1990): *Measuring and Improving Organizational Productivity: A Practical Guide*. Greenwood Publishing Group, s. 248.

Wykaz stron internetowych:

20. Bank danych lokalnych, Rynek pracy, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>, (dostęp: 15.01.2020).
21. Eurostat (2013), *Labour Market Policy Statistic-Methodology 2018*. Publications Office of the European Union, Luxembourg, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=imp_expsumm&lang=en (dostęp: 02.02.2020).
22. Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/>, (dostęp: 07.01.2020).
23. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Instrumenty Rynku pracy, <https://www.mpips.gov.pl/praca/instrumenty/>, (dostęp: 20.01.2020).

24. Wojewódzki Urząd Pracy w Gdańsku, <https://wupgdansk.praca.gov.pl/statystyki>, (dostęp: 05.01.2020).
25. Wojewódzki Urząd Pracy w Olsztynie, <https://wupolsztyn.praca.gov.pl/rynek-pracy/>, (dostęp: 04.01.2020).
26. Wojewódzki Urząd Pracy w Toruniu, <https://wuptorun.praca.gov.pl/statystyki-i-analizy-urzedu/>, (dostęp: 07.01.2020).

4. RYNEK PRACY W WOJEWÓDZTWACH MAKROREGIONU POLSKI WSCHODNIEJ W LATACH 2016-2018

mgr Michał Mrozek

Uniwersytet Szczeciński

Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania

Instytut Ekonomii i Finansów

Katedra Ekonomii

E-mail: michaladrianmrozek@gmail.com

Streszczenie: Artykuł traktuje o różnicowaniu trzech województw makroregionu Polski wschodniej (woj. podlaskie, woj. lubelskie, woj. podkarpackie) pod względem wybranych obszarów rynku pracy. Celem artykułu jest ocena sytuacji na rynku pracy w województwach makroregionu Polski wschodniej w zakresie struktury liczebności i dynamiki zmian poziomu zatrudnienia w pięciu grupach sekcji gospodarki oraz liczebności zgłaszanych ofert pracy. Sformułowano następujące problemy badawcze: Jak bardzo zróżnicowany jest rynek pracy w województwach makroregionu Polski wschodniej?, W których z badanych grup sekcji gospodarki zachodzą spadki, a gdzie mają miejsce wzrosty? W części teoretycznej artykułu naukowego zostały zaprezentowane następujące zagadnienia: rynek pracy, polityka rynku pracy, polityka zatrudnienia, struktura rynku pracy, uczestnicy rynku pracy. W części empirycznej została przedstawiona analiza struktury poziomu zatrudnienia według pięciu grup sekcji gospodarki, dynamiki zmian poziomu zatrudnienia ogółem oraz według poszczególnych grup sekcji gospodarki, dynamiki zmian liczby ofert pracy, współczynnika aktywności zawodowej według badanych województw. W artykule została przeprowadzona analiza dokumentacji, analiza statystyczna, analiza porównawcza, analiza dynamiki. Wyniki badań pokazały, że badane województwa różnią się między sobą w zakresie struktury, dynamiki zmian poziomu zatrudnienia ogółem, dla poszczególnych grup sekcji gospodarki, ofert pracy, współczynnika aktywności zawodowej. Wnioskowanie miało charakter dedukcyjny. Najwyższy poziom zatrudnienia jest w województwie podkarpackim, natomiast najmniejszy poziom zatrudnienia ma miejsce w województwie podlaskim. Natomiast pod względem liczebności pracujących w rolnictwie dominuje lubelskie; w przemyśle i budownictwie znaczną przewagę posiada województwo podkarpackie.

Słowa kluczowe: rynek pracy, polityka rynku pracy, poziom zatrudnienia, oferty pracy, współczynnik aktywności zawodowej, województwa Polski wschodniej

1. Wstęp

Zagadnienie rynku pracy jest coraz częściej brane pod rozwagę. Warto zaznaczyć, że na rynku pracy występują dwie strony: pracodawcy oraz pracownicy. Przedmiot obrotu na rynku pracy stanowi praca ludzka za którą świadczący pracę dostaje określone wynagrodzenie. Na rynku pracy występuje część podażowa, jak i popytowa. Zapotrzebowanie na pracę kierowane jest do jednostek zdywersyfikowanych w zakresie różnych cech m. in. posiadanego wykształcenia, kompetencji, umiejętności. W niniejszym artykule pokazano wybrane problemy, które występują na rynku pracy w województwach makroregionu Polski wschodniej: woj. lubelskim, woj. podkarpackim, woj. podlaskim. Rynek pracy posiadający wysoki poziom pracujących, wysoki poziom aktywności zawodowej ludności, niski odsetek jednostek pozostających bez pracy jest przykładem rynku doskonałego. Do problemów rynku

pracy można zaliczyć niewielki poziom pracujących i/ lub znaczny poziom jednostek niepracujących, zatem wysoki udział osób bezrobotnych i nie będących aktywnych pod względem zawodowym. Bardzo ważną kwestią jest potencjał, który posiadają jednostki w wieku produkcyjnym. Winno się w sposób negatywny rozumieć niski poziom umiejętności, brak rozwoju zdolności podczas aktywności na rynku pracy oraz długookresowy brak zatrudnienia. Niemniej istotny okazuje się być brak umiejętności dostosowania jednostek do zachodzących modyfikacji na rynku pracy.

Celem artykułu jest ocena sytuacji na rynku pracy w województwach makroregionu Polski wschodniej w zakresie struktury liczebności, dynamiki zmian poziomu zatrudnienia w pięciu grupach sekcji gospodarki oraz liczebności zgłaszanych ofert pracy. Sformułowano następujące problemy badawcze: Jak bardzo zróżnicowany jest rynek pracy w województwach makroregionu Polski wschodniej?, W których z badanych grup sekcji gospodarki zachodzą spadki, a gdzie mają miejsce wzrosty? Metodyka badawcza składa się z analizy porównawczej, analizy statystycznej, analizy dynamiki, analizy dokumentacji. Zakres czasowy obejmował lata 2016-2018. Na zakres terytorialny składały się 3 województwa: województwo podlaskie, lubelskie, podkarpackie. Dotychczas nie badano wybranej tematyki badawczej w wyznaczonym zakresie czasu, zakresie terytorialnym, w wyznaczonym zakresie merytorycznym.

2. Polityka rynku pracy

Rynek pracy jest miejscem, gdzie występuje kilku uczestników. Występują na nim dwie zasadnicze strony, pracownik oraz pracodawca. Pomiędzy pracownikiem i pracodawcą dochodzi do zawarcia umowy traktującej o warunkach świadczenia pracy na rzecz pracodawcy. Ważne są działania podejmowane przez państwo i instytucje rynku pracy w zakresie regulacji funkcjonowania rynku pracy. Podejmowane działania nazywane są polityką rynku pracy. Mówiąc o realizowanej polityce wobec rynku pracy, należy dokonać rozróżnienia jej od polityki zatrudnienia. Ta druga jest ukierunkowana na wywieranie wpływu na liczebność zatrudnienia w kraju. Korzysta przy tym z instrumentów polityki gospodarczej (polityki o charakterze budżetowym, jak i pieniężnym). Natomiast dokonując wzmianki na temat polityki prowadzonej na rynku pracy, warto powiedzieć, że skoncentrowana jest ona na kreowaniu możliwości radzenia sobie z problemami o charakterze strukturalnym, które mają miejsce na rynku pracy, jak i podejmowanie działań mających na celu osiągnięcie założonych celów. Polityka rynku pracy korzysta z takich instrumentów, jak dofinansowanie zatrudnienia, szkolenia zawodowe [Wiśniewski, Zawadzki, 2010, s. 17]. Mówiąc o polityce rynku pracy, należy zaznaczyć, że dotyczy ona oddziaływania władz państwowych, gdy ma miejsce brak równowagi na rynku pracy, kiedy nie powstają nowe miejsca zatrudnienia. W takim przypadku stosowane są aktywne formy wsparcia bezrobotnych, które mają na celu umożliwienie osobom nieposiadającym zatrudnienia wejście na rynek pracy. W takiej sytuacji należy stwierdzić, że aktywna polityka rynku pracy opiera się na:

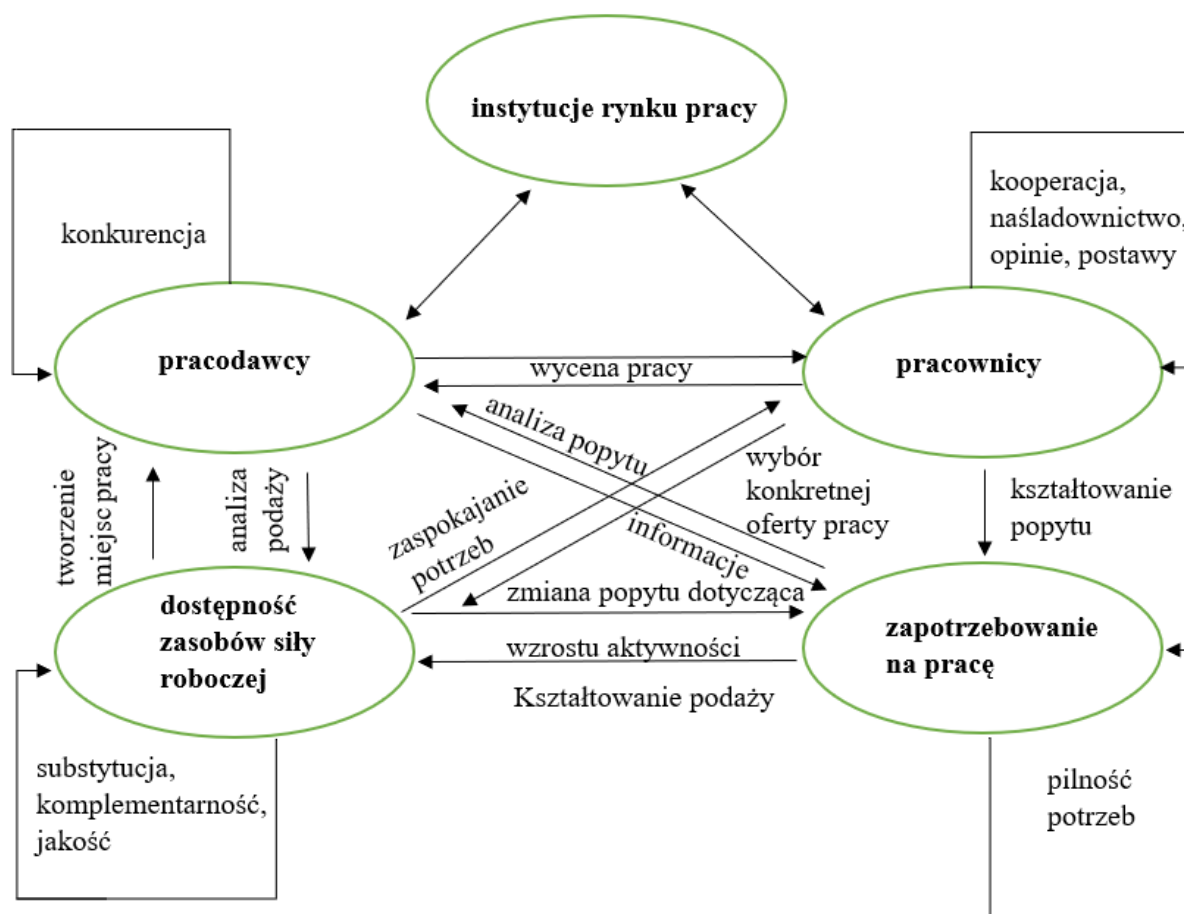
- działalności ukierunkowanej na partycypacji jednostek nieposiadających zatrudnienia w aktywnych formach wsparcia,
- zmniejszaniu wpływu braku dopasowania strukturalnego istniejącego na rynku pracy,
- wzroście wydajności zasobów pracy oraz monitorowaniu gotowości do podjęcia zatrudnienia jednostek nieposiadających zatrudnienia.

Warto zaznaczyć, że pierwotnie aktywne formy wsparcia bezrobotnych uważane były za aktywności ukierunkowane na wsparcie jednostek nie posiadających zatrudnienia, mających trudne położenie na rynku pracy. Początkowo działania wspierające bezrobotnych miały być w formie szkoleń specjalistycznych, jak i pośrednictwa pracy. Należy podkreślić, że zespół działań podejmowanych na rynku pracy stanowi istotne instrumentarium państwa, które ukierunkowane jest na wspomaganie modyfikacji o charakterze strukturalnym w gospodarce Państwa. Poważne wyzwanie stanowią zmiany demograficzne. Rynek pracy jest miejscem, gdzie powinno się przeznaczać fundusze na kapitał ludzki w ramach realizowanych programów wsparcia. W takiej sytuacji dostrzeżono, że relatywnie niski poziom efektywności prowadzonej polityki o charakterze makroekonomicznym, jak i znaczny poziom bezrobocia przyczynia się do zwiększenia istoty polityki realizowanej wobec rynku pracy [Kwiatkowski, 2002, s. 56].

Polityka rynku pracy opiera się na czterech celach. Pierwszy omawiany cel będzie odnosił się poziomu zatrudnienia. Związany jest on ze zmniejszeniem liczebności osób pozostających bez pracy. Cel o charakterze strukturalnym będzie związany z minimalizacją niedopasowania o charakterze strukturalnym występującego na rynku pracy. Cel trzeci dotyczy poziomu produktywności, a przede wszystkim wzrostu wydajności siły roboczej. Cel ostatni, ma zabarwienie socjalne, opierające się na gwarancji środków finansowych jednostkom wyeksponowanym na redukcję miejsc pracy, jak i przysposobienia zawodowego osób bez zatrudnienia, napotykających przeszkody w wejściu na rynek pracy [Wiśniewski, 1999, s.20].

Interwencjonizm Państwa w zakresie rynku pracy może polegać na zwiększeniu popytu na pracę, jak i spadku podaży pracy ludzkiej. Wzrost miejsc pracy ma miejsce poprzez dofinansowanie wynagrodzenia bezrobotnych, zatrudnienia, które ukierunkowane jest na wzrost obecnego poziomu liczby pracujących w podmiotach o kapitale prywatnym. Ponadto działania podejmowane przez władze państwowe mogą być zorientowane na kreowanie miejsc zatrudnienia w przedsiębiorstwach o charakterze państwowym. Rozwiązaniem mającym na celu wzrost zapotrzebowania na pracę jest stymulowanie działań przedsiębiorczych, mających na celu kreowanie nowych miejsc zatrudnienia w przedsiębiorstwach prywatnych, wspieranie regionalnych przedsięwzięć zwiększenia miejsc pracy, dofinansowywanie i pomoc społeczności o charakterze organizacyjnym oraz w zakładaniu działalności gospodarczych. Patrząc z punktu widzenia oddziaływania państwa na spadek podaży pracy, należy zwrócić uwagę, że może to zaistnieć za sprawą odejść pracowników na wcześniejsze emerytury, prolongacji czasu edukacji, okresu obligatoryjnej służby wojskowej, zmniejszenia wymiaru czasu zatrudnienia, prolongacji urlopów, minimalizacji wymiaru pracy ponad obowiązujące normy, pracę w niepełnym wymiarze czasu pracy. Zaprezentowana na rysunku 1. struktura rynku pracy wskazuje na jego złożoność.

Rysunek 1. Struktura rynku pracy

Źródło: opracowanie własne na podstawie M. Łatuszyńska, K. Brzychcy, Założenia do budowy modelu symulacyjnego podaży zasobów siły roboczej na rynku pracy, Studia i Materiały Polskiego Stowarzyszenia Zarządzania Wiedzą, Bydgoszcz 2010, s. 91.

Celem uzyskania klarownej informacji na temat instytucji rynku pracy należy dokonać ich pogrupowania. Tabela 1. została wykorzystana do uszeregowania ww. kwestii. Jak widać, w największym stopniu jest rozbudowana część poświęcona instytucjom otoczenia rynku pracy. Warto zwrócić uwagę, że w strukturze rynku pracy w największym stopniu przyciągają się instytucje otoczenia rynku pracy. Zgodnie z ujęciem definicyjnym rynku pracy, pozycja instytucji otoczenia rynku pracy jest obojętna. Trudno zgodzić się z ww. poglądem, ponieważ faktem jest, że każda instytucja utożsamiana jest ze stroną pracodawców, a jednocześnie zatrudnia pracowników. Wielowymiarowość zachodzących stosunków jest tutaj dostrzegalna. Relacje występujące pomiędzy instytucjami będą uzależnione od tego jaka jest ich specyfika. Wówczas można mówić o zachodzących na wielu płaszczyznach interakcjach. Warto zwrócić uwagę na to, że rynek pracy stanowi jeden z czynników produkcji. W związku z powyższym nie powinien być rozpatrywany jedynie z punktu widzenia kategorii ekonomicznych. Faktem jest, że ludzie stanowią jeden z zasobów gospodarczych, aczkolwiek są także ważnym komponentem pozaekonomicznym. Ludzie są nierozzerwalnie związani z życiem kulturowym, społecznym, politycznym, moralnym i psychicznym. Warto zaznaczyć, że występujące powiązania mogą mieć charakter podmiotowy, jak i osobisty. Występują również koneksje o podłożu gospodarczym, organizacyjnym, społecznym. Odnotować należy powiązania

dywersyfikujące się między sobą w zakresie miejsca istnienia: rynek regionu, rynek w przedsiębiorstwie, rynek państwowy, rynek Unii Europejskiej. Ponadto można dokonać wzmianki o stosunkach o charakterze endogenicznym, zatem odbywających się wewnątrz instytucji. Chodzi tutaj o relacje pomiędzy pracownikami a pracodawcą. Natomiast koneksje o charakterze egzogenicznym posiadają właściwości ilościowe, jakościowe, mieszane: ilościowo-jakościowe. Relacje mogą być pozytywne, negatywne, neutralne. Należy podkreślić, że nie każda z relacji będzie miała miejsce w zakresie całości uczestników rynku pracy. Występujące powiązania mogą pojawiać się w sposób pośredni, bezpośredni. Część z nich może nie mieć miejsca w ogóle. Poniżej zamieszczono tabelę 1. traktującą o uczestnikach rynku pracy.

Tabela 1. Strony rynku pracy

Zapotrzebowanie rynku pracy	Dostępność zasobów siły roboczej	Otoczenie
• pracownicy, • bezrobotni, • związki zawodowe.	• pracodawcy, • związki pracodawców.	• Ministerstwo Rodziny Pracy i Polityki Społecznej • wojewódzkie urzędy pracy, • powiatowe urzędy pracy, • urzędy wojewódzkie, • ochotnicze hufce pracy, • instytucje szkoleniowe, • agencje zatrudnienia,

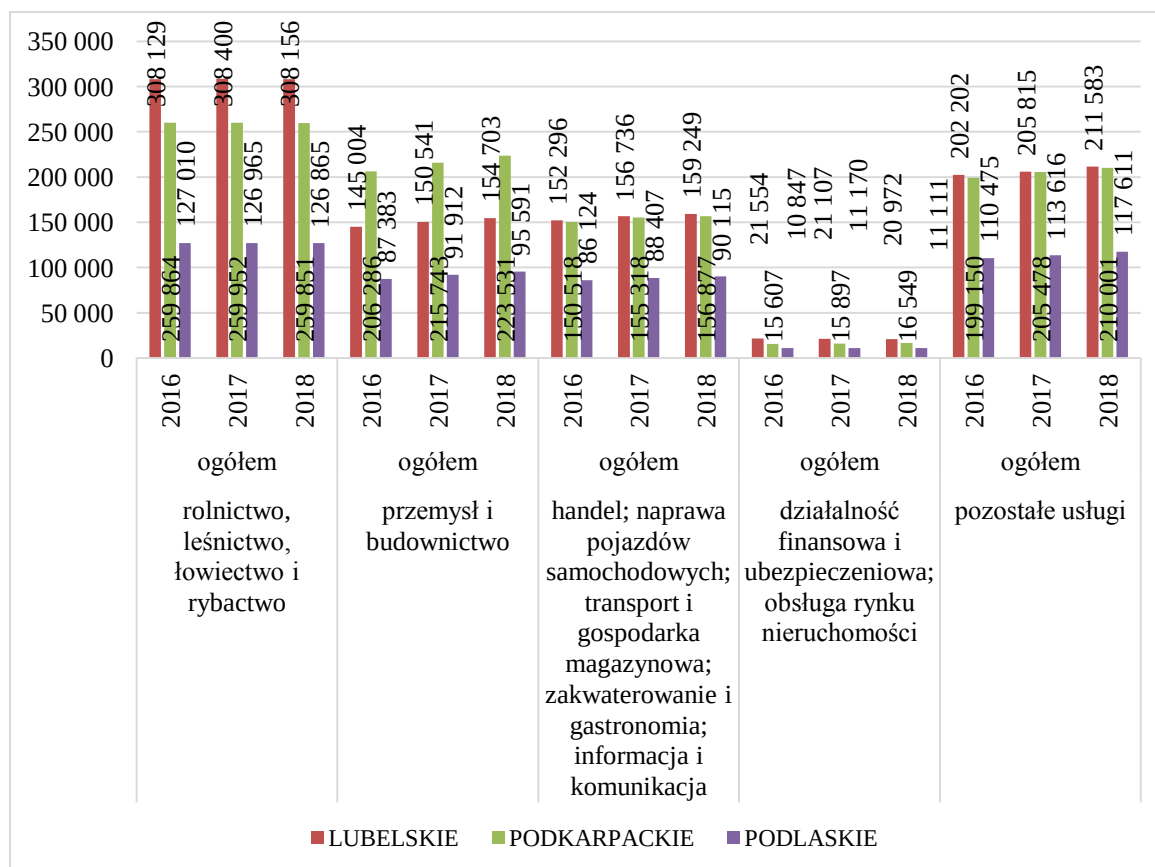
Zródło: opracowanie własne na podstawie Brzychcy, K. (2011). Rynek pracy jako obszar wzajemnych relacji: próba identyfikacji problemu, *Ekonomiczne Problemy Usług* nr 77, s. 45.

Jak widać w tab. 1. uczestników rynku pracy można podzielić na 3 kategorie odnoszące się do aspektu popytu rynku pracy, dostępności zasobów siły roboczej, otoczenia. Część popytowa reprezentowana jest przez siłę roboczą, osoby nie posiadające zatrudnienia oraz związki zawodowe. Element podaży rynku pracy związany jest z pracodawcami, związkami pracodawców. Część popytowa i podażyowa wchodzi ze sobą we wzajemne interakcje w konsekwencji oddziaływania otoczenia rynku pracy. Instytucje rynku pracy prowadzą działania wspierające, mające na celu skojarzenie osób bezrobotnych z pracodawcami. Powiatowe Urzędy Pracy są bezpośrednim uczestnikiem rynku pracy odpowiedzialnym za działania aktywizacyjne jednostek nie posiadających zatrudnienia i wykluczonych społecznie. Po zaprezentowaniu zagadnień teoretycznych z zakresu badanej tematyki poniżej zostanie przedstawiona część empiryczna.

3. Wyniki badań

Zaprezentowane zagadnienia teoretyczne pozwoliły zrozumieć wybrane zagadnienia związane z rynkiem pracy. Poniżej dokonano analizy poziomu zatrudnienia według poszczególnych 5 grup sekcji gospodarki w Polsce. Pierwszy konglomerat sekcji składa się z rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa (ROL, LEŚ, ŁOW, RYB). Druga grupa sekcji obejmuje przemysł i budownictwo (PRZ, BUD). Trzecia grupa składała się z następujących branż: handel; naprawa pojazdów samochodowych; transport i gospodarka magazynowa; zakwaterowanie i gastronomia; informacja i komunikacja (HAN, NPS, TiGM, ZiG, IiK). Czwarta grupa sekcji gospodarki składała się z działalności finansowej i ubezpieczeniowej,

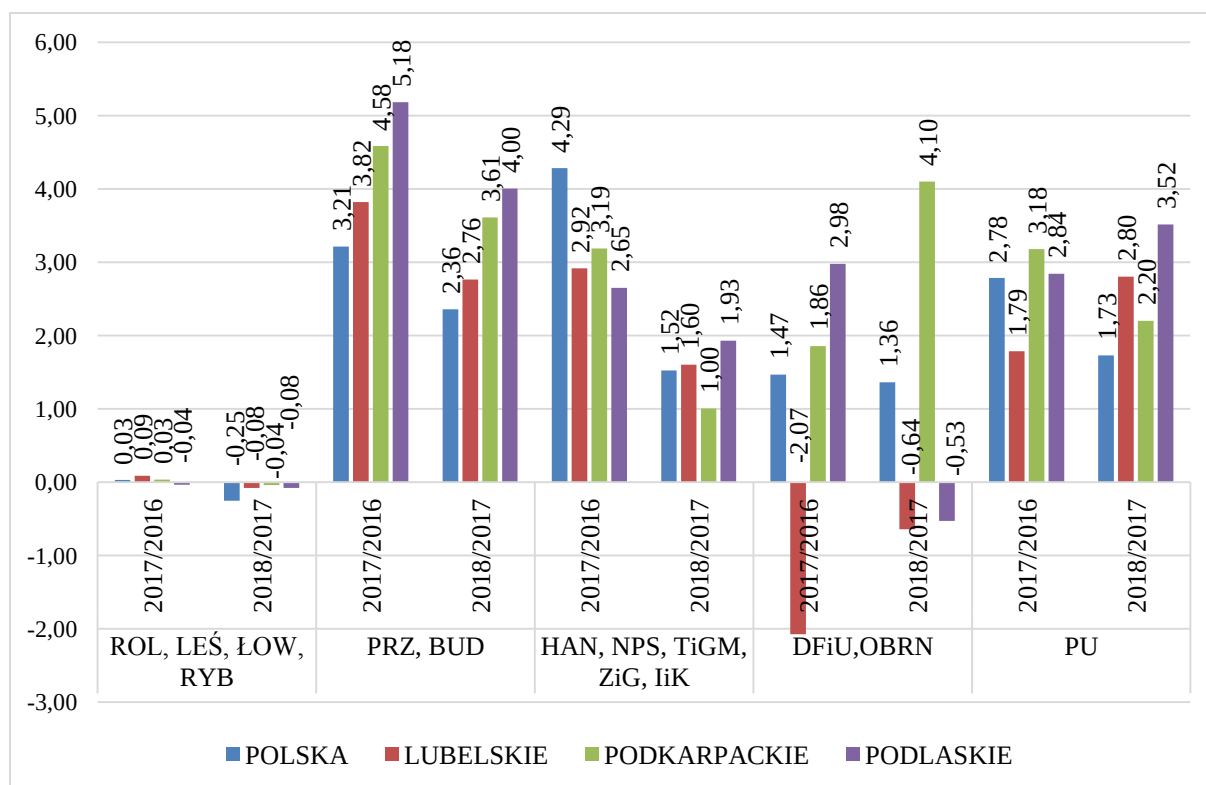
obsługi rynku nieruchomości (DFiU, OBRN). Natomiast piąta grupa obejmowała pozostałe usługi (PU) (rys. 2).

Rysunek 2. Zatrudnienie według grup sekcji gospodarki w badanych województwach w (os.)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Wojewódzkich Urzędów Pracy w Białymstoku, Rzeszowie, Lublinie.

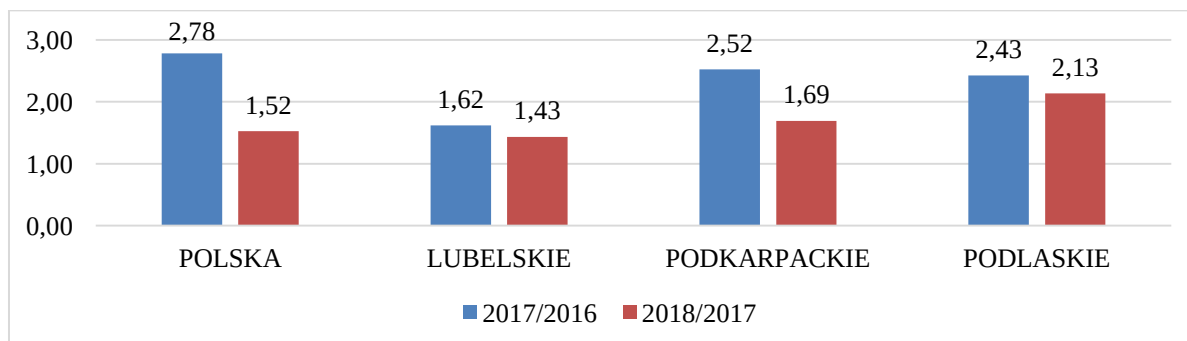
Na podstawie danych zaprezentowanych na rysunku 2. można zaobserwować tendencje panujące w poszczególnych grupach sekcji gospodarki badanych 3 województw. W województwie lubuskim i podkarpackim w badanym przedziale czasu najwięcej osób pracuje w rolnictwie, leśnictwie łowiectwie i rybactwie. Najmniejsza liczba pracowników znalazła zatrudnienie w działalności finansowej i ubezpieczeniowej, obsłudze rynku nieruchomości. W tej grupie branż gospodarki wszystkie analizowane województwa charakteryzowały się najniższą liczebnością pracujących. Patrząc z punktu widzenia podobnego udziału pracujących w poszczególnych grupach sekcji to sytuacja taka miała miejsce w przypadku województwa podlaskiego. Trzeba mieć na względzie, że panujące tendencje nie mają miejsca w przypadku działalności finansowej, ubezpieczeniowej, obsłudze rynku nieruchomości. Po przedstawieniu struktury zatrudnienia warto odnotować dynamikę zmian zatrudnienia analizowanych województw (rys. 3).

Rysunek 3. Dynamika zmian zatrudnienia według grup sekcji gospodarki w badanych województwach i w Polsce w (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Wojewódzkich Urzędów Pracy w Białymstoku, Rzeszowie, Lublinie.

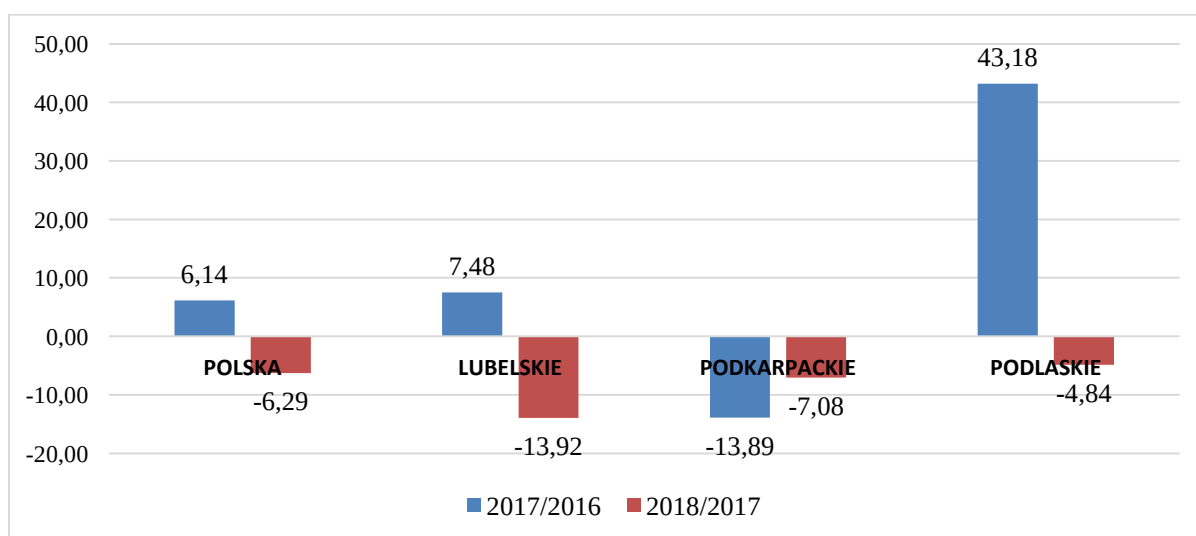
Biorąc pod uwagę trzy badane województwa makroregionu Polski wchodniej można stwierdzić, że największe wzrosty stanu liczbowego pracujących występowały w woj. podlaskim. Województwo to w roku 2017 zanotowało największy wzrost zatrudnienia tj. o 5,18% w gałęzi przemysł i budownictwo w porównaniu do roku 2016. Należy zwrócić uwagę, że badana sekcja gospodarki w roku 2017 miała największe przyrosty zatrudnienia dla wszystkich badanych województw w porównaniu do wielkości wzrostu zatrudnienia w grupie pozostałych branż. Zasadnym jest spojrzenie jak kształtowała się dynamika zmian pracujących ogółem (rys. 4.).

Rysunek 4. Dynamika zmian zatrudnienia w województwach i w Polsce w (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Wojewódzkich Urzędów Pracy w Białymstoku, Rzeszowie, Lublinie.

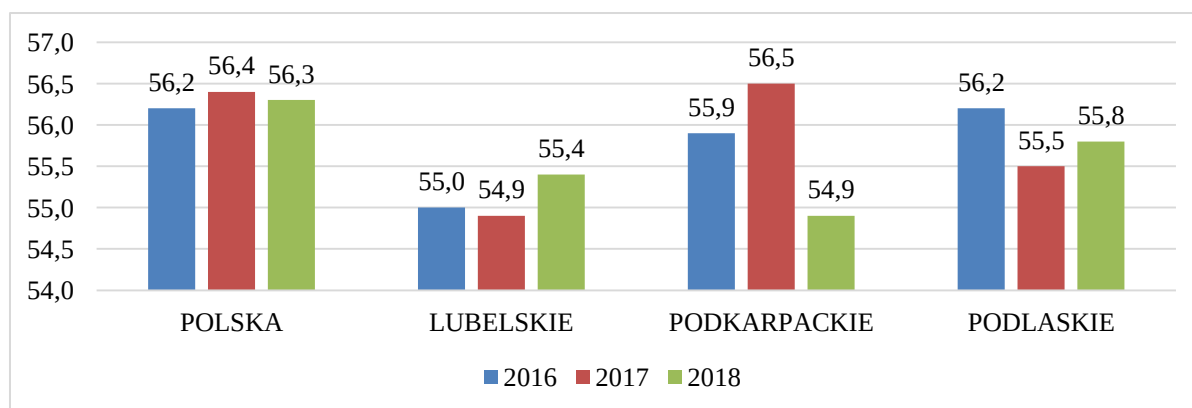
Dynamika zmian zatrudnienia analizowanych województw pokazuje, że największy wzrost zatrudnienia (2,52%) miał miejsce w województwie podkarpackim w roku 2018, w porównaniu z rokiem 2017. Jest to wartość nieznacznie poniżej wartości zwiększenia zatrudnienia dla kraju (2,78%). Natomiast najmniejszy wzrost zatrudnienia (1,43%) odnotowano woj. lubelskim w roku 2018 w porównaniu z rokiem 2017. W kraju było to odpowiednio 1,52% dla roku 2018, w porównaniu do roku 2017. Mówiąc o zatrudnieniu należy zwrócić uwagę jak kształtowała się dynamika zmian liczby ofert pracy (rys. 5.).

Rysunek 5. Dynamika zmian liczby ofert pracy w województwach i w Polsce w (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Wojewódzkich Urzędów Pracy w Białymstoku, Rzeszowie, Lublinie.

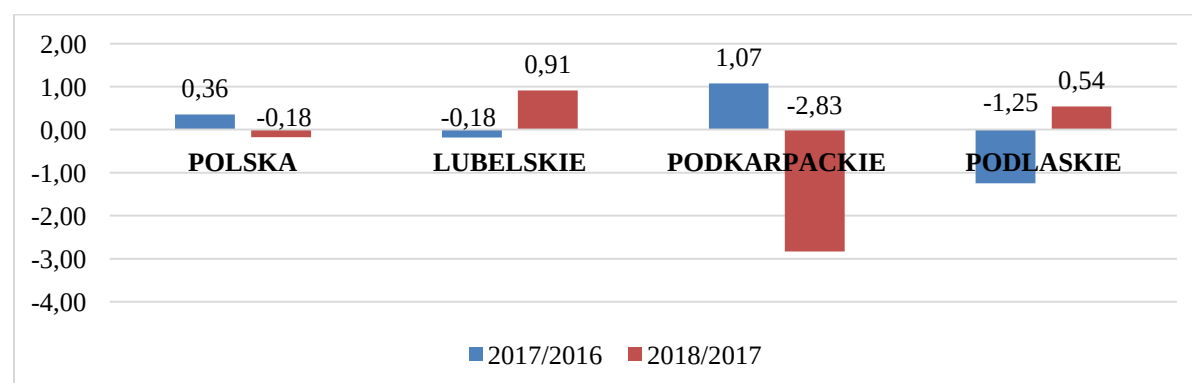
Dostrzegalny jest znaczny wzrost liczby ofert pracy o 43,18% w roku 2017 w województwie podlaskim, w porównaniu do roku 2016. Warto zwrócić uwagę na fakt, że ponad siedmiokrotnie więcej ofert pracy zarejestrowano w analizowanym okresie w podlaskim, niż miało to miejsce dla średniej wartości wzrostu liczby ofert pracy w kraju (6,14%). Największy spadek o 13,92 % odnotowano w województwie lubelskim w roku 2018, w porównaniu do roku 2017. Spadek był ponad dwukrotnie większy w porównaniu do wartości dla kraju (-6,29%). Poniżej zaprezentowano współczynnik aktywności zawodowej dla analizowanych województw (rys. 6.).

Rysunek 6. Współczynnik aktywności zawodowej w badanych województwach w (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Wojewódzkich Urzędów Pracy w Białymstoku, Rzeszowie, Lublinie.

Na podstawie przedstawionych widać, że największą wartość współczynnik aktywności zawodowej osiągnął w województwie podlaskim (55,8%) w 2018 roku, w porównaniu do roku 2017. Natomiast najmniejszy udział procentowy wystąpił w woj. podkarpackim i lubelskim (54,9%). W roku 2016 województwo podlaskie było najbliższe wartości współczynnika aktywności zawodowej dla kraju (56,2%). Podobne tendencje miały miejsce w roku 2017 dla województwa podkarpackiego (56,5%), w roku 2018 dla województwa podlaskiego (55,8%). W kolejnym etapie analizy zamieszczono dynamikę zmian współczynnika aktywności zawodowej badanych województw (rys.7.).

Rysunek 7. Dynamika zmian współczynnika aktywności zawodowej w badanych województwach w (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych, Głównego Urzędu Statystycznego, Wojewódzkich Urzędów Pracy w Białymstoku, Rzeszowie, Lublinie.

Biorąc pod uwagę panujące tendencje należy podkreślić, że największy spadek współczynnika aktywności zawodowej miał miejsce w województwie podkarpackim (-2,83%) w roku 2018, w porównaniu do roku 2017. Należy zaakcentować, że w roku 2018 wartość współczynnika aktywności zawodowej dla Polski zmniejszyła się o 0,18%, w porównaniu do roku 2017. Natomiast najniższy spadek miał miejsce w województwie lubelskim (-0,18%) w roku 2017 w porównaniu do roku 2016. Sytuacja pokazuje, że nie ma znaczących zmian w zakresie ww. współczynnika. Modyfikacje mają charakter jednostkowy i mogą wynikać ze zmian demograficzno-ekonomicznych.

4. Podsumowanie

W artykule udało się zaprezentować wybrane aspekty związane z rynkiem pracy, polityką rynku pracy, zatrudnieniem. Udało się zrealizować wyznaczone cele. Badania pozwoliły na identyfikację zależności i różnic w zakresie zatrudnienia w poszczególnych grupach sekcji gospodarki, wartości współczynnika aktywności zawodowej w 3 województwach makroregionu Polski wschodniej. Wyniki badań pokazały, że badane województwa różnią się między sobą w zakresie struktury, dynamiki zmian poziomu zatrudnienia ogółem, dla poszczególnych grup sekcji gospodarki, ofert pracy, współczynnika aktywności zawodowej. Wnioskowanie miało charakter dedukcyjny. Najwyższy poziom zatrudnienia jest w województwie podkarpackim, natomiast najmniejszy poziom zatrudnienia ma miejsce w województwie podlaskim. Pod względem liczebności pracujących w rolnictwie dominuje lubelskie; w przemyśle i budownictwie znaczną przewagę posiada województwo podkarpackie. Utylitarny charakter miała wykorzystana analiza porównawcza, analiza statystyczna, analiza dynamiki, analiza dokumentacji. Należy podkreślić, że prowadzona polityka rynku pracy ma bardzo ważne znaczenie w kontekście wsparcia osób pozostających bez zatrudnienia. Ważne są wzajemne relacje zachodzące pomiędzy uczestnikami rynku pracy. Wojewódzkie, Powiatowe Urzędy Pracy powinny monitorować zasadność podejmowanych działań w zakresie prowadzonej polityki na rynku pracy. Powinno to się odbywać poprzez obserwację panujących tendencji w zakresie polityki zatrudnienia, stanu zatrudnienia w poszczególnych branżach. Ważna jest zarówno część popytowa rynku pracy, jak i podażowa. Zgłaszane zapotrzebowanie na siłę roboczą powinno korespondować z dostępnością tych zasobów na lokalnym rynku pracy. Warto zarekomendować instytucjom rynku pracy monitorowanie sytuacji w zakresie kształtowania się zatrudnienia poszczególnych branż, zgłaszanego zapotrzebowania na pracę oraz tendencji rozwoju współczynnika aktywności zawodowej. W roku 2017 zauważalny był znaczący wzrost liczby dostępnych ofert pracy w województwie podlaskim (43,18%), w porównaniu do roku 2016. Wartość współczynnika aktywizacji zawodowej kształtuje się na poziomie 54-56%. Są to wartości zbieżne z procentowym udziałem aktywnych zawodowo w kraju. Warto zarekomendować władzom centralnym, regionalnym, lokalnym stworzenie skuteczniejszego systemu monitorowania potrzeb uczestników rynku pracy, celem minimalizowania zjawiska niedopasowań na rynku pracy.

Bibliografia:

1. Frączek M. (2015). Cele rodzaje i efekty polityki rynku pracy, w: Frączek M. (red.), *Polityka rynku pracy. Teoria i praktyka*, PWE, Warszawa, s. 45-53.
2. Kwiatkowski E. (2002). *Polityka makroekonomiczna jako instrument ograniczenia bezrobocia. Podstawowe kontrowersje teoretyczne*, [w:] Krajewski S., Tokarski T. (red.), 2002, *Wzrost gospodarczy, restrukturyzacja i bezrobocie w Polsce*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
3. Łatuszyńska M., Brzychcy K. (2010). *Założenia do budowy modelu symulacyjnego podaży zasobów siły roboczej na rynku pracy*, *Studia i Materiały Polskiego Stowarzyszenia Zarządzania Wiedzą*, Bydgoszcz.
4. Nagel K., Smandek I.M. (2010). *Polityka rynku pracy i źródła jej finansowania*, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katowice.

5. Wiśniewski Z. (1999). Kierunki i skutki deregulacji rynku pracy w krajach Unii Europejskiej, UMK, Toruń.
6. Wiśniewski Z., Zawadzki K. (2010). Aktywna polityka rynku pracy w Polsce w kontekście europejskim, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
7. Wiśniewski Z., Zawadzki K. (2011). Efektywność polityki rynku pracy w Polsce, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.

Wykaz stron internetowych:

8. Bank danych lokalnych, Rynek pracy, <https://bdl.stat.gov.pl/BDL/start>, (dostęp: 12.01.2020).
9. Centralna Baza Ofert Pracy, <http://oferty.praca.gov.pl/portal/index.cbop#/listaOfert>, (dostęp: 01.02.2020).
10. Wojewódzki Urząd Pracy w Białymstoku, <https://wupbialystok.praca.gov.pl/rynek-pracy/statystyki-i-analizy/>, (dostęp: 05.01.2020).
11. Wojewódzki Urząd Pracy w Rzeszowie, <https://wuprzeszow.praca.gov.pl/rynek-pracy/statystyki-i-analizy#/map/18000/>, (dostęp: 04.01.2020).
12. Wojewódzki Urząd Pracy w Lublinie, <https://wuplublin.praca.gov.pl/rynek-pracy/statystyki-i-analizy/>, (dostęp: 07.01.2020).
13. Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, Instrumenty Rynku pracy, <https://www.mpips.gov.pl/praca/instrumenty/>, (dostęp: 20.01.2020).
14. Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/statystyka-regionalna/publikacje-regionalne/analizy-regionalne/>, (dostęp: 18.01.2020).

5. POLITYKA RYNKU PRACY W OGRANICZANIU BEZROBOCIA MŁODZIEŻY NEET

mgr Michał Mrozek

Uniwersytet Szczeciński

Wydział Ekonomii, Finansów i Zarządzania

Instytut Ekonomii i Finansów

Katedra Ekonomii

e-mail: michaladrianmrozek@gmail.com

Streszczenie: Artykuł traktuje o polityce rynku pracy w ograniczaniu bezrobocia młodzieży NEET. Celem artykułu jest ocena polityki rynku pracy w ograniczaniu bezrobocia młodzieży NEET w województwach Polski oraz w odniesieniu do poszczególnych krajów Unii Europejskiej. Ocena będzie odbywać się w zakresie odsetka liczebności oraz dynamiki zmian udziału procentowego młodych ludzi (w wieku 15-29 lat oraz 15-24 lat) bezrobotnych, nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach. Sformułowano następujące problemy badawcze: Jak bardzo zróżnicowany jest udział procentowy młodzieży NEET w województwach Polski oraz poszczególnych krajach Unii Europejskiej?, W których z badanych województw Polski, jak i poszczególnych krajach Unii Europejskiej zachodzą spadki, a gdzie mają miejsce wzrosty udziału młodzieży NEET? W części teoretycznej artykułu naukowego zostały zaprezentowane następujące zagadnienia: definicyjne ujęcie NEET-sów, charakterystyka pokolenia NEET-sów, negatywne skutki zjawiska NEET-sów, instrumenty rynku pracy w Polsce skierowane do osób młodych, bezrobotnych do 30. roku życia. W części empirycznej została przedstawiona analiza udziału procentowego młodzieży NEET, dynamiki zmian udziału procentowego młodzieży NEET według poszczególnych województw Polski oraz krajów Unii Europejskiej. W artykule została przeprowadzona analiza dokumentacji, analiza statystyczna, analiza porównawcza, analiza dynamiki. Wyniki badań pokazały, że badane województwa Polski oraz kraje Unii Europejskiej różnią się między sobą w zakresie odsetka, dynamiki zmian bezrobotnej młodzieży NEET. Wnioskowanie miało charakter dedukcyjny.

Słowa kluczowe: polityka rynku pracy, instrumenty rynku pracy, ograniczanie bezrobocia, województwa Polski, kraje Unii Europejskiej, młodzi ludzie (NEET)

1. Wstęp

Polityka rynku pracy realizowana jest przez władze centralne, regionalne oraz lokalne. Ma ona charakter makro i mikroekonomiczny. Podejmowane działania można podzielić na aktywną oraz bierną politykę rynku pracy. Niekiedy realizowana polityka rynku pracy nie jest skuteczna. Sytuacja taka ma miejsce, kiedy realizowane formy wsparcia bezrobotnych nie są odpowiednio dopasowane do potrzeb osób pozostających bez zatrudnienia, wykluczonych społecznie. Duży problem ze znalezieniem pracy występuje wśród osób bezrobotnych, młodych. Warto zaznaczyć, że przez ostatnią dekadę występował wysoki odsetek ludzi młodych, którzy byli marginalizowani na rynku pracy, zwłaszcza w przypadku młodzieży NEET (ang. Not in Education, Employment or Training). W związku z tym zasadnym jest zbadanie zachodzących modyfikacji w zakresie położenia bezrobotnych osób młodych na rynku pracy. Warto zaznaczyć, że ta grupa osób nie poszukuje pracy, nie partycypuje w jakiegokolwiek formie edukacji, czy aktywności szkoleniowej. Faktem jest, że młodzi ludzie

napotykają określone ograniczenia na rynku pracy. Dotyczą one braku doświadczenia zawodowego, umiejętności [Osiecka-Chonacka, 2007, s. 3-4]. Co więcej system kształcenia nie pomaga uczącej się młodzieży w znalezieniu pracy [Stasiak, 2011, s. 352-352]. W związku z tym jednostki do 30. roku życia zostały zakwalifikowane do grupy defaworyzowanych na rynku pracy [Dziwak, 2008, s. 87]. Poziom osób młodych pozostających bez pracy miał wpływ na następną modyfikację Ustawy z 20 kwietnia 2004 r. o promocji zatrudnienia oraz instytucjach rynku pracy.

Celem artykułu jest ocena polityki rynku pracy w ograniczaniu bezrobocia młodzieży NEET w województwach Polski oraz w odniesieniu do poszczególnych krajów Unii Europejskiej. Ocena będzie odbywać się w zakresie odsetka oraz dynamiki zmian udziału procentowego młodych ludzi (w wieku 15-24 lat oraz 15-29 lat) bezrobotnych, nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach. Sformułowano następujące problemy badawcze: Jak bardzo zróżnicowany jest odsetek młodzieży NEET w województwach Polski oraz poszczególnych krajach Unii Europejskiej?, W których z badanych województw Polski, jak i poszczególnych krajach Unii Europejskiej zachodzą spadki, a gdzie mają miejsce wzrosty udziału młodzieży NEET? Wyznaczony cel artykułu zostanie osiągnięty w oparciu o krytyczną analizę literatury przedmiotu oraz analizę danych wtórnych, pochodzących ze statystyk publicznych Europejskiego Urzędu Statystycznego Eurostat.

2. Definicje oraz charakterystyka generacji NEET-sów

W latach sześćdziesiątych XX wieku w Stanach Zjednoczonych dostrzeżono zjawisko występujące u młodzieży, która nie wykazywała chęci do nauki oraz nie posiadała zatrudnienia. Warto zaznaczyć, że w latach osiemdziesiątych dwudziestego wieku w Europie przeprowadzono usiłowania rozpoznania NEET. Miało to miejsce w Wielkiej Brytanii [Eurofound, 2012, s. 19]. Dotyczyło to modyfikacji zachodzących w systemie zasiłków dla osób nieposiadających zatrudnienia, szczególnie młodzieży (w wieku 16-18 lat). Po raz pierwszy formalnie pojęcie NEET zostało wykorzystane w 1999 roku w brytyjskim raporcie rządowym Bridging the gap w odniesieniu do położenia młodych ludzi (w wieku 16-18 lat), nieposiadających pracy od co najmniej pół roku, nie podejmujących nauki oraz nie partycypujących w aktywnościach szkoleniowych [<http://dera.ioe.ac.uk/15119/2/bridging-the-gap.pdf>] Biorąc pod uwagę Polskę, NEET-sem określa się jednostkę w wieku 15-29 lat, spełniającą łącznie trzy warunki: nie posiada zatrudnienia, nie podejmuje kształcenia, nie uczestniczy w żadnych formach szkoleniowych. W piśmiennictwie istnieją także inne określenia traktujące o zjawisku bierności zawodowej i edukacyjnej osób młodych (NEET) np. „zmierzający do nikąd”- Getting Nowhere, „generacja X”- Generation X, wyrejestrowani, pominięci przez statystyki”- Off Register, „młodzież stracona”- Wasted Youth, „zwolnieni, zniechęceni, znikający młodzi ludzie”- Disengaged, Disaffected, Disappeared Youth People [Nagel, 2013, s. 99]. Jednakże w polskim piśmiennictwie ta grupa młodych ludzi definiowana jest mianem: „młodzi trzy razy nic”, „generacja nic”, pokolenie „ani-ani”, „młodzież bezczynna”, „bierne pokolenie”, „pokolenie młodych nierobów”, „młodzi roszczeniowi”, „pokolenie straconych”, „młodzież zagrożona wykluczeniem społecznym”, „młody bezrobotny”. Warto odnotować, że część z tych określeń charakteryzuje się negatywnym znaczeniem. Należy zwrócić uwagę, że organizacje międzynarodowe, OECD, Komisja Europejska, Rada Europy powzięły proces agregacji oraz przetwarzania informacji w zakresie

NEET. W przeważającej części państw europejskich do niedawna określano młodzież NEET, jako jednostki w wieku 15-24 lata. Biorąc pod uwagę sytuację bieżącą przedział ten przyjęto na poziomie 15-29 lat. Wyszczególniony przedział wiekowy został zaakceptowany przez Komisję Europejską w dokumentacji programowej Europejskiego Funduszu Społecznego [<https://www.eurofound.europa.eu/pl/topic/neets>]. Mówiąc o tym zagadnieniu warto zaznaczyć, że podobnie jest w kwestii danych statystycznych publikowanych przez Eurostat, która jest głównym źródłem informacji o zjawisku NEET, występują dodatkowe przedziały: 15-19 lat, 15-24 lata, 20-24 lata, 20-29 lat i 25-29 lat.

Koniecznym jest zaakcentowanie faktu, że przesunięto granicę wieku młodych jednostek do 30. roku życia, co znalazło swoje urzeczywistnienie w ustawodawstwie polskim [Ustawa z dnia 14 marca 2014 r. o zmianie ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 2014 poz. 598).]. W nowelizacjach ustaw o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy oraz niektórych innych ustaw z dnia 14 marca 2014 roku zdefiniowano instrumentarium wsparcia skierowane do osób do 30 roku życia. Komitet ds. Zatrudnienia Unii Europejskiej określił NEET jako grupę osób nieposiadających zatrudnienia, biernych zawodowo, niepartycypujących w kształceniu oraz szkoleniach [EU Youth Guarantee, 2015, s. 6]. Co więcej część z badaczy obok kryterium wiekowego, dokonuje wyboru kryterium czasu przebywania poza rynkiem pracy oraz systemami kształcenia, szkolenia przez co najmniej pół roku w ciągu ostatnich 12 lub 24 miesięcy [Bynner i Parsons, 2012, s. 24-25].

Warto odnotować, że NEET-sy są zdywersyfikowaną grupą młodzieży, a jej poziom zdywersyfikowania zaprezentowany został w klasyfikacji, zamieszczonej w publikacjach wydawanych przez Unię Europejską. Przeprowadzone badania przez Europejską Fundację na rzecz Poprawy Warunków Życia i Pracy (Eurofund) pokazały, że rozważana grupa składa się z pięciu kategorii [Eurofound, 2012, s. 24-25]:

- Osoby konwencjonalnie bezrobotne (the conventionally unemployed)- jest to konglomerat liczący najwięcej osób, obejmujący jednostki młode, które nie posiadają zatrudnienia przez krótki, jak i długi okres czasu.
- Osoby niezdolne (the unavailable), które ze zróżnicowanych powodów nie mogą przedsięwziąć działań w zakresie zatrudnienia lub kształcenia- jednostki młode obciążone powinnościami z tytułu posiadania rodziny, osoby młode z chorobami, stopniami niepełnosprawności.
- Niezaangażowani (the disengaged), jednostki młode nie podejmujące aktywności w celu znalezienia zatrudnienia, jak i edukacji, nie posiadające ograniczeń dotyczących pozostałych obowiązków, czy braku zdolności do zatrudnienia, zniechęcone, były osoby pracujące, jak i osoby bezrobotne, ludzie młodzi posiadający ryzykowny oraz niespójny tryb życia.
- Poszukujący/oczekujący (the opportunity- seekers)- osoby młode, które w sposób aktywny szukają zatrudnienia, szans na edukację, szkolenia, jednakże tylko takich, które są zgodne z ich położeniem, kompetencjami, wyzwaniami zawodowymi (jednocześnie, którzy czekają na możliwości będące utylitarne z punktu widzenia posiadanych kompetencji i pozycji).
- Dobrowolni NEET-si (voluntary NEETs) to konglomerat jednostek składających się na młodzież wykazującą zaangażowanie w pozostałe przedsięwzięcia (m. in. muzykę, podróże, samokształcenie, sztukę, samodoskonalenie).

Zaprezentowany powyżej podział może świadczyć o zdywersyfikowaniu determinant warunkujących przynależność do generacji „trzy raz nic”. W oparciu o ten podział można stwierdzić, że konglomerat ten jest jednorodny, jak i że część młodzieży jest w większym stopniu zagrożona przynależnością do NEET-sów w porównaniu do innych jednostek. Grupa ta obejmuje jednostki w sposób szczególny wyeksponowane na wykluczenie społeczne, jak i te, które go nie odczują z powodu kapitału kulturowo-społecznego, który posiadają. Można stwierdzić, że przyczyny przynależności do NEET-sów są zróżnicowane. Należy zwrócić uwagę na negatywne skutki dotyczące tego zjawiska (NEET) [Wsparcie młodych osób na mazowieckim rynku pracy, 2014, s. 33-34]:

- ryzyko marginalizacji społecznej osób młodych;
- odczuwanie niepokoju, braku pewności siebie;
- zanik umiejętności „miękkich”;
- zanik umiejętności socjalnych do adaptacji pracowniczej;
- minimalizacja możliwości znalezienia zatrudnienia oraz stosowne wynagrodzenie w kolejnych etapach egzystencji (tzw. scarring effect);
- wzrost prawdopodobieństwa utraty pracy i pozostania bez zatrudnienia w kolejnych etapach życia;
- wzrost zjawiska łamania prawa;
- wzrost ryzyka uczestnictwa w aktywnościach o charakterze niespołecznym;
- wzrost napięć i konfliktów z najbliższym środowiskiem;
- wzrost prawdopodobieństwa skłonności do uzależnień (narkomania, nikotynizm, alkoholizm, farmakoterapia środkami uspokajającymi);
- choroby o charakterze somatycznym, jak i psychicznym;
- wczesne ciążę, rodzicielstwo;
- spadek tendencji demograficznych (późniejsze podejmowanie decyzji o założeniu rodziny oraz odraczanie chwili posiadania dzieci);
- zwiększenie stanu liczbowego samobójstw;
- szybsza umieralność.

Należy podkreślić, że ujemnych konsekwencji dotyczących istnienia zjawiska NEET jest dużo. W związku z powyższym konieczne jest podejmowanie działań zaradczych oraz zmniejszanie ich zasięgu. W kolejnym rozdziale zostaną zaprezentowane wybrane instrumenty rynku pracy skierowane do osób młodych.

3. Wybrane instrumenty rynku pracy skierowane do osób młodych

W ramach niniejszego rozdziału zostaną zaprezentowane wybrane instrumenty rynku pracy skierowane do ludzi młodych, nie posiadających zatrudnienia, celem ich wsparcia w wejściu na rynek pracy. Do podstawowych form pomocy bezrobotnym należą: szkolenia, staże, prace interwencyjne, roboty publiczne, refundacja kosztów doposażenia i wyposażenia stanowiska pracy, środki na podjęcie działalności gospodarczej. Osoby młode do 30. roku życia w ramach aktywizacji zawodowej mogą skorzystać z kilku uprawnień: bonów szkoleniowych, stażowych, zatrudnieniowych oraz na zasiedlenie. Starosta na wniosek osoby bezrobotnej może przyznać fundusze na odbycie przez osobę bez zatrudnienia szkolenia oraz na pokrycie kosztów z tym związanych [Ustawa z dnia 14 marca 2014 r. o zmianie ustawy

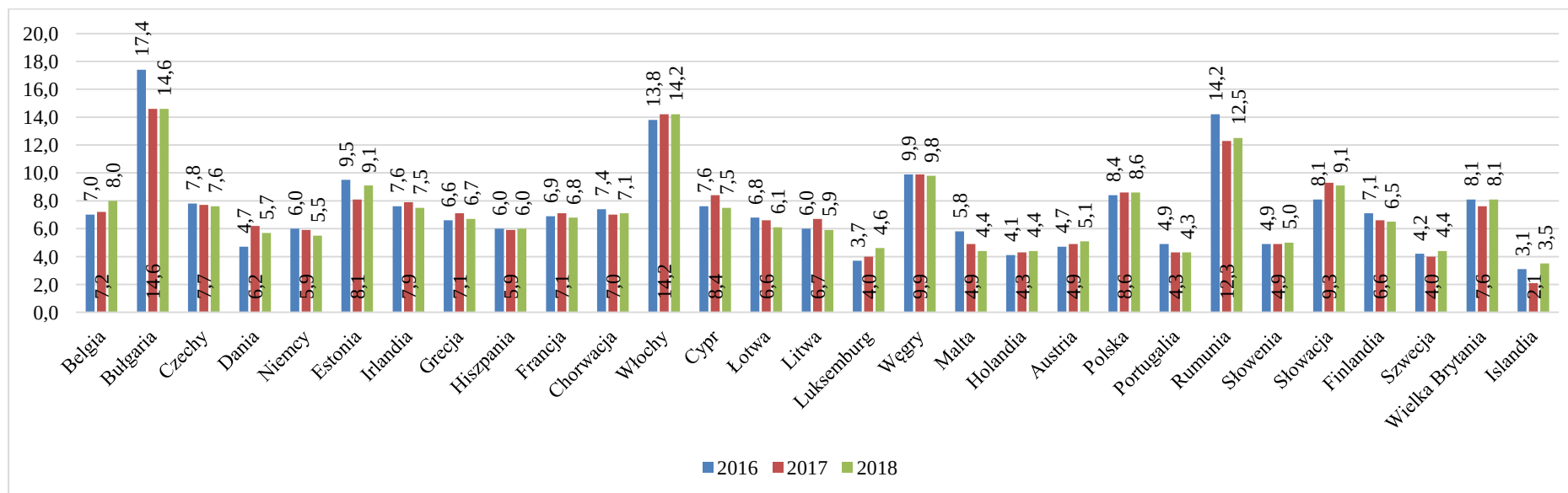
o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 2014, rozdział 13d ustawy)]. Bon szkoleniowy jest przyznawany w oparciu o indywidualny plan działania, który ma na celu uprawdopodobnienie nawiązania stosunku pracy lub podjęcia innej pracy lub działalności gospodarczej [Ustawa z dnia 14 marca 2014 r., op. cit., (Dz. U. 2014, art. 66k ustawy)]. Bon stanowi zapewnienie pokrycia przez starostę kosztów szkolenia wskazanego przez osobę bezrobotną (do poziomu 100% przeciętnego wynagrodzenia). Na wniosek osoby nie posiadającej zatrudnienia do 30. roku życia, starosta może, także przyznać bon stażowy. Jest on możliwością skierowania osoby bez zatrudnienia do realizacji stażu u pracodawcy, który zostanie wskazany przez bezrobotnego, przez okres 6 miesięcy [Ustawa z dnia 14 marca 2014 r., op. cit., (Dz. U. 2014, art. 66l ustawy)]. Podobnie jak w przypadku bonu szkoleniowego wymaganiem warunkującym jego otrzymanie jest indywidualny plan działania. Natomiast pracodawca, powinien zatrudnić osobę bezrobotną po zakończeniu stażu na okres 6 miesięcy. Kolejną możliwością wsparcia osoby bezrobotnej jest bon zatrudnieniowy [Ustawa z dnia 14 marca 2014 r., op. cit., (Dz. U. 2014, art. 66m ustawy)]. Otrzymanie tej formy pomocy uzależnione jest od starosty. Bona umożliwia zwrot pracodawcy części środków poniesionych na wynagrodzenia oraz składki na ubezpieczenia społeczne przez okres 12 miesięcy. Po upływie tego okresu pracodawca powinien kontynuować zatrudnienie osoby bezrobotnej przez okres pół roku. Bon na zasiedlenie przydzielany jest przez starostę, w oparciu o wniosek osoby bezrobotnej [Ustawa z dnia 14 marca 2014 r., op. cit., (Dz. U. 2014, art. 66n ustawy)]. Poziom tej formy wsparcia nie powinien być wyższy od dwukrotności średniego poziomu wynagrodzenia za pracę. Bon na zasiedlenie ma na celu sfinansowanie wydatków dotyczących podjęcia zatrudnienia oraz innej pracy zarobkowej lub działalności poza miejscem dotychczasowego zamieszkania (przez okres co najmniej 6 miesięcy). Ponadto trzeba spełnić określone wymaganie warunkujące otrzymanie tego bonu. Polega ono na otrzymywaniu przynajmniej minimalnej płacy, jak i objęcie ubezpieczeniem społecznym¹.

4. Wynik badań

W części empirycznej zostaną zaprezentowane przeprowadzone analizy dotyczące odsetka dynamiki zmian odsetka osób młodych bezrobotnych (NEET), nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach. W artykule została przeprowadzona analiza dokumentacji, analiza statystyczna, analiza porównawcza, analiza dynamiki. Wyniki badań pokazały, że badane województwa Polski oraz kraje Unii Europejskiej różnią się między sobą w zakresie odsetka, dynamiki zmian odsetka bezrobotnej młodzieży NEET. Wnioskowanie miało charakter dedukcyjny. Warto zaznaczyć, że grupa badawcza NEET-sów w krajach Unii Europejskiej posiada przedział wiekowy (15-29 lat), natomiast analizy przeprowadzone dla województw w Polsce dotyczą NEET-sów w wieku 15-24 lata. W pierwszej kolejności zostaną przeanalizowane kraje Unii Europejskiej pod względem odsetka młodzieży (NEET), (rys. 1.).

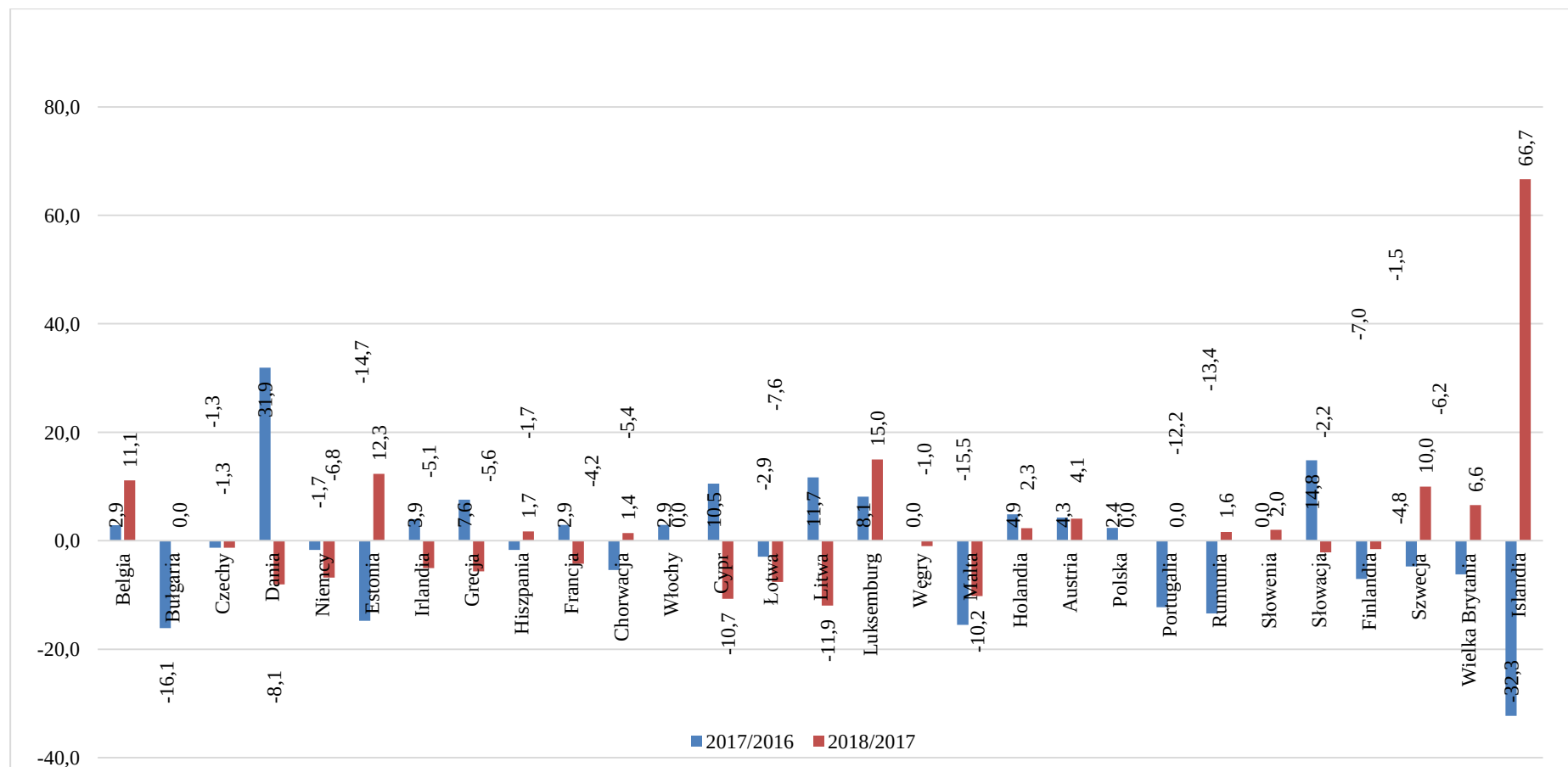
¹ Bon na zasiedlenie mogą otrzymać osoby, gdy odległość od miejsca dotychczasowego zamieszkania do miejscowości, w której zamieszka, wynosi co najmniej 80 km lub czas dojazdu (tam i z powrotem do miejsca dotychczasowego zamieszkania – środkami transportu zbiorowego) przekracza łącznie co najmniej 3 godziny dziennie.

Rysunek 1. Odsetek młodych ludzi (w wieku 15-29 lat) bezrobotnych, nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach według krajów Unii Europejskiej (NEET), (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>, (dostęp: 5.01.2020).

Patrząc z punktu widzenia zjawiska NEET osób młodych (w wieku 15-29 lat) poszczególnych krajów Unii Europejskiej można powiedzieć, że największy udział procentowy występował w Bułgarii w latach 2016-2018 odpowiednio (17,4%; 14,6%; 14,6%) oraz we Włoszech (13,8%; 14,2%; 14,2%). Co ciekawe w latach 2017-2018 odsetek analizowanej grupy NEET w obu krajach był stabilny, nie wykazywał znaczących zmian. Pod względem największej liczby młodzieży NEET, na trzecim miejscu plasowała się Rumunia. W odniesieniu do najmniejszego udziału procentowego młodych, bezrobotnych NEET-sów, faktem jest, że Islandia dominuje nad pozostałymi krajami. W latach 2016-2018 zjawisko NEET kształtowało się odpowiednio na poziomie (3,1%; 2,1%; 3,5%). Należy zwrócić uwagę na to, że kraj ten prowadzi skuteczną politykę na rzecz zatrudnienia, przyczyniając się do minimalizacji bezrobocia, osób wykluczonych społecznie wśród młodzieży NEET. Instytucje rynku pracy monitorują sytuację panującą na rynku pracy wdrażając odpowiednie instrumenty polityki rynku pracy. Po wskazaniu występujących tendencji w zakresie odsetka młodzieży NEET w krajach członkowskich UE, zostanie omówiona sytuacja kształtująca się w krajach UE z punktu widzenia dynamiki zachodzących zmian (rys. 2.).

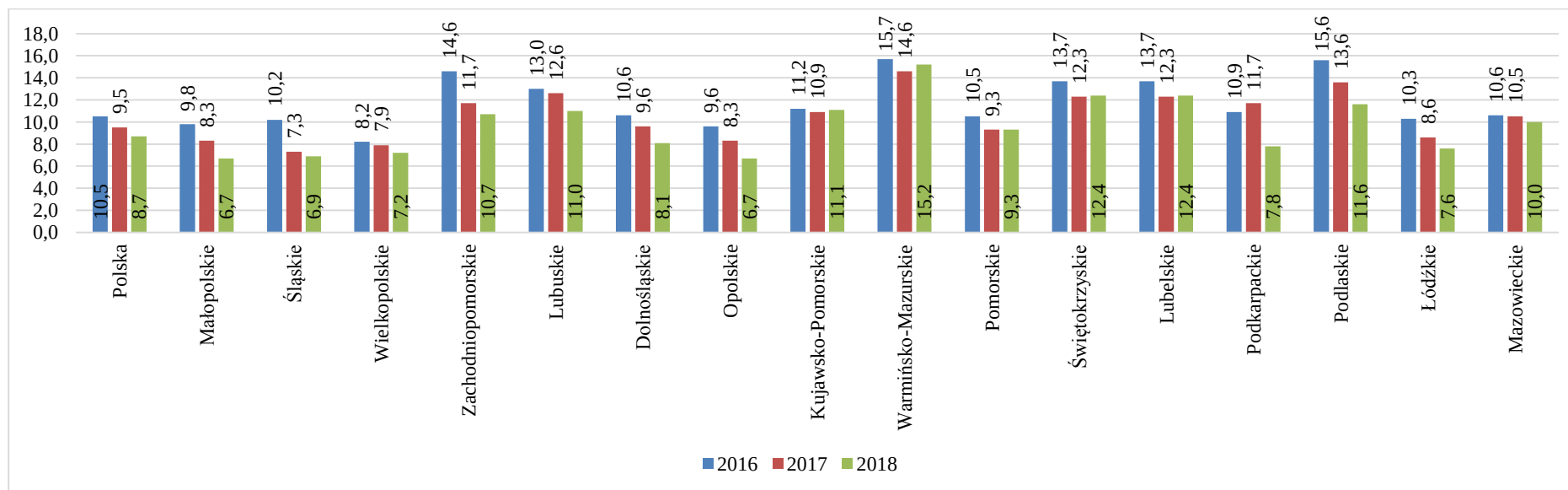

Rysunek 2. Dynamika zmian odsetka ludzi młodych (w wieku 15-29 lat) bezrobotnych, nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach według krajów Unii Europejskiej (NEET), (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>, (dostęp: 5.01.2020).

Przeprowadzone badania pomogły dostrzec panujące tendencje dynamiki zmian udziału procentowego młodych ludzi (w wieku 15-29 lat) NEET, w krajach Unii Europejskiej. Na podstawie zamieszczonych powyżej danych (rys. 2.) widać, że udział NEET-sów w Islandii zwiększył się o ponad 66,7% w roku 2018 w porównaniu do roku 2017. Jednakże zmiana ta nastąpiła z poziomu 2,1% do 3,5% odsetka NEET-sów

w Islandii (rys. 1.). Ponadto miał tutaj miejsce największy spadek udziału procentowego młodzieży NEET w roku 2017 w porównaniu do roku 2016 (o -32,3 %). Podkreślić należy, że zmniejszenie odsetka NEET-sów dostrzegalne było z poziomu 3,1% do 2,1% w Islandii w roku 2017, w porównaniu do roku 2016 (rys. 1.). Po zaprezentowaniu sytuacji bezrobotnych NEET-sów panującej w państwach członkowskich Unii Europejskiej można stwierdzić, że część z krajów posiada zróżnicowany poziom badanego zjawiska. Natomiast część krajów wykazuje tendencje zachowawcze. Następnym analizowanym obszarem terytorialnym są województwa Polski. Poniżej zilustrowano odsetek młodych ludzi (w wieku 15-24 lat) bezrobotnych, nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach według województw Polski (rys. 3.).

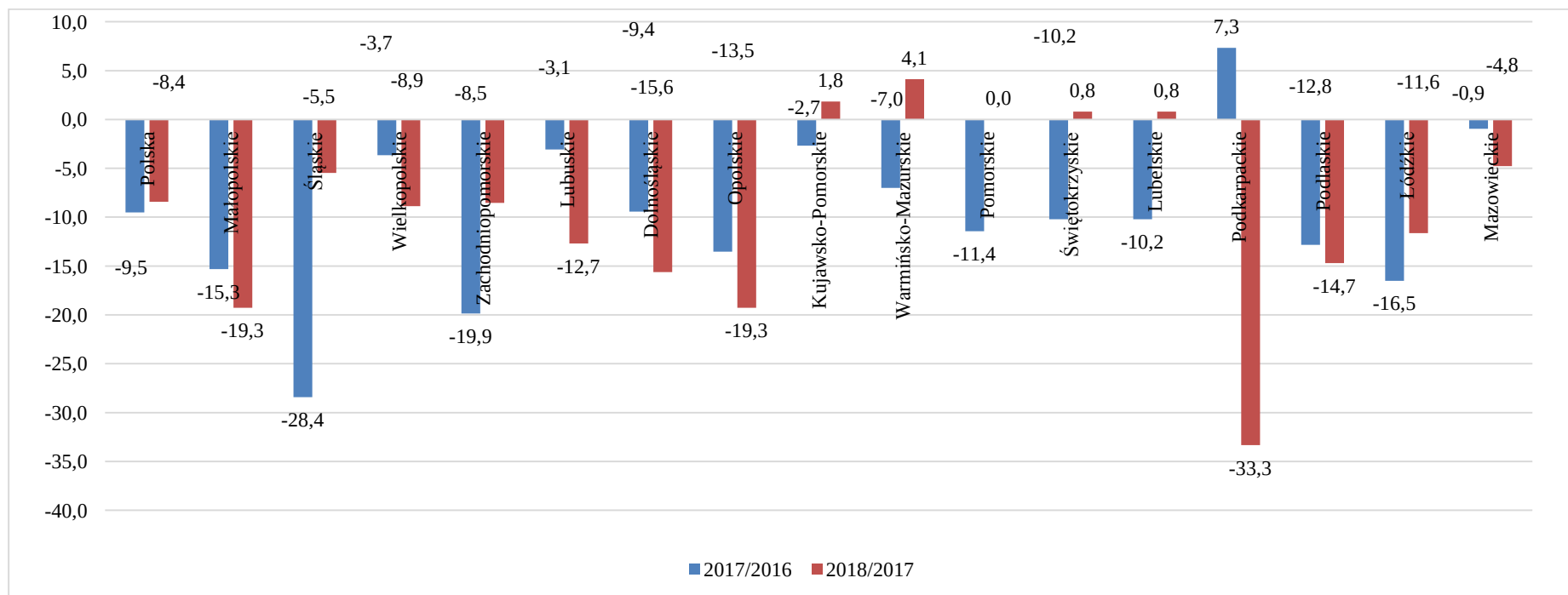
Rysunek 3. Odsetek młodych ludzi (w wieku 15-24 lat) bezrobotnych, nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach według województw Polski (NEET), (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>, (dostęp: 7.01.2020).

Na podstawie zaprezentowanych danych (rys. 3.) można zaobserwować, że najwięcej osób młodych (w wieku 15-24 lat), które są bezrobotne (NEET) wystąpiło w województwie warmińsko-mazurskim w roku 2016 (15,7%). Natomiast najmniejszy udział procentowy młodzieży (w wieku 15-24 lat), miał miejsce w województwie małopolskim oraz opolskim w roku 2018 (6,7%). Taki stan rzeczy wskazuje, że województwa te podejmują skuteczniejsze działania w zakresie walki z odsetkiem osób młodych (NEET, w wieku 15-24 lat) pozostających bez

zatrudnienia. Należy odnotować, że najbardziej ustabilizowana sytuacja występuje w województwie kujawsko-pomorskim, gdzie udział procentowy młodzieży NEET w latach 2016, 2017, 2018, kształtował się odpowiednio: 11,2%; 10,9%; 11,2%. Warto skierować zainteresowanie na dynamikę zmian odsetka ludzi młodych (w wieku 15-24 lat) bezrobotnych, nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach według województw Polski (NEET), (rys. 4.).

Rysunek 4. Dynamika zmian odsetka ludzi młodych (w wieku 15-24 lat) bezrobotnych, nie uczących się, nie biorących udziału w szkoleniach według województw Polski (NEET), (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu, <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>, (dostęp: 7.01.2020).

Zaprezentowane dane pokazują, że największy spadek udziału młodzieży NEET (w wieku 15-24 lat) w Polsce występował w przypadku województwa podkarpackiego (-33,3%) w roku 2018 w porównaniu do roku 2017. Fakt ten może świadczyć o tym, że dość często region ten posiadał jeden z największych poziomów liczby osób pozostających bez zatrudnienia. Obecnie od kilku lat władze, instytucje rynku pracy

województwa podkarpackiego usiłują poprawiać niekorzystną sytuację panującą na rynku pracy. Odnotować należy, że największy udział młodych bezrobotnych (w wieku 15-24 lat), miał miejsce w roku 2016 w województwie podkarpackim (7, 3%), w porównaniu do roku 2017. W oparciu o przeprowadzone badania widać, że stosowana polityka rynku pracy w celu ograniczania bezrobocia osób młodych (NEET) jest na zróżnicowanym poziomie. Jednakże patrząc z punktu widzenia kilku lat można stwierdzić, że w przeważającej części państw Unii Europejskiej, województw Polski sytuacja ulega polepszeniu. Z pewnością duży wkład w zakresie zmniejszania bezrobocia osób młodych mają fundusze pozyskiwane ze środków Unii Europejskiej. Wiele programów wsparcia skierowanych jest do osób młodych do 30. roku życia. Realizowane inicjatywy uwzględniają zapotrzebowanie rynku pracy oraz braki kompetencyjne, edukacyjne młodzieży.

5. Podsumowanie

Polityka rynku pracy w ograniczaniu poziomu bezrobocia jest realizowana na różnym poziomie tj. międzynarodowym, na rynku pracy państw członkowskich Unii Europejskiej, wewnątrz danego kraju, na poziomie regionalnym, jak i lokalnym. Często za miarę efektywności podejmowanych działań przyjmuje się stopę bezrobocia, która pokazuje w jakim stopniu realizowane działania, formy, programy wsparcia przyczyniają się do wzrostu zatrudnienia, a tym samym spadku poziomu bezrobocia. Ponadto warto odnotować, że problem w znalezieniu pracy napotykają ludzie młodzi, którzy charakteryzują się określonymi preferencjami. Wielu badaczy podejmuje pod rozważania problematykę dotyczącą problematyki osób młodych na rynku pracy. Wynika to z faktu, że dostępne zasoby nie zostają w pełni wykorzystane, jak i znaczących kosztów o charakterze ekonomicznym, społecznym. Tomaszewska-Lipiec twierdzi, że dotkliwe są skutki braku aktywności zawodowej, szczególnie konsekwencje będące wynikiem wczesnego zakończenia edukacji oraz bierności w zakresie kontynuacji kształcenia [Tomaszewska-Lipiec, 2016, s. 59]. Przedstawiona w artykule analiza danych statystycznych odnosząca się do zjawiska młodzieży NEET skłania do konkluzji, że stopa NEET poszczególnych krajów Unii Europejskiej charakteryzuje się określonym poziomem wrażliwości wobec zachodzących modyfikacji o charakterze koniunkturalnym. Zasadnym jest stwierdzenie, że przyczyny wysokiej liczebności osób młodych nieposiadających zatrudnienia są zidentyfikowane na dobrym poziomie, w porównaniu do przyczyn występowania bierności zawodowej, jak i w zakresie kształcenia. Skutki zjawiska NEET wywierają swój wpływ i będą w dalszym ciągu oddziaływać przez następne generacje. Konsekwencje wynikające z przynależności do tej grupy osób oddziałują poprzez koszty ekonomiczno-społeczne. Ujemne skutki przynależności do NEET jest wiele. Odnoszą się one do całej społeczności oraz poszczególnych osób, jak i ich rodzin.

Bibliografia:

1. Bridging the gap: new opportunities for 16 –18 year olds not in education, employment or training <http://dera.ioe.ac.uk/15119/2/bridging-the-gap.pdf>, (dostęp 15.12.2019).
2. Bynner J., Parsons S. (2002). Social Exclusion and the Transition from School to Work: The Case of Young People Not in Education, Employment or Training, *Journal of Vocational Behavior*, Vol. 60, s. 289–309.

3. Dziwak A. (2008), Bezrobocie wśród młodzieży jako jedna z głównych kwestii polityki społecznej w Polsce na przykładzie programu „Start Zawodowy” realizowanego w powiecie oświęcimskim, UŚ, Katowice, s. 87.
4. Eurofound, NEETs (2012)-Young people not in employment, education or training: Characteristics, costs and policy responses in Europe, Publications Office of the European Union, Luxembourg, s. 19.
5. Eurofound (2018). Młodzież NEET, dostępny na <https://www.eurofound.europa.eu/pl/topic/neets>, (dostęp: 20.12.2019).
6. EU Youth Guarantee (2015): First steps taken but implementation risks ahead, Special Report, European Court of Auditors, Luxembourg, s. 6.
7. Nagel, K. (2013). Wpływ kryzysu na sytuację osób młodych na rynku pracy na przykładzie wybranych krajów. „Humanities and Social Sciences”, Vol. XVIII, No. 20 (4), s. 99.
8. Osiecka-Chojnacka J. (2007). *Szkolnictwo zawodowe wobec problemów rynku pracy*, Biuro Analiz Sejmowych, INFOS, nr 16, s. 3-4.
9. Stasiak J. (2011). *System edukacji wobec wyzwań rynku pracy w Polsce*, UŁ, „Folia Oeconomica”, nr 248, s. 201, 352-353.
10. Szcześniak A., Rondón G. (2011). Pokolenie „ani-ani”: o młodzieży, która się nie uczy, nie pracuje i nie dba o samokształcenie, *Psychologia Społeczna*, tom 6, s. 242.
11. Ustawa z dnia 14 marca 2014 r. o zmianie ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. 2014).
12. Wsparcie młodych osób na mazowieckim rynku pracy (2014). Mazowieckie Obserwatorium Rynku Pracy, Wojewódzki Urząd Pracy w Warszawie, Warszawa, s. 33-34.

Labour market policy in reducing the unemployment of the youth people (NEET)

Abstract

The paper concerns the labour market policy in reducing the unemployment of young people (NEET). The aim of the article is the assesment of the labour market policy in reducing the level of unemployment of NEETs in voivodeships of Poland and particular countries of European Union. The assessment will take place within the rate and dynamics of change of rate young people NEET (aged 15-29 and 15-24), neither in employment nor in education and training (NEET rates). The research problem is: What is the diversification of the rate of the young people (NEET) within voivodeships of Poland and particular countries of European Union?, What the voivodeships of Poland nad countries of European Union present the declines and grows of young people (NEET)? In the theoretical part were presented the foloowing aspects: definitions of NEET people, the description of the NEET generation, the negative effects of phenomenon of NEET people, labour market tools directed towards reducing the unemployment of young people (NEET), unemployed up to 30 years. In the empirical part was carried out the analysis of rates of NEET young people, the dynamics of change of rate for young people (NEET) by voivodeships of Poland and particular countries of the European Union. In the article were used the documentation analysis, statistical analysis, comparative analysis. dynamics analysis, comparative analysis. The reasoning process carried out in deductive way.

Keywords: labour market policy, labour market tools, unemployment, the voivodeships of Poland, European Union countries, young people (NEET)

JEL codes: J23, J48, J64

6. QUO VADIS, POLSKO? ANALIZA WSKAŹNIKÓW MAKROEKONOMICZNYCH

mgr Jakub Kubiczek

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

Kolegium Finansów

Katedra Analiz Gospodarczych i Finansowych

1. Wprowadzenie

Gospodarka Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej [Kubiczek i Wydmański 2019] charakteryzowała się wysoką nieefektywnością, co było skutkiem centralnego planowania produkcji i przez to niewłaściwej alokacji zasobów. Pewne zmiany [zob. Kieżun 2012] wpływały stymulująco krótkookresowo na nastroje obywateli i gospodarkę. Pomimo tego, ustroj komunistycznych przetrwał w Polsce niemal pół wieku.

Transformację gospodarczą w Polsce nie można rozważać tylko w kategoriach ekonomicznych, ponieważ zmianie uległ także ustroj państwa. Miszewski [2002, s. 9] proponuje używanie terminu transformacja systemowa, który oznacza „przejście od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej obejmujące zmianę ustroju politycznego oraz tworzenie rynkowych warunków funkcjonowania wszystkich podmiotów gospodarczych”.

Od omawianej transformacji minęło ponad 30 lat, a we współczesnej gospodarce, pomimo swojego kapitalistycznego charakteru, nadal można dostrzec pewne pozostałości po poprzednim ustroju. Polska dynamicznie się rozwija i dąży do rangi gospodarek Europy Zachodniej, jednakże jest nadal daleka od osiągnięcia podobnego poziomu.

W opracowaniu zawarto opis wartości wybranych wskaźników makroekonomicznych w porównaniu do krajów europejskich a także całego świata. Zabieg ten ma pomóc osiągnąć cel, który stanowi przedstawienie rozwoju gospodarczego Polski po transformacji systemowej. Źródłem danych jest Międzynarodowy Fundusz Walutowy, a rozważane w opracowaniu będą oparte o następujące wskaźniki makroekonomiczne:

- PKB per capita;
- Stopa inflacji;
- Stopa bezrobocia;
- Dług publiczny;
- Wzrost gospodarczy (mierzony dynamiką PKB).

Okresem przyjętym w analizie są lata pomiędzy rokiem 1990 oraz 2019. Ze względu na chęć porównania do rozwoju innych gospodarek zestawiono Polskę z takimi krajami jak Czechy, Niemcy, Wielka Brytania, Ukraina, a także grupą krajów rozwijających się gospodarczo oraz krajów rozwiniętych gospodarczo (wysoko rozwiniętymi).

2. Wybrane wskaźniki makroekonomiczne

Rozpocznijmy od zdefiniowania pojęć użytych w opracowaniu. W tym celu zostaną wykorzystane definicje przedstawiane w podręcznikach do ekonomii. Ich kompleksowość

i prostota sprawia, że stanowią kanon nauczania ekonomii i są przytaczane przez wykładowców akademickich.

Produkt Krajowy Brutto (PKB) [Begg, Fischer i Dornbusch 2007] to produkcja wytworzona na terenie danego kraju niezależnie od tego, kto jest właścicielem czynników produkcji/wartość produkcji wytworzonej przez mieszkańców kraju. Czarny [2011, s. 25-26] definiuje Produkt Krajowy Brutto jako wartość wyprodukowanych w ciągu roku gotowych dóbr, które bezpośrednio zaspokajają ludzkie potrzeby. Natomiast Samuelson i Nordhaus [2012, s. 679] od początku rozróżniają produkt krajowy brutto nominalny i realny. Pierwszy rozumiany jest jako wartość całkowitej produkcji w gospodarce w ciągu roku według cen bieżących. Natomiast realny to ilość dóbr i usług wytworzona w gospodarce w ciągu roku, czyli realny PKB stanowi PKB nominalny skorygowany o wskaźnik wzrostu cen. Warto zaznaczyć, że dopiero w ujęciu per capita („na 1 mieszkańca”) PKB informuje o wielkości efektu pracy społeczeństwa, przypadającego na 1 mieszkańca [Czarny 2011, s. 358].

Deficyt budżetowy [Begg, Fischer i Dornbusch 2007] to nadwyżka wydatków państwa nad jego dochodami. Podobnie deficyt definiują Samuelson i Nordhaus [2012, s. 667] – w przypadku państwa deficyt budżetowy to przewaga wydatków nad wpływami. Natomiast dług publiczny [Samuelson i Nordhaus 2012, s. 661] jest sumą przeszłych deficytów i odzwierciadla łączną sumę pożyczek zaciągniętych przez rząd w społeczeństwie.

Zjawisko inflacji w najbardziej przystępny sposób określił Czarny [2011, s. 492] – kiedy ceny rosną, mamy do czynienia z inflacją, a kiedy spadają – z deflacją. Natomiast Samuelson i Nordhaus [2012, s. 637] stwierdzają, że inflacja pojawia się wtedy, gdy rośnie ogólny poziom cen.

Miernikiem inflacji jest stopa inflacji [Begg, Fischer i Dornbusch 2007], czyli roczna zmiana przeciętnego poziomu cen dóbr i usług. Natomiast Samuelson i Nordhaus [2012, s. 637] definiują stopę inflacji jako procentową zmianę wskaźnika cen w danym okresie. Tym wskaźnikiem może być: CPI (ang. Consumer Price Index), PPI (ang. Producer Price Index), HICP (ang. Harmonised Index of Consumer Prices) oraz deflator PKB.

Inflację można również podzielić na bazową oraz rzeczywistą. Inflacja bazowa [Begg, Fischer i Dornbusch 2007] rozumiana jest jako stopa wzrostu cen detalicznych po wyeliminowaniu wpływu odsetek hipotecznych na koszt utrzymania. Zaś inflacja rzeczywista [Begg, Fischer i Dornbusch 2007] to faktyczna inflacja, czyli wzrost wskaźnika cen detalicznych. Natomiast Samuelson i Nordhaus [2012, s. 671] podają, że inflacja bazowa to stopa inflacji, z której wyłączono najbardziej zmienne ceny żywności i energii, a inflacja rzeczywista to procentowy roczny wzrost ogólnego poziomu cen.

Inflacja [Samuelson i Nordhaus 2012, s. 637] wywiera szkodliwy wpływ na gospodarkę poprzez redystrybucję majątku i dochodu, a także osłabiając jej efektywność. Hiperinflacja [Begg, Fischer i Dornbusch 2007] to okres bardzo szybkiej inflacji. Często za umowną granicę między inflacją a hiperinflacją przyjmuje się utrzymujący się przez kilka miesięcy wzrost cen o co najmniej 50% miesięcznie [Ragan i Lipsey 2008, s. 645]. Ucieczka od pieniądza [Begg, Fischer i Dornbusch 2007] polega z kolei na załamaniu się popytu na realne zasoby pieniężne w sytuacji, gdy szybka inflacja i wysokie stopy procentowe sprawiają, że trzymanie pieniądza jest bardzo kosztowne.

Wzrost gospodarczy [Czarny 2011, s. 26] oznacza zwiększanie się realnej wartości PKB w gospodarce. Szerzej wzrost gospodarczy definiują Begg, Fischer i Dornbusch [2007].

Rozumieją go jako wzrost realnego dochodu, realnej produkcji lub realnego PKB. Natomiast Samuelson i Nordhaus [2012, s. 684] rozumieją wzrost gospodarczy jako zwiększenie całkowitego produktu narodowego w określonym czasie.

Stopa wzrostu gospodarczego [Begg, Fischer i Dornbusch 2007] to procentowa zmiana pewnej zmiennej w danym okresie (zazwyczaj w ciągu roku). Wzrost gospodarczy [Samuelson i Nordhaus 2012, s. 684] najczęściej mierzy się stopa wzrostu rzeczywistego Produktu Narodowego Brutto (PNB)¹.

Stopa bezrobocia [Samuelson i Nordhaus 2012, s. 666] to odsetek siły roboczej pozostającej bez pracy. Stopa bezrobocia [Begg, Fischer i Dornbusch 2007] to odsetek siły roboczej, która nie ma zatrudnienia, lecz jest zarejestrowana jako poszukująca pracy. Istotnym w obu definicjach jest pojęcie siły roboczej, rozumianej jako tę część populacji, która jest w wieku jest w wieku produkcyjnym i jest gotowa podjąć pracę. W związku z tym bezrobotnymi są osoby, które nie są zatrudnione, lecz aktywnie poszukują pracy lub czekają na powrót do pracy. Miernikiem bezrobocia [Kubiczek 2018] może być stopa bezrobocia rejestrowanego oraz stopa obliczana według Badania Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), które jest przeprowadzane przez Główny Urząd Statystyczny. Ze względu na metodykę badania i definicję „osoby bezrobotnej” stopa bezrobocia BAEL jest niższa od stopy bezrobocia rejestrowanego. Według nomenklatury [Główny Urząd Statystyczny 2019] Eurostatu bezrobotni są to osoby, które spełniły jednocześnie trzy warunki:

1. w okresie badanego tygodnia nie były osobami pracującymi,
2. aktywnie poszukiwały pracy, tzn. podjęły konkretne działania w ciągu 4 tygodni (wliczając jako ostatni – tydzień badany), aby znaleźć pracę,
3. były gotowe (zdolne) podjąć pracę w ciągu dwóch tygodni następujących po tygodniu badanym.

Do bezrobotnych zostają także zaliczone osoby, które nie poszukiwały pracy, ponieważ miały pracę załatwioną i oczekiwały na jej rozpoczęcie przez okres nie dłuższy niż 3 miesiące oraz były gotowe tę pracę podjąć (do 2003 r. włącznie, definicja nie uwzględniała ich gotowości do podjęcia pracy). Ponadto należy zaznaczyć, że od I kwartału 2001 r. populacja bezrobotnych została ograniczona do osób w wieku 15–74 lat.

3. Wydarzenia historyczne w Polsce istotne pod względem gospodarczym

Analizując aspekty ekonomiczne w sposób retrospektywny należy uwzględnić wydarzenia społeczne i polityczne, które mogły się przełożyć na wartości wskaźników makroekonomicznych. W przypadku Polski należy wziąć pod uwagę następujące daty:

- 6 września 1944 r. – dekret PKWN o przeprowadzeniu reformy rolnej;
- 29 grudnia 1989 r. – Sejm uchwalił ustawę o zmianie Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej;
- 7 lipca 1994 r. – uchwalenie reformy walutowej –
– od 1 stycznia 1995 zmiana waluty na PLN;
- 1 maja 2004 r. – Polska wstąpiła do Unii Europejskiej.

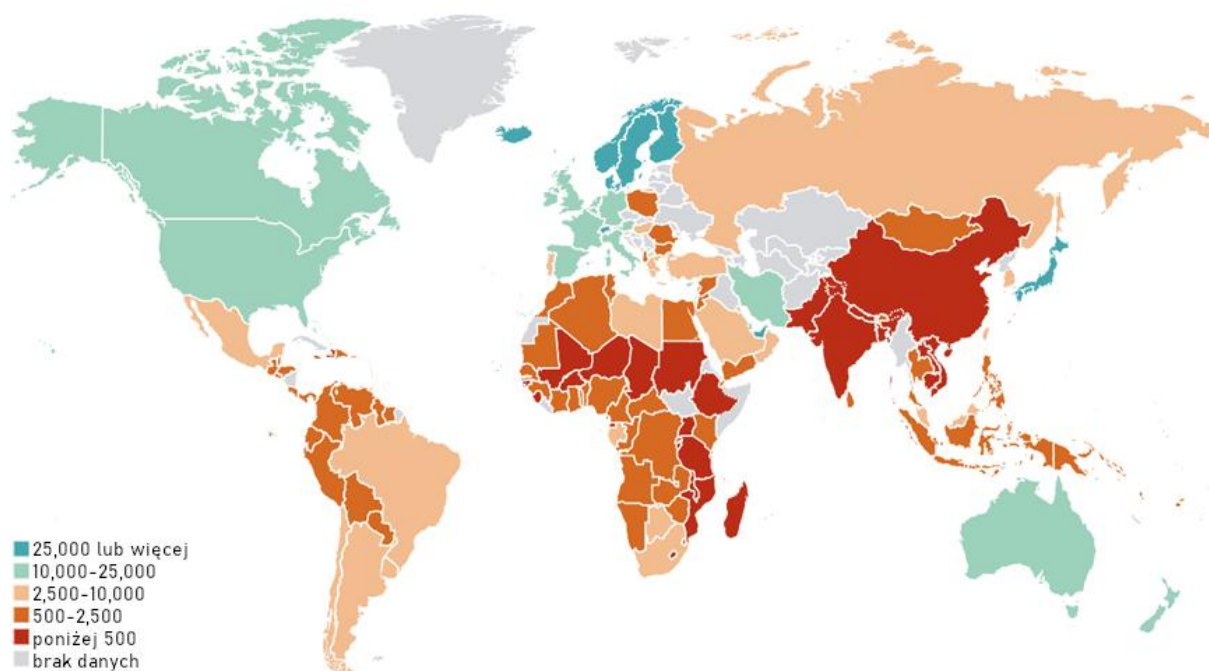
¹ Produkt Narodowy Brutto (PNB) to PKB skorygowany o saldo płatności z tytułu własności czynników produkcji.

Ze względu na transformację systemową porównania gospodarki Polski przed i po roku 1989 są dosyć utrudnione, a dane z okresu PRL mogą być niezetelne. Za transformacją [Warzecha 2008] poszły także zmiany w metodyce zbierania danych. Najczęściej dokonywanie porównań okresu transformacji w krajach postsocjalistycznych [Małysa-Kaleta 2010] opierają się o jedynie dane jakościowe. Kubiczek i Wydmański [2019] dokonują rozważań ekonomicznych w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w odniesieniu do ówczesnych zdarzeń historycznych.

Ponadto Biolik [2008] podkreśla, że w warunkach transformacji szeregi czasowe określonych zmiennych urywają się. W ich miejsce pojawiają się inne, nie dające się porównać między sobą, dotyczące innych zjawisk. W związku z czym analizy wskaźników makroekonomicznych w niniejszym opracowaniu obejmują okres po roku 1990.

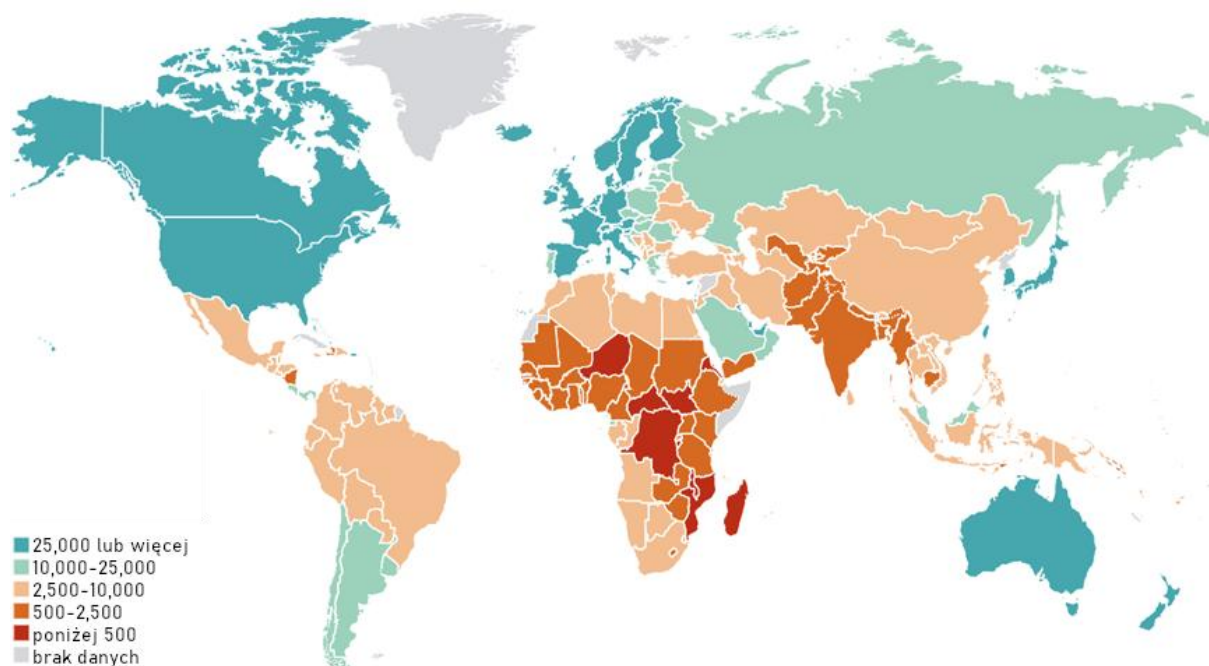
4. PKB per capita

Pierwszym z omawianych wskaźników jest Produkt Krajowy Brutto per capita. Jego wartości na świecie w roku 1990 zostały zaprezentowane na Rys. 1, w roku 2018 na Rys. 2, zaś dynamika w latach 1990-2018 w wybranych krajach na Rys. 3.

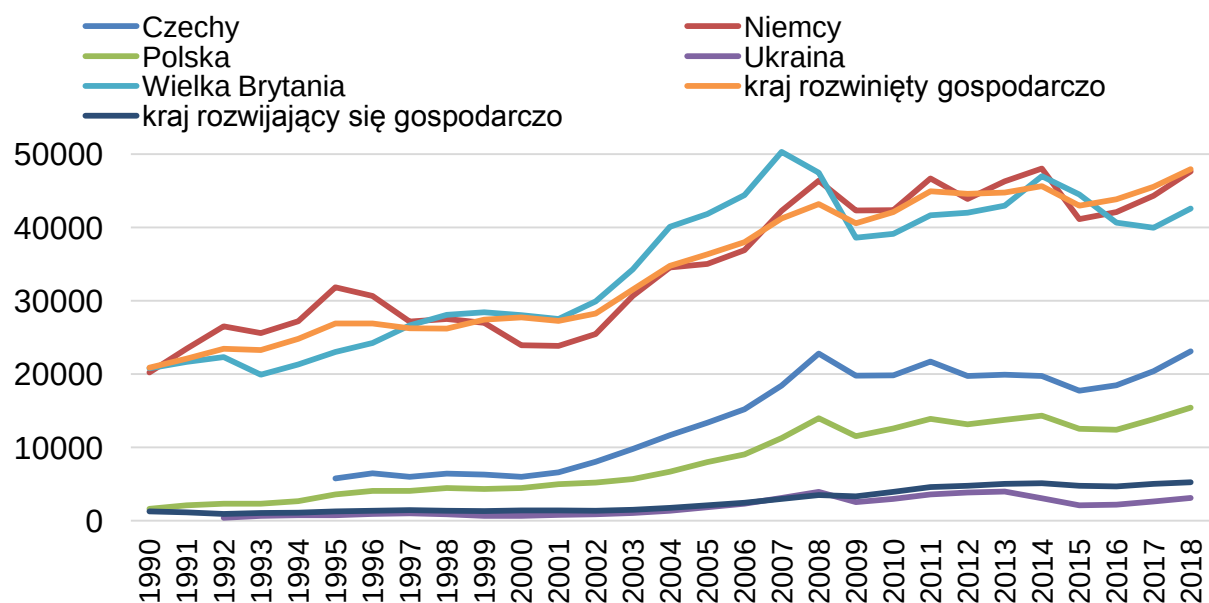
Rysunek 1. PKB per capita na świecie w 1990 r. (USD)

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – IMF DataMapper, World Economic Outlook (październik 2019).

Rysunek 2. PKB per capita na świecie w 2018 r. (USD)

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – IMF DataMapper, World Economic Outlook (październik 2019).

Rysunek 3. PKB per capita (ceny bieżące, USD) w wybranych krajach w latach 1990-2018

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – World Economic Outlook (październik 2019).

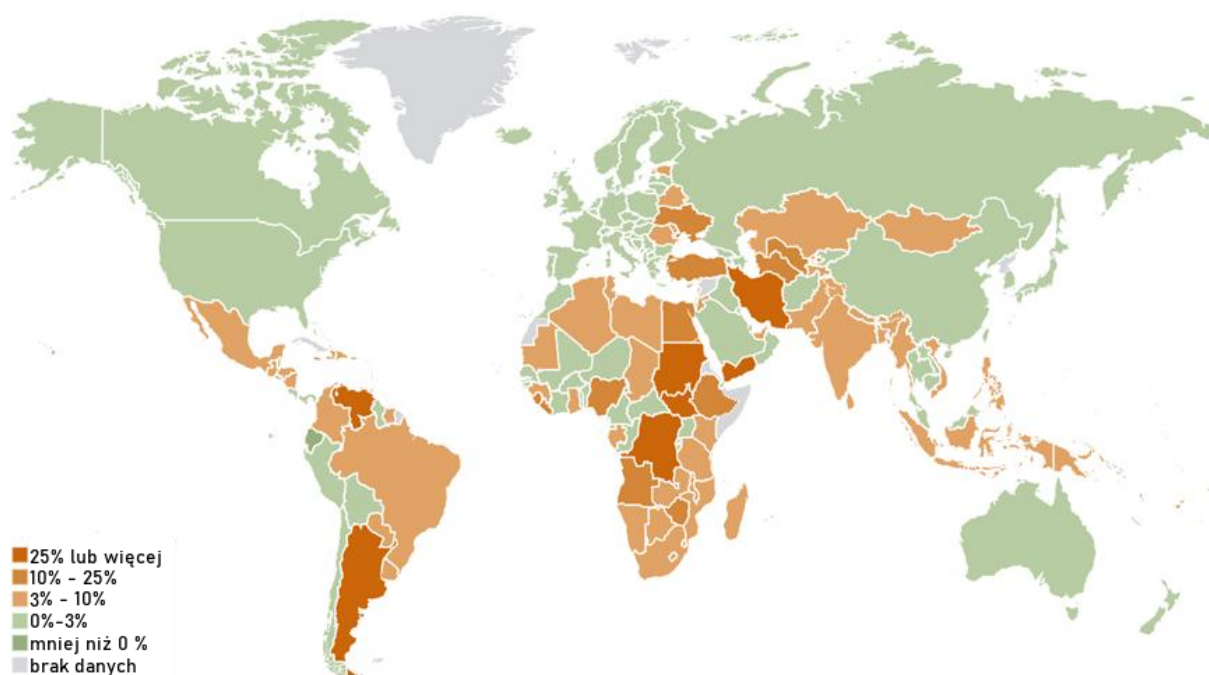
Analizując Rys. 1 i 2 zauważalny jest awans Polski o dwie kategorie (według klasyfikacji przedziałowej IMF, widocznej na Rys. 1 i 2) w przeciągu rozważanego okresu. W roku 1990 PKB per capita dla Polski można było porównywać z większością krajów afrykańskich i Ameryki Południowej. Szybki wzrost PKB per capita jest również zauważalny na Rys. 3. Zauważalny jest również wzrost różnica w poziomie omawianego wskaźnika

między Polską a Czechami”. W latach 2001-2008 PKB per capita Czechów rosło bardziej dynamicznie niż Polski.

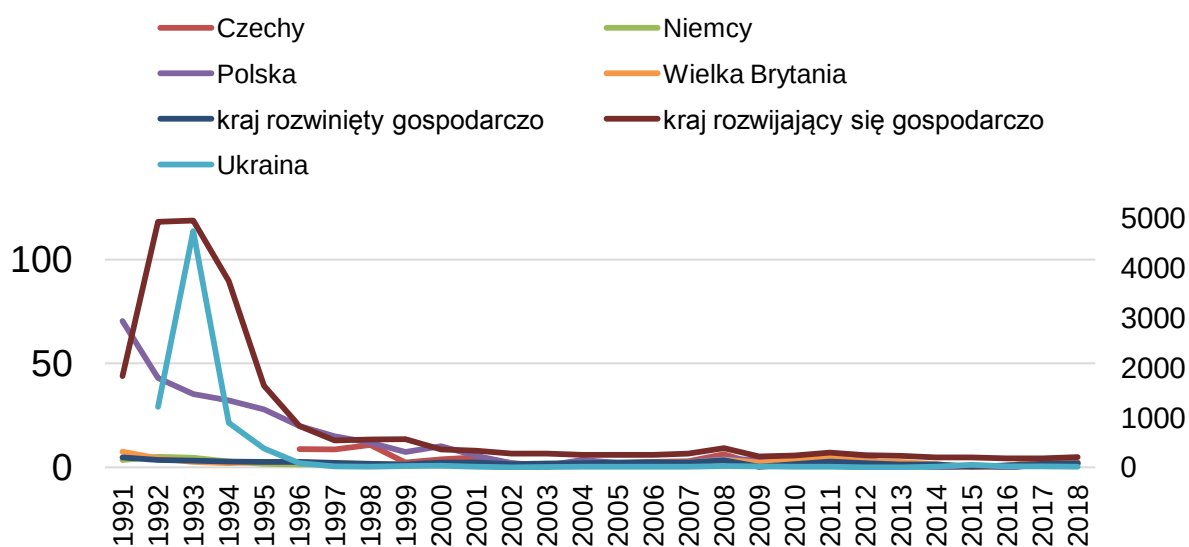
5. Stopa inflacji

Drugim, jakże istotnym wskaźnikiem, jest stopa inflacji. Jej wartość w roku 2018 została przedstawiona na Rys. 4, natomiast dynamika w latach 1991-2018 została zobrazowana na Rys. 5.

Rysunek 4. Stopa inflacji (CPI) na świecie w 2018 r.

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – IMF DataMapper, World Economic Outlook (październik 2019).

Wartości dla Ukrainy przedstawione zostały na osi pomocniczej

Rysunek 5. Stopa inflacji (CPI, %) w wybranych krajach w latach 1991-2018

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – World Economic Outlook (październik 2019).

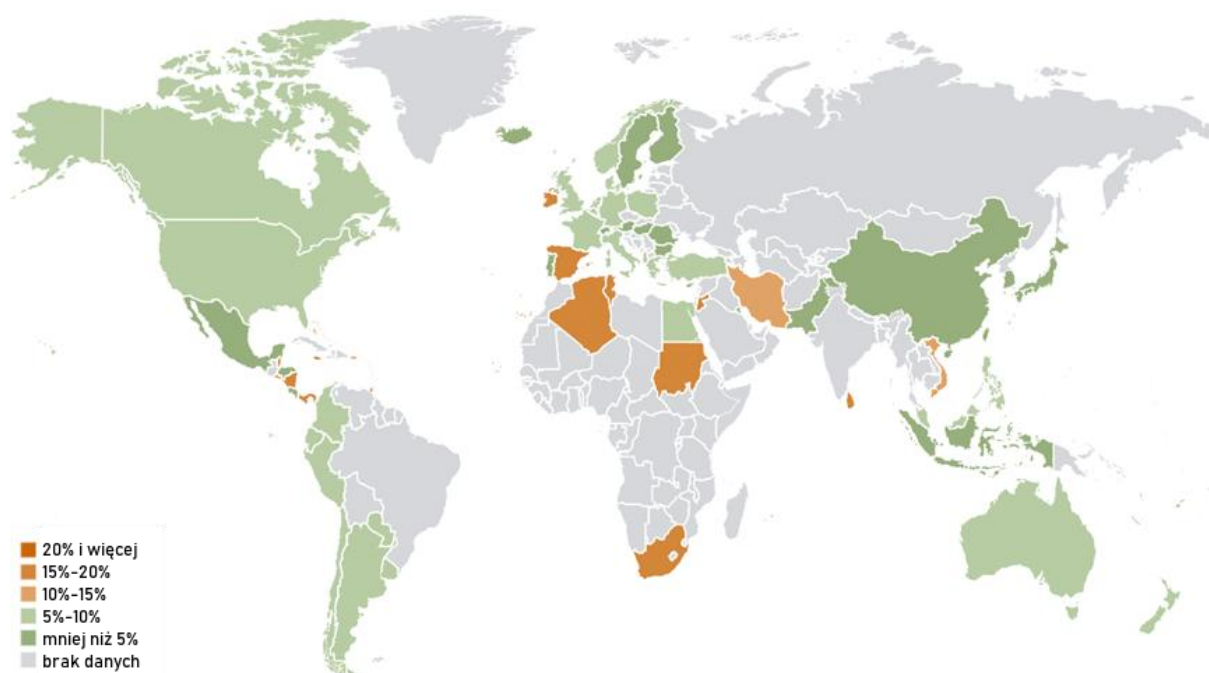
Na początku lat 90 XX wieku wartości stopy inflacji były bardzo wysokie – 70% w 1991 r. i 43% w 1992 r., co było efektem uwolnienia cen w ramach transformacji systemowej. Warto zwrócić uwagę, że w latach 90. XX wieku inflacja była również wysoka w krajach rozwijających się gospodarczym. Wartym zainteresowania przypadkiem może być Ukraina, w której ceny rosły prawie 5000% w skali roku, co może być uznawane za wyrazisty przykład hiperinflacji kraju europejskiego z historii współczesnej.

W XXI wieku wartość wskaźnika CPI w Polsce nie przekroczyła 10%, a współcześnie przyjmuje wartości mniejsze od 3% w skali roku, co jest zgodne z celem inflacyjnym obranym przez Radę Polityki Pieniężnej (Od 2004 r. realizowany jest ciągły cel inflacyjny na poziomie 2,5 proc. z dopuszczalnym przedziałem wahań ± 1 punkt procentowy).

Współcześnie większość krajów na świecie nie ma problemów ze zbyt dużym wzrostem cen. Wyjątkiem jest Wenezuela, która bije rekordy pod tym względem [Kubiczek 2019] – co jest to efektem panującej w Wenezueli sytuacji politycznej.

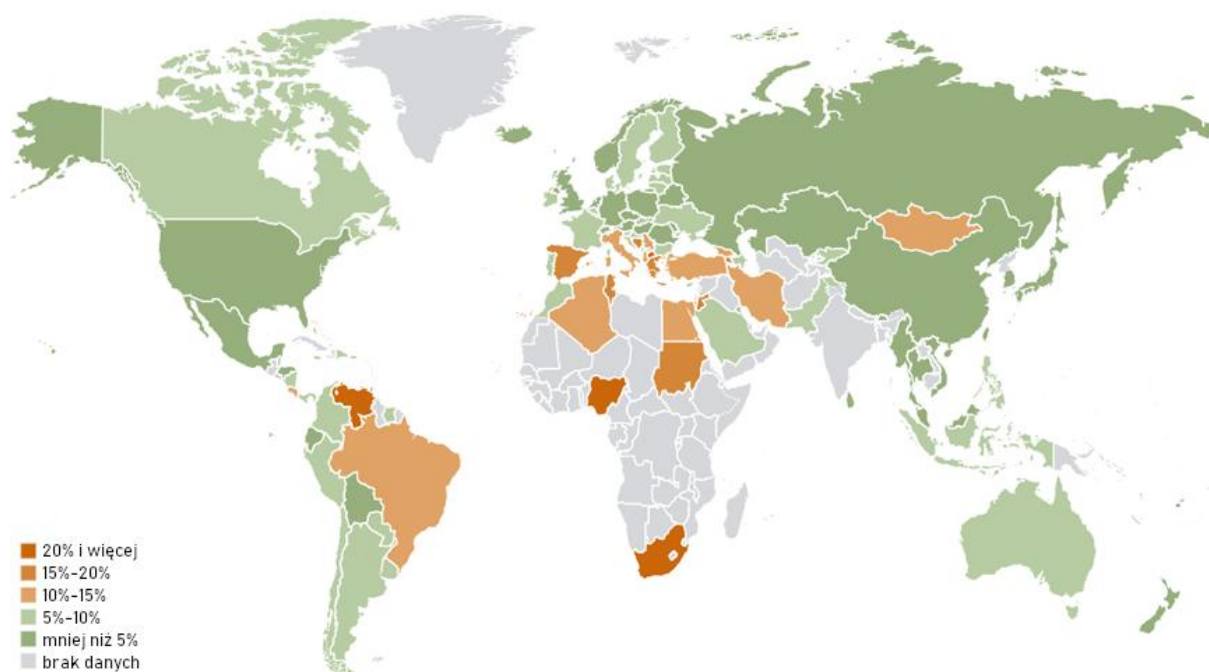
6. Stopa bezrobocia

Następnymi analizowanymi wartościami są stopy bezrobocia. Wartości z 1990 r. przedstawiono na rys. 6, z 2018 r. na rys. 6, a ich dynamikę na rys. 7.

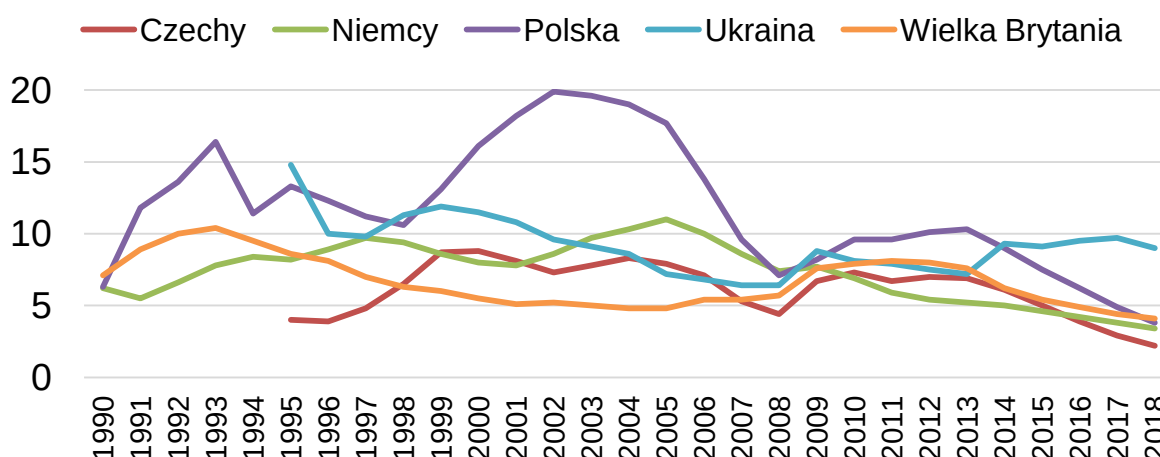
Rysunek 6. Stopa bezrobocia na świecie w 1990 r.

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – IMF DataMapper, World Economic Outlook (październik 2019).

Rysunek 7. Stopa bezrobocia na świecie w 2018 r.

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – IMF DataMapper, World Economic Outlook (październik 2019).

Rysunek 8. Stopa bezrobocia (%) w wybranych krajach w latach 1990-2018

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – World Economic Outlook (październik 2019).

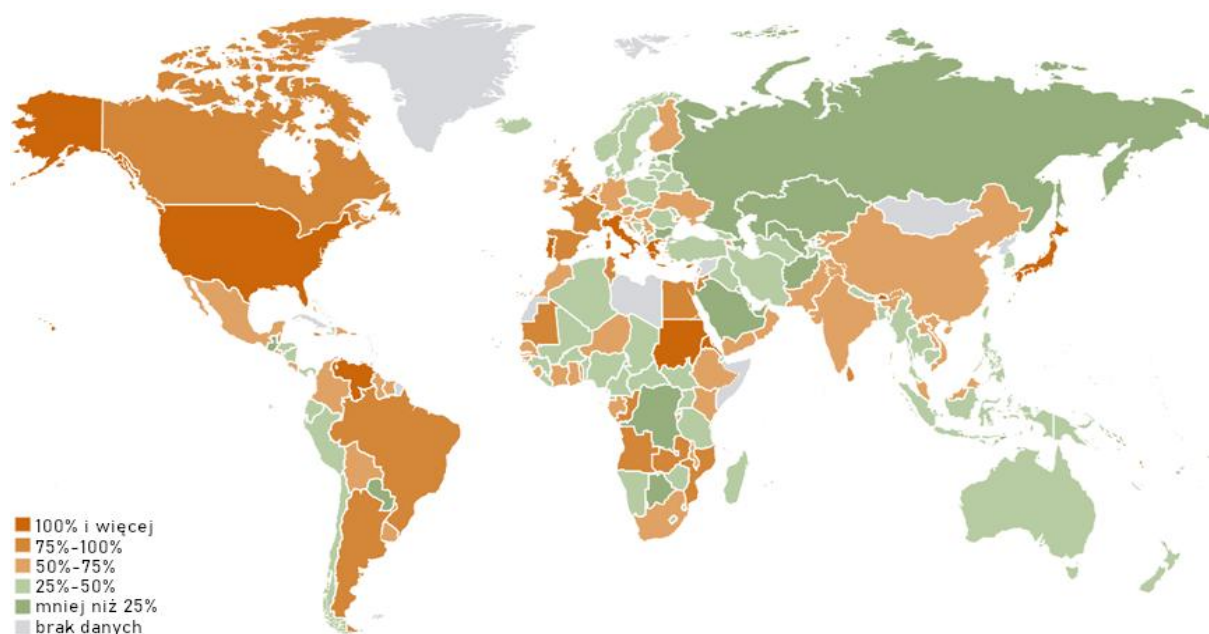
W przeciwieństwie do pozostałych wskaźników – stopa bezrobocia na świecie w roku 1990 charakteryzuje się dużymi brakami danych Międzynarodowego Funduszu Walutowego, a także w roku 2018, zwłaszcza w odniesieniu do krajów Afryki.

Zjawisko bezrobocia, ze względu na panujący ówczesnie przymus pracy. Obowiązkiem każdego obywatela była praca, a brak zatrudnienia i niechęć do pracy mogły pociągać za sobą represje m.in. uwarunkowane politycznie. Po transformacji systemowej i racjonalizacji zatrudnienia w Polsce pojawiło się bezrobocie. Rekordowe wartości stopa bezrobocia osiągnęła w latach 2002-2004, a w roku wstąpienia do Unii Europejskiej wyniosła 19 %, a następnie spadała do poziomu poniżej 4% (2018 r.).

Ponadto, analogicznie do stopy inflacji, w Wenezueli ze względu na sytuację polityczną panuje wysokie bezrobocie. Poza nią i niektórymi państwami jak m.in. RPA, Brazylia, Hiszpania czy Włochy na świecie stopa bezrobocia jest mniejsza od 10%².

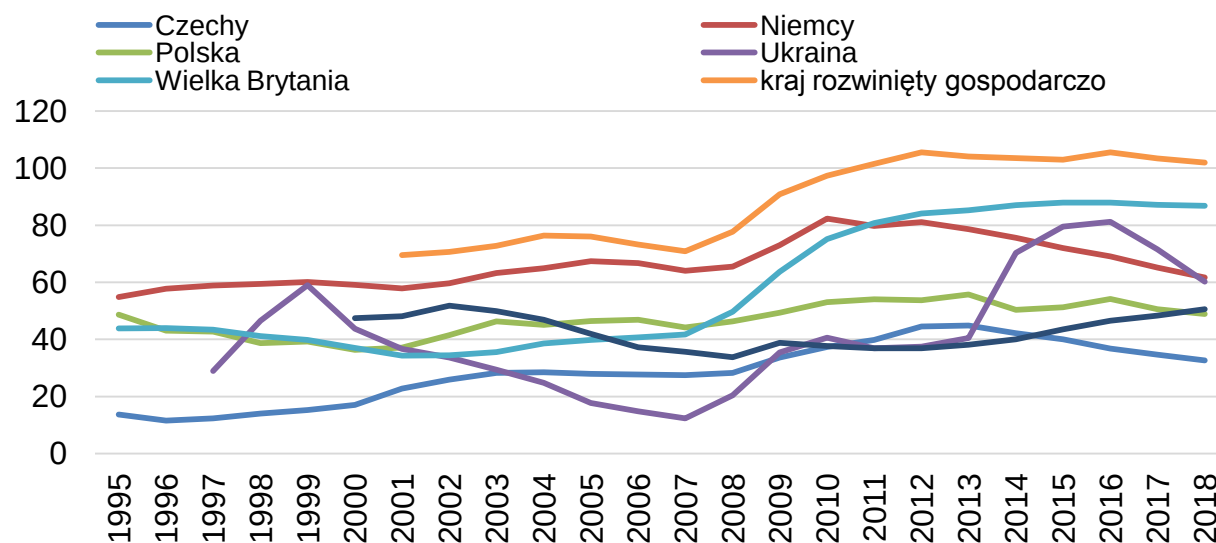
7. Dług publiczny

Kolejnym wskaźnikiem makroekonomicznym analizowanym w opracowaniu jest dług publiczny wyrażony jako % wartości PKB. Jego wielkość w roku 2018 przedstawiono na Rys. 9, a zmianę jego wartości w latach 1995-2018 na Rys. 10.

Rysunek 9. Dług publiczny na świecie w 2018 r. (% PKB)

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – IMF DataMapper, World Economic Outlook (październik 2019).

Rysunek 10. Dług publiczny (% PKB) w wybranych krajach w latach 1995-2018

² Należy zwrócić uwagę na brak danych dla większości krajów Afryki.

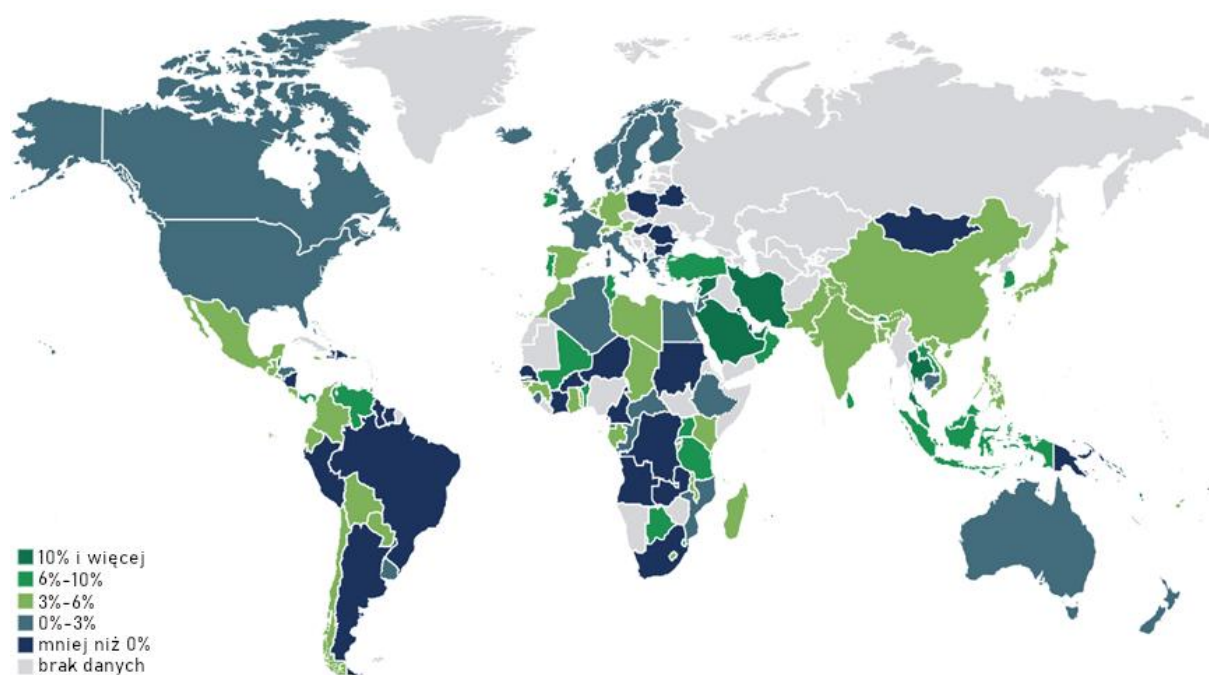
Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – World Economic Outlook (październik 2019).

Warto zauważyć, że dług publiczny przyjmuje wyższe wartości w krajach rozwiniętych gospodarczo (por. Rys. 10) niż w krajach rozwijających się gospodarczo. Dług publiczny w Polsce jest niższy niż w Stanach Zjednoczonych Ameryki, Niemczech, czy Wielkiej Brytanii.

Analizując zadłużenie sektora publicznego danego kraju należy również rozważyć takie czynniki jak podmiot wierzyciela, a także walutę, w której jest się zadłużonym. Japonia, chociaż posiada dług publiczny przekraczający 200% PKB, to jej wierzycielami są obywatele, a nie inne kraje. Stany Zjednoczone posiadają dług publiczny powyżej 100%, jednakże są zadłużone w swojej walucie (dolarach amerykańskich).

8. Wzrost gospodarczy

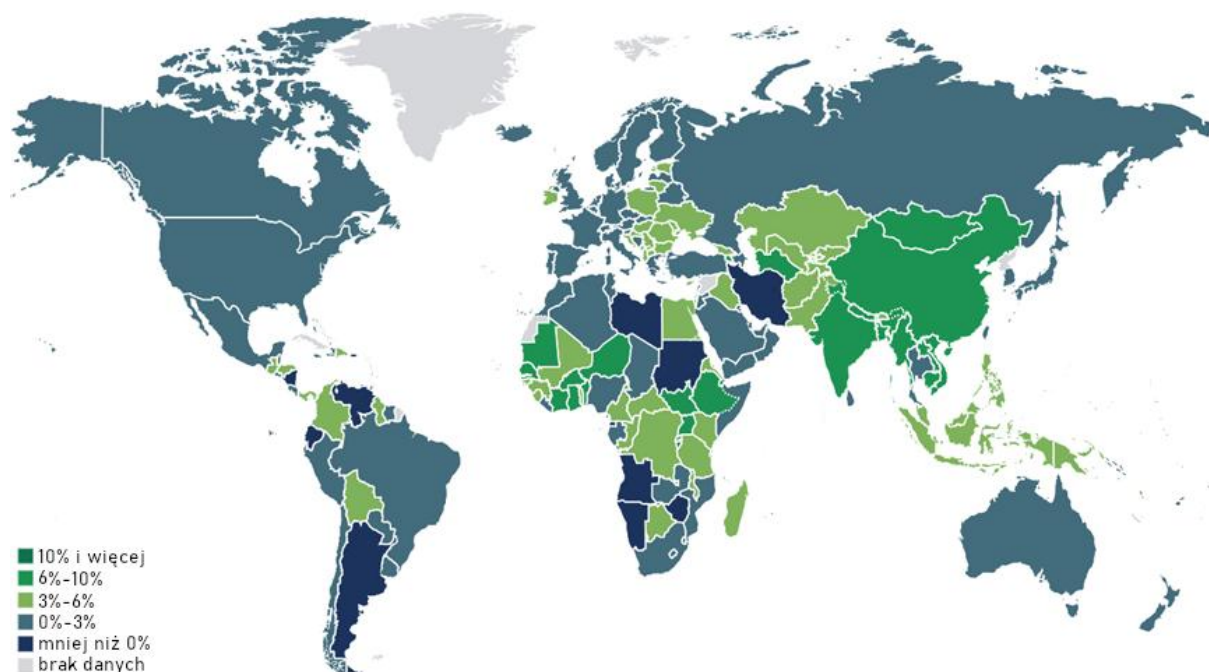
Ostatnim omawianym wskaźnikiem jest wzrost gospodarczy, mierzonym roczną zmianą PKB. Jego wartości w roku 1990 przedstawiono na rys. 11, w 2019 r. na rys. 12, a dynamikę w latach 1990-2018 na rys. 13.

Rysunek 11. Wzrost gospodarczy na świecie w 1990 r. – dynamika PKB

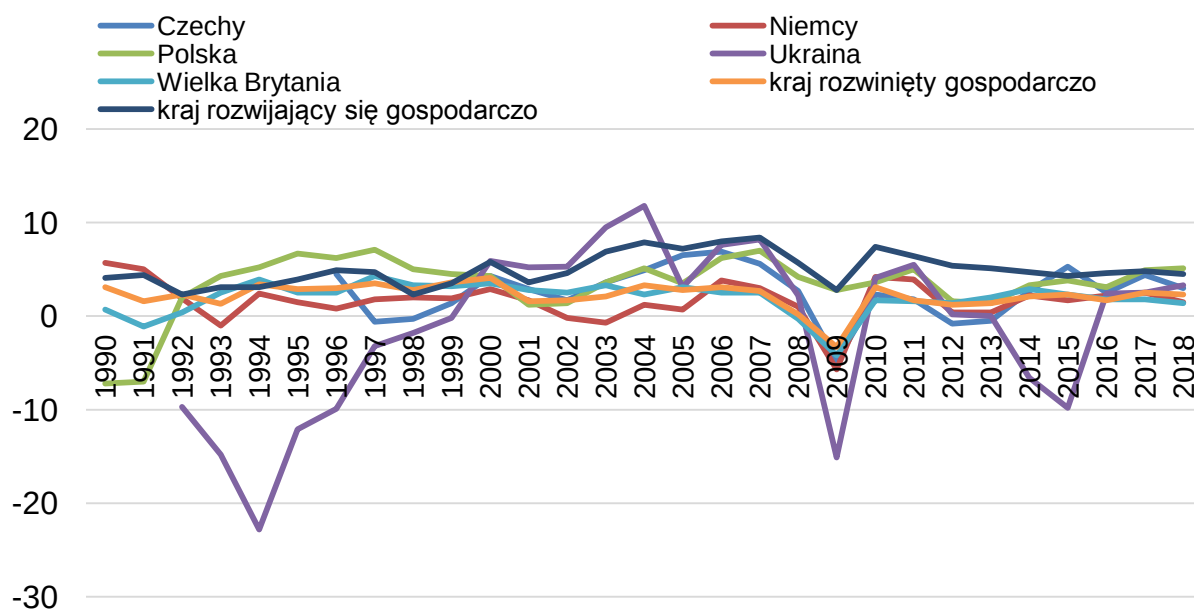
Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – IMF DataMapper, World Economic Outlook (październik 2019).

Rysunek 12. Wzrost gospodarczy na świecie w 2019 r. – dynamika PKB

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – IMF DataMapper, World Economic Outlook (październik 2019).

Rysunek 13. Wzrost gospodarczy mierzony roczną dynamiką PKB (%) w wybranych krajach w latach 1990-2018

Źródło: Międzynarodowy Fundusz Walutowy – World Economic Outlook (październik 2019).

Omawiając zagadnienie wzrostu gospodarczego, należy podkreślić istotę stabilności. Wahania wzrostu gospodarczego powodują zachwianie całej gospodarki danego kraju. Analizując Rys. 13 wzrost gospodarczy w Polsce można uznać za stabilny – PKB rośnie od 1992 r. w tempie nie mniejszym niż 2% i nie wyniósł więcej niż 7,1% w skali roku.

Ponadto można zauważyć wpływ kryzysu lat 2007-2009 na wzrost gospodarczy państw rozwiniętych gospodarczo. W tym okresie wszystkie doświadczyły recesji gospodarczej, kiedy to Polska nadal odnotowała wzrost.

Współcześnie wzrost gospodarczy Polski jest na podobnym poziomie co w krajach Europy Środkowo-Południowej. Polska rozwija się pod względem gospodarczym szybciej niż Stany Zjednoczone, Niemcy, czy Wielka Brytania; tempo wzrostu jest dużo niższe od gospodarek Chin oraz Indii.

9. Dyskusja i podsumowanie

Od momentu transformacji systemowej minęło już 30 lat, a polska gospodarka nadal rozwija się dynamicznie, co w dużej mierze jest zasługą akcesji Polski do Unii Europejskiej, bezustannego trwania w jej strukturach oraz możliwości korzystania z Funduszy Europejskich. Produkt Krajowy Brutto per capita w 2018 r. był w Polsce 10-krotnie wyższy niż w 1990 r. Na stabilność wzrostu gospodarczego nie miał wpływu nawet kryzys finansowy w latach 2007-2009.

Stopa bezrobocia osiągnęła historycznie niską wartość i można zakładać, że jest bliska stopie naturalnej dla gospodarki Polski. Dług publiczny wynosi poniżej 60% PKB, co jest niższą wartością niż średnia długu we strefie euro. Warto zaznaczyć, że dług publiczny może się zmniejszać, gdy PKB rośnie wolniej niż deficyt budżetowy.

Jedynym wskaźnikiem, który rodzi obawy jest stopa inflacji, oscylująca wokół 3%. Co prawda jej poziom jest stabilny, jednakże zbyt drastyczny wzrost cen trudno jest powstrzymać. Współczesnym przykładem państwa borykającego się z problem hiperinflacji jest Wenezuela, w której ludzie uciekają od pieniądza w poszukiwaniu innego powszechnego ekwiwalentu.

Podsumowując, decydujący dla Polski będzie rok 2020, kiedy skończy się obecna strategia Unii Europejskiej (Europa 2020). Zauważa się, że w nadchodzącym budżecie Unii Europejskiej, zmniejszyła się przewidziana ilość środków europejskich dla Polski w porównaniu ze strategią Europa 2020. Taka sytuacja może nieść za sobą odczuwalne dla przedsiębiorców skutki ekonomiczne, co może przełożyć się na wolniejszy rozwój przedsiębiorstw i przewidywane przez ekonomistów spowolnienie gospodarcze. Taka sytuacja może spowodować z kolei zwiększenie bezrobocia, a intensywna polityka socjalna może przełożyć się na wzrost długu publicznego oraz stopy inflacji. Rekomenduje się, aby politycy odpowiedzialni za budżet państwa, myśleli o jego aspekcie ekonomicznym, a nie tylko politycznym w celu zrealizowania obietnic wyborczych.

Bibliografia:

1. Begg D., Fischer S., Dornbusch R. (2007). Mikroekonomia, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne Warszawa.
2. Biolik J. (2008). Analiza porównawcza powiązań między zmiennymi charakteryzującymi gospodarkę województwa śląskiego i gospodarkę kraju [w:], Barczak A.S. (red.), Rozwój gospodarczy województwa śląskiego na tle gospodarki Polski cz. I, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice.
3. Czarny B. (2011). Podstawy Ekonomii, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

4. Główny Urząd Statystyczny (2019). Aktywność ekonomiczna ludności Polski. II kwartał 2019 roku.
5. Kieżun W. (2012), Patologia transformacji, Poltext, Warszawa.
6. Kubiczek J. (2018), Analiza zjawiska bezrobocia i jego dynamiki w Polsce w latach 2012-2017 [w:] "Nauka, Badania i Doniesienia Naukowe 2018 cz. II, Nauki humanistyczne i społeczne", Idea Knowledge Future, Świebodzice, s. 187-203.
7. Kubiczek J. (2019). Referat wygłoszony podczas Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej pt: "Młody Naukowiec Część VIII – Nauki Interdyscyplinarne" – Pożoga wstrętnej inflacji.
8. Kubiczek J., Wydmański W. (2019), Transformacja systemowa w Polsce z perspektywy pokolenia Z [w:] "Nauka, Badania i Doniesienia Naukowe 2019, Nauki humanistyczne i społeczne część I", Idea Knowledge Future, Świebodzice, s. 238-249.
9. Małyś-Kaleta A. (2010). Kierunki oraz determinanty przemian konsumpcji w Polsce i Czechach na tle procesów integracji europejskiej, Wydawnictwo UE w Katowicach, Katowice.
10. Miszewski M. (2001). Transformacja gospodarcza Polski, Wyższa Szkoła Ekonomii i Administracji w Bytomiu, Bytom.
11. Ragan Ch., Lipsey R. (2008). Macroeconomics. Pearson Education Canada, Toronto, Ontario.
12. Samuelson P.A., Nordhaus W.D. (2012). Ekonomia, Rebis, Poznań.
13. Warzecha K. (2008). Wynagrodzenia w polskiej gospodarce – identyfikacja i kierunki zmian [w:], Barczak A.S. (red.), Rozwój gospodarczy województwa śląskiego na tle gospodarki Polski cz. II, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice.

7. ZAGADNIENIA EKONOMICZNE WE WŁADCY PIERŚCIENI

mgr Jakub Kubiczek

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

Wydział Finansów i Ubezpieczeń

Katedra Analiz Gospodarczych i Finansowych

1. Wprowadzenie

John Ronald Reuel Tolkien wykładał na Uniwersytecie Oksfordzkim jako profesor filologii klasycznej i literatury staroangielskiej, jednakże większość zna go jako autor powieści Władca Pierścieni (Lord of the Ring). Tolkien stworzył świat Śródziemia, w którym również toczy się akcja innych jego powieści jak Hobbit, czyli tam i z powrotem.

Władca Pierścieni [Carpenter 1997] powstawał przez 12 lat (J.R.R. Tolkien pisał ją w latach 1937-1949). Na twórczość brytyjskiego autora [Bruckner 1981] wywarła wpływ II Wojna Światowa, do której niektórzy doszukują się nawiązań w treści książki. Powieść [Wagner 2007] stanowi ważne ogniwo literatury światowej i rodzaju fantasy; została przetłumaczona na 38 języków i sprzedana się w ponad 150 milionów kopii na całym świecie. Władca Pierścieni jest powieścią składającą się z sześciu ksiąg, chociaż została wydana w trzech tomach – stąd często traktowana jest jako trylogia. Na rynku polskim Władca Pierścieni jest głównie dostępny w tłumaczeniu Marii Skibniewskiej albo Jerzego Łozińskiego. Powieść składa się z następujących części:

Tom I – *Drużyna Pierścienia* (ang. *The Fellowship of the Ring*):

1. *Powrót Cienia* (ang. *Return of the Shadow*),
2. *Drużyna Pierścienia* (ang. *The Fellowship of the Ring*).

Tom II – *Dwie wieże* (ang. *The Two Towers*):

1. *Zdrada Isengardu* (ang. *The Treason of Isengard*),
2. *Podróż do Mordoru* (ang. *The Journey to Mordor*).

Tom III – *Powrót króla* (ang. *The Return of the King*):

1. *Wojna o Pierścień* (ang. *The War of the Ring*),
2. *Powrót króla* (ang. *The Return of the King*).

Powieść doczekała się dwóch ekranizacji – pierwszej w postaci filmu animowanego (1978 r.), a drugiej w aktorskiej obsadzie w reżyserii Petera Jacksona, którego adaptacja wyznaczała nowe rekordy oglądalności. Oprócz widzów, jego dzieło doceniła także Amerykańska Akademia Filmowa [www 1], albowiem:

- nominowała Władcę Pierścieni: Drużyna Pierścienia w 13 kategoriach i przyznała 4 statuetki,
- nominowała Władcę Pierścieni: Dwie wieże w 6 kategoriach i przyznała 2 statuetki,
- nominowała Władcę Pierścieni: Powrót króla w 11 kategoriach i przyznała 11 statuetek.

Dzieło Tolkiena stanowi głównie źródło analiz humanistycznych z zakresu filologii, jednakże powieść jest na tyle obszerna, a fabuła bogata w obfite opisy, że naukowo mogą się nią zajmować zarówno psychologowie, czy socjologowie, jak i ekonomiści. Celem opracowania jest przedstawienie i omówienie problemów natury ekonomicznej występujących w powieści

Władca Pierścieni. Przede wszystkim zwrócono uwagę na główny motyw historii, występujący w tytule, czyli na Jedyny Pierścień (ang. *The One Ring*).

2. Reglamentacja i rzadkość dóbr

*Trzy Pierścienie dla królów elfów pod otwartym niebem,
Siedem dla władców krasnoludów w ich kamiennych pałacach,
Dziewięć dla śmiertelników, ludzi śmierci podległych,
Jeden dla Władcy Ciemności na czarnym tronie
W Krainie Mordor, gdzie zaległy cienie,
Jeden, by wszystkimi rządzić, Jeden, by wszystkie odnaleźć,
Jeden, by wszystkie zgromadzić i w ciemności zwięzać
W Krainie Mordor, gdzie zaległy cienie.*

Zarówno powieść, jak i film rozpoczynają się od przedstawienia historii powstania pierścieni władzy. Narrator przytacza podział pierścieni w formie tekstu poetyckiego. Analizując go, można zauważyć podstawowe zagadnienie ekonomiczne – rzadkość dóbr i ich reglamentacja. Trzy pierścienie otrzymali elfowie, siedem – krasnoludy, dziewięć – ludzie, a Jedyny Pierścień został dla Władcy Ciemności – Saurona. W związku z tym należy zadać pytanie – kto decydował o takim podziale? Przecież ze względu na ich rzadkość, nie można ich było nabyć na wolnym rynku.

3. Popyt i podaż

Pierścienie miały zapewnić właścicielom bogactwo, władzę, zdrowie i długowieczność. Zauważywszy ich właściwości (bądź: zważywszy na ich właściwości), owe insygnia cieszyły się olbrzymim zainteresowaniem; więcej było na nich chętnych, niż ich samych stworzono. W ujęciu ekonomicznym można to rozważać jako sytuację, w której popyt przekracza podaż.

Sauron postanowił zatem sam wykuć pierścień, który będzie potrafił dostosowany do jego indywidualnych potrzeb – produkt spersonalizowany. Po jego stworzeniu w Górze Przeznaczenia, sam z niego korzystał, a zatem mówiąc językiem ekonomii – jest prosumentem.

Rysunek 14. Jedyń Pierścień

Źródło: [www 2].

4. Dobra społecznie niepożądane

Od czasu wprowadzenia pojęcia dóbr społecznie poświadanych [D'amico 2009] ze względu na ich zasadniczo rezydualny charakter stanowiły wyzwanie dla ekonomistów zajmujących się ekonomią sektora publicznego.

Pojęcie dóbr społecznie poświadanych [Ali 2016] zostało po raz pierwszy zaproponowane przez Musgrave'a [1956], a następnie przez niego rozwinięte [Musgrave 1959]. Musgrave wyznaczył bowiem dobra (lub „potrzeby”), które są tak wartościowe społecznie, że powinny być dostarczane i finansowane z budżetu publicznego ponad rynkową podaż i opłacanych z prywatnych pieniędzy.

Samuelson oraz Nordhaus [2012, s. 93] definiują dobra ze względu na skutki dla je konsumujących; konsumpcja dóbr społecznie poświadanych uważana jest za wartościową, a w przypadku dóbr społecznie niepoświadanych konsumpcja jest szkodliwa. Do pierwszej grupy zaliczają dostęp do powszechnej edukacji i podstawowej opieki zdrowotnej a do drugiej papierosy, alkohol i narkotyki.

Begg, Fischer i Dornbusch [2007, s. 501] rozróżniają dobra społecznie poświadane i niepoświadane w inny sposób. Te pierwsze „to takie dobra, o których społeczeństwo sądzi, że każdy powinien je mieć, bez względu na to, czy tego pragnie”. Natomiast dobra społecznie niepoświadane „to takie dobra, które zdaniem społeczeństwa powinny być eliminowane bez względu na to, jaki stosunek do nich mają poszczególne jednostki”. Wśród tych drugich wymieniają papierosy i heroinę. Zaznaczają, że społeczeństwo ocenia te dobra w inny sposób niż jednostka. W związku z czym wybory dokonywane przez jednostki na wolnym rynku prowadzą do innej alokacji niż oczekiwałoby społeczeństwo.

Według Czarnego [2011, s. 295] dobra społecznie poświadane, do których należą oświata, służba zdrowia i niektóre ubezpieczenia, dla rozwoju społeczeństwa powinny być w pewnej ilości konsumowane przez każdego – czy tego chce, czy nie. Natomiast ich

przeciwieństwem są dobra społecznie niepożądane (papierosy, narkotyki), których społeczeństwo stara się ograniczyć konsumpcję.

Na portalu Economicshelp [www 3] można odnaleźć pełniejszą definicję dóbr społecznie niepożądanych, łączącą w sobie wiele aspektów. Otóż dobrem społecznie niepożądany jest dobro, które ma negatywny wpływ na jego konsumenta, a efekty mogą być nieznane dla konsumenta albo przez niego ignorowane. Dobra społecznie niepożądane mają również negatywny wpływ na osoby postronne od konsumpcji dobra. Zatem można stwierdzić, że dobra społecznie niepożądane charakteryzują się dwoma cechami: są szkodliwe albo niezdrowe dla konsumenta i wywołują negatywne efekty zewnętrzne. Wśród przykładów zostają podane: alkohol, papierosy, narkotyki, śmieciowe jedzenie, hazard.

Rozważania dotyczące dóbr społecznie poświadanych i niepoświadanych zazwyczaj opierane są na ich klasycznej definicji. Jednakże Garcia [2017] wskazuje, że w ostatnich badaniach niektórzy autorzy [Banerjee i Mullainathan 2010; Dasso i Fernandez 2014; Evans i Popova 2014] określenie dobra społecznie niepoświadane nazywają „towarami kuszącymi”. D’amico [2009] proponuje, aby dobra społecznie poświadane były rozważane jako podgrupa dóbr publicznych. Kategoria dobra publiczne obejmuje obronę, porządek publiczny i sprawiedliwość. Natomiast dobra społecznie poświadane obejmują zdrowie, edukację i inne usługi, które mogły być świadczone prywatnie. Według niego [D’amico 2009] motywacja ludzi do ich konsumpcji jest zarówno teoretyczna, jak i empiryczna. Pierwsza z nich dotyczy ważnych różnic w naturze tych towarów – dobra publiczne są przeważnie niekonkurencyjne pod względem konsumpcji, podczas gdy dobra społecznie poświadane są przedmiotem rywalizacji.

Kolejne podejście do dóbr społecznie poświadanych [Ali 2016] polega na tym, że są niedostatecznie produkowane przez rynek i niedoinwestowane przez konsumentów, ale mimo to powinny być dostarczane. Różnica między dobrami publicznymi i dobrami społecznie poświadnymi polega na tym, że jeśli obywatele nie konsumują dóbr publicznych to nie należy dostarczać. Natomiast dobra społecznie poświadane są oparte na założeniu, że towar należy dostarczać niezależnie od konsumpcji. Ali [2016] do dóbr społecznie poświadanych zalicza lunchy szkolne, edukacja, szczepienia, szkolnictwo wyższe, muzea, a nawet żywność ekologiczną.

Klasyfikacja [www 3], czy dane dobro jest społecznie poświadane czy niepoświadane odbywa się na drodze osądu normatywnego. W odniesieniu do tego Kirchagssner [2017] podkreśla, że opierające się na „wartościach wspólnotowych” innych niż ich własne nie jest przekonujące, przynajmniej dopóki akceptujemy arbitralne przekonanie, że sami obywatele wiedzą najlepiej, co jest dobre, a co złe dla nich i że nawet legitymowany demokratycznie rząd nie ma prawa osądzać swoich przekonań. Zakłada się, że ludzie są nieracjonalni i dokonują złych wyborów – często konsumując dobra, które są szkodliwe, szczególnie w dłuższej perspektywie. Może być to efektem niedostatecznej informacji lub wadliwego przebiegu procesu decyzyjnego. Obywatele często niedoszacowują ponoszonych kosztów, a także przeszacowują zyski jakie płyną z konsumpcji pewnych rzeczy.

Czarny [2011, s. 295] zauważa, że zbiorowość kieruje się dwoma czynnikami przy ocenie użyteczności dla ogółu społeczeństwa. Pierwszą kwestią [Czarny 2011, s. 295] są efekty zewnętrzne towarzyszące konsumpcji dóbr społecznie poświadanych i niepoświadanych. Papierosy [Para i Nawrot 2014] są powszechnie uważane za dobra społecznie niepoświadane.

Oznacza to, że korzystanie z tych produktów wpływa na konsumenta i nie tylko jego, ale także na osoby trzecie. Może to stworzyć sytuację na rynku, w której powstaje zbyt mało dóbr społecznie pożądanых i zbyt dużo dóbr społecznie niepożądanych.

Drugim czynnikiem [Czarny 2001, s. 296] jest lepsza wiedza reprezentantów społeczeństwa, co jest dobre, a co złe dla niego. W związku z tym państwo dofinansowuje dostawców „dobrych” dóbr, np. dotuje filharmonie, a nawet obliuguje do konsumpcji, wprowadzając m.in. przymus szczepienia się. Równocześnie ogranicza dostępność „złych” dóbr ograniczając, np. możliwość hazardu oraz handlu ludzkimi organami. Warto zaznaczyć [Basu 1976], że dobra społecznie pożądane są dobrami, których konsumpcja powinna być większa (a nawet zmuszani) niż prowadzą ich zachowania rynkowe.

Według Pary i Nawrot [2014] czynniki te są współzależne. Dobra społecznie niepożądane mają negatywny wpływ na społeczeństwo, dlatego rządy utrudniają ich konsumpcję poprzez ograniczenia prawne. Jest to efektem założenia [Lipsey i Harbury 1993; za Para i Nawrot 2014], że ludzie nie są świadomi prawdziwej szkody, jaką ponieśli, konsumując je. Przykładami ponownie są narkotyki, alkohol, papierosy lub hazard.

Istnieją również dobra, które w zależności od kulturowych uwarunkowań mogą być traktowane jako pożądane albo niepożądane. Dla katolików [www 1] rzeczy i usługi mające na celu zapobieganiu ciąży są dobrem społecznie niepożądane, gdy równocześnie antykoncepcja może być uważana za korzystną (prewencja przed rozprzestrzenianiem się chorób wenerycznych).

Sytuacja [Para i Nawrot 2014], w której wolny rynek nie jest w stanie efektywnie alokować zasobów, powodując alokację nieoptymalną w sensie *Pareto*, jest znana w teorii ekonomii jako niedoskonałość rynku. W związku z tym, jak podają Fiorito i Kollintzas [2004], subsydiowanie się dóbr publicznych i prywatnych jest zgodne ze zdrowym rozsądkiem. Równocześnie ich komplementarność nie pozostaje bez znaczenia.

W odniesieniu do dóbr społecznie pożądanых, dobra publiczne ze względu na małą efektywność mogą zwiększyć konsumpcję uzupełniających je dóbr prywatnych. Jednym z przykładów może być edukacja – państwowe szkolnictwo może generować zapotrzebowanie na prywatne usługi edukacyjne (np. korepetycje). Zatem substytucyjność dóbr społecznie pożądanых wynika z niedostatecznej użyteczności dóbr publicznych. Fiorito i Kollintzas [2004] doszukują się jako przyczyny kosztów biurokracji związanych z dostarczeniem usługi (m.in. wymagania kwalifikacyjne).

Ponadto dobra społecznie pożądane mogą zwiększyć konsumpcję pozostałych dóbr prywatnych (innych niż komplementarne czy substytucyjne). Lepiej wykształcone społeczeństwo osiąga większe dochody, konsumuje więcej, co przekłada się na wyższy przeciętny poziom wydatków prywatnych. Niektóre efekty, jak w przypadku edukacji są zauważalne z opóźnieniem – wymagany jest upływ czasu, by zobaczyć efekty.

Substytucyjność oraz komplementarność konsumpcji prywatnej i publicznej [Garcia 2017] mają ważne przesłanie zarówno dla teorii, jak i polityki. Przesłaniem dla polityki jest oczywiście to, że wydatki rządowe będą miały różne skutki w zależności od tego, czy obejmują konsumpcję dóbr rządowych (publicznych).

Jedną z często podnoszonych kwestii jest sposób wydatkowania pieniędzy pochodzących z zapomóg socjalnych. Pieniądze [Thomas 1990; Schultz 1990; za Garcia 2017] przekazywane matkom mogą być przeznaczone na dobra, które przysłużą się ich

dzieciom (żywność, odzież i edukacja), ale również na dobra społecznie niepożądane jak alkohol.

Inną problematyczną sferą jest decyzyjność i wpływ na sposób wydatkowania środków przez małżonków. Ponadto konsumpcja alkoholu i spowodowany nią alkoholizm przekłada się na wszystkich członków gospodarstwa domowych nie tylko w aspekcie ekonomicznym, ale także społecznym (ma charakter efektu zewnętrznego).

4. Jedyny Pierścień jako dobro społecznie niepożądane

Władca Ciemności dążył do uzyskania władzy absolutnej, opartej na poddaństwie innych ras. Jedyny Pierścień dawał Sauronowi ogromną moc. Z jego pomocą podbijał kolejne krainy, zabijając tysiące istnień je zamieszkujących.

Jego przeciwnicy przed strachem połączyli siły i wystąpili przeciwko niemu, aby uniemożliwić mu dalsze rozprzestrzenianie swojego terroru. Podczas ostatecznej bitwy z Ostatnim Sojuszem Elfów i Ludzi (Ostatnim Przymierzem) Isildur, za pomocą pękniętego ostrza swojego ojca odciął z ręki Saurona palec z Jedynym Pierścieniem, który zabrał ze sobą. Następnie Elrond zaprowadził Isildura na stoki Góry Przeznaczenia, aby wykorzystać szansę i zniszczyć Pierścień. Jednakże Isildur owładnięty chęcią władzy nie zniszczył pierścienia i zdecydował się z nim odejść.

W tej historii można odnaleźć problem opisywany w teorii agencji [Barney i Ouchi 1986], która mówi o różnych oczekiwaniach różnych podmiotów, często sprzecznych. Kwestia zniszczenia Pierścienia była odmienna z perspektywy właściciela (Isildura) i otoczenia (Elrond jako przedstawiciel).

Dalsza część fabuły utwierdza w przekonaniu, że Jedyny Pierścień jest dobrem społecznie niepożądanym. Sauron chce odnaleźć artefakt i wykorzystać jego moc, aby ponownie łączyć krainy pod swoim panowaniem. Choć dla niego pierścień posiada dużą użyteczność, to dla reszty społeczeństwa Śródziemia jest szkodliwy.

Pierścień również szuka swojego twórcy, zdradzając po kolei swoich właścicieli do momentu, aż do momentu, gdy odnajduje go Bilbo Baggins (historia dokładnie opisana przez J.R.R. Tolkiena w książce *Hobbit*, czyli tam i z powrotem). W swoje 112. urodziny przekazuje pierścień Frodowi, swojemu kuzynowi. *Hobbit* podczas rozmowy z Gandalfem – mędrcem (w kategoriach ekonomicznych można go traktować jako eksperta), poznaje potęgę artefaktu, postanawia go zniszczyć w ogniu Góry Przeznaczenia i wyrusza w podróż do Mordoru.

Należy zaznaczyć, że filmy Petera Jacksona obejmują tylko część zdarzeń mających miejsce w książce. Jednakże jego adaptacja kinowa zawiera najważniejsze elementy z punktu widzenia niniejszego opracowania. Narada w Rivendell, gdzie przedstawiciele różnych ras – Aragorn i Boromir jako ludzie, Gandalf jako czarodziej, Legolas i Elrond jako elfy, Gimli jako krasnolud, Frodo, Sam, Pippin i Merry jako hobbici, postanawiają zawiązać drużynę, której celem jest zniszczenie pierścienia.

Rysunek 15. Narada u Elronda

Źródło: [www 4].

5. Zakończenie

Nieprawidłowości [Para i Nawrot 2014] w funkcjonowaniu rynku są powszechnie akceptowane i stanowią podstawę [Parker 2002] do poparcia regulacji ustawowych wprowadzanych na szczeblu centralnym. Regulacje gospodarcze wpływają na uwarunkowania ekonomiczne w skali mikro (miejski, lokalny), ale również makro (krajowy, międzynarodowy). Przekładają się one od wpływu na gospodarowanie podmiotów, poprawy efektywności mechanizmu gry popytu i podaży, aż po alokację dóbr ale również ograniczenie ich dostępności.

Podobne zachowania i mechanizmy można dostrzec w tolkienowskim Władcy Pierścieni. Omówione w opracowaniu zagadnienia ekonomiczne stanowią jedynie fragment tych zawartych w powieści. Jednakże w artykule zawarto dosyć szerokie rozważania dotyczące Jedyne Pierścienia jako dobra społecznie niepożądanego.

Dobra społecznie pożądane [Ali 2016] z definicji naruszają zasadę suwerenności konsumenta w celu zapewnienia dobra uznanego przez społeczeństwo za niezbędne. Dobra społecznie niepożądane [Para i Nawrot 2014] to towary, które podczas konsumpcji powodują negatywne efekty zewnętrzne. Konsumpcja dóbr społecznie niepożądanych wpływa na konsumenta (zwykle powodując problemy zdrowotne i / lub uzależnienie), ale także na stronę trzecią, czyli całe społeczeństwo.

Podjęcie do dóbr społecznie niepożądanych może się różnić, ponieważ klasyfikacja dóbr jako społecznie pożądane i niepożądane może opierać się na subiektywnych wartościach. Częsta i długoterminowa konsumpcja alkoholu może powodować problemy zdrowotne, jak np. problemy z wątrobą, a duże ilości w postaci bólu głowy. Jednostki mogą ignorować konsekwencje albo twierdzić, że skutki ich nie dotyczą. Spożywanie alkoholu przenosi skutki na osoby trzecie. Efektem zewnętrznym w tym przypadku może być wzrost

przestępczości, a także opłacenie kosztów leczenia skutków (w przypadku publicznej służby zdrowia).

Bardzo podobne efekty niesie za sobą używanie Jedyne Pierścienia. Dzierżący artefakt uzależnia się od niego, następnie wypierając się jego wpływu na życie. Twierdzi, że w każdej chwili może go pozbyć. Jednakże nawet Bilbo, który charakteryzował się odpornością na działanie pierścienia, w końcu nazwał go jak Gollum „skarbem”. To dzięki pomocy Gandalfa rozstał się z nim. Słuszność obaw Gandalfa co do Pierścienia została potwierdzona przez członków Narady u Elronda. Frodo za jego namową postanowił podjąć się zniszczenia Pierścienia.

We współczesnych czasach postępująca globalizacja i wspólne cele często łączą inicjatywy na różnym poziomie, co skutkuje powstaniem organizacji i stowarzyszeń, często międzynarodowych. Analogicznym przykładem do powstania Drużyny Pierścienia i zwalczania dóbr społecznie niepożądanych jest Interpol i wojna narkotykowa, mająca na celu ich likwidację.

Bibliografia:

1. Ali C. (2016). The merits of merit goods: Local journalism and public policy in a time of austerity. *Journal of Information Policy*, 6(1), 105-128.
2. Banerjee A., Mullainathan S. (2010). The shape of temptation: Implications for the economic lives of the poor (15973). National Bureau of Economic Research.
3. Barney J.B., Ouchi W.G. (1986). *Organizational Economics*, San Francisco.
4. Basu K. (1976). Retrospective choice and merit goods. *FinanzArchivPublic Finance Analysis*, (H. 2), 220-225.
5. Begg D., Fischer S., Dornbusch R. (2007). *Mikroekonomia*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne Warszawa.
6. Bruckner D.J.R. (1981). Concerning Hobbits and Philip Marlowe. Review of *The Letters of J.R.R.*
7. Carpenter H. (1997). J.R.R. Tolkien: wizjoner i marzyciel, A. Sylwanowicz (tłum.), Wydawnictwo Alfa, Warszawa.
8. Czarny B. (2011). *Podstawy Ekonomii*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
9. D'amico D. (2009). Merit goods, paternalism and responsibility. Pavia. Università.
10. Dasso R, Fernandez F. (2014). Temptation Gods and Conditional Cash Transfers in Peru. Association of Swedish Development Economists, 2014 Conference, Stockholm-Sweden.
11. Evans D.K., Popova A. (2014). Cash transfers and temptation goods: a review of global evidence. The World Bank.
12. Fiorito R., Kollintzas T. (2004). Public goods, merit goods, and the relation between private and government consumption. *European Economic Review*, 48(6), 1367-1398.
13. García L. (2017). The Consumption of Household Goods, Bargaining Power and their Relationship with a Conditional Cash Transfer Program in Peru. *Journal of International Development*, 29(4), 500-519.
14. Kirchgässner G. (2017). Soft paternalism, merit goods, and normative individualism, *European Journal of Law and Economics*, 43(1), 125-152.
15. Lipsey R.G., Harbury C. (1993). *First principles of Economics*, Oxford University Press, Oxford.

16. Musgrave R. (1959). The Theory of Public Finance: A Study in Public Economy, McGraw-Hill, New York.
17. Para M., Nawrot A. (2014). Negative externalities in demerit goods as a cause of market failure—case study of British American Tobacco.
18. Parker D. (2002). Economic regulation a review of issues. Annals of Public and Cooperative Economics, 73(4), 493-519.
19. Samuelson P.A., Nordhaus W.D. (2012). Ekonomia, Rebis, Poznań.
20. Schultz TP. 1990. Testing the Neoclassical Model of Family Labor Supply and Fertility, Journal of Political Economy 25(4), 599-634.
21. Thomas D. (1990). Intra-Household Resource Allocation, The Journal of Human Resources 25(4), 635-664.
22. Tolkien J.R.R. (2012). Władca Pierścieni. Tomy 1–3. M. Skibniewska (tłum.), Wydawnictwo Muza.
23. Wagner V. (2007). Tolkien proves he's still the king, Toronto Star.

Źródła elektroniczne (dostęp na dzień 12.12.2019 r.):

24. [www 1]
<http://awardsdatabase.oscars.org/>
25. [www 2]
https://vignette.wikia.nocookie.net/middle-earth-film-saga/images/6/64/One_ringpromo.png/revision/latest?cb=20160903002111
26. [www 3]
<https://www.economicshelp.org/blog/glossary/demerit-goods/>
27. [www 4]
[https://3.bp.blogspot.com/-cQ3PrKtp45Q/UowGk1xjFEI/AAAAAAAAAEnM/ivghfwoSd6Y/s1600/\(FOTR\)+Coucil+of+Elrond+Desktop.jpg](https://3.bp.blogspot.com/-cQ3PrKtp45Q/UowGk1xjFEI/AAAAAAAAAEnM/ivghfwoSd6Y/s1600/(FOTR)+Coucil+of+Elrond+Desktop.jpg)

8. UWARUNKOWANIA DZIAŁALNOŚCI GABINETU WOJENNEGO WINSTONA CHURCHILLA

Tomasz Janczak

Wyższa Szkoła Kadr Menedżerskich w Koninie

Wydział Administracji

E-mail: tomasz.janczak@op.pl

1. Wstęp

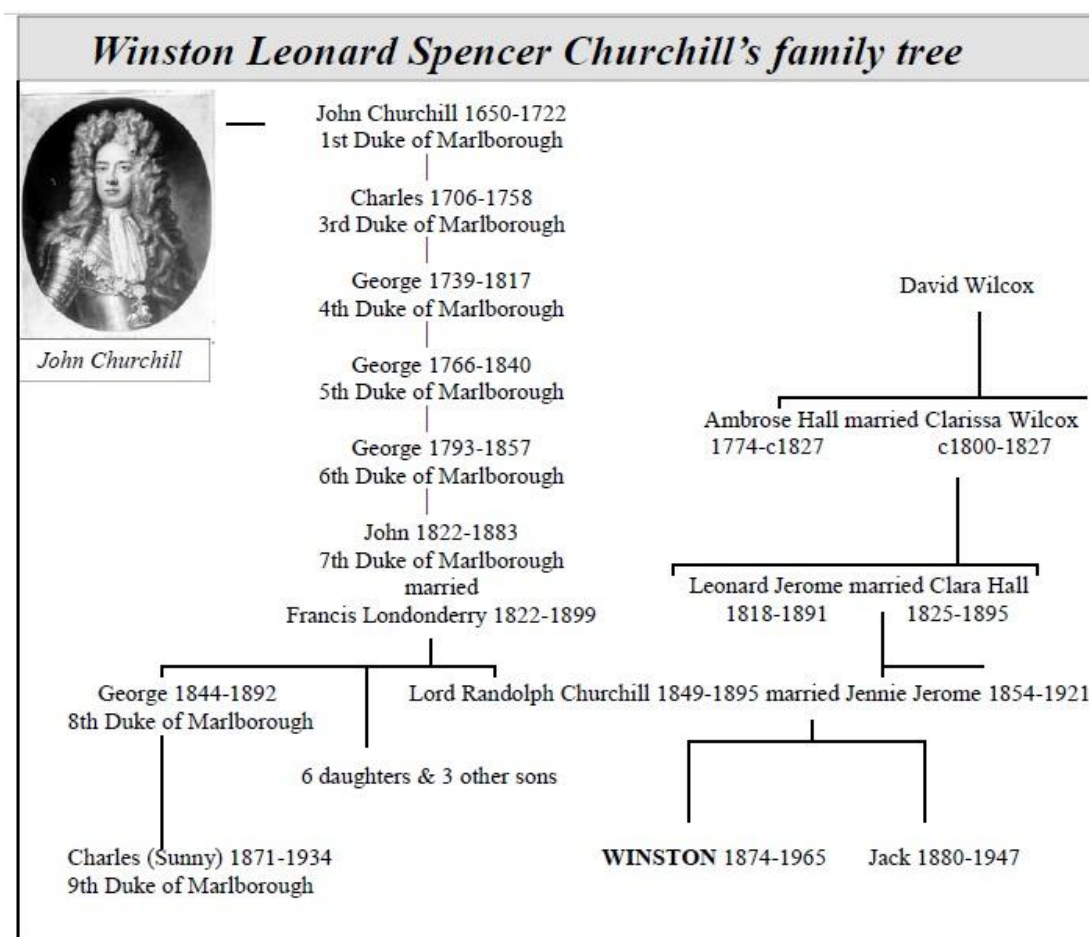
Winston Churchill należy do najbardziej znanych i rozpoznawanych osobistości świata polityki XX wieku. Przez niemalże 60 lat aktywnie uczestniczył nie tylko w życiu polityki, ale także w życiu artystycznym i społecznym. Jego wieloletnia aktywność sprawiała, że mógł z sukcesem wpływać na szereg różnych wydarzeń w historii Wielkiej Brytanii, ale także Europy i świata. Jego życie zawodowe splatało się z wieloma kluczowymi wydarzeniami, które wywarły ogromny wpływ na historię.

2. Wybrane zagadnienia z biografii Winstona Churchilla

Winston Churchill urodził się 30 listopada 1874 w pałacu Blenheim w pobliżu Oksfordu. Pochodził z rodziny, która należała do angielskiej elity społecznej i od wielu pokoleń była zaangażowana w życie polityczne oraz społeczne. Istotne znaczenie rodu Churchillów zapoczątkował John Churchill książę Marlborough (1650–1722), który był uznawany za wybitnego wodza, naczelnego dowódcę wojsk angielskich w wojnie z Francją, która miała miejsce na początku XVIII w. Winston Churchill był starszym synem lorda Randolpha (1849–1895), który z kolei był uważany za kontrowersyjnego polityka konserwatywnego. Lord Randolph pełnił funkcję kanclerza skarbu w 1886 roku. Matką Winstona Churchilla była Jennie Jerome (1854–1921), uchodząca za piękną i utalentowaną Amerykankę [Sakowicz, 2015].

Churchill, zgodnie z wolą ojca Randolpha, został skierowany do szkoły wojskowej, by kontynuować wcześniejsze rodzinne tradycje. Z uwagi na mało zadowalające wyniki wstępnych egzaminów do Royal Military Academy w Sandhurst został przyjęty dopiero po trzecim podejściu. Tę szkołę ukończył w 1895 roku ze stopniem podporucznika i został wcielony do IV Regimentu Huzarów [Sakowicz, 2015, str. 19].

Podczas rozpoczęcia służby we wspomnianej jednostce wojskowej zmarł ojciec Churchilla – Randolph. Fakt ten na długie lata odcisnął piętno na psychice Churchilla, bowiem stracił możliwość nawiązania silniejszych relacji z ojcem, co wcześniej wywoływało u niego pewien rodzaj pretensji. Winston po śmierci ojca przez długie lata był przekonany, że on sam podzieli jego losy i będzie żył krótko, przez co miał w sobie wewnętrzną i bardzo silną potrzebę dokonania czegoś niezwykłego lub czegoś, co na długie lata mogłoby go upamiętnić [Sakowicz, 2015].

Rysunek 1. Drzewo genealogiczne rodziny Winstona Churchilla

Źródło: *The Churchill Centre*; <https://winstonchurchill.org/the-life-of-churchill/child/>; stan na 04.02.2020.

Jak już wspomniano wcześniej, Winston Churchill po ukończeniu w 1895 roku szkoły wojskowej w Sandhurst na wiele lat związał się ze służbą w wojsku. Do 1900 roku w dość niekonwencjonalny sposób łączył służbę wojskową z rolą korespondenta londyńskiej prasy [Sakowicz, 2015]. W latach 1895–1896 był obserwatorem wojennym na Kubie, następnie służył w Indiach. W 1898 roku Churchill brał udział w wyprawie H.H. Kitchenera, która była skierowana przeciwko mahdystom w Sudanie. Z kolei w latach 1899–1900 był korespondentem podczas wojny burskiej, podczas której dostał się do niewoli Burów, skąd udało mu się zbiec. Ucieczka z niewoli burskiej przyniosła Churchillowi popularność, bowiem on sam ten fakt często relacjonował w swoich materiałach dla prasy i opisywał w wielu książkach [Sakowicz, 2015].

Winston Churchill był autorem licznych książek, których tematyka dotyczyła przede wszystkim historii, polityki i wojskowości. W szczególności należy wskazać na cykl tytułów mających charakter wspomnień wojennych, zwłaszcza wspomnień „Druga wojna światowa” (tomy 1–6 1948–1953). Jest to historia drugiej wojny światowej ukazywana przez pryzmat własnych doświadczeń i własnego uczestnictwa Churchilla. Inne znaczące dzieła Churchilla to między innymi:

- “The World Crisis” (tom 1–5 z lat 1923–1929),
- “A History of the English-Speaking People” (tomy 1–4 z lat 1956–1958),

- Biografie: w szczególności „Lord Randolph Churchill” (tomy 1–2 z roku 1906) i „Marlborough. His Life and Times” (tomy 1–4 z lat 1933–1938),
- Historie kampanii, w których brał czynny udział, jak np. „The River War” z 1899 roku,
- Wspomnienia: „My African Journey” z 1908 roku, „My Early Life” z 1930 roku,
- Powieść: „Savrola” z 1900 roku,
- Liczne zbiory przemówień: m.in. „Winston S. Churchill. His Complete Speeches 1897–1963”, tomy 1–8, wydany już po śmierci, bo w 1974 roku
- ¹.

Poza wskazanymi powyżej dziełami o charakterze literackim, Winston Churchill mógł także się szczycić znaczącym dorobkiem, jeżeli chodzi o dzieła publicystyczne, bowiem publikował liczne artykuły zarówno w prasie brytyjskiej, jak i amerykańskiej.

Winston Churchill to postać, która jest uważana za jedną z najwybitniejszych w polityce XX wieku. Jego niemalże całe życie zawodowe było związane z polityką, bowiem był czynnym politykiem przez ponad 60 lat. Był uważany za osobę obdarzoną niespożytą energią, pomimo że prowadził niezdrowy tryb życia. Nadto Churchill nadal uważany jest za jednego z najwybitniejszych mówców, który umiał niezwykle precyzyjnie przedstawiać argumenty, ale też umiejętnie posługiwać się patosem i humorem, a często nawet ironią i złośliwością. Bardzo wiele jego powiedzeń i maksym utrwaliło się w powszechnej pamięci i do czasów współczesnych występuje w powszechnym użyciu.

Churchill był uznawany za obrońcę trwałości brytyjskiego imperium, a później także za zwolennika ścisłych relacji Wielkiej Brytanii ze Wspólnotą Narodów. Był także uważany za zwolennika równowagi sił na całym kontynencie europejskim, bowiem reprezentował tradycyjne założenia polityki brytyjskiej, do których zaliczyć można:

- zabieganie o szczególnie bliskie stosunki brytyjsko-amerykańskie, które przez dziesiątki lat były jedną z kluczowych zasad brytyjskiej polityki zagranicznej;
- przekonywanie o potrzebie jedności europejskiej oraz ścisłego współdziałania francusko-niemieckiego.

Churchill otrzymywał liczne nagrody o charakterze międzynarodowym. W 1953 roku otrzymał literacką Nagrodę Nobla za wspomniane już wielotomowe opracowania historyczne dotyczące II wojny światowej (6 tomów). Do innych, także doniosłych nagród przyznanych Churchillowi o międzynarodowym znaczeniu zaliczyć można Międzynarodową Nagrodę Karola Wielkiego, przyznaną w 1956 roku, ale także honorowe obywatelstwo USA, nadane przez Kongres w 1963 roku.

Biorąc pod uwagę życie rodzinne Churchilla warto wskazać, że pozostawał on w związku małżeńskim z z Clementine Ogilvy Hozier (1885–1977). Para pobrała się w 1908 roku i dochowała się pięciorga dzieci [Sakowicz, 2015, str. 23]. Syn Winstona Churchilla, Randolph (1911–1968), jako jedyny z potomków próbował bez większego sukcesu zrobić karierę polityczną. Bardziej znanymi politykami z rodziny W. Churchilla zostali dwaj jego zięciowie: Duncan Sandys oraz Christopher Soames. Ten pierwszy był mężem Diany Churchill, a po II wojnie światowej był zaangażowany w ruch na rzecz integracji europejskiej.

¹ Encyklopedia PWN: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Churchill-Winston-Leonard;3886236.html>; stan na 02.02.2020

Drugi z kolei był mężem Mary Churchill. W latach 1973–1976 pełnił on urząd wiceprzewodniczącego Komisji Wspólnot Europejskich.

Churchill był uważany za zwolennika strategicznych działań szczególnie w basenie Morza Śródziemnego. Obszar ten był przez niego uważany za jeden z najważniejszych dla losów Imperium Brytyjskiego. Na skutek takiego podejścia, Churchill forsował plan operacji o nazwie "Torch"², a dalszej kolejności operację "Husky". Churchill przygotowywał również plany wyzwolenia Bałkanów, które jednak zakończyły się fiaskiem. Podczas spotkań tzw. Wielkiej Trójki (Teheran, Jałta, Poczdam) Churchill miał trudność z głębszym zaangażowaniem się w prace wypracowanej wówczas „koalicji” Roosevelta i Stalina, przez co podczas tych obrad często pozostawał w odosobnieniu. Pomimo takiego układu w Wielkiej Trójce, Churchill osiągnął swój kluczowy i zasadniczy cel - pokonał Niemcy i jednocześnie utrzymał nadal wówczas potężne Imperium Brytyjskie, a także doprowadził do ustanowienia brytyjskiej strefy okupacyjnej na terenie Niemiec. Po zakończeniu wojny i przegranej Partii Konserwatywnej Churchill utracił stanowisko premiera i tym samym zajął miejsce w ławach opozycji.

Churchill w roku 1946 po raz pierwszy użył określenia "żelazna kurtyna" (przemówienie w Fulton) dla określenia sowieckiej dominacji na terenie Europy Wschodniej i od tamtego czasu to sformułowanie trwale się zakorzeniło w polityce międzynarodowej, bowiem do czasów rozpadu bloku państw socjalistycznych było używane dla określenia wschodniej części Europy.

W 1955 roku Churchill wycofał się z życia publicznego po ustąpieniu z funkcji premiera. Czas „na emeryturze” poświęcił na publikowaniu kolejnych książek i artykułów. Po opuszczeniu urzędu zamieszkał z żoną w Chartwell House. Winston Churchill zmarł 24 stycznia 1965 roku w Londynie na skutek udaru mózgu. Pogrzeb Churchilla był podniosłym wydarzeniem państwowym i międzynarodowym, bowiem w tych uroczystościach uczestniczyło wielu wysokich przedstawicieli z całego świata polityki i tysiące Brytyjczyków. Został pochowany w St Martin Church w Bladon, co było jego wcześniejszym życzeniem³.

3. Działalność polityczna Churchilla

Winston Churchill rozpoczął karierę polityczną w 1900 roku. Choć ukoronowaniem jego politycznej kariery było objęcie po raz pierwszy w 1940 roku stanowiska premiera w niezwykle dramatycznych okolicznościach trwającej II wojny światowej, to do tego momentu wielokrotnie pełnił on szereg różnych państwowych funkcji.

Kariera polityczna Churchilla do 1940 roku przeżywała okresy licznych politycznych sukcesów i porażek. Podkreślić należy, że Churchill nie zawsze był wierny jednym tylko politycznym poglądom i dwukrotnie zmieniał barwy partyjne. Poglądy polityczne Churchilla rzadko pokrywały się w pełni z programem partii, do której należał w danym okresie. Jeżeli chodzi o jego poglądy na politykę gospodarczą, to należy wskazać, że do około początku lat trzydziestych opowiadał się za całkowitym utrzymaniem i ochroną zasady wolności handlu. Churchill był uważany za zdecydowanego zwolennika utrzymania spójności imperium

---

² Operacja desantowa wojsk amerykańskich i brytyjskich na terenach francuskiej części Afryki Północnej, przeprowadzona w nocy z 7 na 8 listopada 1942 r.

³ Stona internetowa: Historia II wojny światowej: http://www.sww.w.szu.pl/index.php?id=biografia_winston_churchill; stan na 03.02.2020.

brytyjskiego i przez to sprzeciwiał się zwłaszcza zmianom co do kolonialnego statusu Indii. Jeżeli chodzi o uwarunkowania polityki wewnętrznej i wewnątrzpartyjnej, to należy podkreślić, iż Churchill w partii i w rządzie był niejednokrotnie uważany za osobę niezdyscyplinowaną i konfliktową, przez co miał problemy ze zbudowaniem sobie trwałego i stabilnego zaplecza politycznego [Lipoński, 2015].

W latach 1900-1904 Churchill był członkiem Izby Gmin, gdzie reprezentował Partię Konserwatywną. Z kolei jako członek Izby Gmin w latach 1904-1922 reprezentował Partię Liberalną, by znów w 1924 roku reprezentować obóz konserwatywny.

Churchill kilkakrotnie sprawował różnego rodzaju funkcje rządowe. Przed II wojną światową był członkiem następujących gabinetów:

- w latach 1908-1915 H.H. Asquitha,
- w latach 1917-1922 D. Lloyd George'a,
- w latach 1924-1929 S. Baldwina.

W pierwszym okresie swojej działalności jako przedstawiciela rządu pracował m.in. jako minister handlu (w latach 1908-1910), gdzie dość wyraźnie angażował się w stworzenie i wprowadzenie reform o charakterze socjalnym, które były korzystne dla robotników. W latach 1910-1911 pełnił urząd ministra spraw wewnętrznych, a z kolei w latach 1911-1915 był pierwszym lordem Admiralicji. Podczas pełnienia tej ostatniej funkcji największą uwagę poświęcił sprawie reorganizacji, przebudowy i modernizacji floty wojennej. W roku 1915 Churchill był jednym z głównych inicjatorów operacji forsowania Dardaneli. W związku z niepowodzeniem tej akcji został zmuszony do odejścia z rządu i Admiralicji.

W czasie trwania I wojny światowej, w roku 1916 odbywał służbę w armii we Francji. Po zakończeniu misji we Francji, w roku 1917 został ministrem ds. zaopatrzenia wojskowego, gdzie przede wszystkim był odpowiedzialny za rozwijanie produkcji czołgów. W latach 1919-1921 został ministrem wojny i lotnictwa, gdzie podczas pełnienia tej misji dał się poznać jako stanowczy i żarliwy zwolennik alianckiej interwencji zbrojnej przeciw bolszewikom w Rosji, ponieważ radziecki reżim był oceniany przez Churchilla jako zbrodniczy i tym samym zagrażający zarówno Rosji, jak i Europie.

Kolejną funkcją rządową Churchilla było sprawowanie funkcji ministra kolonii w latach 1921-1922. Podczas tego okresu przede wszystkim zajmował się kwestiami mandatu brytyjskiego w Palestynie. W roku 1921 został powołany w skład delegacji rządowej, która negocjowała z liderami ruchu niepodległościowego w Irlandii, i negocjował brytyjsko-irlandzką umowę pokojową.

W latach 1924-1929 Churchill sprawował urząd kanclerza skarbu i dał się poznać jako polityk, który prowadził bardzo tradycyjną politykę finansową. Podkreślenia wymaga fakt, że w roku 1925 dzięki jego decyzjom przywrócono funtowi parytet złota, co z kolei przyczyniło się do negatywnych skutków gospodarczych i społecznych, tym samym doprowadzając w 1926 roku do strajku powszechnego. Podczas trwania strajku, Churchill ostro krytykował różne związki zawodowe, a wielokrotnie w swej politycznej karierze określał się mianem antysocjalisty.

Kariera polityczna Churchilla uległa spowolnieniu zwłaszcza w latach 1929-1939. W tym okresie nie sprawował żadnych funkcji rządowych, stał się mało popularny i przede wszystkim skupił się na pisaniu prac historycznych i wspomnieniowych.

Stosunkowo wcześniej, bo już na początku lat trzydziestych, Churchill dostrzegał zagrożenie ze strony Niemiec hitlerowskich. Jako jeden z pierwszych polityków przestrzegał przed ich agresywnymi planami i stawiał opór zbyt ugodowej polityce rządu.

W tym okresie Churchill żądał bardziej dynamicznej rozbudowy brytyjskiego lotnictwa wojskowego oraz floty. Poza ścisłym sojuszem brytyjsko-francuskim początkowo liczył też na współdziałanie z Republiką Włoską w celu powstrzymania roszczeń niemieckich. Churchill stanowczo potępił zawarty 30 września 1938 układ monachijski, zawarty przez Wielką Brytanię, Francję, Niemcy i Włochy, który zezwalał Trzeciej Rzeszy na zaanektowanie części Czechosłowacji — tzw. Kraju Sudeckiego. Zaraz po wybuchu II wojny światowej, w 1939 roku ponownie powierzono mu stanowisko Pierwszego Lorda Admiralicji [Lipoński, 2015].

Winston Churchill w 1940 roku objął urząd premiera. To zagadnienie szerzej zostało omówione w punkcie następnym niniejszego rozdziału.

Po zakończeniu wojny, w latach 1945–1951 Churchill przewodził brytyjskiej opozycji. Od samego początku tego okresu dość trafnie analizował radzieckie zamierzenia co do budowy militarnego bloku na wschodzie Europy, o czym przestrzegał podczas wspomnianej już w niniejszej pracy mowy w Fulton w 1946 roku, gdzie padło określenie „żelazna kurtyna”.

W podobnym przemówieniu w 1946 roku, w Zurychu wskazał ideę stworzenia Stanów Zjednoczonych Europy. Za cechę zasadniczą tej idei uznał partnerstwo Francji i Niemiec, a dla Wielkiej Brytanii widział głównie rolę wspierającą, przy jednoczesnym utrzymaniu szczególnej więzi ze Wspólnotą Narodów. Churchill poparł ruch europejski – w 1948 roku przewodniczył Kongresowi Europy, który był zorganizowany w Hadze, nadto wspierał utworzenie Rady Europy (w 1949 roku) i przekonywał do przyjęcia do Rady zachodnich Niemiec [Kastory, 2004]

W latach 1951–1955 został ponownie premierem i podczas tej kadencji koncentrował się przede wszystkim na sprawach międzynarodowych, w szczególności na współpracy z USA. Ponadto zabiegał również, szczególnie po śmierci Stalina, o możliwość złagodzenia wzajemnych stosunków z ZSRR i często dążył do zorganizowania spotkania z sowieckimi przywódcami. W roku 1955 ustąpił ze stanowiska, a do roku 1964 pozostał członkiem Izby Gmin.

4. Wyniki

Uwarunkowania i zasady działalności gabinetu wojennego Winstona Churchilla

W dniu agresji niemieckiej na Francję - 10 maja 1940 roku, Churchill został powołany na urząd premiera koalicyjnego gabinetu konserwatystów, liberałów i Partii Pracy.

Wpłynął na to fakt, że rząd Chamberlaina stracił zaufanie większości społeczeństwa. Tym samym dnia 10 maja tegoż roku Chamberlain zdecydował o podaniu swojego gabinetu do dymisji. Zakładano, że jego następcą zostanie lord Halifax, ale ten odmówił przyjęcia funkcji, gdyż był zdania, że nie będzie mógł wystarczająco efektywnie rządzić przy jednoczesnym zasiadaniu w Izbie Lordów. Po konsultacjach z kierownictwem partii, które zasiadały w Izbie Gmin, Chamberlain zdecydował, że jego następcą na stanowisku premiera

powinien zostać Winston Churchill. Na skutek tych decyzji, jeszcze w tym samym dniu król Jerzy VI powierzył Churchillowi misję tworzenia nowego rządu.

Charakterystycznym momentem rozpoczęcia pełnienia funkcji premiera była mowa inauguracyjna, wygłoszona w Izbie Gmin 13 maja 1940 roku. W swoim wystąpieniu Churchill przede wszystkim skupił się na problematyce wojny i konieczności podjęcia walki i wszystkich możliwych działań, które pozwolą na prowadzenie „wojny na ziemi, na morzu i w powietrzu z całą (...) mocą i ze wszystkich sił danych (...) przez Boga”. W tym wystąpieniu Churchill podkreślił, że jedyną obietnicą, jaką może złożyć Izbie i obywatelom jako urzędujący premier są: „tylko krew, znoj, pot i łzy”⁴. Wtedy też zapowiedział, że Zjednoczone Królestwo stoi przed ciężką i najbardziej bolesną próbą, która przyniesie „wiele miesięcy walk i cierpienia”. Pomimo zapowiedzi nadchodzących trudnych chwil, Churchill jasno nakreślił cel istnienia jego gabinetu, którym było „zwycięstwo za wszelką cenę”, „zwycięstwo pomimo okropności i zwycięstwo bez względu na to, jak długa prowadzi do niego droga”.

Należy wskazać, że Churchill poza stanowiskiem premiera w latach 1940–1945 jednocześnie pełnił funkcję ministra obrony oraz przywódcy Partii Konserwatywnej.

Podczas II wojny światowej Churchill działał z dużą determinacją i energią. Szczególną uwagę należy zwrócić na decyzje i działania, jakie miały miejsce podczas jednej z najbardziej kluczowych bitew za czasów wojennego gabinetu Churchilla. Bitwa o Anglię toczona od lipca do października 1940 roku obejmowała kilka etapów i wymagała zaangażowania nie tylko sił brytyjskiego RAF-u, ale również sił innych sojuszniczych oddziałów (w tym amerykańskich, polskich czy kanadyjskich). Odparcie silnej powietrznej ofensywy ze strony niemieckiej Luftwaffe umocniło pozycję Winstona Churchilla jako premiera i dodało mu licznych nowych zwolenników. Sam Churchill wspominał o uczestnikach bitwy o Anglię, że „nigdy w historii wojen tak wielu nie zawdzięczało tak wiele tak niewielu”.

Od początku odrzucał ewentualność jakiegokolwiek ugody z hitlerowskimi Niemcami [Tebinka, 2015]. Nie bez znaczenia była także jego aktywność w mediach w tym okresie. W licznych wystąpieniach radiowych jak i parlamentarnych i podczas wizytacji jednostek wojskowych podtrzymywał morale społeczeństwa. Do samego końca wojny, bo do roku 1945, kierował zarówno obroną narodową, jak i strategią wojskową oraz polityką zagraniczną państwa. Kluczowym jego celem było pokonanie Niemiec [Tebinka, 2015].

Przez początkowy okres wojny, Churchill liczył na wsparcie (wówczas jeszcze neutralnych) Stanów Zjednoczonych i zacieśnił z nimi stosunki. W 1941 roku doszło do podpisania z F.D. Rooseveltem Karty Atlantycznej. Już w 1941 roku Churchill zasygnalizował możliwy atak Niemiec na ZSRR i przygotowania hitlerowskich Niemiec do agresji.

W momencie ataku Japonii na Pearl Harbor w grudniu 1941, ustalił z prezydentem Rooseveltem zakres i zasady współdziałania brytyjsko-amerykańskiego. W tym czasie Churchill stał się głównym pomysłodawcą i orędownikiem koalicji antyhitlerowskiej.

---

⁴ Na podstawie strony internetowej: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1940-the-finest-hour/blood-toil-tears-and-sweat-2/>, stan na 03.02.2020

Winston Churchill istotną wagę starał się przywiązywać do ochrony szlaków komunikacyjnych całego imperium. Miał bowiem świadomość, jaka jest militarna rola ZSRR w wojnie, i tym samym chciał utrzymania koalicji i zachowania dobrych stosunków. Jednocześnie dążył do doprowadzenia i stworzenia ograniczeń dla ekspansji rozszerzających się wpływów sowieckich nie tylko w Europie Środkowej, ale i na Bałkanach oraz do zapewnienia w Europie równowagi sił.

Wiele kontrowersji budzi fakt różnego odnoszenia się Churchilla do mniejszych krajów. Można by posunąć się do stwierdzenia, że jego stosunek do mniejszych państw i narodów był w pewnym sensie pochodną polityki imperialnej Wielkiej Brytanii oraz działań mających na celu zachowanie europejskiej równowagi oraz określonej polityki wobec ZSRR i Niemiec. W lipcu 1941 roku Churchill naciskał na wypracowanie porozumienia rządu polskiego z rządem ZSRR (układ Sikorski - Majski), a następnie wielokrotnie naciskał na kompromis i liczne ustępstwa ze strony polskiej (między innymi w sprawie polskiej granicy wschodniej czy rekonstrukcji polskiego rządu). Churchill zakładał, że pozycja polityczna Polski zostanie zachowana, choć z pewnego rodzaju osłabieniami. Miał świadomość, że ustępstwa spowodują okrojone możliwości i ograniczenia suwerennego kształtu [Krzemiński, 2015].

W okresie „gabinetu wojennego” Churchill wielokrotnie prowadził rozmowy z najważniejszymi przywódcami ówczesnego świata. W relacjach z USA i ZSRR początkowo forsował koncepcję europejskiej ofensywy aliantów zachodnich. Było to określane mianem tzw. drugiego frontu na Bałkanach i w rejonie Adriatyku. Po odrzuceniu tej koncepcji nalegał na sojuszników, aby ci rozszerzyli działania w strefie śródziemnomorskiej.

Jedną z innych koncepcji Churchilla w zakresie polityki międzynarodowej było utworzenie federacji państw naddunajskich, co jednak nie uzyskało szerszej aprobaty. W 1944 roku w sposób nieformalny uzgodnił ze Stalinem strefy wpływów w państwach Europy południowo-wschodniej, obejmujących tereny od Grecji po Węgry, co pokazuje, że oddziaływał na politykę całej Europy. Churchill ostatecznie zaakceptował praktykę, że celem mocarstw jest rozciąganie swych stref wpływów na kraje przez nich wyzwolane. U kresu II wojny światowej koniec wojny zabiegał w USA o większy zasięg ofensywy w Europie Środkowej. Niestety Churchill nie był w stanie stawić czoła utracie przez Wielką Brytanię pozycji mocarstwowej, zwłaszcza w relacji z ZSRR i USA, a jego głos na arenie międzynarodowej ważył coraz mniej.

Bibliografia:

1. Banasik K. (2010). Przyszłość angielskiego prawa karnego. Prokuratura i Prawo nr 10
2. Cieślak M. (2004). Model parlamentarno-gabinetowy Wielkiej Brytanii, Pisma Humanistyczne, Zeszyt 6.
3. Czulda R. (2014). Polityka bezpieczeństwa Wielkiej Brytanii w latach 1945-1955. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
4. Davies N. (2012). Wyspy. Historia, Warszawa: Znak.
5. Dzik. A., *Współczesny ustroj polityczny Wielkiej Brytanii*, Portal Spraw Zagranicznych, <http://www.psz.pl/127-unia-europejska/agata-dzik-wspolczesny-ustroj-polityczny-wielkiej-brytanii>

6. Gdulewicz E., Kręcis W., Orłowski W., Skrzydło W., Zakrzewski W., (2005). *Ustroje Państw Współczesnych. Tom 1*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
7. Grzybowski K. (1998). *Demokracja angielska*, Warszawa: Czytelnik.
8. Jenkins R.(2017). *Churchill*. London: Pan Macmillan.
9. Kastory A. (2004). *Winston Spencer Churchill*. Wrocław: Ossolineum.
10. Konopczyński W. (2017) *Dzieje parlamentaryzmu angielskiego*. Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej.
11. Krzemiński A. (2015). Najlepszy anglosaski mieszaniec. Nic w spojrzeniu Churchilla na świat i jego postawie wobec świata nie było jednowymiarowe i prostolinijne; [w:] 1874-1965 Winston Churchill. *Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny* nr 1/2015.
12. Leśniewski M., *Brzemie białego człowieka*, [w:] 1874-1965 Winston Churchill. *Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny* nr 1/2015.
13. Lewis B., R. (2017). *Churchill. Życie i kariera*. Warszawa: Wydawnictwo Olesiejuk
14. Liebfeld A. (1971). *Churchill*. Warszawa: Czytelnik.
15. Lipoński W. (2015). Straszliwe łono wieku dwudziestego. W jakich czasach żył Winston Churchill. [w:] 1874-1965 Winston Churchill. *Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny* nr 1/2015.
16. Lipoński W. (2018). *Dzieje kultury brytyjskiej*. Warszawa: PWN.
17. Majkowska O. (2008). *Pozycja parlamentu brytyjskiego w świetle systemu dwupartyjnego*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
18. Sakowicz I. (2015). Jestem robaczkiem świętojańskim. Winston Leonard Spencer Churchill; [w:] 1874-1965 Winston Churchill. *Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny* nr 1/2015.
19. Tebinka J. (2015). Mogę wam obiecać tylko krew, znój, łzy i pot [w:] 1874-1965 Winston Churchill. *Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny* nr 1/2015.
20. Zięba A. (1994). *Parlament Wielkiej Brytanii*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

9. PRAWNE I POLITYCZNE PODSTAWY FUNKCJONOWANIA DRUGIEGO GABINETU WINSTONA CHURCHILLA

Tomasz Janczak

Wyższa Szkoła Kadr Menedżerskich w Koninie

Wydział Administracji

E-mail: tomasz.janczak@op.pl

1. Wstęp

Polityczne, społeczne i międzynarodowe tło jego pierwszego rządu, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki II wojny światowej i jej kluczowej roli w sprawowaniu władzy tamtego okresu było podstawą do kreowania kolejnej polityki i kolejnego gabinetu. Najważniejsze problemy, wyzwania, zagrożenia, z jakimi zetknął się Churchill jako premier i jego gabinet w okresie sprawowania władzy wykonawczej w Wielkiej Brytanii w latach 1951-1955 to przede wszystkim problemy natury międzynarodowej i kwestie wpływające na międzynarodowe życie polityczne w czasach II gabinetu Churchilla.

2. Polityczne i prawne uwarunkowania działalności II gabinetu Winstona Churchilla

Na początku lat pięćdziesiątych, Churchill przede wszystkim kontynuował pracę nad swoim szóstym tomem wspomnień. Po licznych podróżach, m.in. do Maroka, Włoch, Francji, na początku 1951 roku powrócił do Londynu. W tym czasie znacząco słabły notowania gabinetu Clementa Attlee. We wrześniu 1951 roku premier Attlee zdecydował o przeprowadzeniu kolejnych wyborów. W ten sposób w życiu Winstona Churchilla rozpoczęła się szesnasta kampania wyborcza. Churchill, chcąc zademonstrować swoją energię i zdrowie, niemal codziennie brał udział w spotkaniach wyborczych. Jego głównym przesłaniem z kampanii wyborczej roku 1951 było zapewnienie, że nie dopuści do kolejnej wojny światowej [Kastory, 2004].

Wybory powszechne przeprowadzono 25 października 1951 roku. W wyniku tego głosowania wynik przedstawiał się następująco:

- Partia konserwatywna: 321 mandatów,
- Laburzyści: 295 mandatów,
- Partia liberalna: 5 mandatów [Liebfeld, 1971].

Zgodnie z wieloletnią tradycją, następnego dnia, po ogłoszeniu wyniku wyborów, premier Attlee złożył dymisję swojego gabinetu na ręce króla Jerzego VI. Wówczas poważnie już chory monarcha, niezwłocznie wezwał lidera zwycięskiej partii – Winstona Churchilla i powierzył mu, po raz drugi w historii, misję stworzenia nowego rządu.

Tworzenie nowego gabinetu trwało cztery dni. Churchill zdecydował, że w większości do grona swoich bliskich współpracowników zaprosi osoby, z którymi wcześniej współpracował podczas II wojny światowej. Po ogłoszeniu składu nowego gabinetu, Winston Churchill po raz kolejny stał się gospodarzem na londyńskim Downing Street 10.

3. Skład drugiego gabinetu

W składzie gabinetu znalazły się osoby, które cieszyły się zaufaniem Churchilla. Na stanowisko ministra do spraw Commonwealth powołany został generał lord Ismay, który wspierał Churchilla w jego pracy nad redagowaniem wspomnianych we wcześniejszej części pracy, kilkutomowych wspomnień z okresu II wojny światowej.

Ministrem obrony został marszałek Harold Alexander, który przed objęciem tego urzędu, piastował od 1946 roku stanowisko gubernatora Kanady. Początkowo Harold Alexander z niechęcią odnosił się do objęcia funkcji ministra obrony, bowiem mogło to spowodować ryzyko obrażenia kanadyjskiego rządu. Do czasu powrotu H. Alexandra z Kanady, Churchill osobiście przejął kierowanie tym resortem.

Podobnie jak w okresie pierwszego gabinetu Churchilla, sprawy zagraniczne zostały powierzone Anthony`emu Edenowi. Tekę ministra skarbu objął Richard Butler. Warto wspomnieć o problematyce budownictwa, bowiem na czele tego resoru stanął Harold Macmillan, przed którym Churchill postawił ambitne zadanie polegające na budowaniu 300 tys. domów rocznie. Było to o tyle istotne zadanie, gdyż było jednym z kluczowych haseł kampanii wyborczej w 1951 roku [Kastory, 2004].

Pierwsze posiedzenie nowo wybranego gabinetu odbyło się 30 października 1951 roku. A. Kastory twierdzi, że okres tworzenia nowego gabinetu, czyli te zaledwie 4 dni przed pierwszym posiedzeniem należały do najszcześniejszych dni w życiu Churchilla. Po tym okresie, jego entuzjazm do typowej pracy urzędniczej wyraźnie osłabł, a posiedzenia swego gabinetu zaczął bardziej traktować jako spotkania towarzyskie niż jako czas podejmowania kluczowych dla państwa decyzji [Kastory, 2004]. Skład gabinetu Winstona Churchilla w latach 1951-1955 został zaprezentowany w poniższej tabeli.

Tabela 1. Skład II gabinetu Winstona Churchilla w latach 1951-1955. Wybrane urzędy

Nazwa urzędu	Imię i nazwisko
Premier	Winston Churchill
Minister budownictwa	Harold Macmillan Duncan Sandys
Minister ds. Commonwealth	Hastings Ismay, Robert Gascoyne-Cecil Philip Cunliffe-Lister
Minister ds. kolonii	Oliver Lyttelton Alan Lennox-Boyd
Minister ds. Szkocji	James Stuart
Minister edukacji	Florence Horsbrugh David Eccles
Minister emerytur	Derick Heathcoat-Amory Osbert Peake
Minister lotnictwa	William Sidney

Minister materiałów	Philip Cunliffe-Lister, Arthur Salter Frederick Marquis,
Minister obrony	Winston Churchill Harold Alexander Harold Macmillan
Minister paliwa i energetyki	Geoffrey William Lloyd
Minister pracy i służby narodowej	Walter Monckton
Minister rolnictwa i rybołówstwa	Thomas Dugdale Derick Heathcoat-Amory
Minister skarbu	Richard Butler
Minister spraw ekonomicznych	Arthur Salter
Minister spraw wewnętrznych	David Maxwell Fyfe Gwilym Lloyd George
Minister spraw zagranicznych	Anthony Eden
Minister transportu	John Maclay Alan Lennox-Boyd John Boyd-Carpenter
Minister wojny	Antony Head
Minister zabezpieczenia socjalnego	Osbert Peake
Minister zaopatrzenia	Duncan Sandys Selwyn Lloyd
Minister zdrowia	Harry Crookshank Iain Macleod
Minister żywności	Gwilym Lloyd George Derick Heathcoat-Amory
Pierwszy lord Admiralicji	James Thomas
Skarbnik Dworu Królewskiego	Cedric Drewe
Wiceszambelan Dworu Królewskiego	Henry Studholme

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Liebfeld A. (1971). Churchill. Warszawa: Czytelnik, oraz: Kastory A. (2004). Winston Spencer Churchill. Wrocław: Ossolineum oraz The National Archives – The Cabinet Papers: <http://www.nationalarchives.gov.uk/cabinetpapers/default.htm>, stan na dzień 04.02.2020.

4. Wybrane problemy gabinetu w latach 1951-1955

Jedną z pierwszych decyzji nowego gabinetu Winstona Churchilla było zredukowanie wydatków rządowych. Churchill zdecydował się obniżyć pobory zarówno sobie, jak i wszystkim swoim ministrom. Jednym z kluczowych problemów, jakim od samego początku sprawowania władzy musiał stawić czoła nowy gabinet, była reforma przemysłu ciężkiego. Elementem tego procesu była prywatyzacja hutnictwa, która zdaniem Churchilla była konieczna, ze względu na wcześniejsze i „zbyt socjalistyczne” ustawodawstwo z okresu rządów laburzystów w latach 1945-1951. Z tego też powodu Churchillowi trudno było sprostać obietnicom wyborczym, gdyż każda decyzja związana z reformowaniem przemysłu ciężkiego budziła sprzeciw i mogłaby prowadzić do niepokoju wśród pracowników tegoż przemysłu. W praktyce, w wielu przypadkach rząd Churchilla kontynuował w gospodarce politykę laburzystów. Znacznie szerzej natomiast posunięto się w kwestiach oszczędności. Znacząco ograniczano wydatki budżetowe, przez co w dalszym ciągu artykuły pierwszej potrzeby wydzielano na kartki [Liebfeld, 1971].

Wprowadzone oszczędności dotknęły nie tylko członków gabinetu, ale także całą administrację państwową. Dokonano znaczących cięć między innym uposażeń urzędniczych, co w oczywisty sposób nie wzbudzało sympatii wśród personelu administracji Zjednoczonego Królestwa. Cięcia dotknęły także program zbrojeń, przez co ograniczano proces modernizacji armii i jej unowocześniania. Nieco uległy spowolnieniu prace nad bronią jądrową, które rozpoczęto jeszcze za czasów poprzedniego laburzystowskiego gabinetu, na czele którego stał Clement Attlee. Do innych, niepopularnych decyzji, jakie podjął gabinet Churchilla, zaliczyć można:

- Ograniczenie importu „przedmiotów zbytku” jak: tytoń, papierosy, konserwy owocowe,
- Ograniczenie zakresu bezpłatnej opieki medycznej,
- Zredukowanie dotacji na produkcję rolną,
- Podniesienie stopy dyskontowej przez Bank Angielski,
- Rezygnacja z uspołecznienia przemysłu hutniczego i transportu drogowego [Liebfeld, 1971].

Biorąc pod uwagę decyzje „prospołeczne” należy wskazać, że zdecydowano się na nieco węższy zakres wsparcia dla społeczeństwa, bowiem podwyższeniu uległy jedynie zasiłki rodzinne oraz wzmożono politykę kredytową na realizację budownictwa mieszkaniowego i tym samym promowano kredyty na zakup mieszkań.

Niewątpliwie, jednym z najważniejszych wydarzeń, które było związane ze sprawami wewnętrznymi Zjednoczonego Królestwa i sytuacją polityczną, była zmiana monarchy. Dnia 6 lutego 1952 roku zmarł król Jerzy VI. Dla Churchilla był to okres głębokich i trudnych przeżyć, gdyż z monarchą łączyły go przyjacielskie relacje. Najprawdopodobniej w wyniku silnych emocji, Churchill doznał 21 lutego poważnego skurczu naczyń krwionośnych, co w efekcie przyczyniło się do kilkunastodniowych problemów z poprawnym wysławianiem się i trudności ze zrozumieniem przedkładanych mu tekstów. Ten stan pojawiał się u Churchilla kilkakrotnie, także po zakończonym leczeniu.

W tym stanie rzeczy, w partii konserwatywnej zaczęto rozważać kwestę rezygnacji Churchilla z funkcji premiera, z tym że owa rezygnacja miałyby nastąpić dopiero po koronacji

wstępującej na tron Elżbiety [Liebfeld, 1971]. Ryzyko utraty wpływów i w konsekwencji potencjalne usunięcie Churchilla ze sceny politycznej, znacząco zmobilizowało go do podjęcia leczenia. Po krótkim czasie i z widoczną poprawą stanu zdrowia, Churchill ponownie zaczął występować w Izbie Gmin.

Powszechną uwagę w tym czasie wzbudzała następczyni tronu – Elżbieta II. Do rangi wewnętrznego sporu i głównego tematu obrad gabinetu urosła kwestia nie tyle samych przygotowań do koronacji, co kwestia nazwiska nowej monarchini. Sprawa ta nabrała niezwykle doniosłości i była tematem licznych dyskusji dla większości obywateli Zjednoczonego Królestwa. Zastanawiano się wówczas, czy właściwym jest, by królowa nosiła nazwisko męża: Mountbatten, czy też powinna zachować rodowe nazwisko Windsor. W efekcie, głównie dzięki znaczącemu wpływowi Churchilla, zdecydowano, że nazwisko Elżbiety II i kolejnych następców tronu z tego rodu winno brzmieć Windsor.

Kilkunastomiesięczne przygotowania do koronacji Elżbiety II, a także sam jej barwny przebieg, pozwoliły na pewien czas powrócić obywatelom wspomnieniami do historycznej wielkości brytyjskiego imperium. Niestety, już w II połowie 1953 roku dały o sobie znać problemy dnia powszedniego Wielkiej Brytanii. Sytuacja gospodarcza kraju nie należała do zadowalających, a ekonomiczne wskaźniki świadczyły, że kraj staje się uboższy [Liebfeld, 1971, str. 525].

W tym samym czasie, już po wcześniejszych problemach zdrowotnych i po powrocie do pełnej zawodowej aktywności, Churchill podjął na nowo proces prac nad konstrukcją własnej broni atomowej, która miała być testowana na terenie Australii. Proces prac nad bronią jądrową zaczął także dominować w rozmowach na arenie międzynarodowej, zwłaszcza ze Stanami Zjednoczonymi. Z tego też powodu, Churchill kilkakrotnie udał się na rozmowy do Waszyngtonu, by przekonywać do ściślejszej współpracy amerykańsko-brytyjskiej.

Sojusz i ścisła współpraca z USA stały się jednym z najbardziej kluczowych elementów kreowania polityki zagranicznej przez gabinet Churchilla w latach 1951-1955. Rzecz jasna, poza USA, Churchill dbał o regularne kontakty z innymi światowymi przywódcami. Zabiegał o kontakty ze Stalinem, ale również z przedstawicielami Francji, Włoch, RFN i innymi.

Za znaczący wkład Churchilla w politykę zagraniczną należy uznać fakt, iż rząd Wielkiej Brytanii w głównej mierze przyczynił się do zawieszenia wojny w Korei [Czulda, 2014].

Dzięki staraniom Londynu, doszło do podpisania w Bonn układu, który zapewniał RFN suwerenność. Natomiast jedną z problematycznych kwestii było zbudowanie europejskiej wspólnoty obronnej, co było pomysłem rządu francuskiego. Churchill miał obawy, że przystąpienie do tego programu i jego realizacja mogłoby zapewnić Francji wiodącą rolę w kreowaniu europejskiej polityki międzynarodowej. Z tego też powodu Wielka Brytania zaniechała rozmów na temat rozwoju europejskiej wspólnoty obronnej.

W tamtym czasie ważnym elementem gry na arenie międzynarodowej było także ograniczenia możliwości zbrojeniowych Niemiec po doświadczeniach kilka lat wcześniej zakończonej wojny. Powszechne obawy były spowodowane tym, że w wypadku utworzenia wspomnianej europejskiej wspólnoty obronnej, Niemcy mogłyby wystąpić z żądaniem powiększenia swoich sił zbrojnych powyżej limitu, jaki był zaproponowany w odrzuconym traktacie o wspólnej polityce obronnej.

Należy podkreślić, że Wielka Brytania bardzo skrupulatnie wypełniała swoje zobowiązania wobec NATO. W tym względzie, nawet w wewnętrznej polityce brytyjskiej panowała całkowita zgoda. Zarówno Partia Konserwatywna jak i Partia Pracy były tego samego zdania, że dla zapewnienia należytej ochrony Zjednoczonemu Królestwu przed ewentualnymi atakami z zewnątrz, zasadne jest całkowite wypełnianie zobowiązań, jakie stoją przed członkami NATO.

Biorąc pod uwagę samą osobę Churchilla, należy wskazać, że podczas sprawowania przez niego funkcji premiera w latach 1951-1955, borykał się on z problemami zdrowotnymi. Przynajmniej dwukrotnie doznał wylewu. Z tego też powodu w partii rządzącej, coraz częściej rodziły się głosy o nakłonieniu Churchilla do rezygnacji. To nie sprzyjało jedności i decyzyjności w strukturach konserwatystów. Sam Churchill, świadomy swoich problemów zdrowotnych kilkakrotnie deklarował rezygnację z urzędu, po czym swoją decyzję odkładał na kolejny termin. Na jego następcę był brany pod uwagę Anthony Eden, minister spraw zagranicznych w gabinecie Churchilla.

Ostatni okres pełnienia funkcji premiera Churchill przede wszystkim poświęcił sprawom związanym z współpracą z Rosją. W ostatnich swoich wystąpieniach zalecał, aby przystąpić do negocjacji z ZSRR w kwestii opracowania wielostopniowego procesu rozbrojenia, a do czasu realizacji tego programu, by prowadzić politykę obronną poprzez odstraszenie [Kastory, 2004].

W kwestii polityki zagranicznej, która w dużej mierze dominowała w pracach gabinetu Churchilla, rząd brytyjski tamtego okresu, mimo aktywności w tym obszarze nie odniósł spektakularnych sukcesów. Za jedną z kluczowych zasług jednak uznać można przyjęcie Niemiec Zachodnich do NATO. Rozszerzanie NATO z kolei skłoniło ZSRR do opuszczenia terytorium Austrii, z którą zawarto traktat państwowy, ale za cenę jej neutralizacji.

Polityka wewnętrzna znacznie mniej interesowała samego Churchilla, który zamiast podejmować decyzje w sprawach kluczowych dla interesów wewnątrz Zjednoczonego Królestwa, przede wszystkim skupił się na sprawach międzynarodowych. Należy jednak wskazać, że pewne decyzje z tego okresu, jak np. ograniczona interwencja państwa, utrzymanie mieszanej gospodarki oraz zachowanie doktryny „państwa dobrobytu”, zapewniało kolejnym rządom społeczne poparcie, co też przelożyło się na reelekcję konserwatystów w kolejnych wyborach. W ten sposób partia konserwatywna utrzymała się przy władzy aż do 1964 roku [Kastory, 2004].

W marcu 1955 roku Churchill ostatecznie podjął decyzję o rezygnacji z funkcji premiera i wskazał, że jego następcą będzie Anthony Eden.

Ostatnie posiedzenie drugiego gabinetu Winstona Churchilla i pod jego przewodnictwem odbyło się na Downing Street 5 kwietnia 1955 roku. Tego samego dnia Churchill złożył dymisję na ręce królowej Elżbiety II. Po złożeniu przez niego dymisji, Elżbieta II powierzyła misję utworzenia kolejnego rządu Anthony'emu Edenowi.

Bibliografia:

1. Banasik K. (2010). Przyszłość angielskiego prawa karnego. Prokuratura i Prawo nr 10.
2. Cieślak M. (2004). Model parlamentarno-gabinetowy Wielkiej Brytanii, Pisma Humanistyczne, Zeszyt 6.

3. Czulda R. (2014). Polityka bezpieczeństwa Wielkiej Brytanii w latach 1945-1955. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
4. Davies N. (2012). Wyspy. Historia, Warszawa: Znak.
5. Dzik. A., *Współczesny ustroj polityczny Wielkiej Brytanii*, Portal Spraw Zagranicznych, <http://www.psz.pl/127-unia-europejska/agata-dzik-wspolczesny-ustroj-polityczny-wielkiej-brytanii>.
6. Gdulewicz E., Kręcis W., Orłowski W., Skrzydło W., Zakrzewski W., (2005). *Ustroje Państw Współczesnych. Tom 1*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
7. Grzybowski K. (1998). Demokracja angielska, Warszawa: Czytelnik.
8. Jenkins R.(2017). Churchill. London: Pan Macmillan.
9. Kastory A. (2004). Winston Spencer Churchill. Wrocław: Ossolineum.
10. Konopczyński W. (2017) Dzieje parlamentaryzmu angielskiego. Warszawa: Ośrodek Myśli Politycznej.
11. Krzemiński A. (2015). Najlepszy anglosaski mieszaniec. Nic w spojrzeniu Churchilla na świat i jego postawie wobec świata nie było jednowymiarowe i prostolinijne; [w:] 1874-1965 Winston Churchill. Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny nr 1/2015.
12. Leśniewski M., *Brzemie białego człowieka*, [w:] 1874-1965 Winston Churchill. Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny nr 1/2015.
13. Lewis B., R. (2017). Churchill. Życie i kariera. Warszawa: Wydawnictwo Olesiejuk
14. Liebfeld A. (1971). Churchill. Warszawa: Czytelnik.
15. Lipoński W. (2015). Straszliwe łono wieku dwudziestego. W jakich czasach żył Winston Churchill. [w:] 1874-1965 Winston Churchill. Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny nr 1/2015.
16. Lipoński W. (2018). Dzieje kultury brytyjskiej. Warszawa: PWN.
17. Majkowska O. (2008). Pozycja parlamentu brytyjskiego w świetle systemu dwupartyjnego. Katowice: Uniwersytet Śląski.
18. Sakowicz I. (2015). Jestem robaczkiem świętojańskim. Winston Leonard Spencer Churchill; [w:] 1874-1965 Winston Churchill. Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny nr 1/2015.
19. Tebinka J. (2015). Mogę wam obiecać tylko krew, znoj, łzy i pot [w:] 1874-1965 Winston Churchill. Artysta Polityki, Polityka, Pomocnik Historyczny nr 1/2015.
20. Zięba A. (1994). Parlament Wielkiej Brytanii. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.

9. DYLEMATY W ZARZĄDZANIU SEKTOREM HANDLOWYM

Łucja Waligóra

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach

Streszczenie: Handel to proces gospodarczy polegający na sprzedaży, czyli na wymianie dóbr i usług na pieniądze, bądź na inne towary lub usługi (handel wymienny). Proces ten jest realizowany przez zawodowych pośredników w celu osiągnięcia zysku. W zależności od zakresu i rodzaju działalności wyróżnia się handel hurtowy i detaliczny. Odmianą handlu jest handel zagraniczny (międzynarodowy), czyli międzynarodowa wymiana towarowa pomiędzy przedsiębiorstwami pochodzącymi z różnych państw. Celem artykułu jest stworzenie analizy szans i zagrożeń oraz mocnych i słabych stron dla sektora handlowego na Śląsku oraz dokonanie wstępnej analizy finansowej sektora handlowego.

Słowa kluczowe: handel, gospodarka, konkurencja, bariery rozwoju

1. Wstęp

Handel to proces gospodarczy polegający na sprzedaży, czyli na wymianie dóbr i usług na pieniądze, bądź na inne towary lub usługi (handel wymienny). Proces ten jest realizowany przez zawodowych pośredników w celu osiągnięcia zysku. W zależności od zakresu i rodzaju działalności wyróżnia się handel hurtowy i detaliczny. Odmianą handlu jest handel zagraniczny (międzynarodowy), czyli międzynarodowa wymiana towarowa pomiędzy przedsiębiorstwami pochodzącymi z różnych państw.

W publikacji zwrócono szczególnie uwagę na bariery w prawidłowym funkcjonowaniu sektora handlowego. Takimi barierami są: konkurencja, podatek handlowy, decyzja Komisji Europejskiej, zmiany w akcyzie, zawieszenie nowo wprowadzonego podatku, zmiany w OC, zakaz handlu w niedziele

Celem artykułu jest stworzenie analizy szans i zagrożeń oraz mocnych i słabych stron dla sektora handlowego na Śląsku oraz dokonanie wstępnej analizy finansowej sektora handlowego.

2. Charakterystyka sektora handlowego

W Polskiej Klasyfikacji Działalności handel znajduje się w sekcji G, której pełna nazwa brzmi następująco: "Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle". Sekcja obejmuje: sprzedaż hurtową i detaliczną wszystkich rodzajów towarów, świadczenie usług związanych ze sprzedażą towarów, naprawy pojazdów samochodowych i motocykli [Adamska, Mączyńska – Ziemacka, 2013, ss.57-69].

Sprzedaż bez przetwarzania obejmuje czynności podstawowe związane z handlem, np. sortowanie, klasyfikowanie, składanie wyrobów, mieszanie wyrobów, butelkowanie, pakowanie, dzielenie na mniejsze partie i przepakowywanie towarów w celu dystrybucji w mniejszych partiach, przechowywanie wyrobów, czyszczenie i suszenie produktów rolnych, przycinanie płyt pilśniowych z włókien drzewnych lub arkuszy metalowych, traktowane jako działalność drugorzędna [Bławat, 2004, ss.23-29] .

Sekcja G dzieli się na trzy działy:

- Dział 45 Handel hurtowy i detaliczny pojazdami samochodowymi; naprawa pojazdów samochodowych
- Dział 47 Handel detaliczny, z wyłączeniem handlu detalicznego pojazdami samochodowymi

Handel to proces gospodarczy polegający na sprzedaży, czyli na wymianie dóbr i usług na pieniądze, bądź na inne towary lub usługi (handel wymienny). Proces ten jest realizowany przez zawodowych pośredników w celu osiągnięcia zysku. W zależności od zakresu i rodzaju działalności wyróżnia się handel hurtowy i detaliczny. Odmianą handlu jest handel zagraniczny (międzynarodowy), czyli międzynarodowa wymiana towarowa pomiędzy przedsiębiorstwami pochodzącymi z różnych państw.

Handel hurtowy - zajmujący się zakupem dużych partii towarów od producentów, zmianą wielkości sprzedawanych partii i asortymentu (sortowanie, paczkowanie, kompletowanie asortymentów towarowych), a następnie odsprzedażą punktom sprzedaży detalicznej.

Handel detaliczny – handel polegający na realizacji sprzedaży detalicznej w niewielkich ilościach, odbywającej się w punktach sprzedaży detalicznej, w sklepach, kioskach, na straganach i kramach, przez dostawę do mieszkań jest ostatnim najważniejszym ogniwem obrotu towarowego [Cwynar, Cwynar, 2007, ss.87-89].

3. Geograficzny obszar działania spółek z branży handel artykułami biurowymi

Większość przedsiębiorstw zajmujących się handlem artykułami biurowymi w Polsce to małe i średnie przedsiębiorstwa. Główna lokalizacja tych ośrodków to obszary południowej Polski, m.in. województwo śląskie.

Handel hurtowy i detaliczny to sektor o znaczącej roli w polskiej gospodarce. Jak wynika z raportu opracowanego przez DNB Bank Polska i Deloitte „Kierunki 2014 – kluczowe czynniki determinujące handel w Polsce”, firmy handlowe wytwarzają 17 proc. wartości dodanej brutto, a sektory pośrednio powiązane z handlem tworzą dodatkowe 12 proc. W rezultacie sektor handlu przyczynia się do tworzenia aż 29 proc. wartości dodanej w gospodarce. Handel to także prawie 2 mln miejsc pracy, a w sektorach powiązanych kolejne 1,6 mln, co łącznie stanowi 3,6 mln zatrudnionych, czyli 26 proc. ogółu pracujących.

Wedle autorów raportu w ostatnich 10 latach dość znacząco zmieniły się obraz i struktura handlu w Polsce. Ogólna liczba sklepów zmalała o 21 proc. (z ponad 450 tys. w roku 2002 do niecałych 360 tys. w roku 2012), jednocześnie szybko rośnie liczba sklepów wielkopowierzchniowych, które wypierają z rynku sklepy mniejsze. Obecnie placówki wielkopowierzchniowe (o powierzchni 400 m² i większej) zajmują niemal 50 proc. całkowitej powierzchni handlowej (wobec 28 proc. jeszcze w 2005 r.). Udział sprzedaży w sieciach handlowych w Polsce już teraz przewyższa poziom w rozwiniętych gospodarkach (za wyjątkiem Anglii), choć w niektórych krajach Europy Środkowej jest jeszcze wyższy [www2].

W tym kontekście możliwość dalszego zwiększania udziału sprzedaży w sklepach wielkopowierzchniowych wydaje się w Polsce ograniczona. Uważa się, że dalszy rozwój sieci handlowych odbywać się będzie raczej poprzez konsolidację i przejęcia, niż znaczące zmiany w strukturze handlu detalicznego, choć nie można wciąż wykluczyć wchodzenia na polski

rynek specjalistycznych sieci handlowych. Warto też zwrócić uwagę na fakt, że skala nasycenia sklepami wielkopowierzchniowymi jest dość mocno zróżnicowana na poziomie województw, co odzwierciedla duże zróżnicowanie sytuacji społeczno-ekonomicznej regionów Polski – ściana wschodnia (z niskim poziomem PKB per capita i niską urbanizacją) versus ściana zachodnia (bogatsza i silniej zurbanizowana). Czynniki wzrostu sieci handlowych, ale też całego handlu, wynikać będą w najbliższym czasie raczej z trendów rozwojowych, w tym ze wzrostu siły nabywczej biedniejszych regionów, rozwoju urbanizacji, czy z poprawy sieci drogowej umożliwiającej dalsze podróże po tańsze zakupy – handel przygraniczny w Europie, czy mall'e handlowe na dalekich przedmieściach w USA dobrze pokazują to zjawisko [www5].

4. Handel wewnętrzny - udział handlu w PKB

W latach 2009-2011 została utrzymana znacząca pozycja handlu w gospodarce narodowej w tworzeniu produktu krajowego brutto (PKB). Jednakże w 2011 r. udział handlu wyniósł 16,5% i był nieco niższy niż w ubiegłym roku. W 2011 r. odnotowano spadek o 1,8% wartości dodanej brutto (w cenach stałych) wytworzonej przez przedsiębiorstwa handlowe. Na poziom wartości dodanej brutto w handlu wpływały głównie marże handlowe. Wartość dodana brutto (w cenach stałych) wytworzona przez przedsiębiorstwa handlowe zwiększyła się o 3,5% w porównaniu z poprzednim rokiem, jednocześnie zanotowano wzrost udziału handlu w wartości dodanej brutto wytworzonej w gospodarce narodowej (w cenach bieżących) o 0,1 p. proc. W 2013 r. przychody ze sprzedaży w cenach bieżących osiągnięte przez przedsiębiorstwa handlowe były wyższe niż w 2012 r. o 2,6%. Przychody ze sprzedaży towarów i materiałów stanowiły 92,7% ogólnej wartości przychodów przedsiębiorstw handlowych. Średnia marża zrealizowana w 2013 r. przez jednostki handlowe (zaklasyfikowane do sekcji G - Handel, naprawa pojazdów samochodowych) wyniosła 16,7% i była na tym samym poziomie co w roku 2012. W 2014 r. udział handlu w produkcie krajowym brutto wyniósł 17,0% i był o 0,1 p. proc. był wyższy niż przed rokiem. Produkt krajowy brutto (PKB). Jednakże w 2011 r. udział handlu wyniósł 16,5% i był nieco niższy niż w ubiegłym roku. W 2011 r. odnotowano spadek o 1,8% wartości dodanej brutto (w cenach stałych) wytworzonej przez przedsiębiorstwa handlowe. Na poziom wartości dodanej brutto w handlu wpływały głównie marże handlowe. Wartość dodana brutto (w cenach stałych) wytworzona przez przedsiębiorstwa handlowe zwiększyła się o 3,5% w porównaniu z poprzednim rokiem, jednocześnie zanotowano wzrost udziału handlu w wartości dodanej brutto wytworzonej w gospodarce narodowej (w cenach bieżących) o 0,1 p. proc. W 2013 r. przychody ze sprzedaży w cenach bieżących osiągnięte przez przedsiębiorstwa handlowe były wyższe niż w 2012 r. o 2,6%. Przychody ze sprzedaży towarów i materiałów stanowiły 92,7% ogólnej wartości przychodów przedsiębiorstw handlowych. Średnia marża zrealizowana w 2013 r. przez jednostki handlowe (zaklasyfikowane do sekcji G - Handel, naprawa pojazdów samochodowych) wyniosła 16,7% i była na tym samym poziomie co w roku 2012. W 2014 r. udział handlu w produkcie krajowym brutto wyniósł 17,0% i był o 0,1 p. proc. był wyższy niż przed rokiem. Dane zostały zaprezentowane w tabeli nr 1 ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

Tabela 1. Handel wewnętrzny - udział handlu w PKB

Wyszczególnienie	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Udział handlu w PKB w %	16,7	17,1	16,5	17,0	16,9	17,0	15,7
Udział handlu w wartości dodanej brutto w %	18,8	19,4	18,8	19,2	19,1	19,2	17,7

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

5. Zatrudnienie w sektorze handlowym

Jak wynika z opublikowanego 13.12.2016 r. przez firmę doradztwa personalnego ManpowerGroup, kwartalnego, globalnego raportu Barometr ManpowerGroup Perspektyw Zatrudnienia, pracodawcy w Polsce są umiarkowanie optymistyczni co do planów rekrutacyjnych w I kwartale 2017 r. Prognoza netto zatrudnienia dla I kwartału 2017 r. w handlu detalicznym i hurtowym to +9%. W ujęciu kwartalnym nastąpiło jednak pogorszenie o ok. 1 – 2%. W porównaniu z I kwartałem 2016 r. umiarkowanie zmalała prognoza dla branży handel detaliczny i hurtowy, bo o 5%. Przedstawia to tabela nr 2 ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

Tabela 2. Zatrudnienie w sektorze handlowym

Wyszczególnienie	Liczba pracujących na dn. 31.12							
	2015	Udział %	Wzrost w %	2014	Udział %	Wzrost w %	2013	Udział %
Handel ogółem	1 031 957	1 00	3,20	999 913	100	2,65	974 076	100
Handel hurtowy i detaliczny pojazdami samochodowymi oraz ich naprawa	67 696	7	0,12	67 614	7	-1,72	68 800	7
Handel hurtowy	388 421	38	2,85	377 676	38	1,87	370 732	38
Handel detaliczny	575 840	56	3,83	554 623	55	3,76	534 544	55

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

6. Konkurencja

W województwie śląskim funkcjonują około 152 firmy zajmujące się hurtowym handlem artykułami biurowymi i powiązanymi z tym usługami. Poniżej zostało przedstawione bliżej pięć firm z analizowanej branży. W tabeli nr 1 przedstawiono zbiorcze zestawienie niektórych firm z województwa śląskiego.

Firmy z branży - handel artykułami biurowymi w województwie śląskim - są małe lub średnie. Brak jednej, kluczowej i dominującej firmy na rynku pod względem katalogu asortymentów lub zysków. Konkurencja zajmuje się dodatkowo: drukiem materiałów handlowych, reklamowych i innych, sprzedażą kalendarzy, wydawaniem książek, wyposażeniem wnętrz, sprzedażą płytek ceramicznych ściennych i podłogowych, mebli, sprzedażą dyskiekiet komputerowych, sprzedażą oprogramowania komputerowego, sprzedażą gazet, wyrobów tytoniowych. Dużym zagrożeniem dla przedsiębiorstw handlujących artykułami biurowymi są sklepy wielkopowierzchniowe, które wśród swojego licznego asortymentu mają również artykuły biurowe w bardzo atrakcyjnej cenie [Harasim, 2010, ss. 142-149].

7. Prognozy dla sektora handlowego

Z badania Krajowego Rejestru Długów i Polskiej Izby Handlu wynika, że mimo zawieszenia podatku handlowego sytuacja firm handlowych cały czas się pogarsza. W styczniu 2017 roku ich zadłużenie wyniosło blisko 2,3 mld zł i było przeszło dwuipółkrotnie wyższe niż w marcu 2015 roku. Liczba zalegających z płatnościami firm przekroczyła 78 tys., zaś przeterminowanych zobowiązań odnotowano ponad 320 tys.

Te pogorszenie wynika z coraz większej konkurencji, mniejszych marż, na których pracują firmy, oraz obecności supermarketów i dyskontów oferujących większą gamę produktów. To odbiera rynek mniejszym podmiotom. Dodatkowym utrudnieniem są stale rosnące koszty pracy, przez co działalność handlowa staje się mniej dochodowa.

Jak wynika z danych Krajowego Rejestru Długów, zadłużenie firm handlowych w styczniu tego roku wynosiło 2,269 mld zł i w stosunku do marca 2015 roku wzrosło o 150 proc. (wtedy wynosiło około 900 mln zł). Przeciętny dłużnik ma około czterech tego rodzaju przeterminowanych zobowiązań. Średni dług na chwilę obecną wynosi 30 tys. zł, natomiast jedno przeciętne zobowiązanie przeterminowane jest warte 7 tys. zł.

Według KRD największe zadłużenie w branży handlowej mają firmy z województw mazowieckiego, śląskiego i wielkopolskiego. Najpoważniejsze trudności przeżywają jednak podmioty na Podlasiu, gdzie średnia wartość długów jest najwyższa i wynosi przeszło 37 tys. zł.

Problemem jest także narastająca kwota długów wobec branży handlowej. Wynoszą one blisko 900 mln zł, co stanowi 39,6 proc. ich przeterminowanych zobowiązań. Największym dłużnikiem są przy tym inne firmy handlowe (385,9 mln zł), co wskazuje na skalę zatorów płatniczych w sektorze.

Handel detaliczny i handel hurtowy w Polsce to dziś dwa inne światy. Handel detaliczny rośnie i ma pozytywne perspektywy rozwoju, zaś handel hurtowy się kurczy. W detalu konsolidacja postępuje, a w handlu hurtowym dopiero raczkuje ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

8. Aspekty prawne mające wpływ na sektor

Kompleksowa umowa gospodarczo - handlowa (CETA) z Kanadą (15 lutego 2017 roku, Parlament Europejski zagłosował za jej przyjęciem) będzie sprzyjać wymianie handlowej, a przez to pobudzać wzrost gospodarczy i tworzenie miejsc pracy. Otworzy to przed przedsiębiorstwami nowe możliwości. Kanada jest dużym rynkiem eksportowym dla

Europy i krajem bogatym w zasoby naturalne. CETA jest również nowatorska. Nie chodzi w niej tylko o zniesienie cel – uwzględnia też w pełni potrzeby ludzi i środowiska.

CETA:

- zniesie cła (zostanie zniesionych 99% należności celnych, finalnie zniesione cło za eksport osiągnie wartość 500 mln euro na rok),
- pomoże zwiększyć konkurencyjność europejskich przedsiębiorstw w Kanadzie,
- otworzy kanadyjski rynek usług dla unijnych przedsiębiorstw,
- otworzy ryki dla eksportu europejskich produktów spożywczych
- zapewni tradycyjnym europejskim produktom spożywczym ochronę przed kopiowaniem (tzw. chronione oznaczenie geograficzne)
- obniży koszty ponoszone przez unijnych eksporterów, nie obniżając przy tym norm,
- przyniesie korzyści małym i średnim przedsiębiorcom z UE,
- przyniesie korzyści konsumentom,
- ułatwi europejskim specjalistom podejmowanie pracy w Kanadzie (stworzenie wspólnych kwalifikacji),
- stworzy przewidywalne warunki dla inwestorów z UE i Kanady.

Jednocześnie należy pamiętać o tym, iż Kanada to trzeci w kolejności kraj na świecie produkujący żywność GMO budzącą kontrowersję. Jest to też jedna z największych obaw przeciwników CETA - zlanie europejskiego rynku taną żywnością GMO, a tym samym zabranie części rynku. Kolejnym punktem budzącym wątpliwości jest system prywatnego arbitrażu, czyli powołanie instytucji nazywanych ISDS, które mają negocjować kwestie sporne między państwami, a korporacjami. Trybunały ISDS w swoich szeregach będą miały prawników, nie niezawisłych sędziów, co może oznaczać stronniczość. W efekcie firmy będą mogły wpływać na prawodawstwo suwerennych krajów (znany jest przykład z Nowej Zelandii i wycofanie oklejania paczek papierosów ostrzeżeniami o ich szkodliwości dla zdrowia. po groźbach jednego z koncernów tytoniowych, władze wycofały się z tego pomysłu). Następnym aspektem jest nierówne traktowanie podmiotów gospodarczych. Sam fakt wprowadzenia ISDS niesie też innego typu zagrożenie. Mianowicie Polski przedsiębiorca może iść do sądu powszechnego, jeśli uważa, że został źle potraktowany. Kanadyjski będzie miał do wyboru: albo sąd albo ISDS. To daje firmą zza oceanu olbrzymią przewagę. Mogą wywierać presję na władze za pomocą jednego pozwu przed ISDS albo chociaż groźby pozwem.

Podobne kontrowersje budzi negocjowana umowa transatlantycka z USA TTIP czyli (Transatlantic Trade and Investment Partnership - Transatlantyckie Partnerstwo w dziedzinie Handlu i Inwestycji). Zwolennicy umowy twierdzą, że otworzy rynki po obu stronach Atlantyku i da szansę drobnym przedsiębiorcom. Przeciwnicy, że przyniesie rezygnację UE z suwerenności doktrynalnej, regulacji praw oraz norm żywnościowych, co w efekcie spowoduje, że na półkach sklepowych zagoszczą tańsze od rodzimych kurczaki naszpikowane hormonami, a znikną lokalne sądy na rzecz arbitrażu czy ochrona konsumenta. Twierdzą, także że nie chodzi tutaj o dobro statystycznego Kowalskiego lecz o korporacje, które chcą umocnić swoją pozycję i pragną wpływu na prawodawstwo suwerennych krajów. Rządowy program "Rodzina 500+" wyraźnie pomógł napędzić sprzedaż wielu branż. Dane zgromadzone miesiąc po wprowadzeniu programu pokazały pozytywny wpływ programu „Rodzina 500+” na obroty branży handlowej. We wszystkich głównych kategoriach

odnotowano dodatnią dynamikę sprzedaży detalicznej, z czego najwyższe, dwucyfrowe wzrosty miały miejsce w przypadku sprzedaży w sklepach wielobranżowych, odzieży i obuwia, farmaceutyków i kosmetyków, a także dóbr trwałego użytku – samochodów, mebli, RTV i AGD. Program ma też negatywne konsekwencje, ponieważ coraz więcej firm zgłasza niedobór pracowników. Ponieważ dobra sytuacja na rynku pracy sprzyja gospodarstwu domowemu, jednak pracodawcom coraz trudniej jest zapełnić wakaty nawet pomimo zwiększania wynagrodzeń. Dodatkowo, efektem ubocznym programu „Rodzina 500+” jest w niektórych przypadkach porzucanie pracy, zwłaszcza w miejscowościach o niskiej regionalnej średniej wynagrodzeń i wśród rodzin wielodzietnych ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

8.1. Podatek handlowy

Podatek od handlu był czołowym projektem rządu Prawa i Sprawiedliwości. Miał on wspierać drobną przedsiębiorczość i rodzime sklepy, a jednocześnie przynosić do budżetu państwa wyższe zyski od zagranicznych sieci. Jak na razie jednak, za sprawą decyzji wydanej przez Komisję Europejską, podatek ten został wstrzymany do końca 2017 roku.

Komisja Europejska zobowiązała stronę polską do czasowego zawieszenia obowiązywania tzw. podatku od handlu, który został wprowadzony do polskiego systemu fiskalnego z dniem 1 września 2016 roku. Nie będzie on funkcjonował do końca 2017 roku ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

8.2. Decyzja KE

Komisja Europejska zajęła się kwestią wprowadzanego w Polsce podatku od handlu. Szczegółowe postępowanie dotyczące tej sprawy zostało wszczęte przez KE na podstawie decyzji z 19 września 2015 roku. Komisja wskazała, że progresywne stawki podatku oparte na wielkości przychodów powodują niesprawiedliwe obciążenie przedsiębiorców nową daniną. Przyznają firmom o niskich przychodach automatyczną przewagę nad konkurentami, którzy zmuszeni są do opłacania podatku.

Z tego względu Komisja Europejska zobowiązała Polskę do zawieszenia stosowania podatku od sprzedaży detalicznej do czasu zakończenia analiz prawnych. KE nie kwestionuje prawa Polski do kształtowania polityki fiskalnej, ale przypomina, że system podatkowy musi być zgodny z prawem unijnym, w tym z zasadami pomocy państwa ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

8.3. Zawieszenie nowo wprowadzonego podatku

Na mocy ustawy z dnia 6 lipca 2016 roku o podatku od sprzedaży detalicznej, wprowadzono w życie w Polsce podatek od handlu. Wszedł on do polskiego systemu podatkowego 1 września 2016 roku i miał zastosowanie do przychodów ze sprzedaży detalicznej osiągniętych od tego dnia. Podatnicy, którzy osiągnęli w danym miesiącu przychód ze sprzedaży detalicznej w wysokości przekraczającej 17 mln zł, musieli złożyć w terminie do 25 października 2016 roku deklarację podatkową o wysokości podatku. Ponadto trzeba było obliczyć i wpłacić podatek na rachunek urzędy skarbowego.

Tymczasem wprowadzono projekt nowelizacji przepisów ustawy o sprzedaży detalicznej i odłożono w czasie zastosowanie nowej daniny do 1 stycznia 2018 roku.

W konsekwencji potencjalni podatnicy podatku handlowego nie muszą składać deklaracji podatkowych o jego wysokości i opłacać go na rzecz fiskusa, bez względu na wysokość przychodów ze sprzedaży detalicznej osiągniętych w okresie od września 2016 roku do grudnia 2017 roku.

W tym czasie Komisja Europejska wyda ostateczną decyzję w sprawie możliwości ponownego aktywowania w Polsce podatku od handlu. Dzięki temu skarb państwa nie stanie przed ryzykiem dokonania zwrotu wraz z odsetkami wpłaconego podatku, jeśli KE orzeknie, że przepisy ustawy o podatku od sprzedaży detalicznej są niezgodne z rynkiem wewnętrznym ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

8.4. Zmiany w akcyzie

W roku 2017 został zaproponowany projekt zmian dotyczący wysokości akcyzy od aut nowych i używanych sprowadzanych z zagranicy. Obecnie projekt ten został skierowany do Sejmu do I czytania, na chwilę obecną nie ma decyzji o jego uznaniu. Jednakże prawdopodobieństwo jego przyjęcia jest bardzo duże.

Jak wynika z obserwacji rynku ponad połowa aut sprowadzanych do Polski to samochody starsze niż 10 lat. Z wyliczeń instytutu Samar wynika, że do końca sierpnia 2016r. wpływy z akcyzy od używanych aut z importu wyniosły 658,3 mln zł. Ale gdyby zastosować nowe stawki, to byłoby to 1,36 mld zł. Przesłanką do zmiany wysokości akcyzy były liczne procedury mające na celu zaniżenie wartości samochodu, co w efekcie zaniżało podstawę opodatkowania. Wielokrotnie dochodziło do wymiany poszczególnych części pojazdu na zużyte lub zniszczone, a co za tym idzie - biegli rzeczoznawcy określali niższą wartość auta. Dotychczasowa stawka akcyzy rozróżniała wysokość opłaty według pojemności silnika. Dla pojazdów poniżej 2 litrów obowiązująca stawka wynosiła 3,1%, natomiast dla posiadaczy silników o pojemności większej niż 2 litry - 18,6%.

Dlatego też podstawa opodatkowania nie będzie określana, jak do tej pory, na podstawie wartości auta, ale będzie uzależniona od pojemności silnika, roku produkcji oraz poziomu spalania.

Fiskus chce wprowadzić osiem kategorii pojemności silnika, w każdej podnosząc kwotę podatku. Proponuje też zróżnicować stawki akcyzy w czterech kategoriach wiekowych aut. Najniższe dla aut wyprodukowanych w 2016 r., a najwyższe dla pojazdów wyprodukowanych w 2004 r. lub wcześniej. Podsumowując stawek akcyzy będzie 32, zważając na wymienione kategorie. Z akcyzy zwolnione mają być samochody elektryczne, w przypadku samochodów z napędem hybrydowym - naliczona akcyza będzie dla takich samochodów pomniejszana o 20% ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

Znane już są propozycje wysokości opłat, które przedstawia poniższa tabela nr 3.

Tabela 3. Zmiany w akcyzie

Pojemność silnika (w cm ³)	Rok produkcji			
	od 2016	2010 - 2015	2005-2009	2004 i starsze
poniżej 1199	424 zł	474 zł	524 zł	574 zł
1200-1499	638 zł	820 zł	1230 zł	1476 zł
1500-1999	1072 zł	1378 zł	2067 zł	2481 zł
2000-2499	1772 zł	2278 zł	3417 zł	4101 zł
2500-2999	3025 zł	3592 zł	5388 zł	6466 zł
3000-3499	4753 zł	5281 zł	7922 zł	9506 zł
3500-3999	6328 zł	7031 zł	10547 zł	12656 zł
4000 i więcej	12664 zł	14664 zł	16644 zł	18664 zł

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

W celu wyliczenia akcyzy stosuje się odpowiednio wzór na akcyzę od auta w 2017 roku:

$$P = S \times (1 - D)$$

gdzie:

P – szukana kwota akcyzy wyrażona w polskich złotych;

S – stawka akcyzy uzależniona od rocznika auta lub normy emisji spalin, które ono spełnia;

D- współczynnik deprecjacji- czyli spadku wartości samochodu, uwzględnia jego wiek wyrażony w miesiącach liczony od czasu pierwszej rejestracji. Dane zostały podane w tabeli nr 4.

Tabela 4. Współczynnik deprecjacji

Czas liczony od pierwszej rejestracji (w miesiącach)	Współczynnik deprecjacji [D] (poprzedni wskaźnik)
2 i poniżej	0,03 (0,06)
od 3 do 4	0,08 (0,10)
od 5 do 6	0,12 (0,14)
od 7 do 12	0,18 (0,20)
od 13 do 24	0,25 (0,31)
od 25 do 36	0,35 (0,41)
od 37 do 48	0,45 (0,49)

od 49 do 60	0,55 (0,56)
od 61 do 72	0,60 (0,62)
od 73 do 84	0,65 (0,68)
od 85 do 96	0,70 (0,72)
od 97 do 108	0,75 (0,76)
od 109 do 120	0,78 (0,79)
od 121 do 132	0,82
od 133 do 144	0,84 (0,85)
od 145 do 156	0,86 (0,87)
od 157 do 168	0,88 (0,89)
169 i więcej	0,90 (bez zmian)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

8.5. Zmiany w OC

W latach 2011-2016 łączna strata w OC wyniosła blisko 4 mld zł. Po III kwartale 2016 roku strata ubezpieczycieli w ubezpieczeniach komunikacyjnych OC/AC sięgnęła 806 mln zł.

Wyższe ceny w 2017 r. są wynikiem nacisku Komisji Nadzoru Finansowego. Komisja twierdzi, że z roku na rok mamy do czynienia z większą ilością wypadków, co powoduje, że ubezpieczyciele wypłacają duże odszkodowania. Wpływ również ma drożejąca infrastruktura drogowa.

Wzrost stawki między rokiem 2015 a 2016 wynosił 53%, natomiast między lipcem a wrześniem 2016r. przyrost wynosił średnio o 16,4%. Tegoroczne stawki OC wzrosną średnio o 36 %, a w skrajnych przypadkach nawet o 500 %. Poniżej przedstawiono przykładowe średnie stawki OC.

W 2017 wzrastają też kary za brak ważnego OC wszystkich rodzajów pojazdów. Wysokość kary za brak OC wyliczana jest na podstawie płacy minimalnej, która 1 stycznia 2017 roku wzrosła, więc automatycznie podniesiono też grzywnę dla kierowców bez ważnego ubezpieczenia [www5].

Dla zapominalskich jeżdżących bez ważnego OC powyżej 14 dni, przewidziano kary:

- Dla samochodów ciężarowych - 6 tys. zł (+450zł wzrost od poprzedniego roku)
- Dla samochodów osobowych – 4 tys. zł (+300zł wzrost od poprzednie roku 2016r.).

Szczegółowe kary przedstawiono poniżej [www5].

Samochody osobowe:

- kara za brak OC poniżej 3 dni: 800 zł
- kara za brak OC 3-14 dni: 2 tys. zł
- kara za brak OC powyżej 14 dni: 4 tys. zł

Samochody ciężarowe:

- kara za brak OC poniżej 3 dni: 1,2 tys. zł
- kara za brak OC 3-14 dni: 3 tys. zł
- kara za brak OC powyżej 14 dni: 6 tys. zł

Pozostałe pojazdy:

- kara za brak OC poniżej 3 dni: 130 zł
- kara za brak OC 3-14 dni: 340 zł
- kara za brak OC powyżej 14 dni: 670 zł

8.6. Zakaz handlu w niedziele

Projekt ustawy zakazującej handlu w niedzielę złożony przez NSZZ Solidarność miałby obowiązywać od października. Ograniczenia miałyby być wprowadzane stopniowo - początkowo miałyby dotyczyć jednej lub dwóch niedziel w miesiącu. Jednak ta zaproponowana stopniowa metoda wprowadzania zmian, tak samo jak sam projekt nie przypadł do gustu Polskiej Organizacji Handlu i Dystrybucji, rząd także wyraził dezaprobatę dla tego sposobu wprowadzenia ustawy. Właściciele sklepów zgłaszają niezadowolenie z tego pomysłu argumentując to spadkiem dochodów i koniecznością zwolnień - jak szacują eksperci, zakaz handlu w niedzielę może spowodować, że pracę straci 36 tys. osób. Roczne obroty branży mogą spaść o niemal 10 mld zł.

Na wprowadzeniu ustawy w życie skorzystają przede wszystkim osoby pracujące w sklepach, jak również właściciele małych sklepów, którzy mogliby prowadzić swoją działalność w niedzielę pod warunkiem, że sami wcielili by się w rolę sprzedawców - tak jak ma to miejsce obecnie w dni ustawowo wolne od pracy [Paździor, 2015, ss. 69-80].

9. Analiza SWOT dla branży oraz wstępna analiza sektora handlowego – zakończenie**Tabela 5. Analiza SWOT dla branży**

Słabe strony	Mocne strony
• Wielokanałowość (niepodołanie oczekiwaniom klientów) • Niskie marże • Silna konkurencja • Zaległości wobec kontrahentów i banków przekraczające 990 mln zł • Podwyżki płacy minimalnej oraz godzinowych stawek wynagrodzenia • Niewypłacalność kontrahentów	• Wartość przychodów ze sprzedaży w cenach bieżących jest większa niż w roku poprzednim (w tym działalność hurtowa stanowiła 58,7%) • Wielokanałowość (możliwość większej sprzedaży) • Aktywność w mediach społecznościowych • Wzrost zatrudnienia w I kw. 2017r. (o +9%) • Ciągły wzrost wydatków na promocję
Zagrożenia	Szanse
• Wzrost świadomości klientów (wydłużony czas porównywania produktów) • Negatywne opinie klientów w mediach społecznościowych mogą zahamować	• Spersonalizowana i ukierunkowana reklama pozwoli podnieść poziom sprzedaży oraz zachęci niezdecydowanych • Wg opinii publicznej najbardziej atrakcyjne

sprzedaż - Klienci wybierają zawsze cenę i wygodę (nie zawsze jest to jakość) - Regulacje prawne (podatek handlowy/od sprzedaży, ustawa o przewadze kontraktowej) - Możliwe ograniczenia w sprzedaży alkoholu - Zmiany legislacyjne (zmiany w sprzedaży leków OTC, zbieranie danych przez ministerstwo z kas fiskalnych i ich kosztowna wymiana, systemy śledzenia wyrobów tytoniowych czy ograniczenie handlu w niedziele) - Zalanie rynku żywnościowego produktami GMO z Kanady i USA	jest prowadzenie działalności handlowej - Program 500+ (zwiększający popyt konsumentów) - Zwiększony popyt i stabilny wzrost gospodarczy w Polsce - Umowa handlowo-gospodarcza z Kanadą otwiera nowe rynki zbytu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie.

Tabela 6. Wstępna analiza sektora handlowego

	2013			2014			2015		
	Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-249	Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-246	Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-249
	w milionach złotych								
Przychody z całokształtu działalności	2 843 726,70	871 295,3	205 774,50	2 920 069,80	894 041,90	210 814,5 1	3 017 976,20	917 520,50	219 832,40
Przychody ze sprzedaży produktów	1 576 173,80	556 13,5	14 068,50	1 630 662,80	57 432,60	6 090,10	1 699 035,30	58 659,30	15 940,10
Przychody ze sprzedaży towarów i materiałów	1 174 362,60	80 111,8	188 334,90	1 193 137,70	823 132,50	191 178,20	1 228 986,90	845 059,10	199 810,00
Pozostałe przychody operacyjne	53 477,00	8 967,00	2 201,50	49 975,10	7 594,50	1 860,60	50 232,00	8 390,00	2 549,30
Przychody finansowe	39 713,20	5 596,70	1 169,70	46 294,20	5 882,30	1 685,60	39 721,90	5 412,20	1 533,00
Koszty uzyskania przychodów z całokształtu działalności	2 716 860,60	849 921,80	200 838,90	2 792 419,60	871 083,60	204 233,50	2 884 629,30	892 888,40	213 308,20
Koszt własny sprzedanych produktów	1 639 999,60	167 678,00	32 823,50	1 691 040,70	173 923,00	35 027,00	1 761 578,30	180 511,50	36 519,70
Wartość sprzedanych towarów i materiałów	993 532,90	667 554,00	164 876,80	1 006 412,80	681 921,90	165 819,40	1 031 766,10	696 694,60	173 451,30
Pozostałe koszty operacyjne	40 003,10	7 062,00	1 696,70	39 937,80	7 815,20	1 596,30	41 315,70	8 127,30	1 578,30
Koszty finansowe	43 325,10	7 627,80	1 442,00	55 028,20	7 423,50	1 790,90	49 960,20	7 555,00	1 758,90

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

Tabela 7. Wstępna analiza sektora handlowego (cd.)

	Udział handlu hurtowego - liczba pracujących 50-249 - w gospodarce i sektorze								
	2013			2014			2015		
	Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-249	Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-249	Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-249
	w milionach złotych								
Przychody z całokształtu działalności	7,24%	23,62%	205 774,50	7,22%	23,58%	210 814,5 1	7,28%	23,96%	219 832,40
Przychody ze sprzedaży produktów	0,89%	25,30%	14 068,50	0,37%	10,60%	6 090,10	0,94%	27,17%	15 940,10
Przychody ze sprzedaży towarów i materiałów	16,04%	23,51%	188 334,90	16,02%	23,23%	191 178,20	16,26%	23,64%	199 810,00
Pozostałe przychody operacyjne	4,12%	24,55%	2 201,50	3,72%	24,50%	1 860,60	5,08%	30,38%	2 549,30
Przychody finansowe	2,95%	20,90%	1 169,70	3,64%	28,66%	1 685,60	3,86%	28,32%	1 533,00
Koszty uzyskania przychodów z całokształtu działalności	7,39%	23,63%	200 838,90	7,31%	23,45%	204 233,50	7,39%	23,89%	213 308,20
Koszt własny sprzedanych produktów	2,00%	19,58%	32 823,50	2,07%	20,14%	35 027,00	2,07%	20,23%	36 519,70
Wartość sprzedanych towarów i materiałów	16,60%	24,70%	164 876,80	16,48%	24,32%	165 819,40	16,81%	24,90%	173 451,30
Pozostałe koszty operacyjne	4,24%	24,03%	1 696,70	4,00%	20,43%	1 596,30	3,82%	19,42%	1 578,30
Koszty finansowe	3,33%	18,90%	1 442,00	3,25%	24,12%	1 790,90	3,52%	23,28%	1 758,90

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

W analizowanym okresie czasu wysokość przychodów z całokształtu działalności w branży handlu hurtowego w firmach zatrudniających 50-249 pracowników rósł.

Przychód w 2013 roku stanowił 7,24% ogółu przychodów ze wszystkich sektorów i 23,62% przychodów uzyskanych w sektorze z wyłączeniem handlu pojazdami samochodowymi. Między 2013 a 2014 nastąpił wzrost przychodów o 5 040 010 zł, co stanowiło 2,45% ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

W 2014 roku przychód branży handlu hurtowego stanowił 7,22% ogółu przychodów ze wszystkich sektorów oraz 23,58% przychodów osiągniętych w sektorze handlu z wyłączeniem handlu pojazdami samochodowymi. Wzrost przychodów między 2015 a 2014 rokiem wyniósł 9 017 890 zł, co stanowiło 4,28%.

Rok 2015 był rokiem o najwyższych przychodach, wyniosły one 219 832 400 zł, co stanowiło 7,28% ogółu przychodów uzyskanych w gospodarce oraz 23,96% przychodów uzyskanych w sektorze handlowym z wyłączeniem handlu pojazdami samochodowymi.

Równomiernie ze wzrostem przychodów z całokształtu działalności rosły także koszty uzyskania przychodów. Uplasowały się na poziomie 200 838 900 zł w 2013 roku, 204 233 500 zł oraz w 2015 wyniosły 213 308 200 zł ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

Tabela 8. Liczba działalności gospodarczych

Liczba jednostek								
2013			2014			2015		
Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-249	Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-249	Ogółem	Handel hurtowy i detaliczny	Handel hurtowy - liczba pracujących 50-249
50 888,00	13 500,00	1 402,00	50 852,00	13 533,00	1 398,00	49 934,00	13 449,00	1 441,00

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

Liczba wszystkich działalności gospodarczych w analizowanym okresie czasu spadała, między rokiem 2013 a 2014 był to spadek o 36 jednostek. Między rokiem 2014 a 2015 był to spadek o 918 jednostek (tabela nr 8).

W branży handlu hurtowego w przedsiębiorstwach zatrudniających 50-249 pracowników, między rokiem 2013 a 2014 również nastąpił spadek o 4 jednostki, natomiast między 2014 a 2015 ilość jednostek wzrosła o 43 ([www1]; [www2]; [www3]; [www4]).

Bibliografia:

1. Adamska A., Mączyńska - Ziemacka E. (2013), *Upadłości, bankructwa i naprawa przedsiębiorstw. Wybrane zagadnienia*, Szkoła Główna Handlowa -Oficyna Wydawnicza, Warszawa, ss.57-69.
2. Bławat F. (2004), *Przetrwanie i rozwój małych i średnich przedsiębiorstw*, Scientific Publishing Group, Gdańsk, ss.23-29.
3. Cwynar A., Cwynar W. (2007), *Kreowanie wartości spółki przez długoterminowe decyzje finansowe*, Polska Akademia Rachunkowości – Wyd. WSiLiZ, Warszawa – Rzeszów, ss.87-89.
4. Daszkiewicz N. (red.) (2007), *Małe i średnie przedsiębiorstwa. Szanse i zagrożenia rozwoju*, CeDeWu, Warszawa, ss. 98-104.
5. Harasim J. (2010), *Zewnętrzne źródła finansowania mikroprzedsiębiorstw w warunkach kryzysu*, w: A. Bielawska, A. Szopa (red.), *Uwarunkowania rynkowe rozwoju mikro i małych przedsiębiorstw – Mikrofirma 2010*, Szczecin, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, ss. 142-149.
6. Jajuga K. (2007), *Elementy nauki o finansach. Kategorie i instrumenty finansowe*, PWE, Warszawa, ss. 47-58.
7. Korol T. (2010), *Systemy ostrzegania przedsiębiorstw przed ryzykiem upadłości*, Oficyna a Wolters Kluwer business, ss.75-89.
8. Paździor A. (2015), *Zarządzanie wartością współczesnego przedsiębiorstwa*, Politechnika Lubelska, Lublin, ss. 69-80.
9. Raport *Rynek wewnętrzny w 2012 r.*, Główny Urząd Statystyczny: stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/.../rynek_wewnetrzny_w_2012_r.pdf 9, data dostępu: 08.10.2019, (www1).
10. Raport *Rynek wewnętrzny w 2013 r.*, Główny Urząd Statystyczny: stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/.../rynek_wewnetrzny_w_2013_r.pdf, data dostępu: 08.10.2019, (www2).
11. Raport *Rynek wewnętrzny w 2014 r.*, Główny Urząd Statystyczny: stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/.../rynek_wewnetrzny_w_2014_r.pdf, data dostępu: 08.10.2019, (www3).
12. Raport *Rynek wewnętrzny w 2015 r.*, Główny Urząd Statystyczny: stat.gov.pl/download/gfx/portalinformacyjny/.../rynek_wewnetrzny_w_2015_r.pdf, data dostępu: 08.10.2019, (www4).
13. Regester M., Larkin J., Ciszewska M. (2005), *Zarządzanie kryzysem*, Polskie Wydaw. Ekonomiczne, Warszawa, ss. 56-59.

14. Strona internetowa GPW.pl: https://www.gpw.pl/lista_spolek, data dostępu: 08.10.2019, (www5).

11. WPŁYW I ZNACZENIE WYBORU DONALDA TRUMPA NA POLITYKĘ ZAGRANICZNĄ STANÓW ZJEDNOCZONYCH ORAZ JEJ KONSEKWENCJE DLA UNII EUROPEJSKIEJ

Dawid Sawa

Uniwersytet Łódzki

Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych

ul. Składowa 43

90-127 Łódź

Streszczenie: Artykuł stanowi o Pakcie Północnoatlantyckim, a co za tym idzie także o polityce zagranicznej Donalda Trumpa, nowej administracji w Białym Domu. To wszystko styka się z polityką obronną Unii Europejskiej. Artykuł przedstawia stanowisko nowego gospodarza Białego Domu względem Unii Europejskiej, które zasadniczo różni się od tego co mówił o tej organizacji międzynarodowej poprzedni Prezydent Barack Obama.

Słowa kluczowe: Stany Zjednoczone, Unia Europejska, Pakt Północnoatlantycki, armia europejska, obronność.

1. Problemy i wyzwania Paktu Północnoatlantyckiego po aneksji Krymu przez Rosję

Administracja prezydenta Obamy wycofała się z idei instalacji w Europie elementów tarczy antyrakietowej kładąc nacisk na zupełnie inne sprawy i obszary. [Pastusiak, 2016, s. 537] jest zdania, że: „Obama wielokrotnie powtarzał, że będzie w większym stopniu w swojej polityce globalnej stosował tzw. miękką władzę („soft power”), a więc dyplomację, w przeciwieństwie do tzw. twardej władzy („hard power”), a więc siły militarnej, do której często uciekał się jego poprzednik w Białym Domu. Następnego dnia po zaprzysiężeniu, 21 stycznia, Obama odbył telefoniczną rozmowę z czołowymi politykami Bliskiego Wschodu, m. in. z prezydentem Autonomii Palestyńskiej, Egiptu, premierem Izraela i królem Jordanii – co zapowiadało, że nowy prezydent będzie starał się uruchomić proces pokojowy na Bliskim Wschodzie”.

Aneksja Krymu sprawiła, że NATO zrewidowało swoje podejście do kwestii bezpieczeństwa. Zmianie uległa także sprawa Rosji, która przyczyniając się do destabilizacji we wschodniej Ukrainie ewidentnie nie kryje swoich imperialnych ambicji. Pakt Północnoatlantycki po tym wydarzeniu wyraźnie się „ocknął”, potwierdził to szczyt w Newport w 2014 roku oraz w Warszawie w 2016 roku, którego postanowienia odnoszą się nie tylko do obszaru europejskiego, dotyczą kwestii walki z Państwem Islamskim, czy przedłużenie działań w państwie afgańskim po 2016 roku. Dotyczą także współpracy pomiędzy Unią Europejską, a Sojuszem Północnoatlantyckim [<http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/958812,8-kluczowych-postanowien-szczytu-nato-punkt-po-punkcie-podsumowanie.html>]. W kontekście europejskim szczyt w Warszawie poświęcony był w dużej mierze Europie Środkowo-Wschodniej i militarnej obecności szeroko rozumianego NATO.

2. Zdezaktualizowana idea Paktu Północnoatlantyckiego, a „nowa-stara” koncepcja europejska polityki obronnej

Redefinicja Paktu Północnoatlantyckiego w dużej mierze związana jest z kampanijnym przekazem urzędującego prezydenta Trumpa, który bardzo mocno zaakcentował fakt przekazywania większych środków na obronę (2% PKB), co może być sporym utrudnieniem dla biedniejszych państw Sojuszu, sprawę tę może utrudniać zmaganie się tego podmiotu z wieloma problemami. Tu na pierwszy plan wysuwają się kłopoty o charakterze ekonomicznym. To one mogą sprawić, że określony kraj będzie miał bardzo duży problem, aby sprostać obrotnemu wyzwaniu. To oczywiście hipoteza acz w dobie współczesnego dynamizmu bardzo prawdopodobna. Czy to zatem oznacza pozostawienie tych państw samym sobie? Miejmy nadzieję, że tak nie będzie, to by mogło oznaczać nową zimną wojnę, nowy podział Europy i Świata. Choć nie tylko, mogłoby także jeszcze bardziej niż ma to miejsce obecnie pogłębić procesy dezintegracyjne, ponieważ tak zwane „egoizmy narodowe” przybrałyby na sile doprowadzając do uzurpowania sobie prawa komu bardziej należy się przysłowiowa „ochrona”? Intencja prezydenta Donalda Trumpa jest zrozumiała, ale bardziej z perspektywy państwa bogatego, lub takiego, które przed strachem ze strony potencjalnego wroga, którym w przypadku Europy Środkowo – Wschodniej jest Rosja „nadwyrężają” własne budżety w celu sprostania wyzwaniu. Pozostałe podmioty mogą nie zrozumieć problemu związanego z wydatkami na obronność.

Co Stany Zjednoczone ustami prezydenta Donalda Trumpa chcą osiągnąć wprowadzając pewne zapisy, ustalenia, które dla niektórych państw, mogą okazać się bardzo restrykcyjne? Być może chodzi o to, aby takim działaniem zmobilizować państwa kontynentu europejskiego do większej aktywności, lub uświadomić im, że powinny liczyć tylko na siebie?

Wielki niepokój, już teraz można dostrzec na linii coraz ściślejszego sojuszu pomiędzy Rosją, a Turcją. Ten drugi podmiot należy do Paktu Północnoatlantyckiego, ma liczną armię i doskonałe położenie geopolityczne [Skrzypczak, 2017, s. 73]. To zagrożenie może paradoksalnie stać się nadzieją na wcześniej wspomniane „ocknięcie” [Skrzypczak, 2017, s. 73]. [Skrzypczak, 2017, s. 73] w tej kwestii zajmuje określone stanowisko pisząc: „czy Europa z tych kryzysów wyjdzie obronną ręką? Wiele na to wskazuje, ponieważ Putin nie przewidział wszystkich konsekwencji. Jego groźne „pomruki” najbardziej serio potraktowały państwa bałtyckie, przede wszystkim Skandynawia. Jak nigdy przedtem, nasi sąsiedzi z północy połączyli wojskowe wysiłki przeciwko potencjalnemu zagrożeniu płynącemu z Rosji. Dziś wiążą swoje bezpieczeństwo ze ścisłą współpracą z NATO. Determinacja Szwecji skłoniła nawet Sojusz Północnoatlantycki do włączenia jej w swoje systemy obrony. W wypadku agresji na którekolwiek państwo w rejonie Bałtyku Szwecja stanie po stronie NATO. A dysponuje ona znaczącym i nowoczesnym potencjałem militarnym. Szwedzi aktywnie uczestniczą też w ćwiczeniach Sojuszu. To wyraźny sygnał dla Moskwy”.

Podczas wspomnianego wcześniej Szczytu NATO w Warszawie w 2016 roku padła istotna i kluczowa deklaracja ważna przede wszystkim dla Państw Europy Środkowo – Wschodniej. Rzecz dotyczy stałego rozlokowania wojsk Sojuszu na terenie wyżej wspomnianego obszaru. Prezydent Trump potwierdził oraz wprowadził w czyn wcześniejsze ustalenia, związane w tym przypadku akurat z rozlokowaniem wojsk amerykańskich w liczbie 1000 żołnierzy.

Jak pokazują wcześniejsze akapity realne bezpieczeństwo jest możliwe tylko w ramach Paktu Północnoatlantyckiego, z przewodnią rolą Stanów Zjednoczonych, ponieważ po pierwsze to one uchodzą za gwarant stabilności obronnej, a po drugie w ramach zmieniającej się Unii Europejskiej, pogrążonej w wielu kryzysach, trudno wypracować jednolite stanowisko, dlatego potrzebne jest NATO silne sumą wszystkich swych członków.

3. Nowy prezydent Stanów Zjednoczonych a Unii Europejska

Zwycięstwo Donald Trumpa w Stanach Zjednoczonych zbiegło się w czasie z różnymi wydarzeniami na arenie międzynarodowej, jednym z nich jest wspomniany proces dezintegracyjny projektu o nazwie Unia Europejska, czego dowodem może być chociażby referendum w Wielkiej Brytanii związane z opuszczeniem przez ten kraj wcześniej wspomnianej organizacji międzynarodowej. W czerwcu 2016 roku obywatele powyższego podmiotu zagłosowali za wyjściem ze struktur europejskich. Choć finalnie stało się to w 2020 roku to w dalszym ciągu wszystkie szczegóły nie są doprecyzowane i nie wiadomo jak będzie wyglądało pożegnanie Brytyjczyków z Unią Europejską?

Niepewna przyszłość czeka też Hiszpanię, które boryka się ruchami separatystycznymi, najbardziej głośny i aktualny dotyczy Katalonii jednego z najbardziej zamożnego regionu Hiszpanii, gdzie klub piłkarski FC Barcelona stanowił i nadal stanowi wyznacznik pewnego myślenia o niepodległości. Niech za punkt wyjścia posłuży rok 1951, kiedy kibice wychodząc z wygranego meczu z Racingiem Santander (2:1) uczestniczyli w bojkocie należących do Hiszpanii tramwajów [Domosławski, 2017, s. 42]. Dodatkowo, kiedy przyjrzymy się aktualnemu składowi FC Barcelona to dostrzeżemy sytuację, którą śmiało można określić mianem kosmopolityzmu. W składzie tego klubu, grali, lub grają piłkarze, pochodzący z Argentyny, Francji, Portugalii, Holandii, czy Danii, a mimo to aktualny stan rzeczy jest taki, że Katalończyków cechuje nacjonalizm [Domosławski, 2017, s. 43]. Jak należy rozumieć taki stan rzeczy? [Domosławski, 2017, s. 43] uważa, że: „kosmopolici z Katalonii i Barcy kojarzą się dziś – w dniach konfliktu wokół aspiracji Katalończyków do niepodległości – bardziej z nacjonalizmem niż otwartością wolną od niepodległości - bardziej z nacjonalizmem niż otwartością wolną od narodowych guseł. Klub i wielu jego kibiców wspierają aspiracje niepodległościowe. Czy to sprzeczność? Jak pogodzić kosmopolityzm z nacjonalizmem? Okazuje się, że można. „Katalonizm” – ten osobliwy nacjonalizm bez ksenofobii (z wyjątkiem wrogości do agresywnej Hiszpanii) dopuszcza nie – swojaków i nie zagląda ludziom w metryki przodków. Włącza nie wyklucza. Katalończykami stali się założyciel klubu Szwajcar Gamper, Holender Cruyff, który dał synowi katalońskie imię Jordi, obecny kapitan drużyna Hiszpan Andres Iniesta oraz striker Barcy o bułgarskich korzeniach Christo Stoiczkow, który domagał się utworzenia osobnej reprezentacji piłkarskiej Katalonii”. Oprócz Katalonii niepokój zauważalny jest w innych regionach Hiszpanii, za przykład niech posłuży Baskonia. Eskalacja sporu w Katalonii w perspektywie kilku następnych lat może przynieść całemu państwu hiszpańskiemu ogromne straty ekonomiczne skutkujące dezintegracją całego obszaru.

Kolejny kraj to Francja i należąca do niej Korsyka, silnie walcząca o niepodległość, stosująca terror jako główne narzędzie wpływu. Półwysep Apeniński również nie jest wolny od działań odśrodkowych. Na tym obszarze aż cztery regiony walczą o niepodległość: Lombardzcy, Friulowie, Tyrolczycy oraz Wenecjanie. To właśnie te obszary pragną wybić

się na niezależność. W rejonie Europy Środkowo – Wschodniej to Morawianie i Ślązacy, ci ostatni bardzo nieprzychylnie wypowiedzieli się o władzy w Madrycie, która według ich opinii zastosowała „niedopuszczalne represje” [Przybylski, 2017, s. 74 – 76]. To wszystko pokazuje, że nie tylko jesteśmy daleko od budowania konsensusu politycznego, ale także terytorialnego.

Istotnym pytaniem w tej kwestii jest: jak na dezintegrującą się Europę, spoglądają Stany Zjednoczone, a konkretnie prezydent Donald Trump? Zanim padnie odpowiedź warto się zastanowić jak zachowywał się jego poprzednik, czyli prezydent Barack Obama, który w przeciwieństwie do obecnej głowy państwa inaczej zapatrywał się na Unię Europejską. Niech za przykład posłuży sprawa kryzysu greckiego i jej potężnego zadłużenia, gdzie w 2015 roku dyplomacja amerykańska, dążyła do jego redukcji. Kolejna sprawa dotyczy wspomnianego referendum brytyjskiego. Administracja Baracka Obamy zabiegała i starała się przekonać zarówno polityków jak i obywateli brytyjskich, aby ci zagłosowali za pozostaniem w strukturach europejskich, jak wiadomo Brytyjczycy zdecydowali inaczej [<http://www.rp.pl/Publicystyka/302029833-Donald-Trump-rozbija-Unie-Europejska.html>].

Przeciwnie stanowisko ma administracja prezydenta Donalda Trumpa. Zdaniem [Grosse,]: „Trump uznał projekt europejski za wehikuł dla rosnącej potęgi Niemiec, a także postawił znak równości między Władimirem Putinem i Angelą Merkel, twierdząc, że ma do nich ten sam poziom zaufania. Dla kanclerz Niemiec i innych polityków tego kraju wypowiedzi te były szokiem. Sprawą kluczową jest, czy są one tylko odbiciem temperamentu amerykańskiego prezydenta, czy też zapowiadają zwrot polityki USA wobec integracji europejskiej i samych Niemiec”.

4. Międzymorze i możliwy wkład Stanów Zjednoczonych w jego rozwój. Koncepcja będącą odpowiedzią na dezintegrującą się Unię Europejską

W lipcu 2017 roku do Polski przyjechał prezydent Donald Trump, który wystąpił z wzniosłym przekazem. W swoim przemówieniu podkreślił rolę i rangę Polski i Polaków na arenie międzynarodowej nie tylko współcześnie, ale także historycznie.

Dezintegrująca się Unia Europejska może mieć dobrą i ciekawą alternatywę w postaci Międzymorza, a Niemcy potencjalnego rywala, ponieważ to one w Unii wyznaczają kierunki jej działania, co z definicji prowadzi do sporów. Ci, którzy się z tym nie zgadzają mają do wyboru inną drogę rozwoju.

Międzymorze powstaje nie tylko w ewentualnej alternatywie do Unii Europejskiej, ale przede wszystkim do Rosji, dlatego przysłowiowe sprawowanie pieczy przez Stany Zjednoczone jest tak ważne. Państwa do niej należące nie chcą ponownie czuć się zagrożone, w dodatku jeśli słyszą, że NATO jest przestarzałe. [Chodakiewicz 2017, s. 432] zauważa, że: „dopóki Międzymorze – ba, cały obszar postsowiecki w Europie – nie nauczy się solidarnie współdziałać, marne są jego perspektywy na przyszłość. Żadne państwo powstałe na gruzach Związku Sowieckiego nie jest w stanie stawić czoła Rosji samodzielnie. Bez ścisłej współpracy prędej, czy później zostaną pokonane. Dlatego oczywiste jest też, że demontaż UE i realizacja wizji Stowarzyszenia Mont Pèlerin – wolnego handlu i otwartych granic bez ponadnarodowej biurokracji – chociaż brzmi kusząco, nie rozwiązałaby krajowych i regionalnych problemów z bezpieczeństwem Międzymorza”. Jedność jest kluczowa, ponieważ zapewnia monolit danej organizacji. Nie można o nim mówić w kontekście Unii

Europejskiej, która na przykład energetycznie „rozgrywana” jest przez Rosję i która może czynić to samo względem Międzymorza, dlatego wszystkie państwa w ramach nowego bytu powinny być jednomyślne.

Niepokojącym sygnałem jest deklaracja prezydent Chorwacji, która po spotkaniu w Soczi z prezydentem Władimirem Putinem, oświadczyła, że nie widzi problemu, aby Rosja oraz Międzymorze ze sobą współpracowały, czy zatem mamy do czynienia z demontażem także i tej organizacji? [<http://nczas.com/wiadomosci/europa/prezydent-chorwacji-optimistycznie-o-wspolpracy-w-ramach-miedzymorza-jezeli-rosja-chce-wspolpracowac-dlaczego-nie/>]. Być może jest to pokłosiem przeznaczania większej sumy pieniędzy na obronę, z czym Zagrzeb może mieć problem, tym samym, aby uniknąć hipotetycznego ataku próbuje się „bratać” z Kremlem. Jeśli tak jest to niewątpliwie będzie to działać na niekorzyść całego projektu, w który na początku energetycznie ma w planach zaangażować się Waszyngton.

Trójmorze to interesujący projekt przede wszystkim pod względem energetycznym, ale nie tylko. Silną podstawą może być stała lokacja wojsk amerykańskich na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej, dzięki temu zostanie stworzona infrastruktura wojskowa mogąca być gwarantem nowej organizacji. To jednak nie może wyłączyć Unii Europejskiej i NATO z dyskursu na temat obrony i ochrony wszystkich jej członków. Trójmorze w kwestii ochrony musi być przedłużeniem i funkcjonować w ramach Paktu Północnoatlantyckiego.

Odnosnie zagadnienia energetycznego warto odnotować, że wsparcie dla wspomnianego projektu już wykazują wspomniane Stany Zjednoczone, które postanowiły przekazać środki pieniężne wynoszące do 1 mld dolarów w celu pobudzenia nieprywatnych inwestycji o charakterze energetycznym [<https://forsal.pl/artykuly/1454163,usa-przekaza-do-1-mld-dol-krajom-trojmorza-na-inwestycje-energetyczne.html>].

5. Relacja Stany Zjednoczone Unia Europejska w kontekście imperialnej polityki Rosji

Bez wątpienia głównym elementem scalającym Unię Europejską i Stany Zjednoczone jest Pakt Północnoatlantycki. Trwanie oraz rozwój tej organizacji uzależniony jest od porozumienia pomiędzy wcześniej wspomnianymi podmiotami.

To co wydarzyło się pod koniec 2018 roku (sprawa ukraińskich okrętów wojennych) to tylko kolejny etap destabilizacji państwa ukraińskiego, które Rosja chce „rozmontować”. Celem takiego działania jest uniemożliwienie Kijowowi przystąpienia do Unii Europejskiej i NATO, z powodu chociażby nieuregulowanej kwestii terytorialnej.

Dlaczego po Krymie, czas na destabilizację na Morzu Azowskim, oraz we wschodniej Ukrainie? Odpowiedź jest następująca: wschodnia Ukraina to przemysł, który Rosji jest szczególnie potrzebny w dobie sankcji nałożonych na Moskwę przez Stany Zjednoczone i Unię Europejską. Czy w drugim ataku na Ukrainę zadecydowała pewność siebie z wielkiej siły militarnej prezydenta Władimira Putina, czy słabość Stanów Zjednoczonych oraz Unii Europejskiej? Obserwując to co dzieje się od 2014 roku można odnieść wrażenie, że NATO mówi, a Rosja działa. W tym względzie warto przypomnieć szeroko zakrojone debaty związane z obronnością i swego rodzaju impas, który skrzętnie wykorzystuje trzecia strona, którą jest Moskwa.

Nie można nie zauważyć, że pomiędzy Stanami Zjednoczonymi, a Unią Europejską trwa od kilku lat impas związany z formułą NATO i obronnością. Sprawy zaszły bardzo

daleko, ponieważ mówiło się o „rozkładzie” Paktu Północnoatlantyckiego, aktualnie w tej kwestii nastąpiło ustabilizowanie sytuacji.

Jeśli jednak taki scenariusz wspomnianego „rozkładu” by się ziścił to niewątpliwie mielibyśmy do czynienia z sytuacją, w której Unia Europejska pod względem militarnym byłaby bardzo mocna osłabiona. Donald Trump wygrał wybory prezydenckie skupiając się przede wszystkim na Ameryce, mającej być na pierwszym miejscu. Sztuka w tym względzie polega na pogodzeniu podmiotowości USA ze zobowiązaniami wynikającymi z przynależności do NATO. Jeśli Sojusz będzie się pojmować jako interes, a nie organizację troszczącą się o bezpieczeństwo wszystkich państw członkowskich, to niewątpliwie może to być początek końca tego podmiotu w formule tak zwanej solidarności obronnej, w myśl zasady artykułu 5 Traktatu Północnoatlantyckiego. Jest to szczególnie ważne w sytuacji imperialnej i agresywnej postawie Rosji, która dąży już nie tylko do wpływów politycznych, szczególnie w państwach byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, ale także, czy może przede wszystkim pragnie osiągnąć wpływy terytorialne czego przykładem jest wcześniej wspomniany Krym.

6. Posumowanie

Dokonując konkluzji należy powiedzieć, że 45 prezydent Stanów Zjednoczonych niewątpliwie w polityce zagranicznej USA wprowadza zmiany, której przykładem jest otwarta krytyka NATO, być może próbując w ten sposób zdyscyplinować swoich partnerów w ramach Sojuszu dążąc, aby te przekazywali większą składkę na obronność. Jako prezydent na pewno zdaje sobie sprawę, że z jednej strony istnieje grupa państw mogąca to uczynić, a z drugiej jest i taka, której w danym momencie na to nie stać. Takie podmioty powinny zawierać lokalne sojusze. Prezydent Trump poddając krytyce działania Unii Europejskiej zmusza do refleksji i daje zielone światło na pojawienie się innych inicjatyw takich jak Międzymorze, które może stać się szansą dla państw Europy Środkowo-Wschodniej, a w kontekście polityki energetycznej zatrzymać monopol Federacji Rosyjskiej. Dziś za wcześnie jest by mówić o ożywionej współpracy w ramach tej organizacji jednak jej formuła każe optymistycznie patrzeć w przyszłość.

Bibliografia:

1. Chodakiewicz M.J., (2017). Międzymorze, Warszawa, Wydawnictwo 3S Media, s. 432.
2. Domosławski A., FC Katalonia, [w:] „Polityka”, 2017, nr 43/2017, Warszawa 2017, s. 42-43.
3. Grosse T.G., Donald Trump rozbija Unię Europejską, <http://www.rp.pl/Publicystyka/302029833-Donald-Trump-rozbija-Unie-Europejska.html> (dostęp: 22.02.2020).
4. PAP, 8 kluczowych postanowień szczytu NATO w Warszawie. Punkt po punkcie, [<http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/958812,8-kluczowych-postanowien-szczytu-nato-punkt-po-punkcie-podsumowanie.html>] (dostęp: 23.02.2020).
5. PAP, USA przekażą do 1 mld dol. krajom Trójmorza na inwestycje energetyczne <https://forsal.pl/artykuly/1454163,usa-przekaza-do-1-mld-dol-krajom-trojmorza-na-inwestycje-energetyczne.html> (dostęp: 23.02.2020).

6. Pastusiak L., (2016). Kontynuacja i zmiana. Polityka zagraniczna prezydentów Stanów Zjednoczonych od Waszyngtona do Obamy, Warszawa, Wydawnictwo Adam, s. 537.
7. Przybylski J., Wirus kataloński, [w:] „Do Rzeczy”, 2017, nr 45/2017, Warszawa 2017, s. 74-76.
8. Redakcja, Prezydent Chorwacji optymistycznie o współpracy w ramach Międzymorza. „Jeśli Rosja chce współpracować, dlaczego nie?”, <http://nczas.com/wiadomosci/europa/prezydent-chorwacji-optymistycznie-o-wspolpracy-w-ramach-miedzymorza-jezeli-rosja-chce-wspolpracowac-dlaczego-nie/> (22.02.2020).
8. Skrzypczak W, *Rosja za cienką czerwoną linią*, [w:] „Wprost”, 2017 nr. 44/2017, Warszawa 2017, s. 73.

Abstract: This article is about NATO, and as a consequence about foreign politics of Donald Trump, and it means the new administration in the White House. It all has something in common with the defence politics of European Union. The article describes the attitude of the new representative of White House towards European Union. They are totally different from the opinion of the last president – Barack Obama.

Keywords: United States, European Union, The North Atlantic Pact, the European army, defense.

12. POLITYKA PRORODZINNA - KARTA DUŻEJ RODZINY

Aleksandra Sobik

Uniwersytet Opolski

Instytut Politologii

E- mail: aleksandrapwsz@gmail.com

1. Wstęp

Autor chce przedstawić Kartę Dużej Rodziny jako element polityki prorodzinnej prowadzonej w Rzeczypospolitej Polskiej. Ponadto chce wyjaśnić czym jest przedmiotowa Karta Dużej Rodziny, jakie ma zastosowanie oraz nakreślić przedmiotowy i podmiotowy zakres uregulowania.

2. Materiał i metody

Rozpoczynając rozważania na temat Karty Dużej Rodziny, należy wyjaśnić czym jest przedmiotowa karta „jest środkiem identyfikującym członka rodziny wielodzietnej, poświadczającym prawo członka rodziny wielodzietnej do uprawnień ustalonych w trybie określonym w niniejszej ustawie lub przyznanych na podstawie przepisów odrębnych.”[Ustawa o Karcie Dużej Rodziny z dnia 5 grudnia 2014 r. (Dz.U. z 2014 r. Poz. 1863) tj. z dnia 5 lipca 2019 r. (Dz.U. z 2019 r. Poz. 1390)]. Ustawa o Karcie Dużej Rodziny z dnia 5 grudnia 2014 r. określa zasady przyznawania członkom rodziny wielodzietnej Karty Dużej Rodziny, sposób przyznawania im uprawnień oraz sposób realizacji i finansowania zadań wynikających z ustawy. Uprawnienia wynikające z Karty powodują korzystniejszy dostęp do towarów i usług czy też innych form działalności. Pomimo krótkiego obowiązywania ustawy, która została uchwalona dnia 5 grudnia 2014 r. zostało już wprowadzonych kilka zmian, w szczególności należy wskazać rozszerzenie kręgu uprawnionych do posiadania karty.

Prawo do posiadania Karty Dużej Rodziny przysługuje zgodnie z ustawą o Karcie Dużej Rodziny (obowiązującą od dnia 01.01.2015r. do 31.12.2018r. art. 4 Dz. U. z 2014 r. poz. 1863) członkowi rodziny wielodzietnej, przez którą rozumie się rodzinę, w której rodzic (rodzice) lub małżonek rodzica mają na utrzymaniu co najmniej troje dzieci: w wieku do ukończenia 18. roku życia, w wieku do ukończenia 25. roku życia – gdy dziecko uczy się w szkole (do dnia 30 września następującego po końcu roku szkolnego) lub szkole wyższej (do końca roku akademickiego) – w którym jest planowane ukończenie nauki zgodnie z oświadczeniem o planowanym terminie ukończenia nauki w danej placówce; lub bez ograniczeń wiekowych – jeżeli dziecko legitymuje się orzeczeniem o umiarkowanym albo znacznym stopniu niepełnosprawności.

W art. 4 ust. 2 tejże ustawy znajdziemy katalog członków rodziny wielodzietnej, do której należą: rodzic lub rodzice (także rodzic lub rodzice zastępczy lub osobę/osoby prowadzące rodzinny dom dziecka; małżonek rodzica, dziecko (również te nad którym rodzic sprawuje rodzinną pieczę zastępczą oraz osobę przebywającą w dotychczasowej rodzinie zastępczej albo w rodzinnym domu dziecka, która osiągnęła pełnoletność przebywając w pieczy zastępczej, może przebywać w dotychczasowej rodzinie zastępczej, rodzinnym domu dziecka albo placówce opiekuńczo-wychowawczej, za zgodą odpowiednio rodziny

zastępczej, prowadzącego rodzinny dom dziecka albo dyrektora placówki opiekuńczo-wychowawczej, nie dłużej jednak niż do ukończenia 25. roku życia, jeżeli [art. 37 ust. 2 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. z 2016 r. poz. 575)]: (1)) uczy się: w szkole, w zakładzie kształcenia nauczycieli, w uczelni, u pracodawcy w celu przygotowania zawodowego lub (2)) legitymuje się orzeczeniem o znacznym lub umiarkowanym stopniu niepełnosprawności i uczy się: w szkole, w zakładzie kształcenia nauczycieli, w uczelni, na kursach, jeśli ich ukończenie jest zgodne z indywidualnym programem usamodzielnienia, u pracodawcy w celu przygotowania zawodowego. Następnie zgodnie z Art. 20 ustawy z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz. U. z 2013 r. poz. 135, ze zm.) w art. 37 w ust. 2: w pkt 1 i pkt 2 uchylono lit. b; tj. zakład kształcenia nauczycieli, przepis ten został uchylony od dnia 01.10.2016 r.

Pomimo wskazania definicji legalnej członka rodziny wielodzietnej w ustawie o Karcie Dużej Rodziny, definicja ta może przysporzyć trudności w zastosowaniu. Tak, WSA z siedzibą w Bydgoszczy w wyroku z dnia 15 marca 2016 r. o sygnaturze akt II SA/Bd 56/16 ustalił czy za członka rodziny wielodzietnej, może być uznana osoba, która jest rodzicem jednego dziecka i tworzy wspólnotę z inną osobą, która jest nie tylko rodzicem wszystkich trzech dzieci, ale pomiędzy rodzicami nie było związku małżeńskiego. Jak orzekł Sąd w tym przypadku rodzinę może tworzyć jeden „rodzic”, gdy ma na utrzymaniu troje dzieci, a także dwoje „rodziców” mających na utrzymaniu co najmniej troje dzieci. Zgodnie z brzmieniem ustawy i intencją ustawodawcy należy wskazać, że członkiem rodziny wielodzietnej może być osoba dorosła, która nie jest rodzicem żadnego z dzieci tworzących rodzinę wielodzietną, ponieważ w innym przypadku użycie słów „małżonka rodzica” jako członka rodziny wielodzietnej byłoby zbędne. Należy wskazać, że warunkiem uznania takiej osoby za członka rodziny, żeby osoba była małżonkiem rodzica dzieci, z którym „ma na utrzymaniu” dzieci.

Należy rozumieć rodzinę jako grupę społeczną, której członkostwo nabywa się przez urodzenie albo nawiązanie więzi rodzinnej na innej podstawie prawnej. Zgodnie z orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego to „skomplikowana rzeczywistość społeczna będąca sumą stosunków łączących przede wszystkim rodziców i dzieci. Rodzina istnieje niezależnie od tego czy prawo ją reguluje, może być dookreślona przez słowa „niepełna” – z uwagi na brak jednego z rodziców lub też wielodzietna – ze względu na wielość dzieci w niej urodzonych. Przepisy ustawy o Karcie Dużej Rodziny, przy jednoczesnym braku definicji pojęcia „rodziny” przemawiają za szerokim rozumieniem tego pojęcia, gdyż ten akt prawny należy uznać za regulację z dziedziny wsparcia społecznego.

Wyłączone z katalogu uprawnionych do posiadania Karty zostały następujące osoby:

- Rodzic, którego sąd pozbawił władzy rodzicielskiej lub któremu sąd ograniczył władzę rodzicielską przez umieszczenie dziecka w pieczy zastępczej, chyba że sąd nie pozbawił go władzy rodzicielskiej lub jej nie ograniczył przez umieszczenie dziecka w pieczy zastępczej w stosunku do co najmniej trojga dzieci [Art. 4 ust. 3 i 4 Ustawy o Karcie Dużej Rodziny Dz. U. z 2014 r. poz. 1863].
- Rodzic zastępczy lub prowadzący rodzinny dom dziecka, w przypadku gdy sąd orzekł o odebraniu im dzieci z uwagi na niewłaściwe sprawowanie pieczy zastępczej.[Art. 4 ust. 3 i 4 Ustawy o Karcie Dużej Rodziny Dz. U. z 2014 r. poz. 1863].

W art. 14 pkt 2 a) i b) Ustawy o zmianie niektórych ustaw związanych z systemami wsparcia rodzin z dnia 7 lipca 2017 r. (Dz.U. z 2017 r. poz. 1428) zmieniono brzmienie art. 4 ustawy o Karcie Dużej Rodziny [Dz. U. z 2016 r. poz. 785 i 1579 oraz z 2017 r. poz. 777] w którym dodano słowa „lub mieli” na utrzymaniu „łącznie” oraz „względem na ich wiek”. Nowelizacja omawianej ustawy jest ważna ponieważ uprawnienie do posiadania Karty nabyli wszyscy rodzice bezterminowo, którzy mają lub mieli na utrzymaniu łącznie co najmniej troje dzieci (aktualnie niespełniających kryterium wieku wskazanego w ustawie).

Zgodnie z przywołaną ustawą prawo do posiadania Karty Dużej Rodziny przysługuje członkowi rodziny wielodzietnej, który jest:

- osobą posiadającą obywatelstwo polskie, mającą miejsce zamieszkania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej;
- cudzoziemcem mającym miejsce zamieszkania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej na podstawie zezwolenia na pobyt stały, zezwolenia na pobyt rezydenta długoterminowego Unii Europejskiej, zezwolenia na pobyt czasowy udzielony w związku z okolicznością, o której mowa w art. 159 ust. 1 i art. 186 ust. 1 pkt 3 ustawy z dnia 12 grudnia 2013 r. o cudzoziemcach (Dz.U. z 2018 r. poz. 2094 i 2399 oraz z 2019 r. poz. 577 i 622), lub w związku z uzyskaniem w Rzeczypospolitej Polskiej statusu uchodźcy lub ochrony uzupełniającej, jeżeli zamieszkuje z członkami rodziny na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej;
- mającym miejsce zamieszkania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej obywatelem państwa członkowskiego Unii Europejskiej, państwa członkowskiego Europejskiego Porozumienia o Wolnym Handlu (EFTA) - strony umowy o Europejskim Obszarze Gospodarczym lub Konfederacji Szwajcarskiej oraz członkom jego rodziny w rozumieniu art. 2 pkt 4 ustawy z dnia 14 lipca 2006 r. o wjeździe na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, pobycie oraz wyjeździe z tego terytorium obywateli państw członkowskich Unii Europejskiej i członków ich rodzin (Dz.U. z 2019 r. poz. 293), posiadającym prawo pobytu lub prawo stałego pobytu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.

Ustawa przewiduje także możliwość zaistnienia zmian, które mogłyby mieć istotny wpływ na posiadanie uprawnień wynikających z Karty Dużej Rodziny. Rodzic nie traci prawa do posiadania Karty Dużej Rodziny pomimo zaistnienia zmian mających wpływ na istnienie tego uprawnienia, jednakże w przypadku, gdy rodzic zmarł, utracił prawo do posiadania Karty Dużej Rodziny (np. w gdy sąd pozbawił władzy rodzicielskiej, pozostałe przypadki zostały opisane wyżej jako brak uprawnień do posiadania Karty), lub małżeństwo z rodzicem zostało unieważnione lub rozwiązane przez rozwód lub sąd orzekł o nieistnieniu małżeństwa - małżonek rodzica traci prawo do posiadania Karty Dużej Rodziny.

Dziecko, nie traci prawa do posiadania Karty na wskazany okres mimo utraty tego prawa przez rodzica czy zmniejszenia się liczby dzieci, które wcześniej wchodziły w skład rodziny wielodzietnej. Dziecko, które się urodziło nabywa prawo do posiadania Karty także pomimo utraty tego uprawnienia przez pozostałe dzieci z danej rodziny wielodzietnej, gdy jego rodzic posiada Kartę lub rodzic ten przyjął dziecko w ramach rodziny zastępczej lub rodzinnego domu dziecka zgodnie z art. 6 ust. 4 ustawy o Karcie Dużej Rodziny. Należy wskazać, że nie tracą prawa do pozostali członkowie rodziny do posiadania karty, jeżeli po

złożeniu wniosku a przed wydaniem karty członek przestał spełniać ustawowe warunki do jej posiadania.

3. Wyniki i dyskusja

Procedura

Kartę Dużej Rodziny przyznaje wójt właściwy ze względu na miejsce zamieszkania członka rodziny wielodzietnej nadając jej numer Karty. Czynność ta, w przeciwieństwie do odmowy przyznania Karty nie wymaga wydania decyzji administracyjnej. Miejszem właściwym do złożenia wniosku jest gmina właściwa ze względu na miejsce zamieszkania członka rodziny wielodzietnej.

Aby otrzymać Kartę jest potrzebny wniosek, w którym osoba zainteresowana dokonuje wyboru karty tradycyjnej lub karty elektronicznej. Wnioskujący powinien wskazać członków rodziny wielodzietnej, której usługa ma dotyczyć.

Wniosku nie trzeba składać osobiście może tego dokonać członek rodziny wielodzietnej posiadający pełną zdolność do czynności prawnych, który oświadczy, że jest umocowany do złożenia wniosku o przyznanie Karty lub jej duplikatu oraz do odebrania Karty lub jej duplikatu w imieniu członków rodziny wielodzietnej objętej wnioskiem.

Zgodnie z ustawą co do zasady karta jest przyznawana bezpłatnie (z wyjątkami) i bez względu na dochód. Miejsca oferujące zniżki są opatrzone logo „Tu honorujemy Kartę Dużej Rodziny”. Wydanie duplikatu jest płatne, jednakże ustawa przewiduje możliwość zwolnienia z opłat członka rodziny wielodzietnej. Podobnie jak przy odmowie wydania karty, tak i przy odmowie zwolnienia z ponoszenia opłaty jest wydawana decyzja administracyjna.

To na wójcie spoczywa obowiązek poinformowania członka rodziny wielodzietnej o uprawnieniach przysługujących członkowi rodziny wielodzietnej za pomocą odpowiedniej strony internetowej i obowiązku członka rodziny wielodzietnej do niezwłocznego powiadomienia o wystąpieniu zmian mających wpływ na prawo do posiadania Karty. Członek rodziny wielodzietnej ma obowiązek niezwłocznego powiadomienia wójta o zmianach mających wpływ na prawo do posiadania Karty, danych w niej zawartych czy adresu poczty elektronicznej lub numeru telefonu. Jeżeli członek rodziny utracił prawo do posiadania lub przyznania Karty powinien ją zwrócić niezwłocznie.

Karta jest dokumentem upoważniającym do ulg lub korzystniejszego nabycia towarów, usług lub innych form działalności. Można stwierdzić, że rodziny wielodzietne mogą zyskać poprzez korzystanie na preferencyjnych warunkach z wybranych dóbr i usług. Karta może umożliwić wyrównanie lub zwiększenie szans rozwojowych członków rodzin wielodzietnych poprzez dostęp do nich. Karta Dużej Rodziny to system zniżek i dodatkowych uprawnień dla rodzin wielodzietnych. Uprawnienia dotyczą członków rodzin wielodzietnych i można skorzystać z nich w instytucjach publicznych jak i u prywatnych podmiotów. Wśród przykładowych korzyści można wymienić: zniżki w wybranych sklepach spożywczych i innych; zniżki na leczenie, tańszy lub darmowy wstęp do parków narodowych, przejazdy kolejowe, opłaty paszportowe, rabaty na prąd, zniżki do kin na bilet wstępu, dofinansowania – liczne, rabaty na paliwo, kursy językowe, tańsze ubezpieczenia, niższy abonament, tańsze bilety na wydarzenia kulturalne czy też wystawy.

W artykule zostaną omówione wybrane ulgi i zniżki. Jako pierwszą można wymienić ulgę za wydanie dokumentu paszportowego. Zgodnie z art. 8 ustawy o dokumentach paszportowych z dnia 13 lipca 2006 r. [(Dz.U. Nr 143, poz. 1027) tj. z dnia 14 września 2018 r. (Dz.U. z 2018 r. Poz. 1919)] członkom rodzin wielodzietnych posiadających ważną Kartę Dużej Rodziny przysługuje ulga w przypadku dzieci - wynosi 75%, a w przypadku rodziców i małżonków rodziców - 50% kwoty określonej w Rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie opłat za wydanie dokumentu paszportowego oraz ich zwrotu z dnia 9 lutego 2010 r. (Dz.U. Nr 25, poz. 126). Ulga ta jest większa o 25 % w stosunku do ulgi przyznawanej osobom małoletnim do czasu podjęcia ustawowo określonego obowiązku szkolnego, uczniom i studentom.

Kolejną ulgę dla członków rodzin wielodzietnych zawiera Taryfą przewozową wydana na podstawie Uchwały Nr 161/2019 Zarządu „Przewozy Regionalne” sp. z o. o., z dnia 6 maja 2019 r. § 31 stanowi, że „rodzice i/lub małżonkowie rodziców posiadający ważne Karty Dużej Rodziny mogą korzystać z przejazdów w pociągach uruchamianych przez Przewozy Regionalne sp. z o. o. na podstawie biletów jednorazowych z ulgą 37% lub na podstawie biletów miesięcznych imiennych z ulgą 49%.

Następna ulga dotyczy przejazdów w PKP Intercity. Tutaj zgodnie z § 1 Warunków korzystania Obowiązuje specjalna oferta „Duża Rodzina”, która obowiązuje przy przejeździe co najmniej dwóch osób podróżujących razem w tej samej relacji i klasie wagonu, przy czym: (1)) bilet normalny wg oferty „Duża Rodzina” może nabyć każda osoba, (2)) bilet ulgowy wg oferty „Duża Rodzina” może nabyć osoba uprawniona do ulgi ustawowej 37%, 51%, 78%, 95% lub 100%. natomiast ust. 2. stanowi, że każda z osób korzystających z oferty musi posiadać Kartę Dużej Rodziny, w rozumieniu przepisów ustawy o Karcie Dużej Rodziny.

Autor przybliżył przykładowe ulgi i zniżki do dostępu do towarów i usług czy też innych form działalności oferowanych przez podmioty publiczne i prywatne.

4. Wnioski

Karta Dużej Rodziny jest uregulowana ustawą o Karcie Dużej Rodziny z dnia 5 grudnia 2014 r. Jak wskazano powyżej jest to system zniżek i dodatkowych uprawnień dla rodzin wielodzietnych. Powoduje wyrównanie szans rodzinom wielodzietnym z trójką lub więcej dzieci. Karta Dużej Rodziny umożliwia zniżki, rabaty, ulgi zarówno na paliwa, energię, uprawnienie sportu, udział w wydarzeniach kulturalnych, zniżki w wybranych sklepach spożywczych i innych; zniżki na leczenie, tańszy lub darmowy wstęp do parków narodowych, przejazdy kolejowe, opłaty paszportowe, zniżki do kin na bilet wstępu, dofinansowania – liczne, rabaty na paliwo, kursy językowe, tańsze ubezpieczenia, niższy abonament, tańsze bilety na wystawy. W związku z rozwojem polityki prorodzinnej, należy odnotować poprawienie się sytuacji rodzin wielodzietnych. Szereg ulg, dofinansowań i uprawnień z tego płynących niewątpliwie ma ogromne znaczenie dla poprawy bytu najmłodszych jak i ich rodziców.

Bibliografia:

1. Ustawa o dokumentach paszportowych z dnia 13 lipca 2006 r. (Dz.U. Nr 143, poz. 1027) tj. z dnia 14 września 2018 r. (Dz.U. z 2018 r. Poz. 1919).

2. Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej z dnia 9 czerwca 2011 r. Dz.U. z 2013 r. poz. 135, ze zm.
3. Ustawa o Karcie Dużej Rodziny z dnia 5 grudnia 2014 r. (Dz.U. z 2014 r. Poz. 1863) tj. z dnia 5 lipca 2019 r. (Dz.U. z 2019 r. Poz. 1390).
4. Ustawa o zmianie niektórych ustaw związanych z systemami wsparcia rodzin z dnia 7 lipca 2017 Dz.U. z 2017 r. poz. 1428.
5. Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie opłat za wydanie dokumentu paszportowego oraz ich zwrotu z dnia 9 lutego 2010 r. (Dz.U. Nr 25, poz. 126).
6. Rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie opłat za wydanie dokumentu paszportowego oraz ich zwrotu z dnia 9 lutego 2010 r. Dz.U. Nr 25, poz. 126.
7. Taryfa przewozowa wydana na podstawie Uchwały Nr 161/2019 Zarządu „Przewozy Regionalne” sp. z o.o., z dnia 6 maja 2019 r.
8. Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego z siedzibą w Bydgoszczy w wyroku z dnia 15 marca 2016 r. o sygnaturze akt II SA/Bd 56/16.
9. Januszewska M., Kawecka A., Matysik B. Mazurkiewicz B., Sierpowska I, 2015, Karta Dużej Rodziny Świadczenia rodzinne, Wybrane problemy, Warszawa, Wolters Kluwer SA.

13. KWESTIA LUSTRACJI WE WSPOMNIENIACH POLITYKÓW POROZUMIENIA CENTRUM – ANALIZA HISTORYCZNO-POLITOLOGICZNA

Wojciech Pierściński

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Nauk Historycznych i Politologicznych

Instytut Historyczny

1. Wstęp

Porozumienie Centrum było jedną z najważniejszych partii politycznych lat dziewięćdziesiątych w Polsce. Jego politycy współtworzyli rządy, stanowili jeden z największych klubów poselskich w Sejmie I kadencji, obsadzali urzędy w administracji państwowej. Jednocześnie środowisko skupione wokół tej partii miało ambicje kształtować ideowe postawy polskiego społeczeństwa oraz zdobyć walczyć o ideową preponderancję na polskiej prawicy. Dla tej strony sceny politycznej niezwykle ważną kwestią zaś była, zarówno w sferze politycznej praktyki, jak i idei, lustracja.

Porozumienie Centrum w sferze deklaratywnej praktycznie przez cały okres swojego funkcjonowania popierało ideę lustracji. Z oficjalnych wypowiedzi polityków tego ugrupowania, pochodzących z epoki, niezwykle trudno wyłuskać wszelkie niuanse zdradzającego szczegółowe stanowisko tego środowiska wobec omawianej kwestii. Przydatne dla historyków i politologów w tym przypadku mogą się zatem okazać wspomnienia i publikowane wywiady, dzięki którym stanowisko Porozumienia Centrum staje się zdecydowanie bardziej czytelne i których analiza niezbędna jest do wyjaśnienia tego wycinka dziejów polskiej myśli politycznej.

2. Metodologia

Analizie poddane zostały wspomnienia Jarosława Kaczyńskiego przedstawione w książce „Porozumienie przeciw monowładzy” oraz przeprowadzone z nim wywiady-rzeki „Odwrotna strona medalu”, w którym rozmówcą Prezesa Porozumienia Centrum była Teresa Bochwic i „Czas na zmiany” przeprowadzono przez M. Bichniewicza i P. Rudnickiego. Dodatkowo do analizy włączone zostały mniejsze wywiady ze pozycji zbiorczych: „My” Teresy Torańskiej, „Trzynastu. Premierzy wolnej Polski” J. Sadeckiego, „Lewy czerwcowy” Jacka Kurskiego i Piotra Semki oraz „Lewy czerwcowy. Recydywa”, z której, podobnie jak z tomu, w której interlokutorem polityków był Jan Sadecki, pochodzą również obecne w tym opracowaniu rozmowy z Janem Olszewskim. Premier Polski w latach 1991-1992 był również bohaterem wywiadów-rzek „Prosto w oczy” przeprowadzonego przez Ewę Polak-Palkiewicz oraz „Przerwana premiera” R. Januszewskiego, J. Kłosińskiego i J. Strękowskiego. Kolejnym politykiem, którego wspomnienia i wywiady były analizowane był Lech Kaczyński – w tym wypadku obecna jest w niniejszym artykule rozmowa, której uczestnikiem był również Jarosław Kaczyński, wydana pod tytułem „Alfabet braci Kaczyńskich”, a także „Lech Kaczyński. Ostatni wywiad”. Osobliwą pozycję stanowi tom „Osobista historia PC”, w uwagi na to, że autor jest również zawodowym historykiem.

3. Wyniki

Kwestia lustracji i odpowiedź na pytanie o konieczność i sposoby jej przeprowadzenia odnosić musiała się oczywiście do ogólnej sytuacji politycznej, zwłaszcza do szerszego zagadnienia rozliczeń z poprzednim systemem. Politycy Porozumienia Centrum wychodzili z założenia, że takiego rozliczenia należy dokonać, choć w zależności od konkretnego momentu transformacji różne była intensywność owego postulowanego rozliczenia. Jarosław Kaczyński w wywiadzie przeprowadzonym przez Teresę Torańską mówił: „Interes kraju, interes tego państwa wymagał zniszczenia tego układu i dlatego w stosunku do wszystkich, nawet do uczciwych później działaczy, należało wyciągnąć konsekwencje polityczne. To jest może przykre, trudne do przyjęcia, ale konieczne dla kondycji tego państwa. Ten kraj był przecież powiązany ze Wschodem i struktura tych powiązań była prawdopodobnie nieporównanie bardziej rozbudowana, niż my sądziliśmy. Gdyby wciągnięci byli w nią byli tylko pojedynczy ludzie z naszych elit politycznych, to można byłoby im – nie wiem – darować, zapomnieć, przemilczeć. Ale tak nie było. W niektórych dziedzinach nastąpiła ich szczególna koncentracja, co stawało się groźna dla państwa, niebezpieczne dla społeczeństwa. Bo nie zapominaj, że choroba tego społeczeństwa z różnych wynika źródeł, ale także z tego, że u nas nigdy nie zostało rozdzielone dobro od zła.” (Kaczyński 1994). Bardziej techniczne szczegóły wykonania akcji przedstawia Jan Olszewski: „Wykonanie tej uchwały ciążyło oczywiście na nim (Antonim Macierewiczu – dop. aut.), ale trudno sobie wyobrazić, że szef rządu zachowa wobec tej sprawy całkowity dystans. Uważałem, że byłoby rzeczą absolutnie nielojalną, gdybym pozostawił ministra mojego rządu sam na sam z tym prawie niewykonalnym zadaniem mówiąc, że mnie to nie obchodzi. Przyjąłem za to współodpowiedzialność. Wszystkie kryteria, cały plan wykonania tej uchwały zostały uzgodnione. Wnioski formułował na ogół minister Macierewicz, ale ja je aprobowiałem, częściowo uzupełniałem pewne propozycje. Niewątpliwie pomysł weryfikacji tych list przez organ quasi sądowy, przez I Prezesa Sądu Najwyższego, był pomysłem Macierewicza. Ja go przyjąłem, podobał mi się. Uzyskałem zgodę profesora Strzembosza na jego współudział, gdyby Sejm to uchwalił. Aprobowiałem także proponowane kryteria umieszczania nazwisk na tej liście. To musiały być bardzo wyraźne, jednolite kryterium formalne, tak, żeby nie było wątpliwości, dlaczego pan X jest, a pana Y nie ma. Musiały to być także przypadki absolutnie i stuprocentowo pewne. Nawet jedna czy dwie pomyłki kompromitowałyby całą akcję” (Olszewski 1997). Politycy Porozumienia Centrum uważali lustrację za konieczność, choć różnili się nieznacznie w szczegółach dotyczących jej przeprowadzenia. Konieczność lustracji argumentowali kilkoma czynnikami.

Kwestią, która w istotny sposób wpływała na postrzeganie konieczności przeprowadzenia lustracji wśród Polityków Porozumienia Centrum było pojęcie układu, który miał rządzić Polską od 1989 roku. Układ ten polegać miał na zмовie dwóch stron prowadzących negocjacji – rządowej, z grubsza reprezentującej Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą oraz opozycyjnej, która, w uproszczeniu, utożsamiać można było z Niezależnym Samorządnym Związkiem Zawodowym „Solidarność”. Układ polegać miał na przejęciu władzy politycznej przez ludzi w jakiś sposób powiązanych z poprzednią władzą, choć wywodzących się ze strony opozycyjnej, a zachowaniu przez byłą nomenklaturę władzy ekonomicznej, a także, w różnych ujęciach, społecznej, prawnej. Remedium na zło wynikające z działania tego układu miała być właśnie lustracja, która ujawniłaby owe,

niewidoczne dla opinii publicznej, powiązania. Oddajmy głos Jarosławowi Kaczyńskiemu: „Polska marnuje – być może na całe pokolenia – swoją szansę. Polską rządzi układ, którego dalsza dominacja skończy się zanikiem tego państwa” (Kaczyński 1994). Ów układ, co więcej, inspirowany był działaniami Moskwy: Torańska zapytała bowiem Kaczyńskiego: Nasze zwycięstwo zaprogramowała KGB w Moskwie? „W niemałym stopniu. Podziemie było głęboko spenetrowane, choć mechanizm tej penetracji, szalenie skomplikowany, nie do końca jest dla mnie jasny. Więc jeżeli nie zaprogramowało, to wszystko w dużym stopniu trzymało pod znaczną kontrolą. Od 1980” (Kaczyński 1994).

Kolejną kwestią była możliwa ingerencja obcych państw w wewnętrzne sprawy Polski. Politycy Porozumienia Centrum wskazywali tu, co oczywista, najczęściej jedno państwo – Rosję, będącą spadkobierczynią Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Według analizowanych wspomnień lustracja była konieczna ze względu na możliwość szantażu ze strony obcych mocarstw i w związku z tym zwiększoną podatność polskich polityków, oczywiście tych uwikłanych w tajną współpracę ze służbami, na wpływy rosyjskie. Stała za tym oczywiście konstatacja, w myśl której, nawet mimo zniszczenia części dokumentów w Polsce, ich kopie nadal pozostają w rękach służb rosyjskich. Lustracja dałaby możliwość oczyszczenia życia politycznego i ukrócenia tych ewentualnych praktyk, poprzez publiczne ujawnienie faktu współpracy. Jednakże lustracja miała w zasadzie ujawniać tylko fakt współpracy, opcja ta jednak nie zakładała, że podstawą ewentualnego szantażu mogłyby być informacje z teczek – często właśnie te, które były podstawą szantażu przez peerelowskie służby. Co w takim wypadku? Jedyna możliwość to ujawnienie teczek, wraz z wiadomościami tam zawartymi, in extenso, co jednak budziłoby wątpliwości natury moralnej. Rozwiązania tej kwadratury koła w analizowanych materiałach jednak nie odnaleziono.

Co ciekawe, stosunek do kwestii lustracji nie był niezmienny. Jarosław Kaczyński wspominał, że Antoni Macierewicz powiedział mu w maju 1992, że mamy miesiąc, aby ujawnić agentów, na co on odpowiedział „Ja przedtem miałem do tego stosunek ambiwalentny”. „Rok, półtora roku wcześniej. Nawet powiedziałem wtedy na jakimś spotkaniu przedwyborczym w Lublinie, że znam listy współpracowników UB i nie jestem taki zupełnie pewien tego, co tam jest” (Kaczyński 1994). Byłoby zbyt dużym uproszczeniem stwierdzenie, że stosunek do lustracji wynikał z aktualnych potrzeb oraz sytuacji politycznej. Jednakże ocena samej akcji lustracyjnej z roku 1992 zmieniała się wraz z upływem czasu. O ile Jan Olszewski czy Andrzej Anusz konsekwentnie bronili poczynań rządu oraz samego ministra Macierewicza, o tyle bracia Kaczyńscy we wczesnych latach 90. oceniali te poczynania o wiele ostrzej. Jarosław Kaczyński uważał, że działania Macierewicza przyniosły więcej szkód, niż pożytku, a o ich konkretnym zabarwieniu decydować mogły względy czystko polityczne. Wątpliwości w tym względzie może rozwiązać fakt, że w omawianym okresie (1992-1995) bracia Kaczyńscy znajdowali się w innym obozie politycznym niż np. Jan Olszewski, który wraz z grupą kilkunastu posłów opuścił Porozumienie Centrum niedługo po upadku własnego rządu i próbował realizować własne projekty polityczne.

Mimo przeprowadzenia akcji lustracyjnej przez rząd Olszewskiego, w osobie Antoniego Macierewicza i podległego mu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Jarosław Kaczyński nie uważał tej sprawy za zakończoną: „W rzeczywistości ta lista jest o wiele dłuższa. Ja ci jej nie podam, bo po prostu nie mogę, ale gdybyś знаła cały ten repertuar, to dopiero byś zobaczyła, co tutaj się dzieje i dlaczego tak się dzieje” (Kaczyński 1994).

Niewątpliwie politycy Porozumienia Centrum uważali, że ujawnienie tzw. listy Macierewicza nie zakończyło sprawy lustracji. Podkreślał to zwłaszcza Jan Olszewski, który konsekwentnie twierdził, że owa lista jest jedynie ujawnieniem zasobów archiwalnych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, nie potwierdzeniem faktu tajnej współpracy ze Służbą Bezpieczeństwa. Sama lustracja wymaga zaś rozwiązań systemowych, poprzedzonych uchwaleniem precyzyjnej ustawy oraz rzetelną kwerendą źródłową. Olszewski twierdził: „ (...) nikt w Sejmie nie mógł wymagać – jeśli ten Sejm był przytomny – żeby minister we własnym zakresie dokonał ustaleń, kto był agentem. (...) Można było przyjąć tylko taki (sposób realizacji uchwały – dop. aut.), że ujawni się zapisy, które są w MSW na temat osób znajdujących się w kartotekach, bo tylko tym dysponuje minister spraw wewnętrznych. (...) Była tylko kwestia, jakie zapisy w aktach uznać za odpowiadające pojęciu agent służby bezpieczeństwa.” (Olszewski 1992).

We wspomnieniach polityków Porozumienia Centrum można jednak odnaleźć również postawy krytyczne, może nie wobec samej idei lustracji i ujawniania powiązań wynikających z poprzedniego systemu, ale wobec sposobu przeprowadzenia akcji lustracyjnej w 1992 roku: Jarosław Kaczyński zwracał uwagę na wybiórczość zachowanych materiałów: „Bo w tych materiałach jest pewna jednostronność. Są środowiska bardziej przeniknięte i są zadziwiająco czyste. Stąd moje wątpliwości co do wiarygodności tych materiałów i stąd postawa, której wcale się nie wypieram, że początkowo miałem sceptyczny stosunek do ich ogłaszania, nie bardzo też wiedząc, co z nimi zrobić. Bo z jednej strony uważałem, że sytuacja, jaka jest – pełnej bezkarności, jest szkodliwa, ale z drugiej strony – dać komuś w głowę, w straszliwy sposób, dla człowieka niewinnego musi być czymś przerażającym, on nawet nie ma jak się bronić. Tak jednak myślałem na początku, kiedy zaczynałem urzędowanie w Kancelarii. Z czasem jednak, zagłębiając się w tę naszą politykę, obserwując różne działania różnych osób, także poznając decyzje Wałęsy, widząc jego zachowanie w czasie puczu moskiewskiego, zacząłem w pewne rzeczy coraz bardziej wierzyć. Ułożyłem je sobie w głowie i doszedłem do wniosku, że trudno i darmo, ale trzeba tę agenturę po prostu rozwalić” (Kaczyński 1994). Więcej światła na taką, można by nawet rzec ambiwalentną, postawę Kaczyńskiego wobec akcji lustracyjnej z 1992 może dać ta wypowiedź: „Lustracja była dopiero drugim powodem upadku rządu. W tej sprawie także nie byłem o niczym informowany. Jeśli ktoś inspirował Janusza Korwin- Mikkego, inicjatora i autora podjętej przez Sejm uchwały, to na pewno nie Jan Olszewski, ani Antoni Macierewicz. Uchwała zapadła i w ówczesnym stanie prawnym była obowiązująca dla ministra spraw wewnętrznych. Została wykonana w sposób, jaki był wtedy możliwy. Nie istniał wszak Instytut Pamięci Narodowej, tylko grupa młodych ludzi, którzy podjęli się trudnej sprawy przestudiowania, przeanalizowania i zakwalifikowania dokumentów Służby Bezpieczeństwa odnoszących się do polityków. Mogły zdarzyć się błędy, ale z całą pewnością nie intencjonalne” (Kaczyński 2016). Nie sposób nie zauważyć złagodzenia stanowiska wobec poczynań rządu Olszewskiego i ministra Macierewicza. Czy powodem mógł być stosunek do inicjatyw politycznych Jana Olszewskiego i Antoniego Macierewicza? Jest to tylko przypuszczenie, jednakże niepozbawione podstaw. W późniejszym wywiadzie Kaczyński tylko potwierdza wolę przeprowadzenia lustracji, nie kwestionując już poczynań ekipy rządowej w 1992 roku: „ (...) zamiar ujawnienia zawartości archiwów SB i przekonanie, że trzeba przeprowadzić lustrację, towarzyszył nam od chwili powstania mojego rządu

w grudniu 1991 roku. Uważaliśmy, że ujawnienie akt SB jest warunkiem uzdrowienia sytuacji w Polsce. Trzeba było zlikwidować pole do szantażu. Ujawnienie listy pełniących istotne stanowiska w państwie osób, które figurowały a archiwach SB jako tajni współpracownicy, planowaliśmy na początek jesieni” (Kaczyński 2016). Olszewski zwraca uwagę na inne aspekty: „Proszę sobie wyobrazić sytuację, że takich osób nie umieszczono by na liście, że minister spraw wewnętrznych dokonałby samodzielnej oceny. Chociaż zasoby archiwalne dotyczące konkretnej osoby mieszczą się w kryteriach formalnych, chociaż są dane świadczące o tym, że SB uważało kogoś takiego za tajnego współpracownika, to minister znając na przykład tę osobę i wiedząc, że nigdy faktycznie nie wywiązała się ze swoich zobowiązań w stosunku do SB, nie umieszcza takiego nazwiska na listach. Przecież to podważałoby całość jego działań. Na tym polegał obiektywizm. Pismo przewodnie załączone do list mówiło: Otrzymujecie wszystko, co dotyczy zapisów o tej kategorii ludzi. Nie wynika jednak z tego, że wszyscy są agentami, trzeba to teraz w poszczególnych wypadkach sprawdzić, ja wam proponuję taki, a taki tryb tej weryfikacji, a dopóki ta weryfikacja nie zostanie dokonana, taktujcie to nadal jako materiały tajne. To było jedyne uczciwe postawienie sprawy, jakie mogło być dokonane. Przy czym nie można powoływać się na to, że wyrządzone krzywdę tym ludziom. Przeciwnie. W moim przekonaniu był to jedyny sposób dania im szansy na uwolnienie się od tego hańbiącego i niesłusznego zarzutu. Jeśli otrzymywałem, jako premier, listę w tymi nazwiskami, to mogłem, znając realia, stwierdzić dlaczego taki człowiek tam się znalazł. A gdybym go nie znał, gdybym nie znał tej historii, to on byłby dla mnie agentem, który od kiedyś tam współpracował. Ujawnienie tych faktów było jedyną okazją do takiej rehabilitacji. Gdybyśmy tego nie zrobili, te listy krążyłyby nadal, otrzymałby je następny premier, kolejny minister spraw wewnętrznych, i oni wszyscy zachowaliby tę wiedzę dla siebie, patrząc codziennie na tego człowieka, jako na kogoś o takiej, a nie innej przeszłości” (Olszewski 1992).

Na pewne ograniczenia odnośnie do wykonania uchwały lustracyjnej Sejmu w 1992 zwracał też uwagę Jan Olszewski: „W liście przewodnim napisaliśmy, że są to osoby, które przez służby PRL uważane były za ich tajnych współpracowników. Podkreślaliśmy, że nazwiska zostały ustalone na podstawie materiałów dotychczas znalezionych w archiwach MSW, a rząd nie miał żadnej możliwości sprawdzenia, czy te zapisy są prawdziwe. Dlatego proponowaliśmy Sejmowi powołanie specjalnego organu złożonego z sędziów Sądu Najwyższego. Miałby sprawdzić materiały archiwalne, głównie dotyczących osób kwestionujących umieszczenie ich na liście oraz wydać orzeczenia, czy ktoś był czy nie był współpracownikiem tajnych służb PRL” (Olszewski 2009). Wcześniej również nie oceniał dobrze trybu przyjętego przez Sejm: „Powiedziałbym tylko, że spektakularnie kompromitującym tej Sejm faktem była cała sprawa lustracyjna. Podjęcie uchwały lustracyjnej, uchwały, co tu dużo mówić, fatalnej w swej konstrukcji i o nieracjonalnej formule. Podjęcie jej z wyprzedzeniem naszej inicjatywy, jako że mieliśmy już przygotowaną taką inicjatywę, projekt ustawy lustracyjnej, który miał być przekazany sejmowi. Ja to wyprzedzenie nawet rozumiałem, bo było wiadomo, że jest już wniosek prezydenta, o którym mówiłem, o odwołanie rządu. Sądzę, że taka była geneza tej uchwały – zakładając dobrą wolę wszystkich. Większość posłów miała przekonanie, że jeżeli ten rząd nie przeprowadzi lustracji, to już nie przeprowadzi jej żaden następny i że trzeba się spieszyć. Dlatego podjęto sprawę z marszu, niespodziewanie, bez dłuższej dyskusji i narzucono ministrowi

Macierewiczowi obowiązek wykonania tej uchwały. No, ale obalenie rządu, który uchwałę tę starał się wykonać, przez Sejm, który znaczną większością głosów podjął, to była nie tyle nielojalność wobec Macierewicza i wobec rządu, tylko kompromitacja tego Sejmu i jego nielojalność wobec własnych wyborów” (Olszewski 1997).

4. Zakończenie

Kwestia lustracji nie została zakończona w roku 1992 i była obecna w polskim dyskursie politycznym jeszcze przez długie lata po upadku rządu Jana Olszewskiego. Politycy Porozumienie Centrum stanowili w tej debacie ważny czynnik, a ich wspomnienia, w założeniu mające kształtować polską opinię publiczną, odgrywały ważną rolę w zrozumieniu tego procesu. Analiza wspomnianego materiału źródłowego pozwala spojrzeć w szerszym kontekście na problem lustracji w dziejach III Rzeczypospolitej

Bibliografia:

1. Anusz A., *Osobista historia PC*, Warszawa 2007.
2. Anusz A., *Scenariusze polityczne : antykomunizm skuteczny*, Warszawa 1999.
3. Kaczyński J., *Czas na zmiany*, [rozm. M. Bichniewicz, P. Rudnicki], Warszawa 1992.
4. Kaczyński J., *Odwrotna strona medalu* [rozm. T. Bochwic], Warszawa 1991.
5. Kaczyński J., *Polska naszych marzeń*, Lublin 2011.
6. Kaczyński J., *Porozumienie przeciw monowładzy : z dziejów PC*, Warszawa 2016.
7. Kurski J., Semka P., *Lewy czerwcowy: mówią Kaczyński, Macierewicz, Parys, Glapiński, Kostrzewa-Zorbas*, Warszawa 1992.
8. Olszewski J., *Olszewski – przerwana premiera*, [rozm. R. Januszewski, J. Kłosiński, J. Strękowski], Warszawa 1992.
9. Olszewski J., *Prosto w oczy* [rozm. E. Polak-Pałkiewicz], Warszawa 1997.
10. Ona. *Za kulisami III RP*, Warszawa 2014.
11. Sadecki J., *Trzynastu : premierzy wolnej Polski*, Kraków 2009.
12. Semka P., *Recydywa? : lewy czerwcowy po 24 latach : mówią: Kaczyński, Macierewicz, Olszewski, Parys, Glapiński, Kostrzewa-Zorbas*, Warszawa 2016.
13. Torńska T., *My*, Warszawa 1994.

14. WIZJA TRANSFORMACJI WE WSPOMNIENIACH I WYWIADACH WIESŁAWA CHRZANOWSKIEGO – ANALIZA HISTORYCZNO-POLITOLOGICZNA

Wojciech Pierściński

Uniwersytet Wrocławski

Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych

Instytut Historyczny

1. Wstęp

Wiesław Chrzanowski był jednym z najważniejszych polityków pierwszej dekady III Rzeczypospolitej. Określany mianem mentora polskiej prawicy stanął na czele pierwszej partii z tej strony sceny politycznej – Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego, które rozpoczęło tworzyć już pod koniec 1989 roku. Polityk ten pełnił funkcję ministra sprawiedliwości w rządzie Jana Krzysztofa Bieleckiego, po pierwszych zaś w pełni wolnych wyborach do Sejmu został wybrany Marszałkiem izby niższej polskiego parlamentu. Prezesem ZChN pozostał do 1994 roku, w 1997 został natomiast wybrany do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej. Ze względu na pełnione funkcje, a także na rolę w kształtowaniu ideowym młodych pokoleń polskiej prawicy poglądy Wiesława Chrzanowskiego stanowią ważny czynnik w wyjaśnianiu polskiego życia politycznego pierwszych lat Trzeciej Rzeczypospolitej. Pierwszy Prezes w historii ZChN w związku z tym doczekał się biografii (Graczyk), a także zwięzłego omówienia głównych swoich idei (Hall), dostępne są również pozycje, w tym wywiady czy antologie tekstów własnych, które przybliżają nam poglądy Wiesława Chrzanowskiego. W każdej z tych pozycji uwypuklona jest jego postawa względem religii, narodu, państwa, zaakcentowane postawy, którymi kierował się w czasie swojego bogatego w wydarzenia życia, w żadnej jednakże nie odnajdziemy syntetycznego ujęcia poglądów Chrzanowskiego dotyczących polskiej transformacji. Niniejszy artykuł stanowi próbę wypełnienia poznawczej luki w biografii Chrzanowskiego i dziejach politycznych III Rzeczypospolitej.

2. Idee

Wizja transformacji, zarówno w ujęciu normatywnym, jak i w politycznej i moralnej ocenie, u Wiesława Chrzanowskiego podbudowana była systemem wartości. Kształtowała go w największym stopniu religia i jej system wartości. Chrześcijaństwo odciskało swe piętno, co oczywista, na postawie moralnej profesora Chrzanowskiego, ale również kształtowała postawy polityczne. Stanowiła jednak drogowskaz, nie sztywny gorset nakazów i zakazów utrudniający działalność publiczną. „W swym dojrzałym życiu Chrzanowski systematycznie odwoływał się do katolickiej nauki społecznej. Jak ją pojmował? Z pewnością nie widział w niej niezmiennej i kompletnej doktryny społeczno-ekonomicznej. W żadnym wypadku nie traktował jej jako konkretnego programu, dającego określone wskazania, jak rozwiązywać szczegółowe kwestie społeczno-ekonomiczne. Widział w niej drogowskazy i ogólne wskazania, formułowane przez Kościół, wypływające z odczytania Ewangelii, dotyczące organizacji życia politycznego i społeczno-gospodarczego. Do najważniejszych należą

poszanowanie: godności osoby ludzkiej, solidarności społecznej, dobra wspólnego, sprawiedliwości i subsydiarności. Wokół tych zasad powinien być organizowany ład polityczno-społeczny” (Hall 2013).

Dla Wiesława Chrzanowskiego solą działania była polityka. Polityce poświęcił niemal całe swoje życie, polityki nie stawiał również w kontrze co do zasad i wyznawanych wartości. Nie uważał polityki za zjawisko z gruntu niemoralne, przeciwnie, uważał, że obowiązkiem człowieka zaangażowanego jest politykę „umoralniać”. Pisał: „Nie budzi chyba wątpliwości, że polityka jest działaniem celowym, działaniem, które przynajmniej w naszych czasach odnosi się do państwa. Przez działanie celowe w tym przypadku rozumiemy dążenie do urzeczywistnienia stanu wyobrażonego, a jeszcze nieistniejącego, lub do zachowania stanu istniejącego wbrew cudzym działaniom. Urzeczywistnienie to ma być skutkiem podejmowanego działania. Chodzi o działanie w celach społecznych, to znaczy stawianych nie ze względu na dobro określonych osób, lecz określonej społeczności, dobro wspólne” (Chrzanowski 2005).

Ważną rolę w ideach politycznych Wiesława Chrzanowskiego stanowiła kwestia moralności. Według zasad moralności oceniał polityczne postawy i działania, według moralności oceniał również polską transformację. Według Chrzanowskiego: „Moralność oznacza działanie lub zakaz działania według kryterium dobra i zła. Działania polityczne ocenia się wedle ich skuteczności. Skuteczność nie może jednak oznaczać postępowania według zasady ‘cel uświęca środki’. Przez takie postępowanie możemy wprawdzie osiągnąć cel, ale równocześnie doprowadzić do destrukcji w życiu społecznym czy w organizacji politycznej. Można to porównać do leczenia lekarstwem tak skutecznym, że jego działanie uboczne zabija pacjenta. To, skuteczne, nie musi być od razu niemoralne ale zdarza się, że jedno nie idzie z drugim w parze” (Chrzanowski 2008). Światopogląd był niezwykle ważny w publicznej aktywności: „Światopogląd przesądza o treści idei społecznej, inaczej mówiąc – o idealnej wizji współżycia społecznego. Wizja ta może mieć postać określonego systemu zasad, którymi ludzie powinni się kierować w postępowaniu wobec innych członków zbiorowości, a w czym powinien im pomagać system instytucji nadających kształt życiu społecznemu.” (Chrzanowski 2005).

Chrzanowski jednak nie uważał, że państwo i społeczeństwo poddane mają być intensywnej klerykalizacji. Mimo silnego nacisku na kierowanie się w życiu publicznym wartościami chrześcijańskimi, niepodobna odnaleźć w jego myśli nawoływania do ostentacyjnego związania państwa z religią, do epatowania wiarą w życiu publicznym. Jak pisał Aleksander Hall: „Relacje z Panem Bogiem traktował jako sprawę najbardziej osobistą, intymną. Nigdy też nie spotkałem się, by komuś, w tym osobom mu bliskim, zadawał pytania o ich wiarę” (Hall 2013). Chrzanowski był człowiekiem, który odróżniał kierowanie się wartościami od agitacji. Stąd, mimo jednoznacznie katolickiego charakteru myśli politycznej Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego, w ujęciu normatywnym postulaty tej partii nie przekraczały jednak pewnej granicy, która ingerowałaby w życie prywatne obywateli, choć w życiu publicznym katolicyzm miał być jak najbardziej obecny.

Wiesław Chrzanowski był zwolennikiem demokracji, a nawet bardziej konkretnie demokracji w jej parlamentarnym wydaniu, co, biorąc pod uwagę jego ideowe korzenie oraz polityczną biografię, mogło wzbudzać co najmniej zaciekawienie. Nie było to oczywiście bezkrytyczne podejście, jednakże w myśli politycznej nestora polskiej prawicy odnaleźć

można swoistą afirmację ustroju demokratycznego. Demokracja jednak powinna być tworzona w konkretnych warunkach i mieć konkretne, solidne, ideowe i duchowo-materialne podstawy. „W końcu, już w XIX wieku wielu myślicieli rozumiało, że prawdziwa demokracja związana jest z ukształtowaniem się nowoczesnego narodu obejmującego wszystkie warstwy społeczne. Bo demokracja to nie tylko to, że się głosuje, ale to, że w życiu publicznym mogą uczestniczyć wszyscy obywatele, a uczestniczą wtedy, gdy się czują członkami narodu. Budzenie świadomości narodowej jest tworzeniem bazy dla demokracji. Takie rozumienie demokracji wyszło właśnie z ruchu narodowego” (Chrzanowski 1997).

Praktyka polityczna była jednak równie ważna, co zbudowanie podstaw aksjologicznych podczas transformacji systemowej. Wiesław Chrzanowski uważał, że demokrację budować należy od podstaw, co kłóciło się z często rewolucyjnym podejściem jego środowiska politycznego. Odrzucał rozliczeniowe podejście niektórych ugrupowań i środowisk, co ważne odrzucał jednak również podejście tzw. lewicy laickiej, dążącej do spetryfikowania układu dającego jej dominującą pozycję w środowiskach opozycyjnych. Za podstawę praktyki politycznej uważał dążenie do stworzenia stabilnego systemu partyjnego, co do którego, jak i co do partii miał swoje, odmienne od większości politycznych elit, podejście. Podejście swoje opierał na historiozoficznej analizie dziejów politycznych Polski w XIX i XX wieku. Inspiracji szukał w tradycji endeckiej. Liga Narodowa inspirowała więc ruch społeczny, polegający na wielości form organizacyjnych, które nie są ze sobą formalnie związane, ale które wiąże jedność ideowo-programowa, powiązana personalnie, ogólnie uznawane autorytety. Taki ruch to dużo więcej niż największa chociażby partia polityczna. On pozwala realnie wpływać na zachowania społeczne, on też daje polityce realne oparcie społeczne (Chrzanowski 1997). Takie podejście było ambicją Wiesława Chrzanowskiego w początkach III Rzeczypospolitej. Podobnie uważa Aleksander Hall: „Chrzanowski uważał, że ten model ruchu politycznego powinien być także wzorem dla prawicy w III Rzeczypospolitej, chociaż oczywiście w warunkach wolności odrzucał możliwość, by ruch polityczny był kierowany przez tajny ośrodek” (Hall 2013). Ruch polityczny odgrywał kluczową rolę w postrzeganiu politycznej praktyki przez Wiesława Chrzanowskiego. Miał on stanowić swoistą przestrzeń w realizowaniu politycznej wizji przez dane środowisko, w tym wypadku przez narodowo-chrześcijańską prawicę. Wynika to z pewnością z życiowych doświadczeń oraz swoistej historiozoficznej wizji mentora polskiej prawicy. Wychodził on bowiem z założenia, kształtowanego przez wizję obrony czynnej prowadzonej w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, że swoista ideowa praca u podstaw, kształtowanie ideowych postaw społeczeństwa dać może największe rezultaty w urzeczywistnianiu politycznej i społeczno-gospodarczej wizji. Nie wynika z tego oczywiście rezygnacja z prowadzenia polityki czynnej poprzez zdobywanie parlamentarnej reprezentacji, obsadzanie instytucji i urzędów ideowymi zwolennikami czy udział we władzy wykonawczej. Chrzanowski pisał: „Siły społeczne występują w postaci ruchu politycznego (polityczno-społecznego). Nie jest on tworem sformalizowanym. Nikt go nie tworzy. Wyłania się samoistnie. Ruch ten istnieje poza kategoriami legalności czy nielegalności, gdyż są to kategorie jurydyczne. O uczestnictwie w nim decyduje wyznawanie tych samych, których wcielanie w życie społeczne uważa się za konieczne i czuje się obowiązek, powołanie do udziału w wypełnianiu tego zadania” (Chrzanowski 2005). Chrzanowski jednak pisał również: „W 1989 roku, gdy zaczęła odradzać się demokracja, z konieczności zaczęły powstawać partie polityczne przy

braku infrastruktury społecznej, to jest różnorodnych form dobrowolnych organizacji społecznych wywłaszczonych w okresie komunizmu. Rozpoczęto budowę jakby od dachu. Konsekwencje tego odczuwamy w sposób bardzo bezpośredni” (Chrzanowski 1997).

Idea ruchu politycznego nie oznaczała rezygnacji z tworzenia partii politycznej, ani odrzucenia idei demokracji parlamentarnej realizowanej właśnie poprzez rządy partii. Według Wiesława Chrzanowskiego jednak partia musi posiadać swoją doktrynę, ponieważ w przeciwnym razie stanowi jedynie zbiorowisko ludzi nastawionych na zdobycie władzy bez żadnego głębszego spoiwa.

Powyżej przedstawione założenia ideowe i zasady moralne stanowiły z pewnością jeden z czynników, który kształtował postawę Wiesława Chrzanowskiego wobec konkretnych politycznych wydarzeń okresu transformacji polskiego systemu politycznego. Chrzanowski pisał o stronie rządowej podczas okrągłostołowych negocjacji: „Obóz władzy wtedy bliższy był pozycji okupantów ze wspomnianego okresu, niż strony rządowej w procesie demokratycznym” (Chrzanowski 2005) – takie wstępne założenie odcisnęło swoje piętno na ogólnej ocenie prowadzonych negocjacji. Chrzanowski, jak podkreślono wcześniej, nie uznawał postawy rewolucyjnej za korzystną dla sprawy polskiej, odrzucał irredentę jako zagrożenie dla biologicznego bytu narodu i choć sytuacja w 1989 roku z pozoru nie stanowiła sytuacji mogącej skończyć się ogólnonarodowym powstaniem, Chrzanowski nie odrzucił negocjacji, przeciwnie, uważał je za jedyne możliwe w danym momencie dziejowym rozwiązanie. Za porozumieniem przemawiały także względy wewnątrzopozycyjne. Organizacyjna słabość opozycji, przejawiająca się chociażby w braku dostępu do wiarygodnych informacji o sytuacji geopolitycznej oraz sytuacji wewnętrznej w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, wymuszała konkretne rozwiązania polityczne. Za porozumieniem przemawiał zwłaszcza brak wiedzy co do sytuacji geopolitycznej: „W polityce natomiast, w której ważą się losy narodu, nie wolno uprawiać gry hazardowej, w której możliwa jest wygrana, ale także katastrofa” (Chrzanowski 2005). W innym miejscu znajdujemy taką ocenę: „Nie negowałem całego sensu tego przedsięwzięcia, ale wiedziałem, że przy tych rozmowach dla lewicy opozycyjnej potrzeby jestem tylko dla szafażu, że niby są wszyscy, szeroki wachlarz środowisk. Nie chciałem ponosić odpowiedzialności za to, na co nie będę miał wpływu, ani też podszywać się pod cudze zasługi. A komuniści podchodzili do sprawy z zamysłem rozmawiania tylko z wybranymi grupami. Okrągły stół był bowiem dla władz w jakiejś mierze dalszym ciągiem prób zdobycia chociażby częściowej legitymizacji przez wciągnięcie wytypowanych środowisk politycznych” (Chrzanowski 1997). Tak mówił natomiast podczas zjazdu założycielskiego ZChN: „Podejmujemy trudne zadanie budowy stronnictwa politycznego – od podstaw. Jesteśmy przekonani, że bez odtworzenia autentycznych nurtów politycznych, mających swój wyraz w partiach politycznych, ciałach pośrednich między obywatelem a państwem, mówienie o dążeniu do demokracji w naszym kraju byłoby czczą deklaracją. Zaszczepienie negacji w postawach ludzkich, głoszenie w odniesieniu do religii – obojętności, indyferentyzmu, w sprawach narodowych – kosmopolityzmu, w sprawach politycznych – apolityczności, zubaża człowieka, osłabia naród. Będziemy się starali nie tylko współzawodniczyć w wyborach, kształtować opinię publiczną, ale przede wszystkim pogłębiać w społeczeństwie samowiedzę polityczną, budzić patriotyzm obecny nie tylko w czasie rocznicowych manifestacji (Hall 2013).

Kwestią najbardziej krytykowaną przez Chrzanowskiego podczas rozmów władzy z opozycją była reprezentatywność strony antypezetpeerowskiej. Środowiskiem niedoreprezentowanym, według profesora, było środowisko prawicowe, zarówno narodowcy, jak i chadecy oraz konserwatyści. „Formalnym partnerem miał być Wałęsa i wskazane przez niego osoby, ale w tym czasie kierowali nim panowie Mazowiecki i Geremek. Wraz z Henrykiem Wujcem sterowali oni Ogólnopolskim Komitetem Obywatelskim przy Lechu Wałęsie, a później promowali kandydatów do rokowań. Chodziło w dużej mierze o partnerów o rodowodzie lewicowym, często kiedyś towarzyszy partyjnych, a także katolików ze środowiska, które miało koncesję na oficjalne działanie pod parasolem Frontu Jedności Narodu (tj. ze „Znaku”)” (Chrzanowski 2005). Próba monopolizacji solidarnościowej części polskiej sceny politycznej przez postkorowską lewicę wzmocnioną częścią środowisk katolickich była zatem głównym zarzutem Chrzanowskiego wobec okrągłego stołu o wydarzeń późniejszych. „Dla opozycji lewicowej była to okazja do wyeliminowania czy ograniczenia wpływów obozu opozycyjnej prawicy” (Chrzanowski 2005).

Pierwszy prezes Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego po latach tak oceniał obrady okrągłego stołu w wykładzie wygłoszonym a amerykańskim Ann Arbor: „Podsumowując rezultaty Okrągłego Stołu w sferze rzeczywistości, trzeba więc powiedzieć, że realnym jego osiągnięciem było stworzenie warunków do niekwestionowanego ujawnienia postaw społeczeństwa. Chodzi tu o dopuszczenie do wyborów w 1989 roku, a to, że były one wolne tylko w ograniczonym zakresie, nie miało już większego znaczenia. Rezultatem ich był pierwszy niekomunistyczny rząd w tzw. krajach demoludów, o kilka miesięcy wyprzedzający przemiany w pozostałych państwach.” (Chrzanowski 2005).

Jednym z kluczowych zagadnień polskiej transformacji była kwestia lustracji, która, według najbardziej powszechnego rozumienia, oznaczała ujawnienie informacji o fakcie tajnej współpracy z peerelowskimi służbami specjalnymi, czyli, kolokwialnie mówiąc, ujawnieniu agentury. Dotyczyć ona miała oczywiście jedynie osób zaangażowanych w działalność publiczną. Jeszcze dalej idącą ideą była dekomunizacja: w tym wypadku postulowano odsunięcie od urzędów publicznych osób uwikłanych w poprzedni system, w zależności od projektu, obejmującego szerszą lub węższą grupę osób. Wiesław Chrzanowski uwikłany został a lustrację w sposób najbardziej bezpośredni. Działania bowiem Antoniego Macierewicza, pełniącego w 1992 roku funkcję ministra spraw wewnętrznych w rządzie Jana Olszewskiego, nota bene polityka Zjednoczenia Chrześcijańsko-Narodowego, uderżyły bezpośrednio w prezesa tej partii. Wykonanie przez ministra Macierewicza uchwały sejmu z 28 maja 1992 roku, zgłoszonej przez polityka Unii Polityki Realnej Janusza Korwiną-Mikke, zobowiązuje się ministra spraw wewnętrznych – głosiła uchwała – do podania do dnia 6 czerwca 1992 r. pełnej informacji na temat urzędników państwowych od szczebla wojewody wzwyż, a także senatorów, posłów, a do dwóch miesięcy – sędziów, prokuratorów, adwokatów oraz do sześciu miesięcy – radnych gmin i członków zarządów gmin, będących współpracownikami Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w latach 1945–1990. Macierewicz, w porozumieniu z Prezesem Rady Ministrów Janem Olszewskim, postanowił wykonać uchwałę sejmowa w specyficzny sposób – nie podał bowiem informacji o współpracownikach, lecz informację o zasobach archiwalnych znajdujących się w gestii Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Chrzanowski znalazł się na tzw. liście Macierewicza, zawierającej 62 nazwiska parlamentarzystów, na drugiej liście był również prezydent Lech

Wałęsa. Oskarżenia okazały się zupełnie bezpodstawne, co potwierdził również Antoni Macierewicz. Chrzanowskiego, więźnia systemu komunistycznego, zabolalo to szczególnie, lecz nie zmieniło jego podejścia do samej idei lustracji. Pisał on: „Nigdy nie byłem przeciwnikiem lustracji. Co do akcji lustracyjnej rządu Olszewskiego, to moje zastrzeżenia nie dotyczą faktu umieszczenia mnie na liście, ale sposobu przeprowadzenia tej akcji, a nawet politycznego wykorzystywania materiału lustracyjnego. Lustracja w wykonaniu Macierewicza w znacznej mierze ograniczała szanse akcji lustracyjnej. Przez ponad 5 miesięcy rząd Olszewskiego nie tylko nie wniósł do Sejmu projektu ustawy lustracyjnej, ale nawet nie rozważał tego projektu na swym posiedzeniu” (Chrzanowski 1997). Projekt ZChN był najdalej idący, obejmował także dekomunizację, za nim plasował się projekt senacki autorstwa senatora Zbigniewa Romaszewskiego (Chrzanowski 1997).

Ważną kwestią polskiej transformacji była kwestia wymiaru sprawiedliwości. Chrzanowski tak o tym pisał: Wspomnę tylko o różnych złośliwościach, pomówieniach i atakach, które spotykały mnie najczęściej w okresie, gdy byłem ministrem sprawiedliwości, chciałem bowiem doprowadzić choć pośrednio do pewnego oczyszczenia kadr sędziowskich z osób najbardziej dyspozycyjnych w okresie PRL-u.

3. Zakończenie

Aleksander Hall tak pisał o Chrzanowskim: „Sądzę, że oblicze ideowe przyszłego ruchu narodowo-chrześcijańskiego przemyślał już w okresie aktywności w Tygodniku Warszawskim. Na łamach pisma pojawiła się wizja przyszłej cywilizacji chrześcijańskiej, wyobrażenie państwa opartego na wartościach tej cywilizacji i zasady nauki społecznej Kościoła” (Hall 2013). „Był przywiązany do demokracji parlamentarnej i w początkach III Rzeczypospolitej, w których dość rozpowszechnione było przekonanie, że w państwach wychodzących z epoki komunizmu, stronnictwa polityczne przeżyły się i przyszłość należy do szerokich ruchów obywatelskich, zdecydowanie stał na gruncie nieodzowności partii politycznych dla wykształcenia się systemu demokracji parlamentarnej” (Hall 2013). W kwestiach ustrojowych marszałek Sejmu I kadencji miał również sprecyzowane stanowisko: „Chrzanowski miał wyobrażenie pożądanego ustroju III Rzeczypospolitej. Powinien on stwarzać warunki dla rozwoju podstawowych wspólnot ludzkich: rodziny, narodu, ale także mniejszości narodowych, zachować unitarny charakter państwa, gwarantować stabilność silnej władzy wykonawczej, skoncentrowanej w rządzie i czynić z Prezydenta RP – usytuowanego poza i ponad trójpodziałem władz – mediatora między władzami, moderatora w sytuacji napięć między nimi, a także koordynatora ich działań. Największy autorytet polskiej prawicy chciał więc dla Polski zracjonalizowanego systemu parlamentarno-gabinetowego ze wzmocnioną władzą wykonawczą (Hall 2013).

Bibliografia

1. Chrzanowski W. (1997) Pół wieku polityki. Rozmowa [rozm. P. Mierecki, B. Kiernicki]: Warszawa.
2. Chrzanowski W. (2008) Ślady na piasku: Sopot.
3. Chrzanowski W. (1994) Wizja parlamentu w nowej Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej: Warszawa.
4. Chrzanowski W. (2005) Za nami, przed nami: Warszawa.

5. Graczyk R. (2013) Chrzanowski: Warszawa.
6. Hall A. (2013) Idee polityczne Wiesława Chrzanowskiego: Sopot.
7. Bartyzel M. (red) (2012) Wiesław Chrzanowski. Historia – polityka – idee: Warszawa.

15. PRAWO ANTYDYSKRYMINACYJNE W POLSCE I NA SZCZEBLU EUROPEJSKIM

Agata Gorczyca

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Ochrona przed dyskryminacją przewidziana jest bezpośrednio w Konstytucji, a także w prawie cywilnym, karnym i prawie pracy. Nierównemu traktowaniu kobiet i mężczyzn zapobiega system prawny, który podlega licznym zmianom mającym na celu zniesienie dyskryminacji. Jednym z takich kompleksowych rozwiązań jest nowelizacja kodeksu pracy. Zmiany te zmierzają do równego traktowania pracowników bez względu na płeć [Budrowska 2009, s. 105]. Przeciwdziałanie dyskryminacji to szereg działań polegających na zapobieganiu nierównemu traktowaniu. Działania antydyskryminacyjne mogą być prowadzone na poziomie indywidualnym i instytucjonalnym w skali międzynarodowej lub krajowej. Prowadzą je zarówno organizacje rządowe jak i pozarządowe. Na poziomie krajowym to tworzenie prawa antydyskryminacyjnego i powołanie Pełnomocnika Rządu do Spraw Równego Traktowania, bowiem elementem przeciwdziałania dyskryminacji jest zdecydowane reagowanie na wszelkie jej przejawy, zwłaszcza przez osoby pełniące funkcje publiczne. Tak więc zasada niedyskryminacji jest kluczową zasadą wielu dokumentów zarówno międzynarodowych, europejskich jak i krajowych. Nie istnieje jeden ogólnoeuropejski czy ogólnokrajowy system przepisów dotyczących niedyskryminacji ponieważ na prawo składają się różnorakie systemy, mające odmienne korzenie, zarówno ze względu na czas, miejsce i przyczyny ich powstawania. Możemy mówić o dokumentach prawa międzynarodowego, europejskiego i krajowego.

W polskim systemie prawnym nie ma obecnie odrębnej ustawy regulującej w szczególności sposób kwestię przeciwdziałania dyskryminacji. Polski ustawodawca opowiedział się za włączeniem przepisów dotyczących przeciwdziałania dyskryminacji do zakresu innych aktów prawnych, takich jak Kodeks pracy i Kodeks karny.

Kodeks pracy realizuje postanowienia anty-dyskryminacyjnego prawa wspólnotowego. Państwa członkowskie Unii Europejskiej są bowiem zobowiązane do wprowadzania zasady równego traktowania mężczyzn i kobiet w kwestii dostępu do zatrudnienia, szkolenia i awansu zawodowego oraz warunków pracy. W sferze zatrudnienia i wykonywania zawodu, zakaz dyskryminacji dotyczy ponadto takich przyczyn jak religia, wyznanie, niepełnosprawność, wiek lub orientacja seksualna. W związku z przystąpieniem do Unii Europejskiej, od dnia 1 maja 2004 r. Polska zobowiązana jest do przestrzegania wyżej wymienionych przepisów anty-dyskryminacyjnych. Nowelizacja Kodeksu pracy została uchwalona w listopadzie 2003 roku i weszła w życie z dniem 1 stycznia 2004 r.

Rozdział II Kodeksu Pracy poświęcony jest równemu traktowaniu w zatrudnieniu. Jest tutaj mowa o równym traktowaniu w zakresie nawiązania i rozwiązania stosunku pracy, warunków zatrudnienia, awansowania oraz dostępu do szkolenia w celu podnoszenia kwalifikacji zawodowych, w szczególności bez względu na płeć, wiek, niepełnosprawność, rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne, przynależność związkową, pochodzenie etniczne, wyznanie, orientację seksualną, a także bez względu na zatrudnienie na czas

określony lub nieokreślony albo w pełnym lub w niepełnym wymiarze czasu pracy. Określono również sytuacje wyjątkowe uznawane jako działania niedyskryminujące czyli stosowaniu środków, które różnicują sytuację prawną pracownika, ze względu na ochronę rodzicielstwa lub niepełnosprawność działania podejmowane przez określony czas, zmierzające do wyrównywania szans wszystkich lub znacznej liczby pracowników wyróżnionych jako będących w mniej korzystnej sytuacji, przez zmniejszenie na korzyść takich pracowników faktycznych nierówności, w zakresie określonym w tym przepisie. Tak więc Kodeks pracy zakazuje jakiejkolwiek dyskryminacji w zatrudnieniu, w szczególności ze względu na płeć, wiek, niepełnosprawność, rasę, religię, narodowość, przekonania polityczne, przynależność związkową, pochodzenie etniczne, wyznanie, orientację seksualną, a także ze względu na zatrudnienie na czas określony lub nieokreślony albo w pełnym lub w niepełnym wymiarze czasu pracy. Tak wyrażony zakaz dyskryminacji dotyczy także przypadków, kiedy dyskryminacja spowodowana jest kilkoma łącznie występującymi przyczynami, jak płeć, rasa i wiek lub płeć i niepełnosprawność.

Na mocy klauzuli równego traktowania zawartej w artykule 113 Kodeksu pracy zakazana jest wszelka dyskryminacja w dostępie do poradnictwa i szkolenia zawodowego. Warunki dotyczące poradnictwa i szkolenia zawodowego organizowanego przez właściwe organy administracji publicznej regulowane są Ustawą z dnia 20 kwietnia 2004 roku o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy.

Odpowiedzialność za działania antydyskryminacyjne w miejscu pracy - jest przypisana pracodawcy. Mówi o tym artykuł 94 i 94.

Podstawowym polskim aktem prawnym, w którym jest mowa o niedyskryminacji jest Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, która określa równość wszystkich wobec prawa oraz zakaz dyskryminacji. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku w artykule 32 stanowi, że nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiejkolwiek przyczyny:

1. Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne.
2. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiejkolwiek przyczyny.

Zgodnie z artykułem 91 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej ratyfikowane umowy międzynarodowe stanowią część krajowego porządku prawnego i mogą być stosowane bez pośrednio przez sądy krajowe, o ile stosowanie ich nie jest uzależnione od wydania ustaw.

Kolejnym istotnym źródłem polskiego prawa antydyskryminacyjnego jest Ustawa z 3 grudnia 2010 roku o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania (Dz. U. z 2010 r. Nr 254, poz. 1700).

Artykuł 1 i 2 Ustawy określa obszary i sposoby przeciwdziałania naruszeniom zasady równego traktowania ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, religię, wyznanie, światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną oraz organy właściwe w tym zakresie, ma zastosowanie do osób fizycznych, osób prawnych i jednostek organizacyjnych.

Artykuł 6 i 7 zakazuje nierównego traktowania osób fizycznych ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne lub narodowość w zakresie dostępu i warunków korzystania z zabezpieczenia społecznego, w zakresie opieki zdrowotnej oraz oświaty i szkolnictwa

wyższego, usług, w tym usług mieszkaniowych, rzeczy oraz nabywania praw lub energii, jeżeli są one oferowane publicznie.

Artykuł 9 zakazuje zachęcania do nierównego traktowania lub nakazywania nierównego traktowania.

Artykuł 11 mówi iż nie stanowi naruszenia zasady równego traktowania podejmowanie działań służących zapobieganiu nierównemu traktowaniu lub wyrównywaniu niedogodności związanych z nierównym traktowaniem.

Artykuł 12 i 13 stanowi iż, w przypadku naruszeń zasady równego traktowania określonych w niniejszej ustawie, w stosunku do osoby fizycznej, w tym w związku z ciężką, urlopem macierzyńskim, dodatkowym urlopem macierzyńskim, urlopem na warunkach urlopu macierzyńskiego, dodatkowym urlopem na warunkach urlopu macierzyńskiego, urlopem ojcowskim lub urlopem wychowawczym, osobom fizycznym przysługuje roszczenie, tj. ma prawo do odszkodowania.

Wykonywanie zadań dotyczących realizacji zasady równego traktowania powierza się Rzecznikowi Praw Obywatelskich oraz Pełnomocnikowi Rządu do Spraw Równego Traktowania Kobiet i Mężczyzn.

Rzecznik Praw Obywatelskich jest jednym z organów kontroli państwowej i ochrony praw wymienionych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Jego szczegółowe kompetencje i sposób działania zostały uregulowane w ustawie z dnia 15 lipca 1987 roku o Rzeczniku Praw Obywatelskich (Dz. U. z 2001, Nr 14, poz. 147). Rzecznik stoi na straży wolności i praw człowieka i obywatela określonych w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz w innych aktach normatywnych. W sprawach o ochronę wolności i praw człowieka i obywatela Rzecznik bada, czy wskutek działania lub zaniechania organów, organizacji i instytucji, obowiązanych do przestrzegania i realizacji tych wolności i praw, nie nastąpiło naruszenie prawa, a także zasad współżycia i sprawiedliwości społecznej. Rzecznik podejmuje czynności przewidziane w ustawie, jeżeli poweźmie wiadomość wskazującą na naruszenie wolności i praw człowieka i obywatela.

Pełnomocnik Rządu do Spraw Równego Traktowania Kobiet i Mężczyzn został ustanowiony organem odpowiedzialnym w Polsce za realizację polityki równego traktowania oraz przeciwdziałanie dyskryminacji w 2001 roku. Od 25 czerwca 2002 roku Rada Ministrów poszerzyła jego kompetencje o przygotowanie utworzenia urzędu do spraw przeciwdziałania dyskryminacji z przesłanek: rasy, pochodzenia etnicznego, religii, przekonań, wieku oraz orientacji seksualnej; promowanie, inicjowanie, realizowanie albo koordynowanie realizacji rządowych programów mających na celu przeciwdziałanie dyskryminacji a także upoważniła Pełnomocnika do przystępowania do programów wspólnotowych mających na celu przeciwdziałanie występowaniu dyskryminacji. Powierzono mu także odpowiedzialność za koordynację polityki antydyskryminacyjnej. Jego działania zaowocowały wdrożeniem wspólnotowego prawodawstwa antydyskryminacyjnego w sferze stosunków pracy, dzięki czemu polski Kodeks Pracy odpowiada już standardom unijnym.

Zmiany postaw i przekonań są jednak procesem długotrwałym, którego sukces zależy od zaangażowania wszystkich partnerów społecznych, nie tylko instytucjonalnych czyli administracji wszystkich szczebli, sądownictwa, szkolnictwa, służby zdrowia, służb socjalnych, mediów publicznych i prywatnych, ale także organizacji pozarządowych czy grup obywatelskich, działających na rzecz zwalczania dyskryminacji w Polsce.

Doświadczenia drugiej wojny światowej skłoniły społeczność międzynarodową do opracowania standardów chroniących ludzkość od katastrofalnych skutków rozpowszechniania ideologii, które bazują na koncepcji wyższości jednych ludzi nad innymi. Obowiązek realizacji zasady równego traktowania zawarty w aktach prawa międzynarodowego, konstytucjach współczesnych państw demokratycznych i deklaracjach politycznych, wspierany jest przez różne inicjatywy podejmowane na poziomie międzynarodowym, regionalnym i krajowym. Ich celem jest podniesienie świadomości dotyczącej dyskryminacji, wiedzy na temat zjawiska oraz metod i strategii przeciwdziałania jego występowaniu. Pojęcie równego traktowania może mieć wiele znaczeń i wiele wymiarów. Nie budzi jednak wątpliwości fakt, że bycie traktowanym w zgodzie z zasadą równości oznacza gwarancje ochrony przed wszelkimi formami dyskryminacji. Europejskiej. Prawodawstwo Unii Europejskiej nadało jej powszechnie obowiązujący charakter. Obecnie na szczeblu Unii Europejskiej realizowana jest wspólna polityka walki z przejawami dyskryminacji. Jak nietrudno zauważyć, szczególną i odrębną rolę przypisuje się wyrównaniu szans kobiet i mężczyzn na rynku pracy [Budrowska 2009, s. 117]. Kraje Unii Europejskiej mają nie tylko świadomość istnienia problemu, ale starają mu się w miarę możliwości przeciwdziałać – wypracowały szereg instrumentów politycznych w celu wzmocnienia pozycji kobiet na rynku pracy; są nimi dyrektywy, zalecenia i programy działania [Budrowska 2009, s. 117]. Instrumenty te mają za zadanie zredukować negatywny wpływ ekonomicznych, społecznych i kulturowych uwarunkowań na pozycję zawodową kobiet na rynku pracy i jej karierę zawodową.

Przeciwko dyskryminacji kobiet w miejscu pracy wydano wiele przepisów, w tym konwencje Międzynarodowej Organizacji Pracy, dyrektywy Rady Europy oraz Unii Europejskiej, które nakładają na rządy obowiązek wprowadzenia do prawa krajowego odpowiednich regulacji prawnych [Antonów; Baran; Ćwiertniak 2015, s. 16]. Chodzi tu głównie o stosowanie zasady jednakowego wynagradzania za pracę jednakowej wartości, równego traktowania kobiet i mężczyzn w zatrudnieniu, kształceniu zawodowym i awansowaniu, w działalności prowadzonej na własny rachunek oraz w dostępie do dóbr i usług [Polityka społeczna 8/2013, s. 16].

Przepisy dotyczące równych praw mężczyzn i kobiet istnieją od momentu powstania Wspólnoty Europejskiej. Zasada równego traktowania odnosząca się do przeciwdziałania dyskryminacji została zapisana w Traktacie Amsterdamskim z 1997 roku oraz licznych aktach wykonawczych Wspólnoty, określające szczegółowo politykę Unii Europejskiej w zakresie zwalczania dyskryminacji z powodu płci, rasy, pochodzenia etnicznego, religii i przekonań, wieku oraz orientacji seksualnej.

Członkostwo Polski w Unii Europejskiej stanowi wielkie wyzwanie również i w tej sferze. Ustawodawstwo polskie, jak również praktyka życia codziennego powinny być dostosowane do standardów UE w zakresie polityki antidyskryminacyjnej.

Prawo wspólnotowe stworzyło korzystne przepisy służące promowaniu zasady równości. Obowiązujący aktualnie stan prawa wspólnotowego jest efektem wieloletniej ewolucji i stale podlega rozwojowi. Poczynając od 2000 roku, Unia Europejska aktywnie przeciwdziała dyskryminacji z innych powodów niż płeć, takich jak, wiek, rasa, orientacja seksualna.

Dokumenty prawne dotyczące prawa o niedyskryminacji są liczne i mają różną moc prawną. Najważniejsze zawarte są w: Traktacie ustanawiającym Wspólnotę Europejską. Jest to prawo pierwotne. Artykuł 2 Traktatu Wspólnoty Europejskiej do zadań wspólnotowych zalicza propagowanie i popieranie równości.

Artykuł 13 Traktatu o Unii Europejskiej w brzmieniu ustalonym w traktacie amsterdamskim, który stanowi, że bez uszczerbku dla innych postanowień Traktatu oraz w granicach uprawnień nadanych Wspólnocie, Rada działając jednomyślnie na wniosek Komisji i w porozumieniu z Parlamentem Europejskim może podjąć działanie zwalczające dyskryminację z przyczyn płci, rasy, lub pochodzenia etnicznego, religii lub przekonań, niepełnosprawności, wieku lub orientacji seksualnej. Uprawnia Radę Europy jako wspólnotowy organ ustawodawczy do podejmowania środków niezbędnych do zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, religię, światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną. Na podstawie tego przepisu zostały wydane dwie dyrektywy przeciwdziałające dyskryminacji ze względu na płeć oraz na rasę i pochodzenie etniczne, również w innych niż zatrudnienie obszarach.

Artykuł 141 poświęcony jest kwestiom równości kobiet i mężczyzn w zatrudnieniu, który ustanawia zasadę równej płacy za równą pracę oraz pracę równej wartości oraz zobowiązuje Radę do przyjmowania środków zmierzających do zapewnienia stosowania zasady równości szans i równości traktowania kobiet i mężczyzn. Mówi o możliwości wprowadzania specjalnych korzyści dla osób należących do płci niedoreprezentowanej w celu ułatwienia im wykonywania działalności zawodowej bądź zapobiegania niekorzystnym sytuacjom w karierze zawodowej.

Równie istotny wpływ na równościowy stan prawny ma orzecznictwo Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości, które na konkretnych przykładach pokazuje sposób interpretacji przepisów. Ważną rolę odgrywają też inne akty mające istotne znaczenie polityczne takie jak:

- Karta Praw Podstawowych - zakazująca jakiejkolwiek dyskryminacji z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, pochodzenie etniczne i społeczne, cechy genetyczne, język, religia lub przekonania, opinie polityczne lub wszelkie inne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientacja seksualna.
- Karta Podstawowych Praw Socjalnych Pracowników, która zalicza równość traktowania kobiet i mężczyzn do podstawowych praw socjalnych pracownicy/pracownika i uznaje znaczenie walki z dyskryminacją we wszystkich postaciach, włącznie z potrzebą podjęcia właściwych działań na rzecz integracji społecznej oraz gospodarczej osób starszych i niepełnosprawnych.

Do ważniejszych dyrektyw równościowych prawa wtórnego wydanych przez Unię Europejską zalicza się:

- Dyrektywę Rady z dnia 13 grudnia 2004 roku wprowadzającą w życie zasadę równego traktowania mężczyzn i kobiet w zakresie dostępu do towarów i usług oraz dostarczania towarów i usług - zakres dyskryminacji rozszerza o obszar dostępu do towarów i usług.
- Dyrektywę Rady z 2006 roku w sprawie wprowadzenia w życie zasady równości szans oraz równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zatrudnienia i pracy.

- Istnieje wiele dodatkowych obowiązujących w zatrudnieniu dyrektyw:
- Dyrektywa 86/613/EWG dotycząca samozatrudnienia rozciąga zasadę równego traktowania kobiet i mężczyzn na osoby pracujące na własny rachunek, z uwzględnieniem pracy w rolnictwie, oraz zmierza do zapewnienia kobietom pracującym na własny rachunek ochronę ciąży i macierzyństwa
- Dyrektywa 92/85/EWG zachęcająca do stosowania środków niosących postęp w dziedzinie bezpieczeństwa i ochrony zdrowia pracownic w ciąży, w połogu i karmiących dziecko piersią, gwarantująca minimum urlopu macierzyńskiego
- Dyrektywa 96/34/WE zawiera porozumienie ramowe w sprawie urlopu rodzicielskiego
- Dyrektywa 97/81/WE dotycząca umów o pracę w niepełnym wymiarze godzin rozszerzająca zakaz dyskryminacji na nietypowe formy zatrudnienia
- Dyrektywa 2002/73/WE zmieniająca dyrektywę 76/207/ EWG definiująca dyskryminację bezpośrednią i pośrednią, uznająca niektóre przypadki molestowania seksualnego i molestowania ze względu na płeć za dyskryminację.

Prawo wspólnotowe stworzyło korzystne przepisy służące promowaniu zasady równości. Aktualnie obowiązujący stan prawa wspólnotowego jest efektem wieloletniej ewolucji i stale podlega dalszemu rozwojowi.

Ochrona przed dyskryminacją przewidziana jest bezpośrednio w Konstytucji, a także w prawie cywilnym, karnym i prawie pracy. Przeciwno dyskryminacji kobiet w miejscu pracy wydano wiele przepisów, w tym konwencje Międzynarodowej Organizacji Pracy, dyrektywy rady Europy oraz Unii Europejskiej, które nakładają na rządy obowiązek wprowadzenia do prawa krajowego odpowiednich regulacji prawnych. Kraje Unii Europejskiej mają nie tylko świadomość istnienia problemu, ale starają mu się w miarę możliwości przeciwdziałać – wypracowały szereg instrumentów politycznych w celu wzmocnienia pozycji kobiet na rynku pracy: są nimi dyrektywy, zalecenia i programy działania. Prawo wspólnotowe stworzyło korzystne przepisy służące promowaniu zasady równości. Aktualnie obowiązujący stan prawa wspólnotowego jest efektem wieloletniej ewolucji i stale podlega dalszemu rozwojowi.

Bibliografia:

1. Budrowska B., (2009), *Kobiety Feminizm Demokracja*, Wydawnictwo IFIS PAN, Warszawa.
2. Antonów K., Baran K., Ćwiertniak B., Dorra-Kolasa D., Góral Z., Walczak K., Włodarczyk M., (2015), *Prawo pracy i ubezpieczeń społecznych*, redakcja naukowa Krzysztof W. Baran, Warszawa.
3. Gonet K., (2013), *Prawo pracy i ubezpieczeń społecznych 2 wydanie*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
4. [w] *Polityka społeczna*, nr 8/2013.
5. [w] *Polityka społeczna*, nr 7/2015.
6. Dz. U. z 2001, Nr 14, poz. 147
7. Dyrektywa 86/613/EWG
8. Dyrektywa 92/85/EWG

- 9. Dyrektywa 96/34/WE
- 10. Dyrektywa 97/81/WE
- 11. Dyrektywa 2002/73/WE

16. PRZESŁANKI SKUTECZNOŚCI DYREKTYWY W PRAWIE KRAJOWYM NA PRZYKŁADZIE DYREKTYWY 2004/39/WE

Marcin Korytek

(brak afiliacji)

1. Wstęp

Niniejsze opracowanie przybliży zagadnienie przesłanek skuteczności dyrektywy w prawie krajowym na przykładzie Dyrektywy 2004/39/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. w sprawie rynków instrumentów finansowych (Dz.U. UE L 145 z dnia 30 kwietnia 2004 r., ang. Markets in Financial Instrumentes Directive, dalej zwaną „dyrektywą MiFID I”). By odpowiedzieć na pytanie o możliwość takiej skuteczności należy dokonać podziału skutków dyrektywy na skutki w stosunkach horyzontalnych i wertykalnych oraz podziału na skuteczność bezpośrednią i pośrednią. Skuteczność dyrektywy MiFID I można rozpatrywać w konkretnym przypadku tzw. toksycznych opcji walutowych.

Dyrektywa MiFID I była podstawowym, choć nie jedynym, źródłem prawa, którego unormowania musiały być stosowane podczas zawierania umów o opcje walutowe. W związku z zaniechaniem ich stosowania należy przydać takim umowom charakter toksyczności. Z dniem 3 stycznia 2018 roku dyrektywa ta została zastąpiona przez Dyrektywę Parlamentu Europejskiego i Rady 2014/65/UE z dnia 15 maja 2014 r. w sprawie rynków instrumentów finansowych (Dz.U. UE L 173 z dnia 12 czerwca 2014 r., zwaną dalej dyrektywą MiFID II). Zbiorczym terminem MiFID oprócz wyżej wymienionych dyrektyw zwykło się również określać Rozporządzenie Komisji (WE) nr 1287/2006 z dnia 10 sierpnia 2006 r. wprowadzające środki wykonawcze do dyrektywy 2004/39/WE (Dz.U. L 241 z dnia 2 września 2006 r.).

2. Dyrektywa jako akt prawa pochodnego Unii Europejskiej

Dyrektywa stanowi akt prawa pochodnego Unii Europejskiej. Państwa członkowskie UE mają obowiązek implementacji dyrektywy, która sama w sobie nie cechuje się przymiotem bezpośredniej skuteczności w stosunkach horyzontalnych. Natomiast taką skuteczność posiada w stosunkach wertykalnych pomiędzy państwem a obywatelem. Istotę dyrektywy reguluje art. 288 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (Dz.U. UE C 326 z dnia 26 października 2012 r.), który stanowi m. in., iż *dyrektywa wiąże każde Państwo Członkowskie, do którego jest kierowana, w odniesieniu do rezultatu, który ma być osiągnięty, pozostawia jednak organom krajowym swobodę wyboru formy i środków*. Z tego przepisu jasno wynika, iż państwa członkowskie Unii Europejskiej są zobowiązane do wprowadzenia do krajowych porządków prawnych odpowiednich regulacji odzwierciedlających zapisy dyrektywy. Adresatami dyrektyw nie są poszczególni obywatele państw członkowskich, a same państwa. Dyrektywa stanowi przede wszystkim zobowiązanie państw do wprowadzenia poszczególnych uregulowań prawnych. Obowiązek implementacji dyrektywy, z reguły przez wydanie odpowiedniej ustawy, wynika z art. 4 ust. 3 Traktatu o Unii Europejskiej (Dz.U. UE C 326 z dnia 26 października 2012 r.) oraz art. 90 Konstytucji

Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483 z późn. zm.) w związku z art. 95 ust. 1 Konstytucji. Polski ustawodawca nie dopełnił obowiązku implementacji dyrektywy MiFID I w terminie. Zgodnie z art. 70 tej dyrektywy państwa członkowskie winny były transponować dyrektywę do dnia 31 stycznia 2007 r. oraz zacząć je stosować najpóźniej do dnia 1 listopada 2007 r. Polski ustawodawca dokonał jej implementacji dopiero ustawą z dnia 4 września 2008 r. o zmianie ustawy o obrocie instrumentami finansowymi oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2009 nr 165 poz. 1316), która weszła w życie 21 października 2009 r. (w międzyczasie podlegała również badaniu zgodności z Konstytucją RP przez Trybunał Konstytucyjny). W związku z powyższym nastąpiło rażące zaniechanie legislacyjne ze strony polskich władz. Wskazywane zaniechanie implementacyjne zostało nawet stwierdzone w wyroku Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 19 marca 2009 r. w sprawie o sygn. C-143/08. Trybunał orzekł w sentencji, iż „poprzez nieprzyjęcie w przewidzianym terminie wszystkich przepisów ustawowych, wykonawczych i administracyjnych koniecznych do wykonania dyrektywy Komisji 2006/73/WE z dnia 10 sierpnia 2006 r. wprowadzającej środki wykonawcze do dyrektywy 2004/39/WE Parlamentu Europejskiego i Rady w odniesieniu do wymogów organizacyjnych i warunków prowadzenia działalności przez przedsiębiorstwa inwestycyjne oraz pojęć zdefiniowanych na potrzeby tejże dyrektywy Rzeczpospolita Polska uchybiła zobowiązaniom ciążącym na niej na mocy wymienionej dyrektywy”. Wyrok ten dotyczył co prawda tylko dyrektywy wykonawczej w stosunku do dyrektywy MiFID I, ale skutek braku jej implementacji pośrednio wiązał się również z dyrektywą MiFID I.

3. Bezpośrednie stosowanie dyrektywy w relacjach wertykalnych

W związku z zaniechaniem w implementacji dyrektywy MiFID I wystąpiła podstawa do pośredniego stosowania jej postanowień w relacjach horyzontalnych, a więc pomiędzy zwykłymi podmiotami prawa cywilnego. Przed zagadnieniem skuteczności horyzontalnej należy jeszcze odnieść się do stosunków wertykalnych. Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej wielokrotnie podkreślał możliwość powoływania się przez jednostki bezpośrednio na przepisy nieimplementowanej dyrektywy w stosunkach wertykalnych, a więc między jednostką a państwem. Jednym z wyroków, stanowiących krok milowy w stosowaniu nieimplementowanej dyrektywy, jest wyrok w sprawie *Yvonne van Duyn vs Home Office*, sygn. C-41/74. W wyroku w tej sprawie z dnia 4 grudnia 1974 r. Trybunał stwierdził, iż „wykluczenie możliwości powołania się przez zainteresowanych na obowiązek przewidziany w artykule 189 Traktatu byłoby zasadniczo sprzeczne z wiążącym skutkiem dyrektywy w świetle tego artykułu. Jeśli organy Wspólnoty nałożyły na Państwa Członkowskie, w drodze dyrektyw, obowiązek postępowania w określony sposób, skutki przyjęcia takiego rozwiązania byłyby połowiczne, gdyby osoby fizyczne nie mogły powoływać się na ten obowiązek przed sądami krajowymi i jeśli sądy krajowe nie mogłyby go uwzględniać jako części prawa wspólnotowego”. Trybunał wyraźnie przyznał dwa rodzaje kompetencji. Pierwszą kompetencję otrzymały jednostki, które mogły zacząć powoływać się bezpośrednio na przepisy nieimplementowanej dyrektywy w stosunkach wertykalnych. Drugą kompetencję otrzymały sądy krajowe, które mogły zacząć uwzględniać przepisy takiej dyrektywy w swoich orzeczeniach, jako część prawa wspólnotowego. Jednocześnie Trybunał przywołał, ustalone już w wyroku Trybunału z dnia 5 lutego 1963 r. w sprawie *van Gend & Loos*, sygn.

C-26/62, przesłanki uznania przepisu dyrektywy za bezpośrednio skuteczny. Do przesłanek tych należą jasność i precyzyjność przepisu, jego bezwarunkowość oraz kompletność [Szwarc-Kuczer, 2007]. Przepis taki jest jasny i precyzyjny, gdy nie wymaga przeprowadzania skomplikowanego procesu wykładni (normalnej wykładni poddany powinien zostać każdy przepis) oraz jest zrozumiały dla przeciętnego odbiorcy. Bezwarunkowość oznacza brak uzależnienia bytu normy od jakichkolwiek czynników zewnętrznych. Kompletność oznacza, iż przepis ten sam w sobie wystarcza do skutecznego stosowania, nie jest wymagane podjęcie dodatkowych środków przez organy Unii Europejskiej bądź państwa członkowskie. Niezbędnym elementem do zaistnienia sytuacji bezpośredniej skuteczności dyrektywy jest również brak jej implementacji lub jej nieprawidłowa implementacja. Dyrektywa taka powinna również przyznawać uprawnienia jednostkom. Wspominane wcześniej rozróżnienie na wertykalną i horyzontalną skuteczność dyrektywy może właśnie zaistnieć ze względu na przyznanie przez dyrektywę konkretnych uprawnień jednostkom [Tyniewicki, 2014]. Skutek wertykalny dyrektywy wyraża się w relacji między jednostką a państwem. W tej relacji jedynie jednostka jest uprawniona do powoływania się na bezpośrednią skuteczność dyrektywy. Na takim samym stanowisku stanął unijny Trybunał, który w wyroku z dnia 26 lutego 1986 r. w sprawie *M. H. Marshall vs Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority*, sygn. C-152/84, stwierdził, iż „w odniesieniu do argumentu, że dyrektywa nie może być podstawą do występowania przeciwko jednostce, należy podkreślić, że zgodnie z art. 189 traktatu EWG, wiążący charakter dyrektywy, który stanowi podstawę do możliwości powołania się na dyrektywę przed sądem krajowym, istnieje tylko w odniesieniu do «każdego państwa członkowskiego do którego jest skierowana». Wynika stąd, że dyrektywa nie może samoistnie tworzyć obowiązków po stronie jednostki, a zatem nie można powoływać się na przepis dyrektywy przeciwko takiej jednostce”. Przy czym sformułowanie państwa ma tu szersze znaczenie, jako każdego podmiotu publicznoprawnego wykonującego władzę publiczną. Dotyczyć to więc może również publicznych szkół, publicznych placówek służby zdrowia czy innych podobnych instytucji.

4. Pośrednie stosowanie dyrektywy w relacjach horyzontalnych

Możliwość powoływania się przez jednostkę w stosunkach wertykalnych na nieimplementowaną dyrektywę nie sprawia większych wątpliwości. Znacznie większym problemem jest rozstrzygnięcie czy powoływanie się w stosunkach horyzontalnych pomiędzy podmiotami prawa cywilnego na nieimplementowaną dyrektywę jest możliwe. Na pierwszy rzut oka wydawałoby się bowiem, iż stosunek prawny, powstały na skutek zawarcia umowy o toksyczne opcje walutowe, pomiędzy przedsiębiorcą a bankiem należy do kategorii stosunków horyzontalnych, choć nie jest to wcale takie oczywiste.

Co do zasady Trybunał odrzuca możliwość bezpośredniej horyzontalnej skuteczności dyrektywy. Takie stanowisko zajął chociażby w wyroku z dnia 14 lipca 1994 r. w sprawie *Paola Faccini Dori vs Recreb Srl*, sygn. C-91/92, w którym stwierdził iż rozszerzenie zasady bezpośredniej skuteczności nieimplementowanej dyrektywy skutkowałoby „uznaniem posiadania przez Wspólnotę kompetencji do nakładania na jednostki obowiązków ze skutkiem natychmiastowym, podczas gdy Wspólnota posiada tego rodzaju kompetencje tylko wtedy, gdy jest ona uprawniona do wydawania rozporządzeń. Wynika stąd, że w przypadku

braku środków dokonujących transpozycji w wyznaczonym terminie, jednostka nie może powoływać się na dyrektywę, żądając uznania istnienia prawa wobec innej jednostki i domagając się egzekwowania tego prawa przed sądem krajowym”. Trybunał kierował się przede wszystkim racjami spójności systemu prawnego Unii Europejskiej. Wyraźnie odróżnił rozporządzenie od dyrektywy. Z jednej strony nie sposób odmówić mu słuszności, z drugiej jednak takie stanowisko wydaje się jednak zbyt rygorystyczne. Jeżeli by bowiem wziąć pod uwagę racje natury celowościowej, takie rozwiązanie można by jednak dopuścić. Unijny prawodawca, a więc przedstawiciele wszystkich państw członkowskich, wybrani przez suwerenny naród do jego reprezentacji, ustanawiając dyrektywę oczekuje jej skuteczności, pozwalając państwom członkowskim na wybór środków jej realizacji. W ostateczności unijnemu prawodawcy zależy na stosowaniu dyrektywy w krajowych systemach prawnych. Po prawidłowej implementacji dyrektywy, obywatele mają prawo powoływać się na implementowane przepisy w relacjach horyzontalnych, jeśli przepisy te przyznają im odpowiednie uprawnienia.

W każdym bądź razie w sytuacji, gdy upłynie już termin na implementację dyrektywy, krajowe organy powinny stosować prounijną wykładnię prawa krajowego [Kornobis-Romanowska i Wróbel, 2012]. Warto również zauważyć, iż z momentem upływu terminu na implementację dyrektywy przestaje ona być adresowana tylko i wyłącznie do państwa członkowskiego, ale nabywa zdolność do dokonywania skutków prawnych w krajowym porządku prawnym [Kornobis-Romanowska i Wróbel, 2012]. Upływ tego terminu stanowi więc bardzo ważny punkt czasowy, od którego zależy charakter prawny samej dyrektywy. W wyroku z dnia 7 czerwca 2007 r. w sprawie *Carp SnC di L. Moleri*, sygn. C-80/06 Trybunał stwierdził, iż „zgodnie z utrwalonym orzecznictwem dyrektywa nie może samoistnie tworzyć obowiązków po stronie jednostki, zatem nie można powoływać się na nią przeciwko tej jednostce. Wynika z tego, że nawet jasny, precyzyjny i bezwarunkowy przepis dyrektywy mający na celu przyznanie jednostkom praw lub nałożenie na nie obowiązków nie może być stosowany w ramach sporu zawisłego wyłącznie pomiędzy jednostkami”. Zaaprobował więc on w całej rozciągłości dotychczasową linię orzecniczą.

5. Pośrednia skuteczność Dyrektywy 2004/39/WE w relacjach horyzontalnych

Mając na uwadze powyższe rozważania, należałoby się zastanowić czy relacje, zachodzące między bankami a przedsiębiorcami w wyniku zawarcia umów o toksyczne opcje walutowe, stanowiły przykład relacji wertykalnych czy horyzontalnych. Od odpowiedzi na to pytanie zależałaby możliwość powoływania się przez przedsiębiorców bezpośrednio na przepisy nieimplementowanej dyrektywy MiFID I lub brak takiej możliwości.

Większość banków należałoby uznawać za prywatne podmioty prawa cywilnego. Nie wykonują one *imperium* oraz nie posiadają przymiotów władzy publicznej. Z tej przyczyny w stosunkach z klientami nie może być mowy o relacjach wertykalnych, a jedynie horyzontalnych. Dlatego też, zgodnie z wcześniej przywoływanym orzecznictwem Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, nie można w stosunkach z nimi powoływać się na bezpośrednią skuteczność dyrektywy MiFID I.

Gdyby poprzestać na powyższej konstatacji, przedsiębiorcy, którzy zawarli z bankami umowy o toksyczne opcje walutowe, byłiby w bardzo ciężkiej sytuacji. Argumentów w ewentualnym sporze sądowym z takim bankiem zmuszeni by byli poszukiwać tylko

w polskim porządku prawnym, w którym na chwilę zawierania tychże umów brak było odpowiednich postanowień, regulujących obowiązki informacyjne banków w sposób oczywiście zbieżny z dyrektywą. Na szczęście dla nich sądy polskie wywiodły z obowiązujących przepisów obowiązek nałożony na banki, nakazujący im realizowanie tożsamej z postanowieniami dyrektywy MiFID I powinności informacyjnej. Stanowisko sądów polskich jest zresztą zbieżne z orzecznictwem Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej, który w wyroku z dnia 13 listopada 1990 r. w sprawie *Marleasing SA vs La Comercial Internacional de Alimentación SA*, sygn. C-106/89 zwrócił uwagę na ogólny nakaz wykładni prawa krajowego w zgodzie z dyrektywą (jakąkolwiek nie tylko nieimplementowaną).

Natomiast bezpośrednio do zagadnienia stosowania nieimplementowanej dyrektywy odniósł się Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej w wyroku z dnia 4 lipca 2006 r. w sprawie *Konstantinos Adeneler i in. vs Ellinikos Organismos Galaktos (ELOG)*, sygn. C-212/04. Ustalił on, iż tak jak w przypadku zwykłych dyrektyw sądy krajowe powinny dążyć do dokonywania wykładni w zgodzie z dyrektywą, tak w przypadku braku odpowiedniej implementacji dyrektywy sądy te są już obowiązane do prowadzenia takiej wykładni. Na gruncie polskim Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 16 lutego 2012 r. w sprawie IV CSK 225/11 stwierdził, iż „w zakresie terminowych operacji finansowych (art. 5 ust. 2 pkt 4 i 7 ustawy z dnia 29 sierpnia 1997 r. - Prawo bankowe), polegających na zawieraniu przez banki z kontrahentami terminowych umów opcyjnych, należy stosować zbliżony lub podobny przedkontraktowy standard informacyjny wynikający z postanowień dyrektywy 2004/39/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 21 kwietnia 2004 r. w sprawie rynków instrumentów finansowych (MiFID), nawet jeżeli w chwili zawarcia umowy z bankiem dyrektywa ta nie była jeszcze implementowana do polskiego porządku prawnego”. Stanowisko to poparł m. in. Sąd Apelacyjny w Warszawie w wyroku z dnia 1 kwietnia 2015 r. w sprawie I ACa 1431/14, którego wyrok, mimo iż wydany w sądzie niższej instancji, stanowi bardzo ważny i znaczący głos w dyskusji na temat toksycznych opcji walutowych. W podobnym tonie wypowiadał się Sąd Najwyższy również w innych sprawach, tworząc tym samym spójną linię orzecniczą (wyroki w sprawach o sygnaturach I CSK 651/12, I CSK 570/15, IV CSK 166/12, II CSK 845/16). Podkreślano przy tym, iż niedopuszczalne jest bezpośrednie stosowanie przepisów dyrektywy MiFID I do stosunków pomiędzy bankami a przedsiębiorcami. Nie dopuszczano więc bezpośredniej skuteczności dyrektywy w relacjach horyzontalnych. Orzecznictwo sądów polskich jest w związku z tym spójne z orzecznictwem Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej.

Odpowiednie stosowanie postanowień nieimplementowanej dyrektywy powinno się objawiać w takim interpretowaniu przepisów krajowych, by osiągnąć cele zakładane do osiągnięcia przez dyrektywę. W związku z tym dyrektywa MiFID I stanowiła jedynie odpowiedni wzorzec dla interpretacji krajowych unormowań. W aspekcie formalnym banki nie były więc związane postanowieniami dyrektywy MiFID I, jednakże dyrektywa ta powinna była dla nich stanowić punkt odniesienia w realizacji obowiązków informacyjnych względem klientów. Punktem odniesienia była ona również dla sądów, oceniających postępowanie owych banków.

Wywodząc obowiązek stosowania zbliżonego do postanowień dyrektywy obowiązku informacyjnego przez banki, sądy odwoływały się także do charakteru umów opcji

walutowych, jako zaliczanych na podstawie art. 38 dyrektywy MiFID I w związku z pkt 4 sekcji C załącznika I do tejże dyrektywy do kategorii kompleksowych instrumentów finansowych. Takie przyporządkowanie skutkowało podwyższeniem zakładanego poziomu ochrony klientów z nich korzystających. Poziom ochrony powinien wzrastać, ponieważ ryzyko związane z takimi umowami było znacząco większe od ryzyka związanego z zawieraniem innych umów finansowych. Kompleksowość, w ocenie sądów, przejawiała się chociażby w transakcjach, przewidujących wystawianie przez przedsiębiorców bankom przeciwstawnych do wystawionych przez nie opcji. Takie stanowisko przyjął chociażby Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 8 września 2017 r. w sprawie II CSK 845/16.

W swoich orzeczeniach sądy wywodziły stosowanie przez banki odpowiedniego, zbliżonego do wynikającego z postanowień dyrektywy MiFID I standardu informacyjnego nie tylko z zagadnień wokół implementacyjnych. Ważnych argumentów w dyskusji dostarczył również Trybunał Konstytucyjny. W swoim wyroku z dnia 26 stycznia 2005 r. w sprawie P 10/04, dotyczącej legalności przepisów, umożliwiających bankom wystawianie bankowych tytułów egzekucyjnych wywiódł on obowiązki informacyjne banków bezpośrednio z polskich uregulowań. Stwierdził on, iż „obowiązek, rzetelnej, uczciwej i wyczerpującej informacji [...] może być poszukiwany w podstawowych zasadach prawa obligacyjnego nakazujących respektowanie uczciwości, lojalności i dobrych obyczajów w obrocie, zwłaszcza na etapie nawiązywania stosunku kontraktowego, ale także w związku z jego wykonywaniem (można tu wymienić m.in. art. 72, art. 353¹, art. 354, art. 385¹ k.c.)”. Z powyższego wynika, iż obowiązki informacyjne banków, wynikające z postanowień dyrektywy MiFID I stanowią mogą pewnego rodzaju *lex specialis* w stosunku do zwykłych obowiązków informacyjnych, wywiedzionych z przepisów kodeksu cywilnego. Umowy o opcje walutowe, jako kontrakty obarczone szczególnym ryzykiem, powinny podlegać dwóm reżimom informacyjnym. Pierwszy, ważniejszy, stanowi dyrektywa MiFID I, drugi, bardziej uboczny, ale stanowiący podstawę do pośredniego stosowania nieimplementowanej dyrektywy, stanowią przepisy obowiązujących polskich ustaw, w szczególności kodeksu cywilnego.

6. Podsumowanie

Podsumowując, należy uznać, iż możliwe jest bezpośrednie stosowanie dyrektywy w stosunkach wertykalnych oraz pośrednie stosowanie dyrektywy w stosunkach horyzontalnych. Niemożliwe jest natomiast bezpośrednie stosowanie dyrektywy w stosunkach horyzontalnych.

Pośrednią skuteczność dyrektywy w stosunkach horyzontalnych można uzyskać jedynie poprzez odpowiednią wykładnię przepisów krajowych w braku jej prawidłowej implementacji. W skrócie i uproszczeniu można by więc utworzyć następujący schemat. Po pierwsze należy ustalić jaki rodzaj umowy został zawarty przez strony i jaki jest jego prawny charakter. Po drugie trzeba dokonać subsumpcji ustalonego stanu faktycznego pod określone normy prawne. Zorientowawszy się w istnieniu dyrektywy trzeba ustalić stopień jej implementacji. Skonstatowawszy, iż dyrektywa ta nie została implementowana należy dokonać takiej wykładni prawa krajowego, by osiągnąć efekt jak najbardziej zbliżony do zakładanego przez przepisy dyrektywy. W tym celu w przypadku dyrektywy MiFID I należy zastanowić się nad krajowymi przepisami, regulującymi obowiązki informacyjne banków. Zauważywszy, iż z przepisów tych można już wyprowadzić takie podstawowe obowiązki,

wystarczy je, na tyle na ile to tylko możliwe, rozszerzyć w stosunku do kompleksowych umów finansowych, niosących ze sobą zwiększone ryzyko, osiągając tym samym zbliżony poziom informacyjny do zakładanego przez dyrektywę.

Bibliografia:

1. Czech T. (2009). Kryterium odpowiedniego charakteru usługi inwestycyjnej oraz instrumentów finansowych według MiFID. W: Przegląd Prawa Handlowego, nr 7/2009, s. 17-23.
2. Domańska M., Hauser A., Królikowski J., Talaga R. (2014). Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, Sądu Najwyższego i Naczelnego Sądu Administracyjnego. W: Europejski Przegląd Sądowy, nr 4/2014, s. 54-64.
3. Fedorowicz M. (2014). Implementacja regulacji MiFID do polskiego prawa - wybrane zagadnienia teoretyczne i praktyczne. W: E. Rutkowska-Tomaszewska (red.), Regulacja MiFID - skutki prawne dla funkcjonowania rynku finansowego, Wrocław, s. 11-28.
4. Garlicki L., Zubik M. (2016). Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom II. Warszawa. Wydawnictwo Sejmowe.
5. Gębusia I. (2017). Zmiany w regulacji rynku instrumentów finansowych wynikające z przyjęcia tzw. pakietu MIFID II/MIFIR. W: Monitor Prawa Handlowego nr 1/2017, s. 31-40.
6. Kornobis-Romanowska D., Wróbel A. (2014). Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej. Komentarz. Tom III. Warszawa. Wolters Kluwer.
7. Korpalski M. (2011). Obowiązek informacyjny banku przy oferowaniu transakcji pochodnej przedsiębiorcy - glosa do wyroku niemieckiego Trybunału Federalnego (Bundesgerichtshof) z dnia 22 marca 2011 r., XI ZR 33/10. W: Glosa nr 4/2011, s. 71-77.
8. Rutkowska-Tomaszewska E. (2014). Obowiązki informacyjne firm inwestycyjnych świadczących usługi w ramach działalności maklerskiej wobec klientów detalicznych. W: tejsze, Regulacja MiFID - skutki prawne dla funkcjonowania rynku finansowego. Wrocław, s. 75-106.
9. Safjan M., Bosek L. (2016). Konstytucja RP. Tom II. Komentarz do art. 87-243. Warszawa. Wydawnictwo C.H. Beck.
10. Szpunar M. (2004). Bezpośredni skutek dyrektywy w postępowaniu przed sądem krajowym (uwagi na tle najnowszego orzecznictwa). W: Państwo i Prawo nr 9/2004, s. 56-69.
11. Szwarc-Kuczer M. (2007). Zasada bezpośredniej skuteczności prawa wspólnotowego. W: Europejski Przegląd Sądowy nr 4/2007, s. 57-61.
12. Tyniewicki M. (2014) Problematyka implementacji dyrektywy MiFID w aspekcie jej skutku bezpośredniego oraz odpowiedzialności odszkodowawczej państw członkowskich. W: E. Rutkowska-Tomaszewska (red.), Regulacja MiFID - skutki prawne dla funkcjonowania rynku finansowego. Wrocław, s. 107-128.

Orzecznictwo:

13. Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 19 marca 2009 r. w sprawie *Komisja przeciwko Polsce*, sygn. C-143/08.

14. Postanowienie Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 18 grudnia 2008 r. w sprawie *Komisja przeciwko Polsce*, sygn. C-142/08.
15. Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z dnia 7 czerwca 2007 r. w sprawie *Carp SnC di L. Moleri*, sygn. C-80/06.
16. Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości z dnia 4 lipca 2006 r. w sprawie *Konstantinos Adeneler i in. vs Ellinikos Organismos Galaktos (ELOG)*, sygn. C-212/04.
17. Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości z dnia 5 października 2004 r. w sprawie *Pfeiffer*, sygn. C-397/01.
18. Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości z dnia 14 lipca 1994 r. w sprawie *Paola Faccini Dori vs Recreb Srl*, sygn. C-91/92.
19. Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości z dnia 13 listopada 1990 r. w sprawie *Marleasing SA vs La Comercial Internacional de Alimentación SA*, sygn. C-106/89.
20. Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości z dnia 26 lutego 1986 r. w sprawie *M. H. Marshall vs Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority*, sygn. C-152/84.
21. Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości z dnia 4 grudnia 1974 r. w sprawie *Yvonne van Duyn vs Home Office*, sygn. C-41/74.
22. Wyrok Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości Trybunału z dnia 5 lutego 1963 r. w sprawie *van Gend & Loos*, sygn. C-26/62.
23. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 26 stycznia 2005 r. w sprawie P 10/04, OTK-A 2005 nr 1 poz. 7.
24. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 września 2017 r. w sprawie II CSK 845/16, *Legalis nr 1673917*.
25. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 8 lipca 2016 r. w sprawie I CSK 570/15, *LEX nr 2112303*.
26. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 19 września 2013 r. w sprawie I CSK 651/12, *OSNC 2014/7-8/76, LEX nr 1396293*.
27. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 5 października 2012 r. w sprawie IV CSK 166/12, *LEX nr 1228619*.
28. Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 16 lutego 2012 r. w sprawie IV CSK 225/11, *OSNC 2012/9/105, LEX nr 1163927*.
29. Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z dnia 1 kwietnia 2015 r. w sprawie I ACa 1431/14, *LEX nr 1808786*.

17. TRUDNOŚCI TERMINOLOGICZNE W PRZEKŁADZIE TEKSTÓW Z ZAKRESU PRAWA SPADKOWEGO

mgr Agnieszka Pietrzak

Uniwersytet Łódzki

Wydział Filologiczny

Instytut Filologii Germańskiej

Zakład Językoznawstwa Niemieckiego

90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

E-mail: agnieszka.pietrzak@uni.lodz.pl

1. Wstęp

Sądy powszechne bardzo często zlecają tłumaczom przysięgłym przekład dokumentów występujących w sprawach spadkowych. Należą do nich w szczególności wnioski o stwierdzenie nabycia spadku, wnioski o podział spadku czy testamenty.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie trudności terminologicznych, jakie napotyka tłumacz dokonując przekładu tych dokumentów w parze językowej polski-niemiecki¹.

Przed wszystkim to wszechobecna globalizacja stała się przyczyną konieczności tłumaczenia wielu tekstów prawnych i prawniczych na większość języków świata. Zjawisko to występuje przede wszystkim w krajach wysokorozwiniętych, gdzie regulacje prawne obejmują niemal każdy aspekt życia ich obywateli. Zawsze gdy podpisywane są międzynarodowe umowy, gdy zawierane są binacjonalne związki małżeńskie lub gdy obcy system prawny musi w jakikolwiek sposób oddziaływać na danego człowieka, sporządza się dokumenty w różnych językach. Z tego względu od lat 90. kwestia tłumaczenia tekstów prawniczych stała się przedmiotem badań prawników i językoznawców. Wprawdzie już w latach 70. i 80. różnice pomiędzy językiem prawniczym a ogólnym znajdowały się w centrum zainteresowań badaczy, lecz dopiero kilka lat później skoncentrowano się na specyfice przekładu prawniczego (por. Daum 2003, Pietrzak 2017, Pieńkos 2003).

Badania nad tłumaczeniami prawniczymi mają charakter interdyscyplinarny. Do wykonania prawidłowego translatu oprócz nienagannej kompetencji językowej niezbędne jest posiadanie wiedzy prawniczej, znajomość podstaw lingwistyki kontrastywnej oraz rozeznanie w kwestiach teorii przekładu.

Badania nad przekładem prawniczym mają na celu wypracowanie korzystnych strategii tłumaczeniowych tekstów specjalistycznych oraz poprawienie czytelności i przystępności języka prawa dla osób niebędących prawnikami. Okazuje się, że szczególne problemy z przekładem a nawet ze zrozumieniem tekstów prawnych i prawniczych mają tłumacze będący lingwistami bez wykształcenia prawniczego (por. Szubert 2011, Pietrzak 2017).

Tłumaczenie tekstów prawniczych różni się w znacznym stopniu od przekładu innych tekstów specjalistycznych. Nie chodzi w nim bowiem jedynie o przełożenie poszczególnych pojęć prawnych z języka wyjściowego na język docelowy, lecz o zrozumiałe i jednoznaczne oddanie sensu konkretnych elementów jednego systemu prawnego, które mają znaleźć

---

¹ por. Ustawa z dn. 25.11.2004 r. o zawodzie tłumacza przysięgłego, Dz.U. 2004 nr 273 poz. 2702.

praktyczne zastosowane w innym systemie. W przypadku przekładu tekstów z zakresu nauk ścisłych lub technicznych znalezienie prawidłowego ekwiwalentu jest dużo łatwiejsze, gdyż ich terminologia specjalistyczna jest w większości języków spójna. Systemy prawne różnych państw są zaś nieprzystawalne, zatem tłumacz staje przed niejednoznacznym wyborem konkretnego odpowiednika danego pojęcia wyjściowego, kierując się przy tym wybraną przez siebie strategią tłumaczeniową (por. Szubert 2011, Pietrzak 2017).

Sytuację tę komplikuje dodatkowo fakt współistnienia różnych porządków prawnych w obrębie jednego obszaru językowego. Język niemiecki jest językiem urzędowym m.in. w Niemczech, Austrii, Szwajcarii i Lichtensteinie, choć systemy prawne tych państw znacząco się od siebie różnią. Nawet w samych Niemczech występują różne regionalne warianty języka prawniczego, co przy jego przekładzie prowadzić może do nieścisłości. Szczegółne trudności pojawiają się na płaszczyźnie leksykalnej, gdzie dane pojęcie ma różne znaczenia, w zależności od tego, czy występuje w języku specjalistycznym czy ogólnym, np. Vergleich oznacza w języku standardowym 'porównanie', zaś w języku prawniczym 'ugodę' (por. Olpińska 2009, Pietrzak 2017).

Pojęcie samego *języka specjalistycznego* (lub *fachowego*), do którego należy język prawa, obecne jest w niemieckiej literaturze naukowej od XIX w. W tym czasie spotkać się można było również z innymi określeniami języka fachowego, jak np. *język zawodowy*, *żargon fachowy*, *język ekspertów*, *socjolekt specjalistyczny* czy *język specjalny* (por. Fluck, 1976; Grucza, 2013).

Aby zdefiniować termin *język specjalistyczny* należy wyjaśnić, czym jest *język ogólny*, będący bezpośrednim punktem odniesienia dla języka fachowego (por. Schmidt, 1969). Hoffman (1978) rozumie język ogólny jako sumę środków językowych służących do komunikacji, którą dysponują członkowie danej społeczności językowej. Jak zauważa Olpińska (2009), „jeżeli język dotyczy pewnego obiektu (pewnej dziedziny) i jeżeli na temat tego obiektu (tej dziedziny) ludzie się porozumiewają, to (...) ludzie ci posługują się pewnymi specyficznymi formami wyrażeniowymi w ich specyficznych funkcjach. Mamy więc do czynienia z pewnym specyficznym wariantem języka, który „wyspecjalizował się” w danej dziedzinie. Wariant ten, dotyczący określonego obiektu lub dziedziny, nazywamy językiem specjalistycznym, w odróżnieniu od języka ogólnego, dotyczącego ogólnych, codziennych problemów ludzi”.

Jedną z pierwszych, a mimo to do dziś bardzo często cytowanych definicji języka specjalistycznego jest definicja sformułowana przez niemieckiego językoznawcę Lothara Hoffmanna w 1976 roku. Zdaniem Hoffmanna „język specjalistyczny stanowi sumę wszystkich środków językowych, które są używane w kontekście komunikacyjnym w obrębie jakiejś dyscypliny w celu zapewnienia porozumienia się pomiędzy ludźmi działającymi w tym obrębie”². Lewandowski (1994) i Mikołajczyk (2004) podkreślają, że język specjalistyczny charakteryzuje użycie pewnych jego specyficznych cech na płaszczyźnie morfologicznej, syntaktycznej oraz tekstowej (por. Pietrzak 2018).

---

² Tłumaczenie za Grucza (2008, s. 46) w: Kołodziej (2014, s. 18). Oryginalna definicja w języku niemieckim: „die Gesamtheit aller sprachlichen Mittel, die in einem fachlich begrenzten Kommunikationsbereich verwendet werden, um die Verständigung zwischen den in diesem Bereich tätigen Menschen zu gewährleisten” (Hoffmann 1976, s. 170).

Języki specjalistyczne różnicuje się w przekroju pionowym i poziomym. Jako podział poziomy rozumie się jednoczesne współistnienie różnych specjalności, a co za tym idzie różnych języków fachowych. Zgodnie z szacunkami Flucka (1991), już w latach 90-tych istniało ponad 300 języków specjalistycznych.

Podział pionowy języka odnosi się natomiast do stopnia jego abstrakcji. Specjaliści (np. naukowiec, wynalazca urządzenia) znajdują się w tejże klasyfikacji na najwyższej pozycji, tam gdzie język wykazuje bardzo teoretyczny charakter, laicy (np. klient w sklepie chcący nabyć urządzenie) natomiast zajmują ostatnie pozycje, na których stopień abstrakcji jest niski (por. Hoffmann, 1976, Pietrzak, 2017).

Mimo że istnienie języka fachowego związane jest z definicji z udziałem specjalistów, należy zauważyć, że niespecjaliści również pozostają jego użytkownikami. Ze względu na trudności w zrozumieniu licznych zależności w obrębie języka specjalistycznego, zajmują oni najniższe pozycje w hierarchii, tam gdzie liczba terminów specjalistycznych jest dużo niższa, a składnia zdecydowanie mniej skomplikowana.

Przez lata kwestia uznania języka prawa jako języka specjalistycznego budziła wątpliwości. Zdaniem Ziemińskiego i Zielińskiego (1992) język prawa nie może być nawet rozumiany jako język sam w sobie. Na potwierdzenie swojej tezy badacze przytaczają szereg argumentów. W ich opinii „język nie może być utożsamiany z żadnym skończonym zbiorem tekstów, z tekstów wyabstrahowuje się reguły, które są przez te teksty generowane, przy czym na próbie zawierającej skończony zespół tekstów generuje się reguły dla nieskończonego zbioru tekstów (...), natomiast każdy skończony zbiór tekstów jest jedynie przejawem języka, a nie językiem, bo o przynależności tekstu do języka rozstrzygają reguły tego języka” (Ziemiński; Zieliński, 1992, Pietrzak 2018).

Również Hałas (1995) uważa, że język fachowy jest jedynie odmianą języka ogólnego, bo choć występuje w nim leksyka specjalistyczna, to gramatyka odnosi się bezpośrednio do reguł występujących w języku ogólnym. Idąc tym tokiem myślenia należałoby jednak podważyć istnienie większości języków specjalistycznych (np. medycznego, technicznego czy finansów), gdyż wszystkie one wykorzystują zasady zaczerpnięte z języka ogólnego (por. Krzywda 2014, Pietrzak 2018).

Z drugiej strony należy zauważyć, że cechy języka prawa jako języka specjalistycznego ukazują się w procesie ich przekładu na drugi język. Zadaniem tłumacza nie jest bowiem jedynie przekład terminologii fachowej na drugi język, lecz dostosowanie całego tekstu do typowej dla języka docelowego frazeologii, składni i stylu. Proces ten zapewnić ma efektywną komunikację fachową między producentem tekstu a adresatem tłumaczenia. W ten sposób język prawa spełnia kryteria stawiane przez Hoffmanna (1976) językom specjalistycznym (por. Krzywda 2014, Pietrzak 2018).

Od 1948 r. istnieje w polskim prawoznawstwie podział języka prawa na *język prawny* i *prawniczy*. Autorem tego rozróżnienia jest teoretyk prawa Bronisław Wróblewski (1948). Jako *język prawny* rozumie on język, przy pomocy którego formułowane jest prawo. Występuje on zatem w aktach normatywnych, np. w konstytucji, ustawach czy rozporządzeniach (por. Choduń, 2010). *Język prawniczy* jest natomiast językiem „o prawie”, którego używają m.in. prawnicy wypowiadając się na tematy związane z prawem. Z tego względu spotkać się z nim można np. w orzecznictwie lub komentarzach do ustaw (por. Krzywda 2014, Pietrzak 2018).

2. Podobieństwa w polskiej i niemieckiej terminologii prawa spadkowego

Prawidłowe tłumaczenie dokumentów z zakresu wymaga dokładnej analizy tekstów paralelnych oraz systemu prawa niemieckiego i polskiego, ponieważ wielu terminów specjalistycznych z zakresu prawa spadkowego nie da się przetłumaczyć dosłownie.

Często na pierwszy rzut oka, tzn. bez posiadania przynajmniej podstawowej wiedzy prawniczej, właściwe ekwiwalenty nie wydają się odpowiadać terminom języka wyjściowego, ponieważ terminy języka wyjściowego i docelowego niejednokrotnie wyglądają inaczej na płaszczyźnie słowotwórczej (por. Kubacki 2008).

Podobieństwa na płaszczyźnie terminologicznej i frazeologicznej znacząco przyspieszają proces tłumaczenia. Posiłkując się słownikami dwujęzycznymi, tłumacz jest w stanie szybko znaleźć właściwe odpowiedniki. W poniższej tabeli zebrano terminy specjalistyczne z zakresu prawa spadkowego, które ze względu na zgodność niemieckiego i polskiego systemu prawnego nie powinny przysparzać tłumaczowi żadnych trudności.

Tabela 1. Pojęcia z zakresu prawa spadkowego – spójność terminologiczna

1.	spadkodawca	Erblasser
2.	spadkobierca	Erbe, m
3.	kurator spadku	Nachlasspfleger
4.	sygnatura akt	Aktenzeichen (D) Geschäftszeichen (A)
5.	uczestnik postępowania	Verfahrensbeteiligter
6.	spadek	Nachlass; Erbschaft; Erbe, n (D) Verlassenschaft (A, CH)
7.	otwarcie spadku	Nachlasseröffnung
8.	dziedziczenie ustawowe	gesetzliche Erbfolge
9.	właściwość sądu	Zuständigkeit des Gerichts
10.	pozostawić testament	ein Testament hinterlassen
11.	wpisać do księgi wieczystej	ins Grundbuch eintragen

Źródło: Kubacki 2008.

Powyższe przykłady pozwalają za Kubackim (2008) na wyciągnięcie kilku istotnych wniosków.

Proces tłumaczenia dokumentów spadkowych ułatwia podobieństwo formalnej struktury pojęć. Stałe polskie syntagmy rzeczownik + przymiotnik odpowiadają bezpośrednio niemieckiemu, np. *dziedziczenie ustawowe* → *gesetzliche Erbfolge*, jedynie kolejność elementów została odwrócona.

To samo zjawisko zachodzi przy syntagmach rzeczownik + rzeczownik w dopełniaczu, np. *właściwość sądu* → *Zuständigkeit des Gerichts*. Istnieje jeszcze możliwość, aby polski rzeczownik + dopełniacz zastępowało niemieckie złożenie, np. *otwarcie spadku* → *Nachlasseröffnung*.

W przypadku tekstów z zakresu prawa spadkowego należy zwrócić uwagę na fakt, że poszczególne pojęcia fachowe mogą się od siebie różnić, w zależności od faktu, czy występują w standardowej niemczyźnie czy w austriackiej lub szwajcarskiej wersji języka niemieckiego. W Niemczech *spadek* jest tłumaczony jako *Erbschaft*, *Erbe* lub *Nachlass* (to

ostatnie zwłaszcza w złożeniach, np. *Nachlasspfleger*, *Nachlassgericht*), natomiast w Austrii i Szwajcarii stosuje się termin *Verlassenschaft*.

Zjawisko to można również zaobserwować analizując pojęcie sygnatura akt. Austriacy mówią o Geschäftszeichen (zazwyczaj występuje skrót GZ), Niemcy zaś o Aktenzeichen (skrót AZ). Zadanie tłumacza polega zatem również na dostosowaniu przekładu do właściwego wariantu języka docelowego (por. Kubacki 2008).

Fenomen ten, bardzo często obecny w przekładzie tekstów prawnych, zbadał Lohse (2002) i określił go przy pomocy neologizmu jako *Mehrdeutigkeit* (dosłownie należy rozumieć to złożenie jako *wieloznaczniowość języka niemieckiego*). Pod tym pojęciem rozumie on współistnienie różnych niemieckich terminów dla tych samych elementów pozajęzykowych pojawiających się w niemieckich tekstach prawnych.

3. Terminologia prawa spadkowego – trudności translacyjne

Najwięcej trudności w tłumaczeniu dokumentów z zakresu prawa spadkowego wynika z faktu, że poszczególne człony ekwiwalentów nie odpowiadają terminowi języka wyjściowego. Tylko analiza paralelnych w obu językach pozwala na rozwianie wątpliwości i znalezienie właściwego ekwiwalentu funkcjonalnego. Powyższy fenomen ilustrują przykłady zawarte w następującej tabeli.

Tabela 2. Terminologia prawa spadkowego – trudności translacyjne

1.	Wniosek o stwierdzenie nabycia spadku	Antrag auf Erteilung des Erbscheins
2.	Wniosek o dział spadku	Antrag auf Nachlassauseinandersetzung
3.	Wniosek o stwierdzenie nabycia praw do spółdzielczego mieszkania lokatorskiego (nie własnościowego)	Antrag auf Feststellung des Erwerbs von Rechten auf eine Genossenschafts- Mietwohnung (keine Eigentumswohnung)
4.	Oświadczenie o przyjęciu spadku	Erklärung über die Annahme der Erbschaft; Erbannahmeerklärung (D, CH) Erbantrittserklärung (A)
5.	Postanowienie o stwierdzeniu nabycia spadku	Beschluss über die Erteilung des Erbscheins (D) Einantwortungsbeschluss (A)
6.	Uzasadnienie (postanowienia)	Entscheidungs gründe (D) Begründung (A)
7.	Gospodarstwo rolne	Landwirtschafts betrieb
8.	Wniosek o ... jest zatem zasadny	Der Antrag auf ... ist daher geboten
9.	Kodeks cywilny (CH)	Zivilgesetzbuch
10.	Kodeks cywilny (D)	Bürgerliches Gesetzbuch
11.	Kodeks cywilny (A)	Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch

Źródło: Kubacki 2008.

Pierwsze przykłady (1-5) to stałe zwroty, które z jednej strony nie mają odpowiedników 1:1, z drugiej strony są zbyt złożone, aby można je było znaleźć w większości słowników fachowych. Dlatego też, aby znaleźć rozwiązanie, tłumacz musi

przeanalizować system prawny w obu krajach. Zarówno w Polsce, jak i w Niemczech, to sąd uznaje prawa do spadku. Dokument, który jest wówczas wydawany, w polskim systemie prawnym nazywa się *postanowienie o stwierdzeniu nabycia spadku*, a w systemie niemieckim *Erbschein*. Dlatego terminy te mogą zostać uznane jako ekwiwalenty funkcjonalne, choć ich struktura leksykalna wykazuje niewiele podobieństw (por. Kubacki 2008).

Problemy może sprawiać również przekład terminu *Erbschein* na język polski. Co do zasady można go przetłumaczyć na trzy sposoby:

- a) dosłownie jako *zaświadczenie spadkowe*,
- b) jako *poświadczenie stwierdzające dziedziczenie*, które opisuje treść dokumentu *Erbschein*, ale pojęcie to nie jest używane w polskim systemie prawnym,
- c) jako *stwierdzenie nabycia spadku*, które odpowiada polskiemu dokumentowi pełniącemu taką samą funkcję jak *Erbschein* (por. Kubacki 2001).

Sytuację tę dodatkowo komplikuje fakt, że od kilku lat, zarówno w Polsce, jak i w Niemczech, dokument ten może być wydawany nie tylko przez sąd, ale również przez notariusza. W Niemczech w obu przypadkach jest to tzw. *Erbschein*, w Polsce natomiast *postanowienie o stwierdzeniu nabycia spadku* (jeżeli jest wydane przez sąd) lub *akt poświadczenia dziedziczenia* (jeśli wydany jest przez notariusza).

Tłumacz z reguły nie wie, kto wydał dany *Erbschein* (zwłaszcza jeśli nie tłumaczy samego dokumentu, ale np. jakiś tekst w którym wspomniany jest *Erbschein*), dlatego może przetłumaczyć go dosłownie jako *zaświadczenie spadkowe*, aby uniknąć nieporozumień. Z tego względu wszystkie warianty *Erbschein* powinny być tłumaczone z użyciem frazy *zaświadczenie spadkowe*, np.:

- *Erbschein für den Alleinerben* → *zaświadczenie spadkowe dla jedyne (wyłączonego) spadkobiercy*,
- *Teilerbschein* → *zaświadczenie spadkowe co do części spadku*,
- *Gemeinschaftlicher Erbschein* → *wspólne zaświadczenie spadkowe* (por. Kubacki 2001).

Przedstawione w tabeli przykłady pokazują również, że niektóre pojęcia specjalistyczne z zakresu prawa spadkowego w żadnym wypadku nie mogą być tłumaczone dosłownie, ponieważ przynajmniej jeden element każdej frazy języka wyjściowego różni się semantycznie od frazy języka docelowego (por. Kubacki 2008), np.:

- *dział spadku* → *Nachlassauseinandersetzung* (dosłownie: *rozliczenie spadku*),
- *mieszkanie lokatorskie* → *Mietwohnung* (dosłownie: *mieszkanie najemne*),
- *gospodarstwo rolne* → *Landwirtschaftsbetrieb* (dosłownie: *przedsiębiorstwo rolne*),
- *wniosek jest zasadny* → *der Antrag ist geboten* (dosłownie: *wniosek jest nakazany*)

Przykłady te unaocniają również, że dokładna analiza tekstów paralelnych jest nieodzowna, ponieważ wyklucza zastosowanie nieuzualnych zwrotów.

Również w tym miejscu należy ponownie zwrócić uwagę na istnienie różnych wariantów języka niemieckiego w różnych krajach niemieckojęzycznych, co powinno znaleźć odzwierciedlenie w tłumaczeniu. Ustawa *Kodeks cywilny* nazywa się w Niemczech *Bürgerliches Gesetzbuch*, w Austrii *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* a w Szwajcarii *Zivilgesetzbuch* (por. Kubacki 2008).

4. Podsumowanie

Jak wynika z przeprowadzonych badań, język prawa stanowi kompleksowe zagadnienie. Specyfika tego języka specjalistycznego uwidacznia się wyraźnie przy przekładzie tekstów prawnych na drugi język. Okazuje się, że przekład tekstów z zakresu prawa spadkowego w parze językowej polski-niemiecki stanowi wyzwanie dla tłumacza.

Kluczową kompetencją, którą legitymować się musi tłumacz, jest posiadanie przynajmniej elementarnej wiedzy z zakresu polskiego i niemieckiego systemu prawa oraz świadomości o nieprzystawalności porządków prawnych obowiązujących w różnych państwach. Zwrócić należy w tym miejscu również uwagę na istnienie austriackiego i szwajcarskiego wariantu języka niemieckiego, co znaleźć musi swoje odzwierciedlenie w sporządzanym tłumaczeniu.

Zauważyć należy również, że analiza tekstów paralelnych ułatwia znalezienie prawidłowego ekwiwalentu i pozwala uchronić tłumacza przed popełnieniem błędów.

Bibliografia:

1. Choduń A. (2010). Prawo a język urzędowy, [w:] Michalewski K. (red.) Język w prawie, administracji i gospodarce. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, s. 9-18.
2. Daum, Ulrich, Übersetzen von Rechtstexten. W: Schubert, Klaus (red.), Übersetzen und Dolmetschen. Modelle, Methoden, Technologie. Tübingen 2003.
3. Grucza S. (2013). Od lingwistyki tekstu do lingwistyki tekstu specjalistycznego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Kulturologii i Lingwistyki Antropocentrycznej.
4. Hoffmann L. (1976). Kommunikationsmittel Fachsprache. Eine Einführung. Berlin: Akademie-Verlag.
5. Krzywda J. (2014). Terminologia języka prawnego i strategie translatorskie w przekładach kodeksu spółek handlowych na język niemiecki Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
6. Kubacki, Artur, Analiza błędów w tłumaczeniu na język polski dokumentu spadkowego Erbschein. In: Bohusowa, Zuzana; Hutkova, Anita (red.), Badania nad przekładem i ich konteksty, Studia Translatoria. Dresden – Wrocław 2001.
7. Kubacki, Artur, Wybrane problemy przekładu niemieckich i polskich dokumentów z zakresu prawa spadkowego. W: Kościalkowska-Okońska, Ewa (red.), Studia nad teorią, praktyką i dydaktyką przekładu 3/4. Toruń 2008.
8. Lewandowski T. (1994). Linguistisches Wörterbuch. t. 1-3. 6. wydanie. Heidelberg-Wiesbaden: Quelle & Meyer Verlag.
9. Mikołajczyk B. (2004). Sprachliche Mechanismen der Persuasion in der politischen Kommunikation. Dargestellt an polnischen und deutschen Texten zum EU-Beitritt Polens. Frankfurt a. M: Peter Lang Verlag.
10. Olpińska Małgorzata, Polski i niemiecki język specjalistyczny prawa – możliwości i ograniczenia dydaktyki tłumaczenia tekstów specjalistycznych, (w:) S. Szadyko (red.), Komunikacja specjalistyczna, Katedra Języków Specjalistycznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2009.
11. Pieńkos, Jerzy, Podstawy przekładoznawstwa. Od teorii do praktyki. Zakamycze, Kraków, 2003.

12. Pietrzak Agnieszka 2017, Problematyka tłumaczeń prawniczych na przykładzie polskich i niemieckich wyroków rozwodowych (w:) K. Pujer (red.), Problemy Nauk Prawnych, Exante, Wrocław, 2017.
13. Pietrzak, Agnieszka (2018). Specyfika języka prawa w kontekście przekładu specjalistycznego. W: Małgorzata Bogusz; Monika Wojcieszak; Piotr Rachwał (red.), Poszerzamy horyzonty, t. 8. Słupsk: Weiland Network Solutions.
14. Szubert Rafał, Was macht einen Text zum Fachtext? (w:) D. Kaczmarek et al. (red.), Felder der Sprache – Felder der Forschung. Lodzer Germanistikbeiträge, Primum Verbum Łódź 2011.
15. Ustawa z dn. 25 11.2004 r. o zawodzie tłumacza przysięgłego, (Dz.U. 2004 nr 273 poz. 2702).
16. Wróblewski B. (1948). Język prawny i prawniczy. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
17. Ziemiński Z., Zieliński M. (1992). Dyrektywy i sposób ich wypowiedzenia. Warszawa: ZSL UW.

18. BEZPIECZEŃSTWO W SFERZE SPOŁECZNEJ I PSYCHOLOGICZNEJ CZŁOWIEKA

Agata Gorczyca

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Pojęcie „bezpieczeństwo” przysparza wiele problemów natury terminologicznej, ze względu na złożoność badanego zjawiska i jego wieloaspektowość w wielu dziedzinach życia publicznego. Termin ten wielokrotnie przewija się w środowisku społecznym i często jest używany w niewłaściwym kontekście. Zatem wydaje się całkiem rozsądne i właściwe przedstawienie omawianego zagadnienia na podstawie dostępnej literatury fachowej, aby lepiej przybliżyć pokrótce specyfikę i ewaluację nauk z dziedziny bezpieczeństwa.

Aby dogłębniej przyjrzeć się analizowanemu terminowi, bezsprzecznie należy odnieść się do uformowanego na gruncie działań militarnych w okresie tzw. zimnej wojny między dwoma mocarstwami światowymi, ukształtowanego w latach 90 - paradygmatu pozytywnego. W podejściu tym, akcentuje się widzenie dalekowzroczne, które jest nastawione na potrzeby społeczne przy założeniu że: *życie nie polega tylko na istnieniu, lecz przede wszystkim na rozwoju, oznaczającym realizację określonych celów, nadającym życiu wartość*” [Sulowski, 2009, s. 28]. W związku z tym jest to stanowisko dynamiczne, w którym człowiek stara się oddziaływać na otoczenie i własny rozwój. Jest to podejście wykorzystywane obecnie przez przedstawicieli nauk o bezpieczeństwie, gdyż obejmuje swoim zasięgiem wiele aspektów przedmiotowych i jest skierowane do szerokiej grupy podmiotów (od jednostek do instytucji) [Stańczyk, 1996, s. 17-18].

Warto również zwrócić uwagę, że dzisiaj zdecydowanie rozróżnia się sposób ujęcia zagrożeń od strony wewnętrznej i zewnętrznej. Wynika z tego, że można wyróżnić kolejny wyznacznik bezpieczeństwa, jakim jest jego obiektywny i subiektywny charakter. Pierwszy z poruszanych aspektów dotyczy stanu możliwego istnienia zagrożenia lub braku wskazań określających przewidywane niebezpieczeństwo dla wskazanego podmiotu, z kolei drugi z wymienionych wymiarów wiąże się z zespołem świadomości jednostkowej lub zbiorowej oraz trybem spostrzegania i oceny potencjalnych okoliczności mogących spowodować perspektywę napięcia emocjonalnego [Urbanek, 2012, s. 17].

Nie można również zapomnieć o analizie bezpieczeństwa pod względem statycznym i dynamicznym. Pierwszy z wymienionych wymiarów jest związany z sytuacją, stanem z jakim ma do czynienia określony podmiot, z kolei w drugim przypadku dominuje schemat przekształcających się stanów bezpieczeństwa na skutek oddziaływania siły oddzielnej od jednostki. Dzięki takiej formule, można stwierdzić z całym przekonaniem, że bezpieczeństwo jest: „*zmiennie w czasie, stopniowalne oraz relatywne*” [Urbanek, 2012, s. 17].

Zdecydowanie należy zgodzić z faktem, że różne interpretowanie bezpieczeństwa zależy od wielu czynników natury osobistej jak: wieku, doświadczenia czy też pozycji społecznej. W przestrzeni środowiskowej, w każdym momencie własnego życia potrzebą jednostki jest czuć się bezpiecznie, oraz jednocześnie mieć świadomość współistnienia wszelkich zagrożeń. Dlatego też, nieodłącznym poczuciem każdego człowieka jest kwestia

stabilności egzystencjalnej z przeświadczeniem o pomocy z zewnątrz w chwili zachwiania stanu względnego spokoju i pokoju [Groszek, 2016s, s. 7].

Taki wielowarstwowy i zróżnicowany sposób przedstawienia i zestawienia bezpieczeństwa ma tylko potwierdzić tezę o trudności w wypracowaniu jednej, generalnie uznawanej i uniwersalnej definicji analizowanego zjawiska. Warto teraz przejść do omówienia konkretnego zakresu znaczeniowego pojęcia i znalezieniu wyraźnych różnic w formułowaniu problematyki na ten temat.

Pierwotnego znaczenia słowa „bezpieczeństwo” możemy doszukiwać się z języka łacińskiego z wyrazu *securitas* – *sine* (bez) i *cura* (zmartwienie, strach i obawa). Inaczej mówiąc, termin ten wskazuje brak zmartwień i poczucia strachu. Co warto podkreślić, tak zdefiniowane pojęcie odnosi się zarówno do jednostek jak i całych społeczeństw [Wojnarowski, 2004, s. 8].

Kolejną definicję bezpieczeństwa zawiera słownik nauk społecznych, w którym D. Lerner stwierdza, że „w *najbardziej dosłownym znaczeniu bezpieczeństwo jest właściwie identyczne z pewnością (safety) i oznacza brak zagrożenia (danger) fizycznego albo ochronę przed nim*” [Pokruszyński, 2010, s. 8].

Ciekawie i bardzo rzeczowo do powyższej problematyki podchodzi wybitny znawca i przedstawiciel tych nauk Leszek. F. Korzeniowski. Twierdzi on że „*bezpieczeństwo to stan obiektywny polegający na braku zagrożenia, odczuwany subiektywnie przez jednostki lub grupy*” [Korzeniowski, 2012, s. 76].

Powyższe interpretacje i wyjaśnienia specyfiki i wyjątkowości definicji bezpieczeństwa pozwalają na uwzględnienie złożoności badanego zjawiska, dzięki czemu występuje możliwość dogłębniejszego i precyzyjniejszego poznania jego istoty. W literaturze przedmiotu najczęściej rozpatruje się owe zagadnienie w kontekście określenia bezpieczeństwa jako stanu i procesu.

W pierwszym omawianym przypadku bezpieczeństwo jest analizowane w kontekście stanu „*niezagrożenia, spokoju, pewności; stanu i poczucia pewności, wolności od zagrożeń; strachu lub ataku*” [Wawrzusiszyn, 20120, s. 52]. W tym kontekście badany problem jest zgłębiany jako potrzeba trwania, satysfakcji i równowagi. Zachwianie tego stanu powoduje lęk i narastające poczucie zagrożenia.

Ze względu na to, że ogólny stan bezpieczeństwa jest niemierzalny to w wyniku analizy obiektywnych i subiektywnych aspektów zagrożenia może przybrać następujące postacie:

- a) Stan braku bezpieczeństwa – wówczas, gdy występuje duże rzeczywiste zagrożenie, a postrzeganie tego zagrożenia jest prawidłowe.,
- b) Stan obsesji, występuje wtedy, gdy nieznaczne zagrożenie jest postrzegane jako duże.,
- c) Stan fałszywego bezpieczeństwa występuje wówczas, gdy zagrożenie jest poważne, a postrzegane bywa jako niewielkie.,
- d) Stan bezpieczeństwa występuje wtedy, gdy zagrożenie zewnętrzne jest nieznaczne, a jego postrzeganie prawidłowe [Stańczyk, 1996, s. 17].

Taka interpretacja bezpieczeństwa zdecydowanie odnosi się do stanu percepcji społecznej.

Niezwykle ważną dla teorii nauk odnoszących się do bezpieczeństwa jako stanu jest definicja autorstwa R. Zięby, która mówi o „*pewności istnienia i przetrwania, posiadania oraz funkcjonowania i rozwoju podmiotu. Pewność jest wynikiem nie tylko braku zagrożeń,*

ale także powstaje wskutek kreatywnej działalności danego podmiotu i jest zmienna w czasie” [Zięba, 2008, s. 16]. Takie podejście do tematyki gwarantuje i uzależnia jednostkę w pewnym względzie od podmiotu wspólnotowego, gdyż naczelne potrzeby człowieka mogą być tylko i wyłącznie zaspokojone w tym obrębie.

W drugim zaś ujęciu zagadnienie to jest rozważane jako proces, w trakcie którego stan bezpieczeństwa ulega ciągłym zmianom proporcjonalnie do rzeczywistych determinantów zagrożenia. Zatem można powiedzieć, że nie ma stałego, uformowanego porządku, tylko następuje w rzeczywistości bezustanne dążenie do uzyskania umiarkowanego ładu [Rosicki, 2010, s. 29].

Bardzo ważną dla poruszanej tematyki definicję określił S. Koziej dla analizowanego aspektu. Jego zdaniem bezpieczeństwo trzeba traktować jako proces czyli *„tę dziedzinę aktywności, która zmierza do zapewnienia możliwości przetrwania, rozwoju i swobody realizacji własnych interesów w konkretnych warunkach, poprzez wykorzystywanie okoliczności sprzyjających, podejmowanie wyzwań, redukcję ryzyka, oraz przeciwdziałanie wszelkim rodzajom zagrożeniom i jego interesom*” [Koziej, 2006, s. 7]. To podejście na tle pozostałych definicji charakteryzuje się dynamicznym przedstawieniem zjawiska bezpieczeństwa. Podmiotem może zostać każda jednostka, która dysponuje osobistym interesem lub konsekwentnie zmierza do spełnienia owych korzyści w poszczególnych dziedzinach aktywności personalnej [Koziej, 2011, s. 20].

Warto teraz na podstawie wyodrębnionych definicji podjąć się próby wysunięcia stosownych wniosków. Zatem po pierwsze bezpieczeństwo jest przede wszystkim stanem doświadczanym przez jednostkę i inne podmioty, więc ma charakter subiektywny. Lecz to nie oznacza, że człowiek nie odczuwa poczucia bezpieczeństwa w sytuacji zagrożenia, gdyż taka ukształtowana świadomość nie mówi nam o realnym, grożącym ryzyku. Przykład taki ma odzwierciedlenie w przypadku stanu wojny i braku osobistej obawy o własne życie [Stefański, 2013, s. 33-34].

Po drugie, bez wątpienia trzeba się zgodzić z faktem, że określony podmiot działa w określonym środowisku, które może być dla niego zarazem źródłem zagrożenia jak i realizacji względnego doznania poczucia bezpieczeństwa. Jako przykład należy podać funkcjonowanie w otoczeniu rodziny jak i bycie obywatelem określonego kraju, gdzie są spełniane podstawowe funkcje i gwarancje bezpieczeństwa. Zatem omawiane zjawisko ma charakter procesu społecznego, gdyż jednostka podejmuje czynności zaradcze wraz z otoczeniem tego podmiotu. Takie podejście do interpretowanej kwestii jest zgodne z ujęciem prof. R. Zięby [Stefański, 2013, s. 34].

Po trzecie, bezpieczeństwo cechuje kluczowa wartość dla racjonalnego podmiotu. Albowiem dzięki temu jednostka jest w stanie analizować, rozpoznawać i doznawać zagrożeń, oraz urzeczywistniać próbę właściwego działania w trakcie zaistnienia niebezpieczeństwa. W takim znaczeniu, bezpieczeństwo występuje jako motyw aktywności strony, przez to należy traktować to jako podstawową potrzebę [Stefański, 2013, s. 34].

Przedstawiony dorobek naukowy z tej dziedziny wiedzy wskazuje bezpośrednio na dwa składniki bezpieczeństwa: zapewnienie bezsprzecznego przetrwania podmiotu oraz niezawodność jego rozwoju. Wymienione składowe są uwarunkowane nieustannymi zmianami na tle postępu cywilizacyjnego czy też wskazanych okoliczności i podmiotu,

z którym mają coś wspólnego [Rozwadowski, 2014, s. 245-246]. Dzięki czemu zobowiązaniem istnienia jest pewność, która jest przesłanką tych dwóch składników.

Aby móc rozwijać dalsze bardziej szczegółowe kwestie, należy zaznajomić się i uszeregować bezpieczeństwo w jasny i przejrzysty sposób za pomocą obszarów problemowych:

- Wyzwania i zagrożenia
- Podmiotowa struktura bezpieczeństwa
- Przedmiotowa struktura bezpieczeństwa [Jemiolo i Dawidczyk, 2008, s. 38].

Wyzwania stanowią stałe tendencje w zakresie bezpieczeństwa uwzględniające dokonanie nieustannej identyfikacji i w związku z tym powzięcia stosownych działań kompromisowych w obszarze przeciwdziałania określonym zjawiskom. Z kolei zagrożenie to „pośrednie lub bezpośrednie destrukcyjne oddziaływanie na podmiot. W rzeczywistości może występować w postaci konfliktów lub kryzysów” [Koziej, 2004, s. 66-67]. Drugie z wymienionych zdarzeń obok czynników wewnętrznych i zewnętrznych może pojawić się z przyczyn losowych (zjawisk naturalnych).

W ujęciu podmiotowym możemy mówić o różnych rodzajach bezpieczeństwa ze względu na aktorów życia społecznego. W zakresie zainteresowania niniejszej pracy - główna uwaga będzie skupiona na aspekcie jednostkowym i lokalnym. Natomiast w wymiarze przedmiotowym jest określona dziedzina, w której zorganizowane struktury realizują politykę bezpieczeństwa (polityczna, militarna ekonomiczna) [Wawrzusiszyn, 2010, s. 55-56].

Każdy podmiot chce, aby jego subiektywny stan postrzegania rzeczywistości był równy obiektywnemu spojrzeniu na bezpieczeństwo. W takiej sytuacji wszystko wskazuje na to, że jednostka nie czuje zagrożenia. W nawiązaniu do obydwu zależności można stwierdzić, że podstawą bezpieczeństwa jest sfera potrzeb i wartości człowieka. W związku z tym, by mogła zaistnieć sposobność zagwarantowania stosownego poziomu bezpieczeństwa, należy zrealizować słuszne oczekiwania i wymagania w określonej przestrzeni życia społecznego. Koncepcja A. Masłowa jest najlepszym przykładem potwierdzającym tezę, że wskazana piramida nie tylko odnosi się do podstawowych potrzeb człowieka, ale jest również fundamentem formowania bezpieczeństwa jednostki [Ciekanowski i in., 2016, s. 22].

Na początku wydaje się słuszne odwołanie do definicji „poczucia”, która jest powszechnie stosowana zarówno w języku potocznym jak i w wielu dziedzinach życia społecznego. Oznacza „szczególny stan organizmu wywołany brakiem czegoś, co ze względów biologicznych, społecznych i kulturowych jest niezbędne do istnienia, rozwoju i normalnego funkcjonowania tego organizmu, a także w każdej w zasadzie zbiorowości ludzkiej” [Korzeniowski, 2012, s. 113]. Tym samym, potrzeba kieruje człowieka do zaspokojenia swoich własnych podstawowych pragnień, aby móc właściwie egzystować i utrzymać optymalny rozwój samego siebie. Potrzeby pochodzą z niewydolności istoty ludzkiej, lub z wrodzonych skłonności człowieka. Są aktywowane przez fizjologiczny stan braku jak i przez korzystne chęci do określonej czynności, uwarunkowane przez ludzką naturę.

Zgodnie z literaturą przedmiotu najważniejszymi potrzebami w sferze psychospołecznej mogą być:

- a) Ogólna potrzeba życia w grupie, oraz dowartościowania ze strony grupy.,
- b) Przyjaźni.,

- c) Rozpoznawania środowiska i stymulowania go.,
- d) Potrzeba kompetencji, w znaczeniu skutecznego współdziałania z rzeczywistością [Nowacki, 2004, s. 25].

Zgodnie z teorią potrzeb zachowanie jednostki ludzkiej jest warunkowane przez: prawo homeostazy i prawo wzmocnienia. Wynika, z tego że niezaspokojenie potrzeby będzie zakłócać ustaloną równowagę w organizmie, z kolei odwrotna sytuacja będzie działać wręcz przeciwnie, w związku z tym dana osoba doświadczy satysfakcji i będzie zamierzała czynić tak powtórnie [Nowacki, 2004, s. 25].

Po krótkim wstępie i wprowadzeniu w tematykę wydaje się rozsądne przejść do głównego pojęcia tej części pracy.

Dlatego też według opracowań naukowych potrzeba bezpieczeństwa „*to właściwość człowieka sprowadzająca się do unikania sytuacji zagrażających jemu i jego dobrom w relacji z otoczeniem*” [Nowacki, 2004, s. 29]. Bez wątpienia jest to potrzeba, bez której człowiek nie jest w stanie normalnie żyć w świecie. Mogłoby się to wydawać niemożliwe i nierealne, ale w rzeczywistości, gdy nastąpi sytuacja dużego zagrożenia, to jednostka najpierw odczuje potrzebę bezpieczeństwa, niż inne umożliwiające przetrwanie (zaspokojenie głodu).

Nie można również zapomnieć, że potrzeba bezpieczeństwa rodzi się w początkowej fazie życia człowieka. Rodzina jest odpowiedzialna za odpowiednie wychowanie i przekazywanie stosownych wzorców zachowania które jest wymogiem rozwoju psychicznego dziecka. Czynniki autorytetu i poszanowania innych jest warunkiem stosownego ukształtowania światopoglądu, przyszłej samooceny czy też satysfakcji z spełnienia potrzeby bezpieczeństwa [Nowacki, 2004, s. 31].

Rozważne jest odwołać się do chyba najbardziej znanej teorii potrzeb A. Masłowa. Koncepcja ta chociaż często krytykowana, ma swoje odzwierciedlenie podczas typowych ludzkich zachowań, które każdy z nas doświadcza na co dzień w życiu. Badacz dokonał podziału potrzeb w sposób hierarchiczny, ze względu na układ ich zaspokajania. W związku z tym, jeśli zostaną spełnione potrzeby znajdujące się na najniższej pozycji to dopiero jest możliwość wtedy osiągnięcia satysfakcji tymi znajdującymi się wyżej w kolejności. Zatem podział ten prezentuje się następująco wg. Piramidy Masłowa:

- Samorealizacja,
- Szacunek,
- Przynależność,
- Bezpieczeństwo,
- Potrzeby fizjologiczne [Świniarski, 2004, s. 109].

Zgodnie z twórcą teorii, ostatnie z wymienionych potrzeb są najsilniejsze ze wszystkich i niezbędne do przetrwania. Przykładem może być sytuacja niedostatku pożywienia, kiedy istota ludzka jest przepełniona myślami o zjedzeniu czegośkolwiek, by zaspokoić poczucie głodu. Jeśli uda się to zrobić to do głosu sumienia zaczynają dochodzić potrzeby drugiego rzędu. Według Masłowa „*bezpieczeństwo jest podstawową potrzebą człowieka, którą ludzie realizują poprzez osiągnięcie stanu stabilizacji (uzyskiwanego dzięki relacjom wzajemnych zależności, wsparcia i opieki, porządku społecznego i przestrzegania prawa) oraz sytuacjom uwolnienia od strachu, lęku i chaosu – niepewności*” [Świniarski,

2004, s. 110]. Warto podkreślić, że w społeczeństwach żyjących według zasad i wartości moralnych, bardzo rzadko dochodzi do przypadku, kiedy te potrzeby stają się uprzywilejowane względem innych. Tylko i wyłącznie w momencie zaistnienia sytuacji ekstremalnych, z wysokim stopniem stresu (stan wojny, katastrofa naturalna) może pojawić się taki czynnik. Jednak mimo wszystko, niezaspokojenie poszczególnych, podstawowych potrzeb może doprowadzić do negatywnych stanów emocjonalnych (lęku, niepokoju, depresji). Dlatego też, tak ważne jest, aby zapewnić w przestrzeni społecznej taki poziom poczucia bezpieczeństwa, aby jednostki ludzkie mogły optymalnie realizować potrzeby znajdujące się na poszczególnych szczeblach hierarchii [Klamut, 2012, s. 43].

Drugą, równie ważną koncepcją traktującą bezpieczeństwo jako potrzebę jest ta zaproponowana C. Alderfera zwana teorią ERG. Autor wyróżnił trzy podstawowe potrzeby:

- egzystencjalne (existence) dotyczące przetrwania.,
- powiązań społecznych (relatedness) związane z rolą stosunków interpersonalnych.,
- rozwoju (growth) wynikające z dążenia do samorealizacji [Stefański, 2013, s. 42].

W teorii tej pierwsza z potrzeb jest stosowna w zastosowaniu do potrzeb fizjologicznych i bezpieczeństwa Masłowa. Następnie druga z kolei, związana z kontaktami społecznymi skupia się na związkach jednostek ludzkich z ich otoczeniem. Z kolei ostatnia z wymienionych potrzeb (rozwoju), która jest na samym szczycie w hierarchii nastawiona jest na samorealizację [Chojnowski, 2015, s. 33].

W teorii ERG, *„bezpieczeństwo jest potrzebą z obszaru potrzeb egzystencjalnych, warunków podstawowych życia, istnienia i funkcjonowania każdego organizmu. Warunkuje ono potrzeby z wyższych obszarów, związku i rozwoju”* [Świniarski, 2004, s. 113].

W koncepcji tej w porównaniu z teorią Masłowa, można stwierdzić, że wszelkie czynności ludzkie mogą być uwarunkowane przez którąkolwiek z trzech potrzeb. Oznacza to, że jeśli ta wyższa z potrzeb nie zostanie zaspokojona, to powraca się do tej niższej znajdującej się w hierarchii. Wówczas człowiek zazwyczaj odczuwa frustrację i zaczyna dalej poszukiwać wszelkich sposobów, aby odnaleźć się w korzystnej dla siebie sytuacji. Zatem ludzie nie przesuwają się stale do góry w zależności od poziomu odczuwanych potrzeb, tylko przemieszczają się w różne strony w stosunku do okoliczności miejsca i odczuwanej sytuacji [Świniarski, 2004, s. 113].

Ostatnią ważną i rozpoznawalną koncepcją w obrębie traktowania bezpieczeństwa jako potrzeby jest teoria dwuczynnikowa, która głosi, że na zachowanie człowieka wpływ mają dwie potrzeby:

- higieny.,
- satysfakcji [Świniarski, 2004, s. 113].

Bezpieczeństwo w tej teorii należy do pierwszej z tych potrzeb (higieny).

W obrębie nauk psychologicznych można znaleźć kilka definicji odwołujących się bezpośrednio do znaczenia tego wyrazu. Zatem jest to *„własność bądź, jakość rzeczy czyniąca ją użyteczną, pożądaną, bądź wysoką ocenianą”* [Reber i Reber, 2005 s. 810]. Wobec tego, pojęcie to ma bardzo duży wpływ w kontekście pozwalającym wyjaśnić motywy działania jednostki doprowadzające je do pewnych stanów, bądź do czynności dystansujących się od wszelkich zagrożeń.

Wartości odgrywają niebagatelną rolę w wyborze przez jednostkę swojej własnej ścieżki życiowej. W związku z tym są one nierozzerwalnie związane z odczuwanymi emocjami, bowiem na ich podstawie podejmujemy ważne decyzje i wybieramy właściwy styl zachowania się. Dzięki nim, człowiek jest w stanie odczuwać osobisty sens życia i układać go w myślach w sferze subiektywnej ważności zgodnie z zachowaną kolejnością. Znaczenie wyznawanej wartości formułuje się zazwyczaj w okresie dorastania, w trakcie poszukiwania własnej tożsamości w życiu. Zatem krótko reasumując:

- wartości są dziełem ludzkiej myśli.,
- wartości mają normatywny charakter.,
- wartości stanowią kryteria wyborów indywidualnych i zbiorowych [Korzeniowski, 2012, s. 124].

W zakresie poruszanej tematyki można wymienić bardzo dużo rodzajów kategorii wartości, które zostały zaproponowane przez wybitnych przedstawicieli w obrębie określonej dyscypliny naukowej. Jedną z takich typologii jest związana z przedstawieniem wartości w zarysie psychospołecznym:

- wartości obiektywne, obejmujące elementy świata przyrody i kultury, które są korzystne dla człowieka i działają na niego niezależnie od jego świadomości, motywacji i postaw.,
- wartości uznawane, wyrażające się w sądach o wartości, w normach i innego rodzaju deklaracjach wartości.,
- wartości odczuwane, czyli wyobrażenia przedmiotów lub rzeczy odczuwane jako wartości dodatnie bądź ujemne tzn. atrakcyjne lub repulsywne.,
- wartości realizowane [Kłoskowska, 2007, s. 184].

Zdecydowanie warto podkreślić, że każda z definicji czy typologii nie wyczerpuje do końca całej poruszanej problematyki i wszystkie z nich niosą za sobą odrobinę prawdy. Bowiem takie szczegółowe ujęcie daje możliwość utrwalenia bezpieczeństwa jako wartości niezbędnej w życiu każdej osoby. W takiej perspektywie omawiane zjawisko jawi się jako porządek, trwałość i sprawność w kontekście bytowania, posiadania i gotowości czynnej do działania jednostki. Bezpieczeństwo uściśla potrzeby człowieka, konkretyzuje jednocześnie metody ich zaspakajania, oraz ma nieodzowne znaczenie przy wyborze generalnych celów pod kątem uzyskania zamierzonego stanu bezpieczeństwa. Doprowadza ono także jednostkę do lepszego poznania rzeczywistości oraz identyfikacji i reagowania na wszelkie zagrożenia [Stefański, 2013, s. 39].

Bibliografia:

1. Jemiolo. T., Dawidczyk. A., *Wprowadzenie do metodologii badań bezpieczeństwa*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2008, s. 38.
1. Chojnowski. L., *Bezpieczeństwo zarys teorii*, Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk 2015, s. 33.
2. Korzeniowski. L.F., *Zarządzanie bezpieczeństwem. Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012, s. 76, 113, 124.

2. Ciekanowski. Z., Nowicka. J., Wyrębek. H., *Bezpieczeństwo państwa w obliczu współczesnych zagrożeń*, Uniwersytet Przyrodniczo – Humanistyczny w Siedlcach, Siedlce 2016, s. 22.
3. Groszek. Z., *Gotowość państwa do obrony i ochrony*, Wydawnictwo Difin, Warszawa 2016, s. 7.
4. Klamut. R., *Bezpieczeństwo jako pojęcie psychologiczne*, Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej, Ekonomia i Nauki Humanistyczne. Nr4/2012. Rzeszów 2012, s. 43.
5. Kłoskowska. A., *Socjologia kultury*, Wydawnictwo PWN, Warszawa 2007.
6. Koziej. S., *Między piekłem a rajem. Szare bezpieczeństwo na progu XXI wieku*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2006, s. 6.
7. Koziej. S., *System Bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Polityka i strategia państwa XXI wieku*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2004, s. 66-67.
8. Nowacki. G., *Psychologia bezpieczeństwa*, Wydział Wojsk Lądowych. Instytut Zarządzania i Dowodzenia, Warszawa 2004, s. 25, 29, 31.
9. Pokruszyński. W., *Teoretyczne aspekty bezpieczeństwa*, Wydawnictwo WSGE, Józefów 2010, s. 8.
10. Rosicki. R., *O pojęciu i istocie bezpieczeństwa*, Przegląd Polityczny, Poznań 2010, s. 29.
11. Rozwadowski. M., *Bezpieczeństwo społeczności lokalnych oraz działania zmierzające do jego poprawy*, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2014, s. 245-246.
12. Stańczyk. J., *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1996, s. 17-18.
13. Stefański. M., *Poczucie bezpieczeństwa publicznego i ocena działalności policji w percepcji mieszkańców Słupska*, Urząd Miasta Słupsk, Słupsk 2013, s. 33-34, 39, 42.
14. Sulowski. S., Brzeziński. M., *Bezpieczeństwo państwa. Wybrane zagadnienia*, Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa 2009, s. 28.
15. Świniarski. J., Chojnacki. W., *Etyka bezpieczeństwa*, Akademia Obrony Narodowej. Wydział Strategiczno Obronny, Warszawa 2004, s. 109-110, 113.
16. Urbanek. A., *Wybrane problemy bezpieczeństwa. Teoria, strategia, system*, Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk 2012, s. 17.
17. Wawrzusiszyn. A., *Teoretyczne aspekty bezpieczeństwa*, Centrum Szkolenia Straży Granicznej w Kętrzynie, Kętrzyn 2010, s. 52, 55-56.
18. Wojnarowski. J., *Podstawy prawne bezpieczeństwa RP*, Akademia Obrony Narodowej, Warszawa 2004, s. 8.
19. Zięba. R., *Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie*, Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne, Warszawa 2008, s. 16.

19. ZASTOSOWANIE METOD JAKOŚCIOWYCH DO PROBLEMÓW BADAWCZYCH O WYSOKIM ŁADUNKU EMOCJONALNYM

Mgr Aleksandra Drzymala

Uniwersytet Łódzki

Badania jakościowe w naukach społecznych stają wobec wielu wyzwań. Metody w nich stosowane często nie znajdują uznania u naukowców ceniących tzw. twarde dane. Badacze jakościowych traktuje się dość lekceważąco, a ich praca jest określana jako nienaukowa, subiektywna, pomimo iż przyznaje się jej walory eksploracyjne. Model nauki obiektywnej, wyzwolonej od wartościowania przyjmuje za swoje podstawowe kryterium to, że prawda powinna być wolna od opinii i osobistych uprzedzeń. Badaniom jakościowym zaś zarzuca się tworzenie fikcji zamiast uprawiania nauki i brak procedur weryfikacji prawdziwości stawianych twierdzeń [Denzin i Lincoln, 2019, s. 30-31]. Nie da się jednak zaprzeczyć, że posiadają wiele zalet, które tutaj omówimy. W eseju podjęty został temat zastosowania metod jakościowych do badania problemów o wysokim ładunku emocjonalnym. Zanim zostaną przedstawione ich atuty, wydaje się zasadne odnieść do tego, czym jest metoda badawcza, problem badawczy i emocja jako taka.

Za metodę badań uznaje się określony, systematycznie stosowany sposób postępowania. W nauce istnieje wiele różnych metod, które są stosowane we wszystkich jej dyscyplinach, a także metody szczegółowe, dopasowane do konkretnych nauk, czy też problemów badawczych. Wykorzystywanie powszechnie uznawanych metod i technik badawczych jest istotnym warunkiem realizacji postawionych celów [Łojewska, 1982, s. 91-92]. Żeby badanie było uznane za naukowe musi spełniać pewne warunki i to na wszystkich etapach procedury badawczej. Pierwszym jej etapem jest sformułowanie problemu badawczego. Na jego wybór i określenie wpływają dwa rodzaje czynników: społeczne i teoretyczne. Czynniki społeczne to doniosłe, a zwłaszcza bolesne problemy danego społeczeństwa, które przyciągają uwagę badaczy bardziej niż problemy błahe. Do czynników teoretycznych zalicza się zainteresowanie badacza jakąś teorią, którą chce on przetestować oraz sprawdzić wyniki uzyskane z innych badań dotyczących interesujących go kwestii. Zazwyczaj o wyborze problematyki badawczej decyduje spłot obu rodzajów czynników [Szacka, 2008, s. 48]. W naukach społecznych zwykle wymaga się, aby problem badawczy był jednocześnie problemem społecznym, tzn. takim, który jest uznawany za zjawisko niepożądane, spotyka się z krytyką znacznej liczby osób i wydaje się możliwy do przezwyciężenia przez zbiorowe działanie [Sztumski, 2005, s. 43].

W tradycji i kulturze w jakiej żyjemy, emocje są uważane za rejestrowane formy zachowań zewnętrznych i doświadczeń przeżyć wewnętrznych. Emocja, podobnie jak inne wymiary życia ludzkiego, oznacza złożoną rzeczywistość, niedającą się jasno opisać. Początkiem możliwości wyjaśnienia, co się pod nią kryje jest pojęcie sensu [Gasiul, 2018, s. 18]. Emocje oprócz aspektów psychologicznych i biologicznych mają także wymiar społeczno-strukturalny i społeczno-kulturowy. Realna definicja emocji powinna dlatego uwzględniać takie składniki jak: myśli i poznanie (ocena bodźców sytuacyjnych lub kontekstu sytuacyjnego), uczucia (zmiany w doznaniach cielesnych), działania (wykonywanie

znaczących gestów), interpretacja (kulturowa etykieta odnosząca się do konstelacji jednego lub większej liczby trzech pierwszych składników). Emocje są pewnymi myślami, które zostały wyrażone, zrozumiane i pobudziły do zaangażowania [Aminzade i McAdam, 2006, s. 190]. Dzięki ich odkryciu można zrozumieć ludzkie zachowania. Już Max Weber określał działania społeczne jako takie działania, którym można przypisać sens [Weber, 2002, s. 6, 17]. Nie ulega też wątpliwości, że niektóre tematy i zjawiska społeczne są bardziej nacechowane emocjonalnie niż inne, a temperatura ewentualnego sporu może być wysoka. Wymagają innej wrażliwości i specjalnie skonstruowanych pod nie narzędzi badawczych. Szczególne oczekiwania są też kierowane w stronę osób przeprowadzających badanie.

W literaturze można spotkać się z podziałem metod badawczych na ilościowe i jakościowe. Niektórzy autorzy mówią także o badaniach mieszanych. Badanie jakościowe polega na analizowaniu i interpretowaniu znaczeń, jakie jednostka lub grupy przypisują problemom z zakresu nauk społecznych i nauk o człowieku. Proces badawczy obejmuje wyłanianie się nowych pytań i procedur w toku badania, gromadzenie danych w warunkach współuczestnictwa, indukcyjną analizę danych od szczegółu do ogółu oraz interpretację znaczenia danych. Raport końcowy ma elastyczną strukturę. Badacze starają się zachować indukcyjny styl, kładą nacisk na indywidualne interpretacje i dają wyraz złożoności sytuacji. W przypadku badań ilościowych chodzi o sprawdzanie obiektywnych teorii poprzez analizowanie relacji pomiędzy różnymi zmiennymi. Zmienne te można mierzyć przy użyciu wielu rozmaitych narzędzi, a uzyskane dane liczbowe poddać procedurom statystycznym. Badacze wybierając to podejście zmierzają do weryfikacji teorii na drodze dedukcyjnej, tworzą zabezpieczenia przed błędami, testują wyjaśnienia alternatywne, a uzyskane przez nich wyniki są powtarzalne i dają się uogólniać. Trzeci typ badań, czyli badanie mieszane łączy w sobie formy jakościowe i ilościowe. Obejmuje odpowiednie założenia filozoficzne, zastosowanie w praktyce metod jakościowych i ilościowych oraz ich integrację w projekcie badawczym. Nie jest więc jedynie prostym gromadzeniem i analizowaniem dwóch różnych rodzajów danych, lecz łączeniem obu tych ujęć [Creswell, 2013, s. 30].

Badania społeczne w swojej znacznej części zmierzają do odkrywania i zrozumienia prawidłowości występujących w rzeczywistości społecznej. Do najistotniejszych elementów tej rzeczywistości zaliczamy różnego rodzaju zbiorowości społeczne, procesy i zjawiska społeczne. Przykładami takich zjawisk są: bezrobocie, ubóstwo, migracja zarobkowa, alkoholizm itp. Każde z nich oprócz twardych danych statystycznych kryje w sobie potężny ładunek emocjonalny u poddanych ich oddziaływaniu ludzi. Badania społeczne służą trzem głównym celom naukowym. Są to: eksploracja, opis i wyjaśnianie. Eksploracja to nic innego jak próba wstępnego, ogólnego zrozumienia badanego zjawiska. Jest ona niezbędna wtedy, gdy badacz wkracza w nową dla siebie dziedzinę zainteresowań lub jej przedmiot jest stosunkowo nowy. Wtedy to badania eksploracyjne pomagają rozeznaczyć się w temacie i uzyskać przynajmniej przybliżone odpowiedzi na niektóre z pytań badawczych. Opis to dokładne sprawozdanie i/lub pomiar cech danej populacji lub zjawiska. Badacz obserwuje, a potem zapisuje to, co zaobserwował, odpowiadając na pytania: co?, kiedy?, gdzie?, jak? Jednak najczęściej badaczy społecznych interesuje wyjaśnienie, dlaczego istnieją zaobserwowane prawidłowości i jakie są ich konsekwencje. Konkretnie badanie może mieć i najczęściej ma więcej niż jeden cel. W badaniach społecznych, jednostkami badania są ludzie lub rzeczy, których cechy badacz opisuje, obserwuje i wyjaśnia. Jednostką badania jest

najczęściej człowiek, grupa społeczna, organizacja formalna, wytwór społeczny lub inne zjawiska typu styl życia czy też interakcje społeczne [Balcerowicz-Szkutnik i Sojka, 2011, s. 9-10]. Podstawowa różnica zachodząca pomiędzy badaniami ilościowymi i jakościowymi dotyczy zakresu problemów i pytań badawczych, które są przedmiotem badań z wykorzystaniem każdej z tych metod. Badania ilościowe koncentrują się na ilościowym opisie rzeczywistości: ile osób przejawia dany pogląd czy zachowanie, jakie są różnice pomiędzy osobami młodszymi a starszymi, mieszkańcami dużych miast i wsi, jakie zachowania dominują w danej grupie wiekowej itp. Natomiast w badaniach jakościowych badacz koncentruje się na jakościowym opisie rzeczywistości, zwracając uwagę na różnorodność zjawisk, a nie częstotliwość ich występowania. Stawiane pytania mają charakter eksploracyjny. W przypadku jakościowych badań naukowych dopuszczalna jest większa otwartość na zaspokojenie ciekawości poznawczej badacza, to on decyduje co jest dla niego interesujące i czego chciałby się dowiedzieć z prowadzonego projektu badawczego [Maison, 2016, s. 94-95].

Jedną z form badań jakościowych są badania terenowe (czasami się je utożsamia, co jest błędem). Dostarczają one danych jakościowych, których nie można łatwo sprowadzić do liczb. Określa się je jako badanie zachowania ludzi w naturalnych warunkach ich codziennego życia. Badacz prowadząc takie badania wkracza w świat innych po to, żeby uzyskać ciekawe dane lub wzbogacić posiadane już informacje o tych ludziach. Badania terenowe są szczególnie odpowiednie do poznawania postaw i zachowań, które można najlepiej zrozumieć w ich naturalnym otoczeniu, w przeciwieństwie do sztucznych warunków eksperymentu lub sondażu. Badacz jest w stanie badać problem ubóstwa, czy bezdomności biorąc udział w życiu ludzi biednych, bezdomnych. Nie musi więc zbierać danych za pomocą kwestionariusza. Badania takie nadają się też do badania procesów zachodzących w czasie. Można np. badać przejawy niezadowolenia, a w końcu wybuch zamieszek w trakcie zachodzenia wydarzeń. Przedmiotem badań terenowych mogą być warunki życia społeczności ludzkich oraz wytwory materialne (struktury społeczne, instytucje społeczne) i niematerialne (wierzenia, opinie, stereotypy itp.). W celu zebrania odpowiednich danych można posługiwać się różnymi technikami badawczego [Maison, 2016, s. 22-23].

Badania jakościowe przebiegają w miejscach mających dla badanego określony sens, np. w sali lekcyjnej. Badanych wybiera się z pewną myślą przewodnią, nie zaś losuje z populacji. Ich zbiór jest rozszerzany lub zawężany w trakcie projektu. W odróżnieniu od badania ilościowego, w badaniach jakościowych osoby zbierające dane są wprowadzane we wszystkie tajniki procesu badawczego i wolno im modyfikować plan zbierania danych w miarę postępów pracy. Badacz nie pozwala, aby przyjęta teoria odcięła go od całości badanego obiektu. Ireneusz Kawecki uważa nawet, że badacz powinien zbierać i prezentować dane w taki sposób, aby mówiły same za siebie, on zaś ma jedynie słuchać i relacjonować to, co usłyszał. Subiektywizm badacza jest istotną cechą ponieważ umożliwia mu sięganie poza dane obiektywne w celu interpretacji, rozumienia i nadawania znaczeń. Dane są ujmowane tak jak je widzą, odczuwają, oceniają badani, co pociąga za sobą konieczność wczuwania się w ich stany psychiczne (empatia), stosowanie introspekcji, subiektywnych podejść, stania wśród osób badanych na równi z nimi, badania zjawiska od wewnątrz, starając się słuchać i rozumieć badane osoby, otworzyć się na nie, odkrywać ich przeżycia wewnętrzne, jak też analizować rzeczywistość z pozycji osób badanych. Subiektywizm jest wpisany w opis badań

jakościowych, gdyż badacze uważają, że obiektywna rzeczywistość nie istnieje, a jest jedynie wynikiem umysłu naukowca. Z tego też powodu zwolennicy badań ilościowych często negują wyniki badań jakościowych. Faktem jest, że wyniki uzyskane przez jednego badacza są nieprzekładalne na wyniki uzyskane przez inną osobę ze względu na kontekst zjawisk i uwarunkowany cechami badającego sposób oglądania, rozumienia i interpretowania rzeczywistości [Juszczak, 2012, s. 74-75].

Warto zaznaczyć, że subiektywne preferencje badacza i jego punkt widzenia mogą być ogromną zaletą badań. Osoba je prowadząca może zwrócić uwagę na różne zjawiska i uznać je za godne zainteresowania ze względu na to, że za ważne uznają je członkowie danych społeczności. Dobrym przykładem to ilustrującym są sytuacje społeczne dotkliwe, z jawnymi i powszechnie dostrzeganymi konfliktami. Wtedy jawny problem społeczny staje się podstawą do sformułowania przez badacza problemu badawczego. Może on też dostrzec pewien problem społeczny polegający, np. na rozbieżności między tym co jest, a tym jak być powinno. Wykrywanie takich obszarów angażuje również wartości badacza, jego przeświadczenie o tym, jak być powinno oraz gotowość do podjęcia praktycznych zagadnień zbiorowości, w której żyje. Taka sama sytuacja może być motywem podjęcia działalności badawczej dla jednego badacza, a dla drugiego nie. Zależy to od ich społecznej wrażliwości i systemów wartości, które uznają. W tej sytuacji dostrzega się różne problematyczne zagadnienia, co jest uzależnione od tego, kto patrzy, z perspektywy jakich wartości i standardów ocenia. System klasowych nierówności jedni chcieliby obalić, a drudzy utrwalić. Konflikty w firmie mogą być analizowane po to, aby je wyeliminować albo zataić. System wartości badacza jest wyznaczany w niemałym stopniu przez jego związek z określonymi grupami społecznymi. Należy się spodziewać, że ktoś wywodzący się z „dołów społecznych” będzie wrażliwszy na społeczne nierówności niż ktoś, dla którego ubóstwo jest tylko teoretycznym pojęciem [Nowak, 2008, s. 29].

W historii badań jakościowych występuje kilka dobrych przykładów tego, jak ogólne pomysły zostały z powodzeniem rozwinięte do postaci konkretnych pytań badawczych. B. Glaser i A. Strauss badali „świadomość umierania” po tym, jak doświadczyli śmierci własnych matek w szpitalu. Skupili się na procesach komunikowania się z osobami umierającymi i opisali je jako konteksty świadomości. Podłoże takiego pomysłu miało charakter osobisty, wyznaczały je niedawne przeżycia badaczy. Z kolei A.R. Hochschild wskazuje na swoje doświadczenia z dzieciństwa jako źródło i punkt wyjścia późniejszych zainteresowań dotyczących sposobów kontrolowania uczuć. Jej rodzice byli dyplomatami, dlatego nauczyła się interpretować różne formy uśmiechu pojawiające się na twarzach dyplomatów z różnych kręgów kulturowych. W dorosłym życiu zdecydowała się przeprowadzić badania nad pracownikami kontaktującymi się z dużą liczbą osób, aby pokazać jak intensyfikują lub wyciszają swoje emocje podczas kontaktów z klientami. M. Jahoda zainspirował Otto Bauer, przywódca Socjaldemokratycznej Partii Austrii. Wychodząc od problemu przemian określonej społeczności lokalnej skoncentrowała się wraz z kolegami na tym, jak członkowie społeczności podchodzą do bezrobocia oraz jakie są jego społeczne konsekwencje. Oczywiście występują również inne źródła zainteresowań badawczych, które lokują się raczej wewnątrz samego systemu naukowego, pochodzą z badań wcześniejszych, czy jakichś szczególnych zainteresowań metodologicznych [Flick, 2010, s. 45-46].

Kiedy socjologowie zrezygnowali z całościowego wyjaśniania istoty społeczeństwa ludzkiego i praw nim rządzących, pojawiła się tendencja empirycznego badania wybranych faktów społecznych. Wzrosło wtedy zainteresowanie np. dokumentami osobistymi jako materiałem źródłowym. W Stanach Zjednoczonych doprowadziło to do powstania metody historii życia. Była ona stosowana m.in. przez Johna Dollarda, Kimballa Younga i opierała się na kilku podstawowych założeniach. Zgodnie z jej wymaganiami działania ludzkie są warunkowane przez subiektywne odczucia, doznania, interpretacje zjawisk, które otaczają człowieka. Dlatego też badanie ludzkich działań powinno zmierzać do poznania subiektywnych przeżyć podmiotu działającego. Subiektywne interpretacje i znaczenia, które wyraża jednostka są współzależne ze standardami grupowymi, co oznacza, że badania powinny uwzględniać również reguły interpretacyjne środowisk, w których jednostka funkcjonuje. Za wartościowe uznaje się wszystkie rodzaje danych, które informują o subiektywnej stronie zjawisk społecznych. Warto więc korzystać z różnych źródeł informacji. Ostatnie z założeń mówi o tym, że subiektywne przeżycia, interpretacje, działania jednostek (względnie grup społecznych) są w pełni zrozumiałe jedynie na bazie ich przeszłych doświadczeń [Cienki, 2012, s. 304-305]. Danymi jakościowymi mogą być: wywiady indywidualne i fokusowe oraz ich transkrypcje, etnograficzna obserwacja uczestnicząca, e-maile, strony internetowe, reklamy (drukowane, telewizyjne, filmowe), nagrania wideo programów telewizyjnych, dzienniki wideo, nagrania wideo wywiadów i fokusów, różne dokumenty, książki, czasopisma, pamiętniki, zapisy grupowych dyskusji na czatach, internetowe archiwa prasowe, fotografie, filmy, domowe nagrania wideo, nagrania wideo sesji laboratoryjnych. W skład danych jakościowych zalicza się w zasadzie dowolny zapis komunikacji międzyludzkiej (w formie pisemnej, audio, wideo). Jednak najpopularniejszą formą danych jest tekst [Gibbs, 2011, s. 21-22].

Jedną z kluczowych zalet jakościowych badań terenowych jest ich całościowa perspektywa. Poprzez podążanie wprost do zjawiska poddawanego badaniu i obserwowania go na tyle całościowo, na ile jest to możliwe, badacz ma szansę uzyskać głębsze i pełniejsze jego zrozumienie. Dlatego też ten rodzaj obserwacji nadaje się szczególnie do tematów badawczych i studiów społecznych, nie poddających się prostemu ujęciu ilościowemu. Badacze terenowi są w stanie rozpoznać wiele niuansów w postawach i zachowaniach, które umkną przy stosowaniu innych metod. Nadają się do badania postaw i zachowań w ich naturalnym środowisku, do badania procesów społecznych dziejących się w czasie i innych wydarzeń dziejących się w ograniczonym czasie i przestrzeni. John i Lyn Loflandowie wskazali kilka elementów życia społecznego, które nadają się do przeprowadzenia badań społecznych. Są to:

- działania społeczne – różne rodzaje zachowań, takie jak rozmowa lub czytanie książki;
- epizody – różnorodne wydarzenia, np. rozwód, przestępstwo lub choroba;
- spotkania – dwie osoby lub więcej spotyka się i zachodzi pomiędzy nimi interakcja;
- role – analiza stanowisk zajmowanych przez ludzi i związanych z nimi zachowań: zawody, role odgrywane w rodzinie, grupy etniczne;
- związki – zachowanie właściwe dla dwóch lub więcej ról: relacja matka-syn, przyjaźń;
- grupy – małe grupy, takie jak: grupa przyjaciół, drużyna sportowa, grupa robocza;
- organizacje – organizacje formalne, jak szpitale lub szkoły;

- miejsca zamieszkania – „społeczności” o małej skali, jak wsie, getta i społeczności sąsiedzkie, w przeciwieństwie do wielkich, trudnych do badania społeczeństw (naród);
- światy społeczne – niejednoznaczne byty społeczne o mglistych granicach i populacjach, takie jak świat sportu lub Wall Street;
- style życia lub subkultury – w jaki sposób wielu ludzi przystosowało się do życia w grupach, takich jak: klasa rządząca lub miejska klasa niższa [Babbie, 2007, s. 309-310].

Badania jakościowe ujawniają rzeczy, które w inny sposób nie byłyby widoczne. Samo słowo „jakościowe” mówi o koncentrowaniu się na cechach obiektów oraz na procesach i znaczeniach, które nie są weryfikowalne eksperymentalnie lub kwantyfikowalne (jeżeli w ogóle są one mierzalne) w kategoriach ilości, wielkości, intensywności lub częstości. Badacze jakościowi interesują się społecznie konstruowaną naturą rzeczywistości, kładą nacisk na bliskie stosunki pomiędzy badaczem, a przedmiotem badań oraz na sytuacyjne ograniczenia wpływające na badanie. W badaniach tego typu podkreśla się ich naturalne uwikłanie w wartości, poszukuje odpowiedzi na pytanie jak jest tworzone społeczne doświadczenie i nadawane mu znaczenie. Różnią się w tym znacząco od badań ilościowych, które kładą nacisk na pomiar i analizę związków przyczynowych pomiędzy zmiennymi, a nie na procesy. Zwolennicy badań jakościowych twierdzą, że ich praca jest uwikłana w wartości [Denzin i Lincoln, 2019, s. 34]. Jak więc widać są używane tam, gdzie bada się procesy i dużą rolę odgrywa system wartości. Nie jest to jednak ich jedyne zastosowanie.

Zasadniczo nowa problematyka badawcza wymaga zasadniczo nowych założeń o naturze badanej rzeczywistości. Sformułowanie ich jest z reguły aktem naukowej intuicji, który powstaje wskutek dużej wyobraźni, jak też odwagi zerwania z dawnymi strukturami myślenia, zobaczenia w sposób mniej lub bardziej nowatorski tych aspektów badanej rzeczywistości, których do tej pory nie widziano. Jeśli okaże się, że wizja ta jest prawdziwa i prawdziwe są założenia pytań, wtedy wyniki badań dostarczających odpowiedzi na te pytania lepiej uszczegóławiają model danych zjawisk, przekładając tym samym ogólną wizję na pełniejszą i lepiej uzasadnioną teorię danej dziedziny zjawisk. W ten sposób mglisty obraz zjawisk pewnego rodzaju przekształca się w coraz pełniejszą i coraz lepiej sprawdzoną ich teorię sensu stricto. Jesteśmy jednocześnie w stanie coraz lepiej formułować nasze następne pytania. To jakie będą zadane w pierwszej kolejności zależy, którą odpowiedź badacz uzna za ważną, gdyż jak już było powiedziane obok założeń o charakterze poznawczym istotną rolę w formułowaniu problematyki odgrywają też założenia aksjologiczne badacza, jego wartości [Nowak, 2008, s. 58]. Oznacza to, że kiedy pojawi się jakiś nowy problem lub nowy aspekt znanej już problematyki, najlepiej do jego poznania przysłużą się właśnie metody jakościowe. Umożliwią one rozpoznanie problemu i postawienie coraz trafniejszych pytań. Pamiętać za to należy, że treść tych pytań zależy w pewnym stopniu od osoby badacza z tego względu, że różne osoby będą zwracały uwagę na inne cechy danego zjawiska czy procesu.

Badania jakościowe nie odbiegają znacząco od innych metod badawczych pod kątem stawianych im wymogów etycznych, jednak ze względu na swoją specyfikę mogą przyczyniać się do pojawiania się pewnych dylematów moralnych. Metodyka ich prowadzenia w wielu miejscach zakłada poznawanie ukrytych potrzeb i motywów respondentów, co może skłaniać badaczy do takich praktyk jak nieujawnianie celu badania, czy nieinformowanie o rejestracji spotkania (np. podczas obserwacji ukrytej). W takich

sytuacjach badacz podejmuje decyzje, co do metody i sposobu przebiegu badania, które z jednej strony umożliwi rozwiązanie problemu badawczego, a z drugiej strony pozwoli respektować standardy etyczne. Badacz powinien starać się przede wszystkim: przeciwdziałać wystąpieniu szkód psychologicznych, zapewnić anonimowość badanego, zapoznać badanego przed rozmową z tematyką spotkania i dobrowolnością uczestniczenia w nim, nie wykorzystywać badanego do celów komercyjnych bez jego wcześniejszej zgody. Prowadzone z respondentami rozmowy często dotyczą trudnych zagadnień, wiążą się z przywoływaniem nieprzyjemnych wspomnień. W takich momentach badacz jest zobowiązany minimalizować ryzyko wystąpienia stresu, wykazać się wrażliwością, a nawet zapewnić wsparcie psychologiczne po spotkaniu. Przy takich tematach może pojawić się opór przed wyrażeniem zgody na spotkanie. Warto dać wtedy respondentowi czas na zastanowienie się oraz zapewnić, że w każdym momencie może on przerwać badanie. Podstawą etyczności jest jasny i otwarty charakter relacji [Olejnik i inn., 2019, s. 37-38]. Badacz jakościowy jeszcze w większym stopniu niż ilościowy musi zachowywać się w sposób odpowiedzialny i nie nadużywać zaufania osób badanych, ponieważ ma dostęp do bardzo osobistych i wrażliwych danych. Ich ujawnienie mogłoby wyrządzić im wielką krzywdę.

Metody stosowane przez badaczy jakościowych są wyrazem wiary w to, że mogą one dostarczać głębszego zrozumienia zjawisk społecznych, niż dane czysto ilościowe. Jednak w wielu zorientowanych ilościowo podręcznikach metodologii nauk społecznych badania jakościowe traktowane są jako podrzędny rodzaj metodologii. Podkreśla się w nich, że jako taki, może być stosowany na poziomie początkowym, rozpoznawczym badań. W przeciwnym wypadku pojawi się problem rzetelności interpretacji. Drugi rodzaj krytyki kładzie nacisk na kwestię anegdotyzmu, ujawniającą się w sposobie pisania raportów z badań jakościowych. Zarzut ten pozwala kwestionować trafność większości badań jakościowych. Wątpliwości dotyczące rzetelności i trafności powodują, że deprecjonuje się ich wartość [Silverman, 2007, s. 59-62]. Jak jednak wskazano wyżej, takie podejście jest błędne i ograniczone, ponieważ nie do wszystkich problemów badawczych można stosować takie same metody badań. W sytuacji, kiedy szukamy danych zestandaryzowanych, obejmujących jak najszerszy krąg osób, nie do przecenienia są metody ilościowe, jak np. ankieta. Jednak również ona ma swoje słabe strony, gdyż dostarcza danych pobieżnych, uśrednionych, trudno za jej sprawą dotrzeć do głęboko ukrytej przyczyny jakiegoś zjawiska. Często zdarza się, że problem badawczy jest trudny, drażliwy, osoby badane nie chcą o nim rozmawiać, zatajają pewne fakty, nawet przed samym sobą, trudno jest dojść do sedna sprawy. We wszystkich takich stanach z pomocą przychodzą metody jakościowe. Badacz może tak zaprojektować badanie, aby jak najlepiej dopasować je do zbiorowości, którą bada, jej wymagań, charakteru, stopnia otwartości. Dzięki osobistemu podejściu i własnej wrażliwości może uzyskać dane, których nie wykryłyby inne punkty widzenia. Do pewnych spraw ludziom trudno jest się przyznać. Znajduje się wśród nich: bieda, przemoc, problemy rodzinne, molestowanie, znęcanie się, alkoholizm itp. Mogą powodować uczucie wstydu i strachu. Trudno stwierdzić ich występowanie i skalę posługując się wystandaryzowanym kwestionariuszem. Jednak szczerą, pogłębioną rozmową, np. taką jak podczas wywiadu pogłębionego, obserwacja w naturalnym środowisku, analiza osobistych dokumentów, pamiętników, biografii jest w stanie dostarczyć istotnych informacji. Takie jest zaś zadanie nauk społecznych, aby starać się poznać i w miarę możliwości pomóc rozwiązać problemy społeczne o doniosłym znaczeniu.

Podsumowując, badania jakościowe pomagają zrozumieć, w jaki sposób ludzie tworzą świat wokół siebie, co im się przydarzyło i co robią. W badaniach jakościowych dużą wagę przykładają się do kwestii kontekstu i konkretnych przypadków, które są analizowane. Przyczynia się to do zarzucania im anegdotyzmu, nietrafności, subiektywizmu. Jednak podobne zastrzeżenia można mieć i do innych podejść. Ponadto to, co jest słabą stroną może okazać się decydującą zaletą takich badań, gdyż nie żyjemy w świecie odizolowanych od siebie faktów, ale powiązanych ze sobą procesów, ludzi i wydarzeń. Niektóre problemy najlepiej dostrzeże osoba z wewnątrz. Jeśli to badacz jest taką osobą i w swojej działalności naukowej zajmuje się dobrze sobie znanym środowiskiem, prawdopodobnie dojdzie do ustaleń, które trudno byłoby powtórzyć komuś innemu, choćby przeanalizował wszystkie dostępne dane statystyczne.

Bibliografia:

1. Aminzade R., McAdam D., *Emocje i polityka sporu* [w:] Sztompka P., Kuc M. (red.), *Socjologia. Lektury*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006, s. 189-203.
2. Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
3. Balcerowicz-Szkutnik M., Sojka E., *Metody jakościowe i ilościowe w badaniu problemów społecznych. Wybrane zagadnienia*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice 2011.
4. Cienki B., *Metoda biograficzna w socjologii. Stan wiedzy*, „Rzeszowskie Studia Socjologiczne” 2012 nr 1, s. 303-334.
5. Creswell J.W., *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.
6. Denzin N.K., Lincoln Y.S., *Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań jakościowych* [w:] Denzin N.K., Lincoln Y.S. (red.), *Metody badań jakościowych*, T. 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019, s. 19-76.
7. Flick U., *Projektowanie badania jakościowego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.
8. Gasiul H., *Wprowadzenie do sposobu pojmowania emocji i możliwości ich pomiaru* [w:] Gasiul H. (red.), *Metody badania emocji i motywacji*, Difin, Warszawa 2018, s. 17-49.
9. Gibbs G., *Analizowanie danych jakościowych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
10. Juszczak S., *Badania jakościowe w naukach społecznych. Szkice metodologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
11. Łojewska M., *Filozofia nauki i metodologia badań naukowych. Zagadnienia wybrane*, Wydawnictwo Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1982.
12. Maison D., *Nauczanie metod badań jakościowych – badanie naukowe a badanie praktyczne* [w:] Podemski K. (red.), *Socjologia humanistyczna a badania jakościowe*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań 2016, s. 89-110.
13. Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

14. Olejnik I., Kaczmarek M., Springer A., *Badania jakościowe. Metody i zastosowania*, CeDeWu, Warszawa 2019.
15. Silverman D., *Interpretacja danych jakościowych. Metody analizy rozmowy, tekstu i interakcji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
16. Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2008.
17. Sztumski J., *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, „Śląsk” Wydawnictwo Naukowe, Katowice 2005.
18. Weber M., *Gospodarka i społeczeństwo*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.

20. WSPIERANIE RODZINY W WYCHOWANIU DZIECI. ROLA I ZADANIA KOŚCIOŁA, PAŃSTWA I SZKOŁY

Magdalena Gadamska-Kyrcz, Agnieszka Grygiel, Magdalena Ochońska

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II

Wydział Nauk Społecznych

ul. Kanonicza 25, 31-002 Kraków

Email: gadamska.magdalena@gmail.com,

agnieszka.grygiel@onet.pl, ochonskamagdalena@gmail.com

1. Wstęp

Dziecko przychodząc na świat wychowywane jest w różnego rodzaju sytuacjach. Jednym ze środowisk, w którym dorasta dziecko jest rodzina. Nie jest to oczywiście jedyne miejsce, w którym młody człowiek zdobywa wiedzę, umiejętności i kształtuje swoją osobowość.

Istotną rolę w wychowaniu dziecka odgrywać mogą również chociażby Kościół (wiara w jakiej dorasta dziecko) oraz państwo (miejsce, kultura, prawo, w których się ono rozwija). Nie można zapomnieć także o szkole, która jest nieodłącznym elementem w procesie kształtowania młodego człowieka. Każda z tych instytucji stara się wspomóc rodziców w trudach wychowawczych. Przez konkretne działania umożliwia pogłębienie rodzicielskiego wsparcia i jeszcze pełniejsze przygotowanie dziecka do życia w społeczeństwie.

Powszechnie wiadomo, że wyżej wymienione – Kościół, państwo i szkoła nie są jedynymi środowiskami czy instytucjami, które wspomagają rodzinę w wychowaniu dzieci. Duże znaczenie w wychowaniu człowieka może mieć także chociażby grupa rówieśnicza czy media. W niniejszym artykule skupiono się jednak na roli oraz zadaniach Kościoła, państwa i szkoły w tym zakresie. Oczywiście, z racji szerokiej problematyki opisano wyłącznie wybrane aspekty niniejszego wsparcia.

2. Rola Kościoła we wspomaganiu procesów wychowawczych

Rodzina jest istotnym elementem w życiu Kościoła. To w niej ma miejsce trud wychowania. Dokumenty Magisterium od wieków poruszają tę kwestię. Opisują małżeństwo i rodzinę przedstawiając ich istotną rolę w procesie wychowawczym. Już Jan Chryzostom odnosił się w swym nauczaniu do zadań stawianych przed rodziną. Ważnym tematem poruszonym w jego dziełach było również wychowanie. Podawał, że rola ojca i matki jawi się jako fundament w rozwoju dziecka. Ich zadaniem jest stworzenie „pięknego obrazu Boga” [Kołosowski, 2001, s. 406]. Dziecko ma przy nich rozwinąć skrzydła i iść przez życie z dobrze ukształtowanym sumieniem. To wielowiekowe nauczanie nie traci w dzisiejszym świecie na znaczeniu. Należy jednak podkreślić, iż wymaga od rodziców wiele wysiłków. Zauważa to sam Papież Franciszek mówiąc, że wychowanie „domaga się zaangażowania najlepszych środków, wytrwałej chęci, obudzenia pasji i wyruszenia z cierpliwością w drogę” [Franciszek, 2013, s.21]. To poprzez wychowanie rodzice kształtują nowe pokolenie. Pokazują jak wygląda życie w społeczeństwie. Kościół czuje więc ciężący na nim obowiązek wspierania rodzin w tym procesie. Pomoc ta ma kilka aspektów. Przede wszystkim to troska

o rodziców i ich dobre przygotowanie do życia rodzinnego, troska o dzieci oraz edukacja kapłanów.

Troska o rodziców rozpoczyna się już w procesie przygotowania do małżeństwa. Wtedy to narzeczeni zostają zapoznani z zadaniami i celami małżeństwa. Uzmysławia się im, że zrodzenie potomstwa wiązać się będzie z trudem wychowania. Przyszli małżonkowie stykają się z ogromem niepewności i problemów, więc dobrze jest wyposażyć ich w konkretny bagaż wiedzy i umiejętności. Tego zdania był Jan Paweł II, który w „*Familiaris consortio*” nakreślił obraz przygotowania do małżeństwa [Jan Paweł II, 1981, n. 66]. Pisał, że rozpoczyna się ono już w dzieciństwie, gdy dziecko uczy się budowania związku od swoich rodziców. Chłonie wtedy ich zachowania, dlatego tak istotnym jest przekazywanie potomstwu dobrych wzorów. Wnosi to nowe spojrzenie na wychowanie, gdyż rodzice już od samego początku muszą mieć świadomość jak ważną rolę pełnią w życiu dziecka. Ich zachowania staną się wzorem dla późniejszego kształtowania się relacji rówieśniczych, a także w dalszym życiu – relacji małżeńskich. Kościół zdając sobie sprawę z tego faktu proponuje narzeczenym i młodym małżeństwom wiele możliwości rozwijania swego potencjału. W tym zadaniu może okazać się pomocne działanie duszpasterstwa rodzin i szereg akcji przez niego propagowanych. Pomoc ta ma przede wszystkim „opierać się na głoszeniu prawdy o rodzinie” [Sorkowicz, 2014, s. 168]. Jest to obowiązkiem Kościoła, gdyż opiera się on na stabilnym życiu rodzinnym [Mierziński, 2016, s. 21]. Duszpasterstwo rodzin organizuje różnego rodzaju warsztaty, sympozja, rekolekcje dla małżonków jak i całych rodzin oraz wspiera rodziny w każdym aspekcie ich funkcjonowania. Trzeba zaznaczyć, że tworzy również miejsca do których rodziny mogą się udać w trudnych sytuacjach życiowych, jak na przykład domy samotnej matki.

Kolejną kwestią jest sama praca z grupami dziecięcymi. Kościół pragnie pomóc rodzinie, daje zatem możliwość przynależenia do grup parafialnych i szeregu wspólnot, w których dziecko może rozwijać swoje talenty, a przede wszystkim swoją wiarę. Trudno w dzisiejszych czasach odnaleźć grupę rówieśniczą, w której rozwój duchowy byłby istotnym aspektem. Rodzicom, dla których wiara stanowi ważną kwestię, zostaje dana możliwość przyłączenia dziecka do tego typu grupy. Wiadomo, że to rodzina jest podstawowym miejscem wychowania, również religijnego [Zellma, 2017, s. 243]. Jednak przykład rówieśników, którzy służą przy ołtarzu czy należą do dziecięcych Wspólnot Oazowych, daje dziecku dobre wzorce. Kościół chce w ten sposób ułatwić najmłodszym rozumienie religijnych prawd oraz dodać odwagi w wyznawaniu wiary. Podobną rolę pełnią również szkoły katolickie, których misja zostaje poszerzona o aspekt propagowania wartości chrześcijańskich w życiu jej członków.

Istotnym elementem stała się jednocześnie edukacja przyszłych kapłanów w seminariach. Od księży i ich wrażliwości na sprawy małżeńsko-rodzinne zależy w dzisiejszych czasach bardzo wiele. Tę potrzebę zauważa już Sobór Watykański II. Podaje on, że „zadaniem kapłanów (...) jest wspieranie powołania małżonków w ich poźyciu małżeńskim i rodzinnym różnymi środkami duszpasterskimi, jak głoszenie słowa Bożego, kultem liturgicznym i innymi pomocami duchowymi, a również umacnianie ich z dobrocią i cierpliwością (...), aby tworzyły się naprawdę promieniujące rodziny” [Sobór Watykański II, 1965, n.52]. Troska o rodzinę jest więc priorytetem Kościoła. Wyraża się to poprzez konkretną formację kapłanów, która ma na celu przygotowanie do pracy w Duszpasterstwach

Rodzin. Chodzi tu przede wszystkim o wypracowanie w kandydatach do kapłaństwa pewnego rodzaju otwartości i delikatności, wyczulenia na problemy małżeńskie. Ma służyć temu formacja seminaryjna. Należy jednak wspomnieć, że księża, którzy trwają już w posłudze wiele lat, również mają obowiązek ciągłego poszerzania swojej wiedzy w tematyce rodzinnej. Jest to tak ważne, ponieważ zmieniający się świat dostarcza nowych wyzwań, z którymi mierzy się rodzina. Głos Kościoła za każdym razem ma bronić jej praw i tym jest jego zadanie [Dyczewski, 1992, s. 96]. Ciągłe upominanie się o prawa rodziny i jej pierwszeństwo w wychowaniu dzieci jest obowiązkiem Kościoła. Jednak, aby to zrobić należy przygotować na tę misję kapłanów. Jak podaje w swoim artykule Mieczysław Polak, ta formacja presbiterów odbywa się na trzech poziomach. Jest to przygotowanie do posługiwania w duszpasterstwie zwyczajnym, animowanie wspólnot skierowanych do rodzin oraz przygotowanie specjalistyczne [Polak, 2016, s. 138]. Poprzez posługiwanie zwyczajne rozumiemy zdobycie ogólnych kompetencji w zakresie pomocy rodzinie. Takie umiejętności powinien posiadać każdy kapłan posługujący w parafii, gdyż na co dzień w swej pracy stykać będzie się z fundamentem budującym Kościół, czyli z rodziną. Potrzeba również kapłanów rozumiejących potrzebę utworzenia grup skierowanych do małżonków, aby mogli w nich umacniać siebie i swoje rodziny. Jednak najtrudniejsze wydaje się utworzenie specjalistycznej pomocy. Jej trzonem byłaby wyedukowana kadra kapłanów i świeckich, która po zdobyciu wykształcenia na szczeblu akademickim służyłaby rodzinie w jej problemach. Mowa tu o duszpasterstwach rodzin i kapłanach, których przygotowanie i orientacja w tematyce rodzinnej staje się nieoceniona [Polak, 2016, s. 139].

Kościół wkłada ogrom pracy w pomoc rodzinie. Jednym z jej przejawów jest troska z jaką wspiera rodziców w procesie wychowania dzieci. Opieka ta przejawia się w ciągłym poszerzaniu wiedzy kapłanów i osób świeckich pracujących w duszpasterstwach rodzin oraz udzielanie realnej pomocy w momentach kryzysowych. Celem tej aktywności jest umożliwienie małżonkom zdobywania wiedzy z wiarygodnych źródeł, od wykwalifikowanych ekspertów. Edukacja ta pozwala na lepsze rozumienie roli rodziny. Nie można zapomnieć, że istotą jest tu również praca z narzeczonymi i uwrażliwianie ich na kwestie wychowawcze już w okresie przygotowania do małżeństwa. Kościół daje również możliwość wsparcia poprzez tworzenie licznych grup dla członków rodzin. Zarówno rodzice jak i dzieci mogą uczestniczyć w ten sposób w jego życiu wspólnotowym.

3. Państwo i jego udział w wychowaniu dzieci i młodzieży

Państwo, jak wskazuje prof. Barbara Szacka, charakteryzuje się tym, że sprawuje niepodzielną władzę na określonym terytorium na podstawie ustanowionego prawa [Szacka, 2008, s. 408]. Jest więc ono taką organizacją społeczeństwa, której się nie wybiera, lecz w której się rodzi, pozostając pod jej wpływem, nie mając możliwości funkcjonowania poza tym systemem. Mimo że rodzina jest pierwszym miejscem socjalizacji i wychowania, to od działania państwa nie sposób się odseparować. Poprzez swoje codzienne funkcjonowanie może ograniczać władzę rodziców nad wychowaniem ich dzieci – dla przykładu w takich kwestiach jak obniżenie wieku rozpoczęcia edukacji szkolnej, treści realizowanej edukacji seksualnej, lekcje religii czy też etyki. W skrajnych przypadkach państwo może wpływać na wychowawczą rolę rodziców, odbierając lub ograniczając im prawa rodzicielskie. Wiele z czynności podejmowanych przez państwo służy zabezpieczeniu dobra dziecka, lecz w opinii

niektórych środowisk politycznych czy społecznych ingerencja państwa w wychowanie ich dzieci przekracza dopuszczany poziom.

Udział państwa w wychowaniu dzieci może mieć bardzo różnorodny charakter i zależeć od wielu czynników. Po pierwsze podlega doktrynie danego państwa. Dużo zależy od tego, czy rządzący chcą posiadać ścisłą kontrolę nad obywatelami, ich sposobem życia, kulturą i zwyczajami, które preferują, czy też zupełnie inaczej – chcą jak w liberalizmie pozostawić obywatelowi maksimum swobody w jego samorealizacji [Ostaszewski, 2006, s. 119-125]. Drugim czynnikiem, od którego może zależeć aktywność państwa w wychowaniu są priorytety rządów, a to może być zależne od sytuacji gospodarczej, społecznej czy demograficznej. Istotne jest, czy dla rządzących ważne jest np. wychowanie wysoko wykwalifikowanej kadry w przypadku inwestycji w nowe technologie, czy zapewnienie braku pracowników fizycznych, gdy rządzącym zależy na inwestycjach np. w przemysł ciężki. Po trzecie stan wychowania w kraju może zależeć od samych rodzin: od ich potrzeb, aktywności i wydolności w wychowaniu ich dzieci. Niezależnie od powodów, jakimi kieruje się państwo, pomoc w wychowaniu dzieci powinna być przemyślana i spójna oraz konsekwentnie realizowana przez instytucje na różnych szczeblach [Paprotna, 2008, s. 417].

Celem państwa, podejmującego się wychowania obywateli, jest zapewnienie w przyszłości jak najbardziej pożytecznych obywateli dla niego i społeczeństwa. Te korzyści mogą objawiać się na bardzo różnych płaszczyznach: od naukowych czy wojskowych aż po sportowe, muzyczne czy kulturalne. Krótko mówiąc, państwo inwestuje w wychowanie swoich obywateli i oczekuje, by budowali oni jego siłę i przyszłość. Aby tak się działo, państwo może wykorzystywać bardzo szerokie kompetencje oraz możliwości.

Najbardziej bezpośrednim sposobem pomocy państwa w wychowaniu swoich obywateli jest rzeczywista pomoc rodzinom w wychowaniu swoich pociech poprzez realizowaną politykę rodzinną, np. program „Rodzina 500+”, „Dobry start” czy takie formy wsparcia jak Karta Dużej Rodziny czy urlopy rodzicielskie [Firlit-Fesnak, 2018, s. 228-230], ale także wsparcie ze strony asystentów rodziny czy pracowników socjalnych. Te i inne rozwiązania prowadzone w ramach polityki rodzinnej, które zmierzają do poprawy bytu rodziny są bezpośrednim sposobem na pomoc państwa w wychowaniu dzieci. Warto jednak przyjrzeć się ich dodatkowym formom.

Po pierwsze: szkoła. Państwo przez swoją całkowitą kontrolę nad szkolnictwem w pełni wpływa i kształtuje nie tylko sposób nauczania, ale przede wszystkim treści i w pełni może je dostosowywać do swoich celów. O tym, jak polityka wpływa na edukację, na przykładzie polskiej rzeczywistości szerzej opisuje prof. Bogusław Śliwerski w książce pt. „Edukacja (w) polityce. Polityka (w) edukacji”. We wstępie prof. Śliwerski jasno prezentuje, jak wiele niebezpieczeństw pojawiało i wciąż pojawia się w realizowanej w Polsce polityce oświatowej, którą dotyka każda zmiana władzy, i jak bardzo dzieci mogą być ofiarami tych zmian [Śliwerski, 2015, s.11-30]. O tym, jak szkoła – a zatem również państwo – wpływa na wychowanie dziecka, szerzej opisano w trzeciej części tego artykułu. Jednakże tutaj należy jeszcze wspomnieć, że polityka oświatowa (edukacyjna) to także działalność takich instytucji jak przedszkola, ośrodki opiekuńczo-wychowawcze, ośrodki socjoterapeutyczne czy poradnie psychologiczno-pedagogiczne, których wysoka jakość usług także bezpośrednio wpływa na

wychowanie dzieci. Wsparcie udzielane obywatelom za pośrednictwem tych instytucji jest także szerokie.

Po drugie – sposobami na właściwe kształtowanie i wychowanie dziecka są instytucje kultury, organizacje społeczne czy sportowe. Są one w swojej działalności mniej lub bardziej zależne od finansów publicznych. Przez swoją bezpośrednią, wieloletnią i często wymagającą wielu kompetencji pedagogów pracę z dziećmi i młodzieżą bardzo wyraźnie wpływają na ich rozwój i wzrost takich postaw, jak np. empatia, solidarność i pomoc bliźniemu czy wzrost umiejętności praktycznych, społecznych czy rozwój zainteresowań i talentów. Tymi instytucjami są: domy kultury, Związek Harcerstwa Polskiego lub kluby i ośrodki sportowe.

Domy kultury wciąż mogą pełnić podobne funkcje jak te wymienione przez Wojciecha Miścickiego w publikacji z roku 1969, tj.: funkcja usługowa, uzupełniająca, informacyjna, rozrywkowa [Miścicki, 1969, s. 115-116]. Sposoby spędzania wolnego czasu bez wątpienia uległy zmianie, lecz funkcje domów kultury wciąż mogą być dla państwa bardzo istotne, dlatego pozytywną informacją może być utworzenie osobnego funduszu pn. „Dom Kultury+” [<https://www.nck.pl/dotacje-i-stypendia/dotacje/programy-dotacyjne-nck/dom-kultury/o-projekcie>, dostęp, 27.01.2020], którego celem jest dofinansowywanie tego rodzaju działalności wychowawczej.

Podobnego rodzaju działalnością wychowawczą może być praca Związku Harcerstwa Polskiego, który także otrzymuje dofinansowania od Ministerstwa Edukacji Narodowej czy Ministerstwa Obrony Narodowej na realizację swoich zadań statutowych mających na celu m.in. „wychowywanie młodego człowieka, czyli wspieranie go we wszechstronnym rozwoju i kształtowaniu charakteru przez stawianie wyzwań” [<https://zhp.pl/ozhp/misja-zhp/> dostęp, 27.01.2020]. Mimo że harcerstwo, jak wskazuje B. Śliwerski w książce pt. „Pedagogia harcerskiego wychowania”, nie jest metodą wychowawczą, to funkcjonowanie w tej rzeczywistości może faktycznie wychowawczo i pozytywnie wpłynąć na młodego człowieka, ale poprzez swoje pośrednie oddziaływanie – „ukrytą pedagogikę” [Śliwerski, 2018, s.164].

Innym sposobem wychowania dzieci, którego efektywność może być także bardzo zależna od państwa jest wychowanie przez sport, a więc działalność klubów czy ośrodków sportowych, których działalność nie tylko wpływa na poprawę kondycji zdrowotnej obywateli i profilaktykę, ale także pozytywnie wpływając na jakość życia obywateli. Aktywność sportowa wpływa również na kondycję moralną, bowiem powszechnie wiadomo, że sport kształtuje nie tylko ciało, ale i ducha. Dzięki tej aktywności mogą wzrastać kompetencje interpersonalne, młodzi ludzie uczą się zwyciężać, lecz także przeżywać porażki. Przy okazji takich zajęć kształtować się może szacunek do trenera, jako autorytetu, co w przyszłości może przynieść dobre skutki w kontaktach z rodzicami, nauczycielami i przełożonymi.

Rolę państwa w wychowaniu dzieci można rozumieć na różne sposoby. Z jednej strony jako zabezpieczenie podstawowych materialnych potrzeb dziecka, takich jak: dobre warunki zamieszkania, wyżywienie, odzież, dostęp do opieki medycznej czy edukacji. Państwo realizuje je poprzez prowadzone przezeń politykę rodzinną, ochronę zdrowia czy edukację. Z drugiej strony jednak sposobem na wsparcie rodziców w wychowaniu dziecka jest współdziałanie państwa (jego instytucji, zasobów etc.) z organizacjami kultury, sportu lub innymi organizacjami pozarządowymi w wychowaniu rozumianym jako kształcenie dziecka – jego kompetencji społecznych czy emocjonalnych poprzez dofinansowywanie, prowadzenie czy promowanie instytucji uczących aktywnego i pozytywnego sposobu spędzania wolnego

czasu. Warto też wspomnieć, że misją państwa nie jest tylko wspieranie w sytuacjach trudnych, kryzysowych i negatywnych, ale także tych pozytywnych!

4. Szkoła i jej rola we wspieraniu rodziców w procesie wychowania

Powszechnie wiadomo, że oprócz rodziny, jednym z głównych środowisk wychowawczych dla dziecka jest szkoła. Oczywiście nie sposób wymienić tu szeregu działań wychowawczych, które dokonują się w tego rodzaju placówce. W pedagogice wyróżnia się różne dziedziny wychowania. Leon Zarzecki wymienia tu wychowanie: moralne, patriotyczne, umysłowe, estetyczne, zdrowotne i fizyczne, seksualne [Zarzecki, 2012, s. 113]. Wydaje się, że w szkole dziecko niejednokrotnie jest wychowywane w każdej z tych sfer, a dokonuje się to choćby na różnego rodzaju zajęciach (nie tylko lekcyjnych, ale również np. na wycieczkach itp.) oraz za pomocą przykładu ze strony nauczycieli i wychowawców. Niewątpliwie, dzięki takiego rodzaju działaniom szkoła może wspomagać rodziców w wychowaniu. Jest to temat niezwykle szeroki i nie sposób wymienić tu wszystkiego. W niniejszym artykule uwaga skupiona została na sposobach współpracy rodziców i nauczycieli jako formie wspierania rodziny w jej roli wychowawczej.

Marlena Stradomska i Karolina Zoszak przeprowadziły badania wśród 140 osób za pomocą samodzielnie skonstruowanego kwestionariusza ankiety. Ostatecznej analizie poddano odpowiedzi 60 kobiet i 60 mężczyzn w wieku 30-50 lat (pozostałe osoby nie uzupełniły całego kwestionariusza czy nie wyraziły zgody na publikację danych). Badanymi były osoby z województwa lubelskiego, podkarpackiego oraz świętokrzyskiego, mające dzieci w wieku 6-15 lat. Badanie dotyczyło tego, czym charakteryzuje się wedle ankietowanych współczesna rodzina, a także jaką wiedzę dotyczącą możliwości uzyskania wsparcia w kontekście psychologiczno-pedagogicznym mają rodzice. Co ciekawe, badani rodzice jako miejsce, gdzie rodzice mogą poszukiwać wsparcia we współczesnym świecie wskazali najczęściej na szkołę, w której uczy się ich dziecko (25,8%) [Stradomska, Zoszak, 2016, s. 13-15]. Pokazywać to może, jak duże znaczenie we wspieraniu rodziców w ich zadaniach odgrywa niejednokrotnie szkoła. Niewątpliwie, rodzice w szkole uzyskać mogą (a przynajmniej powinni) wsparcie psychologiczno-pedagogiczne. Świadczy o tym choćby zapis w Rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach: „Pomoc psychologiczno-pedagogiczna udzielana w przedszkolu, szkole i placówce rodzicom uczniów i nauczycielom polega na wspieraniu rodziców i nauczycieli w rozwiązywaniu problemów wychowawczych i dydaktycznych oraz rozwijaniu ich umiejętności wychowawczych w celu zwiększania efektywności pomocy udzielanej uczniom” [Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach].

Wychowanie jest zależne od różnych czynników. W inny sposób odbywa się ono w rodzinie, a w inny w szkole [Ruszkiewicz, 2011, s. 121]. Warto w tym miejscu wymienić przykładowe dokumenty, regulujące udział rodziców w życiu szkoły. Są to:

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Ustęp pierwszy artykułu 48 brzmi następująco: „Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność

jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania” [Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, 1997 z późn. zm., art. 48]. Gwarantuje to rodzicom możliwość wychowywania dzieci w zgodzie ze swoimi przekonaniem, a więc szkoła jest zobowiązana do tego, by uzgadniać z rodzicami kierunki podejmowanych przez siebie działań wychowawczych [Ruszkiewicz, 2011, s. 121].

- Konwencja o Prawach Dziecka [Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r.]. Polska ratyfikowała ją w 1991 r. Nakłada ona na szkołę obowiązek, by pomagać rodzicom w obowiązku wychowania dzieci. Zaznaczyć jednak należy, że szkoła ma jedynie wspierać rodziców w tym zadaniu, a nie ich wyręczać [Ruszkiewicz, 2011, s. 121].
- Ustawa o systemie oświaty [Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty z późn. zm.]. Określa ona prawa matki i ojca do wpływania na życie szkoły. Najważniejsze z nich to między innymi rada rodziców reprezentująca rodziców uczniów, możliwość składania przez nią wniosków oraz opinii do dyrektora, rady pedagogicznej lub także rady szkoły odnośnie do kwestii związanych z funkcjonowaniem szkoły czy zbieranie dobrowolnych składek od rodziców przeznaczanych na działalność szkoły [Ruszkiewicz, 2011, s. 122].

Danuta Ruszkiewicz pisze, że „Stosunki między rodzicami a szkołą zależą od atmosfery panującej w szkole, od sposobu traktowania rodziców przez nauczycieli, od sposobu wykorzystania uwag i wniosków rodziców dotyczących funkcjonowania szkoły. Zadaniem dyrektora i nauczycieli jest sprawić, aby rodzice poczuli się w szkole dobrze, a ich obecność była pożądana i potrzebna” [Ruszkiewicz, 2011, s. 122].

Dwie podstawowe formy współpracy rodziców i nauczycieli to forma grupowa i indywidualna [Ruszkiewicz, 2011, s. 122]. Pierwsza z nich umożliwia szybkie dotarcie do dużej liczby rodziców, lecz daje małą możliwość zindywidualizowania tejże współpracy, zatem w bardziej poważnych sytuacjach warto wdrożyć również pracę indywidualną [Goetz, 2018]. Współpraca rodziców i nauczycieli może przebiegać w różny sposób. Zwykle kilka razy w roku w szkole organizowane są wywiady, na których omawia się różne sprawy organizacyjne klasy, osiągnięcia szkolne dzieci oraz trudności z którymi spotkali się nauczyciele w trakcie swojej pracy dydaktyczno-wychowawczej. Nierzadko odbywać się mogą także spotkania towarzyskie, dzięki którym rodzice mają możliwość bardziej poznać atmosferę panującą w szkole (zwykle są one organizowane z racji uroczystości czy imprez klasowych/skolnych). Warto wspomnieć również o zebraniach trójki klasowej czy rady rodziców. Wymienić należy także spotkania z ekspertem, podczas których zaproszona osoba pomaga rodzicom w kwestiach będących poza kompetencjami wychowawcy klasy. Niejednokrotnie są to: spotkania dla rodziców odnoszące się do trudności wychowawczych czy spotkania dotyczące pedagogizacji rodziców. Jak już wspomniano, niejako uzupełnieniem oraz wzbogaceniem zbiorowych kontaktów rodziców z nauczycielami są indywidualne formy współpracy rodziców z nauczycielami. Wyszczególnić można tu: dyżury konsultacyjne (które odbywają się cyklicznie), konsultacje indywidualne, wizyty domowe, kontakty korespondencyjne (dzienniczek ucznia, listy do rodziców), pisemne informacje o wynikach ucznia w nauce i zachowaniu (głównie przygotowywane na wywiady), rozmowy telefoniczne. Od jakiegoś czasu w szkołach (a przynajmniej chyba w większości szkół) funkcjonuje dziennik elektroniczny. Dzięki niemu rodzice mogą na bieżąco sprawdzać

postępy uczniów w nauce oraz zobaczyć, jaką mają oni frekwencję na zajęciach. Bieżące informacje rodzice mogą również czerpać dzięki stronie internetowej danej szkoły [Współpraca pomiędzy szkołą i rodzicem. Wsparcie procesu edukacyjnego Poradnik dla szkół i rodziców].

Magdalena Goetz zauważa, że podejmowanie przez szkołę działań, które zmierzają do tego, aby wesprzeć rodziców w wychowywaniu dziecka wiąże się z licznymi korzyściami dla każdej ze stron – ucznia, rodzica i szkoły [Goetz, 2018]. Wymienione przez nią korzyści przedstawiono w tabeli 1. M. Goetz zaprezentowała te, które „szczególnie warto wymienić” [Goetz, 2018]. Można zatem domyślać się, że nie są to jedyne pozytywne rezultaty wynikające z tego rodzaju działalności szkoły.

Tabela 1. Korzyści wynikające ze wspomagania rodziców w wychowaniu dzieci przez szkołę

Korzyści dla dziecka	Korzyści dla rodziców	Korzyści dla szkoły
• „poprawa sytuacji domowej dzieci, których rodzice popełniają błędy wychowawcze, stosują przemoc lub dopuszczają się zaniedbań, • efektywne rozwiązywanie bieżących problemów dziecka, • silniejszy pozytywny wpływ wychowawczy, • zapobieganie pogłębianiu się niedostosowania dziecka, • świadomość zainteresowania szkoły i rodziców dzieckiem, przekonanie o trosce ze strony dorosłych, • gotowość do dzielenia się własnymi trudnościami i kłopotami, • większa spójność systemów wychowawczych w domu i w szkole, dzięki której oddziaływania wychowawcze są efektywne”;	• „zdobycie wiedzy i umiejętności pomocnych w rozwiązywaniu problemów wychowawczych i kształtowaniu relacji z dzieckiem, • pozbycie się nieefektywnych stereotypów i potocznych informacji dotyczących wychowania, • lepsze poznanie szkoły i zatrudnionych w niej osób, • poprawa relacji z dzieckiem, • wzrost pewności siebie jako osoby kompetentnej, • przekonanie o podmiotowym traktowaniu dziecka w szkole, • możliwość poznania innych rodziców i wymiany doświadczeń, • integracja rodziców i kadry szkolnej”;	• „ułatwiona praca dydaktyczna i wychowawcza – rodzic sprzymierzeńcem, • przekazanie części zadań wychowawczych rodzicom, • zwiększona łatwość egzekwowania przyjętych reguł („wspólny front” z rodzicami), • chęć rodziców do współpracy ze szkołą na innych płaszczyznach, • lepsze poznanie sytuacji rodzinnej dzieci, • zwiększenie przestrzeni oddziaływań wychowawczych, • lepsza komunikacja i współpraca między szkołą a rodzicami, • większa aktywność rodziców, • wyższy poziom wzajemnego zaufania, zrozumienia i akceptacji”.

Źródło: oprac. własne na podstawie: M. Goetz (2018), Działania szkoły nakierowane na wspomaganie rodziców w wychowaniu dzieci, „Życie Szkoły” nr 13, <https://www.zycieszkoly.com.pl/artykul/dzialania-szkoly-nakierowane-na-wspomaganie-rodzicow-w-wychowaniu-dzieci> (dostęp, 24.01.2020).

Widać zatem, że efektywna współpraca nauczycieli i rodziców jest bardzo ważna. Pozostaje mieć nadzieję, że wzajemne, właściwe porozumiewanie się szkoły i rodziny będzie miało miejsce coraz częściej, gdyż dzięki tego typu działaniom istnieje możliwość wspierania rodziców w procesie wychowania ich dziecka/dzieci.

5. Podsumowanie

Jedną z najważniejszych ról Kościoła jest troska o życie rodzinne jego członków. Nie jest zatem zaskoczeniem, że zajmuje się również tematem wychowania. Wspomaganie rodziny polega tutaj przede wszystkim na kształceniu przyszłych małżonków i przygotowaniu ich do roli rodziców oraz zapewnieniu profesjonalnego wsparcia w sytuacjach kryzysowych.

Rzeczywistością szerszą i bardziej powszechną jest państwo, w której każdy obywatel niezależnie od wyznania i światopoglądu ma obowiązek funkcjonować. Wobec czego skala jego oddziaływań na wychowanie dzieci i młodzieży jest nieporównywalnie większa. Poprzez szkołę, instytucje pozaszkolne, kulturalne, sportowe, ale także poprzez media (zwłaszcza publiczne) państwo ma wpływ na kształtowanie charakterów, poglądów i postaw swoich młodych obywateli.

Niezwykle istotnym miejscem oddziaływania państwa na życie małych obywateli jest – wspomniana już – szkoła. To w niej dzieci spędzają przecież wiele godzin, spotykając się między innymi ze swoimi rówieśnikami oraz nauczycielami. Przebywając w szkole uczniowie niejednokrotnie zdobywają nie tylko wiedzę, ale również doświadczają oddziaływania wychowawczego ze strony nauczycieli. Oprócz tego, szkoła wspiera rodziców w wychowaniu dzieci poprzez różnego rodzaju działania. Niezwykle istotna jest tu właściwa współpraca rodziców i nauczycieli.

Bibliografia:

1. Dyczewski L. (1992). Rodzina i społeczeństwo. Rocznik Nauk Społecznych, 19-20, s. 84-97.
2. Firlit-Fesnak G. (2018). Rodziny polskie i polityka rodzinna – stan i kierunki przemian. W: G. Firlit-Fesnak, J. Męcina (red.), Polityka społeczna. Praca zbiorowa (s. 212-233), Warszawa: PWN.
3. Franciszek. (2013). Wymagania i pasja. O wychowaniu chrześcijańskim. Kraków: Esprit.
4. Jan Paweł II. (1981). Adhortacja apostolska Familiaris consortio o zadaniach rodziny chrześcijańskiej w świecie współczesnym.
5. Kołosowski T. (2001). Wychowanie religijno- moralne dzieci w rodzinie w świetle Traktatu o wychowaniu dzieci św. Jana Chryzostoma. Seminare, 17, s. 405- 420.
6. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. Tj. Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483 z późn. zm.
7. Konwencja o prawach dziecka, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. Tj. Dz.U. 1991 nr 120 poz. 526.
8. Mierziński B. (2016). Gaudium et spes. Inspiracją dla duszpasterstwa rodzin w Polsce. Roczniki Teologiczne, 63, s. 17-25.
9. Miścicki W. (1969). Społeczny aspekt działalności domów kultury. Warszawa: Centralna Poradnia Amatorskiego Ruchu Artystycznego.

10. Ostaszewski P. (2006). Liberalizm. W: P. Kaczorowski (red.), Nauka o państwie. Praca zbiorowa (s. 119- 125). Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
11. Paprotna G. (2008). Trudności współczesnej rodziny w procesie wychowania dzieci. W: B. Muchacka (red.). Rodzina w kontekście współczesnych problemów wychowania. Praca zbiorowa (s. 411-418). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie.
12. Polak M. (2016). Stała formacja prezbiterów do duszpasterstwa rodzin wyzwaniem nowej ewangelizacji. *Teologia i moralność*, 11, s. 135- 148.
13. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach. Tj. Dz.U. 2017 poz. 1591.
14. Ruszkiewicz D. (2011). Wywiadówka jako forma współpracy nauczycieli z rodzicami. W: B. Szluz, W. Walc (red.), Rodzina, szkoła, środowisko lokalne. Współczesne wyzwania. Praca zbiorowa (s. 121–127). Rzeszów: KORAW Dorota Koczub.
15. Sobór Watykański II. (1965). Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym *Gaudium et spes*.
16. Sorkowicz A. (2014). Polska rodzina i wychowanie w świetle nauczania Jana Pawła II. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
17. Stradomska M., Zoszak K. (2016). XXI-wieczna rodzina, czyli o formach wsparcia dla współczesnych rodziców. W: W. Walc (red.), Wsparcie rodziny we współczesnej Polsce. Wybrane aspekty. Praca zbiorowa (s. 11-20). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
18. Szacka B. (2008). Wprowadzenie do socjologii. Warszawa: Oficyna Naukowa.
19. Śliwerski B. (2015). Edukacja (w) polityce Polityka (w) edukacji. Kraków: Impuls.
20. Śliwerski B. (2018). Pedagogia harcerskiego wychowania. Kraków: Impuls.
21. Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Tj. Dz. U. 1991 Nr 95 poz. 425 z późn. zm.
22. Zellma A. (2017). Pedagogiczne aspekty adhortacji papieża Franciszka *Amoris laetitia*. *Studia Teologiczno- Historyczne Śląska Opolskiego*, 37, s. 235-248.

Wykaz stron internetowych:

23. Goetz M. (2018). Działania szkoły nakierowane na wspomaganie rodziców w wychowaniu dzieci, „Życie Szkoły” nr 13, <https://www.zycieszkoly.com.pl/artukul/dzialania-szkoly-nakierowane-na-wspomaganie-rodzicow-w-wychowaniu-dzieci> (dostęp, 24.01.2020).
24. <https://www.nck.pl/dotacje-i-stypendia/dotacje/programy-dotacyjne-nck/dom-kultury/o-projekcie> (dostęp, 27.01.2020).
25. <https://zhp.pl/ozhp/misja-zhp/> (dostęp, 27.01.2020).
26. Współpraca pomiędzy szkołą i rodzicem. Wsparcie procesu edukacyjnego Poradnik dla szkół i rodziców. Projekt Comenius Regio: „Edukacja w regionach charakteryzujących się brakiem dostępu do infrastruktury i zawodów o wysokich kwalifikacjach w kontekście strategii „Europa 2020””. Oprac. Nauczyciele Zespołu Szkół im. W. Szybińskiego w Cieszynie Psycholodzy i Pedagodzy z Zespołu Poradni Psychologiczno – Pedagogicznych w Cieszynie.

https://www.szybinski.cieszyn.pl/szybinski_new/sites/default/files/wsp%C3%B3%C5%82praca%20z%20rodzicami%20-%20regio%20handout_0.pdf (dostęp, 25.01.2020).

27. Zarzecki L. (2012). Teoretyczne podstawy wychowania. Teoria i praktyka w zarysie. Jelenia Góra: Karkonoska Państwowa Szkoła Wyższa w Jeleniej Górze, https://www.dbc.wroc.pl/Content/15404/PDF/TEORETYCZNE%20PODSTAWY%20WYCHOWAN._.pdf, (dostęp, 27.01.2020).

21. PRAKTYKI POLSKICH PRZEDSIĘBIORSTW NA RZECZ POPRAWY JAKOŚCI ŻYCIA ZAWODOWEGO KOBIET

Gabriela Matwiej

Doktorantka Nauk o Zarządzaniu

Uniwersytet Marii Curie- Skłodowskiej

Plac Marii Curie-Skłodowskiej 5

E-mail: gabrielagrzywna@gmail.com

1. Wprowadzenie

Żyjąc w XXI wieku można zauważyć większą tendencję do zauważania pracownika oraz jego potrzeb. Przedsiębiorcy starają się uzyskać wizerunek firmy przyjaznej zatrudnionym. Dbają o swoich przełożonych dając im możliwość korzystania z wielu udogodnień oraz rozwiązań. Nie jest to dla nich bez znaczenia, a przede wszystkim jest to bardzo istotne dla kobiet, które bardzo często pełnią w swoim życiu rolę matki, opiekunki ogniska domowego oraz pracownika.

Godzenie ról zawodowych w świetle prawa

Osoby, które są aktywne zawodowo bardzo często borykają się z przeszkodami wynikającymi z konieczności godzenia ról zawodowych oraz rodzinnych. Do grupy tej zaliczają się przede wszystkim kobiety- opiekunki ogniska domowego. Wynikiem tego są dwie skrajne postawy: dezaktywacja na rynku pracy lub odkładanie decyzji o prokreacji. Coraz częściej można zauważyć, że kobiety spełniają się w roli matki oraz pracownika. Może być to łatwiejsze dzięki narzędziom prawnym, funkcjonującym w tym wymiarze. Artykuł 18 Konstytucji RP, podaje, że: „małżeństwo, jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej.” Każda matka objęta jest szczególną opieką przed oraz po urodzeniu potomka [art. 71 Konstytucji Zasada dobra rodziny, Dz.U.1997.78.483 - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.]. Co ważne, dokument ten reguluje równość kobiet i mężczyzn w dostępie do: zatrudnienia, awansów, wynagrodzeń, kształcenia [Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich 2015, nr 7 Zasada równego traktowania – prawo i praktyka, nr 18 Godzenie ról rodzinnych i zawodowych. Równe traktowanie rodziców na rynku pracy s.7].

Matki, które są zatrudnione mogą korzystać z okresowych urlopów, zwolnień z konieczności świadczenia pracy. Najpopularniejszą formą jest urlop macierzyński, który trwa 20 tygodni oraz następujący po nim urlop rodzicielski w wymiarze 32 tygodni. Kolejny, to urlop wychowawczy, przysługujący tym paniom, które mają staż pracy dłuższy niż pół roku. Trwa on maksymalnie 36 miesięcy. W sytuacji kiedy młoda mama chce pracować w czasie opisywanych urlopów, może to robić w wymiarze nieprzekraczającym pół etatu. Innym rozwiązaniem jest podjęcie pracy na umowę zlecenie, czy o dzieło. W takim przypadku zasiłek macierzyński nie podlega obniżeniu. Kodeks pracy precyzuje także możliwość dostosowania godzin oraz zasad pracy indywidualnie, dla każdej kobiety, która wraca do pracy po urlopie macierzyńskim i rodzicielskim [Ustawa z dnia 24 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks pracy oraz niektórych innych ustaw].

Kobiety, które godzą życie rodzinne i zawodowe bardzo często korzystają z instytucjonalnej opieki nad swoimi dziećmi. Są to:

- Usługi opiekuńcze dla maluchów do lat 3 w żłobkach i klubikach,
- Przedszkola dla dzieci w wieku od 3 do 5/6 lat,
- Świetlice szkolne, gdzie sprawowana jest opieka po zakończeniu zajęć lekcyjnych.

Ustawa mówiąca o opiece nad dziećmi do lat trzech wprowadza nowe rozwiązania opiekuńcze poza żłobkami. Nowe formy opieki to: opiekun dzienny, klub dziecięcy oraz prawna możliwość zatrudnienia niani [Sprawozdanie Rady Ministrów z realizacji Ustawy z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 Dz. U. z 2013 r. poz. 1457, z późn. zm. W 2014 r., Warszawa 2015]. Wszystkie te formy opisane są pokrótce w tabeli 1.

Tabela 1. Podstawowe formy opieki nad dziećmi w wieku do 3 lat

Typ instytucji	Podmioty towarzyszące	Wiek dzieci	Liczba godzin opieki	Liczba dzieci na jednego opiekuna	Warunki lokalowe
Żłobek	• gminy, • osoby fizyczne, prawne	do momentu ukończenia przez lat 3	maksymalnie 10 godzin dziennie (wydłużone na wniosek rodzica za dodatkową opłatą)	8 dzieci lub 5 gdy w grupie jest dziecko z niepełnosprawnością	2 pomieszczenia
Klub dziecięcy	• gminy, • osoby fizyczne, prawne	do momentu ukończenia przez lat 3	maksymalnie 5 godzin dziennie na każde dziecko	8 dzieci lub 5 gdy w grupie jest dziecko z niepełnosprawnością	1 pomieszczenie
Opiekun dzienny	• osoba zatrudniona przez gminę	do momentu ukończenia przez lat 3	liczba godzin uzależniona jest od ustaleń zawartych w umowie	8 dzieci lub 5 gdy w grupie jest dziecko z niepełnosprawnością	dom lub mieszkanie, które daje możliwość sprawowania bezpiecznej opieki
Niania	• osoba, którą zatrudniają rodzice na podstawie umowy	do momentu ukończenia przez lat 3a w szczególnych przypadkach do ukończenia lat 4	liczba godzin uzależniona jest od ustaleń zawartych w umowie	liczba dzieci uzależniona jest od ustaleń zawartych w umowie	warunki domowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Analizy BAS, Realizacja ustawy o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 w latach 2011- 2014, nr1, s. 3.

Placówki wychowania przedszkolnego, czyli tzw. przedszkola, oddziały przedszkolne w szkołach podstawowych, zespoły wychowania przedszkolnego oraz punkty przedszkolne, są

dedykowane dzieciom w wieku od 3 lat do momentu rozpoczęcia nauki w szkole podstawowej [Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2014/2015, 2015].

2. Elastyczne formy zatrudnienia i organizacji czasu pracy, jako instrument pomagający w godzeniu życia zawodowego i rodzinnego

Elastyczny czas pracy jest najczęstszą formą wspomagania godzenia pracy z życiem zawodowym. Indywidualne podejście do pracownika oraz zróżnicowane formy zatrudnienia daje sukces we współpracy, szczególnie jeśli pracownik jest wysoko wykwalifikowany, bardzo zaangażowany w obowiązki zawodowe, ma małe dzieci, uczy się lub ma pewien stopień niepełnosprawności [Kamińska, 2012, s. 4,6].

System czasu pracy może mieć następujące formy:

1. Równoważony czas pracy- możliwość manipulowania godzinami pracy na przestrzeni całego miesiąca. Na przykład jednego dnia pracownik spędza w przedsiębiorstwie 12 godzin, a drugiego tylko 4. Okres rozliczeniowy może zostać przedłużony do 3-4 miesięcy jeśli jest to praca sezonowa albo uzależniona od pogody.
2. Zmienne godziny rozpoczęcia oraz zakończenia pracy- godziny te są różne, jednak zazwyczaj wcześniej ustalone. Pracownik przepracowuje pełen okres rozliczeniowy, na podstawie, którego jest zatrudniany.
3. Zadaniowy system pracy- podwładny zostaje rozliczony na podstawie wykonanego zadania w określonym przedziale czasowym. Takie rozwiązanie uzasadnione jest rodzajem wykonywanej pracy, jego miejscem oraz organizacją. Miejsce ustalone jest w podpisywanej umowie o pracę oraz może mieć ono charakter zmienny [Kamińska, 2012, s. 4,6].
4. Indywidualny rozkład czasu pracy- umowa zawierana na pisemną prośbę pracownika, która wynika ze sprawowania opieki nad tak zwaną osobą zależną, np. dzieckiem, chorym członkiem rodziny. Pracodawca sam ustala taki rozkład pracy.
5. Skrócony tydzień pracy- tydzień pracy obejmuje mniej niż 5 dni. Dzienny czas pracy jest wydłużany, np. do 10 godzin. Pracownik może przepracować maksymalnie 12 godzin. Okres rozliczeniowy wynosi 1 miesiąc. System wprowadzany jest na wniosek pracownika, pracodawca nie może tego ustalić z własnej inicjatywy [Kamińska, 2012, s. 4,6].
6. Praca w systemie weekendowym (piątek, sobota, niedziela, święta) - pracownik wykonuje swoje obowiązki jedynie w te, określone dni. Są one zazwyczaj zatrudnieni w niepełnym wymiarze godzin. Zatrudniona może wykonywać część pracy w domu. Pracodawcy bardzo często stosują tu pomoc tworząc przykładowe żłobki, przedszkola, dofinansowują tego typu usługi swoim pracownikom. Zdarza się, że w przedsiębiorstwach tworzone są specjalne pokoje dla matek z dziećmi, na przykład dla tych, które karmią piersią. Pracodawcy są coraz bardziej skłonni do dofinansowywania wyjazdów wakacyjnych dzieci swoich podwładnych lub też do wsparcia ich aktywizacji pozalekcyjnej [Kamińska, 2012, s. 4,6].
7. Praca w niepełnym wymiarze godzinowym- godziny pracy mogą być dopasowywane do potrzeb danej osoby. Wynagrodzenie jest proporcjonalne do świadczonej pracy.
8. Job sparing- praca dzielona, która nie jest regulowana w przepisach prawa, a polega na sumowaniu częściowych wymiarów czasu pracy kilku pracowników, tak aby był

pełen etat [Rozwiązania na rzecz godzenia życia zawodowego i rodzinnego w Polsce Raport z pogłębionej analizy danych zastanych, Godzenie życia zawodowego i rodzinnego, Październik 2016, s. 20].

Jeśli chodzi o zatrudnienie elastyczne, to jest to takie, które nie obejmuje wszystkich kryteriów zatrudnienia tradycyjnego. Co do zasady, nie opiera się na:

- umowie podpisanej na czas nieokreślony,
- pracy w określonych przedziałach czasu,
- stałym miejscu wykonywania obowiązków,
- ścisłym nadzorem pracodawcy,
- pełnym etacie pracy.

Pracodawcy często stosują telepracę, która opiera się na technologii telekomunikacji i informatyce. Charakteryzuje ją zmiana organizacji przestrzennej przedsiębiorstwa oraz elastyczna forma zatrudnienia. Takie rozwiązanie umożliwia znalezienie pracy, w sytuacji kiedy nie jest możliwe przychodzenie do niej codziennie, w określonych godzinach, a kobieta ceni sobie mobilność. Taki pracownik musi charakteryzować się samodyscypliną, samodzielnością, umiejętnością zarządzania pracą, czasem. Telepraca pozwala na zawieranie różnego rodzaju umów. Zdarza się, że za porozumieniem stron następuje przejście z normalnej umowy o pracę, na telepracę [<http://krytyka.org/elastyczne-formy-zatrudnienia-a-rynek-pracy-wyzwania-ekonomiczne-i-prawne-na-podstawie-wybranych-zagadnie/>, dostęp 22.01.2020r.].

Opis zalet i wad tego typu zatrudniania przedstawia poniżej tabela.

Tabela 2. Mocne i słabe strony telepracy oczami pracownika

Mocne strony	Słabe strony
Możliwość świadczenia w warunkach domowych	Zatarcie granic pomiędzy pracą, a życiem osobistym
Dostosowanie pracy do potrzeb pracownika i indywidualnego rytmu życia	Ryzyko uzależnienia od technologii
Ograniczenie czasu na dojazd, co wiąże się również z obniżeniem kosztów dojazdu do pracy	Zanik więzi społecznych i kontaktów interpersonalnych z innymi pracownikami
Łatwiejszy dostęp do pracy na terenie całego kraju	Pogorszenie kondycji fizycznej
Większa swoboda działania	Socjalna izolacja
Możliwość świadczenia pracy na rzecz kilku firm w tym samym czasie	Ryzyko nadmiernej samoeksploatacji i przepracowania.
Forma zatrudnienia korzystna dla osób niepełnosprawnych	

Źródło: Rozwiązania na rzecz godzenia życia zawodowego i rodzinnego w Polsce Raport z pogłębionej analizy danych zastanych, Godzenie życia zawodowego i rodzinnego, Październik 2016.

Kolejnym przykładem elastycznego zatrudnienia jest praca tymczasowa. Polega ona na świadczeniu pracodawcy zadań charakteryzujących się sezonowością, okresowością, czy doraźnością. Występują tu najczęściej trzy podmioty: pracownik, agencja pracy tymczasowej oraz pracodawca. Kandydat zatrudniany jest na podstawie umowy zawartej ze wspomnianą agencją i świadczy pracę na pracodawcy określonego w w/w umowie [Dz.U.2003.166.1608],

nowelizacja z dnia 24 grudnia 2009 roku]. W ramach takiego stosunku pracy nie można zatrudnić własnego pracownika oraz osoby, która miałaby objąć stanowisko przy szczególnie niebezpiecznej pracy. Tego typu zatrudnienie jest pomocą natychmiastową oraz dedykowaną osobom, które nie mogą objąć pełnowymiarowego stosunku pracy [<http://krytyka.org/elastyczne-formy-zatrudnienia-a-rynek-pracy-wyzwania-ekonomiczne-i-prawne-na-podstawie-wybranych-zagadnie/>, dostęp 22.01.2020r.].

Kobiety, które chcą być aktywne zawodowo, a mają z tym kłopoty mogą skorzystać z zatrudnienia niepracowniczego (umowa cywilnoprawna oraz stażowa). Jeśli kobieta jest na urlopie macierzyńskim czy wychowawczym, to pracodawca nie musi odprowadzać za nią składek zdrowotnych i społecznych. Tego typu umowy nie zawsze wiążą się z otrzymaniem wynagrodzenia, jest to uzależnione od zawartego porozumienia [<http://krytyka.org/elastyczne-formy-zatrudnienia-a-rynek-pracy-wyzwania-ekonomiczne-i-prawne-na-podstawie-wybranych-zagadnie/>, dostęp 22.01.2020r.].

Jako elastyczne formy zatrudnienia uznaje się także terminowe umowy o pracę. Zawierane są na określony, już z góry, czas. Wraz z nowelizacją pozycja pracownika wzmacnia się, gdyż może on podjąć pracę na podstawie umowy na okres próbny, umowy na czas określony oraz na czas nieokreślony. Jeśli kobieta podejmuje pracę za kogoś, na zastępstwo, to jest to czas określony. Przysługuje jej jednak pełen pakiet uprawnień i świadczeń, tak jak dla normalnego, etatowego pracownika. Pracownik może zawrzeć jedynie trzy tego rodzaju umowy, na czas nie dłuższy niż 33 miesiące [Ustawa z dnia 25 czerwca 2015 r. o zmianie ustawy - Kodeks pracy oraz niektórych innych ustaw].

Zdarza się, że kobieta chcąc powrócić do aktywności zawodowej, ale niekoniecznie w branży, którą się zajmuje, decyduje się na pracę nakładczą (chałupniczą). Tego typu zajęcie charakteryzuje się pracami manualnymi wykonywanymi w domu, których wynikiem jest wytworzony przedmiot. Wykonawca swobodnie i wedle własnych potrzeb ustala tryb, tempo oraz czas swojej pracy [<http://krytyka.org/elastyczne-formy-zatrudnienia-a-rynek-pracy-wyzwania-ekonomiczne-i-prawne-na-podstawie-wybranych-zagadnie/>, dostęp 22.01.2020r.].

3. Work life- balance w polskich przedsiębiorstwach

W dobie globalizacji zmianie podlegają także środowiska pracy. Pozytywnym przejawem jest większe zainteresowanie człowiekiem, jego potrzebami. W związku z tym pracodawcy coraz częściej dbają o ciągłe kształcenie i podnoszenie kwalifikacji swoich podwładnych. Nie bez znaczenia pozostają grupowe wynagrodzenia, odmienna komunikacja czy też osobiste potrzeby jednostki [Ratajczak, 2007, s. 112-113]. To ostatnie ściśle wiąże się z poruszonym aspektem umiejętności godzenia pracy z życiem osobistym. Jednostka osiąga takową równowagę jeśli odczuwa dobrostan psychiczny, a więc posiada pracę oraz satysfakcjonujący go czas wolny. Praca uważana jest za jedno z najbardziej stresujących miejsc dla człowieka, co może wpływać na jego kondycję fizyczną oraz psychiczną [Karczewska, 2019, s. 114-115].

K. Kuczaj pisze, że na jakość życia w miejscu zatrudnienia składa się:

1. program zarządzania organizacją- poprawa warunków pracy,
2. filozofia- zasady humanistyczne,
3. proces- demokratyczne wartości oraz procedury,
4. wyniki- rezultat wprowadzanych zmian.

Metodami z zakresu WLB, stosowanymi najczęściej w przedsiębiorstwach są:

- ochrona zdrowia oraz dbałość o pełne bezpieczeństwo pracowników (organizacja dni bezpieczeństwa, kursów udzielania pierwszej pomocy, itp.),
- elastyczny czas pracy, który rozstał już opisany,
- stabilność zatrudnienia dająca komfort fizyczny, jak i psychiczny,
- pracownicy są dostrzegani i doceniani przez pracodawcę poprzez odpowiednie wynagrodzenie, motywację do pracy,
- zapewnienie solidnego wyposażenia socjalnego,
- warunki pracy sprzyjają wypełnianym obowiązkom,
- pełen pakiet zatrudnienia owocuje w przestrzeganiu norm oraz przepisów prawa,
- pracownik może rozwijać swoje umiejętności oraz zdobywać nową wiedzę,
- przyjazna atmosfera w pracy sprzyja integracji oraz dba się o relacje międzyludzkie,
- szczerze utożsamianie się z przedsiębiorstwem, bo pracownik czuje się jego częścią,
- przedsiębiorstwo przychylne dla pracowników- rodziców.

Jeśli kobieta z przyczyn czysto macierzyńskich ma kłopoty z pogodzeniem obowiązków z rozwojem kariery zawodowej, jest w tym wspierana. Może swobodnie korzystać z przysługujących jej urlopów oraz zmieniać zapisy w umowie w celu dostosowania godzin pracy do jej potrzeb. Pracodawcy są przychylni do pomocy. Tworzą przykładowe miejsca opieki nad dziećmi, dofinansują wyjazdy wakacyjne, zimowe czy dają bony upominkowe [Kuczaj, 2015, s. 360].

Korzyści ze stosowania rozwiązań WLB występują zarówno po stronie pracownika, jak i organizacji. Przedstawia to poniższa tabela.

Tabela 3. Korzyści wynikające ze stosowania rozwiązań WLB

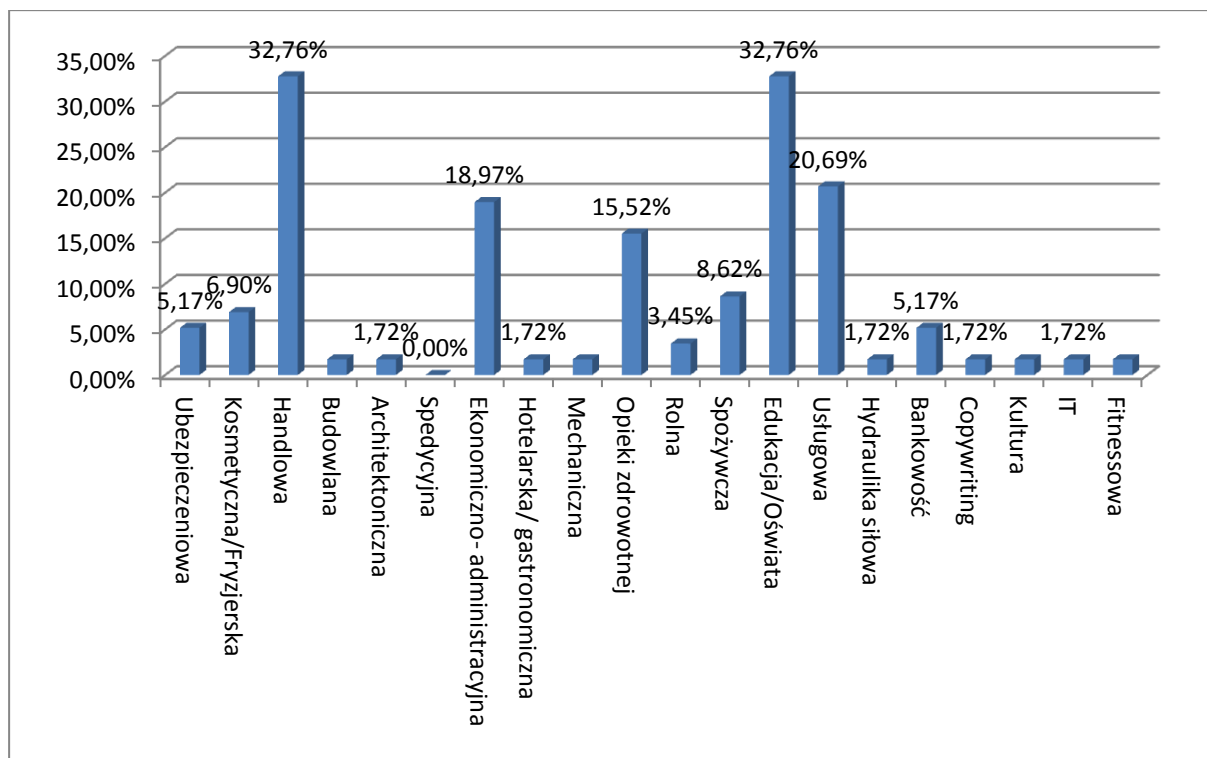
Korzyści ze stosowania systemu jakości życia w miejscu pracy dla:	
Organizacji	Pracownika
Rozwój organizacji	Rosnące zadowolenie z pracy
Wyższy poziom produktywności organizacyjnej	Zwiększony dobrostan pracowników
Lepsza jakość produkcji	Identyfikowanie się z organizacją
Wzrost obrotów firmy	Wzrost zaangażowania
Rozwój kapitału ludzkiego	Wzrost wydajności pracy
Mniejsza rotacja pracowników	Rozwój własnych umiejętności i kompetencji
Identyfikacja pracownika z organizacją	Wzrost poczucia własnej wartości
Rosnące zadowolenie pracowników z pracy	Poprawa relacji międzyludzkich
Wzrost zaangażowania pracowników	Stabilność zatrudnienia i mniejsza rotacja
Wzrost wydajności pracy	Ograniczenie zamiaru odejścia z pracy
Wzrost lojalności pracowników	Ograniczenie problemów zdrowotnych (fizycznych i umysłowych)
Ograniczenie absencji pracowników	Wyższy poziom oceny zdrowia i dobrego samopoczucia
Zwiększony dobrostan pracowników	Mniej wypadków przy pracy
Spadek liczby wypadków przy pracy	Ograniczenie uzależnień
Ograniczenie liczby strajków	
Poprawa relacji międzyludzkich	
Przywiązanie pracownika do celów organizacji	

Źródło: K. Włodarczyk, Praktyki polskich firm na rzecz poprawy jakości życia w miejscu pracy, PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ I ZARZĄDZANIE 2019 Wydawnictwo SAN | ISSN 2543-8190 Tom XX | Zeszyt 10.

4. Wyniki badań własnych

Dogłębniesze poznanie opinii kobiet na temat obecnego rynku pracy przyczyniło się do wysnucia kilku wniosków, które zostaną tu opisane.

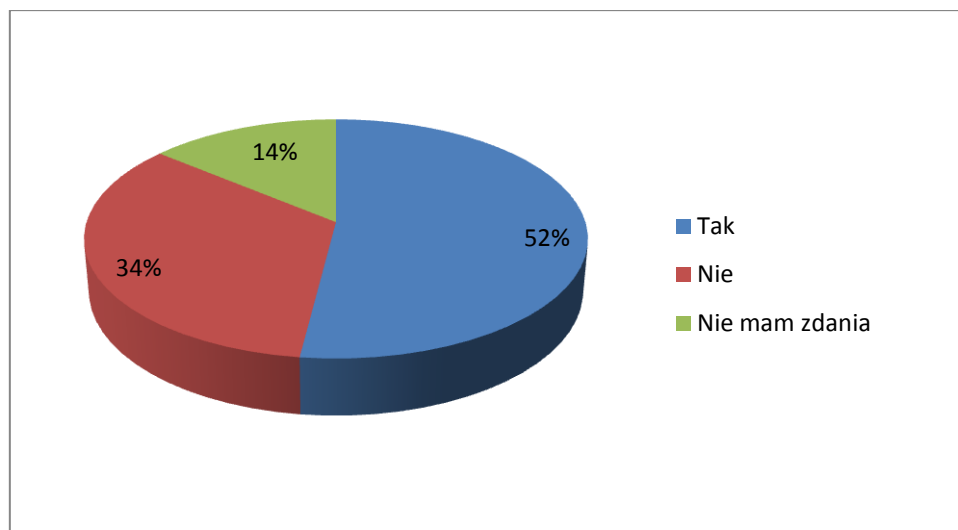
Badanie zostało przeprowadzone za pomocą kwestionariusza ankiety. Dobór próby był losowy. Respondentami były kobiety w wieku od 21 do 65 lat. Zwrotność ankiety to 100 pełnych odpowiedzi. 81% ankietowanych posiada pełne zatrudnienie. Tylko 11% kobiet pracuje na własny rachunek, więc większość z nich uzależniona jest od decyzji swojego przełożonego. Branże, w których są zatrudnione przedstawia poniższy wykres.

Wykres 1. Zatrudnienie kobiet pod względem branży

Źródło: opracowanie własne.

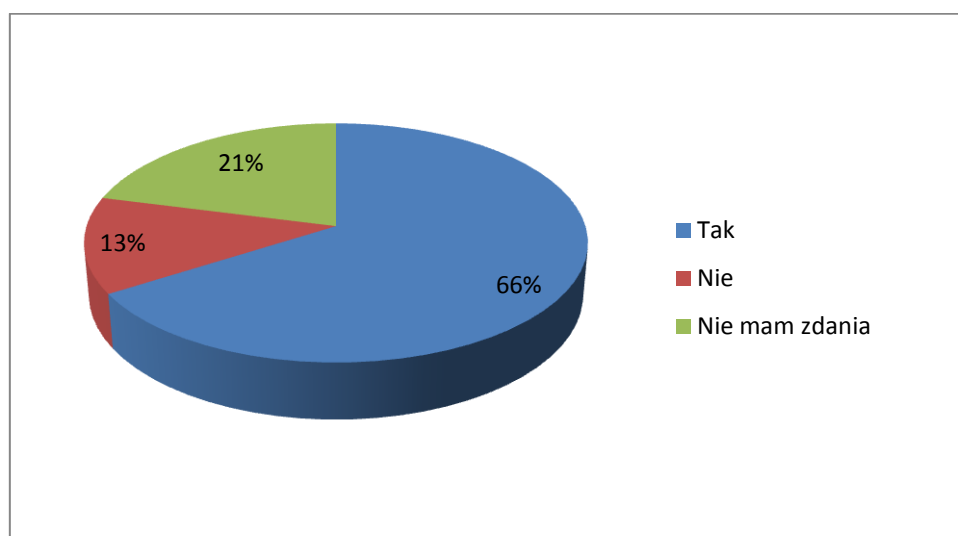
Przebadane kobiety, w 52%, uważają, że rynek pracy jest im przychylny. 34% uznało, że nie jest, a 14% nie ma na ten temat zdania. Być może wynika to z posiadanych doświadczeń zawodowych. Zdarza się bowiem, że w danym regionie trudno jest o dobrą i godziwą pracę. Czasami pracodawcy niechętnie zatrudniają kobiety, z obawy o zajście w ciążę, opiekę nad dzieckiem, czy inne problemy rodzinne. Mężczyźni są powszechnie uważani, jako ci bezpieczniejsi pracownicy.

Wykres 2. Przychylność rynku pracy dla kobiet

Źródło: opracowanie własne.

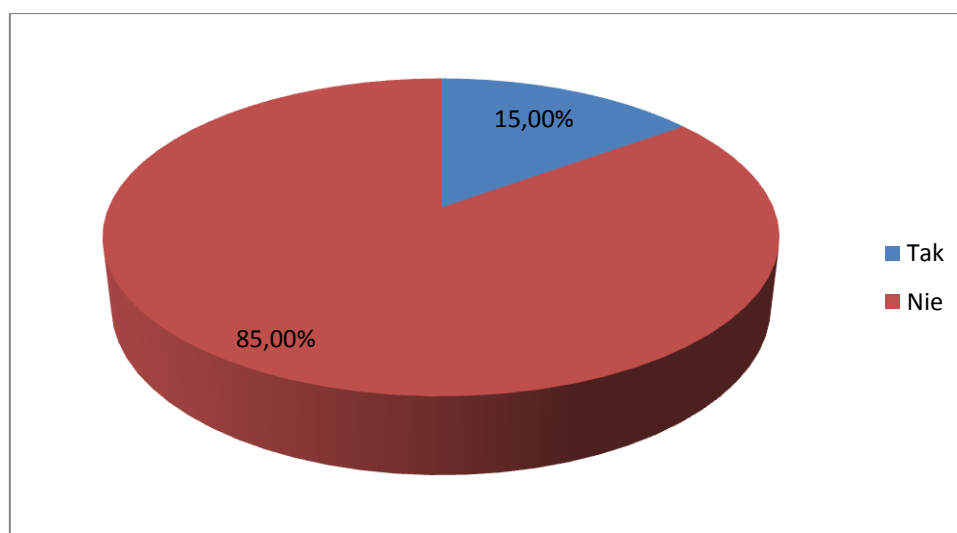
Kobiety cenią sobie, to co robią i są z tego zadowolone. Czują się dobrze w miejscu zatrudnienia. Praca jest im potrzebna, nie tylko pod względem finansowym ale także dla komfortu psychicznego. Czują się potrzebne oraz doceniane za to, co robią.

Wykres 3. Satysfakcja z pracy zawodowej

Źródło: opracowanie własne.

Dosyć intrygującą kwestią są zawody męskie wykonywane przez kobiety. Często zdarza się bowiem, że panie mając wykształcenie w danej branży niechętnie w niej się rozwijają. Jeśli dana kobieta jest z wykształcenia architektem, to często wykonuje inną pracę, np. posiada salon manicure, gdzie wykonuje piękne, finezyjne zdobienia. Przebadane respondentki tylko w 15% wykonywały zawód męski. Nie mniej jednak zajęcie to oceniają bardzo dobrze. Potwierdzają, że czuły się dobrze i komfortowo w miejscu zatrudnienia.

Wykres 4. Zatrudnienie w branży męskiej

Źródło: opracowanie własne.

5. Zakończenie

Rozwój technologiczny oraz globalizacja przyczynia się do większego zainteresowania człowiekiem oraz jego potrzebami. Coraz więcej przedsiębiorstw decyduje się na większą inwestycję we własnego pracownika. Stara się tym samym dorównać standardom ogólnopolskim, czy nawet ogólnoświatowym. Właściciele firm dostrzegają bowiem, że mają coraz większy kłopot ze znalezieniem pracownika, który będzie utożsamiał się z przedsiębiorstwem, a tym samym pracował na danym stanowisku w długim okresie czasu. Każda zmiana, rotacja w zatrudnieniu powoduje braki, opóźnienia, a tym samym straty finansowe. Przyuczenie kogoś do nowych obowiązków, czy poszerzenie jego wiedzy wiąże się z czasem, który musi upłynąć zanim dana osoba wdroży się w swoje zadania.

Nie mniej ważny jest aspekt kobiet, które bardzo często mają poczucie wykluczenia, a bynajmniej ograniczenia ze strony swoich przełożonych. W momencie kiedy dana pracownica zachodzi w ciążę, to często łączą się z tym różnego rodzaju kłopoty. Idąc na zwolnienie lekarskie, czy też na urlop macierzyński staje się obiektem pośmiewiska lub złości w związku z jej „unikaniem” wypełniania obowiązków. Nie są brane pod uwagę aspekty zdrowotne czy też rodzinne. Nie każda ciężarna czuje się dobrze i komfortowo będąc w tym odmiennym stanie. Dodatkowo decydując się na urlop macierzyński i rodzicielski, dba o dobro swojej rodziny. Przedsiębiorstwo powinno zatem wspierać ją i pomagać we wdrażaniu praktykowaniu rozwiązań metody work- life balance.

Bibliografia:

1. Art. 71 Konstytucji Zasada dobra rodziny, Dz.U.1997.78.483 - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.
2. Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich 2015, nr 7 Zasada równego traktowania – prawo i praktyka, nr 18 Godzenie ról rodzinnych i zawodowych. Równe traktowanie rodziców na rynku pracy s.7.
3. Dz.U.2003.166.1608), nowelizacja z dnia 24 grudnia 2009 roku.

4. Kamińska A., (2012) Poradnik godzenia życia zawodowego z rodzinnym dla menadżera w: AS – biznesu, nr 4, s. 6.
5. Karczewska A., (2019), Współczesne zmiany w społecznym środowisku pracy a satysfakcja z pracy i jakość życia pracowników, PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ I ZARZĄDZANIE, Wydawnictwo SAN | ISSN 2543-8190 Tom XX | Zeszyt 10, s. 114-115.
6. Kuczaj (2015); Jayakumar, Kalaiselvi (2012); Venkata Subrahmanyam, Pattu Meenakshi, Ravichandran (2013); Walton (1974), [w:] Włodarczyk K. (2019), Praktyki polskich firm na rzecz poprawy jakości życia w miejscu pracy, PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ I ZARZĄDZANIE, Wydawnictwo SAN | ISSN 2543-8190 Tom XX | Zeszyt 10. s. 360
7. Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2014/2015, GUS Warszawa 2015.
8. Ratajczak Z., (2007), Psychologia pracy i organizacji, PWN, Warszawa, s. 29–31, [w:]A. Karczewska, Współczesne zmiany w społecznym środowisku pracy a satysfakcja z pracy i jakość życia pracowników, PRZEDSIĘBIORCZOŚĆ I ZARZĄDZANIE 2019 Wydawnictwo SAN | ISSN 2543-8190 Tom XX | Zeszyt 10, s. 112-113.
9. Rozwiązania na rzecz godzenia życia zawodowego i rodzinnego w Polsce Raport z pogłębionej analizy danych zastanych, Godzenie życia zawodowego i rodzinnej, Październik 2016, S. 20.
10. Sprawozdanie Rady Ministrów z realizacji Ustawy z dnia 4 lutego 2011 r. o opiece nad dziećmi w wieku do lat 3 Dz. U. z 2013 r. poz. 1457, z późn. zm. W 2014 r., Warszawa 2015.
11. Ustawa z dnia 24 lipca 2015 r. o zmianie ustawy – Kodeks pracy oraz niektórych innych ustaw.
12. Ustawa z dnia 25 czerwca 2015 r. o zmianie ustawy - Kodeks pracy oraz niektórych innych ustaw.

Wykaz stron internetowych:

13. <http://krytyka.org/elastyczne-formy-zatrudnienia-a-rynek-pracy-wyzwania-ekonomiczne-i-prawne-na-podstawie-wybranych-zagadnie/>, dostęp 22.01.2020r.

22. ROZGRYWKI INTERNETOWE JAKO WSPÓLNOTY TYPU COMMUNITAS

Mgr Klaudia Mularczyk

Akademia Ignatianum w Krakowie

Zbędne - tak jednym słowem można zakończyć problematykę badań zajmujących się grami wideo. Pozostawiając to słowo jako zupełnie niewystarczające, warto zauważyć, jak istotnym elementem kultury współczesnego świata stały się właśnie gry wideo. Miały one niebagatelny udział w mediatyzacji współczesnego świata. Począwszy od kamienia węgielnego, jakim były pierwsze z nich, służące jako radary i sprzęt do nauki, aż po współczesne, również nie ograniczające swej roli wyłącznie do rozrywki. Gry wideo znajdują się w obszarze nauk o kulturze, wśród nowych mediów, a dokładniej powinno się je klasyfikować w cyberkulturoznawstwie. Obszar badań, jakim zajmuje się ta dziedzina został poszerzony o dodatkowe, nieklasyczne metody pracy badawczej, umożliwiające naukowcom dostosowywanie, czy nawet tworzenie nowych technik do pełnego ujęcia interesującego zagadnienia. Niniejsza praca stanowi próbę połączenia klasycznych teorii i pojęć ze współczesnymi problemami, które nie łatwo sklasyfikować klasycznymi metodami czy technikami. Jednakże staje się to możliwe dzięki uniwersalności tychże pojęć i ich trafności kontekstualnej obszarów, które opisują. Spotykamy zatem najrozmaitsze badania z przeróżnych dziedzin, prowadzone przez szeregi naukowców, którzy na co dzień nie zajmują swojego wolnego czasu grami wideo. Mimo to bez ich pracy świat nauki pozostawałby niekompletny. I wciąż takim jest, ponieważ obszar cyberkulturoznawstwa stawia coraz to nowe wyzwania poprzez nieprawdopodobną dynamikę zmian w nim zachodzących.

Obserwując graczy często nasuwa się wniosek, iż jest to strata czasu. Jednak warto zgłębić nieco ich zachowania, problemy, potrzeby, by stanąć przed zupełnie innym obrazem człowieka, niż pierwotnie zakładano. Ludzie nie potrafią do końca odizolować się od siebie wzajemnie, potrzebują kontaktu, choćby jego namiastki, w wirtualnej formie. Mimo cyfryzacji naszej codzienności, ludziom nie wystarcza kontakt wyłącznie z maszyną, choć z zaprogramowanym przez człowieka, to jednak algorytmem pozbawionym pewnej esencji człowieczeństwa – spontaniczności. Program z funkcją losowego generowania akcji wydawać się może temu bliski, jednak stwierdzenie to dalece mija się z prawdą. Widać to doskonale na przykładzie graczy sieciowych, którym żadna rozgrywka z botem nie dostarczy tego, czego interakcja (mimo iż zapośredniczona przez medium) z żywym człowiekiem. Brnąć nieco dalej w te relacje między graczami rodzi się pytanie - czego brakuje graczowi, którego nie satysfakcjonuje rozgrywka z komputerem? Brak mu tego, czego ludzkość nie przez dziesiątki lat ewolucji - bliskości grupy. Jednostki, by prawidłowo funkcjonować potrzebują do tego aktywizującego miejsca, umożliwiającego utworzenie się społeczności i sprzyjające jej rozwojowi. Aktywność jednostki w sieci internetowej także wymaga interakcji interpersonalnej, stąd wielką popularnością cieszą się gry typu multiplayer. Mają „to, czego rozgrywkom indywidualnym brakuje”, jak twierdzą gracze. Czy zatem, skoro od zarania dziejów ludzi łączy te same potrzeby, możliwe jest odnalezienie cech pierwotnych

w nowoczesnych, o wiele bardziej skomplikowanych strukturalnie społecznościach? Na znaczną uwagę zasługuje fiński badacz Frans Mäyrä¹, którego prace poświęcone są głównie tematyce gier. Gry w perspektywie kulturoznawstwa badała także Marta Tymińska, przytaczając sylwetki takich postaci jak Michaił Bachtin, Roger Callois i Johan Huizinga, którzy są twórcami rdzenia pod naukową analizę gier komputerowych. W podobnym ujęciu, w perspektywie antropologicznej o grach pisał Radosław Bomba, którego książka „Gry komputerowe w perspektywie antropologii codzienności” stanowi najlepszy polskojęzyczny tytuł zajmujący się systematyzacją gier komputerowych w ujęciu kulturoznawczym. W nieco szerszym ujęciu o grach pisał Rafał Kochanowicz w książce „Cybernetyczne doświadczenia” – fabularyzowane gry komputerowe w perspektywie hermeneutyki”, ukazując związek różnych obszarów humanistycznych z tą problematyką, wyróżniając w szczególności filozofię. Na uwagę zasługuje także Mirosław Filiciak, który w „Wirtualnym Placu Zabaw” stanowi niejako polską odpowiedź na pracę fińskiego badacza.

Podstawę do wnioskowania oraz do opracowania problemu, czy gracze tworzą wspólnoty, stanowią pojęcia antropologiczne: mikrospołeczność i typ wspólnoty obejmujący kategorie ludyczne, czyli *communitas*. Można zatem poszerzyć nieco pytanie bazowe, nadając mu naukowego aspektu i zakładając, że to, co łączy jednostki ze sobą w mikrospołeczności może mieć cechy wspólnoty opisywanej w kategoriach *communitas*. Czy zatem gracze gier wideo, sieciowych typu MOBA, podczas rozgrywki tworzą mikrospołeczności typu *communitas*?

Warto jednak zacząć od początku, czyli czym jest kultura materialna, a czym wirtualna. Definicją kultury materialnej, która jest według tradycyjnych poglądów na kulturę *ogółem dóbr materialnych oraz środków i umiejętności produkcyjno-technicznych społeczeństwa w danym okresie historycznym, związanych z zaspokojeniem potrzeb biologicznych, zapewnieniem bezpieczeństwa i przetrwania gatunku ludzkiego*². Zatem kulturą materialną nazywamy wszystkie wytwory człowieka, służące mu bezpośrednio w codziennej egzystencji. Można więc do nich zaliczyć także komputery personalne, płyty CD, konsole do gier czy kartridże. Natomiast kultura wirtualna jest procesem ciągłych przemian, z użytku sieci komputerowych na cele komunikacyjne, rozrywkowe i przedsiębiorcze (Horn, 1998, 16). Są to także badania nad zróżnicowanymi społecznymi problemami związanych z Internetem i innymi formami komunikacji sieciowej, np. społeczności online, sieciowe gry multi-player i nawet wiadomości tekstowe (Jones, 1997, 38). Ludzkość przestała skupiać się na konkretach i odeszła w stronę abstrakcji (Rheingold, 1993, 57), a środowisko fizyczne, materialne przestało być już głównym czynnikiem wpływającym w dominujący sposób na ludzkie życie, stało się to na rzecz informacji (Burnett, 2004, 21). Komputery wpłynęły na nasz sposób partycypowania kultury, z materialnej, na rzecz wirtualnej. Zmienił się nasz sposób pracy, uczęszczania na zajęcia naukowe czy zwyczajne spędzanie dnia. Można zatem śmiało stwierdzić, iż kultura materialna przestała w dobie XXI wieku mieć tak wielkie znaczenie, jakie miała jeszcze w poprzednim stuleciu.

---

1 Z informacji zawartych w jego pozycji „An Introduction to Game Studies. Games in Culture” korzystają dziś młodzi badacze, ponieważ stanowi ona swoiste kompendium, jak powinno się badać gry komputerowe.

2 Kultura materialna, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kultura-materialna;3928899.html>

Godną uwagi pozostaje cyberkultura. Termin ten pojawił się pierwszy raz w 1963 roku w pracy Alice Hilton. Do dziś powstało kilka jego definicji. Można wyróżnić kulturę realnej wirtualności, cyberkulturę (kultura 2.0, proponowany nowy rodzaj rzeczywistości, w obrębie którego mamy do czynienia z wirtualną rzeczywistością w postaci sieci komunikacyjnych, czyli jest to innymi słowy konsolidacja kultury i techniki), kultura społeczności internetowej, czy także subkultura graczy i użytkowników Internetu. Jest ona uważana za całkiem nowy wymiar popkultury, czerpiący z użyteczności multimediów. Wśród cech cyberkultury do najważniejszych niewątpliwie należą m. in. takie jak: interaktywność, autonomia jednostki i pozostawanie jej w sferze niematerialnej, metakomunikacja społeczna (np. wśród graczy), wirtualność (jako cecha kultury symbolicznej), brak ścisłego centrum, multimedialność. Wyróżnić należy także inne atrybuty cechujące cyberkulturę, które odróżniają ją od innych rodzajów kultury w dość znaczący sposób, są to: zupełnie nowy rodzaj relacji pomiędzy twórcą, a odbiorcą, odwołujący się do sztuki oraz odejście od zinstytucjonalizowanej postaci kultury na rzecz bardziej swobodnej, dostępnej.

Dostępność nowych środków komunikacji medialnej wpłynęła bezpośrednio na rozwój samej komunikacji w kulturze. Środki te pozwalają na wykreowanie zupełnie nowych relacji pomiędzy samym autorem, dziełem i odbiorcą. Dzięki tym dotąd niespotykanym możliwościom odbiorca może inaczej spojrzeć na rzeczywistość, realną czy też wirtualną. W myśl rozważań P. Drzewieckiego: *jakie media, taka kultura. Kultura jest przecież komunikowaniem, a media – technicznymi i materialnymi sposobami, w jaki to komunikowanie się dokonuje* (Drzewiecki, 2010, 2). Wobec tego kultura rozrywki elektronicznej także jest procesem komunikowania się pewnych jednostek ze sobą, grup, czy nawet całych społeczności wirtualnych. Graczom do komunikacji podczas rozgrywki służą programy takie jak np. TeamSpeak, Discord czy Mumble, a także wciąż popularny Skype. Poprzez swoisty system komunikacji wypracowują oni pewne relacje, którym raz podlegli, nie zmieniają swoich ról (wybór postaci wewnątrz gry). Jednostki te często są sobie nieznajome w realnym świecie, a jednak potrafią znaleźć odpowiadający sobie język i dostosować swój poziom do pozostałych graczy, mimo pozornego braku otwartości kultura wewnątrz gry pozwala im na osiągnięcie porozumienia.

Środowisko wewnętrzne rozgrywki pozostaje jednak wirtualne. Kategoria wirtualności pozwala nam na określanie całkiem nowych procesów czy zjawisk zachodzących we współczesnym świecie, mających cechy nie do końca realne. Mówimy tu o wypracowaniu innych niż dotychczas, możliwościach technologicznych tworzenia hiperrealności, a także o analizie i ocenie sytuacji, w których następuje fakt odrealniania tego świata, który uznajemy za realny, oraz procesu w którym jednostka coraz bardziej wnika w sztuczny świat będący jedynie symulacją (Krajewski). Dziś powoli zaczynamy jednak rezygnować z tego sztucznego rozłamu pomiędzy dwoma odrębnymi światami, jakimi są materialny i wirtualny, ponieważ mają one ze sobą niezwykle wiele wspólnych cech, przenikają się czy choćby nakładają w pewien sposób na siebie. Obecnie wirtualność nie jest już tak pejoratywnie odbierana, lecz pozwala zbadać głębokie procesy oparte na społecznych relacjach międzyludzkich. Wirtualizacja we współczesnym świecie wydaje się być podstawą komunikacji, jak również wielu innych istotnych cech społeczności. Proces wnikania jednostek w ową symulacyjną rzeczywistość nie polega już na jej odrealnianiu, lecz na dostosowywaniu wirtualności do przenikania w realność w taki sposób, by niezauważona mogła towarzyszyć człowiekowi

nieprzerwanie. Należy jednak przedstawić dwa typy wirtualności, które będąc obecne w życiu człowieka od zawsze, stanowiły istotny element życia. Mowa tu o wirtualności uniwersalnej oraz partykularnej. Ta pierwsza, stanowiąca warunek istnienia ludzkości oraz podstawę życia społecznego kreuje zbiorowe symulacje, projekcje, by jednostki były w stanie zobaczyć to samo i względem tego koordynować działania grupy. Wszystkie przedstawienia graficzne tworzą wirtualny świat, ponieważ nie dotykamy go materialnie, lecz zanurzamy się w głębszym jego znaczeniu i podążamy myślami w abstrakcyjny sposób. Drugim typem jest wirtualność partykularna - wraz z modernizacją i technologizacją społeczeństw, stała się pewnego rodzaju schematem, w jakim funkcjonuje zachodni świat. Jest to w pewnym sensie rezultat subiektywnie odbieranego przez jednostkę życia społecznego oraz partycypowania w kulturze, gdzie to nie wspólnota staje się najważniejsza (jak w przypadku wirtualności uniwersalnej), lecz jednostka.

Wspólnoty, jako pewne zbiorowości ludzkie łączą przede wszystkim więzi duchowe, które dla jej partycypantów posiadają większą wartość niż relacje z osobami spoza danego kręgu (ekskluzywność grupy). Członków takich grup cechuje przede wszystkim trwałość więzi, która poprzez swój nieincydentalny charakter pozwala poczuć im się bezpiecznie i dać świadomość uczestniczenia w czymś istotnym. Amerykański badacz, Scott Peck zasugerował, iż poczucie więzi społecznych i wspólnoty jest ciągle budowane, czyli dynamiczne. Autor ten zakłada, iż świadome budowanie wspólnoty jest pewnym procesem celowego zamiaru opartego na wiedzy i stosowaniu określonych zasad. Proces ten przebiega w następujących etapach:

1. Pseudo-wspólnota - kiedy to na początku jednostki po raz pierwszy mają ze sobą styczność. Faza ta przedstawia zachowania jednostek w jak najbardziej przyjazny sposób, by ukazać jedynie swoje najbardziej pożądane społecznie cechy. Zakłada, iż ludzie próbują być po prostu mili.
2. Chaos - w tej fazie jednostki wychodzą poza dotychczasową nieautentyczność pierwszej fazy dzięki zyskanemu poczuciu bezpieczeństwa pozwalają sobie na wyraz swojej ciemnej strony. Etap ten wymaga pojawienia się pewnej jednostki, która przyjmie rolę moderatora, a tym samym spełni warunek przywództwa.
3. Pustka - stadium to plasuje się już poza próbami naprawienia, uleczenia czy przetworzenia fazy chaosu, kiedy już wszystkie jednostki będą zdolne do uznania swoich słabości i wad, wspólnych, lecz nie jednakich dla nas wszystkich jako bytów ludzkich. Właśnie z tego momentu wyłania się pustka, gdy ludzie staną się bezsilni wobec swojej beznadziejności.
4. Prawdziwa wspólnota - proces, podczas którego jednostki wyrażają głęboki szacunek i uwagę wobec potrzeb innych członków grupy. Autor tej kategoryzacji twierdzi, iż lepszym mianem byłoby nawet określenie etapu chwały, ponieważ odzwierciedla ona obecne w duszy każdej jednostki silne pragnienie indywidualnego zrozumienia oraz pełnego współczucia.

Spółeczności graczy często podczas rozgrywki pomijają pierwszą fazę, wpadając od razu w wir drugiej. Jest to spowodowane anonimowością i brakiem konieczności zawiązywania ze sobą bliższych relacji. Faza trzecia również jest pomijana na rzecz usprawiedliwiania się w fazie czwartej. Inaczej rzecz ma się z rozgrywką wirtualną, do której gracze mogą się przygotować, wtedy wszystkie cztery fazy są obecne, a pierwsza

wzbogacona jest dodatkowo o wzajemną pomoc graczy w wybieraniu określonych (potrzebnych do wygrania rozgrywki) elementów. Faza druga spleta się z fazą trzecią tak, iż granice pozostają zatarte i obserwator nie jest w stanie określić, w której aktualnie znajdują się gracze. Obydwie te fazy cechuje agresja oraz bardzo silna potrzeba spełnienia określonej (nadanej przed rozgrywką) roli w osiąganiu zamierzonych celów (zwycięstwa poprzez pokonanie przeciwnej drużyny). Podobnie na rozgrywkę i zachowania graczy wpływają czynniki dezintegracji normatywnej. Zalicza się do nich:

- brak informacji oraz łączności - powoduje jakiś stopień izolacji członków grupy, a normy oraz modele zachowania w niej obowiązujące pozostają im obce;
- nadmierną ruchliwość uczestników danej grupy - jest to przyczyna braku możliwości adaptacji i uwewnętrznienia wymaganych norm oraz modelowych zachowań i wzorów;
- heterogeniczność i złożoność grupy - poziom dezintegracji wzrasta wraz ze zróżnicowaniem wewnętrznym grupy;
- konflikt ról - moment, gdy jednostka nie może sprostać wymaganiom wszystkich ról i wywiązać się z nich.

W świetle powyższego doskonale widoczne jest, iż wspólnoty graczy dotyczą owych problemów. Łącząc się w pewne mikrospołeczności, warto interpretować je w ten sposób. Definicja pojęcia mikrospołeczności jest o tyle trudna, co niejasna. Jest to bowiem niewielka, wąska zasięgiem grupa społeczna (Fiut, 2001, 158). Może być zamknięta bądź też otwarta. Ilość członków w takiej grupie nie jest ściśle określana, dlatego może liczyć od kilku do kilkuset osób, które łączą pewne więzi. Klasyczne mikrospołeczności łączą ludzi w niewielkie grupy, których ogranicznikiem jest zazwyczaj kryterium terytorialne. Te więzi nie muszą już aktualizować się w bezpośrednich stycznościach między swoimi członkami, ponieważ mikrospołeczności informacyjne łączą ludzi z odległych miejsc za sprawą globalnej sieci internetowej (Rybicki, 1979, 243).

Victor Turner sugeruje, iż kontekst, który nadaje określenie "społeczność" (z ang. community) nie pokrywa się z rodzajem relacji zbiorowych i społecznych w "obszarze wspólnego życia", a jednocześnie *communitas* zawiera się w szerszym kontekście liminalności. Stąd też proponuje łaciński termin *communitas*. W antropologii kulturowej pojęcie to wiąże się z rytuałem, oznacza pewien rodzaj wspólnoty, czy też więzi. Jest to pewna podstawowa łączność wiążąca jednostki w grupy czy społeczeństwa. Wśród założeń Turnera, wspólnoty typu *communitas* posiadają własną symbolikę, którą same wytwarzają, a także kierują się odrębną myślą filozoficzną. Turner wyróżnia trzy typy *communitas*:

- egzystencjalny (spontaniczny) - określany jako faza, pełna emocji (zazwyczaj przyjemnych odczuć), powstająca w chwili, gdy jednostka sprawuje jakiś urząd, dostępuje zaszczytów związanych z pozycją społeczną lub statusem. Typ ten obrazuje się jako doświadczenie związane ze źródłami istnienia jednostki, jako sposób osiągania zamiarów, co sprzyja większemu zaangażowaniu jednostki w kreowanie siebie, odgrywanie roli;
- normatywny - kształtuje się, gdy pierwszy stopień *communitas* egzystencjalnej przeistacza się w zorganizowany, stały system czy też porządek społeczny. Upływ czasu wymaga spełnienia wzrastających wymogów dotyczących mobilizacji oraz rozporządzania surowcami. Wzrasta także konieczność nadzoru nad społecznością,

mającą wspólny cel, do którego dążą, wśród jednostek należących do grupy;

- ideologiczny - typ służący częściej do określania idealistycznych wzorów społeczności (zbudowanych na typie egzystencjalnym), w których jednostki istnieją względem siebie w pewnej utopijnej harmonii (Turner, 2006, 242).

Wśród graczy rozgrywek wirtualnych możemy zauważyć typ ideologiczny. Te wspólnoty są krótkotrwałe, jednostki obierają określone role (wybór scenariusza, postaci awatara w grze), którym są podległe w czasie trwania rozgrywki. Ta braterska harmonia, która pojawia się wśród graczy podczas rozgrywki, często rozumienie się przez swoistą symbolikę powodują, iż nie możemy mówić tu o typie egzystencjalnym, lecz właśnie o tym wyższym, ideologicznym.

Badaniu na potrzeby niniejszego artykułu zostało poddanych 30 graczy gier wideo, typu MOBA. Do uzyskania informacji posłużył wywiad on-line. Konieczność prowadzenia badań poprzez internet w formie pisemnej przy użyciu czatu została wywarta przez samych badanych, którzy w większości nie chcieli rozmawiać choćby poprzez komunikator głosowy. Mając na uwadze dobro psychiczne i wygodę i tak już niezwykle wrażliwej grupy społecznej, badanie zostało w całości przeprowadzone w formie konwersacji. Wnioskując z rozmów z graczami można od razu zauważyć poszczególne cechy wspólnot, mikrosocjeczności, czy także te o charakterystycznych dla *communitas* atrybutach. By wyraźniej przedstawić poszczególne interesujące aspekty, warto zaprezentować je w jak najbardziej przejrzystej formie. Cechy *communitas*, jak i atrybuty graczy, które im odpowiadają prezentuje poniższa tabela:

Tabela 1. Cechy *communitas* oraz atrybuty graczy

Cechy <i>communitas</i>	Atrybuty graczy
przejście, proces	rozgrywka jako coś trwającego, zmiennego
homogeniczność	podobieństwo rodzajowe (gracze)
równość	identyczność sytuacji jednostek podczas rozgrywki
sakralność	świętość jako moment gry, cel
anonimowość	zapewniona dzięki medium, jakim jest Internet
noszenie jednolitego stroju	brak istotnej roli
minimalizacja różnic płciowych	każdy jest równy podczas rozgrywki
zniesienie rang	jednostki nie wyróżniają się ponad inne
pokora	względem uzyskania korzyści dla grupy
brak troski o wygląd zewnętrzny	brak istotnej roli
brak egoizmu, bezinteresowność	względem uzyskania korzyści dla grupy
całkowite posłuszeństwo wobec władzy rytualnej (charyzmatycznej), ale czasowej	podczas rozgrywki rolę przywódcy może przyjąć każdy gracz najczęściej postać charyzmatyczna
brak własności	jednakowy podział ekwipunku
pokrewieństwo nie ma istotnego znaczenia	brak istotnej roli

prostota mowy i zachowań	wytworzenie swoistych kodów komunikacyjnych (wytwarzanie symboli, metafor i porównań)
akceptacja bólu i cierpienia	po przegranej rozgrywce
brak zróżnicowania jednostek w obrębie wspólnoty	każdy gracz jest taki sam
swoboda, wyzwolenie emocji	ekspresja emocjonalna
brak statusu i pozycji	jednostki nie wyróżniają się ponad inne
nieprzestrzeganie obowiązujących praw	nierespektowanie reguł

Źródło: Badania własne.

W świetle powyższego doskonale widoczne są poszczególne cechy wspólnot typu *communitas* i ich odpowiedniki wśród cech graczy wideo. Ludzie znajdujący się w nowych sytuacjach i środowiskach (jakim na pewno jest środowisko wirtualnej rozgrywki) normują swoje subiektywne odczucia w oparciu o interakcje, nie zawsze bazując na znanych sobie kontekstach historycznych i kulturowych. Gracze spełniają założenia turnerowskiego typu mikro-społeczności, jakim jest *communitas*. Przywiązując znaczącą rolę do rozgrywki, a nawet uwidaczniając w niej sakralność, angażują się w nią emocjonalnie. Choć te relacje są niezamierzone, stają się czymś naprawdę silnym, mimo tego, iż jest to tworzenie grupy tymczasowej, nietrwałej, a w związku z tym uważanie jej za proces, a nie za stan.

Bibliografia:

1. Barska A., Socjologia kultury - wykłady, Wykład 1 - Socjologiczne ujęcie kultury.
2. Bomba R., Jak badać gry komputerowe, w: „Homo Ludens”, nr 1, 2009.
3. Burnett G., Prefiguring Cyberculture: An Intellectual History by Darren Tofts; Annemarie Jonson;
4. Alessio Cavallaro. The Library Quarterly, Vol. 74, The University of Chicago, Chicago 2004.
5. Creswell J. W., Projektowanie badań naukowych, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2013.
6. Delanty G., Community, Routledge, Irish Review, London, 2003.
7. Fiut I., Habryń M., Społeczność akademicka wobec możliwości wykorzystania Internetu w procesie pracy. w: Mikrospołeczność informacyjna na przykładzie miasteczka internetowego Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie. Kraków AGH, 2001.
8. Geertz C., Rozwój kultury, a ewolucja umysłu, w: Interpretacja kultur, Kraków 2005.
9. Horn S., Cyberville: Clicks, Culture, and the Creation of an Online Town. Warner Books, Nowy Jork 1998.
10. Jones S., Virtual Culture: Identity & Communication in Cybersociety. Sage Publication, Londyn 1997.
11. Kochanowicz R., „Cybernetyczne doświadczenia” – fabularyzowane gry komputerowe w perspektywie hermeneutyki, w: „Homo Ludens” nr 1(5), Poznań 2013.
12. Linton R. Kulturowe podstawy osobowości, PWN, Warszawa 1975.
13. Penny S., Dwa tysiąclecia rzeczywistości wirtualnej, Magazyn Sztuki, nr 9 (1/1996).
14. Rheingold H., A slice of life in my virtual community. In Harasim, L. M. (red.)

GlobalNetworks: Computers and International Communication. Cambridge 1993.

15. Rybicki P., Struktura społecznego świata, PWN, Warszawa 1979.
16. Tymińska M., Gra jako tekst kultury - perspektywa humanistyczna, w: „Zeszyty Naukowe
17. Wydziału ETI Politechniki Gdańskiej”, nr 9 Seria: Wytwarzanie Gier Komputerowych, 2012.
18. Wolf M. J. P., Encyclopedia of Video Games: The Culture, Technology, and Art of
19. Gaming. ABC-CLIO, Santa Barbara 2012.

Netografia:

20. Reinhart B., Postmortem: Epic Games'Unreal Tournament,
21. http://www.gamasutra.com/view/feature/131569/postmortem_epic_games_unreal_.php
22. Kultura materialna, <http://encyklopedia.pwn.pl/haslo/kulturamaterialna;3928899.html>
23. Zagadnienia z socjologii, br. a.,
<http://www.wsb2010.cba.pl/zagadnienia%20z%20socjologii-opracowanie.pdf>
24. An introduction to game studies., <http://hypertext.rmit.edu.au/dac/papers/Aarseth.pdf>
25. MS, Dobor próby, <http://www.mojasocjologia.pl/dobor-proby/>
26. Alkaisy C., The history and meaning behind the 'Stealth genre'
27. http://www.gamasutra.com/blogs/MuhammadAlkaisy/20110610/7764/The_history_

II. NAUKI HUMANISTYCZNE

1. PLANOWANIE I ORGANIZACJA KURSU JĘZYKA SPECJALISTYCZNEGO

Magda Grzybowska

Uniwersytet Łódzki

Wydział Filologiczny

ul. Pomorska 171/173

90-236 Łódź

1. Wstęp

Proces globalizacji oraz migracja ludności przyczyniły się do rozwoju nowoczesnych usług biznesowych na polskim rynku pracy. Przedsiębiorstwa z kapitałem zagranicznym (głównie z sektora BPO) coraz częściej i chętniej lokują siedziby swoich firm w różnych miastach w Polsce. Centra te, ze względu na rodzaj i zasięg wykonywanych usług, stały się jednym z najważniejszych pracodawców na obecnym rynku pracy. Głównymi przyczynami tego typu działań są wciąż tańsze koszty utrzymania pracownika przy jednoczesnym wysokim poziomie świadczonych usług. Możliwość udanej współpracy międzynarodowej gwarantują bardzo dobre kwalifikacje zatrudnionych oraz znajomość niekiedy nawet kilku języków obcych. W centrach usług w Polsce wykorzystuje się ich w sumie aż 38. Do najpopularniejszych zaliczają się odpowiednio: angielski, polski, niemiecki, francuski, hiszpański oraz włoski. Obserwując potencjał naukowy swojej kadry, firmy zachęcają swoich pracowników do dalszego kształcenia. Jednym z oferowanych benefitów jest sfinansowanie lub częściowe pokrycie kosztów za kursy wybranego języka obcego w miejscu pracy [Grzybowska, 2019]. Szkolenia te cieszą się dużym zainteresowaniem ze względu na dopasowany do wykonywanej pracy program nauczania, wybór odpowiednich metod dydaktycznych oraz zwracanie szczególnej uwagi na język specjalistyczny danej branży. Ostatni z wymienionych czynników stanowi obecnie bardzo cenioną, bo rzadką umiejętność pracownika. Tak rozwijający się rynek pracy wymaga również odpowiednio wykształconej kadry lektorów języka obcego, która oprócz wiedzy filologicznej, będzie posiadała przygotowanie specjalistyczne z wybranej dziedziny. Poniższy artykuł stanowi zbiór informacji ważnych dla lektorów, nauczycieli języków obcych, którzy chcą specjalizować się w nauczaniu języków fachowych. W pierwszej części zostanie zdefiniowane pojęcie języka specjalistycznego. Następnie opisana zostanie problematyka dydaktyki języka specjalistycznego oraz poszczególne kroki, które należy podjąć podczas planowania takiego typu kursów. Ostatnia część zostanie poświęcona organizacji kursów języka specjalistycznego.

2. Język specjalistyczny

Należy podkreślić, iż języki specjalistyczne nie są wytworem obecnych czasów, początki badań nad nimi datowane są na lata 60. i 70. ubiegłego wieku.. Wyrastały one wszędzie tam, gdzie skupiali się fachowcy z danej dziedziny, których potrzebą było

nazywanie nowych przedmiotów, zjawisk, etc. Wymiany handlowe, wyprawy wojenne, pielgrzymki, podróże poszukujących wiedzy czeladników i szkolarzy wiązały się z konkretnymi potrzebami komunikacyjnymi. Szczególnie kupcy docenili korzyść z porozumiewania się w językach lokalnych. Przez długi czas język fachowy utożsamiano wyłącznie z terminologią, stąd też większość badań w tym ujęciu prowadzono w ramach leksykografii. By były dostatecznie dokładne, prowadzono je pod kątem ilościowym i jakościowym [Gajewska i Sowa, 2014]. Obecnie Kniffka i Roelcke [2016] zwracają uwagę na ogólny wzrost ilości języka specjalistycznego w komunikacji codziennej, co stanowi wyzwanie w procesie dydaktycznym. Pierwsza trudność tego zagadnienia pojawia się już w momencie próby precyzyjnego zdefiniowania przedmiotu badań, czyli samego pojęcia języka specjalistycznego. Języki specjalistyczne nie istnieją jako odrębny i samoistny system, trzeba je najpierw wyodrębnić z języków naturalnych. W konsekwencji mamy mnóstwo definicji języka specjalistycznego (od leksykografii po lingwistykę tekstu), które podkreślają odmienne aspekty tego pojęcia. Kolejne utrudnienie stanowi mnogość funkcjonujących w tym zakresie terminów, osadzonych w odmiennych tradycjach badawczych. W języku polskim możemy wyróżnić takie terminy jak: języki zawodowe, języki specjalistyczne, języki fachowe, języki środowiskowe, żargon zawodowy, odmiana zawodowa, slang, subjęzyki specjalistyczne, technolekty, profesjolekty czy podjęzyki. Wymienione ekwiwalenty nie są jednak w pełni synonimiczne i odsyłają do specyficznego pojmowania obszaru zastosowania, koncepcji lingwistycznych lub dziedzin badawczych. Warto zaznaczyć, że problem ten nie dotyczy wyłącznie języka polskiego, ale występuje także w innych językach. W języku polskim język specjalistyczny został przyjęty jako termin roboczy [Gajewska i Sowa, 2014]. Najbardziej znaną definicję języka specjalistycznego (niem. Fachsprache) przedstawił Lothar Hoffmann [1976]. Według niego język specjalistyczny to zbiór wszystkich środków językowych, które używane są w obszarze komunikacji fachowej, aby zagwarantować porozumiewanie się pomiędzy fachowcami¹. Möhn i Pelka [1984] natomiast postrzegają język specjalistyczny jako wariant języka ogólnego, który służy poznaniu i pojęciowemu określeniu i zrozumieniu przedmiotów fachowych i związaną z tym potrzebę komunikacji. Język fachowy jest w pierwszej kolejności związany ze specjalistami danej dziedziny, jednak jego część mogą stanowić także osoby wiedzą fachową zainteresowane². Dodają również, że trudno mówić o satysfakcjonującej definicji języka specjalistycznego bez uwzględnienia kwestii jego użycia.

Język specjalistyczny jest zatem powiązany z określoną grupą specjalistów, charakteryzuje się specyficznym wykorzystaniem środków językowych: morfologicznych, leksykalnych, syntaktycznych i tekstowych oraz służy do konceptualizowania przedmiotów badań w danej dziedzinie oraz porozumiewania się na ich temat, co przyczyniają się do integracji środowiskowej. Jego znajomość może również warunkować akceptację w roli

---

¹ oryg.: „Fachsprache - das ist die Gesamtheit aller sprachlichen Mittel, die in einem fachlich begrenzten Kommunikationsbereich verwendet werden, um die Verständigung zwischen den in diesem Bereich tätigen Menschen zu gewährleisten“.

² Oryg.: „Wir verstehen unter Fachsprache heute die Variante der Gesamtsprache, die der Erkenntnis und begrifflichen Bestimmung fachspezifischer Gegenstände sowie der Verständigung über sie dient und damit den spezifischen kommunikativen Bedürfnissen im Fach allgemein Rechnung trägt. Fachsprache ist primär an Fachleute gebunden, doch können an ihr auch fachlich Interessierte teilhaben“

członka danej grupy zawodowej [Gajewska i Sowa, 2014]. Warto jednak podkreślić, że sama znajomość języka specjalistycznego nie odpowiada specjalizacji w danym języku [Sowa, 2009].

3. Dydaktyka języka specjalistycznego

Jak podkreśla Grucza [2007] znajomość języków obcych uległa w ciągu poprzedniego wieku zmianie z potrzeby i umiejętności elitarnej w potrzebę o charakterze powszechnym. Stąd też zagadnienia dotyczące nauczania i uczenia się języków obcych stały się tematem szerokich i intensywnych badań naukowych, co doprowadziło do stworzenia w drugiej połowie XX wieku samodzielnej dziedziny nauki - glottodydaktyki - zajmującej się zarówno nauczaniem i uczeniem się języków obcych, jak i kształceniem nauczycieli tych języków. Ze względu na różnorodność i złożoność problematyki, zakres glottodydaktyki specjalistycznej powinien być bardzo szeroki [Fluck, 1992 w: Gajewska i Sowa, 2014]: „(...) przez pojęcie takiej dydaktyki języków specjalistycznych rozumiemy całościową koncepcję teorii i praktyki nauczania i uczenia się sposobów wypowiedzania się odnoszący się do danej dziedziny zarówno w języku ojczystym jak i obcym. Jej bazę tworzy dorobek lingwistyki języków specjalistycznych i wyniki relewantnych badań naukowych nad nauczaniem (szczególnie pedagogiki, psychologii dydaktyki języków obcych i metodyki). Jej celem jest refleksja nad przesłankami i uwarunkowaniami przyswajania i przekazywania wiedzy specjalistycznej, mająca na względzie optymalizację praktycznego uczenia się i nauczania służącego językowemu radzeniu sobie w sytuacjach specjalistycznych, tzn. w odniesieniu do ogólnego celu kształcenia, jakim jest sprawność komunikacyjna w danej dziedzinie”. Opis glottodydaktyki specjalistycznej powinien zostać dokonany w odniesieniu do glottodydaktyki ogólnej. Podkreśla to również Grucza [2007] twierdząc, że jest to „pewien specyficzny wariant glottodydaktyki w ogóle”. Dodaje również, że glottodydaktykę specjalistyczną należy uznać za dodatkowy składnik glottodydaktyki w ogóle, a nie rozpatrywać w kontekście nowej glottodydaktyki. Ponadto można dokonać jeszcze podziału na glottodydaktykę dla potrzeb zawodowych oraz glottodydaktykę dla celów zawodowych. Ta pierwsza zajmuje się analizą istniejących lub przyszłych potrzeb zawodowych użytkowników, druga natomiast nauczaniem języków zawodowych czy branżowych do wykorzystania ich w późniejszej karierze [Gajewska i Sowa, 2014].

Celem nauczania języków specjalistycznych jest osiągnięcie określonego stanu końcowego specjalistycznych umiejętności językowych kursanta [Grucza, 2007]. Ostatecznym celem nauki języka obcego powinna być natomiast umiejętność posługiwania się nim w rzeczywistych (autentycznych) sytuacjach komunikacyjnych, zgodnie z potrzebami słuchacza. Do rzeczywistych sytuacji komunikacyjnych możemy zaliczyć między innymi zamawianie obiadu w restauracji, czytanie artykułu prasowego w gazecie, oglądanie filmu bez napisów, nieformalna rozmowa na dowolny temat, słuchanie piosenki, rozwiązywanie krzyżówki, etc. Założeniem jest tak samo naturalny sposób posługiwania się językiem obcym, w jaki używamy języka ojczystego, choć może być ona na niższym poziomie opanowania [Chłopek, 2018]. W przypadku języka specjalistycznego stwarzanie słuchaczom możliwości swobodnej wypowiedzi posiada taki plus, że uczący się często posiadają większe doświadczenie zawodowe w zakresie poruszanych treści i zagadnień niż nauczyciel, a ich uwagi i obserwacje mogą dodatkowo wzbogacić i ułatwić zajęcia [Sowa, 2009].

W procesie nauczania ważny czynnik stanowi również motywacja kursanta. Lektor powinien zdawać sobie sprawę z tego, że może się ona zmieniać w trakcie trwania kursu, czyli np. spadać w przypadku ewentualnych trudności w przyswajaniu materiału. Istotnym jest, by nauczyciel reagował odpowiednio w takich sytuacjach i potrafił stworzyć podczas zajęć atmosferę sprzyjającą budowaniu motywacji wewnętrznej. Każda osoba przypisuje swoim sukcesom i niepowodzeniom określone powody. Tego typu indywidualnie ustalone czynniki, które są przypisywane naszym sukcesom lub niepowodzeniom nazywa się atrybucjami. Według Bernarda Weinera [Chłopek, 2018] cztery najczęściej ustalone przez ludzi atrybucje to: zdolności, wysiłek włożony w wykonywanie zadania, przypadek (szczęście) i trudność zadania. Można uznać, iż zdolności językowe to czynnik wewnętrzny, stały i raczej niezmienny się pod kontrolą ucznia, wysiłek to czynnik wewnętrzny, przejściowy i względnie kontrolowany. Trudność zadania jest natomiast czynnikiem zewnętrznym, przejściowym i niekontrolowanym, tak samo jak przypadek. Według Chłopek: [2018] „ocenianie porażki jako rezultatu czynnika, który mamy pod kontrolą, prowadzi do innych działań niż dostrzeżenie w porażce efektu takiego czynnika, na który nie mamy wpływu.” Utrzymana na odpowiednim poziomie samoocena kursanta może mieć bardzo duży wpływ na jego dalsze sukcesy w nauce. Dlatego też na podstawie obserwacji grupy należy wypracować różne strategie motywacyjne, które będą wpływały korzystnie na kursantów.

4. Planowanie kursu języka specjalistycznego

Poznanie języka w celu późniejszego wykorzystania go w pracy zawodowej wiąże się z konkretnymi celami, które muszą być osiągnięte w określonym, często niezbyt długim czasie. Sowa [2009] podaje, że „nauczanie języka jest więc podporządkowane jego aktualnej i przyszłej użyteczności, z czego wynika fakt, że to „funkcjonalne nauczanie” określić ma dopiero metodologię do zastosowania na planie językowym.” Dlatego też niezwykle istotne staje się wówczas określenie potrzeb uczących się, co pozwala zawęzić zakres tematyczny przeprowadzanych zajęć. Analiza potrzeb grupy nie powinna być traktowana jako proces linearny – od analizy do opracowania kursu – produktu finalnego, ale jako nieustanne działanie w celu maksymalnego dostosowania treści kształcenia do wyłaniających się w trakcie nauki potrzeb. Jest to tzw. learner/learning-centered approach, zgodnie z którym uczący się ma być traktowany holistycznie, jako istota o swoistych preferencjach, strategiach i możliwościach [Gajewska i Sowa, 2014].

Etapy planowania kursu powinny składać się z sześciu następujących elementów: analizy sytuacji edukacyjnej, w której będzie funkcjonował kurs, charakterystykę odbiorców, określenie ich potrzeb, zebranie korpusu tekstów i ich analizę pod kątem późniejszej adaptacji dydaktycznej, dobór treści kursu oraz opracowanie ćwiczeń oraz zaplanowanie kontroli i ewaluacji zdobytych umiejętności [Gajewska i Sowa, 2014].

Według Strevens [1977 w: Gajewska i Sowa, 2014] tworzenie programu nauczania języka specjalistycznego powinno dokonać się poprzez:

- wybór i skupienie się na sprawnościach językowych (pisanie, mówienie, czytanie, rozumienie ze słuchu) bezpośrednio związanych ze specyficznymi potrzebami kursanta,
- wybór wyłącznie tych jednostek leksykalnych, elementów gramatyki, funkcji języka, które wiążą się ze specyficznymi potrzebami kursanta,

- wybór tematów i zagadnień bezpośrednio związanych ze specyficznymi potrzebami kursanta,
- skupienie się na potrzebach komunikacyjnych uczącego się.

Mimo iż nie da się omówić glottodydaktyki specjalistycznej w oderwaniu od glottodydaktyki języka ogólnego, każda z nich ma charakterystyczne dla siebie cechy. Zgodnie z Mangiante i Parpette [2004 w: Gajewska i Sowa, 2014] do głównych różnic należy zaliczyć:

- dokładnie określony przez odbiorcę wąski i konkretny cel nauczania/uczenia się,
- stosunkowo krótki czas nauki odpowiadający najczęściej pilnej potrzebie uczącego się,
- skupienie się na wybranych sytuacjach i kluczowych dla odbiorców kompetencji poprzez realizację zdań i projektów, przez co nauczanie języka jest podporządkowane jego aktualnej i przyszłej użyteczności,
- nieznajomość bądź wyłącznie częściową znajomość nauczanych zagadnień specjalistycznych przez nauczyciela,
- współpracę ze specjalistami lub korzystanie z ich pomocy,
- brak gotowych materiałów dydaktycznych do wykorzystania na lekcji.

Problem pojawia się, gdy w danej grupie znajdują się kursanci o odmiennych potrzebach. Należy wtedy wynegocjować rozwiązanie zadowalające wszystkich zainteresowanych. Często zdarza się też, że firma zamawiająca kurs językowy formułuje oczekiwania pod adresem umiejętności pracowników, a oczekiwania te należy uwzględnić w planowaniu kursu. Niekiedy cele przedsiębiorstwa zamawiającego kurs różnią się od celów i oczekiwań słuchaczy. Stąd też koncepcje kursu powinny determinować potrzeby komunikacyjne określone zarówno przez firmę, jak i przez słuchaczy [Komorowska, 2005]. W tworzeniu programu języka specjalistycznego niezbędne jest również uwzględnienie kompetencji kulturowej, która pozwoli zachować się właściwie w różnych sytuacjach codziennych i zawodowych w obszarze języka obcego. Wskazane jest również posługiwanie się materiałami autentycznymi, dobranymi pod kątem omawianych sytuacji komunikacyjnych lub ćwiczonych kompetencji [Gajewska i Sowa, 2014]. Przyswajanie obcego języka specjalistycznego uzależnione jest od stopnia zinternalizowania umiejętności językowych w zakresie ojczystego języka specjalistycznego. W nauczaniu języka specjalistycznego powinno zwracać się uwagę na przyswajanie treści poprzez nawiązanie do prawdziwych sytuacji i możliwość wykorzystania wiedzy w praktyce [Grucza, 2007]. Jak zauważa jednak Sowa: [2009] „wielu aktywnych nauczycieli języków obcych, którzy nigdy nie prowadzili zajęć językowych dla potrzeb zawodowych czuje lub może czuć obawę wobec konieczności opracowania i prowadzenia kursu dla lekarzy, inżynierów, prawników itd.” Oznacza to, że dla niektórych nauczycieli może stanowić to trudny do przezwyciężenia problem zmierzenia się ze specjalistycznym językiem i wiedzą dziedzinową, która nie jest zazwyczaj omawiana w trakcie trwania studiów filologicznych. W obszarach związanych ze słownictwem fachowym nauczyciel będzie musiał odkryć osoby, przedmioty, sytuacje komunikacyjne i wypowiedzi językowe, które są charakterystyczne i właściwe dla tych obszarów. Nie jest to łatwe, ponieważ lektor prowadzący kurs języka specjalistycznego, np. prawniczego, medycznego czy technicznego jest przede wszystkim nauczycielem języka i w tym zakresie odebrał niezbędne wykształcenie. Bardzo daleko mu do kompetencji specjalisty z zakresu

prawa, medycyny czy inżynierii [Sowa, 2009]. Należy zwrócić jednak uwagę, że nawet jeśli lektor języka obcego nie posiada specjalistycznej wiedzy z dziedziny prawa, medycyny, inżynierii, itp., jaką dysponuje fachowiec, to w miarę upływu czasu nabywa wiadomości wystarczające do prowadzenia kursu językowego (oczywiście w różnym stopniu w różnych dziedzinach). Nauczyciel jest natomiast w stanie wyposażyć ucznia w narzędzia językowe i pozajęzykowe, które pozwolą zrozumieć „językowokulturowe” funkcjonowanie środowiska zawodowego oraz skutecznie się w nim poruszać. Lektor przekazuje kursantowi nie tylko wiedzę językową, ale, co równie istotne, umiejętność jej właściwego użycia we właściwym kontekście. Rola kursu języka specjalistycznego sprowadza się do roli „akompaniamentu językowego” [Mangiante i Parpette, 2004 w: Gajewska i Sowa, 2014], który towarzyszy kształceniu zawodowemu i nie może on być traktowany jako odpowiednik kształcenia w ramach konkretnej dziedziny. Głównym celem nauczania jest wyposażenie słuchacza w narzędzia komunikacyjne pozwalające poznać i zrozumieć środowisko zawodowe. Aby to osiągnąć nauczyciel oprze się na dotychczasowej wiedzy zawodowej/specjalistycznej uczących się (jeśli ci taką posiadają), aby zaprezentować odpowiadające jej treści w środowisku obcojęzycznym. Lektor powinien w trakcie trwania kursu przekazać uczniom strategie skutecznego uczenia się, które pozwolą im w przyszłości samodzielnie doksztalać się i być autonomicznymi we własnym procesie uczenia się [Sowa, 2009]. Niezwykle ważny i nieodzowny element w każdym procesie kształcenia językowego stanowi ocena wyników nauczania. Zadaniem oceny jest sprawdzenie, czy uczący się na zakończenie kursu osiągnęli zamierzone cele, czy nie.

5. Organizacja kursu języka specjalistycznego

Organizując zestaw ćwiczeń i zadań należy kierować się zasadą: czego uczyć i jakie nauczanie obrać za cel, ale także jak zaplanować ćwiczenia [Mangiante i Parpette, 2004 w: Gajewska i Sowa, 2014]. Dokładnie przemyślane i wybrane treści nauczania wymagają solidnego zastanowienia się nad metodologią i nad adekwatnym sposobem ich wprowadzenia. Ograniczone w czasie zajęcia z języka specjalistycznego są realizacją konkretnych etapów: analizy potrzeb, zbierania informacji o danej dziedzinie i niezbędnych materiałów oraz opracowania właściwych rozwiązań dydaktycznych [Gajewska i Sowa, 2014]. W zależności od językowych potrzeb odbiorców metody i narzędzia nauczania nauczycieli języka specjalistycznego odzwierciedlają różne podejścia stosowane w glottodydaktyce ogólnej czy specjalistycznej. Są to między innymi [wg Gajewska i Sowa, 2014]:

- podejście zorientowane na działania językowe, podkreślające ścisłą zależność języka i kontekstu,
- podejście zorientowane na sprawności językowe, w którym celem jest rozwój umiejętności uczących się w zakresie produkcji i recepcji różnych tekstów,
- podejście zorientowane na gatunki tekstów, gdzie nauka języka dokonuje się w oparciu o sam tekst lub jego tematykę,
- podejście zorientowane na wykonywanie zadań analogicznych do zadań zawodowych, w których język jest narzędziem osiągnięcia celu.

Podczas organizacji kursu powinno się mieć na uwadze działania językowe, w których kursanci będą musieli w mniej lub bardziej aktywny sposób wziąć udział. Dlatego też poddając analizie zaplanowane działania dydaktyczne, dobór treści i technik, należy je

odnosić do danego działania, do którego mają stanowić przygotowanie. Daje to słuchaczom potwierdzenie, że zdobywana wiedza i podejmowane kroki mają na celu operatywne opanowanie określonych umiejętności zawodowych.

Uczącym się powinna zostać zaprezentowana porcja nowych treści w trakcie pojedynczej jednostki lekcyjnej. Nowo poznany materiał powinien zostać wprowadzony, przećwiczony oraz zastosowany w swobodnej wypowiedzi. Ostatnią fazą powinno być sprawdzenie poziomu opanowania zdobytych umiejętności. Kurs należy podzielić na moduły, a stan wiedzy sprawdzać po opracowaniu treści z każdego modułu. W idealnym przypadku każdy z pojedynczych modułów powinien pozwalać na opanowanie konkretnej umiejętności zawodowej. Ciekawym rozwiązaniem są moduły tematyczne, które organizują naukę wokół pewnych zakresów treściowych, w jakich mają poruszać się uczniowie. Kładą one szczególny nacisk na słownictwo (powiązane tematycznie grupy wyrazów). Uzupełnić tę metodę mogą zorganizowane w oparciu o sprawności moduły kompetencyjne oraz nauczanie oparte na zadaniach [Gajewska i Sowa, 2014]. Należy pamiętać, że w programach kursów języka specjalistycznego powinny znaleźć się również takie metody, które są stosowane zazwyczaj w programach kursów języka ogólnego, jak np. ćwiczenia leksykalne, gramatyczne, ćwiczenia rozwijające rozumienie ze słuchu, czytanie, mówienie bądź pisanie. Od zadań wykorzystywanych w kształceniu ogólnym różni je jedynie ukierunkowanie na cel, ponieważ odnoszą się do analizowanych funkcji językowych, tekstów, typów dyskursu itp. i powinny służyć realizacji działań zawodowych [Gajewska i Sowa, 2014]. Na szczególną uwagę zasługują zadania wpisujące się w podejście komunikacyjne. Oprócz tego nieodłącznym elementem kształcenia podczas tego typu kursów są dokumenty autentyczne, ponieważ stanowią nośnik treści kulturowych związanych zarówno z dziedziną, jak i właściwym jej dyskursem. Nie da się ukryć, że nakład pracy nauczyciela podczas przygotowywania tego typu kursów niejednokrotnie odstrasza od podejmowania się tej formy (szczególnie, jeśli ma być to koncepcja szkolenia wraz z materiałami tylko dla jednej grupy) i skłania do tworzenia kursu ukierunkowanego na cele ogólne [Gajewska i Sowa, 2014].

6. Podsumowanie

Szybki rozwój nauki, techniki oraz związanego z tym rynku pracy przyczynił się do wzrostu znaczenia języków fachowych. Głównym powodem stała się potrzeba nadania nazw nowym odkryciom i wynalazkom. Specjalizowanie kadry pracowniczej w danej dziedzinie obejmuje naukę pojęć fachowych, umożliwiających swobodną komunikację w zawodzie. Obecnie każdego dnia i praktycznie w każdej sytuacji można spotkać się ze słownictwem specjalistycznym. Należy jednak zauważyć, że nie wszystkie pojęcia fachowe mają swoje odpowiedniki w języku ogólnym, co stanowi pewną barierę i może być przyczyną nieporozumień w komunikacji pomiędzy laikiem a ekspertem. Nauczyciel-twórca kursu języka specjalistycznego powinien w swojej pracy m.in. wzmocnić i poszerzyć kontakty ze specjalistami w danej dziedzinie, dotrzeć możliwie jak najbliżej do docelowych sytuacji i ich uczestników oraz stale zbierać dodatkowe dokumenty pisemne. Jest to ważne nie tylko ze względu na przekazywanie rzetelnej i aktualnej wiedzy kursantom, lecz również na własny komfort pracy. Oznacza to jednak, szczególnie w początkowej fazie pracy, potrzebę doszkolenia się w kontekście wiedzy wykraczającej poza wykształcenie filologiczne, np. poprzez kontakty ze specjalistami z dziedzin, z których prowadzi kursy językowe, co pozwoli

uzupełnić braki w fachowej wiedzy nauczyciela. Zaplanowanie i stworzenie kursu „szytego na miarę” nie jest rzeczą łatwą i niekiedy wymaga od nauczyciela wyjścia poza schematyczny układ zajęć. W przypadku zajęć prowadzonych w firmie należy również umiejętnie połączyć ze sobą oczekiwania przedsiębiorstwa z indywidualnymi oczekiwaniami słuchaczy wobec kursu. Poznanie zainteresowań grupy ułatwi dobór tematów i uatrakcyjni przebieg zajęć. Istotnym jest, aby praca lektora i kursanta oparta była na kulturze dialogu, aby od samego początku nauki, nauczyciel i uczeń potrafili współdziałać, i aby „z tejże współpracy wynikała wiedza, kompetencja, komunikacja pomiędzy dwoma bytami, które potrzebują siebie nawzajem” [Porcher, 2004 w: Sowa, 2009].

Bibliografia:

1. Chłopek Z. (2018). *Metodyka nauczania języka niemieckiego. Podręcznik dla studentów germanistyki i początkujących nauczycieli*. PWN.
2. Gajewska E. Sowa M. (2014). *LSP, FOS, Fachsprache... Dydaktyka języków specjalistycznych*. Lublin.
3. Grucza S. (2007). *Od lingwistyki tekstu do lingwistyki tekstu specjalistycznego*. Warszawa.
4. Grzybowska M. (2019). *Germanista na rynku nowoczesnych usług biznesowych. Wyniki projektu „Trendy na rynku pracy a znajomość języków obcych”*.
5. Hoffmann L. (1976). *Kommunikationsmittel Fachsprache. Eine Einführung*, Akademie – Verlag, Berlin.
6. Komorowska H. (2005). *Metodyka nauczania języków obcych*. Warszawa.
7. Kniffka G. Roelcke T. (2016). *Fachsprachenvermittlung im Unterricht*. Paderborn : Ferdinand Schöningh.
8. Möhn D. Pelka R. (1984). *Fachsprachen. Eine Einführung*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
9. Sowa M. (2009). *Nauczyciel języka czy nauczyciel zawodu – o nauczaniu języka dla potrzeb zawodowych*. W: *Problemy współczesnej dydaktyki języków* pod redakcją: Mirosława Pawlaka, Marka Derenowskiego i Bartosza Wolskiego. Poznań-Kalisz.

2. JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ TALENTU W OCZACH UCZNIÓW SZKÓŁ PODSTAWOWYCH

Monika Kubiak

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

Kolegium I

ul. Jagiellońska 11

85-067 Bydgoszcz

E-mail: mon.kub92@gmail.com

1. Wstęp

Pojęcie *językowy obraz świata* (JOS) stało się od niedawna w Polsce popularne, zwłaszcza u językoznawców, choć jego geneza sięga czasów starożytnych. Swoimi korzeniami dotyka ono – zdaniem amerykańskiego badacza Bock’a – *Retoryki* Arystotelesa. Starożytny uczony pisał w niej o toposach, czyli ogólnie przyjętych sądach, które określają wszystko to, co możliwe, ustanawiając wspólne punkty odniesienia w procesach wnioskowania oraz przekonywania i stanowią pomoc dla mówców w zdobyciu uwagi publiczności [Bartmiński, 2009]. Marcinowi Lutrowi przypisuje się zaś zapoczątkowanie językowego poglądu na świat w piśmiennictwie niemieckim. Reformator w swoim dziele *Sendbrief vom Dolmetschen* zauważył, iż różne języki posiadają osobnicze cechy w pojmowaniu świata, w wyniku tego inne społeczeństwa odmiennie podchodzą do konkretnych zjawisk czy przedmiotów. Za właściwych twórców współczesnego pojmowania językowego obrazu świata uznaje się Johanna Gottfrieda von Herdera oraz Wilhelma von Humboldta. Pierwszy pisał o języku, który nadaje poznaniu ludzkiemu kształtów i konturów. Wiek XX przyczynił się do przeobrażenia XVIII- i XIX-wiecznego pojęcia *światopoglądu* czy *poglądu na świat* – za czasów Humboldta łączono je ze światem zmysłowym, w tym również ze sferą postrzegania; u Georga Hegla, Antoniego Langego, Wilhelma Dilthey’a czy Arthura Schopenhauera – przesunięto do sfery wewnętrznej, do przeżyć religijnych. W XX wieku problemem wpływu języka na sposób myślenia oraz zachowania ludzi zaczęli zajmować się badacze amerykańscy Benjamin Lee Whorf i Edward Sapir, którzy opierali się na tezach poprzedników, m. in. Humboldta czy Herdera podając, iż język bierze udział w kształtowaniu się obrazu świata i jest zależny od pochodzenia człowieka [Mańczak, 1982].

Oprócz Niemiec, Francji czy Włoch teoria językowego obrazu świata zaczęła rozwijać się w krajach słowiańskich, zwłaszcza w Rosji oraz w Polsce. Moskiewska szkoła semantyczna zajmowała się koncepcją modelu świata oraz naiwnego obrazu świata, której syntezą stała się praca zbiorowa Serebrennikova. W ciągu ostatnich lat zaczęło pojawiać się również coraz więcej prac językoznawczych, m. in. Aleksandry Góry, Tamary Cywian, Serafiny Nikitiny czy Ludmiły Winogradowej, które przedstawiały wyobrażenia zwierząt, domu oraz demonów przez Słowian i albański obraz świata [Bartmiński, 2009].

Termin *językowy obraz świata* został po raz pierwszy w Polsce zdefiniowany przez Walerego Pisarkę w *Encyklopedii wiedzy o języku polskim* w 1978 roku, zaś w 1980 dzięki Jerzemu Bartmińskiemu i jego Słownikowi ludowych stereotypów językowych zaczęto badać ludową wizję człowieka oraz świata, a w 1986 współpracując z Ryszardem Tokarskim napisał

rozprawę Językowy obraz świata a spójność tekstu [Bartmiński, 2009]. Podczas rekonstrukcji językowego obrazu należy, zdaniem Bartmińskiego, uwzględnić gramatykę, leksykę, nazwy podstawowe oraz ich derywaty, formy językowe, a także konwencjonalny sposób ich użycia jak i elementy pozajęzykowe¹. Próby odtworzenia językowego obrazu świata w Polsce podejmuje się wielu badaczy, ponieważ:

- 1) Pod koniec XX wieku nastąpiły istotne zmiany, które związane były z upadkiem ustroju społecznego – komunizmu – oraz z powstaniem nowego modelu porozumiewania się.
- 2) Badania lingwistyczne przyczyniły się do powstania nowych metodologii.
- 3) Dzięki prof. Stanisławowi Gajdzie zaczęto dokonywać badań komparatystycznych – porównywano polski językowy obraz świata z językowym obrazem świata w państwach, w których doszło do podobnych przemian ustrojowych [Bartmiński, 2009].

Bartmiński językowy obraz świata interpretuje jako zespół stereotypów o człowieku oraz świecie, który można odtworzyć z różnych danych językowych: gramatyczno-systemowych (należą do nich kategorie składniowe, tekstowe, fleksyjne oraz słowotwórcze), życiowych (zalicza się do nich indywidualne teksty o aspekcie tekstowo-gramatycznym oraz gatunkowo-konwencjonalnym), semantyczno-systemowych (odnosi się do znaczeń wyrazów) i danych wierzeniowych, zachowań, które są niezbędne w procesie komunikacji [Bartmiński, 2009].

2. Materiał i metody

Praca ta przedstawia wynik badań etnolingwistycznych słowa talent, które zostały przeprowadzone według metody S – A – T (w tym wypadku na początku będą dane słownikowe, następnie tekst, a na końcu ankieta). Wykorzystane do tego zostały słowniki, w tym m.in. etymologiczne, języka polskiego, wyrazów bliskoznacznych oraz ankieta stworzona na potrzeby badań, której rezultat zostanie poniżej przedstawiony, tekst – na który składają się m.in. związki frazeologiczne, przysłowia czy teksty kultury.

W ankiecie wzięły udział 83 osoby, z czego 49% kobiet, a 51% mężczyzn. Osoby występowały w przedziale wiekowym od 12 do 13 lat i wszystkie uczęszczały do klasy szóstej szkoły podstawowej.

Talent w świetle badań filozoficzno-kulturowych

Już starożytni filozofowie zadawali sobie pytanie, czy ważniejszy jest talent czy sztuka. Dyskusja ta toczyła się od stoików, przez Platona, Arystotelesa, Horacego aż do czasów nowożytnych, nie dając jednoznacznej odpowiedzi [Wójcik, 1986].

Platon uważał, że poeta nie tworzy wierszy dzięki swoim umiejętnościom, ani za pomocą sztuki, tylko dzięki boskiemu natchnieniu. Zdaniem filozofa, bóg (dajmonion) posługuje się artystą, by poprzez niego móc przekazać ludziom swoje myśli. Talent utożsamiony został w tym wypadku z tzw. zewnętrznym wyrazem boskiej obecności w poecie, czyli szałem (z grec. mania), który całkowicie ogarnia wieszca, powodując

---

¹ Do elementów pozajęzykowych zalicza się: wiedza społeczeństwa o świecie, doświadczenia, wierzenia i przekonania danego narodu.

tworzenie poezji porażającej swym pięknem innych [Chojnacki, 2007]. W koncepcji Arystotelesa natomiast, artysta nie był już pośrednikiem między ludźmi a bogami – sam stał się podmiotem sprawczym, od którego wszystko zależało, to on decydował, co chce napisać, dla kogo oraz w jakiej formie. Dla tego filozofa najważniejsze w poetyce były trzy greckie pojęcia: telos ‘działanie’, mimesis ‘naśladowanie rzeczywistości’ i techné ‘umiejętność tworzenia czegoś według określonych reguł’. Autor Poetyki, talent rozumiał odmiennie niż Platon – jako wiedzę na temat poezji – znajomość środków naśladowania takich jak, m.in. rytm, melodia, akcent oraz zdolność ich wykorzystania w akcie twórczym. W starożytnym Rzymie Cyceeron starał się łączyć myśli Greków, twierdząc, że poeta powinien kierować się rozumem pisząc poezję, ale talent pozwalający na stworzenie czegoś doskonałego utożsamia z natchnieniem (niebiańskim pobudzeniem umysłu). Tylko taki artysta, który swoimi dziełami uświetniał życie narodu, czerpiąc inspiracje z natury oraz z własnego wnętrza zasługiwał na wieczną chwałę. Horacy natomiast uważał, iż samo natchnienie nie wystarczy, bowiem obok tego artysta powinien odbyć staranne wykształcenie – wiążące się ze znajomością klasycznych utworów oraz posiadać mądrość pozwalającą mu wybierać tematy właściwe do jego możliwości. Najpierw, zdaniem uczonego, należało zaplanować utwór, czyli zdecydować, w jakim celu zostanie on napisany, wybrać gatunek literacki i dopasować do tego treść [Chojnacki, 2007]. Horacy w swoich Listach wiele uwagi poświęcił warsztatowi poetyckiemu, podkreślał cierpliwość w długotrwałym kształtowaniu swoich zdolności, bo tylko dzięki temu można osiągnąć sukces [Wójcik, 1986].

W średniowieczu nieco zmieniono podejście do poezji, ponieważ, zdaniem teoretyków żyjących na początku nowej epoki, jedynym i właściwym twórcą sztuki jest Bóg, a nie artysta. W XII wieku Hugon od św. Wiktora stworzył koncepcję, w której poecie nie wystarczy tylko natchnienie – talent, musiał on również ciągle ćwiczyć właściwe dobieranie reguł poezji, by tworzyć dzieła piękne, trwałe oraz użyteczne. Święty Tomasz z Akwinu podobnie jak Horacy talent wiązał nie z olśnieniem za sprawą Boga, lecz ciężką, wieloetapową pracą w tworzeniu dzieła, podczas której najpierw należy poznać rzeczy, potem wzbudzić w umyśle idee odtwarzanych przedmiotów, a na końcu odtworzyć je. Dante Alighieri popierał koncepcję św. Tomasza podkreślał, iż akt twórczy odbywał się w trzech etapach, najpierw w duchu artysty, potem jego narzędziach, a na końcu w gotowej materii. Talent związany był w tym wypadku nie tylko z ciężką pracą, ale również wewnętrznymi przeżyciami poety [Chojnacki, 2007].

W epoce renesansu następuje odrodzenie antyku, powstał między innymi nurt neoplatonicki, który także łączy talent z boskim szaleństwem – to dzięki temu natchnieniu poeta wznosił się ponad ludzi, zbliżał się do Stwórcy, oświecając przy tym swoją duszę i tworząc dzieła doskonałe. Prekursorzy Platona uważali, iż talent artysty był depozytem od Boga – temu sprzeciwiał się nurt arystotelesowski, podając, że to natura dała człowiekowi umiejętności (talent), które musi nieustannie rozwijać i udoskonalać. Zaś w baroku talent łączono z wyobraźnią poety – poeta kreator podobnie jak Bóg tworzył, ale obrazy fikcyjne, nieistniejące, które nigdy nie pojawiły się w realnym świecie, dawał on życie bohaterom czy rzeczą poprzez swoją twórczość. Poezja klasycyzmu stała w opozycji do poprzednich wykluczając pojmowanie talentu jako coś niezbędnego poecie. Twierdzono, że nie był ważny, żaden szaleństwo czy uniesienie, artyście potrzebny stał się rozum do odbierania rzeczywistości. Poeta musiał posiadać wiedzę o naturze oraz o starożytności, znać poetyckie reguły i umieć je

właściwie wykorzystywać, ale również mieć talent (zwany także geniuszem), czyli wrodzone zdolności niezbędne do przestrzegania tych wszystkich zasad. Talent jako funkcja natury pozwalał artyście na mówienie prawdy o człowieku, czy naturze, ale także uprawianie wszystkich gatunków poetyckich, których nie byli w stanie opanować przeciętni twórcy [Chojnacki, 2007].

Romantyzm definiował talent jako medium ducha, także nazywał poetę geniuszem, ale w opozycji do klasycyzmu dawał mu swobodę i wyzwolił od wszelkich reguł. Taki artysta posiadał nie tylko boską siłę do tworzenia poezji, ale również sam kreował prawa i poprzez swoją twórczość wpływał na naród. Modernizm natomiast, tworząc swą koncepcję talentu w antynomii do pozytywizmu, uważał, że poeta nie musi przedstawiać rzeczywistości, powinien zaś tworzyć nowe formy, gdyż zdaniem Oscara Wilde, to nie sztuka naśladuje życie, ale życie powinno naśladować sztukę [Chojnacki, 2007].

W późniejszych epokach postać twórcy obdarzonego talentem zaczęła schodzić na dalszy plan, zaczęto zajmować się metodami badania dzieła literackiego, jego funkcjami czy rolą czytelnika. Jedną z tych metod była psychoanaliza, autorstwa Zygmunta Freuda, który twierdził, że zarówno twórczość artystyczna, jak i naukowa, w tym również kultura oraz religia, prowadzą do zaspokojenia potrzeb jednostki, także popędów seksualnych, gdyż te dziedziny stają się bezpiecznym miejscem, na które możliwe jest przeniesienie skrywanych pragnień. Przy takim sposobie myślenia psychoanaliza danego dzieła literackiego stała się metodą obnażającą, a także nazywającą popędowe źródła twórczości jego autora. Psychoanalityk (badacz literatury) stawał się tu lekarzem-interpretatorem opowiadania chorego, w tym przypadku autora, i tłumaczył nieświadomy sens tekstu [Burzyńska, Markowski, 2006].

Talent w danych słownikowych

W Wielkim słowniku frazeologicznym PWN z przysłowiami znajdują się frazeologizmy odnoszące się do talentu, takie jak: talenty towarzyskie, czyli 'umiejętność zabawiania, ożywiania towarzystwa', łowca talentów – 'w przemyśle muzycznym i filmowym: człowiek zajmujący się wyszukiwaniem młodych, zdolnych ludzi'; nie grzeszyć talentem – 'zupełnie nie mieć talentu, zdolności, umiejętności' [WSFra, 2005]. Natomiast Piotr Müldner-Nieckowski podaje następujące związki frazeologiczne:

- błyskać talentem (jakimś) 'ujawnić talent, ukazać się utalentowanym w jakiejś dziedzinie';
- kuźnia talentów 'instytucja kształcąca środowisko, z którego wywodzi się wiele utalentowanych osób';
- marnowany talent 'nie wykorzystać swoich umiejętności, nie rozwijać umiejętności, nie rozwijać się';
- mieć talent 'być zdolnym, łatwo nabywać umiejętności w jakiejś dziedzinie';
- ruina talentu 'człowiek, który zmarnował talent';
- szukać nowych talentów 'poszukiwać nowych, nieznanymi osób';
- wrodzony talent 'naturalne uzdolnienia, niewyuczone umiejętności' [Müldner-Nieckowski, 2003].

W Słowniku współczesnego języka polskiego znajdują się dwie definicje talentu. Pierwsza z nich przedstawia talent jako ‘szczególne uzdolnienie w jakimś kierunku, predyspozycje, zdolności’, np. talent artystyczny, talent do interesów, do języków, rozwijać talent, mieć wrodzony talent, zaprzepaścić talent oraz jako ‘osobę wybijającą się w jakiejś dziedzinie, mającą naturalne predyspozycje do wykonywania określonych czynności; człowiek utalentowany’, np. pojawił się nowy talent, młode talenty, dobrze zapowiadający się talent. Po drugie zaś – ‘dużej wartości jednostka wagowo-pięniężna stosowana w starożytności, np. w Babilonie, Asyrii, przejęta także przez Greków; jej ciężar był zmienny, zależny od systemu pieniężnego na danym terenie; w średniowieczu nazwa stosowana na określenie funta obrachunkowego’ [SWJP II, 1998]. Natomiast w Popularnym słowniku języka polskiego PWN podaje tylko jedną definicję talentu – ‘wybitne zdolności w jakiejś dziedzinie; człowiek uzdolniony’ [PSJP, 2001].

Wyraz talent, zdaniem Aleksandra Brücknera, pochodzi od greckiego *talantom* ‘waga; srebrna moneta’, które powstało od pnia oznaczającego ‘ciężar, noszą’. Do języka polskiego słowo to przeszło z łaciny, gdzie łac. *tollo/tolero* ‘znoszę’ weszło w skład *talentum* ‘talent’ [Brückner, 1989]. Zarówno Władysław Kopaliński W podręcznym słowniku wyrazów obcych, jak i Krystyna Długosz-Kurczabowa przedstawiają taką samą etymologię talentu, ale Długosz-Kurczabowa swoją definicję hasłową poszerza, dodając iż w epoce starożytności oraz średniowiecza wyraz ten był zwykle kojarzony z dużej wartości monetą, będącą częścią handlu wymiennego. Badaczka uznała, iż współczesny, metaforyczny sposób rozumienia tego słowa powstał dzięki ewangelicznej Przypowieści o talentach, gdzie talent występuje w znaczeniu ‘wybitne uzdolnienia, niezwykle zdolności’, a od XVI wieku zaczęto ten wyraz przekształcać tworząc m.in.: zdrobnienie *talencik*, XVII-wieczny przymiotnik *talentowy* czy XVIII-wieczne czasowniki – *talentować*, *utalentowany* [Długosz-Kurczabowa, 2008].

W Wielkim słowniku wyrazów bliskoznacznych można znaleźć trojaki synonimy talentu, po pierwsze w odniesieniu do osoby: *geniusz*; po drugie – do cechy: *dar*, *genialność*, *geniusz*, *iskra boża*, *lwi pazur*, *nerw*, *uzdolnienie*, *żyłka*; po trzecie – do pieniądza: *moneta*, *mina* [Bańko, 2005]. Zaś Zofia Kurzowa do tych wyrazów bliskoznacznych dodała także: *mistrzostwo*, *warsztat*, *sztuka*, *kunszt*, *predyspozycje*, *łatwość* i *powołanie* [Kurzowa, 2010].

3. Wyniki i dyskusja

Talent to zdolność/umiejętność

Uczniowie najczęściej utożsamiają talent ze zdolnością, wymieniając różne przykłady umiejętności zwracają jednocześnie uwagę na ich wielorodność, a jednocześnie konkretność – każdy posiada talent tylko w jednym zakresie, np. sporty, rysowanie, robienie niesamowitych rzeczy, nauka, jazda konno, pisanie wierszy czy opowiadań, matematyczny, szybkie zapamiętywanie dużej ilości materiału. Biegłość w wykonywaniu tych czynności sprawia, że ludzie czują się wyjątkowi. Dodatkowo wiele z nich zwraca uwagę na pochodzenie talentu – dzielą go na wrodzony i nabyty.

Z pierwszym z nich się rodzimy i cały czas się rozwija. Dzieci odpowiadając na pytania zawarte w drugiej części ankiety, miały za zadanie wyjaśnić znaczenie frazeologizmu wrodzony talent. Najczęściej utożsamiały go z uzdolnieniem „od małego”, które pozwala na zdobycie medali, wykształcenia; z czymś, nad czym nie musimy pracować, po prostu to

umiemy, nie wymaga to od nas treningu; zdolnością, dzięki której bardzo szybko uczymy się danej sprawności oraz osiągamy w niej wysoki poziom; z możliwościami, które towarzyszą człowiekowi od początku, aż do momentu śmierci, czasem mówi się o niektórych osobach, że już od dziecka, np. bardzo ładnie śpiewają. Wrodzony talent także może być przekazywany z pokolenia na pokolenie, jeden z respondentów argumentuje swoje stwierdzenie tym, że jego dziadek, tata, a teraz on posiadają talent do malowania – jest on dziedziczony. Dodają oni często, iż każdy ma wrodzony talent, ale żeby móc go wykorzystać wcześniej należy do odkryć, potem kształcić i ciągle udoskonalać.

Wobec tych odpowiedzi można wywnioskować, iż wrodzony talent odczytują oni dwojako, po pierwsze jako zdolność, którą mamy od urodzenia, aż do śmierci i nie musimy nad nią pracować, ułatwia nam ona życie, pomaga w osiągnięciu sukcesów; po drugie jako umiejętność, z którą się rodzimy, ale musimy ją w sobie odkryć i rozwijać ją.

Z drugim natomiast – talentem nabytym kojarzy im się taka zdolność, z którą się nie rodzimy, ale kształtujemy w sobie podczas nauki w szkole, czy w dorosłym życiu – to często nasze zainteresowania, czy hobby.

Uczniowie w tym wypadku talent traktują mylnie, bowiem utożsamiają go z zainteresowaniami, z czymś, co ich zaciekawia i lubią to robić.

Talent to praca

Respondenci często zaznaczają, iż talent wrodzony stanowi tylko jeden procent, zaś najważniejsza jest ciężka i regularna praca stanowiąca dziewięćdziesiąt dziewięć procent do uzyskania sukcesu życiowego. Dodają, że talent nie rozwija się sam, trzeba ćwiczyć i ciągle go udoskonalać, bo gdy się tego nie robi to zawsze znajdą się od nas lepsi w tej dziedzinie.

Taki model talentu można porównać z myślą Horacego, którą zawarł w Liście do Pizonu, bowiem dla tego starożytnego twórcy ważny był nie tylko warsztat poetycki, ale przede wszystkim cierpliwość w długotrwałym kształtowaniu swoich zdolności, bo tylko dzięki temu można osiągnąć sławę. Tę myśl kontynuowali również wcześniej wymienieni twórcy z innych epok, zajmujący się opisywaniem talentu.

Uczniowie właściwie łączą talent, mianowicie ze zdolnością czy umiejętnością, bowiem w Słowniku współczesnego języka polskiego wyjaśniany jest jako ‘szczególne uzdolnienie w jakimś kierunku, predyspozycje, zdolności’, np. talent artystyczny, talent do interesów, do języków [SWJP II, 1998].

Talent to drzewo

Jednym z modeli metaforycznych, który można stworzyć na podstawie wypowiedzi uczniów jest przyrównanie talentu do drzewa, bowiem drzewo rośnie, gdy się je pielęgnuje – tak samo jest z naszymi umiejętnościami, trzeba o nie dbać, żeby się rozwijały: Jeśli nie będzie się dbać o roślinę to uschnie, zaś nasze zdolności „schowają się głęboko w ziemi”.

Talent to hobby/pasja

Talent przez uczniów jest także kojarzony z pasją, zainteresowaniem. Jego rozwój daje człowiekowi satysfakcję, radość, która płynie z wykonywania tych czynności dobrowolnie, nie zaś z przymusu i pozwala na realizację swoich pragnień, marzeń.

Talent to dar

Zdaniem trzynastolatków każdy z nas posiada talent będący darem, pozwalającym odróżnić ludzi od siebie. Dary można wykorzystać w szkole, poza nią jak i w dorosłym życiu – można ich użyć do pomocy innym oraz nam samym, przydają się one w pracy oraz na co dzień. Nie znamy od razu swojego daru, musimy go w sobie odkryć – może się to zdarzyć wtedy, gdy nie będziemy się tego spodziewali, w przypadkowej sytuacji.

Ten model można utożsamić z biblijną Przypowieścią o talentach, w której pan-Bóg obdarzył swoje sługi-chrześcijan talentem, w tym przypadku wiarą, by ci dbali o nią oraz ją wzmacniali, bowiem tylko te osoby, które będą go rozwijać wykorzystają go w życiu, zaś ci, którzy nie będą starali się do użyć, nigdy nie odkryją jak wielką może sprawić im przyjemność [http://evacska.republika.pl/materialy/biblia/przypowiesc_o_talentach.htm]. Talent przyrównany z darem można również odnaleźć w Wielkim słowniku wyrazów bliskoznacznych jako synonim tego słowa, obok genialności, geniusz, iskry bożej, lwiego pazura, uzdolnienia, żyłki, czy monety i miny [Bańko, 2005].

Talent to głębia

Opierając się na wypowiedziach respondentów można stworzyć kolejny model metaforyczny – talent do głębia, coś znajdującego się wewnątrz. Uczniowie uważają, że umiejętności znajdują się w sercu każdego człowieka, dlatego też czerpiemy z tego przyjemność, daje to nam radość. Zdolność znajdująca się w każdym człowieku daje tej osobie satysfakcję, ma poczucie, że robi coś dla siebie i nie ma potrzeby dzielenia się tym z innymi.

Talent można utożsamić także z przeznaczeniem, kryjącym się w nas, które może ułatwić poznanie siebie od środka, bądź ułatwić to innym.

Talent to cecha

Talent porównywany jest także z cechą człowieka, która jest częścią naszej osobowości, bowiem mamy go przez całe życie nie jesteśmy w stanie go zmienić.

Talent to rzecz

Niektórzy uczniowie utożsamiają talent z rzeczą, czyli jakimś bytem realnym, rzeczywistym, przedmiotem, uważają, że zdobycie jego jest nieosiągalne dla człowieka, nikt nie jest w stanie go posiadać.

W dalszej części ankiety uczniowie mieli za zadanie odpowiedzieć na pytanie odnośnie utalentowanych osób, które osiągnęły sukces. Trzynastolatkowie najczęściej wymieniali swoich kolegów czy koleżanki z klasy, ale także siebie podając za przykład zdolność do: śpiewu, sportu, nauki języków, malarstwa, pisarstwa, matematyki, historii, komizmu, np.

- Patryk jest uzdolniony jako karateka, Wiktor jednocześnie śpiewa, maluje, zna języki obce, Inga jednocześnie tańczy, śpiewa i chyba maluje. No i są chłopcy, którzy grają w piłkę nożną. We mnie jest talent tajemniczy, ja bardzo lubię rysować, chociaż to jest męczące i trudne, ale w tej pracy można się pośmiać.
- Remik i Seweryn odnoszą sukcesy w piłce nożnej, to są ich talenty.
- Paweł i Karol odnoszą sukcesy jako bramkarze. To jest ich talent.
- Patryk ma talent w karate.

Kolejnymi osobami wymienianymi przez uczniów byli ich najbliżsi, członkowie rodziny – zwłaszcza rodzice – stanowią dla nich doskonały przykład, wzór do naśladowania, które odkryły swoje zdolności, pracowały nad ich rozwojem i dzięki temu realizują się w dorosłym życiu, np.

- Moja mama ma talent lingwistyczny pomimo tego, że zaczęła się uczyć bardzo późno (ja miałam wtedy 9 lat) i tak daje sobie radę. Dzięki poznanemu językowi angielskiemu, odrobinę niemieckiemu znalazła dobrą pracę. A mnie motywuje jej determinacja do tego, aby być w przyszłości tak zdolna jak ona.
- Mój tata, Michał ma talent do programowania. Dzięki temu talentowi założył firmę i tworzy programy dla wielu dobrych firm.

Uczniowie wymieniają także sportowców takich jak Lionel Messi czy Marcin Lewandowski, którzy posiadają umiejętności fizyczne (sportowe); piosenkarzy – Michel Jackson, jako osoba posiadająca talent do tworzenia muzyki, dzięki któremu wspinał się na szczyt, Jasmine Thompson – piosenkarka umieszczająca swoje piosenki w Internecie, podobnie jak DJ Chwyta – słynący z „przerabiania” znanych utworów, Ewa Farna czy Maria Koteluk, która odkryła swój talent na jednej z lekcji muzyki; modelki, takie jak, np. Osi Ugonoh – modelka, biorąca udział w wielu pokazach; iluzjonistę Stevena Freyn’a, który dzięki umiejętności zręczności nabytej poprzez wiele treningów oraz nauce „magii” poznanej przez dziadka jest teraz jednym z najlepszych „magików” XXI wieku; Arthur C. Doyle, który stał się sławny na całym świecie, dzięki talentowi pisarskiemu.

Ostatnie pytanie, na które mieli odpowiedzieć uczniowie odnosiło się do znanych im książek, wierszy, piosenek oraz programów telewizyjnych, które przedstawiają utalentowane osoby. Większość respondentów wymieniła środki masowego przekazu, pokazujące zdolności muzyczne, w tym taneczne np. *Dancing with the stars* – Taniec z gwiazdami, *You can Dance*, wokalne, np. *Twoja twarz brzmi znajomo*, *Mali giganci*, *The voice of Poland*; projektanci, np. *Project runway*, także te związane ze światem modelingu – *Top model*; kulinarne, np. *Master Chef*, *Top Chef*; wymienili także jako przykład część *Teleexpressu*, opowiadając nie tylko o wydarzeniach, ale też o talentach innych osób, dzięki którym można poznać ciekawe osoby oraz dedukcyjne, bowiem *Sherlock Holmes* – tytułowy bohater wielu opowiadań i powieści Arthura Doyle’a posiadał talent do analitycznego myślenia – nazwał to sztuką dedukcji, która pozwoliła mu to na rozwiązywanie ogromnej ilości zagadek kryminalnych.

4. Wnioski

Talent w oczach uczniów szkoły podstawowej kojarzony jest najczęściej z umiejętnością, zdolnością do wykonania jakiejś rzeczy, dzielą go na wrodzony oraz nabyty, gdzie pierwszy z nich mamy przez całe życie i musimy, bądź nie go rozwijać, zaś drugi wiąże się z zainteresowaniami czy hobby. Przez wiele osób pojęcie to połączone było z ciężką, regularną pracą pozwalającą na osiągnięcie sukcesu oraz z czymś, co trzeba cały czas rozwijać. Ciekawym modelem talentu był dar, jako coś co otrzymujemy i musimy o niego dbać przez całe życie. Zaskakującymi porównaniami talentu były te do cechy, rzeczy oraz głębi. Uczniowie mają świadomość posiadania talentu przez każdego człowieka, wiedzą, że każdy z nas ma inne zdolności i to pozwala mu na odróżnienie się od innych. Spośród znanych im osób, które osiągnęły sukces wymienili kolegów i koleżanki oraz rodziców.

Oznacza to, że pojęcie to nie kojarzy im się tylko ze sławnymi osobami, ale z przeciętnymi ludźmi z ich otoczenia.

Bibliografia:

1. Bańko M. (2005). Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych PWN. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, s. 801.
2. Bartmiński J. (2009). Językowe podstawy obrazu świata. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Lublin, s.11-133.
3. Brückner A. (1957). Słownik etymologiczny języka polskiego. Wiedza Powszechna. Warszawa, s. 564.
4. Burzyńska A., Markowski M.P. (2006). Teorie literatury XX wieku: podręcznik. Wydawnictwo „Znak”. Kraków, s. 46-51.
5. Chojnacki A. (2007). Historia teorii literatury. Od Platona do Derridy. Wydawnictwo Akademii Podlaskiej. Siedlce, s. 14-93.
6. Długosz-Kurczabowa K. (2008). Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, s. 654-655.
7. Kurzowa Z. (2010). Słownik synonimów. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, s. 400.
8. Mańczyk A. (1982). Wspólnota językowa i jej obraz świata. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Zielonej Górze. Zielona Góra, s. 37-38.
9. Müldner-Nieckowski P. (2003). Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego. Wydawnictwo „Świat Książki”. Warszawa, s. 798.
10. Wójcik A. (1986). Talent i sztuka. Rzecz o poezji Horacego. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich. Wrocław, s. 5.
11. Popularnym słowniku języka polskiego PWN (PSJP 2001), pod red. Sobol E. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, s. 1016.
12. Słowniku współczesnego języka polskiego. Tom 2 (SWJP II 1998), pod red. Sikorskiej-Michalak A. Wydawnictwo „Reader's Digest Przegląd”. Warszawa, s. 412.
13. Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami (WSFra 2005), pod red. Kłosińskiej A., Sobol E., Stankiewicz A. Wydawnictwo Naukowe PWN. Warszawa, s. 554.

Wykaz stron internetowych:

14. http://evacska.republika.pl/materialy/biblia/przypowiesc_o_talentach.htm [data dostępu 25.01.2020].

3. WARUNKI ROZWOJU WSPÓŁCZESNEJ SZTUKI TUNEZYJSKIEJ I ARTYSTYCZNE INTERWENCJE GALERII ELBIROU W SUSIE

Maria Szulc

1. Sztuka współczesna w porewolucyjnej rzeczywistości

Tunezja, niewielkie państwo położone raczej na uboczu arabskiego świata, kojarzona głównie z turystycznym rajem i liberalnym jak na świat arabski prawem, była ogromnym zaskoczeniem arabskiej wiosny. Tunezyjczykom jako pierwszym udało się obalić prezydenta i doprowadzić do zasadniczych transformacji systemowych. Do stycznia 2011 roku Tunezja była republiką rządzoną w sposób autorytarny przez prezydenta Ben Alego, który pełnił swoją funkcję nieprzerwanie od 1987 roku. Dokonując kolejnych zmian w ustawie zasadniczej, umożliwiających mu kolejne reelekcje planował utrzymać władzę w kraju do 2014 roku [Bruno Cailles de Sailles, 2012, s. 56-67]. 17 grudnia 2010 roku Mohamed Bouazizi, dokonał samospalenia w akcie protestu i rozpacz, kiedy policja zarekwirowała jego stragan z owocami, który stanowił jego jedyne źródło utrzymania.

To dramatyczne wydarzenie było początkiem demonstracji i zamieszek na skutek, których po miesiącu obalono prezydenta, rozwiązano rządzącą partię oraz służby bezpieczeństwa. Opozycja rozpoczęła również pracę nad nową konstytucją oraz wyborami. Zostały one wygrane przez Partię Odrodzenia An-Nahda, która reprezentuje umiarkowaną opcję religijną. Tunezja, kraj bez tradycji demokratycznych, rozpoczął transformację do nowego systemu. Budowanie nowych instytucji i kształtowanie kultury demokratycznej, jednocześnie zmagając się z problemami gospodarczymi i walką z terroryzmem okazało się nie lada wyzwaniem [Górnika-Sosnowska, 2016, s. 15-16].

Ogromna zmiana systemowa wpłynęła nie tylko na sposób funkcjonowania kraju, jego gospodarkę i życie publiczne. Ten „duch wolności”, jak go określają Tunezyjczycy przeniknął również kulturę i miał znaczący wpływ na środowisko artystyczne. Za czasów autorytarnych rządów Bena Alego, rynek sztuki, instytucje kulturalne, tak samo jak i kluczowe przedsiębiorstwa kraju były całkowicie zmonopolizowane przez zwolenników reżimu i członków rodziny prezydenta. W galeriach można było oglądać i nabywać prace niewielkiej grupy artystów, zaprzyjaźnionych lub spokrewnionych z rządzącą elitą.

Badania wykonano w lipcu 2019 roku w Tunezji¹, w celu sprawdzenia w jaki sposób transformacja wpłynęła na rozwój sztuki tego kraju. Badania dotyczyły współczesnej sztuki tunezyjskiej w kontekście porewolucyjnym i polegały między innymi na rozmowach z właścicielami galerii i osobami zaangażowanymi w promocję sztuki oraz na dokumentacji fotograficznej Street Artu, będącego plastycznym śladem zmian i nastrojów społecznych. Podczas badań udało mi się ustalić, że ciężkie czasy Jaśminowej rewolucji przyczyniły się do zamknięcia ogromnej liczby wcześniej istniejących galerii w centrum Tunisu. Niestabilna sytuacja kraju sprawiła, że centra miast, gdzie gromadzi się całe życie publiczne stały się miejscem dużo mniej bezpiecznym i niereprezentatywnym. Problemy gospodarcze kraju i uboczne efekty rewolucji sprawiły, że są to miejsca niezwykle zaśmiecone i często

---

¹ Badania finansowane w ramach III edycji konkursu Studenckich Grantów Badawczych Uniwersytetu Łódzkiego.

zaniedbane, które skupiają wszelkiej maści handlarzy i drobnych przedsiębiorców. Prestiżowym miejscem stały się położone wzdłuż wybrzeża przedmieścia, gdzie znajdują się czyste i spokojne osiedla zamieszkałe przez bogatsze grupy społeczne. Tam, też zaczęły otwierać się pierwsze po rewolucji prywatne galerie sztuki, których właściciele nastawieni głównie na zysk, chcieli być jak najbliżej potencjalnego odbiorcy. Spowodowało to wręcz całkowite usunięcie kultury i sztuki z życia publicznego, które w obliczu rosnącego bezrobocia i pogarszającej się sytuacji ekonomicznej kraju nie znajdowały się w zasięgu przeciętnego obywatela. W końcu po mniej więcej trzech latach świętowania rewolucji, jak mówi Soumaya Jebmani pracująca w powstałej w 2018 roku galerii Central w Tunisie, młodzi artyści postanowili wykorzystać wywalczoną wolność, fakt, że mogą się wystawiać bez pozwoleń rządu i zaczęli podejmować oddolne inicjatywy przywracania sztuki do przestrzeni publicznej. Wyszli im naprzeciw prywatni przedsiębiorcy, którzy zaczęli oferować wsparcie finansowe oraz przestrzeń do organizacji wystaw. W ten sposób od kilku lat sztuka współczesna dynamicznie, stara się podbić na nowo centra miast i zainteresować wszystkie grupy społeczne. Co ciekawe, wszystkie znane mi inicjatywy tego typu mają na uwadze również wsparcie finansowe artystów co łączy się z misją dostępności sztuki. Prezentowane prace, są zróżnicowane cenowo, a galerie posiadają również w sprzedaży małe reprodukcje oraz grafiki dostępne za niewielkie kwoty, żeby tak jak mówi Jebmani „każdy mógł zabrać sztukę ze sobą do domu”². Porównując obecną sytuację tego typu instytucji do lat poprzednich można zauważyć znaczny rozwój i coraz lepsze ustrukturalizowanie i uporządkowanie ich funkcjonowania. Galerie otwierają się na współpracę międzynarodową zarówno z krajami europejskimi jak i państwami regionu, czasem o często niestabilnej sytuacji politycznej jak np. Libia (i Palestyna ?). Główną misją tych instytucji jest dostępność. Lokowane są w centrach miast, często z boku głównych szlaków turystycznych, za to w sąsiedztwie życia codziennego Tunezyjczyków. Intensywnie zajmują się również promocją Street Artu oraz zachęcają artystów do przeprowadzania artystycznych interwencji w przestrzeniach miejskich zapewniając im potrzebne środki oraz niezbędne pozwolenia.

2. ELBIROU czyli sztuka współczesna w raju all inclusive

Jedną z takich galerii jest Elbirou w Susie. Atrakcyjnie położona na wschodnim wybrzeżu między Tunisem a Sfaxem Susa jest portowym miastem, które zasłynęło jako popularna destynacja turystyczna. Pełne jest hoteli, nocnych klubów i europejskich wczasowiczów. Susa nie ma własnej tradycji sztuki i zarówno przed jak i po rewolucji nie było tam za wiele galerii, a raczej mówi się o pojedynczych przypadkach w kolejnych okresach życia miasta. Przykładowo, w latach 80 XX w. istniała tam podobno ciesząca się ogromnym powodzeniem galeria Municipal, następnie w latach 97/98 popularna była inna galeria prowadzona przez susyjskiego lekarza, pasjonata sztuki która działała była przez 10 lat, ale brakuje na jej temat jakichkolwiek informacji.

Po rewolucji pierwszą i do tej pory jedyną galerię sztuki w Susie, otworzył w 2015 roku miejscowy przedsiębiorca Karim Sghaier, który pochodzi z rodziny francusko-tunezyjskiej i jest susyjskim z urodzenia. Ojciec Karima był znanym przedsiębiorcą który, jeszcze za czasów prezydenta Bourguiby zajmował się importem tkanin, które sprowadzał

---

² Wywiad z Soumayą Jebmani, przeprowadzony w galerii Central, w Tunisie, 29 czerwca 2019 roku.

między innymi z Łodzi. Przyjaźnił się z wieloma tunezyjskimi artystami i chętnie wspierał ich działania. W rodzinnym domu Karima sztuka była obecna nie tylko w rozmowie, na jednej z ścian mieszkania do tej pory znajduje się mozaika wykonana przez jednego z najpopularniejszych artystów tunezyjskich lat 50 i 60 Hatima Elmekkiego³, który poza rewolucyjnym dla świata arabskiego malarstwem zasłynął również jako projektant plakatów, znaczków pocztowych a także monet waluty tunezyjskiej [Goujon, 1987, s. 8], które były używane do 1990 roku. W miejscu po biurze swojego ojca w niespokojnych czasach po rewolucji Sghaier prowadził firmę ochroniarską, co ze względu na sytuację w kraju było dość rentowną działalnością. Jako, że odziedziczył po rodzicach pasję do sztuki utrzymywał kontakty ze środowiskiem artystycznym i sam amatorsko zajmował się fotografią. Pod koniec 2014 roku za namową swojego przyjaciela fotografa postanowił zorganizować wystawę swoich prac. Wybrał 17 zdjęć, które zaprezentował w przestrzeni jednego z salonów meblowych w Susie, gdyż w tym czasie w mieście nie było żadnej galerii. Po sukcesie wystawy, postanowił przenieść ją do showroomu swojej firmy, którą zamknął kilka miesięcy później by w jej miejscu otworzyć galerię sztuki o nazwie Elbirou, co w dialekcie tunezyjskim oznacza biuro. Jest to ta sama nieruchomość w której mieściło się przedsiębiorstwo jego ojca, a na pierwszym piętrze tego budynku znajduje się mieszkanie matki Karima ze wspomnianą wcześniej mozaiką Hatema Elmekkiego. Przez kilka miesięcy przed inaguracyjną wystawą Sghaier prowadził rozmowy z lokalnymi i krajowymi artystami. Jasny był dla niego fakt, że sztuka potrzebuje swojego miejsca, zauważył potencjał artystów, którzy do tej pory nie mieli miejsca by pokazywać swoje prace w kraju. Własnej galerii nie miała nawet szkoła artystyczna w Susie – ISBAS (Institute Supérieur des Beaux Arts de Sousse).

Wernisaż pierwszej wystawy pod tytułem „Second Vie” odbył się 5 grudnia 2015 roku. Tytuł odnosił się zarówno do drugiego życia przestrzeni jak i drugiego życia materii. W odpowiedzi na ogromny problem zaśmiecenia Tunezji, przedstawione zostały prace nawiązujące do recyklingu. Sghaier chcąc nadać znaczenie nowemu miejscu zaprosił do udziału najbardziej znanych artystów w kraju. Swoje prace zaprezentowali między innymi Adel Akremi, Yasmina Felhi Debache i Majed Zalila, który jest również ilustratorem i twórcą karykatur politycznych w odważny i humorystyczny sposób dokumentujący rzeczywistość społeczną kraju. W pierwszym roku działania galerii, zorganizowanych zostało aż 12 wystaw. Między innymi zaprezentowane zostały prace fotografa Safouene Jalloula, którego wcześniejszy wernisaż w Tunisie zbiegł się czasowo z tragicznymi wydarzeniami związanymi z zamachem terrorystycznym w Muzuem Bardo w marcu 2015 roku. Artysta przeniósł gotową wystawę pod tytułem: Ecliptique do Elbirou, gdzie gościła od 9 do 22 stycznia 2016 roku. Właściciele galerii szacują, że do tej pory zorganizowali ponad 50 wystaw.⁴

Elbirou doskonale wpisuje się w model galerii z misją upowszechniania sztuki jaki opisałam wcześniej. Budynek, w której mieści się główna siedziba galerii, znajduje się

---

³ Hatim Elmekki (1918-2003) – tunezyjski artysta malarz pochodzenia indonezyjskiego. Do Tunezji przybył w 1924 roku. W 1938 roku otrzymał stypendium na podróż do Paryża, gdzie pracował przy ilustracjach, filmie i reklamie. W 1939 wrócił do Tunezji. Malował sceny z życia codziennego inspirowane często estetyką sztuki azjatyckiej oraz nawiązując do europejskiej awangardy. Uważany za jednego z pionierów nowoczesnego malarstwa w świecie arabskim.

⁴ Wszystkie informacje na temat działalności galerii Elbirou w Susie pochodzą z rozmowy z Karimem Sghaierem, właścicielem galerii, przeprowadzonej 9 lipca 2019 roku w siedzibie galerii.

w centrum Susy na tyłach dworca kolejowego w niedalekiej odległości od medyny stanowiącej centrum życia, każdego arabskiego miasta. Odmalowana na białą elewacja budynku wraz z dużymi witrynami z graficznym czarnym logiem galerii, znacząco wyróżnia się w krajobrazie wąskiej, niespecjalnie ciekawej uliczki (rue du 22 janvier). Bezpośrednio naprzeciw witryn Elbirou znajduje się pusta parcela, po wyburzonym budynku. Nieciekawe ściany, które niegdyś łączyły się ze stojącą tam, kamienicą, a obecnie okalają pusty plac pełniący funkcje parkingu zostały zamalowane muralami, zaproszonych przez galerię artystów. Na ścianach znajduje się między innymi wyglądająca „przez okno” głowa autorstwa Wissema El-Abeeda, kaligrafia Yassine Bouazidiego⁵ oraz praca Monthera Jawbreha inspirowana folklorem palestyńskim. Galeria posiada jedną salę wystawową, którą zaglądając przez witryny możemy zobaczyć nie przekraczając progu galerii i przestrzeń ekspozycyjną w piwnicy, gdzie wystawiane są prace multimedialne, które wymagają zaciemnienia lub prace, które mogłyby zgorszyć muzułmańskiego odbiorcę lub nie są przeznaczone dla oczu dziecka. Właściciele starają się aby nie onieśmielać ani nie szokować potencjalnego odbiorcy, dlatego podział przestrzeni jest bardzo istotny. Ekspozycje projektowane są tak by prace widziane z ulicy zachęcały i intrygowały przechodnia nie budząc jednak niepotrzebnych kontrowersji.

3. Pierwsze utopie wizualne

Działalność Elbirou nie ogranicza się jedynie do organizowania wystaw w przestrzeni galeryjnej. Miejsce jest otwarte jest codziennie, nawet podczas montażu i demontażu wystaw, odwiedzający mają zatem okazję obserwować całe życie galerii i porozmawiać z obecnymi prawie zawsze właścicielami. Oprócz wernisaży organizowane są również koncerty, spotkania autorskie i różnego rodzaju wydarzenia artystyczne. Od dwóch lat Elbirou wychodzi ze swoimi działaniami bardzo intensywnie przestrzeń miejską, organizując wystawy i interwencje artystyczne poza własną siedzibą. Takim wydarzeniem są między innymi zorganizowane już dwukrotnie Utopie Wizualne tzw. UV. Jest to złożone wydarzenie artystyczne odbywające się w czerwcu i lipcu. W ramach UV organizowane są również rezydencje artystyczne, gdzie twórcy z całego świata są zapraszani do wspólnego działania. Pierwsza edycja utopii wizualnych odbyła się latem 2018 roku. Obszar działań artystycznych objął między innymi stare przyportowe dzielnice nazywane Gabadji Grande i Gabdji Piccolo, gdyż kiedyś były one zamieszkane przez włoskie mniejszości narodowe, po których pozostały niskie kamienice, które obecnie tylko w małej części są zamieszkane. Jedną z ciekawszych prac powstałych na tym terenie jest jeden z projektów Edgara Endressa w ramach kolektywnej interwencji jego autorstwa pod tytułem *Passport/Permit to the Horizon*⁶. Po przyjeździe do Susy chilijski artysta chcąc poznać miejsce i kontekst, w którym miał osadzić swoją pracę postanowił zacząć od rozmów z ludźmi, pomogli mu w tym inni artyści, oraz wolontariusze, którzy zaczepiali przechodzących Tunezyjczyków i turystów zaczynając rozmowę od dialektycznego wyrażenia, które w wolnym tłumaczeniu oznacza „mów do mnie” albo „porozmawiaj ze mną”. W rozmowach często pojawiały się obawy dotyczące

---

⁵ Prace artysty można znaleźć w Internecie pod pseudonimem: st4_theproject

⁶ Wszystkie nazwiska artystów oraz tytuły prac w języku angielskim lub francuskim występujące w podrozdziałach zatytułowanych: *Pierwsze utopie wizualne* i *Drugie utopie wizualne* pochodzą z materiałów archiwalnych galerii Elbirou.

przyszłości, pesymistyczne wizje dalszych losów kraju, oraz problemy związane z imigracją. Zestawiając wypowiedzi Tunezyjczyków z tym co mówili turyści, największą różnicą okazała się swoboda przemieszczania się związana z pochodzeniem (obowiązkiem wizowym). W ten sposób powstała koncepcja *Paszportu – zezwolenia na horyzont*. Podsumowując cały cykl swoich działań, artysta stworzył instalację składającą się z 700 wyciętych laserowo z papieru ptaków oraz starych zdjęć susyjczyków, które zostały przyklejone pod arkadami budynku dawnego przedsiębiorstwa młynarskiego La Rose Blanche. Drobne czerwone ptaki otaczały cztery fotomontaże złożone z rodzinnych fotografii. Praca ma być symbolem imigracji i imigrantów, a także próbą ożywienia przeszłości, zapewne związanej z rządami Habiba Bourguiby, które kojarzone są jako okres dobrobytu i wolności. Inną pracą dotyczącą również problemu imigracji powstałą podczas pierwszych UV jest mural tunezyjskiej artystki Hely Lamine. Na jednej z narożnych ścian starej kamienicy, która stoi przy ulicy, na której kiedyś, ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo portu handlowano towarami eksportowymi. Praca nosi tytuł *Embarcation de la Meduse*. Lamine łączy w niej inspiracje dwoma dziełami sztuki: *Tratwą Meduzy* Gericault i *Głową Meduzy* – mozaiką z muzeum archeologicznego w Susie. Stłoczone na pokładzie łodzi hybrydy ludzko-zwierzęce wydają się być uwięzione i chore. Stanowią część łodzi, która niczym ośmiornica otacza ich swoimi mackami. Autorka w ten sposób stara się ująć aktualny i delikatny problem migracji, zawierając w swojej pracy nie tylko element unieruchomienia czy uwięzienia we własnym kraju ale też niebezpieczeństwa związane z nielegalną imigracją.

Wśród zaproszonych artystów znalazł się również Palestyńczyk Monther Jawabreh, którego interwencja zawładnęła całą jedną ulicę dzielnicy Gabadji Piccolo. W jego działanie zaangażowali się również studenci Instytutu Sztuk Pięknych w Susie oraz mieszkające w okolicy dzieci. Swoją otwartością i pozytywnym nastawieniem artysta zjednał sobie mieszkańców kamienic, którzy pozwolili na udekorowanie elewacji swoich domów motywami palestyńskiego folkloru, a sama interwencja artystyczna przerodziła się w projekt społeczny, starając się zapobiec wykluczeniu tej biednej dzielnicy Susy, czyniąc ją miejscem unikalnym i wartym odwiedzenia.

4. Drugie utopie wizualne

Większość prac zrealizowanych w przestrzeni miejskiej podczas pierwszych UV spotkała się z aprobatą społeczną i przetrwała do tej pory. Zachęcenі tym sukcesem organizatorzy postanowili rozszerzyć obszar działania i podjąć bardziej odważne kroki podczas drugiej edycji wydarzenia pod hasłem *Escale* czyli przystań, która odbyła się latem 2019 roku i której mogłam częściowo się przyglądać. Poza siedzibą galerii UV. 2 obejmowało również wystawy w Muzeum Archeologicznym oraz w Dar Jneyna czyli galerii typu Pop up zorganizowanej w tradycyjnym arabskim domu znajdującym się w samym centrum mediny tuż obok Centralnego Meczetu. W ramach miejskich interwencji murale pojawiły się między innymi na opuszczonym budynku starego liceum Bab Jedid, oraz na budynku dawnej, informacji turystycznej położonej przy głównym skrzyżowaniu w Susie obok wejścia do mediny i Ribatu. Oprócz artystów tunezyjskich takich jak Omar Bey, Wissem El-Abeed, Najah Zarbout, Hela Lamine pojawili się również artyści francuscy oraz polski kolektyw NOKS czyli Wera Morawiec i Robert Sochacki. W tej edycji nie obyło się jednak bez kontrowersji. Spowodowała je praca tunezyjskiego kolektywu LAB619, którzy na

budynku zamkniętej już od kilku lat informacji turystycznej namalowali komiks o podróży w kosmos używając kontrastowego połączenia kolorystycznego. To właśnie ten intensywny żółty kolor na budynku w samym centrum miasta wywołał niezadowolenie wielu mieszkańców⁷, natomiast nie zostały w tej sprawie podjęte żadne decyzje o ewentualnym zamalowaniu pracy kolektywu. Odważne prace powstały również na elewacji opuszczonego budynku liceum. Hela Lamine nawiązując do swojej pracy z poprzedniego roku zaprezentowała mural *Dans les Vagues* (W falach), który przedstawia ludzi zmagających się z morskim żywiołem. Motyw fal wykorzystała również Najah Zarbout malując na sąsiedniej ścianę pracę zatytułowaną *Under The Waves*. Wykorzystując powszechnie znany symbol Wi-Fi bezpośrednio nawiązała do cyfryzacji i zjawiska społeczeństwa informacyjnego. „Na falach Internetu” artystka umieściła sylwetki ludzkie, które wydają się odczłowieczone a wręcz zmechanizowane, przypominając rysunek techniczny jakiegoś urządzenia. Na kolejnej ze ścian dawnego liceum znalazł się Podróżnik (*Le Voyageur*) autorstwa Wissema El-Abeeda. Tytułowy podróżnik pozostający obojętny na wysypujące się z walizki ubrania wydaje się być zagubiony w centrum Susy. Być może jest to reprezentacja turysty, który odwiedzając obcy kraj nie interesuje się jego historią ani kulturą pozostając w zaciszu wygodnego hotelu. Na problem tego typu turystów narzekają zarówno artyści, właściciele galerii jak i mieszkańcy Susy, którzy poza wąską grupą właścicieli hoteli i klubów nocnych nie czerpią żadnych korzyści z popularności miasta. Jedną z najciekawszych i najbardziej intrygujących prac jest interwencja Omara Beya, który w różnych miejscach umieścił swoje przedstawienia Instynktu i Rozumu. Są to dwie czarne głowy z których jedna ma jedno oko pośrodku czoła i ogromny kolczyk w nosie, druga natomiast zamiast twarzy ma rysunek labiryntu. Na jednej z prac na głowach zostały umieszczone korona i ośle uszy, natomiast na drugiej zatytułowanej *Human Condition* płyną statkiem pozostawiając za sobą odczyt z elektrokardiogramu.

***

Właściciele i założyciele galerii Elbirou wraz ze swoją żoną nie posiadają żadnego wykształcenia artystycznego, ani w zakresie teorii czy historii sztuki, jednak w odpowiedzi na potrzebę społeczną i sugestie artystów podjęli się misji upowszechniania sztuki. Katalogi wystaw nie zawierają obszernych tekstów teoretycznych, lecz krótkie biogramy artystów i praktyczne informacje o okolicznościach w jakich powstało dzieło sztuki. Mimo intuicyjnego sposobu działania i braku kuratora, do którego tak bardzo jesteśmy przyzwyczajeni w naszej rzeczywistości, cieszą się popularnością i uznaniem, która stopniowo zaczyna wychodzić poza krajowe ramy. To co, zasługuje na szczególną uwagę, to umieszczanie sztuki w jej kontekście, przez co bezpośrednio może nawiązywać do przestrzeni, w której powstała i w której jest prezentowana. Dzieła wychodzą naprzeciw odbiorcy by wejść z nim w aktywny dialog, i nie dotyczy to jedynie Street Artu, ale poprzez organizowanie tymczasowych przestrzeni wystawienniczych na drodze nie spodziewających się tego przechodniów dzieła malarskie czy instalacje video stają się elementem codziennego życia, czyniąc sztukę współczesną dostępną i oswojoną. Zjawisko może mieć bezpośredni

---

⁷ Informacja uzyskana podczas rozmowy z Karimem Sghaierem, przeprowadzonej 9 lipca 2019 roku, na ulicach miasta Sousse, kiedy oprowadzał mnie po miejskich interwencjach galerii.

związek z przemianami rewolucyjnymi, kiedy bunt i idee wolnościowe były również wyrażane w formie swobody artystycznej, a obecnie sztuka jest pośrednio wykorzystywana do kształtowania się nowego demokratycznego społeczeństwa, które na tej długiej i ciężkiej drodze musi liczyć się z wieloma problemami i frustracjami. Sztuka w Tunezji podjęła się również zadania osławiania miejsc (dawnych szkół czy fabryk), które w wyniku rewolucji zostały opuszczone i przypominają o podupadającej gospodarce kraju. W wyniku takich interwencji jakie robi na przykład Elbirou miejsca te zyskują nową wartość i tożsamość, przez co być może przyczyniają się do częściowego zniwelowania powszechnego poczucia zniechęcenia i pesymistycznego nastawienia do przyszłości kraju. Wydarzenia kulturalne (między innymi festiwale muzyczne, filmowe) i artystyczne organizowane zarówno przez sektor państwowy jak i prywatny odbywają się coraz częściej angażując do działania młodych ludzi, co ma być zachętą do podjęcia inicjatywy i co najważniejsze, pozostania w kraju.

Bibliografia:

1. Cailles de Sailles B., *Kraje Maghrebu. Historia, Polityka i Społeczeństwo*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa, 2012.
2. Goujon J., wstęp do albumu: *Hatim Elmekki ou la tentation du péché*, wyd: Ceres Productions, 1987.
3. Górak-Sosnowska K., *Wielość Arabskich Wiosen. Próba Typologii.*, [w:] *Arabska Wiosna. Kulturowy obraz przemian w świecie arabskim po 2010 roku*, praca zbiorowa pod redakcją: Katarzyny Górak-Sosnowskiej, wyd: Smak Słowa, Sopot, 2016.
4. Gralińska-Toborek A., *Graffiti i street art. Słowo, obraz, działanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 2019.

4. ROZUMIENIE ODPOCZYNKU W WYBRANYCH TEKSTACH JANA PAWŁA II

Justyna Kaplańska

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Wydział Teologiczny

ul. Jordana 18, 40-043 Katowice

Email: j.kaplanska@gmail.com

1. Wstęp

Zagadnienie odpoczynku nie stało się tematem przewodnim żadnego papieskiego dokumentu. Mogłoby się zatem wydawać, że Jan Paweł II nie uważał tej kwestii za istotną czy wartą szerszej refleksji. Papież nie marginalizuje jednak tematu odpoczynku, lecz porusza go przy okazji omawiania innych zagadnień. Można zatem uznać ten wątek za ważny dla niego, choć pojawiający się jako pewien aspekt innych. Refleksja dotycząca wypoczynku towarzyszy w papieskich tekstach rozważaniom dotyczącym pracy, świętowania niedzieli, udziału w stwórczym działaniu Boga oraz obcowania z przyrodą. Na tej podstawie artykuł został podzielony na cztery części-wątki: odpoczynek jako naśladowanie Boga-Stwórcy, odpoczynek jako czas dla Boga i ludzi, przyroda niosąca odpoczynek i odpoczynek jako prawo człowieka pracy. Warto od razu zaznaczyć, że granice wątków zostały ustalone celem uporządkowania treści wyводу, w istocie natomiast są one płynne. Same wątki w papieskich refleksjach zazębiają się i przeplatają, tworząc razem integralną całość refleksji

2. Materiał źródłowy

Jako źródło rozważań posłużą szeroko rozumiane, wybrane teksty papieskie, wśród których czołowe miejsce zajmuje list apostolski *Dies Domini* o świętowaniu niedzieli jako Dnia Pańskiego, jako poświęcający zagadnieniu odpoczynku najwięcej miejsca. Pozostałe źródła to encyklika *Laborem exercens* o pracy ludzkiej, list apostolski do młodych całego świata *Parati semper*, przemówienie do biskupów australijskich *Z nadzieją w sercu głosicie Ewangelię Chrystusa*, list Ojca Świętego do uczestników zgromadzenia generalnego. Światowego Ruchu Chrześcijańskich Ludzi Pracy *Kultura ludzi pracy musi pozostać kulturą solidarną* oraz trzy homilie z pielgrzymek papieskich do Ojczyzny.

3. Papieska refleksja na temat odpoczynku

3.1. Odpoczynek jako naśladowanie Boga Stwórcy

Refleksja na temat odpoczynku u Jana Pawła II nawiązuje często do opisu dzieła stworzenia z Księgi Rodzaju (Rdz 1,1-2,4). Nie jest on zatem rozumiany – jak powiedzielibyśmy dziś – jako „relaks” czy „nicnierobienie”, lecz jako pewien stan po wykonaniu określonej pracy. To właśnie ludzka praca jest odnoszona do stwórczego dzieła jako pierwsza. To działanie Boga staje się pierwowzorem i początkiem działania ludzkiego, nie tylko przez analogię, ale na mocy polecenia Stwórcy, by czynić sobie ziemię poddaną

(Rdz 1,28). „U początku ludzkiej pracy stoi tajemnica stworzenia” – stwierdza papież w encyklice *Laborem exercens* (*Laborem exercens*, 1981, pkt 12¹), dodając nieco dalej:

„Bardzo głęboko wpisana jest w Słowo Bożego Objawienia ta podstawowa prawda, że człowiek, stworzony na obraz Boga, przez swoją pracę uczestniczy w dziele swego Stwórcy — i na miarę swoich ludzkich możliwości poniekąd dalej je rozwija i dopełnia, postępując wciąż naprzód w odsłanianiu ukrytych w całym stworzeniu zasobów i wartości. Prawdę tę znajdujemy już na samym początku Pisma Świętego, w Księdze Rodzaju, gdzie samo dzieło stworzenia przedstawione jest na podobieństwo „pracy”, którą Bóg wypełnia w ciągu „sześciu dni” (por. Rdz 2, 2; Wj 20, 8. 11; Pwt 5, 12 nn.), ażeby dnia siódmego „odpocząć” (por. Rdz 2, 3)” (*Laborem exercens*, pkt 25).

Niejako kontynuacją tej myśli zdają się być słowa wypowiedziane w czasie homilii na lotnisku w Muchowcu:

„Odnosimy pracę ludzką naprzód do Boga Stwórcy. Przede wszystkim bowiem samo dzieło stworzenia (czyli wyprowadzenia bytu wszechświata z nicości) przedstawione jest w Księdze Rodzaju jako „praca” Boga rozłożona na sześć „dni stworzenia”. Po tych dniach Bóg odpoczął dnia siódmego (por. Rdz 2, 2), przez co Pismo Święte nakłada również na człowieka powinność odpoczynku; oddawania Bogu dnia świętego” (Katowice, 1983, pkt 5).

A zatem człowiek ma w życiu naśladować swojego Stwórcę – zarówno pracując, jak odpoczywając. Jak pisze Jan Paweł II w *Dies Domini*, „Skoro «praca» Boga, opisana na pierwszych stronicach Księgi Rodzaju, jest przykładem dla człowieka, to jest nim również Boży «odpoczynek». «Odpoczął dnia siódmego po całym swym trudzie, jaki podjął» (Rdz 2, 2)” (*Dies Domini*, 1998, pkt 11). To wzorowanie zostanie w prawie żydowskim usankcjonowane poprzez nakaz świętowania szabat, który to obowiązek zostaje uzasadniony słowami: „W sześciu dniach bowiem uczynił Pan niebo, ziemię, morze oraz wszystko, co jest w nich, w siódmym zaś dniu odpoczął. Dlatego pobłogosławił Pan dzień szabat i uznał go za święty” (Wj 20,11).

Odpoczynek Boga nie jest jednak bezczynnością. Fundamentalne dla świata stwórcze działanie jest przecież stale kontynuowane. „Odpoczynek Boga w siódmym dniu nie wskazuje zatem na Boga, który przestał «pracować», ale podkreśla doskonałość wykonanej pracy i ma raczej oznaczać, że zatrzymał się On przed dziełem swoich rąk, kierując ku niemu *spojrzenie pełne radości i zadowolenia*, gdyż było «bardzo dobre» (Rdz 1, 31)” (*Dies Domini*, pkt 11). Można zatem powiedzieć, że Bóg odpoczywając kontempluje dokonane właśnie dzieło, zachwycając się jego pięknem i dobrem. Owo Boże spojrzenie dotyczy w szczególności sposób człowieka, będącego zwieńczeniem dzieła stworzenia. Jest ono jakby zaczątkiem oblubieńczej relacji, która dopełniać się będzie na przestrzeni dziejów między Stwórcą, a tym, który został uczyniony na Jego obraz i podobieństwo (Rdz 1,27; 5,1), i której zwieńczenie dokona się we Wcieleniu Słowa Bożego, darze Ducha Świętego i ustanowieniu Kościoła (*Dies Domini*, pkt 11). Podobnie ludzki odpoczynek jest czymś więcej, niż tylko brakiem działania.

---

¹ Ze względu na to, iż wszystkie cytaty, poza biblijnymi, pochodzą z tekstów Jana Pawła II, przyjęto następujący sposób cytowania: dla dokumentów papieskich jest to tytuł i rok ogłoszenia, dla homilii – miejsce i rok wygłoszenia. W związku ze specyfiką podziału dokumentów kościelnych zamiast stron zastosowano powszechnie przyjmowane wskazywanie punktu dokumentu, w którym znajduje się cytat. Fragmenty Pisma Świętego cytowane są za Biblią Tysiąclecia, wydanie IV, Poznań 2003.

3.2. Odpoczynek jako czas dla Boga i ludzi

Odpoczynek jest wedle Jana Pawła II czasem wyjątkowym, który posiada różnorodne aspekty i powinien być wykorzystany w odpowiedni sposób. Wyjaśniając jego sens, papież odwołuje się w jednej ze swoich homilii do słów Norwida, tłumaczącego „od-poczynek” jako „poczynanie na nowo”. Drogę do tego widzi papież w lekturze i celebrowaniu z wiarą i miłością Słowa Bożego, Eucharystii i innych sakramentach, zrozumieniu i realizacji wspólnoty (komunii międzyludzkiej mającej źródło w komunii z Chrystusem) oraz w zrozumieniu i realizacji diakonii – ewangelicznej służby (Nowy Targ, 1979, pkt 5). Jak można zauważyć, odpoczynek ma zatem stanowić czas nie tylko dla siebie, ale i dla Boga i ludzi.

Czas poświęcony Bogu to dla papieża przede wszystkim niedziela. To jej znaczeniom i świętowaniu poświęcił on osobny dokument – list apostolski *Dies Domini*. Nazwy kolejnych rozdziałów dokumentu pozwalają jednak zobaczyć, jak tego dnia – także w kontekście odpoczynku – sprawy boskie i ludzkie wzajemnie się przeplatają. Podział tekstu wygląda następująco: *Dies Domini*, *Dies Christi*, *Dies Ecclesiae*, *Dies Hominis*, *Dies Dierum*.

Mówiąc o odpoczynku niedzielnym, po raz kolejny trzeba nawiązać do dzieła stwórczego, które zwieńczone zostało odpoczynkiem Boga dnia siódmego. Jak mówi Pismo Święte, „Bóg pobłogosławił ów siódmy dzień i uczynił go świętym” (Rdz 2, 3). Niejako konsekwencją tego jest sformułowanie nakazu odpoczynku, świętowania dnia szabat. Co istotne, nakaz ten nie istnieje jako jeden z wielu zwyczajnych przepisów prawa, ale został wpisany w Dekalog, podstawę moralnego życia Żydów. A zatem świętowanie szabat, podobnie jak świętowanie niedzieli przez chrześcijan, „ma być wyrazem więzi człowieka z Bogiem” (*Dies Domini*, pkt 13).

Choć zatem szabat odpowiada naturalnej ludzkiej potrzebie odpoczynku, jego sens jest o wiele głębszy i wymaga spojrzenia wiary, by uniknąć zafałszowania bądź spłycenia. Dzień odpoczynku jest wyjątkowy ze względu na Boga, który go pobłogosławił, uświęcił i oddzielił od pozostałych dni (*Dies Domini*, pkt 13-14).

„Aby w pełni zrozumieć sens tego «uświęcenia» szabat, jaki przedstawia pierwszy biblijny opis stworzenia, trzeba przyrzeć się całości tego tekstu, z którego wynika wyraźnie, że każda bez wyjątku rzeczywistość winna być podporządkowana Bogu. Do Niego należą czas i przestrzeń. On nie jest Bogiem jednego tylko dnia, ale wszystkich dni człowieka (*Dies Domini*, pkt 14)”. Dialog Boga z człowiekiem, choć nieustanny, jest różnorodny, przebiega w różnych czasach i przestrzeniach: ma dni powszechnie, związane z pracą, i dni święte, czyli czas odpoczynku i zatrzymani.

Człowiek potrzebuje szczególnego czasu, by zwrócić się ku Bogu, by wszystko to, co jest treścią codzienności, Jemu powierzyć. Potrzebuje dnia wolnego od natłoku obowiązków i szaleńczego pędu. „Właśnie dlatego jest to także *dzień odpoczynku*: przerwanie codziennego rytmu zajęć, nieraz bardzo uciążliwego, jest znakiem «nowości» i «oderwania», a tym samym wyraża uznanie zależności człowieka i kosmosu od Boga. *Wszystko należy do Boga!* Dzień Pański wciąż na nowo potwierdza tę prawdę. (...) Dzień ten przypomina bowiem, że *wszechświat i historia należą do Boga*, a człowiek nie może wypełniać swojej misji współpracownika Stwórcy w świecie, jeżeli wciąż na nowo nie uświadamia sobie tej prawdy” (*Dies Domini*, pkt 15).

Sabat, z którego czerpie niedziela, to także dzień pamięci. Jest to pamięć o wielkich dziełach Boga, przede wszystkim o stworzeniu i wyzwoleniu. „Pamięć powinna ożywiać całe życie religijne człowieka, aby potem wypełnić dzień, w którym człowiek jest wezwany do *odpoczynku*. Odpoczynek zyskuje zatem charakter sakralny: człowiek wierzący ma odpoczywać nie tylko *jak* Bóg, ale także odpoczywać w Bogu, oddając Jemu całe stworzenie w postawie uwielbienia, dziękczynienia, synowskiego przywiązania i oblubieńczej przyjaźni” (*Dies Domini*, pkt 16). Nie chodzi więc tylko o przerwanie pracy, ale o postawę wdzięczności i uwielbienia Boga.

Niedziela, jako dzień po szabacie, pogłębia i w pełni urzeczywistnia jego duchowy sens. Jej najważniejszą treścią zaś jest odwołanie do zmartwychwstania, które tego dnia staje się na nowo obecne w życiu wspólnoty wierzących. Pojawia się tu niejako reinterpretacja motywu stworzenia i wyzwolenia: w Chrystusie człowiek staje się „nowym stworzeniem” oraz zostaje całkowicie wyzwolony, w dodatku z niewoli o wiele głębszej niż niewola egipska. Niedziela to świętowanie wydarzenia przełomowego w dziejach świata i fundamentu wiary wierzących. Jednocześnie przez nawiązanie do stworzenia, dzień ten nawiązuje do współdziału Chrystusa w tym dziele – „Wszystko przez Niego i dla Niego zostało stworzone” (Kol 1,16). „Już u świtu stworzenia ta „kosmiczna misja” Chrystusa była zatem zawarta w Bożym zamyśle. Ta wizja chrystocentryczna, ogarniająca całą przestrzeń czasu, towarzyszyła Bogu, gdy spojrzawszy z uznaniem na własne dzieło, odpoczął po całym swym trudzie i „pobłogosławił ów siódmy dzień i uczynił go świętym” (Rdz 2, 3)” (*Dies Domini*, pkt 8).

Stąd odpoczynek, szczególnie odpoczynek niedzielny powinien mieć w życiu wierzących odniesienie do Chrystusa. Niedziela nie może być tylko zakończeniem tygodnia, odpoczynkiem i rozrywką, aby nie doszło do sytuacji, gdy „horyzont człowieka stał się tak ciasny, że nie pozwala mu dojrzeć «nieba». Nawet odświętnie ubrany, nie potrafi już «świętować»” (*Dies Domini*, pkt 4).

Kluczowym punktem tego dnia powinno być uczestnictwo w Eucharystii. W przeciwnym razie człowiek osłabia swoją więź z Bogiem i przestaje być świadkiem Jego obecności w świecie. Jednocześnie, rezygnując z udziału w Mszy świętej, „zamiast szukać prawdziwego zadowolenia i odnowy sił ludzie oddają się bezsensownej pogoni za nowościami, pozbawiając się trwałej świeżości Chrystusowej «wody żywej»” (*Z nadzieją w sercu głosicie Ewangelię Chrystusa*, 2004, pkt 3).

Podobnie inne działania podejmowane tego dnia powinny odznaczać się pewnym chrześcijańskim stylem, wyrażając „pośród zwyczajnego życia pokój i radość Zmartwychwstałego” (*Dies Domini*, pkt 53). Istotne jest także powstrzymanie się tego dnia od niepotrzebnych i kłócących się ze świętowaniem zajęć. Wypoczynek niedzieli, choć dzielony z wypoczynkiem całego społeczeństwa, musi być naznaczony chrześcijańską nowością. „Jeśli niedziela jest dniem radości i wypoczynku, to wynika to właśnie z faktu, że jest «dniem Pańskim», dniem zmartwychwstałego Chrystusa” (*Dies Domini*, pkt 82).

Nie można jednak powiedzieć, że odpoczynek ma znaczenie wyłącznie chrześcijańskie. Cykl pracy i odpoczynku jest wpisany w ludzką naturę jako zgodny z wolą Boga: odpoczynek jest rzeczą «świętą», pozwala bowiem człowiekowi wyrwać się z rytmu ziemskich zajęć, czasem nazbyt go pochłaniających, i na nowo sobie uświadomić, że wszystko jest dziełem Bożym. Człowiek, obdarzony przez Boga ogromną władzą nad

stworzeniem, mógł-by zapomnieć, że to Bóg jest Stwórcą, od którego wszystko zależy” (*Dies Domini*, pkt 65). Jest to szczególnie ważna prawda w świecie, w którym człowiek stawia siebie na miejscu Boga, a postęp naukowo-technologiczny zaczyna nosi w sobie znamiona religii.

Odpoczynek jednocześnie pozwala człowiekowi na powrót do wieloaspektowej harmonii. Jak pisze Jan Paweł II:

„Odpoczynek niedzielny pozwala sprowadzić do właściwych proporcji codzienne troski i zajęcia: rzeczy materialne, o które tak bardzo zabiegamy, ustępują miejsca wartościom duchowym; osoby, wśród których żyjemy, odzyskują prawdziwe oblicze, gdy się z nimi spotykamy i nawiązujemy spokojną rozmowę. Możemy także odkryć na nowo i zachwycić się głęboko pięknem przyrody, zbyt często niszczonej przez ludzką żądzę panowania, która zwraca się przeciw samemu człowiekowi. Jako dzień, w którym człowiek zachowuje pokój z Bogiem, z samym sobą i z bliźnimi, niedziela staje się także momentem, kiedy, ogarniając odnowionym spojrzeniem cuda przyrody daje się on porwać tej wspaniałej i tajemniczej harmonii, która — mówiąc słowami św. Ambrożego — «na mocy nienaruszalnego prawa zgody i miłości» łączy różne elementy kosmosu «więzią jedności i pokoju»” (*Dies Domini*, pkt 65). Odpoczynek to zatem czas dostrzeżenia, że stworzony świat jest dobry i wart uwagi, to czas dziękczynienia i odprężenia wynikający z naturalnej ludzkiej potrzeby. To czas, gdy zadbać należy o duszę i ciało, pamiętając jednocześnie o wykorzystaniu wolnych chwil na różnorodne sposoby przeżywania wiary.

I na koniec, odpoczynek w rozumieniu Jana Pawła II wiąże się zarówno z początkiem, jak i z końcem. Raz jeszcze warto tu przywołać odniesienie do dzieła stworzenia. To właśnie wtedy, od momentu odpoczynku Boga, „rozpoczął się bieg czasu, któremu podział na tygodnie nadaje nie tylko rytm chronologiczny, ale także — by tak powiedzieć — wymowę teologiczną. Nieustanne powracanie szabatu chroni go bowiem przed pokusą zamknięcia się w sobie, aby mógł pozostać otwarty na wymiar wieczności, przyjmując obecność Boga i Jego *kairos*, czyli czas Jego łaski i Jego zbawczych interwencji” (*Dies Domini*, pkt 60). Dzień odpoczynku pozwala stale powracać do Stwórcy, dostrzec zależność od Niego i wezwanie do relacji i współpracy z Nim. „Świętując «odpoczynek» Boga», człowiek odnajduje w pełni samego siebie, co pozwala nam dostrzec, że dzień Pański jest do głębi przeniknięty Bożym błogosławieństwem (por. Rdz 2, 3) i dzięki temu obdarzony — podobnie jak ludzie i zwierzęta (por. Rdz 1, 22. 28) — swoistą «płodnością»; wyraża się ona nade wszystko w tym, że ożywia i w pewnym sensie «pomnaża» sam czas, podsycając w człowieku — przez pamięć o żywym Bogu — radość życia oraz pragnienie rozwijania i dawania życia” (*Dies Domini*, pkt 61).

Prawdziwie przeżyty odpoczynek nie wywoła zatem w człowieku uczucia znudzenia, pustki, jałowości czy bezsensu. Odniesiony do Ewangelii, wzbogaca duchowo, poszerza wolność, umożliwia kontemplację i buduje braterską wspólnotę. Nadaje to odpoczynkowi charakter proroczy, potwierdza bowiem „nie tylko absolutny prymat Boga, ale także prymat godności człowieka nad wymogami ekonomii, a ponadto zapowiada w pewien sposób nadejście «nowego nieba» i «nowej ziemi», gdzie człowiek zostanie ostatecznie i całkowicie wyzwolony z niewoli swoich potrzeb” (*Dies Domini*, pkt 68).

Wymiar eschatologiczny wyraża także odniesienie do *creatio continua*. Jeśli stwórcze dzieło trwa nieprzerwanie, także odpoczynek nie może być jedynie oderwaniem od pracy

przeżywanym co kilka dni. Nie może także polegać na samej tylko eksploatacji ludzkich sił w zewnętrznym działaniu — musi pozostawiać przestrzeń wewnętrzną, w której człowiek, stając się coraz bardziej tym, kim z woli Boga stawać się powinien, przygotowuje się do owego „*odpoczynku*”, *jaki Pan gotuje* swoim sługom i przyjaciółom (por. Mt 25, 21) (*Laborem exrcens*, pkt 25). Odpoczynek doczesny uczy nas zatem także odpoczynku, jaki czeka nas w wieczności.

3.3. Przyroda niosąca odpoczynek

Choć papież w swoich tekstach nie daje jednoznacznych wskazań co do miejsca odpoczynku, wyraźnie widoczna jest jego preferencja do spędzania czasu wolnego na łonie przyrody i wskazywania, że właśnie ta przestrzeń przynosi wyjątkowe korzyści dla regeneracji sił fizycznych i duchowych.

Obcowanie z przyrodą, szczególnie w młodości, jest wedle Jana Pawła II, bezpośrednim wzbogaceniem człowieka, odmiennym od przyjmowania teoretycznej wiedzy. „Można by powiedzieć, iż obcując z przyrodą przejmujemy w siebie, w nasze ludzkie bytowanie, samą tajemnicę stworzenia, która odsłania się przed nami niesłychanym bogactwem i różnorodnością istnień widzialnych, a równocześnie wciąż zaprasza w stronę tego, co ukryte, co niewidzialne” – pisze papież w liście do młodych (*Parati semper*, 1985, pkt 14). Jednocześnie zachęca, by znajdować czas na takie właśnie spędzanie czasu, także gdy związane jest z trudem i wysiłkiem. „Ten trud jest twórczy, stanowi on zarazem element zdrowego odpoczynku, który jest Wam potrzebny, na równi ze studiami i z pracą. (...) Każdej z Was i każdemu potrzebny jest ten trud i wysiłek, w którym nie tylko hartuje się ciało, ale cały człowiek doznaje radości panowania nad sobą oraz pokonywania przeszkód i oporów. Z pewnością jest to jeden z elementów owego „wzrastania”, jakim charakteryzuje się młodość” (*Parati semper*, pkt 14).

O potrzebie odpoczynku wspomina także papież w czasie swojej pielgrzymki do Ojczyzny, wskazując góry, a szerzej – przyrodę i piękny krajobraz – jako miejsca szczególne dla czasu odpoczynku. Stają się one miejscem zacerpnięcia i odnowienia sił ciała i ducha (Nowy Targ, 1979, pkt 2).

Wątek odpoczynku na łonie przyrody pojawia się także w osobistych wspomnieniach papieża, wypowiedzianych m.in. w Ełku. Tu ponownie pojawiają się słowa o pięknie krajobrazu, a także o podziwie nad bogactwem przyrody i cieszeniem się „spokojem jezior i lasów”, które dają człowiekowi poczucie wytechnienia (Ełk, 1999, pkt 2).

Kontakt z przyrodą, odpoczynek w jej otoczeniu ma zatem pomagać odkryć na nowo i zachwycić się jej pięknem. Jest to istotne także ze względu na niepokojącą tendencję człowieka do ulegania własnej żądzy panowania i niszczenia przyrody (*Dies Domini*, pkt 67).

3.4. Odpoczynek jako prawo człowieka pracy

Ostatnim istotnym wątkiem, jaki warto poruszyć w kontekście rozumienia odpoczynku w tekstach Jana Pawła II, jest określenie odpoczynku jako prawa człowieka pracy. Aby jednak odpoczynek ukazał się jako owo prawo, konieczne jest choć krótkie pochylenie się nad rozumieniem przez papieża kwestii pracy. Najszerzej ta kwestia została poruszona w jego encyklice o pracy ludzkiej – *Laborem exercens*.

Praca to dla papieża każda ludzka działalność – zarówno fizyczna, jak i umysłowa. Jej źródeł i godności szukać należy w pierwszym rozdziale Księgi Rodzaju, nazwanym przez Jana Pawła II *jakby pierwszą „ewangelią pracy”*. Człowiek powinien pracować, bo w ten sposób naśladuje Stwórcę, którego pracą stało się dzieło stworzenia, oraz urzeczywistnia w sobie szczególny pierwiastek podobieństwa do Niego (*Laborem exercens*, pkt 25). „Praca” Boga jest niejako przykładem dla człowieka. Jest on bowiem powołany nie tylko do tego, by mieszkać w świecie, ale by go “budować”, stając się w ten sposób “współpracownikiem” Boga” (*Dies Domini*, pkt 10).

Praca jest także realizacją Bożego nakazu czynienia sobie ziemi poddaną. Człowiek może nad światem panować, ponieważ jako „obraz Boga” jest osobą, czyli bytem podmiotowym uzdolnionym do planowego i celowego działania, zdolnym do stanowienia o sobie i zmierzającym do spełnienia siebie” (*Laborem exercens*, pkt 6). Działania wykonywane w ramach pracy mają zatem służyć urzeczywistnianiu człowieczeństwa i wypełnianiu osobistego powołania. Celem zaś spełnianej przez człowieka pracy – niezależnie od stopnia jej trudności, złożoności czy monotoności – pozostaje zawsze człowiek.

Praca stanowi zatem niezastąpioną wartość. Jak pisze dalej papież: „Praca jest dobrem człowieka — dobrem jego człowieczeństwa — przez pracę bowiem człowiek *nie tylko przekształca przyrodę*, dostosowując ją do swoich potrzeb, ale także *urzeczywistnia siebie jako człowiek*, a także poniekąd *bardziej “staje się człowiekiem”*” (*Laborem exercens*, pkt 9). Człowiek dzięki pracy rozwija się, wychodzi ponad siebie, doskonali siebie (*Laborem exercens*, pkt 26).

Ze względu na powyższe, zrozumiałe jest, że praca stanowi dla człowieka obowiązek. Jest to obowiązek wobec nakazu Stwórcy, wobec własnej rodziny, społeczeństwa, a także wobec siebie samego.

Na tym tle jawi się papieskie postrzeganie odpoczynku jako prawa osoby pracującej. Skoro bowiem celem pracy jest przede wszystkim człowiek, to nie może on stać się jedynie maszyną wykonującą określone zadania, zapominającą o własnym człowieczeństwie. Musi on znajdować czas na odpoczynek i regenerację sił. Jak ujął to Jan Paweł II w liście do Światowego Ruchu Chrześcijańskich Ludzi Pracy,

„Chociaż praca zajmuje ważne miejsce w życiu człowieka, nie jest dla niego wszystkim. W trosce o zachowanie równowagi w ludzkim życiu należy przywiązywać odpowiednie znaczenie do czasu wolnego, do życia osobistego i rodzinnego, do odpoczynku niedzielного, który pozwala człowiekowi zwrócić się ku Bogu, aby mógł intensywniej przeżywać każdą chwilę swego życia. Troska ta nie powinna się koncentrować na nabywaniu i niepohamowanej konsumpcji dóbr, zbyt często uważanych za podstawową motywację ludzkiej pracy, ale powinna zwracać ludzkie życie także w innych kierunkach” (*Kultura ludzi pracy musi pozostać kulturą solidarną*, 2000, pkt 2).

Człowiek powinien „naśladować Boga zarówno pracując, jak i odpoczywając — skoro Bóg sam zechciał przedstawić mu swoje stwórcze działanie pod postacią *pracy i odpoczynku*” (*Laborem exercens*, pkt 25). A że działanie to trwa nieustannie, także człowiek ma stałe prawo do przestrzeni i czasu wolnego od pracy.

W tym właśnie kontekście pojawia się odpoczynek jako prawo pracownicze. Jak pisze papież w *Laborem exercens*, „Inną dziedziną świadczeń jest ta, która wiąże się z *prawem do*

wypoczynku — przede wszystkim chodzi tutaj o regularny wypoczynek tygodniowy, obejmujący przynajmniej niedzielę, a prócz tego o dłuższy wypoczynek, czyli tak zwany urlop raz w roku, ewentualnie kilka razy w roku przez krótsze okresy” (*Laborem exercens*, pkt 19). Do tego prawa nawiązywał także w czasie pielgrzymek do ojczyzny (Muchowiec, 1983, pkt 8). Same zaś korzenie takiego nauczania Kościoła sięgają encykliki *Rerum novarum* Leona XIII, do której nawiązywał Jan Paweł II w *Laborem exercens*.

Prawo pracownika do odpoczynku jest także dla chrześcijan zadaniem, które powinien w swej codzienności wypełniać. W rozmaitych okolicznościach społecznych i historycznych „mamy obowiązek tak działać, aby wszyscy mogli zaznać wolności, odpoczynku i odprężenia, które są człowiekowi niezbędne ze względu na jego ludzką godność oraz związane z nią potrzeby religijne, rodzinne, kulturowe i społeczne, trudne do zaspokojenia, jeśli nie jest zagwarantowany przynajmniej jeden dzień w tygodniu dający wszystkim możliwość wspólnego odpoczynku i świętowania” (*Dies Domini*, pkt 66).

4. Podsumowanie

Jak wspomniano we wstępie, papież nie napisał na temat odpoczynku jednolitego dokumentu. Jednocześnie na podstawie powyższych rozważań można zauważyć, że zagadnienie to pojawia się przy okazji innych refleksji, niejako na poboczu, powracając jednak jako coś istotnego, co stanowi niezbędny element ludzkiego bytowania.

Odpoczynek jest niejako rewersem pracy, efektem zapałtrzenia w proces dzieła stwórczego, jest rezerwowaniem czasu na rzeczy święte, oddechem i wyjściem „poza obóz” (Wj 33, 7-20), poza świat codziennych spraw. Jest też czasem, w którym kształtować i rozwijać powinno się człowieczeństwo jednostki oraz jej relacja z Bogiem i ludźmi. Jest to chwila wspominania, dziękczynienia, zachwytu nad działaniem Boga w ludzkim życiu oraz oczekiwanie na spełnienie się obietnicy wiecznego odpoczynku z Bogiem w niebie.

Ta wieloaspektowość odpoczynku w nauczaniu papieskim sprawia, że nie jest on zwykłym relaksem, czy nawet oderwaniem od codziennych obowiązków, lecz pełnym sensu czasem o religijnym wymiarze. Takie rozumienie odpoczynku może przyczyniać się do głębszego przeżywania wiary i relacji z Bogiem w chrześcijańskiej codzienności oraz unikania pracoholizmu, będącego jednym z istotnych problemów współczesnego świata. Odpoczynku bowiem – jak wynika z tekstów Jana Pawła II – nie można eliminować z życia czy redukować, bo postępując w ten sposób pozbawia się ludzkiej egzystencji niezbędnego składnika nie tylko w sensie fizycznym, ale także psychicznym i duchowym.

Bibliografia:

1. Jan Paweł II. (1981). Encyklika *Laborem exercens*. O pracy ludzkiej. W: Jan Paweł II, Dzieła zebrane. Tom I: Encykliki (s. 101-144). Kraków: Wydawnictwo M.
2. Jan Paweł II. (1981). List apostolski *Dies Domini* o świętowaniu niedzieli jako Dnia Pańskiego. W: Jan Paweł II, Dzieła zebrane. Tom III: Listy (s. 447-487). Kraków: Wydawnictwo M.
3. Jan Paweł II. (1985). List do młodych całego świata *Parati semper* z okazji Międzynarodowego Roku Młodzieży. W: Jan Paweł II, Dzieła zebrane. Tom III: Listy (s. 248-275). Kraków: Wydawnictwo M.

4. Jan Paweł II. (1999). Homilia w czasie Mszy św. w Nowym Targu. W: Jan Paweł II, Dzieła zebrane. Tom IX: Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Europa. Część I. Polska (s. 129-131). Kraków: Wydawnictwo M.
5. Jan Paweł II. (1999). Homilia w czasie Mszy św. w Ełku. W: Jan Paweł II, Dzieła zebrane. Tom IX: Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Europa. Część I. Polska (s. 798-802). Kraków: Wydawnictwo M.
6. Jan Paweł II. (1983). Homilia w czasie nabożeństwa maryjnego w Katowicach-Muchowcu. W: Jan Paweł II, Dzieła zebrane. Tom IX: Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Europa. Część I. Polska (s. 243-248). Kraków: Wydawnictwo M.
7. Jan Paweł II. (2004). Przemówienie do biskupów australijskich *Z nadzieją w sercu głoszące Ewangelię Chrystusa*,
https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/adlimina_australia_26032004.html [odczyt: 10.02.2020].
8. Jan Paweł II. (2000). List Ojca Świętego do uczestników zgromadzenia generalnego Światowego Ruchu Chrześcijańskich Ludzi Pracy *Kultura ludzi pracy musi pozostać kulturą solidarną*,
https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/praca_07052000.html [odczyt: 10.02.2020].

5. EFESKI TYTUŁ MARYI W WYBRANYCH DZIELACH DR MARCINA LUTRA

mgr Adrian Morawiec

Uniwersytet Śląski

Wydział Teologiczny

ul. Jordana 18, 40-043 Katowice

E-mail: admorawiec@us.edu.pl

W niniejszej pracy zajmiemy się tytułem, jaki nadał Maryi Sobór Efeski – Matka Boga. Dowiemy się, czy i w jaki sposób Marcin Luter odnosił się do tego tytułu w poszczególnych swoich dziełach. Tytuł ten został nadany Maryi, by bronić człowieczeństwa samego Chrystusa Pana. Wynikało to ze sporów chrystologicznych. Tytuł ten był znany już od Soboru Nicejskiego. Jednakże dopiero sobór Efeski, który chociaż nie był soborem mariologicznym, lecz chrystologicznym, ostatecznie wprowadził do teologii tytuł Theotokos. Przeciwny temu był Nestoriusz, z którym toczyła się polemika odnośnie do człowieczeństwa Chrystusa.

Przed laty dwaj teologowie [A. Nicolas i E. Dabrowski, 1954, s. 45] napisali o Lutrze w swojej wspólnej książce, biorąc pod uwagę wypowiedzi reformatora na temat Maryi: ... *panegirystą Boskiej Dziewicy Maryi – sam siebie zwał – nie jest ani Boussuet, ani św. Bernard, ani Gerson, ani żaden z innych wielkich autorów katolickich, którzy właśnie dlatego, że są wielcy i znani, nie wywołują już wielkiego wrażenia. Tym Panegirystą jest... Luter.*

Naszym zadaniem w tej pracy będzie: Sprawdzenie czy Luter przyjmuje ten tytuł i w jaki sposób go interpretuje? Zatrzymanie się nad zagadnieniem zmiany poglądów i odpowiedź na pytanie: czy pod tym względem Reformator zmienia zdanie?

I tak w kolejnych podrozdziałach będziemy ukazywali główną myśl odnośnie do Maryi uznanej za Matkę Boga. Myśl ta będzie się odnosiła do kolejnych dzieł, ukazana chronologicznie: komentarz do Magnificat, katechizmy oraz kazania, które zostaną poddane analizie.

Komentarz do Magnificat

W tym dziele – tak twierdzi Richard Friedenthal – Luter jeszcze trzyma się nauki katolickiej odnośnie do Maryi [Friedenthal, 1991, s. 315]. Komentarz różni się od innych pism Reformatora. Jest napisany spokojnie, delikatnie, w sposób dystyngowany z powodu adresata tego dzieła, którym jest książę Jan Frederyk Saksoński [Kowalik, 1996, s. 177]. Komentarz wskazuje na reformacyjny zwrot Reformatora. Znajdziemy w nim wiele elementów, które nie występowały w teologii Lutra do tej pory [Kowalik, 1996, s. 177].

Krzysztof Kowalik[1995, s.123] twierdzi: *Boże macierzyństwo Maryi jest podstawową prawdą mariologiczną, przeciw której Luter nigdy, pomimo poważnej ewolucji swoich poglądów, nie występował i którą z całym przekonaniem wyznawał.* Luter zbudował mariologię, którą można nazwać *mariologią Bożego Macierzyństwa*. Jej główną fundamentalną prawdą jest macierzyństwo Maryi, które przyjmował zawsze. Tak też jest

w *Komentarzu*, nazywa On tam Maryję *świętą*, czułą, subtelną Matką, która cała sobą służyła Bogu [Kowalik, 1995, s. 125-126].

Maryja występuje w *Komentarzu* jako napelniona Duchem Świętym. Jest tą, w której Duch oddziałuje. Śpiewa ona hymn *Magnificat*, który nie opiewa jej, lecz Boga za wielkie dobro, które jej wyświadczył. Luter mianuje Ją najczcigodniejszą tą, która mówi z własnego doświadczenia. Jednak jest oświecona Duchem Świętym, który ją prowadzi [Luter, wyd. 2002, s. 275]¹.

W pierwszym rozdziale *Komentarza do Magnificat* Luter powołuje się na przepowiednie Izajasza: *I wyrośnie różdżka z pnia Jessego, wypuści się odrośl z jego korzeni. I spocznie na niej Duch Pański* [Iz 11.1]. Tłumacząc:

Zatem, jak jest nie do przewidzenia, a wręcz niewiarygodne, że z suchego spróchniałego pnia i korzenia wyrośnie piękna różdżka i gałązka, tak było też nie do przewidzenia, że Maryja, dziewica stanie się matką takiego dziecka [Luter, wyd. 2002, s. 278].

Luter odnosi przepowiednie Izajasza bezpośrednio do Jezusa. To On jest odroślą, Maryja jest natomiast pniem, korzeniem, jakby na wpół obumarłym. Dziewictwo i Boże macierzyństwo nie było jedynym powodem, dla którego została tak nazwana. Jak twierdzi Reformator także przez swoich przodków Dawida i Salomona, gdyż za ich czasów rozkwitało królestwo Izraela. A Jezus rodzi się właśnie z Maryi, która przynależy do słabego i pogardzanego plemienia [Luter, wyd. 2002, s. 278-279].

Luter nazywa ją błogosławioną Panną, dziewicą i Matką Boga. To przez Maryję, przez to, że stała się Matką Jezusa, Bóg okazał nam wszystkim niegodnym ludziom swoją łaskę i pociechę w osobie Chrystusa [Luter, wyd. 2002, s. 303]. Paplaniną nazywa głoszenie wielkości Maryi, jej chwały i przywilejów. Ona nie myślała o tym, by być matką Boga, by wywyższać samą siebie. Powołanie Maryi na Matkę Boga nie stało się przez jej zasługi, lecz z wyroku Bożego [Kowalik, 1995, s. 128]. Maryja dzięki temu wyrokowi Bożemu wzięła udział w dziejach zbawienia. Ona, będąc człowiekiem była radykalnie zależna od swojego Stwórcy [Kowalik, 1996, s. 184]. Maryja, wychwalając wielkie rzeczy, jakie uczynił jej Bóg, nie wychwala niczego innego, jak tylko to, że została Matką Boga. Choć w owym wychwalaniu pozostaje sama, gdyż nikt nie może jej zrozumieć - nie chce uwierzyć w tak wielkie rzeczy. Nawet nie może sama wybrać imienia dla swojego Syna. Dzieje się tak, jak twierdzi Luter, z powodu wielkości i niepowtarzalności dziecięcia. Nazywa się ją Matką Boga, gdyż określenie to jest najwymowniejsze. Ukazuje wielką łaskę, jaką otrzymała [Luter, wyd. 2002, s. 306]. Dla Reformatora jej postać była zredukowana do jednej roli. Widział on tę rolę w zostaniu Matką Zbawiciela. Było to według Niego zadanie, które przyjęła odpowiadając Aniołowi [Kowalik, 1995, s. 131]. Uważał, że macierzyństwo Maryi było dziewicze. Wyraz ten występuje najczęściej na początku i na końcu komentarza. Dla Lutra zrozumiały jest fakt dziewictwa. Jeśli miała się spełnić przepowiednia proroka Izajasza, to musiała być to kobieta z pokolenia Dawidowego oraz musiała być dziewicą [Kowalik, 1999, s. 286]. Jednak patrząc na sens tych wyrazów, jak zauważa Napiórkowski: *za taką uznaje siebie Maryja stając się matką wcielonego Słowa* [Napiórkowski, 1997, s. 79]. Była ona

---

¹ Kurt Aland wydał w roku 2002 uwspółcześioną wersję zebranych dzieł Marcina Lutera. To ona została wykorzystana w tej pracy. Autor stosując skrót wyd. chciał zaznaczyć tę różnicę.

pracownią, warsztatem Boga, a nawet namiotem, na którym spoczął sam Bóg. Luter wkłada w usta Maryi słowa *Ich bin nur die Werkstatt*, co wprost oznacza *Ja jestem tylko pracownią[warsztatem]*. Tłumacząc dalej:

On działa we mnie, ale ja nie czynię dzieł; dlatego nikt nie powinien mnie wychwalać i mi udzielać chwały, że ja stałam się matka Boga; lecz powinno się Boga i Jego dzieła we mnie czcić i wychwalać [Luter, wyd. 2002, s. 309].

Nawiązuje on do obietnicy Bożej danej Abrahamowi, ukazując że obietnica ta obejmuje Matkę Bożą a Chrystus jest właśnie tym potomkiem: *Ta obietnica chwali i wywyższa tutaj Matkę Boga także ponad wszystko i przypisuje to dzieło wcielenia Boga całkiem boskim, łaskawym, niezasłużonym obietnicom, które On uczynił Abrahamowi* [Luter, wyd. 2002, s. 336].

Ta obietnica jest znana wszystkim już z *Księgi Rodzaju: W Tobie będą błogosławione wszystkie narody ziemi* [Rdz 3, 8]. Przez tę przysięgę Abraham wraz z potomstwem był błogosławiony, my wszyscy także przez nią musimy dostąpić błogosławieństwa. Tę obietnicę dostępujemy w Chrystusie – Synu Maryi. To dziecko narodzone z Maryi z ciała i krwi jest – jak się wyraża Luter – nie naturalnym dzieckiem [Luter, wyd. 2002, s. 336]. Podkreśla przez to, że poczęcie Jezusa było poczęciem nie naturalnym tj. bez udziału mężczyzny a za sprawą Ducha Świętego [Kowalik, 1999, s. 291].

Katechizmy Lutra

Księgi wyznaniowe Kościoła Lutrańskiego nie unikają tytułu *matka Boga*. Nie zwalczają go, nie usuwają. Wręcz przeciwnie. W księgach wyznaniowych nader często pojawia się ten właśnie tytuł Maryi, nadany na Soborze Efeskim. Ukazuje to między innymi myśl, że nie tylko Luter, ale cały protestantyzm nie chciał i nie chce usunąć tego tytułu ze swojej wiary. Do ksiąg wyznaniowych zaliczamy także *Mały* i *Duży Katechizm* spisany przez Lutra oraz nieco późniejsze *Artykuły Szmalkadzkie*. Zarówno w katechizmach jak i innych księgach wyznaniowych wielokrotnie napotykamy na tytuł Theotokos. Doktor z Wittenbergi nie miał zahamowani do używania tego tytułu. Jak czytamy: *Kalwin unikał tytułu Theotokos, ale go nie zwalczał. Dr Marcin Luter nie lękał się nazywać nim Najświętszą Pannę* [Granat, 1972, s. 504].

Mówiąc wprost, posługując się tym tytułem, Reformator przyjął całkowicie orzeczenie Soboru Efeskiego, które broniąc człowieczeństwa Chrystusa, nazywa Maryję Matką Boga [Granat, 1972, s. 505]. Luter musiał być o tym przekonany. W przeciwnym razie nie posługiwałby się tak zacnym tytułem. Występuje on w *Małym katechizmie*, wtedy gdy tłumaczy *Skład wiary* czyli *Wierzę w Boga*. Dzieli modlitwę na trzy artykuły, które kolejno mówią o stworzeniu, zbawieniu oraz poświęceniu. W drugim artykule, w którym występują słowa *Wierzę w Jezusa Chrystusa, Syna Jego jedynego, Pana naszego, który się poczył z Ducha Świętego, narodził się z Marii Panny* [Luter, tłum. 2011, s. 46]² tłumaczy, że wierzy w tego Chrystusa, który będąc prawdziwym Bogiem, przyszedł na ziemię, rodząc się z Maryi Panny. Podkreśla, że On jest Zbawcą świata, tym, który ma zapanować nad grzechem i śmiercią. Nie pomija On Matki Bożej. Píše wprost, że właśnie z Niej narodził się zbawiciel

² W roku 2011 został wydany zbiór kazań Marcina Lutra przetłumaczony na język polski. Autor chcąc zaznaczyć ten fakt stosuje skrót tłum.

świata. Jednak nie tłumaczy nic więcej. Pisząc z *Panny Marii narodzony* ofiarowuje jej ten tytuł, który jest to równoznaczny z Efeskim tytułem.

W *Dużym katechizmie* Luter także tłumaczy drugi artykuł wyznania wiary. Czyni to obszerniej, tłumacząc, kim jest Chrystus oraz co to znaczy, że On jest moim Panem. Jednakże Matce Jezusa nie poświęca wiele miejsca. Traktuje ją, delikatnie ujmując, pobocznie. Nie tłumaczy jak się stało to, że jest matką Boga. Jednak przyznaje jej także ten tytuł: *Począł się i narodził z Ducha Świętego i z dziewicy bez żadnego grzechu, aby stać się Panem grzechu* [Luter, tłum. 2011, s. 98].

Luter jednak nie zajmował się bliżej sprawą dziewictwa Maryi (w tym dziele). Nie analizował, w jaki sposób była dziewicą pomimo narodzin Chrystusa. Zawsze w macierzyństwie Maryi utrzymywał działanie Ducha Świętego, przyjmując prawdę powszechnie przyjmowaną o dziewiczym macierzyństwie Maryi. Nie odrzucał także przyjętego przez Ojców Kościoła rozróżnienia na dziewictwo przed narodzinami i po narodzinach. Uznawał, że Maryja była zawsze dziewicą. Nazywał ją także *czystą i świętą* [Granat, 1972, s. 506].

Maryja stała się Matką nie przez samą siebie, ale została wybrana przez Boga. Luter wspomina o Maryi tylko wtedy, gdy ma ona powiązanie ze zbawieniem człowieka. W żadnym innym miejscu w *Katechizmach* nie ma stwierdzenia „Matka Boga”, a słowo „Maryja” nie występuje. Występuje ono jedynie zawsze w ścisłym powiązaniu z Chrystusem. W centrum teologii Lutra stoi Chrystus, a nie Maryja. Wyznacznikiem tego jest *solus Chrystus*, które przyjął w swojej teologii i nim się kierował [Gross, 1998, s. 102]. Kiedy *rozpatrywał mariologię*, zawsze [czynił to] w *kontekście chrystologii* [Gross, 1998, s. 102]. Wspomina o Maryi, kiedy zajmuje się wcieleniem przedwiecznego Słowa, zawsze akcentując rolę i działanie Ducha Świętego w tajemnicy wcielenia. Przeciż, gdy wspomina Maryję jako rodzicielkę Jezusa, dodaje, że stało się to za sprawą Ducha Świętego [Luter, tłum. 2011, s. 46, 98].

Luter kieruje się w całej swojej teologii zasadą powrotu *do źródeł*. Zasada ta nie opuszcza go także, gdy mówi o Maryi. Za źródła, jedynie poprawne i autentyczne uznaje *Pismo Święte* (sola Scriptura). Skąd wynika Jego stanowisko odnośnie do Maryi. *Biblia* przekazując, że z Niej urodził się Zbawiciel, daje nam podstawy wiary w macierzyństwo Maryi. Luter przyjął tytuł „Bogarodzica” odnosząc go do Maryi, gdyż widział podstawy takiej wiary właśnie w Biblii [Hause, 1981, s. 117-118].

Kazania

Korzystając z kazań dr. Marcina Lutra zapisanych w tak zwanej postylli domowej wiele możemy się dowiedzieć o stosunku Reformatora do Matki Jezusa. Choć nie spisywał ich sam Luter, to jednak przychylnie się o nich wypowiedział, mówiąc: *Kazania te głosiłem niekiedy dla moich domowników, aby – jako głowa domu, w którym je głosiłem – wypełnić obowiązek uczenia ich chrześcijańskiego życia* [Luter, tłum. 2011, s. 21].

Tym zdaniem zawartym w osobiście napisanej przedmowie podkreślił, iż kazania zawarte w postylli rzeczywiście należą do Niego.

O Maryi wypowiada się najczęściej w czterech kazaniach na święto Narodzenia Pańskiego. Nie są to jednak jedyne wzmianki odnośnie do Maryi. Występuje ona jako wątek poboczny i w niektórych innych kazaniach. Wszystko to, co zostało napisane w poprzednim

paragrafie odnośnie do przyjmowania tytułu *Matka Boża*, jest aktualne w kazaniach reformatora.

W pierwszym kazaniu na dzień Narodzenia Pańskiego Luter najmocniej w stosunku do wszystkich kazań z tego okresu skupia się na Maryi [Luter, tłum. 2011, s. 51-80]. Swoim zwyczajem opowiada On wszystkim zebranym historię narodzin Pana. Bierze pod uwagę to, że ludzie słuchający go są zwykłymi, prostymi ludźmi. Używa wręcz języka prymitywnego, prostego, tłumacząc krok po kroku wcielenie Słowa. Podkreśla tytuł Panna, używa także tytułu położnica [Luter, tłum. 2011, s. 51-80], występuje on w polskim przekładzie kazań [Autorzy nie przedstawili słowa z języka niemieckiego, nie mieli więc wątpliwości znaczenia tego słowa].

Tłumaczy, że Panna Maryja udała się do Betlejem na spis ludności. Kiedy tam przebywali, nadszedł czas narodzin. Jak podkreśla Luter: *Jednakże cała ta rzecz nie była odpowiednio przygotowana* [Luter, tłum. 2011, s. 52].

Kiedy nadszedł czas, Maryja urodziła syna w stajni, jak ubodzy. W stajni nie było *pierzyny, prześcieradła, poduszki* [Luter, tłum. 2011, s. 52]. Nie było w niej także kołyski. Było nią łono *drogiej Matki* a następnie po narodzinach żłób. Maryja była biedną położnicą. Musiała przykryć się kawałkami odzieży, płaszczem. A Ona nawet własny fartuch zdjęła i oddała Jezusowi, gdyż nie miała Go na czym położyć w żłobie. Maryja była w szczególnej potrzebie, dlatego to jak ujmuje Luter nawet gdyby była żebraczką, osobą nieszanowaną, niegodną, to jednak w takiej sytuacji powinna znaleźć pomoc [Luter, tłum. 2011, s. 52].

Od tego opisu wydarzeń Luter przechodzi o wiele głębiej. Uwidacznia się kontrast myślenia. Wcześniej zwykły, prosty opis sytuacji, teraz natomiast przechodzi do zastanowienia się nad prawdami wiary.

Tematem, który podejmuje, jest temat bezgrzeszność Maryi: ... [była] *poświęcona przez Ducha Świętego i otrzymała ten błogosławiony owoc od Ducha Świętego* [Luter, tłum. 2011, s. 54]. Dlatego to Chrystus jest dla nas bliski, bliższy od pierwszych ludzi żyjących na ziemi, *gdyż narodził się z ciała i krwi Panny Maryi* [Luter, tłum. 2011, s. 54]. Narodził się w taki sam sposób jak wszyscy ludzie, w sposób naturalny przyszedł na świat. Ma takie same ciało i krew jak każdy człowiek [Luter, tłum. 2011, s. 58]. Luter podkreśla w tym miejscu realizm narodzenia, jego autentyczność, odsyłając ludzi do ich własnych doświadczeń. Czym więc różni się narodzenie Jezusa od narodzin każdego innego człowieka? Otóż tym, że on narodził się bez nasienia mężczyzny, lecz z Ducha Świętego [Luter, tłum. 2011, s. 58].

Bóg nappełnił Duchem Świętym duszę i ciało Panny Marii tak że była ona bez grzechu, poczęła i nosiła Jezusa [Luter, tłum. 2011, s. 54]. Chrystus poczęty został z Ducha Świętego. Maryja Panna została nim nappełniona. Nie tylko jej ciało, nie tylko dusza, lecz dusza i ciało. Nappełnienie to spowodowało nie tylko poczęcie w łonie Maryi dziecka i narodziny Jezusa. Spowodowało także uwolnienie Maryi od grzechu. Jak zauważa Władysław Nowak, odnosząc to wydarzenie do całej teologii protestanckiej, stało się to przez działanie Ducha Świętego, który przygotował Maryję do bycia Matką Zbawiciela. Ten Duch uczynił ją godną Matką Boga. Sprawił, że stała się świątynią i mieszkaniem Wcielonego Słowa [Nowak, 2000, s. 230]. Jezus przyszedł dla nas i z tego względu narodził się z Maryi [Luter, tłum. 2011, s. 369].

Kiedy Reformator tłumaczy sytuację, w której anioł przybył do pasterzy podkreśla nie to, że Maryja jest Matką, lecz to, że Chrystus jest Panem. Bo właśnie tak

wyraził się o Jezusie Anioł. Maryja występuje nadal jako rodzicielka - pewnego rodzaju uboczny efekt ziemskich narodzin drugiej Osoby Trójcy:

Ale kiedy Anioł nadaje Dziecięciu Jezusa tak wysoki tytuł i nazywa je Panem, to jest to niewątpliwą wskazówką, że to Dziecię cieleśnie narodzone z Panny Marii jest naturalnym, prawdziwym i wiecznym Bogiem... [Luter, tłum. 2011, s. 63].

Można zauważyć, że w ten sposób zostaje także podkreślone, że z łona Maryi naprawdę narodził się zbawiciel. Podkreśla to Luter w kazaniu na Nowy rok ukazując, kim jest to Dziecię, które się narodziło. W Nim jest wypełnieniem obietnicy Bożej. On jest przeszkodą dla nieznanym Boga, uczonych i świętych [Luter, tłum. 2011, s. 84]. Kilka razy w kazaniach przywołuje tekst wyznania wiary *począł się z Ducha Świętego i narodził się z Panny Marii* [Luter, tłum. 2011, s. 325, 357]. Przecież dzięki zgodzie Maryi, które dała Bogu podczas zwiastowania, przyjęła na siebie obowiązek bycia matką. Wtedy to poznała Boży plan odkupienia, kiedy usłyszała słowa Anioła zapewniające o narodzinach z Niej Bożego Syna [Suenens, 1988, s. 53]. Panna porodziła syna, który narodził się w czasie, ale istniał przed stworzeniem świata z Ojca wiecznego. Przyszedł na świat, był karmiony piersią [Luter, tłum. 2011, s. 113]. Właśnie to dziecko, narodzone z łona tej kobiety jest zbawicielem człowieka od wszelkiego grzechu. A poza nim nie ma innego [Luter, tłum. 2011, s. 102]. W teologii Reformatora *macierzyństwo Maryi uwiarygadnia realizm Wcielenia* [Nowak, 2000, s. 234]. Jak twierdzi Karol Barth, podkreślenie tytułu Theotokos, pogłębia naukę o Chrystusie, jako Bogu i zarazem człowieku. Skoro Chrystus narodził się z kobiety – człowieka - to jest również człowiekiem, który naprawdę żył i stąpał po ziemi [Nowak, 2000, s. 234].

Fakt macierzyństwa wyjaśnia Reformator na przykładzie odnalezienia Jezusa w świątyni. Opisuje uczucia Maryi, wkłada w jej usta wiele słów, których nie znamy z Ewangelii. *Maryja była matką Jezusa*, dlatego to cierpiała, kiedy nie mogła znaleźć swojego syna. Podkreśla tym samym szczególną więź wyrażoną w uczuciach niepokoju. Przeżywała przykrość, obawiała się najgorszego. Tego, że już nigdy go nie odnajdzie. Luter przypisuje także słowa rozpacz Maryi. Maryja mogła myśleć – pisze, – że Bóg nie chce, aby była matką Jezusa, a Józef Jego opiekunem. Mogła obawiać się zmiany Bożego wyroku, kiedy zobaczył, że nie poradziła sobie z wychowaniem Chrystusa, a wręcz go zgubiła. Przedstawia Maryję, jako tę, która zapomniała o wydarzeniu sprzed lat. Jako tę, która musi przypomnieć sobie anioła, Symeona, pasterzy, czyli wszystkie wydarzenia związane ze zwiastowaniem i narodzeniem Jezusa [Luter, tłum. 2011, s. 124-125]. Dlatego to Jezus musiał przypomnieć swojej Matce, że ma *innego Ojca, na którego musi dawać większe baczenie* [Luter, tłum. 2011, s. 125].

Podsumowanie

W niniejszym artykule zajęliśmy się tytułem „Matka Boga”. Nietrudno zauważyć, że Luter jawi się jako wielki obrońca tego tytułu. Na każdym kroku w każdym wyżej przedstawionym dziele Marcin Luter stosuje tytuł „Matka Boga” pod różnymi postaciami. Tej prawdy Luter nigdy nie negował, walczył z wszelkimi przeciwnikami tejże tezy. Dla niego teza ta jest podstawą i fundamentem mówienia o Maryi a zarazem wielkim wywyższeniem kobiety, która jako nic nieznacząca została wybrana przez Boga. Jej wywyższenie zostało uczynione z Bożego włodarstwa. Luter łączy macierzyństwo Maryi ściśle z łaską Boga. Wynika

to zapewne z całokształtu Jego teologii. Wybór Maryi jest ściśle powiązany z łaską – sola gratia – to z niej wynika owy wybór i z nią się łączy.

Tytuł „Matka Boga” występuje we wszystkich dziełach. Luter nie pozbywa się go ze swojej teologii, używa go w różnych modyfikacjach. Tytuł ten nigdy nie zostaje pozostawiony sam sobie, wskazuje na dopełnienie Maryi Bożą łaską, działaniem Trzeciej Osoby Trójcy Świętej. W wyżej analizowanych dziełach tj. *Komentarzu do Magnificat*, *Katechizmach* i *Kazaniach* nie zauważa się zmiany używania tytułu Efezkiego. Wybrzmiewa on w każdym dziele biorąc pod uwagę przedział czasowy 1521-1534. Istnieją pewne różnice, które wynikają z rodzaju omawianego dzieła. Są one jednak subtelne a w każdym występuje tytuł nadany Maryi przez tenże Sobór. Natomiast pozostaje jeszcze wiele dzieł Marcina Lutra nieprzetłumaczonych na język polski, które mogą kryć bogactwo treści mariologicznych otwierając możliwości przyszłych badań naukowych. Pytanie jakie może być realizowane w kolejnych badaniach, to pytanie o dalszy rozwój i zmianę poglądów mariologicznych w kolejnych latach życia Marcina Lutra nie poddanych analizie.

Bibliografia:

1. Friedenthal F. (1991). Marcin Luter. Jego życie i czasy, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
2. Granat W. (1972). Ku człowiekowi i Bogu w Chrystusie, 1, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
3. Gross J. (1998). Stosunek Kościoła ewangelicko – augsburskiego do kultu Maryi Panny. W: J. Wojtkowski i S. Napiórkowski (red.), *Nosicielka Ducha. Pneumatofora*. Praca zbiorowa (s. 101-111). Lublin: Redakcja wydawnictwa KUL.
4. Kowalik K. (1996). O ekumeniczną lekturę Marcina Lutra na przykładzie *Komentarza do Magnificat*. W: *Studia Warmińskie*, 33, s. 171-197.
5. Kowalik K. (1995). Wejrzał na nicość swojej służebnicy. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL.
6. Kowalik K. (1999). Wielkie rzeczy, które uczynił Bóg Ojciec Maryi według *Komentarza do Magnificat* Marcina Lutra. W: *Salvatoris Mater* 1, s. 286.
7. Luter M. (2002). *Das Magnificat verdeutscht und ausgelegt*. W: K. Aland (red.), *Martin Luther Gessammelte Werke*, Berlin: Directmedia, s. 274-340.
8. Luter M. *Duży katechizm*. W: *Księgi wyznaniowe Kościoła Lutherańskiego*, Bielsko – Biała: Augustana, s. 57-128.
9. Luter M. (2011). *Kazania ks. dra Marcina Lutra*, M. Walter (przeł.), Kraków: TTL Clinical Marcin Walter.
10. Luter M. (2011). *Mały katechizm*. W: *Księgi wyznaniowe Kościoła Lutherańskiego*, Bielsko – Biała: Augustana, s. 41-53.
11. Napiórkowski S. (1997). *Recepcja Theotokos w protestantyzmie*. W: S. Napiórkowski (red.), *Maryja w tajemnicy Chrystusa*. Praca zbiorowa (s. 78-86). Opole: Wydawnictwo Ojców Franciszkanów.
12. Nicolas A., Dabrowski E. (1954). *Życie Maryi Matki Bożej*, Warszawa: Pax.
13. Nowak W. (2000). *Maryja przygotowana przez Ducha Świętego, wybrana przez Boga Ojca na matkę Jego syna w religijności Ewangelików*. W: T. Siuda (red.), *Trójca Święta*

- a Maryja. Materiały z sympozjum mariologicznego zorganizowanego przez Polskie Towarzystwo Mariologiczne, Częstochowa, 6–8 września 1999 roku. Praca zbiorowa (s. 227-241). Częstochowa: Polskie Towarzystwo Mariologiczne.
14. Suenens L. (1988). Kim jest Ona?. Warszawa: Wydawnictwo Księży Marianów.

Wykaz stron internetowych:

15. Z dziejów Kościoła, <http://historiekoscielne.blogspot.com/2017/07/sobory-koscioa-powszechnego-sobor-efeski.html> (10.02.2020)

6. PROROCY W IKONIE ZSTĄPIENIA DO OTCHŁANI

ks. mgr. lic. Zygmunt Nagel

Uniwersytet Opolski

Wydział Teologiczny

ul. Drzymały 1A, 45-342 Opole

E-mail: kingzet2010@gmail.com

1. Wstęp

Typ ikonograficzny Zstąpienia do Otchłani, w sposób artystyczno-duchowy wyraża prawdę o zbawczej rzeczywistości, jaką jest zstąpienie Jezusa do otchłani. Poszczególne szkoły ikonopisarskie w różny sposób ujmują tę tajemnicę. Jednak zawsze w centrum ikony znajduje się postać Jezusa Chrystusa, stąpającego po wyważonych wrotach otchłani, a po Jego prawej i lewej stronie znajdują się postacie prarodzców tj. Adama i Ewy oraz pozostałych sprawiedliwych.

Pod pojęciem „sprawiedliwi”, będziemy rozumieli wszystkie grupy ludzi, którzy tworzą owe grono postaci przedstawianych w paschalnej ikonografii Zstąpienia Chrystusa do Otchłani, a więc: praojców, patriarchów, proroków, królów i męczenników wraz z Dobrym Łotrem, a nawet z cesarzem Konstantynem, jego matką tj. świętą Heleną i św. Pawłem [Strzeduła, 1984]. Takie nazewnictwo jest konsekwencją głównego źródła ikonograficznego jakim jest apokryficzna Ewangelia Nikodema (IV w.). Według niej Chrystus oprócz Adama wyprowadził z otchłani także Abrahama wraz z patriarchami, praojcami, prorokami i męczennikami.

Celem niniejszego artykułu jest wyszczególnienie postaci poszczególnych proroków spośród sprawiedliwych i opisanie ich zgodnie kanonem ikony. Uobecnione postacie poszczególnych proroków domagają się również komentarza w kontekście bogatej teologii ikony Zstąpienia do Otchłani. W związku z powołaniem prorockim tychże postaci, będziemy chcieli odnieść ich ikonograficzne uobecnienie do Paschy Chrystusa.

2. Prorocy w gronie sprawiedliwych

Być człowiekiem sprawiedliwym, tzn. oddać każdemu to, co mu się słusznie należy. W znaczeniu religijnym chodzi o relację pomiędzy człowiekiem, a Bogiem. Termin ten bliski jest takim pojęciom jak: prawość, świętość, uczciwość, doskonałość itd. Sprawiedliwość znana jest jako cnota moralna, a wzorem sprawiedliwość jest sam Bóg. Stąd doskonałość ludzka jest rozumiana jako owoc i echo najwyższej prawości Boga. Sprawiedliwość objawiona przez Boga w Jezusie Chrystusie jest sprawiedliwością zbawczą, tzn. jego pełną miłosierdzia wiernością. Do sprawiedliwości w sposób szczególny nawoływali prorocy: „Wypełniajcie prawo i sprawiedliwość” (Jr 22,3nn; por. Oz 10,12). Występowali oni przeciw niesprawiedliwości społecznej, piętnowali u faryzeuszów formalizm i obłudę. Jezus w swoim nauczaniu nawiązywał i kontynuował misję proroków [Leon-Dufour, 1994].

Katechizm Kościoła Katolickiego, bardzo mocno akcentuje, że „Jezus Chrystus, zstępując do piekieł, wyzwolił dusze sprawiedliwych, które oczekiwały swego Wyzwolicielea na łonie Abrahama”. W dalszym ciągu KKK rozwija tę myśl argumentując, że celem

zstąpienia Jezusa do piekieł nie było wyzwolenie potępionych, ani zniszczenie tego piekła, ale wyzwolenie sprawiedliwych, którzy Go poprzedzili [KKK, 633]. Ikona Chrystusowego Zstąpienia do Otchłani w sposób obrazowy uwidacznia prawdę chrześcijańskiej wiary, która zawarta jest w Składzie Apostolskim, ale nie ma o niej mowy w *Credo* nicejsko-konstantynopolitańskim [Różycka-Klejnowska, Klejnowski-Różycki, 2011].

Na początku kompozycja ikony Zstąpienia do Otchłani była bardzo prosta i wyrazista. Przedstawiała ona jedynie Chrystusa ze zwojem w dłoni, podającego rękę klęczącemu Adamowi, za którym znajdowała się Ewa. Po drugiej stronie Zbawiciela znajdowali się dwaj królowie: Dawid i Salomon oraz Jan Chrzciciel. Dopiero z czasem kompozycja stawała się coraz bardziej skomplikowana, głównie z powodu rosnącej liczby prezentowanych osób [Charkiewicz, 2007]. Z czasem przybywa postaci i rozpoznać możemy Abła, Mojżesza, Samuela, a w epoce późno bizantyńskiej postaci wyzwolonych tworzą duży tłum, pośród których dostrzec można wielu proroków [Janocha, 2003].

Niektórzy autorzy w odniesieniu do ikony Zstąpienia do Otchłani stosują podział na wyzwolenie starotestamentowych sprawiedliwych i proroków na czele z Adamem i Ewą [Smykowska, 2002]. W apokryficznej Ewangelii Nikodema, która zalicza się do cyklu Akt Piłata, poza wskazaniem na prarodzica Adama, znajdziemy podział osób na patriarchów, praojców, proroków i męczenników. Pośród wyzwolonych znajdują się m.in.: Izajasz, Dawid, Jan Chrzciciel, Set, Henoch, Eliasz i Dobry Łotr. Oni wszyscy ostatecznie zostają określani terminem „sprawiedliwi” i zostają zaprowadzeni do raju przez Michała Archaniola [Starowiejski, 1980].

3. Ikonograficzne uobecnienie proroków

Z uwagi na liczne szkoły ikonopisarskie, które dotychczas podejmowały ikonograficzną tematykę Zstąpienia Jezusa do Otchłani, chcemy się zatrzymać nad wybranymi postaciami proroków, których najczęściej przywołują autorzy licznych opracowań związanych z teologią interpretowanej przez nas ikony. Stąd też szczegółowej analizie zostaną poddane osoby takich proroków jak Eliasz, Izajasz, Jonasz, czy też prorok pogranicza Pierwszego i Drugiego Przymierza tj. św. Jan Chrzciciel. Ich ikoniczne uobecnienie w omawianym przez nas typie ikonograficznym należy wytłumaczyć ich misją prorocką, które nawiązywała do postaci Jezusa Chrystusa w kontekście Jego całego życia, a szczególnie Paschy. Ich obecność w ikonie Zstąpienia do Otchłani można zatem odczytać jako formę ich uhonorowania i oddania im czci.

3.1. Prorok Eliasz

Eliasz jest jednym z największych proroków. Pochodzi z Tiszbe w Gileadzie. Działa za czasów króla izraelskiego Achaba (873-853) jako bezkompromisowy obrońca jahwizmu, ratujący naród od synkretyzmu religijnego. Ponadto uchodzi za cudotwórcę. Jego tajemnicze odejście (2 Krl 2,11; Syr 48, 9-10) i zapowiedź powtórnego przyjścia (Ml 3,1.23-24), nadały jego postaci cechy zwiastuna czasów eschatycznych [Homerski 1973].

Postać Eliasza w ikonie Zstąpienia do Otchłani nieodłącznie związana jest z postacią Henocha i pojawia się na niej dopiero w opoce późnobizantyńskiej [Janocha, 2003]. Zdaniem G. Strzeduły dopiero w XVII w [Strzeduła, 1984]. W apokryficznej ewangelii Nikodema,

Henoch i Eliasz są opisani jako starcy, którzy wychodzą na spotkanie wszystkim sprawiedliwym wchodzącym do raju [Starowieyski, 1980].

W związku z tym, że postać Eliasza dołącza do grona sprawiedliwych tak późno, nie dziwi nas fakt, że na wcześniejszych ikonach jest nieobecny. Odnajdziemy go jednak na ikonach ukazujących misterium paschalne. Przykładem może tu być: podwójna ikona z początku XIX wieku z Rosji, centralna część przenośnego tryptyku z XVII wieku także z Rosji [Quenot, 2001], czy też ikona z warsztatu staroobrzędowców z 1. Połowy XX w. Eliasz wraz z Henochem i Dobrym Łotrem widoczny jest na tych ikonach ponad murami niebieskiej Jerozolimy. Eliasz na ikonie z pracowni staroobrzędowców jest ukazany jako starzec z siwą brodą w czerwonej szacie wierzchniej przypominającej delię. Pod nią przypuszczalnie znajduje się biała tunika. [Janocha, 2003].

Eliasz był ulubioną postacią żydowskiego folkloru, dlatego wiązano z nim wiele legend i pieśni. Uczyniono z niego głównego bohatera dwóch apokryfów. Widziano w nim posłańca Bożego, który przynosi zmarłym wieść o zmartwychwstaniu. Być może dlatego uchodzi za prekursora Mesjasza zabranego do nieba po doświadczeniu cierpienia [Bosak 1999]. W tym kontekście łatwiej nam zrozumieć jego miejsce na ikonie Misterium Paschalnego. Jego postać znajdująca się nad murami niebieskiej Jerozolimy w połączeniu z apokryficzną ewangelią Nikodema daje nam obraz proroka, który za życia został zabrany do nieba, a teraz wychodzi naprzeciw sprawiedliwym wkraczającym do raju [Starowieyski, 1980]. W ten sposób realizuje wspomnianą wcześniej misję posłańca Bożego, który przynosi wieść o zmartwychwstaniu. Zwiastunem wskrzeszenia Łazarza i zmartwychwstania Chrystusa jest wskrzeszenie dokonane przez Eliasza na synu wdowy z Sarepty (1 Krl 17,17-24) [Quenot, 2001]. W ikonie ukazującej Misterium Paschalne, Eliasz zdaje się być reprezentantem wszystkich żyjących, podobnie jak na ma to miejsce na ikonie Przemienienia na Górze Tabor [Janocha, 2003].

Z prorokiem Eliaszem wiąże się również postać Henocha, który prowadził bogobojne życie, a kiedy umarł, został zabrany przez Boga (Rdz 5,24). Bezpośrednie zabranie przez Boga Eliasza i Henocha świadczy o ich sprawiedliwości i Bożej przychylności. Możemy powiedzieć, że Eliasz i Henoch prefigurują wniebowstąpienie Chrystusa [Walkusz, Janeczko, Wielgus, 1995]. W ikonie misterium paschalnego obaj znajdują się ponad murami niebieskiej Jerozolimy, a nie ponad bramami otchłani, jak ma to miejsce w przypadku innych sprawiedliwych. Takie usytuowanie ich postaci ma ukazać prawdę, o tym, że nie zaliczali się do więźniów otchłani, ale zostali zabrani do nieba [Synowiec, 1997].

3.2. Prorok Izajasz

Prorok Izajasz urodził się w rodzinie arystokratycznej ok. 770 roku przed Chrystusem prawdopodobnie w Jerozolimie, gdzie też działał ok. roku 750. Jako prorok-kaznodzieja i wychowawca narodu, Izajasz walczył głównie o religijność narodu wybranego, sprawiedliwość społeczną i dobre obyczaje w życiu publicznym i prywatnym (Iz 1-5). [Bosak, 1999, 201].

Wydarzenie zstąpienia Chrystusa do otchłani i zarazem Jego zmartwychwstanie, stanowi wypełnienie starotestamentalnych oczekiwań ludu wybranego. O literacko-plastycznym obrazie triumfalnego zejścia Chrystusa dowiadujemy się na podstawie proroctwa Izajasza, który zapowiada uwolnienie jeńców z więzienia przez Sługę Pańskiego (zob. Iz 42,7), czy też

zapowiadającego otwarcie podwojów (zob. Iz 45,1-2) [Janocha, 2001]. Prorok Izajasz zapowiadający zmartwychwstanie Chrystusa, wpisuje się swoim orędziem w teologiczno-symboliczną wymowę omawianej przez nas ikony: „Ożyją Twoi umarli, zmartwychwstaną ich trupy, obudzą się i krzykną z radości spoczywający w prochu, bo rosa Twoja jest rosą światłości, a ziemia wyda cienie zmarłych” (Iz 29,19).

Izajasz opisał zwycięstwo Jezusa w otchłani nazywając go: „Królem chwały”, „dzielnym Panem” i „potężnym w boju”. Stąd nie dziwi nas uobecnienie jego osoby na ikonie Zstąpienia do Otchłani: „Bramy, podnieście swe szczyty i unieście się, prastare podwoje, aby mógł wkroczyć Król chwały? Któż jest tym Królem chwały? Pan dzielny i potężny, Pan potężny w boju” (Ps 24,7-8).

W ikonie Zstąpienia do Otchłani najczęściej ukazywany jest wraz z innymi prorokami, dlatego wskazanie pośród nich postaci Izajasza nie należy do łatwych rozstrzygnięć. Prorok Izajasz jest uważany za największego proroka Mesjańskiego i to tłumaczy jego obecność na ikonie Zstąpienia do Otchłani. Żaden z proroków starotestamentalnych nie przedstawił tak dokładnie osoby Mesjasza i powszechnego charakteru Jego królestwa, jak on. Przepowiedział, że Mesjasz, Emmanuel, narodzi się z Dziewicy, otrzyma imię wyrażające Jego naturę i misję (Mt 1,22-23). W pieśniach o Słudze Pańskim ukazał Mesjasza, który swoimi cierpieniami i śmiercią zadośćuczyni Bogu za grzechu ludzkości i pojedna ją z Bogiem [Bosak, 1999].

W apokryficznej ewangelii Nikodema jest opisany jako ten, który kierowany Duchem Świętym przepowiada, że „powstaną z martwych umarli i obudzą się ci, którzy są w grobowcach, i rozradują się ci, którzy są na ziemi” (Iz 26,9) [Starowieyski, 1980]. Ten apokryficzny tekst miał duży wpływ na powstanie ikony zstąpienia do otchłani. Szczególnie przemawiającym jest fakt, że znajdując się w otchłani cytuje tekst wieszczący zmartwychwstanie umarłych, co jest głównym przesłaniem tej ikony.

3.3. Prorok Jonasz

Jonasz, to prorok z Gat-ha-Chefer na płn. Wschód od Nazaretu. Żył ok. XVIII w. przed Chrystusem. Znany jest z tego, że gromi nieprawości mieszkańców Niniwy. Początkowo boi się pełnić Boże polecenia i zagrozić Niniwie zagładą, dlatego też statkiem ucieka do Tarszisz. Na morzu zastaje go burza, w której dopatruje się karzącej ręki Boga. Zostaje wrzucony do morza. Tam połyka go wielka ryba. Pozostaje w jej wnętrzu przez trzy dni i trzy noce, a po modlitwie dziękczynnej za uratowanie, zostaje przez nią wyrzucony na ląd [Bocian, 2005].

„Sztuka wczesnochrześcijańska przedstawiała bardzo często historię Jonasza (wrzucenie do morza, połknięcie przez rybę, wyjście z wnętrza ryby i spoczynek pod rośliną) jako zapowiedź śmierci i zmartwychwstania Chrystusa oraz jako obraz uratowania słabego człowieka przez litościwego Boga” [Seibert, 2007, 143]. W ikonie Zstąpienia do Otchłani widzimy realizację słów Jezusa, który powiedział: „Jak bowiem Jonasz przebywał trzy dni i trzy noce we wnętrzu wielkiej ryby, tak samo Syn Człowieczy będzie trzy dni i trzy noce we wnętrzu ziemi” (Mt 12,40). Wspomniane wnętrze ziemi możemy tutaj rozumieć jako grób Chrystusa, ale także otchłań, do której zstąpił Zbawiciel [Synowiec, 1997]. J. M. Sanches-Caro twierdzi, że przez określenie „wnętrze ziemi” nie należy rozumieć tylko i wyłącznie grobu, ale aluzję do pośmiertnego zstąpienia Jezusa do królestwa umarłych

[Sanches-Caro, 1985]. Porównanie Chrystusa do Jonasza odnajdujemy w kanonie jutrzni paschalnej świętego Jana z Damaszku: „Zstąpiłeś w otchłanie ziemi, zawory wieczne skruszyłeś, a tych, co byli zamknięci, uwolniłeś, Chryste, i trzeciego dnia, jak prorok Jonasz z wnętrza ryby wyszedłeś z grobu (...)” [Quenot, 2001]. Historyczno-redakcyjna analiza tekstu Mt 12.40 ukazuje, że znak Jonasza jest znakiem *Descensus* Syna Człowieczego. W zstąpieniu Chrystusa do otchłani zauważamy eschatologiczne zwycięstwo nad Lewiatanem, który jest uosobieniem złego, zagrażającego chaosu-pramorza, który wiąże się ściśle ze starotestamentalnym wyobrażeniem szeolu, czyli otchłani. Warto zauważyć, że tekst nie określa gatunku ryby, wyraża tylko, że chodzi o duże zwierzę morskie [Rienecker, Maier, 2001]. Takie rozumienie ryby jest zgodne z apokryficzną ewangelią Nikodema, która wspomina o monstrum, zwanym „żarłokiem” lub „Hadesem”, który w ikonie Zstąpienia do Otchłani czasami ukazany jest w postaci potwora morskiego przypominającego dużą rybę, z której dzięki Chrystusowi zostają wyzwoleni sprawiedliwi [Quenot, 2001]. Jezus w omawianej przez nas ikonie stoi pośrodku sprawiedliwych już jako Nowy Jonasz, który przez trzy dni i trzy noce, nie znajdował się we wnętrznościach ryby, ale przebywał w królestwie umarłych [Maas, 1985].

Dionizy z Furny w przewodniku do użytku ikonografów opisując ikonę Zstąpienia do Otchłani, wskazuje także na postać Jonasza [Quenot, 2001]. Z pewnością także wielu innych autorów opracowań nt. omawianej przez nas ikony wylicza Jonasza, jako uobecnionego w interesującym nas typie ikonograficznym, ale nie pada jego imię. Dzieje się tak ponieważ w rozumieniu różnych autorów jest on włączony w grono sprawiedliwych. Jego postać możemy zauważyć na ikonie ze szkoły nowogrodzkiej, z końca XIII wieku. Jonasz jest na niej ukazany bez brody, jako młodzieniec w czerwonej tunice. Pod jego rękami znajduje się ryba, jego atrybut, która w pierwszym momencie sprawia wrażenie nimbu okalającego głowę Mojżesza [Charkiewicz, 2007].

3.4. Św. Jan Chrzciciel

Św. Jan Chrzciciel to prorok i pustelnik. Był późno urodzonym, jedynym synem Zachariasza i jego żony Elżbiety, krewnej Matki Boskiej. Szczyt jego działalności przypada na lata 27-28. W sztuce bizantyńskiej często przedstawia się go ze skrzydłami, ponieważ w Ewangelii wg św. Marka (Mk 1,2) i św. Łukasza (Ł 7,27) św. Jan Chrzciciel nazywany jest „wysłańcem”, który przygotowuje drogę Chrystusowi. Greckie słowo *ángelos* oznacza „wysłannika”, „anioła”. Jest ostatnim prorokiem i prekursorem Chrystusa. W jego osobie jednoczy się Stary i Nowy Testament [Seibert 2007].

Św. Jan Chrzciciel w przeciwieństwie do innych postaci, które są charakterystyczne dla poszczególnych szkół i warsztatów ikonopisarskich, na ikonie Zstąpienia do Otchłani przedstawiany jest zawsze, niezależnie od wieku i miejsca, w którym ikona została napisana [Seibert, 2007]. Odnajdziemy ikony, na których jego postać jest bardzo mocno wyeksponowana, jak np. ikona za warsztatu Mistrza Dionizego, ale odnajdziemy ikony, na których widnieje jedynie jego głowa. Przykładem jest tu ikona z końca XV wieku, pochodząca z ikonostasu cerkwi Zaśnięcia Matki Bożej na Wołotowym Polu koło Nowogrodu [Quenot, 2001]. W ikonografii Zstąpienia do Otchłani ukazany jest ukazany w sposób charakterystyczny dla malarstwa wschodniego. Stąd nie dziwi nas ascetyczny wygląd poprzednika Pańskiego, wychudzonego, z niestrzyżonymi włosami i brodą oraz bosymi

stopami [Knapiński 1997]. Na bizantyńskiej ikonie Zstąpienia do Otchłani z połowy XV wieku św. Jan Chrzciciel ubrany jest podobnie jak Jezus Chrystus na którego wskazuje gestem wyciągniętych dłoni. Zarówno na wspomnianej już ikonie, jak też na innych św. Jan Chrzciciel, poprzednik Pański ubrany jest najczęściej w złotą tunikę, ciemno zielony himation i klawi. Zawsze na Jego głowie widnieje nimb [Onasch, Schnieper, 2007]. Czasem spotkać możemy ikony, na których św. Jan Poprzednik trzyma w dłoni zwinięty pergamin. Możemy go dostrzec m.in. na ikonie Misterium Paschalnego, gdzie trzyma on w dłoni pergamin z napisem: „Ja niosę świadectwo o Nim...” [Quenot, 2001].

Obecność św. Jana Chrzciciela na ikonie Chrystusowego Zstąpienia do Otchłani trafnie opisuje apokryficzna ewangelia Nikodema. „Wtedy wyszedł na środek jakiś asceta pustyni. I rzekli doń patriarchowie: «Kim jesteś?» On odpowiedział: «Ja jestem Jan, ostatni z proroków. Ja prostowałem ścieżki Synowi Bożemu i głosiłem ludowi pokutę na odpuszczenie grzechów. I przyszedł do mnie Syn Boży, i ujrawszy Go już z oddali, rzekłem do ludu: [Oto Baranek Boży, który gładzi grzech świata]. I tą oto ręką ochrzciłem go w rzece Jordan i ujrzałem jakoby gołębicę i Ducha Świętego zstępującego na Niego, i usłyszałem głos Boga Ojca, który tak mówił: [Ten jest Syn mój umiłowany, w którym mam upodobanie]. I dlatego posłał mnie do was, abym zwiastował, że przychodzi już tu jednorodzony Syn Boży, aby kto weń uwierzy, był zbawiony, a kto weń nie uwierzy, był potępiony (...)» [Starowiejski, 1980, s. 446-447].

Święty Jan Chrzciciel, Poprzednik, niegdyś wskazywał Chrystusa nad Jordanem. Teraz wskazuje na Jego przybycie do krainy zmarłych, a więc jego rola nie zmieniła się. W ikonie Zstąpienia do Otchłani nadal wskazuje on na Baranka Bożego [Janocha, 2003]. Kolor jego szat, zielony himation i klawi, a czasami tunika, symbolizuje nadzieję na zmartwychwstanie i życie wieczne [Seibert, 2007]. Złoty kolor tuniki, bądź rzadziej himationu symbolizuje jego świętość, stan przebóstwienia i jedności, której źródłem jest sam Bóg [Smykowska, 2002].

4. Podsumowanie

Ukazane w tym paragrafie postacie proroków, ich opis i teologiczna refleksja, pomagają nam zrozumieć istotę ikony Zstąpienia do Otchłani. Dzięki postaciom sprawiedliwych, pośród których zdecydowana większość uchodzi za proroków, łatwiej nam zrozumieć słowa Jezusa, który niejednokrotnie powtarzał, że muszą się wypełnić słowa wypowiedziane przez proroków. Słowa te nabierają większej wagi, kiedy to sam Chrystus odwołuje się do nauczania proroków podczas swojej publicznej działalności. Obecność proroków na interpretowanej przez nas ikonie pozwala nam dostrzec logikę Bożego planu zbawienia, który zapowiadany przez proroków wypełnia się w osobie Jezusa Chrystusa przez jego misterium paschalne.

Bibliografia:

1. Bocian M. (2005). Leksykon postaci biblijnych. Ich dalsze losy w judaizmie, chrześcijaństwie, islamie oraz w literaturze, muzyce i sztukach plastycznych, tłum. J. Zychowicz, Kraków, 269.
2. Bosak P. Cz. (1999). Postacie Biblii, słownik – konkordancja, Poznań, 149-204.
3. Charkiewicz J. (2007). Ikonografia święt z liczby dwunastu, Warszawa, 54-56.

4. Gryglewicz F., Łukaszyk R., Sułowski Z. (1973). Encyklopedia Katolicka, Lublin k. 885-886. EK VI, k. 681-682; EK IV, k. 885-886; VII, Lublin 1997, kol. 778.
5. Janocha M. (2003). Ikonografia świąt Pańskich, w: A. NAPIÓRKOWSKI (red.), Chrystus wybawiający, teologia świętych obrazów, Kraków, 244.
6. Janocha M. (2001). Ukraińskie i białoruskie ikony świąteczne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu, Warszawa, 307-343.
7. Leon-Dufour X. (1994) Słownik teologii biblijnej, tłum. K. Romaniuk, Poznań, 897-901.
8. Maas W., Zstąpił do piekieł, ComP 25 (1985) 5, 8-15.
9. Onasch K., A. Schnieper. (2007). Ikony, fakty i legendy, tłum. H. Paprocki, Z. Szanter, M. Smoliński, Warszawa, 184.
10. Quenot M. (2001) Zmartwychwstanie i ikona, tłum. H. Paprocki, Białystok, 84-153.
11. Rienecker F. Maier G. (2001). Leksykon biblijny, tłum. D. Irmińska, Warszawa, 392.
12. Różycka-Klejnowska J., Klejnowski-Różycki D.S. (2011). Studium ikony, Zabrze, 359.
13. Sanches-Caro J.M. Tajemnica nieobecności, ComP 25 (1985) 5. s. 92-93.
14. Seibert J. (2007). Leksykon sztuki chrześcijańskiej, tłum. D. Petruk, Kielce, 131-307.
15. Smykowska E. (2002). Ikona. Mały słownik, Warszawa, 92-93.
16. Starowieyski M. (1980). Apokryfy Nowego Testamentu, t. I, Lublin, 446-451.
17. Strzeduła G. (1984). Ekumeniczne znaczenie tajemnicy Chrystusowego zstąpienia do piekieł, Wrocław, 78.
18. Synowiec J. St. (1997). Mędrcy Izraela, ich pisma i nauka, Kraków, 80-157.

Wykaz stron internetowych:

19. <https://www.karmel.pl/ikona-zstapienia-chrystusa-do-otchlani/> (dostęp: 30.01.2020).

7. GMINA WYZNANIOWA ŻYDOWSKA W LUTUTOWIE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

ks. Michał Widera

Uniwersytet Opolski

Wydział Teologiczny

E-mail: wideramichal@o2.pl

1. Wstęp

Okres dwudziestolecia międzywojennego był szczególnym czasem, kiedy strukturę młodego państwa polskiego tworzył konglomerat wielonarodowy i wielokulturowy. Ważne miejsce w omawianym okresie zajmowała ludność żydowska, której głos w wyborach w 1922 r. okazał się bardzo istotny. Zgromadzenie Narodowe 9 XII 1922 r. wybrało kandydata umiarkowanego, którym był Gabriel Narutowicz. W chwili ogłoszenia wyników wyborów w Warszawie wznoszono okrzyki: „Precz z wybrańcem Żydów!” [Brykczyński, 2017]. W powiecie wieluńskim pomiędzy katolikami i starozakonnymi ogólnie panowała pomyślna i owocna współpraca, co było zapewne wynikiem m.in. głębokiej religijności tutejszych katolików, o której z wielką estymą wypowiadał się pierwszy biskup diecezji częstochowskiej – Teodor Kubina w 1927 r. [Kęsik, 2019]. Rozpoczęta długa rocznica dwudziestolecia międzywojennego spowodowała wzmożone zainteresowanie tematyką kultury żydowskiej w powiecie wieluńskim w tamtym okresie. Dotychczas powstało kilka tekstów traktujących o tym zagadnieniu [Kęsik, 2019; Widera 2019, 2019a].

Decydującą datą, która niejako sankcjonowała niepodległość Rzeczypospolitej Polski, rozumianej jako konglomerat różnych mniejszości narodowych i wyznaniowych, był 14 XI 1918 r., kiedy na mocy rozporządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych powrócono do przedwojennych granic administracyjnych na obszarze byłego Królestwa Polskiego. Następnie decyzjami Ignacego Bąkowskiego z 1 XII 1918 r. i 1 I 1919 r. zostały uregulowane granice powiatu wieluńskiego, który w znacznej części był tożsamy z historyczną ziemią wieluńską. Powiat składał się z trzech gmin miejskich (Praszka, Wieruszów i Wieluń) i 25 gmin wiejskich. Jedną z gmin wiejskich była gmina Lututów, w skład której wchodziły następujące miejscowości: Borki, Brzózki, Chojny, Chojny folwark, Dobrosław, Dymki folwark, Dymki-Góry, Dymki-Kijanice, Dymki-Kozub, Dymki-Lesisko, Dymki-Torfiaste, Gąszcze, Hipolitów, Huta, Jasienie, Kaczmarska Osada, Kalety, Kazimierzów, Konaty, Kopaniny, Lututów, Łęki Duże, Łęki Małe, Łęki Średnie, Młynek, Paski, Pichlice, Pichlice folwark, Pichlickie Góry, Podrysie, Poduchowny, Popielina, Popielina-Towarzystwo, Przybyłów, Rybka, Ryś, Siedliska, Stefanówek, Szustry, Władysławów, Wyglądacze, Zataje, Żelazko i Żmuda [Książek, 2001; Olejnik, 1996]. Granice administracji państwowej nie pokrywały się z rozmieszczeniem gmin żydowskich, ale w znacznej części się zazębiały. Do lututowskiego okręgu bożniczego należeli przede wszystkim Żydzi z Lututowa, ale także z miejscowości: Dąbie (gmina Galewice), Dembicze, Kalisz, Kuźnica Grabowska, Piaski (gmina Lututów), Wieluń i Wieruszów [sygn. 108/1845]. Omawiany obszar bożniczy był zdecydowanie większy od granic administracji państwowej (z podziałem na gminy i powiaty),

a osoby przypisane do synagogi w Lututowie zamieszkiwały nawet odległe miejscowości z powodu powiązań handlowych i rodzinnych.

W 1921 r. w powiecie wieluńskim mieszkało 15 tys. Żydów. Każda gmina wyznaniowa zobowiązana była m.in. do utrzymywania: cmentarza, domów modlitwy, łaźni rytualnej i synagogi, organizowania mięsa koshernego, wychowania religijnego dzieci i młodzieży, prowadzenia działalności charytatywnej i utrzymania rabina oraz osób obsługujących synagogę i prowadzących obrzędy religijne [Książek, 2007]. W okresie międzywojennym Żydzi lututowscy wypełniali wszystkie zobowiązania religijne i społeczne z wielką skrupulatnością. Duża rozległość okręgu bożniczego nie stanowiła przeszkody do aktywnego uczestnictwa w życiu lokalnej społeczności żydowskiej, które zazębiało się z życiem miejscowych katolików.

2. Charakterystyka mieszkańców i zarządu gminy

Okres dwudziestolecia międzywojennego w województwie łódzkim, do którego należała gmina w Lututowie, charakteryzował się współlistnieniem obok siebie wielu narodowości i wyznań. Ważne miejsce w tej mozaice zajmowała ludność żydowska, która stanowiła 12% całego społeczeństwa. Głównie skupiała się ona w Łodzi, ale przykład Lututowa pokazuje, że nawet w wiejskich gminach stanowiła sporą część ludności. W ogólnej palecie wyznań na terenie powiatu wieluńskiego w 1938 r. Żydzi stanowili ok. 5,87% ludności. Wzajemne przenikanie się wpływów żydowskich i chrześcijańskich obrazuje wykaz sporządzony przez władze diecezjalne w Częstochowie, które wskazały, że w roku wybuchu II wojny światowej obszar lututowskiego okręgu bożniczego zamieszkiwało ok. 1 660 Żydów [Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej na rok 1939; Książek, 2012; Rzepkowski 2016, 2018].

Wyznawcy judaizmu trudnili się szeregiem zawodów odgrywających ważną rolę w służbie ludności, zarówno współwyznawców, jak i członków innych religii. Często byli za to cenieni i poważani. Zajmowali się przede wszystkim handlem, karczmarnictwem i innymi chodliwymi profesjami. Przykładowo w Lututowie właścicielem sklepu galanteryjnego był Idel Goldhersz, sklepu szklanego – Moszek Sztajer, introligatorem – Jakub Ankiewicz, nauczycielami: Jakub Szymcha Bauman, Awner Frydrych, Szlama Godlewicz, Mendel Binem Szajer i Abram Szlama Welcman, a zegarmistrzem – Ezra Ezer. Wśród Żydów znajdowali się również właściciele ziemscy: Karol Oksner z Kuźnicy Grabowskiej i Mosiek Rowiński z Chojen [Książek, 2007].

Zgodnie z ówczesnym prawodawstwem radę gminy posiadały okręgi bożnicze skupiające powyżej 5 tys. osób [Kawski, 2008; Świątkowski, 1937]. Wspólnota żydowska w Lututowie była zdecydowanie mniejsza, dlatego jej pracami kierował jedynie zarząd gminy. W jego skład wchodziły osoby wybierane spośród członków danego okręgu bożniczego. Zarząd był wybierany co 4 lata i składał się z 8 członków (do 1931 r. posiadał tylko 4 członków). Jego pracami kierował przewodniczący, którego na pierwszym powyborczym zebraniu wyłaniał zarząd. Z urzędu zasiadał w nim także rabin. Czynne prawo wyborcze posiadali tylko mężczyźni wyznania mojżeszowego, którzy ukończyli 25. rok życia i zamieszkiwali w obrębie danej gminy przynajmniej przez okres jednego roku [Sobalski, 1998]. Gmina wyznaniowa żydowska w Lututowie liczyła 293 rodziny żydowskie, czyli ok. 1 660 osób [Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej na rok 1939; sygn.

108/1857. Pismo z dn. 26 sierpnia 33 r. Do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi].

Po zakończeniu I wojny światowej na czele zarządu lututowskiej gminy stał Idel Goldhersz, natomiast od 1932 r. funkcję tę przejął Moszek Sztajer. W składzie tego organu zasiadali nie tylko mieszkańcy Lututowa, ale także odległej Kuźnicy Grabowskiej i Galewic. Do ważnych wyborów w dziejach miejscowej gminy doszło w 1924 r. Wówczas wśród członków zarządu znaleźli się: Jakub Anklewicz, Jakub Szymcha Bauman, Ezra Ezer, Awner Frydrych, Szlama Godlewicz, Karol Oksner, Mosiek Rowiński, Mendel Binem Sztajer, Herszlik Urbach, Abram Szlama Welcman. W większości skład osobowy zarządu utrzymał się do wybuchu II wojny światowej [<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/274-lututow/99-historia-spolecznosci/137609-historia-spolecznosci>].

Niektóre wybory do tego gremium powodowały sytuacje sporne i potęgowały lokalne antagonizmy. Do takiego zajścia doszło w 1931 r., gdy przedstawiciele syjonistów i socjalistów z Bundu (stanowił on autonomiczną część Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji w latach 1898-1903 i 1906-1912) [Dmowski, 1988], niezadowoleni z wyniku głosowania, powybijali szyby w domu rabina Szlamy Frohmana oraz zdewastowali synagogę w czasie trwania nabożeństwa, rozlewając w niej smołę [Książek, 2007]. Ostatecznie w zarządzie gminy wyznaniowej żydowskiej w Lututowie 20 V 1931 r. znaleźli się: Moszek Sztajer (przewodniczący), Aron Aronowicz, Idel Goldhersz (pełnił funkcję przewodniczącego w poprzedniej kadencji), Mordka Ajzner, Wołek Herszlikowicz, Chaim Jonfer Beer, Szlama Bendet i Izrael Herszlikowicz. Zastępcami członków zarządu zostali: Aron Szwareberd, Izrael Pinkus Jeruzalem, Berek Kohn, Icek Majer Aronowicz, Icek Majer Sztajer, Pinkus Lewkowicz, Wołek Aronowicz i Jakób Zaleberg [sygn. 108/1849].

Szlama Bendet w piśmie z 24 V 1934 r. skierowanym do Starostwa Powiatowego w Wieluniu prosił o zwolnienie go z obowiązków członka zarządu gminy z powodu pogarszającego się stanu zdrowia. Do prośby załączył świadectwo lekarskie dra I. Frenkenberga z Częstochowy, który zalecał mu dłuższy urlop zdrowotny oraz zrezygnowanie z obowiązków na stanowisku publicznym [sygn. 108/1865].

W konsekwencji kolejnych wyborów, przeprowadzonych w 1934 r., w zarządzie gminy zasiadali: Wołek Herszlikowicz (przewodniczący), Idel Goldhersz, Moszek Sztajer, Aron Aronowicz, Szlama Bendet, Izrael Majer Herszlikowicz, Mordka Ajzner, Chaim Jontew Ber i rabin Arje Lajb Szajer. Zastępcami członków zarządu zostali: Icek Majer Aronowicz, Pinkus Lewkowicz, Icek Majer Sztajer, Wolf Aronowicz, Pinkus Jeruzalem, Berek Kohn, Abram Henoch Sztajer i Jakób Knopf [sygn. 108/1865].

3. Życie religijne i utrzymanie kultu rytualnego

Centrum życia rodzin żydowskich stanowiła modlitwa w synagodze oraz przestrzeganie rytualnych przepisów religijnych. Gmina wyznaniowa w Lututowie była gminą małą, liczącą ok. 293 rodziny żydowskie. Ze względu na stan majątkowy, składki wyznaniowe płaćło tylko 160 osób. Sytuacja taka utrzymywała się do wybuchu II wojny światowej. Z zebranych środków należało zorganizować życie religijno-społeczne wspólnoty, które z konieczności musiało ograniczać się do spełniania podstawowych funkcji religijnych, takich jak utrzymanie: rabinatu, synagogi, domów modlitwy, cmentarza, rzeźni rytualnej, obsługujących synagogę i prowadzących obrzędy religijne, organizowania koszernej mięsa,

wychowania religijnego dzieci i młodzieży oraz zapewniania opieki charytatywnej [Sobalski, 1998; sygn. 108/171].

Synagoga w Lututowie została wzniesiona w połowie XIX w. przy ul. Wieruszowskiej 4. W jej zachodniej części znajdował się przedsionek, który prowadził do głównej sali modlitwowej. Oświetlały ją wysokie, półokrągło zakończone okna. Budynek był przykryty dachem dwuspadowym. Oprócz synagogi na terenie lututowskiego okręgu bożniczego funkcjonowały 2 domy modlitwy. Były to zapewne niewielkie, wynajmowane pomieszczenia, takie jak w pozostałych gminach żydowskich powiatu wieluńskiego, które mogły pomieścić kilkanaście osób [Widera, 2019a]. Cmentarz żydowski jeszcze w XIX w. został założony w wiosce Młynek, która w późniejszym czasie została włączona w granice Lututowa. Niestety, w czasie II wojny światowej dokonano dewastacji i desakralizacji tych obiektów religijnych [<http://mojamiejscowoscceo.blogspot.com/2011/03/lututow.html>].

W czasie dwudziestolecia międzywojennego funkcję rabina, który inicjował życie religijne, pełnił najpierw Szlama Frochman, a po jego śmierci (nastąpiła ona 7 IX 1932 r.) – Arje Lajb Szajer [sygn. 108/1857. Budżet na rok 1933 Gminy Wyzn. Żydowskiej w Lututowie; sygn. 108/1865]. Został on wybrany na to stanowisko 27 VIII 1933 r. Z 229 osób głosujących tylko 2 głosy były nieważne, a 227 wyborców opowiedziało się za jego kandydaturą. Urodził się 30 VII 1905 r. w Konstantynowie. 23 V 1933 r. zgodnie z § 1 rozporządzenia Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 24 X 1930 r. [DzU, 1930] i z rozporządzeniem z 16 I 1931 r. w sprawie regulaminu egzaminu z języka polskiego dla kandydatów na rabinów i podrabinów [Dz. Urz. MWRiOP, 1931], złożył egzamin językowy w Urzędzie Wojewódzkim Łódzkim z wynikiem dostatecznym. Wynik ten pozwolił uznać go jako zdolnego do podjęcia stanowiska rabina [sygn. 108/1865]. Odtąd otrzymywał za spełnianie czynności religijnych w synagodze pensję roczną w wysokości 500 zł [sygn. 108/1857. Budżet na rok 1933 Gminy Wyzn. Żydowskiej w Lututowie]. Szczególne funkcje w czasie obrzędów religijnych spełniały często przez wiele lat także inne osoby. Byli to m.in. rzeźnicy: Herszlik Urbach i Jakób Ber Jakóbowicz. Pierwszy z nich pracował na tym stanowisku od 1913 r., a drugi od 1922 r. [sygn. 108/1865]. Wszyscy pracownicy, zarówno synagogi, jak i urzędu gminnego, musieli odznaczać się odpowiednimi kwalifikacjami, zwłaszcza w zakresie czynności rytualnych. Ponadto panował w Lututowie zwyczaj dotyczący funkcji sekretarza, co do której wymagano ukończenia przynajmniej 4 klas szkoły powszechnej [sygn. 108/1865]. Było to spowodowane wykonywaniem przez niego szerokiego wachlarza zadań administracyjnych, wymagających wielkiej dokładności przy sporządzaniu dokumentów i w kontaktach zewnętrznych [sygn. 108/1845].

W omawianym okresie, mimo postępującego kryzysu finansowego i niewielkiego budżetu, budynki religijne i oświatowe w Lututowie znajdowały się w zadowalającym stanie technicznym. Umożliwiało to wszystkim wiernym swobodne wypełnianie obowiązków, wypływających z przepisów religijnych. Obiekty te wymagały jednak doraźnych napraw i remontów, co generowało znaczne koszty. W 1930 r. założono w synagodze instalację elektryczną z ponad 20 lampami [sygn. 108/1845]. W zakresie kulturalno-oświatowym i dobroczynności gmina spełniała swoje obowiązki w dostatecznym stopniu, adekwatnie do możliwości. Nauczycielem szkoły *Bet Hamidrasz* był Rywen Berkowicz [sygn. 108/1857. Pismo z dn. 26 sierpnia 33 r. Do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi].

Rodziny należące do gminy żydowskiej, według własnego uznania i możliwości, uczestniczyły w utrzymywaniu bożnicy i całej infrastruktury sakralnej. Każda wspólnota posiadała swój własny budżet, na który składały się składki pieniężne od rodzin, zamieszkujących dany okręg bożniczy oraz symboliczne subwencje państwowe. W omawianym okresie roczną składkę bożniczą wpłacało od 137 do 160 osób. Wysokość datków wahała się od 3 zł do 500 zł. Zdecydowana większość złożonych składek wynosiła poniżej 15 zł. W sumie w ciągu roku zbierano ok. 2,8 tys. zł [Pirożyński i Szczęch, 1938; sygn. 108/1845; sygn. 108/1865].

Budżet Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Lututowie w 1930 r. obejmował łącznie dochody w wysokości 20 310 zł. Składały się na nie: ubój kosztowny zwierząt (także ptactwa) (14 169 zł), dzierżawa ogrodu (102 zł), wpływy z pogrzebów (1 256 zł), zaległa składka bożnicza z lat 1927-1929 (1 662 zł), składka bożnicza z 1930 r. (780 zł) i 1931 r. (2 027 zł) i ofiary składane przy czytaniu rodaków w synagodze (312 zł). Zdarzały się również wpłaty od osób nienależących do lututowskiej wspólnoty, które ją wspierały ze względu na dużą zamożność i powiązania rodzinne z miejscową ludnością.

Tabela nr 1. Ponadprzeciętne składki na lututowską gminę żydowską w 1931 r.

Lp.	Imię i nazwisko	Miejsce zamieszkania	Zajęcie	kwota
1.	Karol Oksner	Kuźnica Grabowska	właściciel ziemski Kuźnicy Grabowskiej	500 zł
2.	Lajb Nyss	Wieluń	---	200 zł
3.	Chaim Fryde vel Fryd	Kalisz	właściciel ziemski Dąbia	150 zł
4.	H. Nowomiast	Kalisz	właściciel ziemski Dąbia	150 zł
5.	Lejzer Berkowicz	Wieluń	---	100 zł
6.	Wolf Nyss	Wieruszów	---	50 zł
7.	Moszek Baran	Dębicze	---	40 zł
8.	Szmul Zemel	Piaski Lututowskie	---	30 zł
9.	Idel Goldhersh	Lututów	przewodniczący gminy	15 zł

Źródło: Starostwo Powiatowe Wieluńskie, Sprawy wyznania mojżeszowego, sygn. 108/1845, s. 6-9; J. Książek, *Życie społeczno-polityczne i gospodarcze Lututowa w latach 1914-1939*, [w:] T. Olejnik (red.), *Sześć wieków Lututowa. Studia i materiały*, Wieluń 2007, s. 120.

Na wydatki w 1930 r. składały się pensje: rabina Szlamy Frohmana (4 550 zł), rzeźnika Jakóbowicza (3 400 zł), rzeźnika Urbacha (3 300 zł), dozorcę jatek Goldbarta (1 040 zł), posługacza Bekowicza (1 600 zł), sekretarza Haltera (255 zł), czytającego radaly Wolmana (100 zł), a także: materiały piśmiennicze (93 zł), opał oraz oświetlenie synagogi i szkoły *Bet Hamidrasz* (82 zł), zapomogi dla biednych (839 zł), remont budynków kahalnych (1 173 zł) oraz nieprzewidziane wydatki (794 zł). Stanowiło to w sumie kwotę wydatków na poziomie 17 227 zł [sygn. 108/1865]. Budżet na 1931 r. w wysokości 20 637 zł został zatwierdzony przez Urząd Wojewódzki Łódzki 7 X 1931 r., po czym zarząd gminy mógł się zająć jego realizacją [sygn. 108/1845].

W kolejnym roku – 1932 r., wpływy do budżetu obejmowały: ofiary składane przy czytaniu rodaków (78 zł), wpływy z ogrodu (50 zł), dochody z uboju rytualnego bydła i drobiu

(11 768 zł), a także opłaty składane przy okazji pogrzebów (870 zł). Łącznie dochody w 1932 r. wyniosły 14 028,59 zł. Jednocześnie wiele składek wyznaniowych zostało umorzonych, bądź zmniejszono ich wysokość. Z kolei wydatki obejmowały zapomogę dla wdowy po zmarłym rabinie Szlamie Frochmanie (3 750 zł), prowadzenie ksiąg i korespondencji (200 zł), artykuły piśmiennicze i książki (60 zł), pensję posługacza Rywena Berkowicza (1 165 zł), opłaty za opał i oświetlenie (709 zł), remont budynków (645 zł), pensję rzeźnika Jakóbowicza (2 788 zł), pensję rzeźnika Urbacha (3 213 zł), opłaty za dozór jatek (897 zł), koszty pogrzebów ludzi biednych (63 zł), zapomogi dla biednych (289 zł), zaległe pobory z 1931 r. (607 zł) i nieprzewidziane wydatki (386 zł). Łącznie rozchody wyniosły 13 901,27 zł.

W 1933 r. składkę wyznaniową opłaciło 129 osób o łącznej sumie 2 338 zł. Wysokość datków wahała się od 5 zł do 500 zł [sygn. 108/1865]. Zaległości gminy wynosiły wówczas 7 495 zł (czynne) i 4 900 zł (bierne) [sygn. 108/1857. Pismo z dn. 26 sierpnia 33 r. Do Urzędu Wojewódzkiego Wydział Administracyjny w Łodzi]. Wydatki kształtowały się następująco: pensja rabina (3 370 zł), utrzymanie kancelarii (29 zł), wykonywanie pracy biurowej (310 zł), utrzymanie synagogi i szkoły *Bet Hamidrasz* (175 zł), pensja posługacza R. Berkowicza (924 zł), pensja rzeźnika Jakóba Jakóbowicza (2 000 zł), pensja rzeźnika Herszlika Urbacha (2 000 zł), pensja wiernika rytuału J. Goldbarta (680 zł), zakup kotła parowego (12 zł), remont budynków gminy (56 zł), podatki i ubezpieczenie ogniowe (63 zł), zapomogi dla biednych (23 zł), nieprzewidziane wydatki (123 zł). Łącznie wydatki gminy wyniosły 9 968,85 zł [sygn. 108/1865]. Wpływy do budżetu obejmowały: dochód z uboju rytualnego (9 135 zł), opłaty cmentarne (558 zł), dochód z ogrodu gminy (55 zł) i składki wyznaniowe (813 zł). Łącznie wyniosły one 10 559,50 zł [sygn. 108/1865].

4. Więzy rodzinne

Wzajemne relacje ludności żydowskiej w Lututowie odznaczały się poczuciem odpowiedzialności za innych członków gminy. W przypadku śmierci osoby, która miała na utrzymaniu rodzinę, pozostali mieszkańcy wspólnoty śpieszyli z pomocą finansową i troszczyli się o zapewnienie godnych warunków życiowych wdowom i sierotom. W tradycji żydowskiej funkcjonował zwyczaj utrzymywania najbliższej rodziny po zmarłym rabinie, gdy śmierć nastąpiła w czasie pełnienia przez niego obowiązków rabinackich w gminie. Było to zgodne z rozporządzeniem Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 22 IV 1922 r., które nakładało na mieszkańców gminy obowiązek utrzymania rodzin po zmarłych rabinach [sygn. 108/1857. Protokół N 19]. Sytuacja taka zdarzyła się w Lututowie jesienią 1932 r., kiedy zmarł rabin Szlama Frochman [sygn. 108/1857. Budżet na rok 1933 Gminy Wyzn. Żydowskiej w Lututowie].

Lokalna ludność żydowska podtrzymywała więzy międzypokoleniowe poprzez roztaczanie opieki nad osobami starszymi, chorymi i zniedołężniałymi. Posługa dobroczynna stanowiła jedną z podstawowych form wypełniania przepisów religijnych, ale była uzależniona od dostępnych środków. Oprócz udzielania zapomóg finansowych, w 1938 r. utworzono w Lututowie zrzeszenie charytatywne o nazwie Towarzystwo Niesienia Pomocy Chorym Żydom *Linas Hacholim*. Osoby zaangażowane w działalność tego stowarzyszenia organizowały pomoc dla chorych w domach i sprowadzały leki. Od 12 III 1938 r. zaczęło funkcjonować także Stowarzyszenie Dobroczynne *Gemilus Chesed*. Jego nadrzędnym celem było udzielanie pożyczek niezamożnym Żydom, które miały umożliwić im zakładanie

i rozwijanie warsztatów pracy [Książek, 2012]. W miarę możliwości udzielano także subsydiów charytatywnych zgodnie z możliwościami gminy i bieżącymi potrzebami mieszkańców. W 1930 r. przeznaczono na pomoc dla chorych, kalek, starców i ubogich środki w wysokości 839 zł. W kolejnych latach kwota na tego typu cele ulegała zmniejszeniu z powodu pogarszającej się sytuacji gospodarczej w całym kraju. W 1933 r. środki na cele charytatywne wyniosły jedynie 23 zł [Kęsik, 2019; sygn. 108/1865].

5. Zakończenie

W okresie międzywojennym dochodziło do emigracji zarobkowej z powiatu wieluńskiego na wielką skalę. Ludność z tych terenów poszukiwała pracy głównie w pobliskich Niemczech. Również wielu członków okręgu bożniczego w Lututowie opuszczało rodzinne strony i wyjeżdżało w celach zarobkowych. Panujący kryzys gospodarczy przyczynił się do ogromnego wzrostu cen i powszechnej biedy. W takich okolicznościach dochodziło do wystąpień antysemitów ze strony katolików, którzy doszukiwali się źródła trudnej sytuacji w działaniach wyznawców judaizmu, znanych z zaradności życiowej. Były to jednak pojedyncze incydenty, które stały się skazą na ogólnie dobrych relacjach pomiędzy wyznawcami chrześcijaństwa i judaizmu [Albert, 1983; Kubina, 1931]. Pewną oznaką wzajemnych antagonizmów na tle wyznaniowym stały wydarzenia z lat 1923-1924. Wówczas młodzież żydowska obrzuciła kamieniami wikariusza z Lututowa, ks. Wojciecha Kubisia, za kazania, które rzekomo zniechęcały do robienia zakupów u wyznawców mozaizmu. W odwecie miejscowi katolicy powywracali żydowskie kramy na targowisku. Były to jednak raczej jednorazowe zdarzenia. Świadczy o tym chociażby liczny udział Żydów w pogrzebie proboszcza parafii w Lututowie – ks. Stanisława Żeromskiego [<http://www.powiatowy.pl/2015/01/historia-lututowa-utrwalona-na-starej-fotografii/>; Wielunianin, 1, 1924; Wielunianin, 2, 1924]. Niestety, wybuch II wojny światowej przekreślił działalność religijno-społeczną lututowskiej wspólnoty żydowskiej, która podobnie jak w innych częściach powiatu wieluńskiego, została zmuszona do ucieczki i poddana eksterminacji.

Bibliografia:

Źródła:

1. Rękopiśmienne

Archiwum Państwowe w Łodzi. Oddział w Sieradzu
Starostwo Powiatowe Wieluńskie

1. sygn. 108/1845 Sprawy wyznania mojżeszowego.
2. sygn. 108/1849 Wybory organów gminy wyznaniowej żydowskiej (małej) w Lututowie.
3. sygn. 108/1857 Wyznanie mojżeszowe.
4. sygn. 108/1865 Wyznanie mojżeszowe.

2. Drukowane

5. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (DzU), 1930 nr 75, poz. 593.
6. Dziennik Urzędowy Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej (Dz. Urz. MWRiOP), 1931 nr 2, poz. 16.

7. Katalog kościołów i duchowieństwa diecezji częstochowskiej na rok 1939. Częstochowa: F. D. Wilkoszewskiego.
8. Wielunianin, 1, 1924.
9. Wielunianin, 2, 1924.

Opracowania:

10. Albert A. (1983). Najnowsza historia Polski 1918–1980, 1. Warszawa: Krąg.
11. Brykczyński P. (2017). Gotowi na przemoc. Mord, antysemityzm i demokracja w międzywojennej Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
12. Dmowski R. (1988). Polityka polska i odbudowanie państwa. Przedmową do obecnego wydania i komentarzem opatrzył Tomasz Wituch, 1. Warszawa: Instytut Wydawniczy „PAX”.
13. Kawski T. (2008). Funkcjonowanie struktur biurokratycznych gmin żydowskich centralnej i zachodniej Polski w latach 1918-1939. W: Górak, Łuć, Magier (red.), Dzieje biurokracji na ziemiach polskich, 1. Lublin – Siedlce: Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych, 491-526.
14. Kęsik K. (2019). Żydowska gmina Skahev (Osjaków) w latach trzydziestych XX w. Na Sieradzkich Szlakach, 136, 15-19.
15. Książek J. (2001). Powiat wieluński w latach 1918-1939, Rocznik Wieluński, 1, 111-174.
16. Książek J. (2007). Życie społeczno-polityczne i gospodarcze Lututowa w latach 1914-1939. W: Olejnik (red.), Sześć wieków Lututowa. Studia i materiały, Wieluń: Zakład Poligraficzny „kolor-DRUK”, 110-155.
17. Książek J. (2012). W Polsce odrodzonej (1918–1939). W: Książek (red.), Monografia gminy Osjaków, Wieluń: Zakład Poligraficzny „kolor-DRUK”, 325-410.
18. Kubina T. (), Do drogich Diecezjan moich, przebywających dla pracy zagranicą. List Pastorski. W: Koźlicki (wyd.), W podniosłych chwilach i doniosłych sprawach, 1, Częstochowa: F. D. Wilkoszewskiego, 135-141.
19. Olejnik T. (1996). Przeszłość administracyjna ziemi wieluńskiej. Wieluń: Towarzystwo Przyjaciół Wielunia.
20. Pirożyński M., Szczęch S. (1938). Rocznik statystyczny Kościoła katolickiego w Polsce. Rok pierwszy 1937. Lublin: Towarzystwo Wiedzy Chrześcijańskiej.
21. Rzepkowski A. (2016). Struktura ludności województwa łódzkiego w II Rzeczypospolitej. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
22. Rzepkowski A. (2018). Struktura społeczno-zawodowa i wyznaniowa ludności powiatu wieluńskiego u schyłku lat trzydziestych XX w. Rocznik Wieluński, 18, 195-202.
23. Sobalski F. (1998). Między wojnami światowymi 1918-1939. W: Kiryk (red.), Kłobuck. Dzieje miasta i gminy (do 1939). Kraków: „Secesja”, 321-406.
24. Świątkowski H. (1937). Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego, cz. 1. Wyznania i związki religijne. Warszawa: Biblioteka Prawnicza.
25. Widera M. (2019). Gmina wyznaniowa żydowska w Działoszynie w okresie międzywojennym. W: Bogusz, Rachwał, Wojcieszak(red.), Poszerzamy horyzonty, 16. Słupsk: Mateusz Weiland Network Solutions, 370-379.

26. Widera M. (2019). Gmina wyznaniowa żydowska w Wieluniu w II Rzeczypospolitej w dokumentacji Archiwum Państwowego w Łodzi. *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*, 39, 211-230.

Wykaz stron internetowych:

27. <http://mojamiejscowoscceo.blogspot.com/2011/03/lututow.html>, 31.01.2020.
28. <http://www.powiatowy.pl/2015/01/historia-lututowa-utrwalona-na-starej-fotografii/>, 31.01.2020.
29. <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/l/274-lututow/99-historia-spolecznosci/137609-historia-spolecznosci>, 31.01.2020.

8. PATRIOTYZM W PRZEKAZACH CHRZEŚCIJAŃSKICH W YOUTUBE NA PRZYKŁADZIE „LANGUSTY NA PALMIE”

Mgr Damian Zakrzewski

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego

Wydział Teologiczny

ul. Akademijna 7 m. 20

05-110 Jabłonna

E-mail: krzaku9@gmail.com

Streszczenie: Temat patriotyzmu jest jednym z tych, które w medium społecznościowym jakim jest YouTube wzbudza dyskusje. Szczególnie jeśli prezentowany jest on w kontekście wiary i nauczania Kościoła katolickiego. Analizując sposób przekazu treści dotyczących tego tematu na najpopularniejszym polskojęzycznym kanale tego typu można dostrzec oryginalne podejście autora do tematu. Analizowana reakcja widzów na publikacje pokazuje jednak, że nie zgadzają się oni z dezawuowaniem pojęć dotyczących patriotyzmu. Wyniki badań dają punkt odniesienia do dalszych badań nad tym tematem i ich publikacjami w YouTube.

Słowa kluczowe: Kościół katolicki, YouTube, media społecznościowe, wiara.

1. Wstęp

„Kościół nauczał zawsze, że patriotyzm jest obowiązkiem i wiąże go z nakazem czwartego przykazania Bożego” [Pius X, 2003, s. 508] - te słowa Piusa X nadal są aktualne, ale należy uwzględnić współczesne wyzwania, na które Kościół odpowiada nową ewangelizacją [Tokarek, 2013], w której wykorzystuje się również nowe media. W świecie wirtualnym temat patriotyzmu pojawia się również w treściach chrześcijańskich przekazywanych w YouTube. Temat ten jest ważny nie tylko z racji aktualności patriotyzmu, ale również ze względu na nowe możliwości jego promowania w YouTube. Według danych z grudnia 2019 roku ta platforma jest drugim pod względem ilości użytkowników medium społecznościowym [Gemius/PBI, 2019]. Jego popularność pozwala zatem na dotarcie do bardzo dużej liczby odbiorców z przekazem chrześcijańskim na temat patriotyzmu. W artykule przedmiotem badań będzie najpopularniejszy w Polsce kanał „Langusta na palmie”. Zajmuje on 115 miejsce w rankingu popularności biorąc pod uwagę liczbę subskrypcji. Jest to jedyny kanał z przekazem chrześcijańskim w TOP 250 polskojęzycznych kanałów na YouTube [Socialblade, 2020]. Ze względu na popularność kanału naturalnym jest, że treści prezentowane na nim docierają do jednej z najliczniejszych grup odbiorców chrześcijańskich w Polsce.

Patriotyzm według słownika języka polskiego to: miłość do własnej ojczyzny i gotowość poświęcenia się dla własnego narodu. W pojęcie to wpisuje się również tematyka skupiona na problemach narodu, kraju czy państwowości, a także na kwestiach moralnych związanych na przykład z koniecznością obrony kraju przed najeźdźcą. Takie treści, ze względu na historię Polski, są szczególnie interesujące dla obywateli w naszym kraju. Natomiast przekaz chrześcijański oznacza, że temat patriotyzmu będzie ukazany

w perspektywie nauczania Objawienia i Magisterium Kościoła katolickiego [Franciszek, 2016; Jan Paweł II, 1993].

Podjęcie tego tematu jest ważne ze względu na cały czas rosnącą popularność mediów społecznościowych. W portalu takim jak YouTube użytkownicy mogą znaleźć treści dotyczące właściwie każdej dziedziny życia [Byrgess, 2011]. Wiele z tych treści budzi dyskusje czy kontrowersje. Podobnie jest na kanałach promujących wartości chrześcijańskie. Jednym z tematów budzących ożywione dyskusje jest patriotyzm. Przykład takiej dyskusji zostanie przedstawiony w dalszej części tej pracy, przy okazji analizy materiałów medialnych.

Temat patriotyzmu w kontekście nauczania Kościoła był podejmowany wielokrotnie w różnych pracach naukowych. Jednak analiza medialnego przekazu tego tematu w mediach społecznościowych jeszcze nie została przeprowadzona. Celem tego artykułu jest zbadanie przekazów dotyczących patriotyzmu, a także ich odbioru przez widzów, którzy umieszczali swoje komentarze i oceny pod filmem. Wyniki tych analiz będą mogły być punktem wyjścia do podjęcia kolejnych badań w zakresie przekazów chrześcijańskich i ich odbioru w YouTube, także w kontekście patriotyzmu.

2. Materiał i metody

W artykule analizie zostaną poddane materiały z kanału „Langusta na palmie”. Z racji wielości filmów na kanale, metodą wyselekcjonowania treści jest użycie wyszukiwarki. Po wpisaniu w nią hasła „patriotyzm”, wyniki wyszukiwania przedstawiają dwa filmy: „Niepodległa?” oraz „Co zrobić żeby w Polsce było lepiej?”. To właśnie one stały się przedmiotem tej rozprawy. Poza przedstawieniem treści filmów i ich statystyk, przeanalizowane zostały także reakcje na daną publikację w postaci najpopularniejszych komentarzy, które wybrane zostały przez kryterium największej popularności ze względu na oceny, które się przy nich znajdują. Dodatkowo analizę komentarzy uzupełnia wynik przeprowadzonego badania jakościowego wśród grupy studentów Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego po projekcji filmu „Niepodległa”.

Treść filmów „Co zrobić żeby w Polsce było lepiej” i „Niepodległa?”

Pierwszy z opublikowanych filmów na kanale „Langusta na palmie”, który można znaleźć pod hasłem „patriotyzm” to 78 odcinek serii Nocny Vlog. Film został opublikowany 15 stycznia 2017 roku. W trwającym ponad 13 minut filmie, Adam Szustak – twórca kanału, porusza kwestie związane z dbaniem o kraj. W nagraniu mówi o tym, że do tego odcinka nakłoniło go miasto w Urugwaju, w którym się znajduje. Przez lata kilkanaście razy na skutek konfliktów przechodziło w ręce różnych państw. Ta historia przypominała mu Polskę, gdzie w momencie nagrywania filmu w parlamencie trwa totalna wojna dzieląca Polaków. Autor na nagraniu zaznacza, że „nie jest zbytnim patriotą”, ale kocha Polaków jak wszystkich ludzi na świecie. Twierdzi, że klótnie w parlamencie są odbiciem społeczeństwa i każdego z nas. Według ojca przyczyną takiego stanu rzeczy jest pycha. Jest to strach, który powoduje nienawiść i uprzedzenie do innych ludzi. Należy więc znaleźć swoje serce i znaleźć w sobie pokłady dobrej woli. Wokół tej myśli snuje swoje rozważania. Na koniec nagrania zachęca widzów do takiego postępowania – miłości i nie ulegania pysze.

W drugim filmie opublikowanym 11 listopada 2018 roku ojciec Adam Szustak wyjaśnia, iż ten film powstaje ze względu na datę i szczególną rocznicę odzyskania przez

Polskę niepodległości. Treść tego nagrania jest dużo bardziej złożona niż w przypadku pierwszego z omawianych filmów. Po tym krótkim wstępie ojciec mówi o tym, że temat jaki podejmuje w tym odcinku jest bardzo ważny, jednak zapowiada że nie będzie mówił „o patriotyzmie, polityce, obchodach” ponieważ jego to nie interesuje. Ten dzień jest ważny ponieważ ważny jest temat niepodległości, ojczyzny oraz tego co ona znaczy. Swoją naukę rozpoczyna opowiedzeniem historii o Kubie, którą odwiedził kilka miesięcy wcześniej. Ojciec mówi o tym, że Hawana jest jednym z najpiękniejszych miejsc jakie kiedykolwiek widział mimo tego, że jest bardzo zniszczona. Porównuje on Kubę do Polski ze względu na ustrój komunistyczny. Na Kubie mimo, iż oficjalnie komunizm się skończył to jednak nadal trwa i kraj ten wygląda jak Polska kiedyś. Dominikanin opowiada o pomniku kobiety, która wpatruje się w morze. Mówi o tym, że to bardzo znana historia. Czeka ona na swojego męża, który wypłynął i nie wraca. Symbol postaci wpatrującej się w morze jest na Kubie bardzo popularny. Ojciec swoją historię opiera na jednej z książek o Kubie i na podstawie wiadomości w niej zawartych mówi o mentalności Kubańczyków i znaczeniu symbolu człowieka wpatrującego się w morze. Mówi on o tym, że na przestrzeni wieków dla Kubańczyka chwałą było zginąć na wyspie w walce o jej wolność, a największą tragedią i dramatem było opuszczenie wyspy i wygnanie z niej. Symbol człowieka wpatrującego się w morze jest właśnie przedstawieniem bliskich osób, które zostały z Kuby wygnane. Wyczekują one bliskich, jednak bez żadnej nadziei, ponieważ człowiek wygnany na Kubę nigdy nie wróci. Autor nie podaje tytułu tejże książki jednak na podstawie tej historii mówi o niepodległości Polski. Zdaniem o. Szustaka jest to jeden z najpiękniejszych obrazów niepodległości i myślenia o ojczyźnie. Nie w znaczeniu tęsknoty za krajem, który ktoś zabrał, bądź trzeba było z niego wyjechać. Chodzi o znaczeniu zerwania więzi z kimś kogo się kocha. Ojczyzna, według autora, to nie jest kraj, państwo, prawo lecz ludzie których się kocha. Autor mówi o tym, że w takim kluczu o ojczyźnie mówi Pismo Święte. Ojczyzna według Pisma to niebo i ludzie z którymi tego nieba się szuka. Dla chrześcijanina rozłąka z osobą, którą się kocha to jest największy dramat ojczyźniany, a nie w tym że nie ma kraju, państwa i prawa. Ojciec Szustak mówi: „Ja nie mówię, że te sprawy nie są jakoś tam ważne, ale one są przynajmniej dla mnie i mam wrażenie że takie też jest myślenie biblijne, sześćdziesięciorzędne”. Ojczyzna, według autora filmu, to bliskość polegająca na miłości drugiej osoby i w takim właśnie kluczu pojmują ją Kubańczycy. Dlatego też aby naprawiać ojczyznę trzeba kochać innych ludzi. Nie robi się tego poprzez którąkolwiek partię polityczną. W Polsce obecnie stoimy po dwóch stronach morza, skonfliktowani ze sobą i pozostaje mieć nadzieję, że Bóg dokona cudu poprzez rozstąpienie się wód i połączenie. Autor zaznacza, że to w jego przekonaniu jest tak, że albo zaczniemy się kochać albo na nic to wszystko. „Żadne święta, żadne rocznice, żadne pochody, żadne ośmielę się nawet powiedzieć msze, w tym sensie msze patriotyczne, w niczym nie pomogą”. Dominikanin mówi, że elementy takiej jak prawo, rządy i konstytucje są istotne wtedy kiedy obok nich stoi miłość, a tego jego zdaniem nie ma bo „za mało się w naszym kraju kochanym kochamy i tu jest nasza podległość a nie niepodległość”.

3. Wyniki i dyskusja

Odbiór filmów przez widzów

Kanał „Langusta na palmie”, który prowadzi ojciec Szustak stale obserwuje ponad 592 tysięcy widzów [Stan na dzień 04.02.2020 r.]. Świadczy o tym liczba subskrypcji która na platformie YouTube jest, poza liczbą wyświetleń, miernikiem popularności kanału. Jest to najpopularniejszy polskojęzyczny kanał, który prezentuje treści katolickie. Przy takiej popularności niemożliwym jest, aby odbiór treści był jednoznacznie pozytywny lub negatywny. Mimo to przy filmach, które znajdują się na kanale można zaobserwować komentarze, które w zdecydowanej większości mają pozytywny wydźwięk. Wiele osób prosi o modlitwę, daje swoje świadectwa lub dziękuje ojcu za publikowane materiały. Refleksje pod każdym filmem dotyczące prezentowanych treści mają w większości pozytywny wydźwięk. Głosy negatywne czy krytykujące zdarzają się rzadko. Jednym z niewielu wyjątków takiego stanu rzeczy są reakcje znajdujące się pod przeanalizowanym filmem. Jako, że pod tą publikacją znajduje się ponad tysiąc trzysta komentarzy, analizie zostanie poddanych dwadzieścia najpopularniejszych z nich. Popularność komentarzy mierzona jest poprzez tak zwane „Łapki w górę”, którymi inni widzowie mogą wyróżniać najlepsze z komentarzy. Jest dostępna także opcja, która pozwala na wyrażenie niezadowolenia przy komentarzu i niweluje ona reakcje pozytywne. Taki sposób komunikacji i wyraża opinii jest dostępny dla widzów, którzy nie chcą na przykład dzielić się swoimi postrzeżeniami publicznie pod filmem, a zgadzają się z wyrażonym zdaniem, bądź po prostu popierają pogląd zaprezentowany przez innego użytkownika. Aby podzielić się komentarzem i móc wyrazić swoją opinię poprzez ocenę innym komentarzy należy być zalogowanym użytkownikiem serwisu YouTube.

Film zatytułowany „Co zrobić żeby w Polsce było lepiej” obejrzano prawie 114 tysięcy razy. Został oceniony pozytywnie przez 4,7 tysięcy użytkowników przy 104 reakcjach odwrotnych. Zebrał pod sobą 989 komentarzy. Cztery najpopularniejsze to:

Aleksander 123 357

Nie wiem komu dziękować... Ojcu Szustakowi za Boga czy Bogu za Ojca Szustaka 😊

Teresa Mikita 196

Kochany Ojcie, to dzięki Tobie zdobyłam się na odwagę żeby się "podać", przestać się bać o to, co będziemy jeść. Zwolniłem się z destrukcyjnej pracy, mąż nie pracuje, mam 3 dzieci na utrzymaniu jeszcze. Znajomi mnie pytają, czy się nie boję i wiecie co, NIE boję się. Codziennie słyszę w uszach słowa religijnej piosenki: "zaufaj Panu już dziś". Miałam propozycje, objęcia wyższego stanowiska, za większe pieniądze ale dzięki temu, że oglądam Ojca codziennie, modlę się z Wami Wszystkimi, zdobyłam się na odwagę i powiedziałam dość. A stało się to 7 dnia Nowenny Pompejańskiej, którą odmawiałam. Nie wiem, co jeszcze przyjdzie mi w życiu robić ale tak wolna, to chyba w życiu się nie czułam. Pozdrawiam wszystkich serdecznie i ciepło, a Ojczulka przytulam najmocniej. Paaaaaa 😊😊😊

Lucyna bochnia 109

Może 16.02.2017 pójdziemy wszyscy na Mszę Św. w intencji Ojczyzny

Kamil Książek 46

Nie podbijać świata i innych swoimi racjami, nie zabierać, a się dzielić i w końcu żyć w zgodzie. Mądre przesłanie płynące z serca do serc, zaczniemy od siebie, a będzie dobrze. Dodam od siebie. Będzie lepiej jeśli tylko będziemy bardziej w Boga wierzyć i ludzi więcej kochać. dobrej nocy :)

Przedstawione reakcje na film są pozytywne. Użytkownicy zgadzają się z autorem i z treścią jaką przedstawił w swoich publikacjach. Pozostałe komentarze mają podobny wydźwięk jak te najlepiej ocenione. Można wśród nich znaleźć zaledwie trzy, w których użytkownicy krytykują podejście ojca Adama Szustaka do tematu bycia patriotą, które przedstawił na początku filmu i wskazują na to, że patriotyzm jest ważnym zagadnieniem, którego nie należy lekceważyć.

Zupełnie inaczej sytuacja wygląda w przypadku reakcji na film „Niepodległa?”. Komentarze, które się pod nim znajdują są wyjątkową sytuacją na kanale „Langusta na palmie”. Komentarz, który zebrał najwięcej pozytywnych reakcji został napisany przez użytkownika „Sówka Mała” i zebrał w sumie 333 pozytywnych głosów:

Za tę ojczyznę umierali ludzie. Również po to, abyś Adaśku mógł mówić, a my abyśmy mogli Cię słuchać. Krzywdzące jest mówić o tych, co ginęli, że nie kochali. Myślę, że kochali ludzi i kochali tę ziemię, dlatego walczyli. Te pochody i obchody są po to aby ich uczcić, ich pamięć i zdobyć się na chwilę refleksji, jak cenny jest pokój. Ty możesz mówić a my możemy słuchać,, bo żyjemy w wolnym kraju, bo jest pokój. Myślę, że większość z nas też kocha. Może się sprzeczamy, mamy różne poglądy i pomysły na ten kraj, jednak myślę, że pod tym wszystkim zależy nam , aby ta nasza ojczyzna istniała, a my razem z nią. Być może dla wielu nie jest ważne, czy ziemia, na której mieszkają nazywa się Polska , Rosja a może Niemcy. Dla mnie jest ważne, że mieszkam w wolnej Polsce, że nikt nie zabrania mi praktykować mojej wiary.

Kolejne najpopularniejsze komentarze wraz z nazwą użytkownika oraz liczbą „Łapek w górę” (pisownia oryginalna):

Renata Zarzycka 239

Dziękuję naszym przodkom że wywalczyli i wymodlili niepodległość. To jest miłość!

Aleksander Szczepanowski 224

Choć się zgadzam z piękną metaforą o miłości bliźnich to jednak martwi bardzo wyjmowanie pojęcia "ojczyzna" z kontekstu narodu czy kraju. Naród b czy kraj to też ludzie ale konkretnie połączeni wspólnym językiem, kulturą, obszarem zamieszkania. Zmiana pojęcia "ojczyzna" na oderwane od powyższych to jest krok do zniwelowania państw narodowych(co próbował zrobić choćby omawiany komunizm czy współcześnie część ideologów/polityków w ramach Unii Europejskiej). Kościół katolicki udowodnił, że da się zjednoczyć ludzi na całym świecie w wymiarze wiary i stworzyć "ojczyznę" ojca. Ale ojcie Adamie proszę abyś znalazł inny termin niż "ojczyzna". Niech ojciec nie zniechęca widzów do interesowania się polityką czy choćby tym co się dzieje i stanie z narodem polskim, Polską, naszą "ojcowizną" i ojczyzną.

Sylwia Dzieweczynska 224

Jakby Polacy 100 lat temu myśleli jak Ojciec to nie obchodzilibyśmy teraz Święta Niepodległości. Chwała Bohaterom !!!!!

Przedstawienie czterech najpopularniejszych komentarzy pod tym filmem [Stan na dzień 04.02.2020 r.] jest kluczowe dla pokazania reakcji widzów ojca Adama Szustaka. Każdy z tych komentarzy ma jednoznacznie krytyczny wydźwięk. Podobnie sytuacja ma się z innymi reakcjami co jest fenomenem na tym kanale. Ciężko znaleźć wśród reakcji na film pozytywne oceny. Użytkownicy reagując na treści, które zostały przedstawione w filmie prezentują argumenty związane z nauczaniem czy postawą ludzi Kościoła takich jak Jan Paweł II, święty Jacek Odrowąż, święta siostra Faustyna czy błogosławiony ksiądz Jerzy Popiełuszko. Postacie te były oddane Polsce jako swojej ojczyźnie i podkreślały wagę i rolę ojczyzny w życiu człowieka. Ponośliły dla niej także wiele wyrzeczeń czy ofiar, nawet w postaci własnego życia. Dbając o relacje między ludźmi i prawdę, walczyli także o ojczyznę. Wśród zarzutów kierowanych pod adresem autora filmu można wyróżnić także złą datę publikacji takich przemyśleń, które lekceważą wartość święta odzyskania niepodległości. Innym z powtarzających się zarzutów jest przytoczenie historii Kuby w kontekście niepodległości Polski. Użytkownicy zaznaczają także heroiczną przodków walczących o wolność oraz ideały jakie im przyświecały: Bóg, Honor i Ojczyznę zgodnie z którymi wiara w Boga i miłość do drugiego człowieka szły w parze a nawet przejawiały się w walce o wolność ojczyzny. Autorzy tych reakcji zauważają także często, że wolna ojczyzna umożliwia nauczanie o Bogu i głoszenie Słowa Bożego co w systemach totalitarnych byłoby bardzo utrudnione.

Zestawiając ze sobą reakcje na oba filmy widać różnicę w postrzeganiu zagadnień związanych z patriotyzmem. W przypadku pierwszego filmu ojciec Szustak poruszając temat miłości i odrzucania pychy oraz oceny życia publicznego w Polsce spotkał się z pozytywnym odbiorem. W drugim z filmów jednak podczas setnej rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości, czyniąc analogię z Kubą, które wychodziły znacznie dalej niż te z pierwszego filmu dotyczące Urugwaju zostały zdecydowanie i w całości odebrane negatywnie. Dodatkowo czynione przykłady i kontrowersyjne treści odbiły się szerokim echem i przyniosły negatywne oceny i zupełnie odmienne zdanie u widzów.

Takie postrzeganie tematu patriotyzmu przez odbiorców chrześcijańskich pokazuje wagę tego znaczenia także w wierze człowieka. Wydaje się na tym przykładzie być znaczenie tego tematu tożsame z wiarą w Boga tak jak miało to miejsce na przykład na kartach Starego Testamentu a także w późniejszej tradycji w czasach Jezusa [Lisica, 2014].

Badanie ankietowe po projekcji filmu

Chcąc dokładniej poznać postawę odbiorców Nowej Ewangelizacji wobec problemu niepodległości na przykładzie filmu ojca Adama Szustaka przeprowadzono projekcję tego filmu dla grupy studentów Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, po której widzowie wypełnili ankiety. Uczestnicy nie byli wcześniej uprzedzeni o projekcji filmu ani o reakcjach innych widzów na jego treść. Żadna z badanych osób nie oglądała wcześniej tej produkcji. Jediną informacją przedstawioną widzom była data publikacji tego filmu. W badaniu wzięło udział osiemnaście osób i zostało ono przeprowadzone 13 grudnia 2018

roku. Ankieta składała się z pytania o wiek, płeć, wyznanie (Czy jesteś katolikiem?) oraz znajomość innych filmów z kanału „Langusta na palmie”, gdzie w przypadku pozytywnej odpowiedzi należało ocenić dotychczasowe produkcje ojca Adama Szustaka (pozytywnie, negatywnie bądź obojętnie). Po wstępnych zamkniętych pytaniach, pozostałe cztery miały charakter otwarty, gdyż przy zastosowaniu badania jakościowego można poznać wrażenia i odczucia widza na temat filmu. Łączna liczba ankietowanych to 18 osób.

Wśród badanych 17 osób zaznaczyło odpowiedź, że jest katolikami, jedna osoba wybrała opcję „trudno powiedzieć”. Zdecydowana większość (16) badanych to kobiety. Ze względu na duże dysproporcje w analizie wyników badań nie zastosowano zależności od płci i wyznania. Połowa z badanych osób oglądała wcześniej inne produkcje z kanału „Langusta na palmie” i wszystkie z nich oceniły ją pozytywnie.

Pierwsze z pytań otwartych brzmiało: Jakie według Ciebie są zalety filmu? Najczęściej pojawiającą się opinią był prosty lub ciekawy przekaz. Taka odpowiedź pojawiła się w 10 ankietach. W szczęściu odnotowano, że w filmie znajdują się ciekawe przykłady. W pięciu kwestionariuszach pojawiła się odpowiedź, że jest to ważny temat. W czterech jako zaletę zauważono bezstronność materiału i brak polityki oraz szczerość. Trzy ankiety zawierały odpowiedź, że film skłania do refleksji, a po razie jako zaletę odnotowano, że jest krótki oraz zrealizowany dobrze technicznie. Odpowiedzi wyglądały podobnie zarówno wśród osób, które oglądały wcześniej jakieś produkcje kanału ojca Adama Szustaka, jak i tych którzy po raz pierwszy spotkali się z jego twórczością.

Drugie pytanie to: Jakie według Ciebie film ma wady? W tym przypadku najwięcej ankietowanych wymieniło kwestie techniczne takie jak montaż, oświetlenie i kadr. Taka odpowiedź znalazła się w sześciu ankietach (W tym pięć razy u osób, które oglądały produkcję dominikanina po raz pierwszy). Pięć razy jako wada pojawiło się także to, że film ma za dużo treści lub za dużo powtórzeń. Dwa razy jako wadę uznano wygląd prowadzącego, a właściwie jego ubiór. Skrytykowały to osoby, które oglądały ojca Adama po raz pierwszy i wymieniły tu nieodpowiedni strój dla takiej treści oraz to, że podczas nagrania miał na głowie kaptur. Dwójka ankietowanych nie znalazła żadnej wady. Dwie ankiety zawierały krytykę treści i stwierdzenia o mniejszej wagi państwa i niezgodności tych treści w naukę Kościoła. Obie odpowiedzi znalazły się wśród dotychczasowych widzów kanału. Po jednej osobie uznało, że film jest za krótki na ten temat, ma zbyt skomplikowany lub nudny przekaz oraz jest bez konkretów.

W trzecim pytaniu ankietowani zostali poproszeni o napisanie tego, co szczególnie zwróciło ich uwagę. Pięcioro z nich zwróciło uwagę na formę i oryginalne podejście, w dwóch ankietach uwagę zwróciła treść, mówiąca że ojczyzna to ludzie. Trzy razy zwrócono uwagę na kwestie techniczne, takie jak tło, muzyka i montaż. Dalsze spostrzeżenia pojawiały się pojedynczo: temat wojny, cytat świętego Pawła, przykład rzeźby, miejsce nagrania, emocjonalność prowadzącego, we wstępie do filmu pokazanie biednej Polski, brak mowy o patriotyzmie, historii i narodzie pomimo święta niepodległości oraz herezja jaką było stwierdzenie, że Msze święte są nic nie warte.

Ostatnie pytanie brzmiało: Czy film wzbudził w Tobie jakieś odczucia/emocje itp.? Jeżeli tak to jakie? Jak go oceniasz? Na to pytanie w ośmiu przypadkach odpowiedziano, że film wzbudził refleksje (pięciokrotnie u widzów, którzy już wcześniej oglądali produkcje ojca Szustaka). Pięć razy uznano, że został odebrany obojętnie i nie wzbudził żadnych emocji.

Trzykrotnie pojawiła się odpowiedź o pozytywnych emocjach związanych z ciekawym przekazem. Dwa razy stwierdzono, że emocje były pozytywne ale tylko w części związanej z mową o miłości a nie o ojczyźnie. U jednej osoby film wywołał wzruszenie. Wyniki badania pokazują, że publikacja została odebrana pozytywnie. Wśród osób oglądających twórczość Adama Szustaka po raz pierwszy najczęściej zastrzeżeń odnosiło się do strony technicznej. Interpretować można to jako odbiór sposobu prezentowania treści przez dominikanina, który po prostu mówi do kamery. Dużą część jako wadę określiła powtarzanie się autora filmu. Pojedynczo pojawiały się głosy sprzeciwu wobec treści, które tak bardzo poruszyły autorów komentarzy pod filmem. Jako zaletę filmu zdecydowana większość zauważyła prostotę i jasność przekazu. Emocja jaka najczęściej towarzyszyła badanym to refleksja. Wyniki tego badania pokazują skuteczność formy przyjętej przez autora, nawet w przypadku kontrowersyjnej treści, która schodzi na dalszy plan.

Porównując dokonane analizy komentarzy pod filmem i przeprowadzonego badania zaraz po projekcji filmu zauważa się dwa różne odbiory tej samej publikacji. Dodatkowo należy zaznaczyć, że o ile komentarze i reakcje zaprezentowane pod filmem jednoznacznie wskazują na krytyczny i negatywny odbiór treści zaprezentowanych w filmie, o tyle ocena tegoż filmu jest pozytywna. Widzowie mogą oceniać sam film analogicznie do oceny konkretnych komentarzy. Wyrażają pozytywny odbiór zaznaczając „Łapkę w górę” oraz negatywnie „Łapkę w dół”. O ile w przypadku komentarzy widoczna jest suma głosów pozytywnych i negatywnych, o tyle w przypadku oceny całego filmu podawane są głosy pozytywne i negatywne. Film „Niepodległa?” pozytywnie oceniło 3771 widzów, negatywnie zaś 818 [Stan ocen na dzień 27.03.2019 r.]. Ocena filmu i wyniki badań ankietowych stoją więc w sprzeczności z wyjątkowo krytycznym odbiorem treści w komentarzach. Kontrast w tych ocenach spowodowany jest emocjami. W przypadku przeprowadzonego badania, ankietowani wypełniali kwestionariusze tuż po obejrzeniu filmu, gdzie emocje były cały czas wysokie, a projekcja i odbiór głębokich treści siłą rzeczy napawa refleksyjnie. Podobnie wyglądać mogła reakcja w ocenach pod filmem, gdzie pod wpływem przeżyć i oceny „na gorąco” odbiór był pozytywny. Wywoływanie emocji oraz działanie pod ich wpływem było wielokrotnym przedmiotem badań w odniesieniu do mediów i jednoznacznie potwierdzało ich słuszność [Ptaszek, 2013]. Zarówno w przypadku badania, jaki ocen widzów filmu tylko jakaś część z nich zwróciła uwagę na kontrowersyjne treści stojące w sprzeczności z tradycją i nauczaniem Kościoła. W przypadku komentarzy, wyrażenie takiej opinii mogło spowodować refleksję na ten temat i przyznanie racji konkretnym zarzutom wobec filmu, które zostały wyrażone w komentarzach. Stąd prostota i ciekawość przekazu na którą zwrócili uwagę badani wzięła górę w pierwszej ocenie filmu, jednak analiza konkretnych treści dokonana przez pojedynczych użytkowników spotkała się z aprobatą widzów.

4. Podsumowanie

Sposób przekazania treści dotyczących patriotyzmu na kanale „Langusta na palmie” polega na zwróceniu szczególnej uwagi odbiorców na kwestię miłości bliźniego. W przypadkach obu filmów nagranych przez ojca Adama Szustaka mamy do czynienia z taką relacją. W drugim z zaprezentowanych filmów powołuje się na obecność postrzegania ojczyzny jako relacji z bliźnim w Piśmie Świętym jednak nie podaje żadnego przykładu. Według autora patriotyzm polega więc na miłowaniu drugiego człowieka bez względu na

jego pochodzenie. Z taką opinią nie do końca zgadzają się widzowie kanału. O ile nie negują znaczenia miłości, o tyle nie zgadzają się z autorem, pod filmem w którym znalazły się takie treści, że ojczyzna ma bardzo małe znaczenie względem miłości. Zdaniem widzów jest zupełnie inaczej i deprecjonowanie tych znaczeń jest błędem. Autor próbuje przekazać widzom konieczność kochania, Ci jednak opowiadają się za porządkiem o jakim mówi Kościół katolicki. Sposobów przekazu i rodzajów treści związanych z patriotyzmem jest wśród twórców YouTube bardzo dużo. Kanał „Langusta na palmie” ten element przedstawia w oryginalny sposób. Taka prezentacja pokazuje, że autor próbuje dotrzeć do odbiorców w inny sposób. Nie prezentuje wykładni Kościoła katolickiego lecz pokazuje przykłady i upraszcza przekaz. Jednak zbyt jego spłylenie spotyka się z oporem widzów. Wynik przeprowadzonych analiz wskazuje na zły odbiór treści, które bagatelizują znaczenie ojczyzny i patriotyzm rozumiany jako troskę i przywiązanie do kraju. Reakcje widzów na przedstawione problemy wskazują na potrzebę przekazu dotyczącego patriotyzmu, zgodnego z dotychczasową wykładnią prezentowaną przez Kościół katolicki. Pomimo braku reprezentatywności przykładu „Langusty na palmie” jako sposobu przekazu patriotycznego i odbioru tych treści w odniesieniu do wszystkich przekazów chrześcijańskich w YouTube to dokonana analiza i jej wyniki stanowią punkt odniesienia do dalszych badań nad patriotyzmem w innych przekazach chrześcijańskich w YouTube.

Bibliografia:

1. Byrgess J. (2011), Green J, *YouTube. Wideo online a kultura uczestnictwa*, tłum. T. Płudowski, Warszawa, Dom Wydawniczy PWN.
2. Franciszek (2016), *Adhortacja Evangelii Gaudium*.
3. Jan Paweł II (1993), *Encyklika Veritatis Splendor*.
4. Pius X (2003), List apostolski, 11 kwietnia 1909, cyt. za: Cz. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, , Lublin, KUL s. 508.
5. G. Ptaszek (2013), *Psychologia mediów – historia, obszar badań i perspektywy* W: G. Ptaszek, A. Ogonowska (red.) *Współczesna psychologia mediów. Nowe problemy i perspektywy badawcze*, Kraków, Impuls, s. 19-24.
6. Tokarek S. (2013), *Ewangelizacja według Benedykta XVI* W: *Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego*, nr 33 (s. 247-256).

Wykaz stron internetowych:

7. Gemius/PBI, <http://www.gemius.pl/wszystkie-artykuly-aktualnosci/wyniki-badania-gemiuspbi-za-Grudzien-2019.html> (Wyniki badania Gemius/PBI za grudzień 2019, 01.02.2020 r.).
8. Socialblade, <https://socialblade.com/youtube/top/country/pl/mostsubscribed> (TOP 250 Youtubers in Poland sorter by subscribers, 31.01.2020 r.).

Summary: Patriotism is one of those that raises discussions in the social medium of YouTube. Especially if it's presented in the context of the faith and teaching of the Catholic Church. Analyzing the method of transmitting content related to this topic on the most popular Polish-language channel of this type, one can see the author's original approach to this. The analyzed reaction of viewers to publications shows, however, that they do not agree with disavowing the concepts of patriotism.

Research results provide a point of reference for further research on this topic and their publication on YouTube.

Key words: Catholic Church, YouTube, Social media, Faith.

III NAUKI ŚCISŁE I PRZYRODNICZE

1. DLACZEGO WARTO ZAINTERESOWAĆ SIĘ ROBOTYKĄ NA PRZYKŁADZIE PROSTEGO POJAZDU PÓŁAUTONOMICZNEGO

inż. Małgorzata Myszone

inż. Dawid Karpiński

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Wydział Nauk Ścisłych i Przyrodniczych

Koło Naukowe „Solution”

ul. Uniwersytecka 7, 25-406 Kielce

E-mail: contact@dawmagoo.com, myszona8@gmail.com

Streszczenie: Robotyka i automatyka w dzisiejszych czasach przedstawiana jest jako najtrudniejszy przedmiot na studiach. Jednak czy tak jest naprawdę. Nie musimy być inżynierami, żeby skonstruować zabawkę, która ucieszy nasze pociechy. Wystarczy poświęcić kilka chwil, aby stworzyć prosty model pojazdu, sterowany za pomocą przenośnej klawiatury i nie trzeba wydawać kilkaset złotych, jak to jest w przypadku kupionych zdalnie sterowanych samochodów czy innych pojazdów i robotów.

Słowa kluczowe: Elektronika, programowanie, Raspberry, Arduino, robot

1. Wstęp

W dzisiejszych czasach możemy zauważyć bardzo szybki wzrost zainteresowania robotyką i automatyką (również sztuczną inteligencją), minikomputerami. Pionierem w branży elektronicznej jest Raspberry Pi a za nim Arduino – platformy wykorzystywane do konstruowania prostych urządzeń automatyki domowej, jak i również jako mini serwery do przechowywania danych. Ich potencjał ogranicza tylko nasza wyobraźnia. Do wykonania takich urządzeń potrzebna jest nam platforma, czujniki i inne komponenty elektroniczne oraz lutownica i pomysł na to urządzenie.

Definicja **robotyki** została po raz pierwszy użyta przez czeskiego pisarza Karel Čapek w 1920 roku. Jest to interdyscyplinarna gałąź inżynierii i nauki, która obejmuje budowę maszyn, elektronika, inżynieria informację, informatykę i inne. Robotyka zajmuje się projektowaniem, budową, działaniem i użytkowaniem robotów, a także systemów komputerowych do ich kontroli, informacji sensorycznych i przetwarzania informacji.

Technologie te są wykorzystywane do opracowywania maszyn, które mogą zastąpić ludzi i powielać ludzkie działania. Roboty mogą być używane w wielu sytuacjach i do wielu celów, ale dziś wiele z nich jest używanych w niebezpiecznych środowiskach (w tym do wykrywania i dezaktywacji bomb), procesy produkcyjne lub w których ludzie nie są w stanie przetrwać (np. w przestrzeni kosmicznej, pod wodą, w wysokiej temperaturze oraz w celu oczyszczenia i powstrzymania materiałów niebezpiecznych i promieniowania). Roboty mogą przybierać dowolną formę, ale niektóre mają wygląd przypominający ludzi. Mówi się, że pomaga to w akceptacji robota w pewnych zachowaniach replikacyjnych zwykle

wykonywanych przez ludzi. Takie roboty próbują powielać chodzenie, podnoszenie, mowę, poznanie lub jakąkolwiek inną działalność człowieka. Wiele współczesnych robotów jest inspirowanych naturą, przyczyniając się do rozwoju robotyki inspirowanej biologią.

Niniejszy artykuł dotyczy realizacji prostego pojazdu, który będzie mógł złożyć zarówno syn/córka z ojcem jak i również uczniowie oraz studenci na dodatkowych zajęciach bądź kołach naukowych. Każdy z nas będzie mógł ten projekt rozszerzyć o inne czujniki lub inne dodatkowe funkcje np. zastosować głębokie uczenie (**Głębokie uczenie** - metody uczenia maszynowego, które zbudowane są z wielu warstw realizujących nieliniowe transformacje. **Uczenie maszynowe**, samo uczenie się maszyn albo systemy uczące się (*ang. machine learning*) jest dziedziną wchodzącą w skład nauk zajmujących się problematyką AI. To nauka interdyscyplinarna ze szczególnym uwzględnieniem takich dziedzin jak informatyka, robotyka i statystyka. Głównym celem jest praktyczne zastosowanie dokonań w dziedzinie sztucznej inteligencji do stworzenia automatycznego systemu potrafiącego doskonalić się przy pomocy zgromadzonego doświadczenia (czyli danych) i nabywania na tej podstawie nowej wiedzy. Pierwszym przykładem maszynowego uczenia się może być projekt Arthura Samuela z firmy IBM, który w latach 1952-1962 rozwijał program do szkolenia zawodników szachowych). (https://pl.wikipedia.org/wiki/Uczenie_maszynowe).

2. Materiał i metody

Komponenty

Początkowym etapem będzie stworzenie pojazdu, który samodzielnie będzie się poruszał po naszym domku oraz omijał napotkanie przeszkody. Sercem robota jest Raspberry Pi 4 (są różne wersje, jednak dla potrzeby projektu został wybrany ten model) z systemem Windows 10 IoT Core.

Raspberry Pi to seria małych komputerów jednopłytkowych opracowanych w Wielkiej Brytanii przez Raspberry Pi Foundation. Urządzenie składa się z pojedynczego obwodu drukowanego i zostało wymyślone, by wspierać naukę podstaw informatyki. Jego premiera miała miejsce 29 lutego 2012 roku. Raspberry Pi w wersji 4 B ze zwiększoną ilością pamięci RAM - 4 GB. Ten model wyróżnia się wydajniejszym procesorem Broadcom BCM2711 quad-core 64-bitowy ARM-8 Cortex-A72 1,5 GHz, dwoma złączami microHDMI, dwoma złączami USB 3.0 i 2 złączami USB 2.0, zasilaniem przez złącze USB C o napięciu wyjściowym równym 5 V. Minimalna zalecana wydajność prądowa to 3 A. Płytkę posiada także dwuzakresowe WiFi 2,4 GHz i 5 GHz, Bluetooth 5 / BLE, port Ethernet o prędkości do 1000 Mb/s oraz możliwość zasilania przez PoE. Reszta specyfikacji jest identyczna jak w modelu 3 B+. Na płytce w dalszym ciągu znajduje się 40 złącz GPIO (2x20 pin, raster: 2,54), złącze microSD do podłączenia karty pamięci, złącza CSI i DSI, które pozwalają na rozszerzenie o kamerę oraz wyświetlacz. Dzięki 4 otworom montażowym w bardzo prosty sposób można zamocować płytkę w wybranym miejscu. (<https://botland.com.pl/pl/moduly-i-zestawy-raspberry-pi-4b/14647-raspberry-pi-4-model-b-wifi-dualband-bluetooth-4gb-ram-15ghz-765756931182.html>).

Rysunek 1. Raspberry Pi

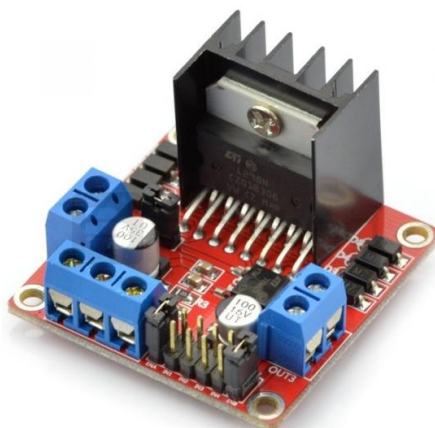
Źródło: <https://botland.com.pl/pl/moduly-i-zestawy-raspberry-pi-4b/14647-raspberry-pi-4-model-b-wifi-dualband-bluetooth-4gb-ram-15ghz-765756931182.html>

Windows IoT - to rodzina systemów operacyjnych firmy Microsoft zaprojektowana do użytku w systemach wbudowanych. Microsoft ma obecnie trzy różne podrodziny systemów operacyjnych dla urządzeń wbudowanych skierowanych do szerokiego rynku, od małych urządzeń w czasie rzeczywistym do urządzeń w punktach sprzedaży, takich jak kioski. Systemy operacyjne Windows Embedded są dostępne dla producentów oryginalnego sprzętu (OEM), którzy udostępniają go użytkownikom końcowym z fabrycznie załadowanym sprzętem, w niektórych przypadkach oprócz klientów z licencją zbiorową. (https://en.wikipedia.org/wiki/Windows_IoT).

Rysunek 2: Windows IoT

Źródło: <https://www.dexterindustries.com/get-started-windows-iot-grovepi/>

Do napędzania silników został wykorzystany sterownik **L298N z mostkiem H** - Moduł z popularnym sterownikiem L298N, który umożliwia kontrolę kierunku obrotów i prędkości dwóch silników prądu stałego. Dzięki złączom śrubowym ARK zasilanie, oraz same silniki można w prosty sposób podłączyć przykręcając przewody przy pomocy wkrętaka. Sygnały sterujące zostały wyprowadzane na popularne złącza goldpin, co pozwala łączyć układ z płytkami uruchomieniowymi, np. z Arduino za pomocą przewodów.

Rysunek 3. Sterownik silników

Źródło: <https://botland.com.pl/pl/sterowniki-silnikow-moduly/3164-l298n-dwukanalowy-sterownik-silnikow-modul-12v2a.html>

Następnie został wykorzystany ultradźwiękowy czujnik odległości, który posłuży do omijania przeszkód (HC-SR04 2-200cm - Czujnik ultradźwiękowy działający w zakresie 2-200 cm. Zasilany napięciem 5 V. Wyjściem jest sygnał, którego czas trwania jest proporcjonalny do mierzonej odległości.)

Rysunek 4. Ultradźwiękowy czujnik odległości

Źródło: <https://botland.com.pl/pl/ultradzwiekowe-czujniki-odleglosci/1420-ultradzwiekowy-czujnik-odleglosci-hc-sr04-2-200cm-5903351241366.html>

Pojazd może być zbudowany na gotowym podwoziu, służącym do konstrukcji tego typu pojazdów. Na potrzeby projektu zostało wykorzystane gotowe podwozie robota - Chassis Rectangle 4WD 4-kołowe podwozie robota z napędem Przezroczysta platforma do budowy robota W zestawie znajdują się cztery silniki prądu stałego z kołami o średnicy 65 mm. Elementy podwozia są zrobione z akrylu, posiadają otwory montażowe pozwalające zamontować różnego rodzaju sensory, kontrolery (w tym Arduino, Baby Orangutan, Raspberry Pi) i inne. W celu uruchomienia robota, wystarczy zmontować platformę, przykręcić silniki, założyć koła oraz dodać dowolny kontroler robota (np. Arduino Uno z Motor Shield). Źródłem zasilania mogą być baterie AA (paluszki), odpowiedni koszyk do ich montażu można znaleźć w naszej ofercie, jak również czujniki, czujniki, które mogą poszerzyć możliwości robota.

Zestaw zawiera:

- Dwie platformy montażowe
- Cztery koła z oponami o średnicy 65 mm
- Cztery silniki prądu stałego z przekładniami
- Metalowe oraz plastikowe podzespoły (śrubki, nakrętki, itp.)
- Losowo w zestawie może znajdować się koszyk na 4 baterię typu AA (R6)

Rysunek 5. Podwozie robota

Źródło: <https://botland.com.pl/pl/podwozia-robotow/7289-chassis-rectangle-4wd-4-kolowe-podwozie-robota-z-napedem.html>

Opisywany projekt nie wymaga zaawansowanych umiejętności programistycznych ani sprzętowych. Jedyne co potrzeba to odrobina wolnego czasu i zdolności manualne oraz dobra lutownica.

Oprócz głównych podzespołów wymienionych i opisanych powyżej potrzebne są także:

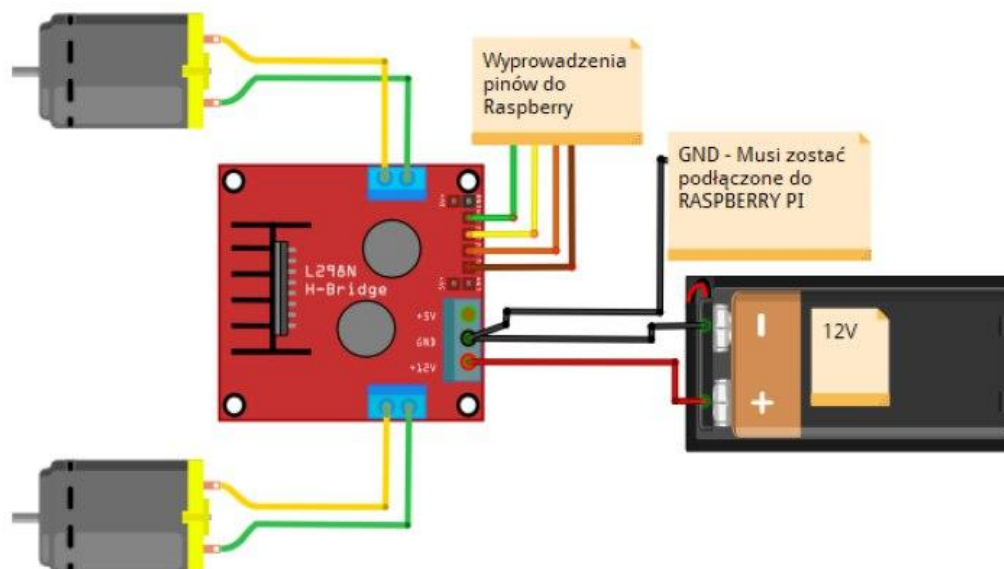
- Przewody do łączenia różnych modułów
- Powerbank lub akumulator 12V do zasilania
- Śrubokręt
- Taśmę izolacyjną
- Gorący klej
- Lutowna

Instrukcje dotyczące projektu

Lutownicą lutujemy dołączone przewody do silników. Można także po prostu wygiąć odsłonięte końce drutów i zaczepić je o zaciski silnika, a następnie owinać taśmą elektryczną wokół obu połączeń drutu / zacisków silnika, aby je zabezpieczyć. Powerbank można przymocować do podstawy za pomocą kropelki gorącego kleju.

Sterownik silnika L298N pozwala obracać silniki do przodu ORAZ do tyłu za pomocą kilku styków GPIO. Najpierw należy podłączyć dwa przewody, które wcześniej zostały zabezpieczone na każdym silniku w poprzednim kroku, do pary zacisków silnika - czerwony i czarny przewód od jednego silnika do „Silnika A” oraz czerwony i czarny przewód od drugiego silnika do „Silnika B”. Polaryzacja nie jest ważna i zawsze można później zmienić kolejność drutów, jeśli silnik skończy w niewłaściwy sposób podczas wdrażania kodu. Należy również poprowadzić przewód od zacisku uziemienia L298N do styku GND GPIO na Raspberry Pi. L298N został zaprojektowany do obsługi pojedynczego źródła zasilania

zarówno dla silników, jak i mikrokontrolera / komputera. Pełne napięcie ze źródła zasilania jest kierowane do silników. W tym samym czasie napięcie ze źródła zasilania jest przetwarzane i regulowane do 5 V dla mikrokontrolera / komputera i dostarczane przez zacisk + 5 V w bloku zasilania. Poniższy rysunek (Rys. nr 6) przedstawia schemat podłączenia silników do kontrolera silników wraz z zasilaniem.

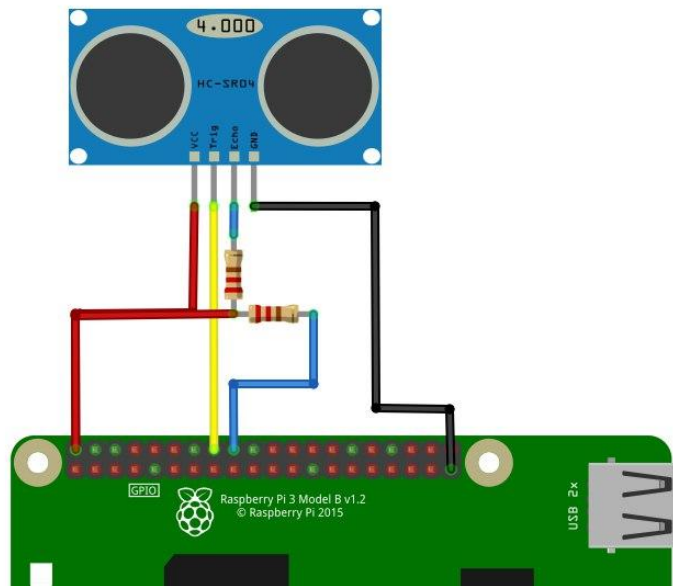

Rysunek 6. Schemat podłączenia sterownika silników

Źródło: Badania własne.

Następnym etapem będzie podłączenie ultradźwiękowego czujnika odległości do Raspberry Pi. Czujnik montujemy na naszej platformie za pomocą gorącego kleju. Następnie łączymy go przewodami z naszym minikomputerem. Pamiętajmy o tym, aby czujnik był zasilany napięciem nie mniejszym niż 5V. Gdy czujnik został podłączony do zasilania możemy zacząć podłączanie pozostałych przewodów. Należy podłączyć przewód połączeniowy żeński / męski ze styku GPIO na Raspberry Pi do styku Trig czujnika - w tym projekcie został użyty GPIO 23 / fizyczny styk 16 Raspberry Pi. Następnie należy to samo zrobić dla styku Echo. Rysunek poniżej (Rys. nr 7) przedstawia schemat połączeniowy ultradźwiękowego czujnika odległości do Raspberry Pi.

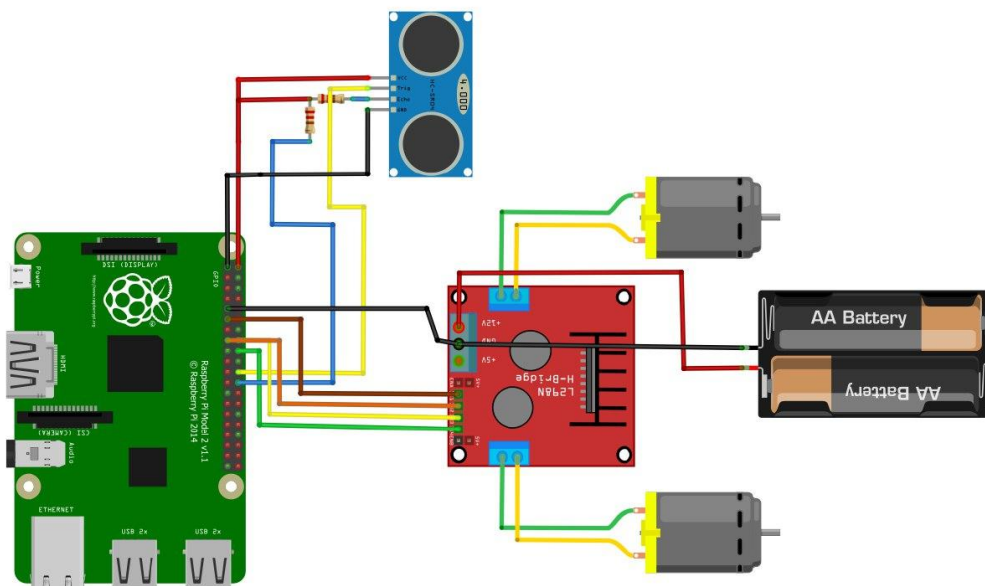

Rysunek 7. Schemat podłączenia czujnika ultradźwiękowego do Raspberry Pi

Źródło: Badania własne.

Montaż komponentów na platformie

Najważniejszym elementem jest złożenie z powyższych komponentów całego pojazdu. Poniższy rysunek (Rys. nr 8) przedstawia połączenia elementów do serca pojazdu.

Rysunek 8. Schemat połączenia całego pojazdu

Źródło: Badania własne.

3. Wyniki i dyskusja

W Internecie możemy wyszukać gotowy kod do sterowania pojazdem. Program możemy dostosować pod własne potrzeby. Poniżej przedstawiamy fragment kodu, służący do kontroli silników.

```
using Windows.Devices.Gpio
namespace Rover
```

```

{
    public class Motor
    {
        private readonly GpioPin _motorGpioPinA;
        private readonly GpioPin _motorGpioPinB;

        public Motor(int gpioPinIn1, int gpioPinIn2)
        {
            var gpio = GpioController.Default();

            _motorGpioPinA = gpio.OpenPin(gpioPinIn1);
            _motorGpioPinB = gpio.OpenPin(gpioPinIn2);
            _motorGpioPinA.Write(GpioPinValue.Low);
            _motorGpioPinB.Write(GpioPinValue.Low);
            _motorGpioPinA.SetDriveMode(GpioPinDriveMode.Output);
            _motorGpioPinB.SetDriveMode(GpioPinDriveMode.Output);
        }

        public void MoveForward()
        {
            _motorGpioPinA.Write(GpioPinValue.Low);
            _motorGpioPinB.Write(GpioPinValue.High);
        }

        public void MoveBackward()
        {
            _motorGpioPinA.Write(GpioPinValue.High);
            _motorGpioPinB.Write(GpioPinValue.Low);
        }

        public void Stop()
        {
            _motorGpioPinA.Write(GpioPinValue.Low);
            _motorGpioPinB.Write(GpioPinValue.Low);
        }
    }
}

```

Oprogramowanie całego pojazdu dostępne jest na stronie: <https://dawmagoo.com/osiagniecie-naukowe/dlaczego-warto-zainteresowac-sie-robotyka-na-przykladzie-prostego-pojazdu-pol-autonomicznego/>

W sieci jest bardzo dużo podobnych projektów. W zależności jaki chcemy przeznaczyć budżet nasz pojazd będzie bardziej lub mniej „wypasiony”. Jeżeli nasza szkoła lub uczelnia dysponuje drukarką 3D, możemy na niej wydrukować cały szkielet lub podwozie naszego pojazdu. Przykładem takiego projektu może być pojazd 3 kołowy – zdalnie

sterowany, który znajdziemy na stronie <https://majsterkowo.pl/pojazd-3-kolowy-zdalnie-sterowany/>. W tym projekcie wykorzystane są takie układy elektroniczne jak :

- Arduino - konkurent do Raspberry Pi. Jest tańszy, jednak nie posiada takich zasobów sprzętowych jak przysłowiowa „malina”;
- Joystick Shield,
- mostek H, sterownik silników DC model L293D,
- 2x silnik TT do robota z przekładnią 1:48 – typ prosty
- 2x servo SG-90
- 2x NRF24L01 do sterowania bezprzewodowego,
- stabilizator L7805CV,
- 2x przełącznik,
- 4 ogniwa odzyskane z baterii laptopowej 18650 lion,
- goldpiny żeńskie w listwie – precyzyjne. Zamiast precyzyjnych może być koszyczek na L293,
- goldpiny męskie proste w listwie,
- goldpiny męskie podwójne-kątowe,
- złącze ARK – podwójne – u mnie na zdjęciach jest potrójne ale zostało zmostkowane, jest to pozostałość bo innej wizji płyty głównej,
- 2x chińska płytka uniwersalna 5×7 cm. (<https://majsterkowo.pl/pojazd-3-kolowy-zdalnie-sterowany/>)

Do pojazdu zostało wydrukowane podwozie koła, koła silnikowe, łącznik kół ect. Projekt jest bardzo porosty, lecz bardzo efektowny. Na stronie autor załączył wszystkie potrzebne pliki do realizacji tego pojazdu.

4. Podsumowanie

Reasumując, realizacja takiego pojazdu nie wymaga dużych umiejętności programowania. Główną przeszkodą jest nasza wyobraźnia. To od nas zależy jak będzie wyglądał projekt, z czego się będzie składała i jak bardzo ma być zaawansowany. Realizacja takiego pojazdu pozwala na wspólne spędzanie czasu zarówno rodziców z dziećmi jak i wychowawcy/wykładowcy z uczniami/studentami. Dzięki temu młodsze społeczeństwo lub studenci znają swoją pasję i zainteresowania. Projektowanie takich rzeczy to nie tylko programowanie, to też rozwijanie zainteresowań w kierunku sztucznej inteligencji, elektroniki, elektrotechniki jak i automatyki i robotyki.

Bibliografia :

1. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Robotyka>
2. https://pl.wikipedia.org/wiki/Uczenie_maszynowe
3. <https://botland.com.pl/pl/moduly-i-zestawy-raspberry-pi-4b/14647-raspberry-pi-4-model-b-wifi-dualband-bluetooth-4gb-ram-15ghz-765756931182.html>
4. <https://botland.com.pl/pl/sterowniki-silnikow-moduly/3164-l298n-dwukanalowy-sterownik-silnikow-modul-12v2a.html>
5. <https://botland.com.pl/pl/ultradzwiekowe-czujniki-odleglosci/1420-ultradzwiekowy-czujnik-odleglosci-hc-sr04-2-200cm-5903351241366.html>

6. <https://botland.com.pl/pl/podwozia-robotow/7289-chassis-rectangle-4wd-4-kolowe-podwozie-robota-z-napedem.html>
7. <https://majsterkowo.pl/pojazd-3-kolowy-zdalnie-sterowany/>
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Windows_IoT
9. https://www.youtube.com/watch?v=son9hDRw4Kw&feature=emb_title
10. <https://www.dexterindustries.com/get-started-windows-iot-grovepi/>

2. WPŁYW PYŁÓW ZAWIESZONYCH PM10 I PM2,5 NA ORGANIZM CZŁOWIEKA

Monika Żaluska

Politechnika Białostocka

Wydział Budownictwa i Nauk o Środowisku

Instytut Inżynierii Środowiska i Energetyki

Katedra Ciepłownictwa, Ogrzewnictwa i Wentylacji

ul. Wiejska 45E, 15-351 Białystok

E- mail: m.wysocka@doktoranci.pb.edu.pl

Streszczenie:

Dynamiczny rozwój gospodarczy zazwyczaj wiąże się ze wzmożoną emisją zanieczyszczeń do powietrza, co sprawia, że jakość powietrza bezpośrednio wpływa na zdrowie społeczeństwa. Częstki stałe (z ang. *particulate matter* – PM) są znaczną częścią zanieczyszczenia powietrza i stanowią zawieszoną w powietrzu mieszaninę cząstek stałych i ciekłych. Głównymi źródłami cząstek zawieszonych w powietrzu są spaliny z pojazdów i przemysłu, elektrownie, spalanie śmieci oraz procesy erozji gleb. Klasyfikacja pyłów odbywa się według średnicy mierzonej w μm . Liczne badania wykazały, że im mniejsza średnica cząstek, tym większa szkodliwość dla zdrowia ludzkiego. Drobne cząstki, zwłaszcza PM_{2,5}, poprzez płuca przedostają się do krwiobiegu, a następnie wnikają do komórek i powodują tam bezpośrednie, nieodwracalne uszkodzenia. Wielu uczonych, po przeanalizowaniu modeli epidemiologicznych i zwierzęcych, potwierdziło negatywny, toksyczny wpływ PM_{2,5} na organizmy ludzkie i zwierzęce. Jednak badania epidemiologiczne wykazują jedynie statystyczny związek między wynikami zdrowotnymi a narażeniem, ale nie mogą ustalić konkretnego związku przyczynowo-skutkowego. W celu ustalenia wspomnianego związku wykonuje się badania toksykologiczne. Aby poznać mechanizmy toksyczności pyłów zawieszonych i ich wpływ na organizm człowieka, przeprowadzono eksperymentalne badania PM_{2,5} z poziomu komórkowego i molekularnego, co było możliwe dzięki technice *in vitro*. Modele ludzkich komórek *in vitro* są mniej więcej reprezentatywne dla różnych typów komórek, zarówno w odniesieniu do pochodzenia embriologicznego, jak i tkanki lub narządu, z którego zostały uzyskane.

W artykule omówiono negatywny wpływ pyłów zawieszonych na zdrowie człowieka w ujęciu ogólnym, istotę badań *in vitro* oraz wpływ pyłów PM₁₀ i PM_{2,5} na organizm ludzki w ujęciu komórkowym.

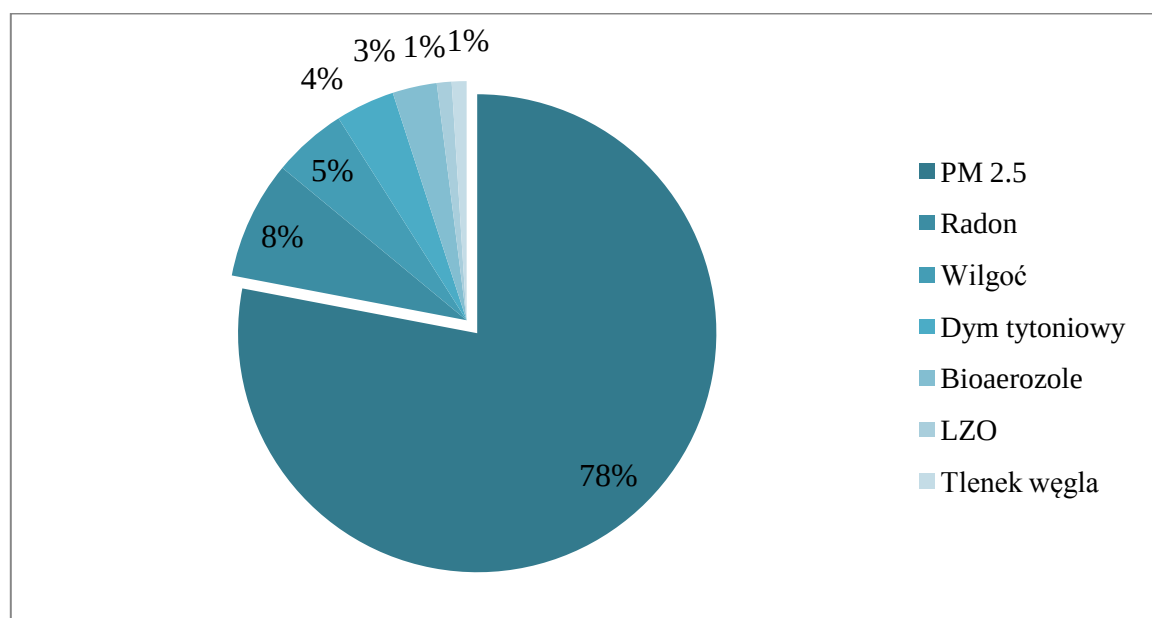
Słowa kluczowe: pyły zawieszone, PM₁₀, PM_{2,5}, badania *in vitro*, zanieczyszczenie powietrza, jakość powietrza, choroby

1. Negatywny wpływ pyłów zawieszonych na zdrowie człowieka

Ciągle rosnący poziom zanieczyszczeń w powietrzu jest bezpośrednio związany z rozwojem gospodarczym, który wiąże się ze wzmożoną ingerencją człowieka w środowisko. Zanieczyszczenia, a zwłaszcza pyły PM₁₀ i PM_{2,5}, znacząco obniżają jakość powietrza atmosferycznego. Przeważająca część emisji cząstek stałych następuje w wyniku działalności człowieka, a wynika głównie z funkcjonowania przemysłu, procesów spalania paliw w sektorze energetycznym oraz silnikach pojazdów (Le Quere i Raupach, 2009).

Epizody zanieczyszczenia powietrza są silnie związane ze zwiększoną śmiertelnością, a zwłaszcza spowodowaną chorobami sercowo-naczyniowymi. Jedną z hipotez wyjaśniających to powiązanie jest to, że zapalenie obwodowych dróg oddechowych spowodowane zanieczyszczeniem powietrza pyłami zawieszonymi może zwiększyć krzepliwość krwi. Tę hipotezę przetestowano w badaniu przekrojowym, porównując pomiary lepkości osocza podczas poważnego epizodu zanieczyszczenia powietrza w Augsburgu w styczniu 1985 r., gdzie przeważały pomiary wykonane w dni mniej zanieczyszczone. W tym okresie odnotowano wysokie stężenia dwutlenku siarki (średnio $200 \mu\text{g}/\text{m}^3$) i całkowitych cząstek zawieszonych (średnio $98 \mu\text{g}/\text{m}^3$). Analiza wyników badania pozwoliła stwierdzić, że istnieje silne powiązanie zanieczyszczenia powietrza ze zwiększoną lepkością osocza, co z kolei może powodować patologiczne mechanizmy prowadzące do śmierci z powodu chorób sercowo-naczyniowych (Peters et al. 1997).

Szeroko zakrojone i bardziej aktualne badania dotyczące wpływu zanieczyszczeń powietrza, w tym pyłów PM₁₀ i PM_{2,5}, na organizm człowieka przeprowadzono w ramach projektu HEALTHVENT Project (Asikainen et. al., 2013 i 2016)

Rysunek 1. Udział poszczególnych zanieczyszczeń w obciążeniu chorobami w wyniku niskiej jakości powietrza w UE w 2010 r. (Asikainen et. al., 2013 i 2016)

Oceniono, że zanieczyszczenie pyłem zawieszonym PM_{2,5} jest odpowiedzialne aż za 78% obciążenia chorobami w Unii Europejskiej w 2010 r. Znacznie mniejszy udział mają radon (8%) oraz wilgotność powietrza (5%). Kolejnymi przyczynami chorób związanych z niską jakością powietrza są dym tytoniowy (4%), bioaerozole (3%), lotne związki organiczne (1%) oraz tlenek węgla (1%). Oznacza to, że pyły zawieszone, a zwłaszcza mikroskopijny PM_{2,5}, mają niebagatelny wpływ na organizm człowieka, wywołując liczne choroby. Według badań przeprowadzonych podczas projektu HEALTHVENT ponad połowa przypadków zachorowań (55%) to choroby sercowo-naczyniowe. Kolejną chorobą, która obciąża społeczeństwo Europy w 22% przypadków jest rak płuc. Zanieczyszczenia obecne w powietrzu zazwyczaj najbardziej obciążają drogi oddechowe. Stąd też kolejne schorzenia

związane z niską jakością powietrza wewnętrznego to astma i alergie (12%), przewlekła obturacyjna choroba płuc (7%) oraz infekcje dróg oddechowych (3%) (Asikainen et. al., 2013 i 2016).

Raporty Światowej Organizacji Zdrowia zawierają informacje mówiące o tym, że długotrwałe narażenie na działanie pyłu zawieszonego PM10 i PM2,5 skutkuje skróceniem średniej długości życia, a krótkotrwała ekspozycja na wysokie stężenia pyłu PM2,5 powoduje wzrost liczby zgonów z powodu chorób układu oddechowego i krążenia oraz wzrost ryzyka nagłych przypadków wymagających hospitalizacji (nasilenie astmy, ostra reakcja układu oddechowego, osłabienie czynności płuc, itp.). Oszacowano, że życie mieszkańca Unii Europejskiej jest krótsze z tego powodu średnio o ponad 8 miesięcy, a życie przeciętnego Polaka, w stosunku do mieszkańca UE, jest krótsze o kolejne 1-2 miesiące z uwagi na występujące w naszym kraju większe zanieczyszczenie pyłem, niż wynosi średnia dla krajów Unii (Asikainen et. al., 2013 i 2016, Wysocka, 2018).

2. Badania in vitro – czym są?

Termin „in vitro” (łac. w *szkle*) jest stosowany przy opisywaniu badań naukowych, w których procesy biologiczne przeprowadzane są w warunkach laboratoryjnych, a zatem poza organizmem, przy wykorzystaniu np. wyizolowanych kultur komórkowych. Wykorzystanie kultur komórkowych jako modeli badawczych in vitro posiada zarówno korzystne jak i niekorzystne aspekty. Do zalet można zaliczyć łatwość użycia, niewielkie ilości materiału potrzebne do badania i szybkość wykonywania analizy, co też powoduje obniżenie kosztów procesu badawczego. Niewątpliwym atutem jest możliwość regulowania warunków środowiska, którym odbywa się badanie, np. temperatury czy pH. Niedogodnością w stosowaniu kultur komórkowych w modelach badawczych może być ograniczenie co do typów komórek, które mogą być zastosowane w badaniach in vitro. Dodatkowo komórki w pełni nie odzwierciedlają funkcjonowania tkanki jako całości. Jednak badania in vitro okazują się być przydatne w celu zrozumienia mechanizmów reakcji organizmu na różnego rodzaju zanieczyszczenia (Forbes, 2000, Jabłońska-Trypuć et. al, 2017).

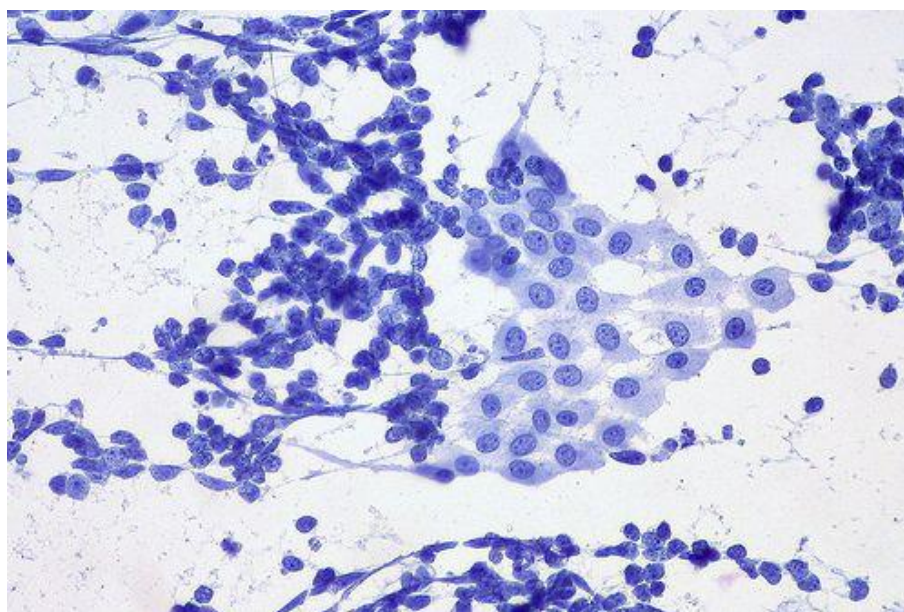
3. Wpływ pyłów zawieszonych PM10 i PM2,5 na organizm człowieka

Wpływ pyłów zawieszonych na organizm człowieka można zbadać za pomocą różnych technik, jednak najbardziej miarodajne rezultaty przynoszą badania in vitro z wykorzystaniem kultur komórkowych. W zależności od rodzaju zastosowanych komórek, obserwuje się zróżnicowane reakcje na działanie pyłów zawieszonych i towarzyszących mu składników, np. metali ciężkich. W dalszej części artykułu opisano wpływ pyłów PM10 i PM2,5 na poszczególne grupy kultur komórkowych, pobranych z organizmu człowieka (Jia et. al., 2017).

3.1. Badania na komórkach gruczołaka płuc

W celu określenia wpływu pyłów PM10 i PM2,5 na ludzkie płuca badaniom in vitro poddano komórki A549 pochodzące z ludzkiego raka pęcherzyków płucnych, o cechach złośliwych komórek nowotworowych i komórek pęcherzykowych typu II. Z uwagi na dwójaki charakter komórki A549 są szeroko wykorzystywane w badaniach nad rozwojem, diagnostyką i leczeniem raka płuc. Badanie przeprowadzone przez Pavagadhięgo i in.

przeprowadzili badanie, które miało na celu określić wpływ biologiczny próbek PM_{2,5} pochodzących z Singapuru na linię komórek nabłonka ludzkiego płuca A549. Próbki PM_{2,5} analizowano pod kątem 16 rodzajów WWA (wielopierścieniowych węglowodorów aromatycznych) i 10 metali przejściowych. Zaobserwowane skutki biologiczne objęły zmniejszenie żywotności i wzrost śmiertelności komórek (Pavagadhi et al., 2013). Lippmann, Chen i in. stwierdzili, że ekstrakt PM_{2,5} był w stanie znacząco indukować zarówno ekspresję genu, jak i aktywność katalityczną CYP1A1 w komórkach A549 (Chen, 2009 i Lippmann, 2013). Natomiast podczas badań prowadzonych przez Alessandria i in. zebrano próbki pyłu PM_{2,5} w Turynie i oceniono biologiczny wpływ wodnych i organicznych ekstraktów rozpuszczalnika PM na komórki A549. Ekstrakty PM_{2,5} hamowały proliferację komórek i indukowały uwalnianie dehydrogenazy mleczanowej (LDH) w sposób zależny od dawki (Alessandria et al., 2014).

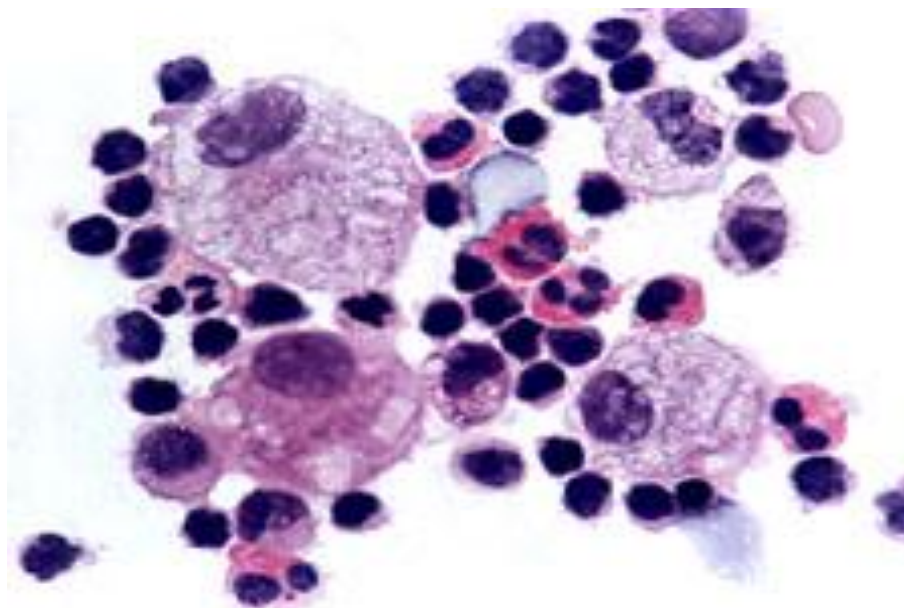
Rysunek 2. Komórki gruczolaka płuc

Źródło: <https://www.zwrotnikraka.pl/rak-niedrobnokomorkowy-pluc-leczenie>

3.2. Badania na makrofagach

Makrofagi pęcherzykowe odgrywają główną rolę w reakcji immunologicznej na wdychane cząstki, dlatego są najbardziej narażone na niekorzystne efekty oddziaływania pyłu PM_{2,5}. Wyniki eksperymentów pokazały, że cząstki stałe zawarte w pyłach zawieszonych (rozpuszczalne w wodzie, jak i w rozpuszczalnikach organicznych), a następnie zaaplikowane na kultury komórkowe powodują zwiększone uwalnianie cytokiny TNF- α , czyli tzw. czynnika martwicy nowotworów. Cytokina TNF- α jest związana z procesem zapalnym, produkowana głównie przez aktywne monocyty i makrofagi. Działa cytotoksycznie na wiele linii komórek nowotworowych (stąd jej nazwa) oraz komórki zakażone patogenami. Poprzez swoje receptory (o ile są one obecne na komórce nowotworowej) uruchamia kaskadę kwasu arachidonowego, co prowadzi do wzrostu wewnątrzkomórkowego stężenia wolnych rodników i doprowadza do śmierci komórek, czyli tzw. apoptozy (Cavanagh et al., 2009)

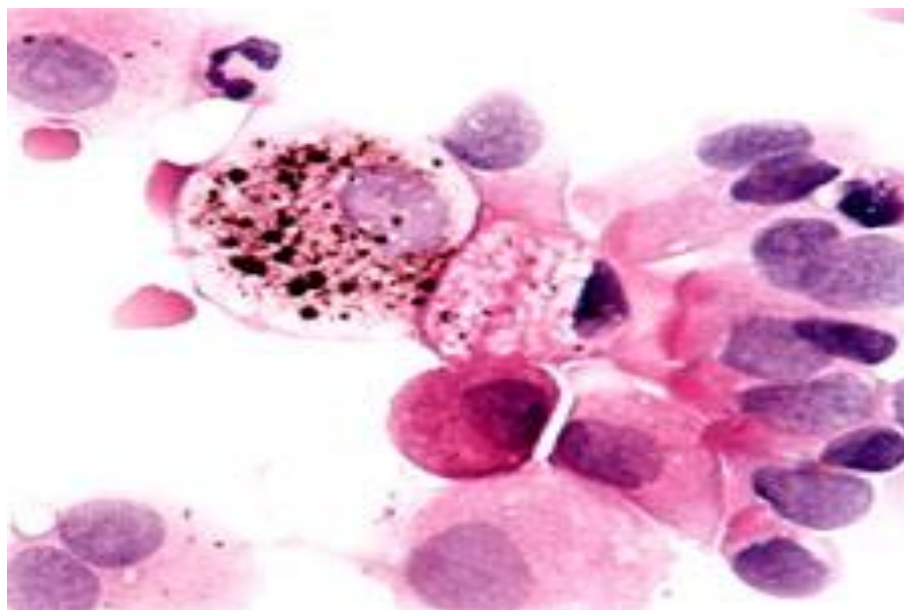

Rysunek 3. Makrofagi pęcherzykowe

Źródło: <https://www.mp.pl/>

3.3. Badania na komórkach nabłonkowych dróg oddechowych

W układzie oddechowym nabłonek oskrzeli chroni płuca, gwarantując stabilność i pełniąc rolę bariery mechanicznej. Wydzielanie cytokin i działanie innych bodźców zewnętrznych może powodować ostre i przewlekłe reakcje. Komórki nabłonkowe oskrzeli odgrywają istotną rolę, ponieważ ich biologiczne działanie niweluje stres powstały w wyniku negatywnych bodźców. Według badań Dieme i in. bardziej zanieczyszczone próbki PM_{2,5} pochodzące z terenów miejskich spowodowały silną odpowiedź biologiczną w komórkach BEAS-2B. PM_{2,5} spowodował zależny od czasu i/lub dawki wzrost zarówno ekspresji genu oraz sekrecji białka mediatorów zapalenia (tj. IL-1, TNF- α , IL-8 i / lub IL-6) (Billet et al., 2007). Ferecatu i in. badali składniki paryskiego PM_{2,5}, które odpowiadają za indukcję lub hamowanie śmierci komórek, określone ilościowo za pomocą różnych parametrów apoptozy i nakreślili mechanizm leżący u podstaw tego efektu w ludzkich komórkach nabłonka oskrzeli 16HBE. Odkryto, że PM_{2,5} jest odpowiedzialny za utrzymanie przedłużonego stanu zapalnego wywołanego po ekspozycji na zanieczyszczenia i może opóźnić procesy naprawy uszkodzonych tkanek (Ferecatu, 2010).

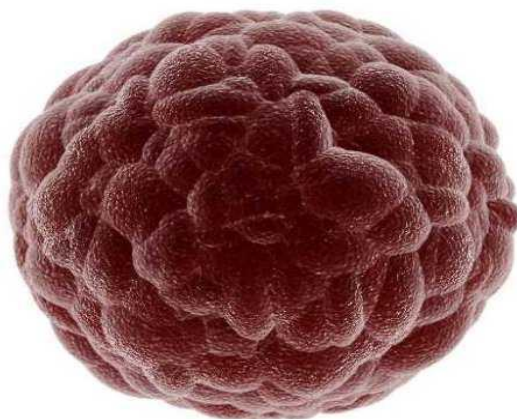

Rysunek 4. Komórki nabłonkowe dróg oddechowych

Źródło: <https://www.mp.pl/>

3.4. Badania na komórkach śródbłónka naczyniowego (VEC)

Komórki śródbłónka naczyniowego to pionowo ułożona warstwa płaskich komórek na powierzchni wyściółki naczyń krwionośnych z aktywnym wydzielaniem i funkcjami metabolizmu, które biorą udział w różnych regulacjach fizjologicznych, takich jak utrzymanie objętości krwi, regulacja ciśnienia krwi, przeciwdziałanie zakrzepicy (Wei et. al., 2011). Ich dysfunkcja jest również podstawą wielu chorób sercowo-naczyniowych, takich jak wysokie ciśnienie krwi, cukrzyca itp. Wei i in. zbadali hipotezę, że drobne cząstki PM_{2,5} miejskie mogą powodować cytotoksyczność poprzez stres oksydacyjny w ludzkich komórkach śródbłónka EA.hy926. Wszystkie próbki były wysoce wzbogacone w Fe, Zn i Pb. Komórki EA.hy926 wystawiono na działanie zawiesiny PM_{2,5} oraz frakcji rozpuszczalnej i nierozpuszczalnej w wodzie. Wyniki te sugerują, że frakcja PM_{2,5} ma zdolność wywoływania stresu oksydacyjnego w komórkach śródbłónka, generowanego przez mitochondrialny szlak apoptotyczny, w którym pośredniczy PM_{2,5}, co może indukować bezpośrednią interakcję między metalami ciężkimi a komórkami śródbłónka (Reynolds et. al., 2001 i Wei et. al., 2011).

Rysunek 5. Komórki nabłonkowe dróg oddechowych

Źródło: Źródło: <https://www.fozik.pl/>

4. Podsumowanie

Analiza różnorodnych efektów, jakie powstają podczas interakcji PM_{2,5} z poszczególnymi rodzajami komórek pozwala stwierdzić, że pyły zawieszone wywierają negatywny wpływ na organizm człowieka. Wprawdzie toksyczność PM_{2,5} na komórki i związane z tym mechanizmy wciąż nie są wystarczająco jasne, zatem należy nadal prowadzić badania pod tym kątem. Ważne jest przeanalizowanie toksycznego działania PM_{2,5} przy różnych składach fizycznych i chemicznych na komórki na różnych etapach, lokalizacjach i poziomach. Dodatkowo powinno się zwrócić uwagę na wpływ interakcji między różnymi składnikami PM_{2,5}, a także połączony efekt z innymi zanieczyszczeniami atmosferycznymi.

Badania cytotoksyczności PM_{2,5} w komórkach *in vitro* można rozszerzyć o tzw. systemy wspólnej hodowli, aby lepiej zachować istniejące interakcje między sąsiednimi typami komórek. W ten sposób ekspozycja na PM_{2,5} będzie jeszcze bliższa warunkom rzeczywistym, sposób podobny jak w organizmie człowieka. Z pewnością badania *in vitro* pozwolą na dalsze poznawanie mechanizmów oddziaływania pomiędzy PM_{2,5} a komórkami, co z kolei w przyszłości może umożliwić lepszą diagnostykę chorób wynikających z niskiej jakości powietrza oraz opracowanie nowych metod oceny jakości powietrza.

Bibliografia:

1. Le Quere C., Raupach M. (2009). Trends in the sources and sinks of carbon dioxide. *Nature Geoscience*, 2, s. 831–836.
Peters, A. et al. (1997). Increased plasma viscosity during an air pollution episode: a link to mortality? *The Lancet*, 349(9065), 1582-1587.
2. Asikainen A., Carrer P., Kephelopoulous S., Fernandes E., Wargocki P., Hänninen O. (2016) Reducing Burden of Disease from Residential Indoor Air Exposures in Europe (HEALTHVENT Project). *Environmental Health*, Vol.15 (Suppl 1).

3. Asikainen A., Hänninen O. (2013). Efficient reduction of indoor exposures. Health benefits from optimizing ventilation, filtration and indoor source controls. Report 2/2013, National Institute of Health and Welfare, Tampere.
4. Wysocka, M. (2018) DALY indicator as an assessment tool for indoor air quality impact on human health. E3S Web of Conferences, 49, 00133.
5. Forbes, I. (2000) Human airway epithelial cell lines for in vitro drug transport and metabolism studies. Pharm. Scien.&Techn.Today, 3(1), 18-27.
6. Jabłońska-Trypuć, A., Wołejko E., Wydro U., Butarewicz A. (2017) Zastosowanie hodowli in vitro komórek ludzkich w badaniach pestycydów, Budow. i Inż. Środ., 8, 29-40. Jia Y-Y, Wang Q, Liu T. (2017) Toxicity Research of PM2.5 Compositions In Vitro. Int. Jour .of Env. Res. and Pub. Heal. 14(3).
7. Pavagadhi, S., et al. (2013) Physicochemical and toxicological characteristics of urban aerosols during a recent indonesian biomass burning episode. Environ. Sci. Pollut. Res. Int., 20, 2569–2578.
8. Chen, L.C.; Lippmann, M. (2009) Effects of metals within ambient air particulate matter (PM) on human health. Inhal Toxicol., 21, 1–31.
9. Lippmann, M., et al. Thurston, G.D. (2013) National particle component toxicity (NPACT) initiative: Integrated epidemiologic and toxicologic studies of the health effects of particulate matter components. Res. Rep. Health Eff. Inst., 177, 5–13.
10. Alessandria, L., et al. (2014) Cytotoxic response in human lung epithelial cells and ion characteristics of urban-air particles from torino, a northern italian city. Environ. Sci. Pollut. Res. Int., 21, 5554–5564.
11. Cavanagh, J.A., et al. (2009) Exploratory investigation of the chemical characteristics and relative toxicity of ambient air particulates from two New Zealand cities. Sci. Total Environ., 407, 5007–5018.
12. Billet, S., et al. (2007) Ambient particulate matter (PM_{2.5}): Physicochemical characterization and metabolic activation of the organic fraction in human lung epithelial cells (a549). Environ. Res., 105, 212–223.
13. Ferecatu, I., et al. (2010) Polycyclic aromatic hydrocarbon components contribute to the mitochondria-antiapoptotic effect of fine particulate matter on human bronchial epithelial cells via the aryl hydrocarbon receptor. Part. Fibre Toxicol., 7, 18.
14. Wei, H.; Wei, D.; Yi, S.; Zhang, F.; Ding, W. (2011) Oxidative stress induced by urban fine particles in cultured ea.Hy926 cells. Hum. Exp. Toxicol., 30, 579–590.
15. Reynolds, L.J., Richards, R.J. (2001) Can toxicogenomics provide information on the bioreactivity of diesel exhaust particles? Toxicology, 165, 145–152.

Wykaz stron internetowych:

16. <https://www.zwrotnikraka.pl/rak-niedrobnokomorkowy-pluc-leczenie>
17. <https://www.mp.pl/>
18. <https://www.fozik.pl/wiadomosc/czym-jest-srodbloniek-naczyniowy/16854>

3. ANALIZA AKUMULACJI CD W GLEBACH UŻYTKOWANYCH ROLNICZO W DORZECZU RZEKI BUG (POLSKA)

mgr inż. Urszula Tarasiuk

Politechnika Białostocka, ul. Wiejska 45 A, 15-351 Białystok

Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska

Katedra Technologii w Inżynierii i Ochronie Środowiska

E-mail: u.tarasiuk@doktoranci.pb.edu.pl

Streszczenie: Pierwiastki śladowe należą do jednych z najgroźniejszych zanieczyszczeń przydrożnych (Merkisz i in., 2005), a ich emisja wokół dróg i autostrad na ogół ma ograniczony zasięg przestrzenny. Najwyższe koncentracje stwierdza się w glebach i roślinach w odległości 20–40 m od jezdni, przy większych oddaleniach terenów rolniczych od jezdni następuje zmniejszenie emisji pierwiastków śladowych, a przy odległości 100–150 m ich zawartość jest znikoma (Eichler, 1989, Szyszlak-Bargłowski i in., 2013). Celem owego artykułu stanowi badanie zawartości kadmu w glebach użytkowanych rolniczo w obrębie granic zlewni rzeki Bug. Analizę zawartości wyżej wspomnianego pierwiastka wykonano na podstawie wyników uzyskanych w ramach badań zrealizowanych dla Państwowego Monitoringu Środowiska w latach 1995 - 2015. Badania przeprowadził Instytut Upraw i Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach. Każda z przebadanych próbek gleby została pobrana na głębokości od 0 do 0,20 m z powierzchni ok. 100 m² (http://www.gios.gov.pl/chemizm_gleb/). W toku badań udało się wykazać, że obliczone średnie zawartości kadmu w próbkach gleby pobranych w granicach dorzecza rzeki Bug wahają się w zakresie od 0,16±0,16 mg Cd·kg⁻¹ do 0,29±0,18 mg Cd·kg⁻¹. Minimalne stężenie tego pierwiastka śladowego zaobserwowano na przestrzeni lat 2005-2015, w punkcie pomiarowo- kontrolnym zlokalizowanym w miejscowości Wrotnów (województwo mazowieckie), a wyniosła 0,07 mg Cd·kg⁻¹. Z kolei maksymalna zawartość Cd osiągnęła wartość 1,04 mg Cd·kg⁻¹, w roku 1995 w punkcie zlokalizowanym w miejscowości Józefin (województwo mazowieckie).

Słowa kluczowe: kadm, gleba użytkowana rolniczo, dorzecze, rzeka Bug

1. Wstęp

Pierwiastki śladowe stanowią istotną aczkolwiek specyficzną grupę zanieczyszczeń, wpływającą w sposób znaczący na funkcjonowanie ekosystemów, warunkując zarówno wysokość jak i jakość plonów (Kabata – Pendias i Mukherjee, 2007). Na skutek zachodzących w środowisku naturalnych procesów dochodzi do zanieczyszczenia środowiska glebowego pierwiastkami śladowymi. Jednakże największym źródłem tych zanieczyszczeń stanowi działalność antropogeniczna, do której zaliczamy m. in. przemysł, górnictwo, galwanizacje, ale także rolnictwo czy motoryzacje (Alkorta i in., 2004, Łuksa, 2010, Sekutkowski, Bartniak, 2010, Abioye, 2011, Hung-Yu Lai i in., 2011, Souza i in., 2013). Intensywny rozwój przemysłu spowodował niebezpieczny wzrost zatrucia środowiska wspomnianymi pierwiastkami śladowymi, które przemieszczają się powietrzem, często na znaczne odległości (Niedbała i in., 2010, Karczewska, Kabała, 2002, Nica i in. 2012). Pierwiastki śladowe należą do jednych z najgroźniejszych zanieczyszczeń przydrożnych (Merkisz i in., 2005), a ich emisja wokół dróg i autostrad na ogół ma ograniczony zasięg przestrzenny. Najwyższe koncentracje stwierdza się w glebach i roślinach w odległości 20–40 m od jezdni, przy większych oddaleniach terenów rolniczych od jezdni następuje

zmniejszenie emisji pierwiastków śladowych, a przy odległości 100–150 m ich zawartość jest znikoma (Eichler, 1989, Szyszlak-Bargłowski i in., 2013). Pierwiastki śladowe mogą stanowić niezwykle istotne zagrożenie ze względu na fakt, że nie ulegają procesowi biodegradacji i są akumulowane w roślinach (Grigalavičienė i in., 2005, Baslar i in., 2005). Zarówno czynniki glebowe jak i nawożenie gleb mają najsilniejszy wpływ na zawartość fitodostępnych frakcji pierwiastków śladowych w glebie, a co za tym idzie na stopień ich akumulacji w roślinach (Ociepa i in., 2013, Gębski 1998, Kabata-Pendias i Pendias 1999). Wysokie zawartości pierwiastków śladowych w środowisku glebowym powoduje szkodliwe działanie na istoty lądowe w tym również na ludzi (Jain, 2004, Bradl, 2005, Walker i in., 2006, Spurgeon i in., 2008). Jednakże czynnikami mogącymi mieć jakikolwiek wpływ na wzrost dostępności poszczególnych pierwiastków śladowych dla roślin to przede wszystkim występujące warunki środowiskowe, do których możemy zaliczyć m. in.: odczyn gleby oraz wysokie stężenie danego pierwiastka (Gruca-Królikowska, Szatanik-Kloc 2004). Celem niniejszego artykułu jest analiza zawartości Cd w glebach użytkowanych rolniczo w obrębie zlewni rzeki Bug, na terenie Polski. Badanie wykonano na podstawie wyników badań zrealizowanych w ramach Państwowego Monitoringu Środowiska w okresie od 1995 do 2015 roku.

2. Materiały i metody

W celu oceny zawartości Cd w zlewni rzeki Bug w latach: 1995 - 2015 wykorzystano wyniki uzyskane w ramach Państwowego Monitoringu Środowiska przez Instytut Upraw i Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach. Zarówno obiekt badawczy jak i lokalizacje punktów pomiarowych zobrazowano na rysunkach (Rys.1, Rys.2). Próbkę gleby pobrano na głębokości od 0 do 20 cm, z powierzchni około 100 m² (Pakuła, 2011, Kuziemska i in., 2011, Gondek i in., 2005).

Rysunek 1. Obszar badawczy – zlewnia rzeki Bug (Polska)

Rysunek 2. Obszar badawczy – zlewnia rzeki Bug (Polska)

Kadm podobnie jak inne pierwiastki śladowe zostały oznaczone metodą ASA. Wcześniej próbki gleby zostały poddane procesowi mineralizacji, którą wykonano systemem zamkniętym CEM Mars-5 (http://www.gios.gov.pl/chemizm_gleb/). Na podstawie wyników zawartości kadmu w glebach dorzecza rzeki Bug obliczono średnie arytmetyczne, odchylenie standardowe (SD). Dodatkowo przedstawiono najmniejszy (min.) i największy (max.) wynik. W kolejnym etapie analizy zobrazowano przestrzenny rozkład zawartości kadmu w dorzeczu rzeki Bug, w obrębie terytorium Polski, wykorzystując w tym celu licencjonowany program Surfer 8.

Rzeka Bug przepływa jednocześnie przez terytorium Polski, Ukrainy oraz Białorusi. W obrębie Polski osiąga długość 224 km, a wartość ta stanowi 29% całkowitej jej długości. Całkowita powierzchnia zlewni rzeki Bug natomiast ma wartość 39,4 tys. km², z czego na terenie Republiki Białorusi leży zaledwie 9,2 tys. km², Ukrainy - 10,8 tys. km² (27,4%), a na terenie Polski aż 19,4 tys. km² (49,2%). Opis analizowanych próbek gleby przedstawiono w Tab. 1. Uwzględniono w niej typ gleby i ich klasę bonitacyjną oraz gatunek.

Tabela 1. Charakterystyka gleb w poszczególnych punktach pomiarowych

Miejscowość	Klasa bonitacyjna	Typ gleby	Gatunek gleby	
			wg BN-78/9180-11	wg PTG 2008
Zawisty Podlesne	IVa	(A) bielcowe	pl (piasek luźny)	ps (piasek słabogliniasty)
Wrotnów	V	(Ap) płowe	pgl (piasek gliniasty lekki)	pg (piasek gliniasty)
Kałużyn	IVa	(Ar) rdzawe	ps (piasek słabogliniasty)	ps (piasek słabogliniasty)
Zdany	IVb	(Bk) brunatne kwaśne	pgl (piasek gliniasty lekki)	pg (piasek gliniasty)
Świniarów	IIIa	(Ap) płowe	płg (pył gliniasty)	gp (głina piaszczysta)
Sławacinek	IIIb	(Bk) brunatne kwaśne	pgmp (piasek gliniasty mocny pylasty)	gp (głina piaszczysta)
Polatycze	IVa	(F) mady właściwe	psp (piasek słabogliniasty pylasty)	pg (piasek gliniasty)
Rybie	V	(Bw) brunatne wylugowane	ps (piasek słabogliniasty)	ps (piasek słabogliniasty)
Józefin	IIIb	(Gc) rędziny czarnoziemne	gbc (głina bardzo ciężka)	pyi (pył ilasty)
Rogalin	IIIa	(Fb) mady brunatne	płg (pył gliniasty)	pyg (pył gliniasty)
Alojzów	I	(B) brunatne właściwe	płg (pył gliniasty)	pyg (pył gliniasty)
Ułhówek	I	(C) czarnoziemny	płi (pył ilasty)	pyg (pył gliniasty)

Źródło: www.gios.gov.pl/chemizm_gleb/

3. Wyniki i dyskusja

Zawartości przedstawione w Tab. 2. są nieznacznie zróżnicowane, a średnie koncentracje kadmu mieszczą się w zakresie od $0,16 \pm 0,16 \text{ mg} \cdot \text{kg}^{-1}$ do $0,29 \pm 0,18 \text{ mg} \cdot \text{kg}^{-1}$. Minimalną zawartość kadmu zaobserwowano w latach 2005, 2010, 2015, w miejscowości Wrotnów, gdzie osiągnęła wartość $0,07 \text{ mg} \cdot \text{kg}^{-1}$. Natomiast maksymalna zawartość analizowanego pierwiastka odnotowano na poziomie $1,04 \text{ mg} \cdot \text{kg}^{-1}$ w 1995 roku, w miejscowości Józefin.

Wielu autorów analizowano koncentracje kadmu w glebach użytkowanych rolniczo w tym również m. in. Trelak i Pietruch (2000), którzy na podstawie przeprowadzonych badań stwierdzili niską zależność między stężeniem Cd w glebach, a zawartością w nich frakcji spławialnej i koloidalnej. Z kolei wyniki uzyskane przez Lipiński (2000) pokazały, że gleby lekkie charakteryzowały się niższą zawartością tego pierwiastka niż gleby średnie i ciężkie. Zależność ta przełożyła się także na wielkość koncentracji kadmu w ziemniakach uprawianych na tych glebach. Odmiennie wyniki uzyskali między innymi Piotrowska i Trelak (1997), Strączyńska, Strączyński (2000) i Właśniewski (2000) nie zaobserwowali zależności pomiędzy koncentracją kadmu, a składem granulometrycznym badanych gleb. Gębski (1998) w swoich badaniach zajmował się wpływem warunków środowiskowych na mobilność pierwiastków śladowych, które też pokazały, że najbardziej podatny na zmianę wartości pH

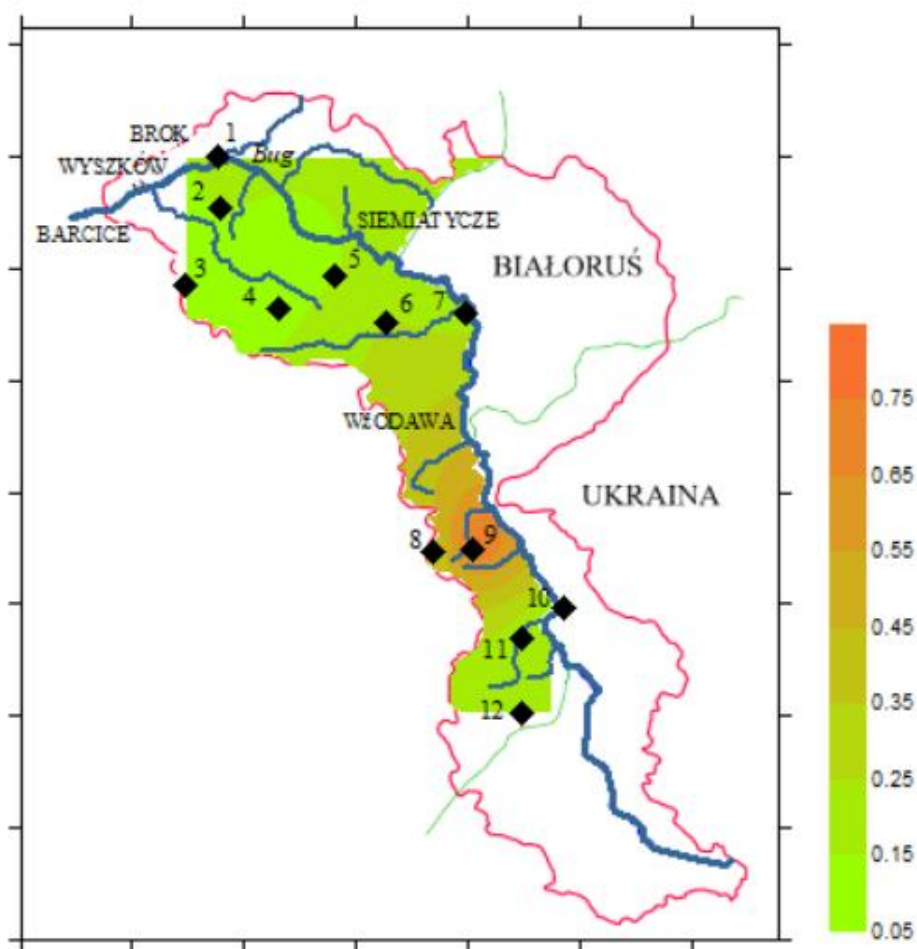

jest m. in. kadm, którego mobilność rośnie już przy spadku pH poniżej 6-6,5. Aczkolwiek Blake i Goulding (2002) wykazali, że aktywność Cd rośnie już przy pH 6,0-5,5. Badania Mc Bride'a (2002) wykazały, że nie ma wystarczających dowodów na to, że kadm wprowadzony do gleb wraz z osadami jest mniej fitodostępny niż kadm obecny w glebie (Sady, Smoleń, 2004). Wiele danych literaturowych potwierdzają odporność słonecznika na właściwości toksyczne pierwiastków śladowych, a co za tym idzie istnieje możliwość wykorzystania owego gatunku w celach fitoremdiacyjnych (Adesodum i in., 2010, Niu i in., 2012, Hawrylak-Nowak i in., 2015). Jednakże podwyższone pobieranie owego pierwiastka śladowego w obecności związków chalcujących, do których zaliczamy m. in. kwasy organiczne, spowodowane jest, faktem, że kadm stanowi pierwiastek zbędny, a więc niezbędne są chelatory, aby rośliny pobierały ten pierwiastek w większych ilościach (Turgut i in., 2004). Aczkolwiek Chen i in. (2013) twierdzą, że obecność kwasów organicznych ma korzystny wpływ na rośliny skażone tym pierwiastkiem, ponieważ w ich wyniku kadm przekształcany jest w bardziej dostępne, lecz mniej toksyczne formy.

Tabela 2. Zawartość kadmu [$\text{mg}\cdot\text{kg}^{-1}$] w glebach użytkowanych rolniczo w zlewni rzeki Bug w Polsce, w latach 1995-2015

Miejscowość	Zawartość cynku [$\text{mg}\cdot\text{kg}^{-1}$ s.m.]				
	1995	2000	2005	2010	2015
Kałużyn	0,13	0,2	0,18	0,12	0,17
Zawisty Podleśne	0,15	0,2	0,16	0,14	0,12
Wrotnów	0,09	0,13	0,07	0,07	0,07
Zdany	0,12	0,2	0,08	0,12	0,08
Świniarów	0,19	0,15	0,19	0,09	0,09
Sławacinek Stary	0,37	0,3	0,39	0,11	0,11
Polatycze	0,32	0,25	0,26	0,1	0,08
Rybie	0,4	0,46	0,45	0,14	0,13
Józefin	1,04	0,84	0,78	0,69	0,69
Alojzów	0,16	0,23	0,18	0,16	0,15
Rogalin	0,21	0,24	0,23	0,12	0,11
Ułhówek	0,19	0,28	0,23	0,16	0,11
Podstawowe dane statystyczne					
Min	0,09	0,13	0,07	0,07	0,07
Max	1,04	0,84	0,78	0,69	0,69
Średnia arytmetyczna $\pm$ odchylenie standardowe	0,28 $\pm$ 0,25	0,29 $\pm$ 0,18	0,27 $\pm$ 0,19	0,17 $\pm$ 0,16	0,16 $\pm$ 0,16

Przestrzenny rozkład koncentracji kadmu w dorzeczu rzeki Bug (Rys. 3) pokazuje, że jedynie w punktach pomiarowo-kontrolnych zlokalizowanych w miejscowości Józefin wystąpiły zwiększone zawartości badanego pierwiastka. Aczkolwiek nawet w tej miejscowości nie wystąpiły wystarczające koncentracje kadmu, aby można było mówić o jego przekroczeniach biorąc pod uwagę Rozporządzenie Ministra Środowiska w sprawie standardów jakości gleby oraz standardów jakości ziemi Dz. U nr 165/2002 poz. 1359/, który wynosi $4 \text{ mg} \cdot \text{kg}^{-1} \text{ s.m.}$. Przeprowadzone badania zawartości kadmu w glebach użytkowanych rolniczo zlewni rzeki Bug w latach 1995-2015 potwierdziła wcześniej przeprowadzone badania innych autorów, że wysoko rozwinięta działalność przemysłowa w województwie mazowieckim oraz rozwój komunikacji mogą mieć wysokie znaczenie na stopień zanieczyszczenia tym pierwiastkiem gleb użytkowanych rolniczo.

Rysunek 3. Rozkład przestrzenny średniej zawartości kadmu [$\text{mg} \cdot \text{kg}^{-1}$] na przestrzeni lat 1995 - 2015 w glebach dorzecza rzeki Bug (Polska)

4. Wnioski

- Średnia zawartość kadmu w glebach użytkowanych rolniczo w dorzeczu rzeki Bug mieściła się w zakresie od $0,16 \pm 0,16 \text{ mg} \cdot \text{kg}^{-1}$ do $0,28 \pm 0,25 \text{ mg} \cdot \text{kg}^{-1}$.
- We wszystkich próbkach gleby uzyskane zawartości kadmu nie przekroczyły wartości dopuszczalnej wg Rozporządzenie Ministra Środowiska w sprawie standardów jakości

gleby oraz standardów jakości ziemi Dz. U nr 165/2002 poz. 1359, która wynosi 4 mg/kg s.m.

- Wykonana analiza zawartości kadmu w glebach użytkowanych rolniczo zlewni rzeki Bug w latach 1995-2015 potwierdziła wcześniej przeprowadzone badania innych autorów, że wysoko rozwinięta działalność przemysłowa w województwie mazowieckim może mieć duży wpływ na akumulację tego pierwiastka w analizowanych glebach.

Bibliografia:

1. http://www.gios.gov.pl/chemizm_gleb/
2. Abioye O. P.: Biological Remediation of Hydrocarbon and Heavy Metals Contaminated Soil. Earth and Planetary Sciences, Soil Contamination Edited by S. Pascucci 2011, Chapter 7.
3. Adesodun J.K., Atayese M.O., Agbaje T.A., Osadiaye B.A., Mafe O.F., Soretire A.A., (2010) Phytoremediation potentials of sunflowers (*Tithonia diversifolia* and *Helianthus annuus*) for metals in soils contaminated with zinc and lead nitrates. *Water Air Soil Poll.* 207:195-201.
4. Alkorta i in., 2004. Recent Findings on the Phytoremediation of Soils Contaminated with Environmentally Toxic Heavy Metals and Metalloids Such as Zinc, Cadmium, Lead, and Arsenic. *Reviews in Environmental Science and Bio/Technology* 3(1):71-90.
5. Baslar S, Dogan Y, Yenil N, Karagoz S, Bag H. Trace element biomonitoring by leaves of *Populus nigra* L. from Western Anatolia, Turkey. *J Environ Biol.* 2005;26:665-668.
6. Blake L., Goulding K.W.T. (2002): Effects of atmospheric deposition, soil pH and acidification on heavy metal contents in soils and vegetation of semi-natural ecosystems at Rothamsted Experimental Station, UK. *Plant and Soil* 240: 235–251.
7. Bradl, H. B., 2005. Heavy metals in the environment: Origin, interaction, and remediation. Amsterdam: Elsevier.
8. Chen Y.X., Lin Q., Luo Y.M., He Y.F., Zhen S.J., Yu Y.L., Tian G.M., Wong M.H., 2003. The role of citric acid on the phytoremediation of heavy metal contaminated soil. *Chemosphere* 50, 807–811.
9. Eichler W.: Trucizny w naszym pożywieniu. PZWL. Warszawa, 1989.
10. Gębski M. (1998): Czynniki glebowe oraz nawozowe wpływające na przyswajanie metali ciężkich przez rośliny. *Post. Nauk Roln.* 5: 3-16.
11. Gondek Krzysztof, Filipek-Mazur Barbara, 2005. Degradacja i rekultywacja gruntów. Przyrodnicze użytkowanie odpadów. *Inżynieria Ekologiczna* Nr 10, 106-114.
12. Grigalavičienė I, Rutkovienė V, Marozas V. The accumulation of heavy metals Pb, Cu and Cd at roadside forest. *Soil. Pol J Environ Stud.* 2005;14(1):109-115.
13. Gruca-Królikowska S., Waclawek W. 2006. Metale w środowisku. Cz. II. Wpływ metali ciężkich na rośliny. *Chemia, Dydaktyka, Ekologia, Metrologia*, 11(1-2): 41-56.
14. Hawrylak-Nowak B., Dresler S., Matraszek R., 2015. Exogenous malic and acetic acids reduce cadmium phytotoxicity and enhance cadmium accumulation in roots of sunflower plants. *Plant Physiol. Biochem.* 94, 225–234.

15. Hung-Yu Lai, Shaw-Wei Su, Horng-Yuh Guo, Zueng-Sang Chen: Heavy Metals Contaminated Soils and Phytoremediation Strategies in Tajwan. Earth and Planetary Sciences, Soil Contamination edited by S. Pascucci 2011, Chapter 6.
16. Ociepa E., Ociepa-Kubicka A., Okoniewska E., Lach J., 2013. Imobilizacja cynku i kadmu w glebach w wyniku sosowania substratów odpadowych. Rocznik Ochrona Środowiska, Tom 15. ISSN 1506-218X, str. 1772-1786.
17. Jain, C. K., 2004. Metal fractionation study on bedsediments of River Yamuna, India. WaterResearch, 38, 569–578. doi:10.1016/j.watres.2003.10.042.
18. Kabata-Pendias A., Pendias H. : Biogeochemia pierwiastków lądowych. PWN, Warszawa, 1999 ISBN-83-01-12823-2.
19. Kabata – Pendias A., Mukherjee A.B., 2007. Trace Elements from Soil to Human. DOI: 10.1007/978-3-540-32714-1
20. Karczewska, Kabała, 2002. Pierwiastki śladowe w glebach Parku Narodowego Gór Stołowych. Szczeliniec, Nr 6, 2002: 133-160.
21. Kuziemska Beata, Kalembasa Stanisław, Jakubicka Magdalena, 2011. Wpływ wapnowania i dodatku osadu ściekowego na zawartość żelaza, miedzi i cynku w Kupkówce Pospolitej (*Dactylis Glomerata* L.) uprawianej na glebie zanieczyszczonej niklem. Inżynieria Ekologiczna Nr 27, str. 92-99.
22. Lipiński W. (2000): Zawartość kadmu w glebach o różnym składzie granulometrycznym oraz w ziarnie pszenicy i bulwach ziemniaka. Kadm w środowisku – problemy ekologiczne i metodyczne. Zesz. Nauk. Kom. „Człowiek i Środowisko” PAN. 26: 109-113.
23. Łuksa A., Mendrycka M., Stawarz M.: Bioremediacja gleb zaolejonych z wykorzystaniem sorbentów. Nafta-Gaz 2010, nr 9, s. 810–818.
24. Mc Bride M.B. (2002): Cadmium uptake by crops estimated from soil total Cd and pH. Soil Scie. Vol. 167 (1): 62-67
25. Merkisz J., Piekarski W., Słowik T. Motoryzacyjne zanieczyszczenia środowiska. WAR, Lublin, 2005
26. Nica DV, Bura M, Gergen I, Harmanescu M, Bordean DM. Bioaccumulative and conchological assessment of heavy metal transfer in a soil-plant-snail food chain. Chem Cent J. 2012;6(55):1-15. DOI: 10.1186/1752-153X-6-55.
27. Niedbała M., Smolińska B., Król K., 2010. Zanieczyszczenia gleb miejskich miast Łodzi wybranymi pierwiastkami śladowymi. Chemia Spożywcza i Biotechnologia, z.74, Nr 1081, s. 29-38.
28. Niu Z.X., Li X.D., Sun L.N., Sun T.H., 2012. Changes of three organic acids in the process of Cd and Pb phytoextraction by *Helianthus annuus* L. Plant Soil Environ. 58, 487–494
29. Pakuła Krzysztof, 2011. Frakcje ołowiu, chromu, cynku, miedzi i niklu w poziomie próchnicznym gleb położonych wzdłuż obwodnicy Siedlec” Inżynieria Ekologiczna Nr 27, str. 153-160.
30. Piotrowska M., Trelak H. (1997): Kadm w glebach Polski. Zesz. Prob. Post. Nauk Roln. 448b: 251-257.
31. Sady W., Smoleń S. (2004). Wpływ czynników glebowo-nawozowych na akumulacje metali ciężkich w roślinach.

32. Sekutkowski T., Bartniak M.: Wykorzystanie mikrobiotestu phytotoxkit w wykrywaniu potencjału allelopatycznego mozgi trzcinowatej (*phalaris arundinacea*). Journal of Research and Applications in Agricultural Engineering 2009, vol. 54, nr 4, s. 88–93.
33. Souza R. B., Maziviero T. G., Christofoletti C. A., Pinheiro T. G., Fontanetti C. S.: Soil Contamination with Heavy Metals and Petroleum Derivates: Impact on Edaphic Fauna and Remediation Strategies. INTECH, Soil Processes and Current Trends in Quality Assessment 2013, nr 6, s. 175–203.
34. Spurgeon, D. J., Rowland, P., Ainsworth, G., Rothery, P., Long, S., Black, H. I. J., 2008. Geographical and pedological drivers of distribution and risks to soil fauna of seven metals
35. Strączyńska S. i Strączyński S. (2000): Zawartość kadmu w glebach wytworzonych z różnych skał macierzystych masywu Śnieżnika. Kadm w środowisku – problemy ekologiczne i metodyczne. Zesz. Nauk. Kom. „Człowiek i Środowisko” PAN. 26: 73-76.
36. Szyszlak-Bargłowicz J., Słowik T., Zając G., Piekarski W., 2013. Metale ciężkie w rowach odwadniających ciągów komunikacyjnych. Annual Set The Environment Protection, Tom 15, ISSN 1506-218X, s. 2309-2323.
37. Trelak H., Pietruch C. (2000): Kadm w poziomach powierzchniowych gleb użytków rolnych Polski. Kadm w środowisku – problemy ekologiczne i metodyczne. Zesz. Nauk. Kom. „Człowiek i Środowisko” PAN. 26: 41-47.
38. Turgut C., Pele M.K., Cutright T.J., 2004. The effect of EDTA and citric acid on phytoremediation of Cd, Cr and Ni from soil using *Helianthus annuus*. Environ. Pollut. 131, 147–154
39. Walker C.H., Hopkin S.P. Sibly R.M., i Peakall D.B., 2006. Principles of ecotoxicology (3rd edn). London: Taylor & Francis. (Cd, Cu, Cr, Ni, Pb, V, and Zn) in British soils. Environmental Pollution, 153, 273–283.
40. Właśniewski S. (2000): Kadm w wybranych glebach północnej części regionu podkarpackiego. Kadm w środowisku – problemy ekologiczne i metodyczne. Zesz. Nauk. Kom. „Człowiek i Środowisko” PAN. 26: 57-66.

4. FORMYLOWANIE HYDROKSYKUMARYN

Magda Domańska, Magdalena Kubik, Jagoda Chmiel, Kinga Ostrowska*

Warszawski Uniwersytet Medyczny

Wydział Farmaceutyczny

Studenckie Koło Naukowe „Molekuła” przy Zakładzie Chemii Organicznej

ul. Banacha 1, 02-097 Warszawa

Email: s070213@student.wum.edu.pl, s073151@student.wum.edu.pl,

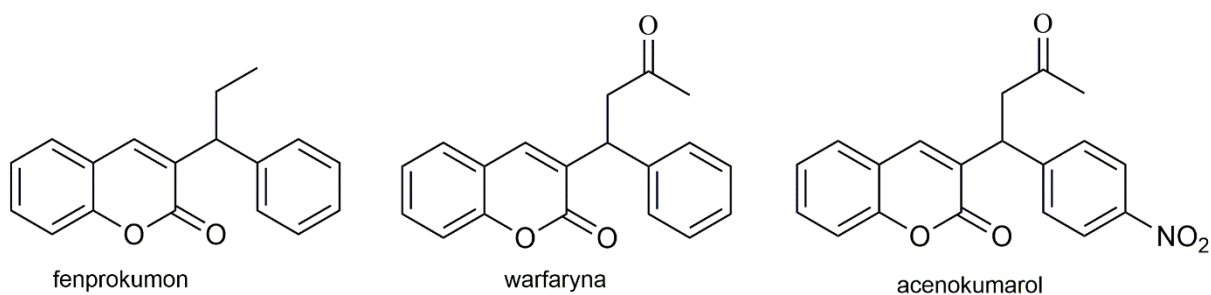
s070203@student.wum.edu.pl, kostrowska@wum.edu.pl

Abstrakt: Kumaryna jest naturalnym związkiem chemicznym o szerokim zakresie zastosowań. Pochodne kumaryny, w tym także hydroksykumaryny, wykazują działanie biologiczne, są stosowane w przemyśle farmaceutycznym, kosmetycznym, spirytusowym i tytoniowym. Funkcjonalizowanie hydroksykumaryn przez wprowadzenie grupy formylowej do cząsteczki ma na celu utworzenie związków pośrednich, które następnie, w kolejnych etapach, mogą być przekształcane w pożądane produkty docelowe. Poniższy artykuł stanowi przegląd literaturowych metod formylowania hydroksykumaryn z uwzględnieniem pozycji grupy hydroksylowej w cząsteczce. Pokazano metody formylowania dla najpowszechniej badanych 7-hydroksykumaryn i 4-hydroksykumaryn oraz dla mniej opisaną w literaturze naukowej 5-hydroksykumaryny.

Słowa kluczowe: hydroksykumaryna, formylowanie.

1. Wstęp

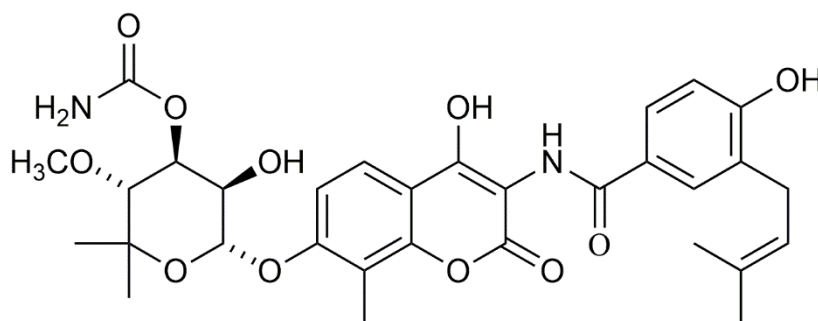
Kumaryna jest przyjemnym, aromatycznym związkiem, którego podstawowym elementem strukturalnym jest pierścień α -pironu. Pochodne kumaryn występują w wielu roślinach, szczególnie w wysokim stężeniu w bobie tonka (*Dipteryx odorata*), trawie waniliowej (*Anthoxanthum odoratum*), marzance pospolitej (*Galium odoratum*), dziewannie (*Verbascum spp.*), cynamonie i słodkiej koniczynie. Naturalne i syntetyczne związki kumarynowe mają szeroki zakres aktywności biologicznej i wywierają rozmaite efekty na wiele różnych systemów komórkowych.

Rycina 1. Wzory chemiczne fenpropakoumonu, warfaryny i acenokumarolu

Stwierdzono, że mają właściwości przeciwzakrzepowe - antagoniści witaminy K, jak warfaryna, fenpropakoumone czy acenokumarol (Ryc.1.) [Gierlak, Kuch, 2010; Salvo, 2017], działanie przeciwłuszczykowe i przeciwowrzodzeniowe [Liang, Ju, Pei, Tang, Xiao, 2017], właściwości przeciwdrobnoustrojowe - nowobiocyna i jej analogi – chlorobiocyna, kumermycyna A1 (Ryc.2.) [Bisacchi, Manchester, 2015; Kontogiorgis, Detsi, Hadjipavlou-

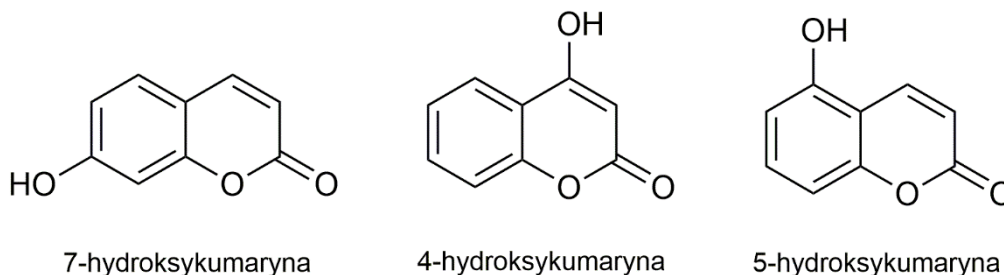
Litina, 2012]. W piśmiennictwie naukowym można znaleźć także dowody na przeciwnowotworowe działanie pochodnych kumaryn [Kumar, 2017; Zhang, Li, Xing, Kim, Lu, 2012] oraz na ich wpływ na ośrodkowy układ nerwowy [Chen, 2014; Ostrowska, 2017; Ostrowska, 2018].

nowobiocyna

Rycina 2. Wzór chemiczny nowobiocyny

Wśród związków wykazujących działanie biologiczne, na szczególną uwagę zasługują hydroksykumaryny, a wśród nich szczególnie pochodne 7-hydroksykumaryny i 4-hydroksykumaryny. Większość doniesień naukowych na temat aktywności biologicznej pochodnych kumaryn skupia się na tych dwóch grupach związków, choć można znaleźć też nieliczne prace dotyczące 5-hydroksykumaryn (Ryc.3.). Wiele podstawionych hydroksykumaryn jest powszechnie stosowanych jako wszechstronne produkty pośrednie w syntezach produktów organicznych i naturalnych. Wśród ogromnych ilości wielorakich procesów chemicznych, jakim poddaje się hydroksykumaryny, jest formylowanie.

Rycina 3. Wzory chemiczne hudroksykumaryn

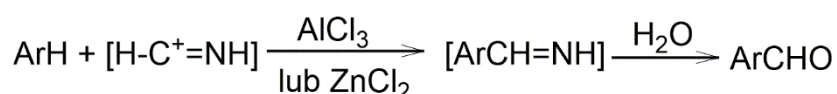
2. Formylowanie

Formylowanie jest procesem chemicznym polegającym na wprowadzeniu do związku chemicznego grupy aldehydowej (formylowej). Grupa aldehydowa może być następnie dość łatwo przekształcana w inne grupy z zastosowaniem różnego rodzaju procesów, takich jak kondensacje, redukcje, substytucje czy reakcje utleniania. Jeśli wziąć pod uwagę metanal – aldehyd o najprostszej budowie, to okaże się, że jest on konieczny np. do otrzymywania żywic fenolowych stosowanych z kolei w produkcji laminatów czy lakierów. Z tego też względu, wprowadzanie grup aldehydowych do cząsteczek hydroksykumaryn jest bardzo użyteczne, gdyż otrzymane w ten sposób produkty pośrednie, można następnie przekształcać

w dowolny sposób i otrzymywać produkty końcowe o pożądanych właściwościach – np. biologicznych.

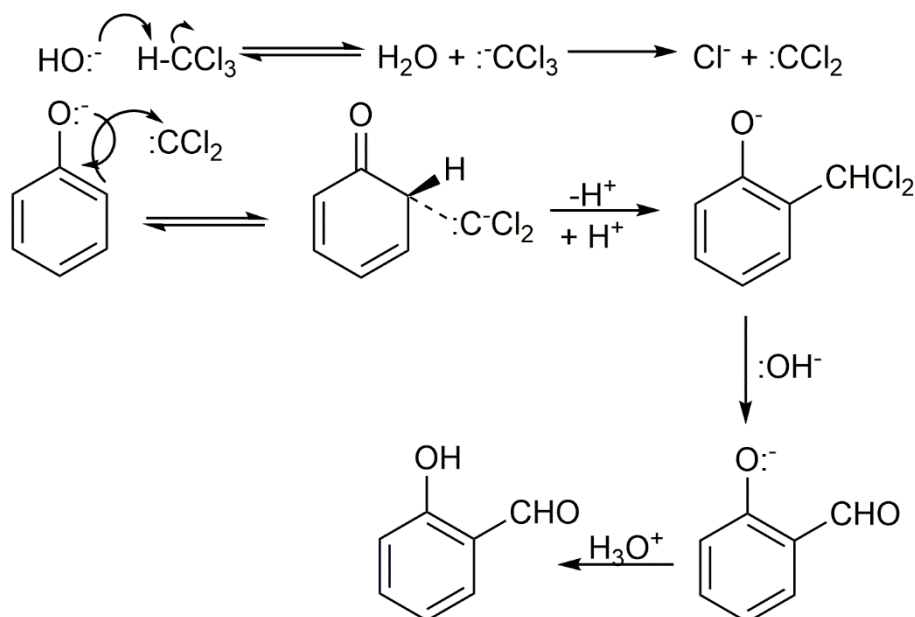
Bezpośrednie wprowadzenie grupy formylowej do pierścienia aromatycznego (w tym pierścienia kumaryny) jest dość trudne i wymaga, w większości przypadków, obecności podstawiników aktywujących pierścien. Podstawniki takie powodują, że pierścienie stają się bardziej podatne na reakcje substytucji elektrofilowej.

Jedną z przykładowych metod formylowania jest tzw. formylowanie Gattermanna, w którym przepuszcza się mieszaninę tlenku węgla i chlorowodoru przez węglowodór aromatyczny w obecności odpowiednich katalizatorów [Vogel, 1984]. Reakcja przebiega według mechanizmu substytucji elektrofilowej i polega na ataku kationu $[H-C^+=NH]$ na pochodną aromatyczną (Ryc. 4.).

Rycina 4. Reakcja Gattermanna

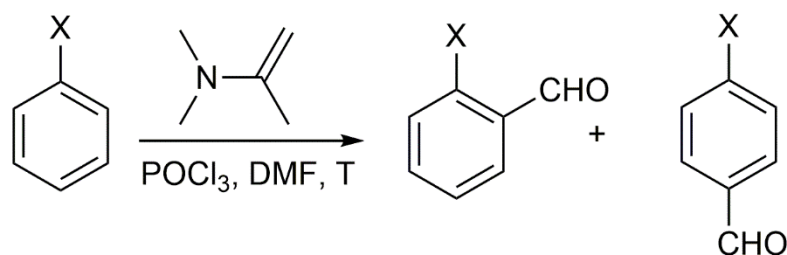
Z fenoli otrzymuje się hydroksyaldehydy metodą Reimera-Tiemanna, w której z chloroformu, pod wpływem zasady, tworzy się dichlorokarben jako reaktywny produkt pośredni [Vogel, 1984].

Rycina 5. Reakcja Reimera-Tiemanna

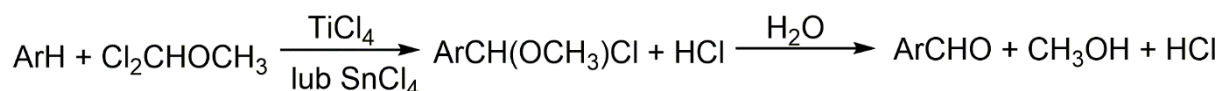
Dichlorokarben reaguje następnie z anionem fenolanowym, w wyniku czego powstaje anion hydroksybenzylidenu. Anion ulega hydrolizie w środowisku zasadowym tworząc anion hydroksyaldehydu, który następnie po zakwaszeniu tworzy grupę aldehydową (Ryc.5).

Rycina 6. Reakcja Vilsmeiera

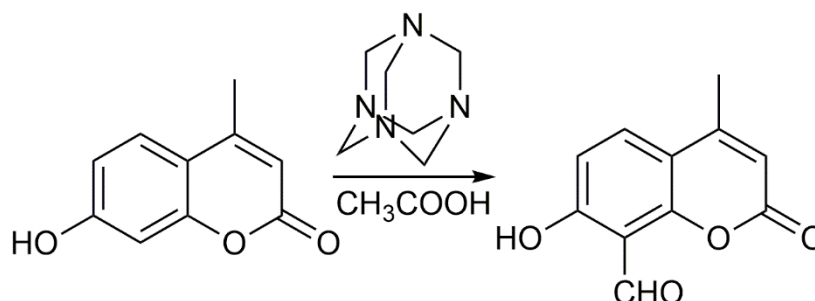
Niektóre układy aromatyczne mogą ulegać reakcji formylowania z zastosowaniem dimetyloformamidu w obecności tlenochlorku fosforu [Vogel, 1984]. Metoda ta jest nazywana reakcją Vilsmeiera (Ryc.6.). Dla pochodnych fenoli, główne produkty formylowania z zastosowaniem obu powyższych metod, mają grupę formylową w pozycji *orto*, ale tworzą się także nieznaczne ilości izomerów *para*.

Opisywany efekt można uzyskać także z zastosowaniem eteru dichlorometylowego w typowych warunkach procesów Friedla-Craftsa. W pierwszej fazie reakcji tworzy się chloroacetal, który następnie ulega hydrolizie do aldehydu (Ryc.7.) [Vogel, 1984].

Rycina 7. Reakcja w warunkach Friedla-Craftsa

3. Formylowanie pochodnych 7-hydroksykumaryny

Pierwsze doniesienia literaturowe o próbach formylowania pochodnych 7-hydroksykumaryny pochodzą z 1983 roku i zostały opublikowane przez amerykańskich naukowców [Bender, Kanne, Frazier, Rapoport, 1983]. Grupa Bender'a otrzymała 8-formylo-7-hydroksy-4-metylokumarynę z 7-hydroksy-4-metylokumaryny z 17% wydajnością (Ryc.8.). Reakcję prowadzono z heksametylenotetraminą w kwasie octowym jako rozpuszczalniku. Po kilkugodzinnym ogrzewaniu mieszaniny reakcyjnej, układ zakwaszano kwasem solnym i ekstrahowano eterem dietylowym. Następnie uzyskaną warstwę organiczną przemywano nasyconym roztworem chlorku sodu, suszono i odparowywano rozpuszczalnik organiczny. Uzyskany produkt został scharakteryzowany za pomocą widm IR, ^1H NMR i temperatury topnienia.

Rycina 8. Synteza 8-formylo-7-hydroksy-4-metylokumaryny

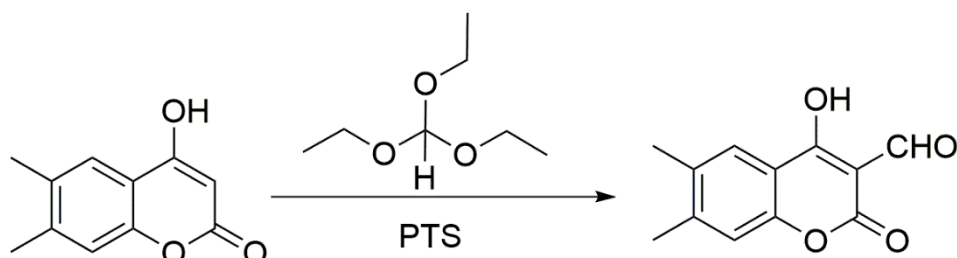
Powyższa metoda, z różnego typu modyfikacjami, była w latach późniejszych stosowana przez wiele grup naukowców. Jako pierwsi posłużyli się nią naukowcy z grupy

Kulkarni'ego, którzy również zastosowali ekstrakcję eterem, ale po jego odparowaniu, mieszała pozostałość z wodą z lodem. Produkt wydzielił się w postaci stałej, a następnie był krystalizowany z etanolu [Kulkarni, Patil, Badami, 2009]. W tej pracy nie podano wydajności procesu, podobnie jak w publikacji grupy Gao'a [Gao, 2017]. Metodę wykorzystano ponownie w 2013 roku i uzyskano omawianą formylo-kumarynę z wydajnością 45% [Huang, Dong, Huang, Cheng, 2013]. Natomiast w roku 2018 otrzymano pożądany produkt z wydajnością aż 58% [Olia, Hancock, Schiesser, Goerigk, Wille, 2018]. W roku 2010 grupa Tang'a otrzymała 8-formylo-7-hydroksy-4-metylokumarynę z 22% wydajnością. Modyfikacje metody Bendera'a polegały na zastosowaniu octanu etylu jako rozpuszczalnika do ekstrakcji, wysuszeniu za pomocą siarczanu (VI) sodu i krystalizacji z octanu etylu [Tang, 2010]. Następnie w roku 2012 ten sam związek otrzymano metodą Bender'a z zastosowaniem eteru dietylowego do ekstrakcji i również uzyskano wydajność 22% [Manidhar, Rao, Reddy, Sundar, Reddy, 2012]. Natomiast w innej pracy, zastosowanie metody Bender'a, ale z dodatkową krystalizacją z etanolu, pozwoliło otrzymać 8-formylo-7-hydroksy-4-metylokumarynę (podobnie jak w oryginale) z 17% wydajnością [An, Yan, Yang, Li, Zhou, 2013]. W roku 2013 grupa Zhou'a zaproponowała inne podejście do metody Bender'a. Reakcję syntezy przeprowadzono identycznie jak w oryginale, zmieniono natomiast metodę oczyszczania. Po ekstrakcji, suszeniu i odparowaniu rozpuszczalnika, otrzymany produkt naniesiono na kolumnę chromatograficzną z zastosowaniem żelu krzemionkowego i dichlorometanu jako fazy ruchomej. Wydajność tak przeprowadzonej syntezy wynosiła 19% [Zhou, Peng, 2013]. W roku 2016 zaproponowano natomiast oczyszczanie mieszaniny porekacyjnej przez ekstrakcję z octanu etylu i krystalizację z tego samego rozpuszczalnika [Shaik, 2016] oraz, jak w oryginalnym przepisie, ekstrakcję eterem dietylowym bez dalszego oczyszczania co dało wydajność 22% [Gound, Rao, Hemasri, Thirupathi, 2016].

4. Formylowanie pochodnych 4-hydroksykumaryny

Pochodne 4-hydroksykumaryny były, jak dotąd formylowane z zastosowaniem modyfikowanej metody Vilsmeiera, zwanej reakcją Vilsmeiera - Haack'a [Xu, Fang, Wong, Zhu, 2017] (Ryc.6.). Hydroksykumarynę ogrzewano z tlenochlorkiem fosforu w dimetyloformamidzie. Następnie mieszaninę porekacyjną zalewano nasyconym roztworem acetylooctanu sodowego, a otrzymany osad sączono, suszono i krystalizowano z etanolu. Produkt – 3-formylo-4-hydroksykumarynę otrzymano z 72% wydajnością.

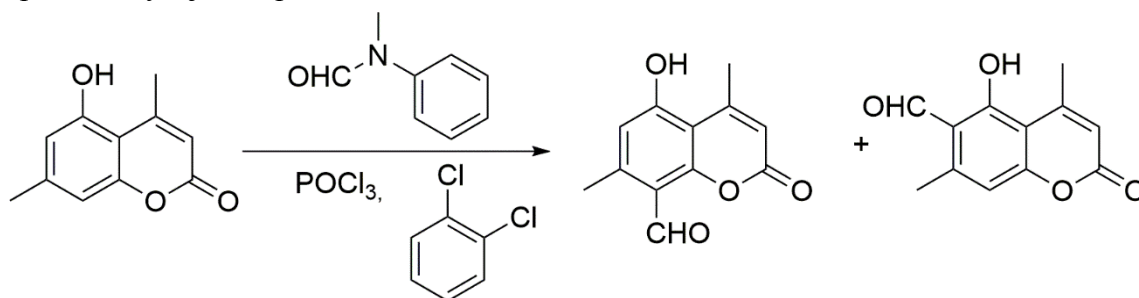
W innej metodzie, do roztworu ortomrówczanu trietylu z katalityczną ilością kwasu *p*-toluenosulfonowego dodawano 6,7-dimetylo-4-hydroksykumarynę i ogrzewano na łaźni wodnej [Siddiqui, Asad, 2010] (Ryc.9.). Następnie powstałą 6,7-dimetylo-3-formylo-4-hydroksykumarynę ekstrahowano eterem dietylowym, suszono siarczanem (VI) sodu, sączono, odparowywano i krystalizowano z zastosowaniem chloroformu jako rozpuszczalnika. Wydajność tej metody wynosiła 60%.

Rycina 9. Synteza 6,7-dimetylo-3-formylo-4-hydroksykumaryny

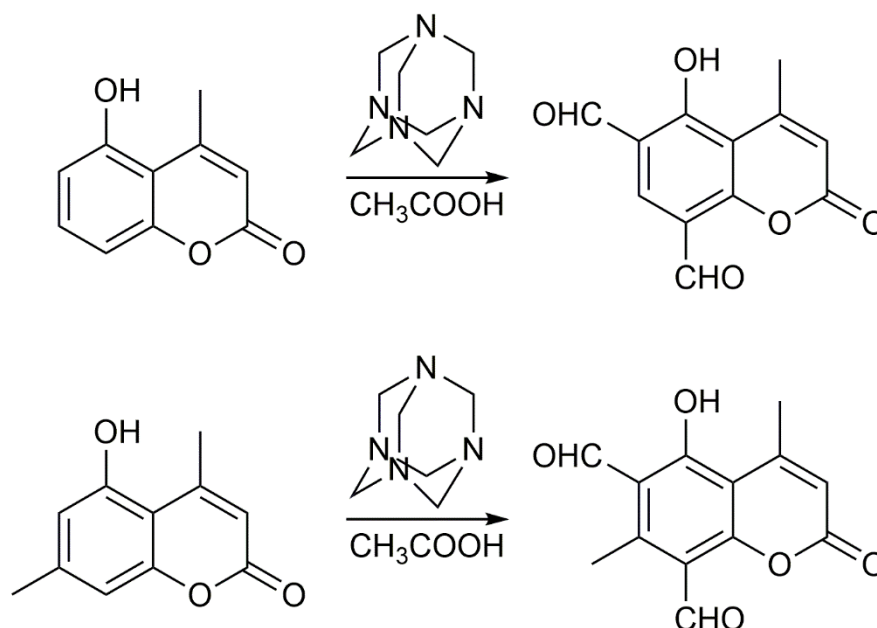
5. Formylowanie pochodnych 5-hydroksykumaryny

Pierwsze próby formylowania pochodnych 5-hydroksykumaryny podjęto już w 1957 roku [Naik, Thakor, 1957a]. Reakcję prowadzono z *N*-metyloformanilidem w obecności tlenochloru fosforu i *o*-dichlorobenzenu. Kilkustopniowe oczyszczanie dało nieznaczne ilości 4,7-dimetylo-8-formylo-5-hydroksykumaryny i 4,7-dimetylo-6-formylo-5-hydroksykumaryny (Ryc.10.). Struktury produktów zostały potwierdzone za pomocą reakcji charakterystycznych z chlorkiem żelaza oraz wyznaczono ich temperatury topnienia. W pracy nie podano wydajności procesów.

Rycina 10. Synteza 4,7-dimetylo-8-formylo-5-hydroksykumaryny i 4,7-dimetylo-6-formylo-5-hydroksykumaryny

Ta sama grupa naukowców próbowała formylowania pochodnych 5-hydroksykumaryny za pomocą heksametylenotetraminy w kwasie octowym jako rozpuszczalniku, analogicznie do prób Bender'a dla 7-hydroksykumaryny [Naik, Thakor, 1957b]. Produkty oczyszczano przez ekstrakcję za pomocą eteru dietylowego, suszenie, odparowanie rozpuszczalnika i krystalizację z kwasu octowego. Z 4-metylo-5-hydroksykumaryny i 4,7-dimetylo-5-hydroksykumaryny otrzymano odpowiednio: 6,8-diformylo-4-metylo-5-hydroksykumarynę i 6,8-diformylo-4,7-dimetylo-5-hydroksykumarynę (Ryc.11).

Rycina 11. Synteza 6,8-diformylo-4-metylo-5-hydroksykumaryny i 6,8-diformylo-4,7-dimetylo-5-hydroksykumaryny

Tę samą metodykę syntez zastosowała w 2013 roku grupa Minkin'a do otrzymania 6-formylo-4,7-dimetylo-5-hydroksykumaryny i 5,7-dihydroksy-6,8-diformylo-4-metylokumaryny [Minkin, 2013].

6. Podsumowanie

Hydroksykumaryny funkcjonalizowane grupami formylowymi są ważną grupą pochodnych umożliwiającą dokonywanie dalszych przekształceń w celu poprawy właściwości fizyko-chemicznych i biologicznych projektowanych związków. Układy syntetyzowane na bazie formylowanych hydroksykumaryn znajdują wiele zastosowań [Kulkarni, Bagihalli, Patil, Badami, 2009; Nikolaeva, 2009; Phaniband, Dhumwad, Pattan, 2011]. Wprowadzenie grupy formylowej osiąga się z zastosowaniem reakcji Gattermann'a, Reimera-Tiemann'a, Vilsmeier – Haack'a lub Duff'a. Niestety wszystkie te metody mają swoje wady, często wymagają wielostopniowego oczyszczania otrzymanych produktów, a ich wydajności wciąż nie są wystarczająco zadowalające. Przedstawiony przegląd literaturowy pokazał jasno, że procesy tego typu w odniesieniu do hydroksykumaryn, wymagają nadal starannej optymalizacji [Zak, 2012] oraz poszukiwania alternatywnych protokołów syntetycznych.

Bibliografia:

1. An J., Yan M., Yang Z., Li T., Zhou Q. (2013). A turn-on fluorescent for Zn (II) based on fluorescein-coumarin. *Dyed and Pigments*, 99, s. 1-5.
2. Bender D. R., Kanne D., Frazier J.D., Rapoport H. (1983). Synthesis and derivitization of 8-acetylpsoralens. Acetyl migrations during Claisen rearrangement. *Journal of Organic Chemistry*, 48, s. 2709-2719.
3. Bisacchi G. S., Manchester J. I., (2015), A New-Class Antibacterial-Almost. Lessons in Drug Discovery and Development: A Critical Analysis of More than 50 Years of Effort

- toward ATPase Inhibitors of DNA Gyrase and Topoisomerase IV, ACS Infect. Dis. 1, 4–41.
4. Chen Y., Lan Y., Wang S., Zhang H., Xu X., Liu X., Yu M., Liu B.-F., Zhang G., (2014), Synthesis and evaluation of new coumarin derivatives as potential atypical antipsychotics, Eur. J. Med. Chem. 74, 427-439.
  5. Dłużniewskiego M., Gierlak W., Kuch M., (2010), Jak stosować leki kardiologiczne w codziennej praktyce? Wyd. Czelej, Rozdział 6, Leki przeciwzakrzepowe w kardiologii – Antagoniści witaminy K.
  6. Gao Y., Liu H., Li P., Liu Q., Wang W., Shao B. (2017). Coumarin-based fluorescent chemosensor for the selective quantification of Zn^{2+} and AcO^- in an aqueous solution and living cells. Tetrahedron Letters, 58, s. 2193-2198.
  7. Gound E.Y., Rao Y.J., Hemasri Y., Thirupathi G. (2016). A New Strategy for Synthesis of 9-Benzoyl-4-methylpyrano[2,3-f]chromene-2,8-dione. Using L-Proline as a Novel and Efficient Catalyst¹. Russian Journal of General Chemistry, 86, s. 2732-2736.
  8. Grzeszczuk D., Głuch-Lutwin M., Gryboś A., Siwek A., Leśniak A., Sacharczuk M, Trzaskowski B, 2018, 5-HT_{1A} and 5-HT_{2A} receptors affinity, docking studies and pharmacological evaluation of a series of 8-acetyl-7-hydroxy-4-methylcoumarin derivatives, Bioorganic & Medicinal Chemistry, 26:527-535.
  9. Huang X., Dong Y., Huang Q., Cheng Y. (2013). Hydrogen bond induced fluorescence recovery of coumarin-based sensor system. Tetrahedron Letters, 54, s. 3822-3825.
  10. Kontogiorgis C., Detsi A., Hadjipavlou-Litina D., (2012), Coumarin-based drugs: a patent review (2008 – present), Expert Opin. Ther. Pat. 22, 437-454.
  11. Kulkarni A., Patil S.A., Badami P.S. (2009). Synthesis, charakteryzation, DNA cleavage and *in vitro* antimicrobial studies of La (III), Th (IV) and VO(IV) complexes with Schiff bases of coumarin derivetives. European Journal of Medicinal Chemistry, 44, s. 2904-2912.
  12. Kulkarni A.D., Bagihalli G.B., Patil S.A., Badami P.S. (2009). Synthesis, characterization, electrochemical and *in-vitro* antimicrobial studies of Co (II), Ni (II), and Cu(II) complexes with Schiff bases of formyl coumarin derivatives. Journal of Coordination Chemistry, 62, s. 3060-3072.
  13. Kumar D., Sharma P., Singh H., Nepali K., Gupta G. K., Jain S. K., Ntie-Kang F., (2017), The value of pyrans as anticancer scaffolds in medicinal chemistry, RSC. Adv. 7, 36977-36999.
  14. Liang C. Y., Ju W. H., Pei S. M., Tang Y. H., Xiao Y. D., (2017), Pharmacological Activities and Synthesis of Esculetin and Its Derivatives: A Mini-Review, Molecules 22, 387-400.
  15. Manidhar D. M., Uma Maheswara Rao K., Bakthavatchala Reddy N., Syama Sundar Ch., and Suresh Reddy C., (2012), Synthesis of New 8-Formyl-4-methyl-7-hydroxy Coumarin Derivatives. Journal of the Korean Chemical Society, 56, s. 459-463.
  16. Minkin et al., (2013). Benzoid–Quinoid Tautomerism of Schiff Bases and Their Structural Analogs: LV. Crown-Containing N-Phenylimines Derived from ortho-Hydroxycarbaldehydes of the Coumarin Series. Russian Journal of Organic Chemistry, 49, s. 374-378.

17. Naik R.M., Thakor V.M. (1957a). Formylation benzopyrones. (II) Formylation of hydroxycoumarins with N-methylformanilide. *Journal of Organic Chemistry*, 22, s. 1630-1633.
18. Naik R.M., Thakor V.M. (1957b). Formylation benzopyrones. (I) Formylation of hydroxycoumarins with heksametylenetetramine. *Journal of Organic Chemistry*, 22, s. 1626-1629.
19. Nikolaeva O.G. et al., (2009). Synthesis and photochromic properties of spiropyrans containing a fused benzopyranone fragment. *Russian Journal of Organic Chemistry*, 45, s. 1091-1097.
20. Olia M.B.A., Hancock A.N., Schiesser C.H., Goerigk L, Wille U. (2019). Photophysical insight and guidelines for blue “turn-on” fluorescent probes for the direct detection of nitric oxide (NO[•]) in biological systems. *Journal of Physical Organic Chemistry*, 32, s. 3896-3911.
21. Ostrowska K., Grzeszczuk D., Głuch-Lutwin M., Gryboś A., Siwek A., Dobrzycki Ł., Trzaskowski B., 2017, Development of selective agents targeting serotonin 5HT_{1A} receptors with subnanomolar activities based on a coumarin core, *Medicinal Chemistry Communications*, 8: 1690-1696.
22. Ostrowska K., Młodzikowska K., Głuch-Lutwin M., Gryboś A., Siwek A., 2017, Synthesis of a new series of aryl/heteroarylpiperazinyl derivatives of 8-acetyl-7-hydroxy-4-methylcoumarin with low nanomolar 5-HT_{1A} affinities, *European Journal of Medicinal Chemistry*, 137: 108-116.
23. Phaniband M.A, Dhumwad S.D., Pattan S.R. (2011). Synthesis, characterization, antimicrobial, and DNA cleavage studies of metal complexes of coumarin Schiff bases. *Medicinal Chemistry Research*, 20, s. 493-502.
24. Salvo F., Bezin J., Bosco-Levy P., Letinier L., Blin P., Pariente A., Moore N., (2017), Pharmacological treatments of cardiovascular diseases: Evidence from real-life studies, *Pharmacol. Res.* 118, 43-52.
25. Shaik J.B. et al. (2016). Synthesis, pharmacological assessment, molecular modeling and *in silico* studies of fused tricyclic coumarin derivatives as a new family of multifunctional anti-Alzheimer agents. *European Journal of Medicinal Chemistry*, 107, s. 219-232.
26. Siddiqui Z.N., Asad M. (2010). Synthesis and biological significance of pyrano pyrazoles form 8,9-dimethyl-3-acetoacetyl-pyrano[3,2-c][1]benzopyran-2,5-dione. *Journal of Indian Chemical Society*, 87, s. 501-506.
27. Tang J. et al. (2010). Anti-AIDS agents 82: Synthesis of seco-(3'R,4'R)-3',4'-di-O-(S)-camphanoyl-(+)-cis-khellactone (DCK) derivatives as novel anti-HIV agents. *Bioorganic and Medicinal Chemistry*, 18, s. 4363-4373.
28. Vogel A. I. 1984, *Preparatyka Organiczna*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa.
29. Xu X., Fang X., Wong J., Zhu H. (2017). Identification of novel ROS inducer by merging the fragments of piperlongumine and dicoumarol. *Bioorganic and Medicinal Chemistry Letters*, 27, s. 1325-1328.
30. Zak J. Et al., (2012). Establishing a Flow Process to Coumarin-8-Carbaldehydes as Important Synthetic Scaffolds. *Chemistry A European Journal*, 18, s. 9901-9910.

31. Zhang J. H., Li L., Jiang C., Xing C. G., Kim S. H., Lu J. X., (2012), Anti-cancer and Other Bioactivities of Korean Angelica Gigas Nakai (AGN) and Its Major Pyranocoumarin Compounds, *AntiCancer. Agents Me.* 12, 1239-1254.
32. Zhou X.G., Peng M.S. (2013). A Schiff Base Fluorescent Probe for Mg^{2+} and Zn^{2+} Based on Coumarin. *Asian Journal of Chemistry*, 25, s. 4509-4511.

5. MATERIAŁ ELEKTRODOWY DO OZNACZANIA GLUKOZY NA BAZIE STRUKTUR PLATYNY OSADZONYCH NA NANORURKACH WĘGLOWYCH MODYFIKOWANYCH LIGNOSULFONIANAMI

Patrycja Plócienniczak

Tomasz Rębiś

Grzegorz Milczarek

Politechnika Poznańska

Wydział Technologii Chemicznej

Berdychowo 4, 61 - 131 Poznań

E-mail: patrycja.m.plocienniczak@doctorate.put.poznan.pl

1. Wstęp

W dzisiejszych czasach można zaobserwować coraz większe zainteresowanie biopolimerami. Są to materiały łatwo dostępne, odnawialne i przyjazne dla środowiska. Drugi najliczniej występujący naturalny polimer na Ziemi to lignina. Stanowi 15 – 30 % masy roślin, a oprócz celulozy i hemicelulozy jest ich głównym składnikiem. W ciągu ostatniej dekady dokonano szeregu przełomów udowadniających, że techniczne ligniny wykazują zdolność do odwracalnego przenoszenia elektronów [Milczarek, 2007]. Wynika to z obecnych w ich strukturze grup funkcyjnych, które mogą być elektrochemicznie przekształcone w grupy chinonowe, co zostało potwierdzone badaniami na elektrodach z węgla szklanego [Milczarek, 2008; 2009]. Wcześniejsze prace poświęcone lignosulfonianom (LS) wykazały, że związki te są dobrym środkiem dyspergującym nanorurki węglowe w elektrolitach wodnych [Jeong, Kim, Lee, 2010], a także skutecznym stabilizatorem nanocząstek metali szlachetnych [Konował, Milczarek, Modrzejewska-Sikorska, 2015; Milczarek, Rębiś, Fabiańska, 2013].

W ostatnim czasie opisano także kilka badań, dotyczących syntezy, charakterystyki i zastosowań elektrochemicznych nanorurek węglowych (CNT) w połączeniu z nanocząstkami metali [Wildgoose, Banks, Compton, 2006]. Powierzchnię nanorurek węglowych można modyfikować [Quinn, Dekker, Lemay, 2005; Xue, Chen, Hong, Lin, Tan, 2001], a powstałe materiały hybrydowe łączą unikalne właściwości fizykochemiczne ich składników. Oznacza to, że mogą przyczynić się do znacznych postępów w dziedzinie medycyny, optoelektroniki i magazynowania energii [Georgakilas i in. 2007; Wu, Kuang, Zhang, Chen, 2011]. Z tego względu nanorurki węglowe wykorzystywane są między innymi do wytwarzania nowych biosensorów [Dou i in. 2019].

Powszechnie wiadomo, że nanocząstki platyny (NPt) wykazują wysoką aktywność katalityczną [Nguyen, Cao, Pham, Le, 2019; Qiaocui, Tuzhi, Yunu, Yang, 2005], dlatego podjęto próbę syntezy tych struktur na powierzchni wielościennych nanorurek węglowych. Związki kompleksowe platyny zostały zredukowane na powierzchni nanorurek węglowych, dzięki reakcji z grupami metoksyfenolowymi lignosulfonianu. Proponowana metoda wytwarzania materiału elektrodowego jest nie tylko niezwykle prosta, ale także przyjazna dla środowiska, ponieważ nie przewiduje stosowania toksycznego reduktora ani rozpuszczalnika. Z uwagi na fakt, że pochodne ligniny są naturalnymi, tanimi materiałami i zawierają liczne

grupy funkcyjne, proponowany hybrydowy nanomateriał można uznać za długoterminową i perspektywiczną platformę do elektrokatalitycznego oznaczania glukozy.

2. Materiały i Metody

2.1. Materiały

Wielościennie nanorurki węglowe (MWCNT, średnica 10 nm, długość 1.5 μm) pozyskane od Metrohm DropSens. Monosodowy oraz disodowy fosforan, do przygotowania buforu fosforanowego (PB, pH 7.4), otrzymany od POCH (Gliwice, Polska). Kwas heksachloroplatynowy (IV) (roztwór 8 %) pochodzący od Sigma-Aldrich. Roztwór glukozy wykonany z D(+)-glukozy, zakupionej od Carl Roth (Niemcy). Oksydaza glukozowa z *Aspergillus niger* od Sigma-Aldrich. Wszystkie te związki były czystości odczynnikowej i stosowano je bez dalszego oczyszczania. Lignosulfoniany LS DP-841 (drewno miękkie, Mn = 4800 Da, Mw = 47900 Da, zawartość siarki organicznej = 6 %, zawartość fenolowych grup OH = 2.2%) pozyskane od Borregaard Lignotech (Norwegia).

2.2. Przygotowanie materiału MWCNT/LS

Na początku rozpuszczono 100 mg LS w 20 ml wody destylowanej, dzięki czemu uzyskano roztwór 5 mg ml^{-1} . Następnie do 20 mg MWCNT dodano 5 ml sporządzonego roztworu LS i wytworzoną zawiesinę poddano działaniu ultradźwięków przez 10 minut, a następnie energicznie mieszano za pomocą mieszadła magnetycznego przez 48 godzin. Zawiesinę wirowano przez 10 minut i przemywano wodą destylowaną w celu usunięcia słabo związanego LS z materiału. Procedurę przemywania i wirowania powtórzono trzykrotnie. Zebrane zmodyfikowane MWCNT suszono w suszarce w 60 °C przez 3 godziny. Otrzymany proszek ponownie zdyspergowano w N-N-dimetyloformamidzie (DMF). Zawiesinę (1 mg ml^{-1}) zastosowano do przygotowania filmów MWCNT/LS do pomiarów elektrochemicznych.

2.3. Przygotowanie materiału hybrydowego MWCNT/LS/NPt

Przygotowanie materiału hybrydowego rozpoczęto od dodania 15 ml 0,01 M roztworu $\text{H}_2\text{Cl}_6\text{Pt}$ do 20 mg materiału MWCNT/LS. Zawiesinę mieszano za pomocą mieszadła magnetycznego przez 1 godzinę. Następnie, w celu oczyszczenia zawiesiny, wirowano ją przy 6000 rpm przez 10 minut. Następnie zdekantowano i uzupełniono wodą. Etapy oczyszczania powtórzono trzykrotnie. Następnie uzyskany materiał pozostawiono do całkowitego wyschnięcia w piecu w 60 °C. Zebrany proszek ponownie zdyspergowano w DMF (1 mg ml^{-1}).

2.4. Aparatura

Widma FTIR rejestrowano przy użyciu Bruker FT-IR IFS 66/s. Analizę termogravimetryczną (TGA) wykonano za pomocą DSC 8500, Perkin Elmer. Dyfrakcję rentgenowską (XRD, Bruker D8 Advanced) zastosowano do zbadania struktury krystalicznej materiału. Eksperymenty elektrochemiczne przeprowadzono z użyciem analizatora elektrochemicznego Autolab (PGSTAT-30) (Eco Chemie, Holandia). Zastosowano układ trzech elektrod z elektrodą odniesienia Ag/AgCl (3 M KCl) i drutem platynowym jako

przeciwelektrodą. Elektroda z węgla szklanego (GC) o średnicy 3 mm (BASi, USA) służyła jako elektroda robocza.

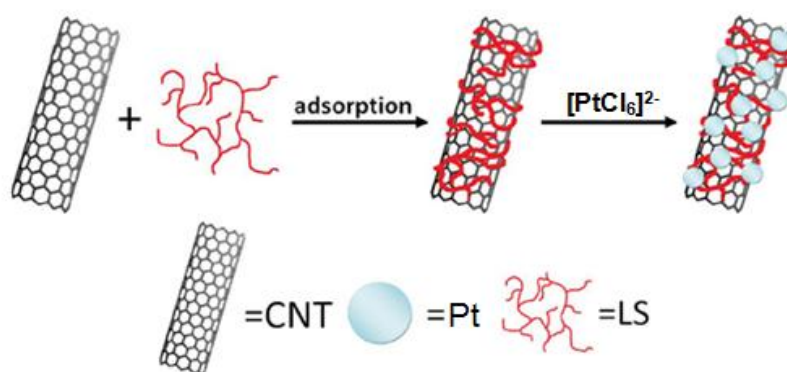
2.5. Przygotowanie elektrody

Przed eksperymentami elektrochemicznymi elektrodę GC wypolerowano wodną zawiesiną Al_2O_3 (Buehler, średnia średnica 50 nm) na ściereczce polerskiej, a następnie przemyto w łaźni ultradźwiękowej mieszaniną woda/aceton 1 : 1 v/v przez 10 min w celu usunięcia wszelkich śladowych zanieczyszczeń.

Aby przygotować elektrodę GC zmodyfikowaną badanym materiałem (GC/MWCNT/LS/NPt), 5 μl zawiesiny (1 mg ml^{-1} w DMF) nakropiono na powierzchnię GC i umieszczono w piecu w celu odparowania rozpuszczalnika. Następnie elektrodę zanurzono w elektrolicie w celu przeprowadzenia pomiarów elektrochemicznych.

3. Wyniki

3.1. Synteza materiału elektrodowego MWCNT/LS/NPt

Rysunek 1. Schemat dekorowania nanorurek węglowych nanostrukturami platyny z wykorzystaniem związków kompleksowych platyny przy pomocy lignosulfonianów

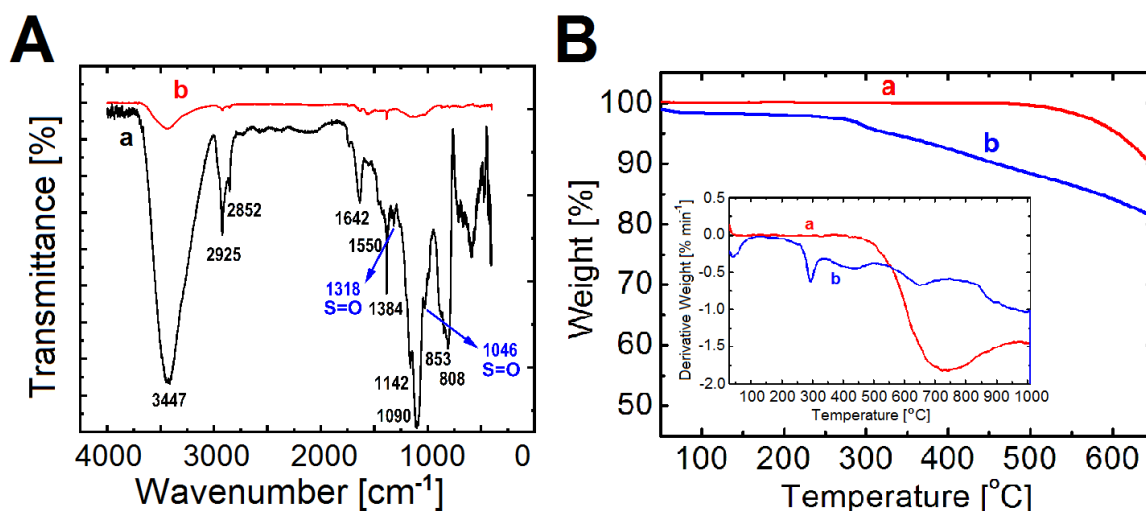
Mechanizm syntezy materiału hybrydowego MWCNT/LS/NPt przedstawiono na Rysunku 1. W pierwszym etapie wytwarzany jest materiał MWCNT/LS w oparciu o założenie, że makrocząsteczki lignosulfonianu silnie adsorbują na powierzchni nanorurek węglowych [Milczarek, 2010; Milczarek, Nowicki, 2013]. Ponadto LS pełni funkcję czynnika dyspergującego MWCNT i utrudnia ich aglomerację, ze względu na liczne ujemne ładunki w grupach sulfonowych. W syntezie zastosowano czyste (niemodyfikowane) MWCNT. Standardowa metoda oczyszczania i funkcjonalizacji, obejmująca działanie silnym kwasem, wprowadza hydrofilowe grupy funkcyjne (takie jak karboksylowe) na powierzchnię MWCNT. Dlatego uważam, że adsorpcja aromatycznego LS jest ograniczona na powierzchni MWCNT poddanej obróbce kwasem.

W następnym etapie możliwe jest przeprowadzenie procesu dekorowania nanocząstkami platyny. Przyłączenie platyny na powierzchni MWCNT/LS następuje w wyniku reakcji redoks między związkiem kompleksowym platyny a grupami metoksyfenoli

z lignosulfonianu [Milczarek, 2008]. Kompleksy platyny są zarówno redukowane, jak i stabilizowane w postaci nanostrukturalnej, za pomocą makrocząsteczki lignosulfonianu.

3.2. Charakterystyka materiału MWCNT/LS

Skład materiału MWCNT/LS zbadano wraz z niemodyfikowanymi MWCNT metodą FTIR, jak pokazano na Rysunek 2A. Widma FTIR odzwierciedlają budowę chemiczną tych materiałów. Rozpoznano typowe pochłanianie promieniowania przez grupy funkcyjne lignosulfonianu, w tym drgania rozciągające O–H (3447 cm^{-1}), drgania C–O (1642 cm^{-1} , 1142 cm^{-1} , 1090 cm^{-1}) [Karmanov, Derkacheva, 2013]. Silne drgania C=C i C–O z dwupodstawionych i trójpodstawionych związków węgla zaobserwowano na poziomie około 800 cm^{-1} (808 cm^{-1} , 853 cm^{-1}). Ponadto dwa piki (1318 cm^{-1} , 1046 cm^{-1}) przypisano do absorpcji wiązań S=O, które wynikają z obecności grup sulfonowych [Detoni, Hadzi, 1956]. Absorpcje z grup sulfonowych mogą nakładać się na pasma pochodzące od grup C–O arylo-O-CH₃ i arylo-OH lignosulfonianu [Ajjan, Jafari, Rębiś, Ederth, Inganäs, 2015; Collier, Schultz, Kalasinsky, 1992]. Dodatkowo rozpoznano charakterystyczne zarówno dla MWCNT, jak i dla LS, drgania rozciągających sp³ C–H z grup CH_x (2925 cm^{-1}) i drgania rozciągających sp² C–H z CH_x (2852 cm^{-1}), aromatyczne drgania szkieletowe C–C (1550 cm^{-1}) i deformacje C–H (asymetryczne w –CH₃ i –CH₂) (1384 cm^{-1}) [Collier i in. 1992].

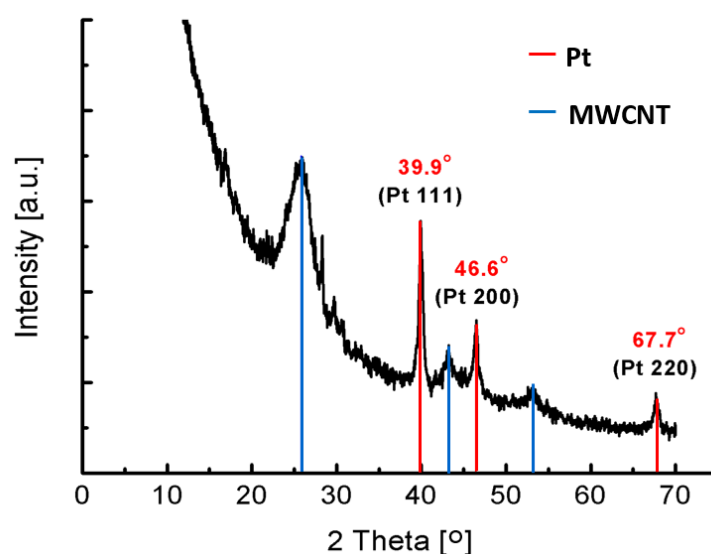
Rysunek 2. A) Widmo FTIR dla MWCNT/LS (a) oraz niemodyfikowanych MWCNT (b). B) Krzywe TGA dla MWCNT (a) oraz MWCNT/LS (b). Wstawka w wykresie B pokazuje krzywe DTG dla MWCNT (a) oraz MWCNT/LS (b)

Zbadano stabilność termiczną przygotowanych nanomateriałów w celu oszacowania masy LS zaadsorbowanego na powierzchni MWCNT. Zgodnie z krzywą TGA (Rysunek 1 B, linia a), MWCNT ulega utlenieniu do produktów gazowych powyżej temperatury $550\text{ }^{\circ}\text{C}$, co skutkuje zauważalnym załamaniem krzywej. Natomiast do temperatury ok. $500\text{ }^{\circ}\text{C}$ nie zaobserwowano utraty masy próbki, co świadczy o braku zanieczyszczeń węglowych (np. węgiel amorficzny, węgiel mikrokrystaliczny, jednościenne nanorurki węglowe) [Atchudan, Pandurangan, Joo, 2015]. W przypadku MWCNT/LS pierwsza utrata masy następuje w temperaturze do $100\text{ }^{\circ}\text{C}$, co wynika z parowania resztkowej wody. Występuje również

niewielka utrata masy MWCNT/LS przy ok. 300 °C, co koreluje z rozkładem LS. Zapis TGA pierwszej pochodnej MWCNT/LS wykazuje ostry skok degradacji przy około 300 °C (Rysunek 1 B, wstawka), potwierdzając degradację lignosulfonianu. Szacowana utrata masy MWCNT/LS podczas ogrzewania między 280 a 320 °C wynosi 2 %, co sugeruje, że masa LS w materiale hybrydowym MWCNT/LS wynosi około 2 % wag. Wyniki te potwierdzają również wyżej wymienione wyniki badania FTIR, w którym LS jest włączony do struktury MWCNT.

3.3. Fizykochemiczna charakterystyka MWCNT/LS/NPt

Strukturę krystaliczną hybrydowego MWCNT/LS/NPt zbadano techniką XRD. Rysunek 3 obrazuje wyniki uzyskane dla próbki, które niezaprzeczalnie potwierdziły obecność platyny w wytworzonym materiale. Można zaobserwować charakterystyczne piki przy wartościach $2\theta \approx 39,9^\circ$; $46,6^\circ$; $67,7^\circ$. Odbicia Bragga odpowiadają (111), (200) i (220) płaszczyznom siatki. Zarejestrowane piki są dopasowane do struktury nanocząstek platyny i porównywane z plikiem JCPDS nr 04-0783 [Raducan, Cantemir, Puiu, Oancea, 2012]. Pik przy $2\theta \approx 26^\circ$ jest przypisany do (002) płaszczyzny sześciokątnych struktur grafitowych na wielościennych nanorurkach węglowych. Typowe dla MWCNT są także piki przy $2\theta \approx 44^\circ$ oraz 53° od płaszczyzn (100) i (004) [Ingham, Toney, 2014].

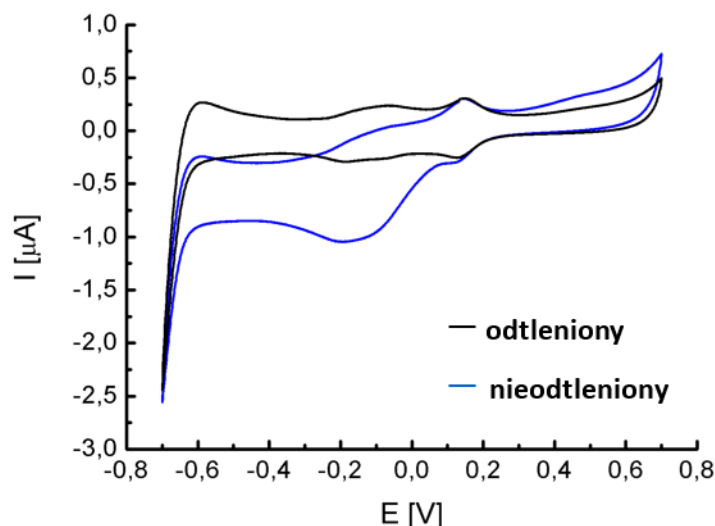

Rysunek 3. Wynik badania techniką XRD materiału hybrydowego MWCNT/LS/NPt

3.4. Elektrochemiczna charakterystyka modyfikowanej elektrody GC/MWCNT/LS/NPt

Cykliczną woltamperometrię zastosowano do monitorowania zachowania redoks nanocząstek Pt w elektrodzie GC/MWCNT/LS/NPt. Reprezentatywne CV zarejestrowane w roztworze 0,05 M PB pokazano na Rysunku 4. Przy potencjale około 0,17 V można zaobserwować zachowanie elektrochemiczne typowe dla elektrod opartych na LS. Obecne w tym obszarze piki utlenienia i redukcji odpowiadają za obecność odwracalnej pary redoks, przypisanej do przejścia chinon/hydrochinon [Jeong i in. 2010; Rębiś, Milczarek, 2016]. W procesie katodowym poniżej potencjału -0,6 V dochodzi do wydzielania gazowego wodoru

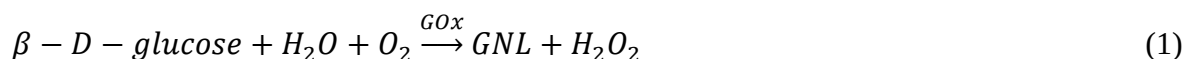
z elektrolitu wodnego w postaci ostrego piku, charakterystycznego dla elektrody platynowej [Hudak, Mortimer, Martin, 2014; Yu i in. 2014]. Dodatkowo, w przypadku zastosowania elektrolitu nieodtlenionego, zachodzi reakcja silnej elektrokatalitycznej redukcji tlenu [Hudak i in. 2014]. Zarejestrowane w roztworze PB woltamperogramy cykliczne potwierdziły obecność nanocząstek platyny na powierzchni MWCNT/LS/NPt oraz ich aktywność elektrochemiczną.

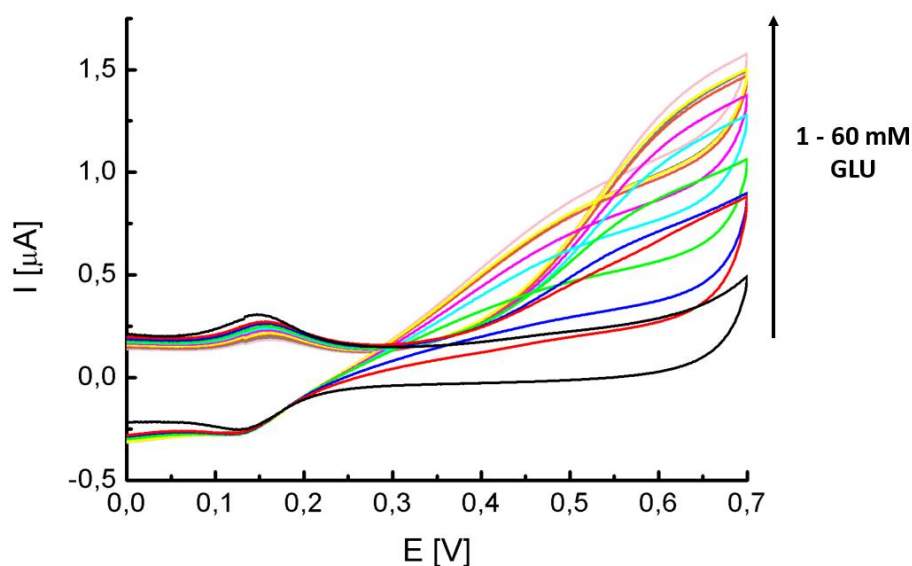
Rysunek 4. Woltamperogramy cykliczne GC/MWCNT/LS/NPt zarejestrowane w buforze PB (0,05 M) przy szybkości skanowania 10 mV s⁻¹

3.5. Elektrokatalityczne właściwości GC/MWCNT/LS/NPt – oznaczanie glukozy

Przeprowadzono cykliczne woltamperogramy dla kolejnych dodatków glukozy w zakresie od 1 do 60 mM (Rysunek 5) w obecności oksydazy glukozowej (GOx), jako katalizatora reakcji. Zgodnie z równaniem 1, na każdy mol glukozy dodany do roztworu GOx wytwarza jeden mol glukonolaktonu (GNL) i jeden mol nadtlenu wodoru (H₂O₂).

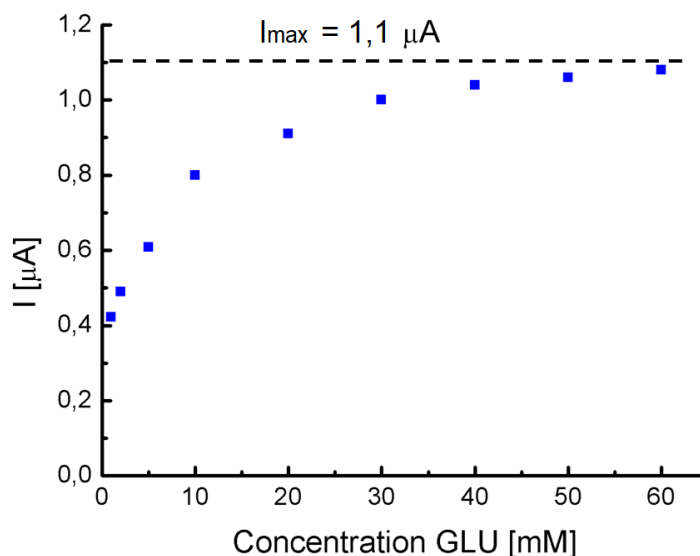

Elektrochemicznie cały proces zaobserwujemy w postaci piku między 0,6 – 0,7 V, pochodzącego od reakcji utlenienia wyprodukowanego H₂O₂ [Guo, Liang, Jian, Zhang, Ye, 2013].

Rysunek 5. Woltamperogramy cykliczne GC/MWCNT/LS/NPt zarejestrowane dla kolejnych dodatków glukozy w buforze PB (0,05 M) przy szybkości skanowania 10 mV s^{-1}

Zgodnie z przewidywaniami, każde kolejne wprowadzenie analitu do układu spowodowało znaczny wzrost anodowego piku utlenienia H_2O_2 . Sugeruje to możliwość oznaczania glukozy na elektrodzie modyfikowanej GC/MWCNT/LS/NPt. Wartość mierzonego prądu w zależności od stężenia glukozy przedstawiono na Rysunku 6.

Rysunek 6. Wpływ stężenia glukozy na prąd enzymatycznego utleniania glukozy na podstawie kinetyki Michaelisa-Mentena

Zależność pomiędzy prądem utleniania glukozy a stężeniem glukozy w układzie jest zgodna z mechanizmem kinetycznym Michaelisa-Mantena [Guo i in. 2013]. Prąd utleniania wzrasta znacząco do stężenia glukozy równego 40 mM. W zakresie od 40 do 60 mM dodanego analitu można zaobserwować niewielki wzrost wartości mierzonego prądu.

Maksymalny prąd utleniania ($I_{\max}$) glukozy na elektrodzie GC/MWCNT/LS/NPt można oszacować na 1,1 μA .

4. Podsumowanie

W tej pracy z powodzeniem zastosowano podejście zielonej chemii w syntezie i elektroanalitycznym zastosowaniu nanomateriałów na bazie platyny. Metoda wymaga użycia taniego, obficie występującego i biodegradowalnego lignosulfonianu i jest odpowiednia do syntezy na dużą skalę bez użycia dodatkowych chemikaliów, środków kompleksujących lub napromieniania. Wykorzystanie nietoksycznego i przyjaznego dla środowiska lignosulfonianu znacznie uprościło syntezę nanocząstek Pt na powierzchni MWCNT, ponieważ nie zastosowano dodatkowego środka redukującego.

Powstały materiał hybrydowy (MWCNT/LS/NPt) wykazuje odwracalną aktywność redoks i silne właściwości elektrokatalityczne. Dzięki swoim właściwościom może być stosowany jako czujnik do elektrochemicznego oznaczania glukozy.

Materiały hybrydowe na bazie ligniny są zdolne do adsorbowania enzymów, np. oksydazy glukozowej [Jędrzak i in. 2018], dlatego wydaje się, że możliwa jest dalsza modyfikacja prezentowanych materiałów katalitycznych za pomocą enzymów i wykorzystanie ich do opracowania wydajnych i tanich biosensorów.

Podziękowania:

Praca została zrealizowana przy wsparciu finansowym Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, Projekt Badawczy 0911/SBAD/0398.

Bibliografia:

1. Ajjan F., Jafari M., Rębiś T., Ederth T., Inganäs O. (2015). Spectroelectrochemical investigation of redox states in a polypyrrole/lignin composite electrode material. *Journal of Materials Chemistry A*, 3, s. 12927-12937.
2. Atchudan R., Pandurangan A., Joo J. (2015). Effects of Nanofillers on the Thermo-Mechanical Properties and Chemical Resistivity of Epoxy Nanocomposites. *Nanoscience and Nanotechnology*, 15, s. 4255-4267.
3. Collier W., Schultz T., Kalasinsky V. (1992). Infrared Study of Lignin: Reexamination of Aryl-Alkyl Ether C-O Stretching Peak Assignments. *Holzforschung*, 46, s. 523-528.
4. Detoni S., Hadzi D. (1956). Infra-red spectra of some organic sulphur-oxygen compounds. *Spectrochimica Acta*, 11, s. 601-608.
5. Dou J., Zhu G., Hu B., Yang J., Ge Y., Li X., Liu J. (2019). Wall thickness-tunable AgNPs-NCNTs for hydrogen peroxide sensing and oxygen reduction reaction. *Electrochimica Acta*, 306, s. 466-476.
6. G. Milczarek, Lignosulfonate - modified electrodes: Electrochemical properties and electrocatalysis of NADH oxidation, *Langmuir* 25 (2009) 10345-10353.
7. Georgakilas V., Gournis D., Tzitzios V., Pasquato L., Guldi D. M., Prato M. (2007). Decorating carbon nanotubes with metal or semiconductor nanoparticles. *Journal of Materials Chemistry*, 17, s. 2679-2694.

8. Guo X., Liang B., Jian J., Zhang Y., Ye X. (2014). Glucose biosensor based on a platinum electrode modified with rhodium nanoparticles and with glucose oxidase immobilized on gold nanoparticles. *Microchimica Acta*, 181, s. 519-525.
9. Hudak E. M., Mortimer J. T., Martin H. B. (2010). Platinum for neural simulation: voltammetry considerations. *Journal of Neural Engineering*, 7, 26005.
10. Ingham B., Toney M.F. (2014). 1 - X-ray diffraction for characterizing metallic films. W: K. Barmak, K. Coffey (red.), *Metallic Films for Electronic, Optical and Magnetic Applications*. Praca zbiorowa (s. 3-38). Cambridge: Woodhead Publishing.
11. Jędrzak A., Rębiś T., Kłapiszewski Ł., Zdzarta J., Milczarek G., Jesionowski T. (2018). Carbon paste electrode based on functional GOx/silica-lignin system to prepare an amperometric glucose biosensor. *Sensors and Actuators B: Chemical*, 256, s. 176-185.
12. Jeong Y., Kim J., Lee G.-W. (2010). Optimizing functionalization of multiwalled carbon nanotubes using sodium lignosulfonate. *Colloid Polymer Science*, 288, s. 1-6.
13. Jeong Y., Kim J., Lee G.-W. (2010). Optimizing functionalization of multiwalled carbon nanotubes using sodium lignosulfonate. *Colloid Polymer Science*, 288, s. 1-6.
14. Karmanov A., Derkacheva O. (2013). Application of fourier transform infrared spectroscopy for the study of lignins of herbaceous plants. *Russian Journal of Bioorganic Chemistry*, 39, s. 677-685.
15. Konował E., Milczarek G., Modrzejewska-Sikorska A. (2015). Synthesis and multifunctional properties of lignosulfonate-stabilized gold nanoparticles. *Materials Letters*, 159, s. 451-454.
16. Milczarek G. (2007). Preparation and characterization of a lignin modified electrode. *Electroanalysis*, 19, s. 1411-1414.
17. Milczarek G. (2008). Lignosulfonate – modified electrode for electrocatalytic reduction of acidic nitrite. *Electroanalysis*, 20, s. 211-214.
18. Milczarek G. (2010). Kraft lignin as dispersing agent for carbon nanotubes. *Journal of Electroanalytical Chemistry*, 638, s. 178-181.
19. Milczarek G., Nowicki M. (2013). Carbon nanotubes/kraft lignin composite: Characterization and charge storage properties. *Materials Research Bulletin*, 48, s. 4032-4038.
20. Milczarek G., Rębiś T., Fabiańska J. (2013). One-step synthesis of lignosulfonate-stabilized silver nanoparticles. *Colloids and Surfaces B: Biointerfaces*, 105, s. 335-341.
21. Nguyen T. L., Cao V. H., Pham T. H. Y., Le T. G. (2019). Fabrication of Nano Flower-shaped Platinum on Glassy Carbon Electrode as a Sensitive Sensor for Lead Electrochemical Analysis. *Electroanalysis*, 31, s.1-9.
22. Qiaocui S., Tuzhi P., Yunu Z., Yang C. F. (2005). An Electrochemical Biosensor with Cholesterol Oxidase/Sol-Gel Film on a Nanoplatinum/Carbon Nanotube Electrode. *Electroanalysis*, 17, s. 857-861
23. Quinn B. M., Dekker C., Lemay S. G. (2005). Electrodeposition of Noble Metal Nanoparticles on Carbon Nanotubes. *JACS Communications*, 127, s. 6146-6147.
24. Raducan A., Cantemir A., Puiu M., Oancea D. (2012). Kinetics of hydrogen peroxide decomposition by catalase: hydroxylic solvent effects. *Bioprocess and Biosystems Engineering*, 35, s. 1523-1530.

25. Rębiś T., Milczarek G. (2016). A comparative study on the preparation of redox active bioorganic thin films based on lignosulfonate and conducting polymers. *Electrochimica Acta*, 204, s. 108-117.
26. Wildgoose G., Banks C. E., Compton R. G. (2006). Metal Nanoparticles and Related Materials Supported on Carbon Nanotubes : Methods and Applications. *Small*, 2, s. 182-193.
27. Wu B., Kuang Y., Zhang X., Chen J. (2011). Noble metal nanoparticles/carbon nanotubes nanohybrids: Synthesis and applications. *Nano Today*, 6, s. 75-90.
28. Xue B., Chen P., Hong Q., Lin J., Tan K. L. (2001). Growth of Pd, Pt, Ag and Au nanoparticles on carbon nanotubes. *Journal of Materials Chemistry*, 11, s. 2378-2381.
29. Yu S., Liu R., Yang W., Han K., Wang Z., Zhu H. (2014). Synthesis and electrocatalytic performance of MnO₂-promoted Ag@Pt/MWCNT electrocatalysts for oxygen reduction reaction. *Journal of Materials Chemistry A*, 2, s. 5371-5378.

6. WYBRANE KLIMATYCZNE ZAGROŻENIA ROLNICTWA

mgr inż. Adrianna Grobelna

dr hab. inż. Hanna Jaworska prof. nadzw. UTP

Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy

im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Bydgoszczy

Wydział Rolnictwa i Biotechnologii

Katedra Biogeochemii i Gleboznawstwa

ul. Bernardyńska 6, 85-029 Bydgoszcz

E-mail: ada.pawlak1507@gmail.com

Abstrakt:

Klimatyczne ryzyko upraw wynika z nieregularnego występowania elementów i zjawisk pogodowych, które wpływają na wzrost, rozwój i planowanie roślin uprawnych a także uniemożliwiają lub utrudniają wykonywanie zabiegów agrotechnicznych. Klimatyczne zagrożenia to susza, gradobicie, przymrozki oraz powódź. Susza to jeden z elementów klimatycznego ryzyka uprawy roślin w Polsce. Zjawisko to pojawia się często ale nieregularnie. Charakteryzuje się długotrwałym okresem bezopadowym lub o małych opadach atmosferycznych, które prowadzą do znacznego spadku dostępności wody w określonym czasie i obszarze. Gradobicie jest to opad atmosferyczny w postaci nieforemnych bryłek lodu o średnicy rzędu 5–50 mm i większej. Opad występuje najczęściej w cieplej porze roku, w temperaturze powyżej 0 °C, z mocno rozbudowanych chmur typu cumulonimbus. Przymrozek jest to spadek temperatury powietrza przy gruncie poniżej 0 °C, przy średniej dobowej większej od 0 °C. Średni czas bez przymrozku na większym obszarze Polski wynosi od 160 do 180 dni i zależy głównie od warunków lokalnych. Przymrozek nie występuje przez 84 dni pomiędzy 12 czerwca a 3 września. Powódź to przejściowe zjawisko hydrologiczne polegające na wezbraniu wód powodujące po przekroczeniu przez wodę stanu brzegowego zatopienie znacznych obszarów lądu. Zjawisko to doprowadza do strat społecznych i materialnych. Wpływ na występowanie powodzi ma układ rzek oraz występująca w poszczególnych okresach roku sytuacja hydrologiczno-meteorologiczna.

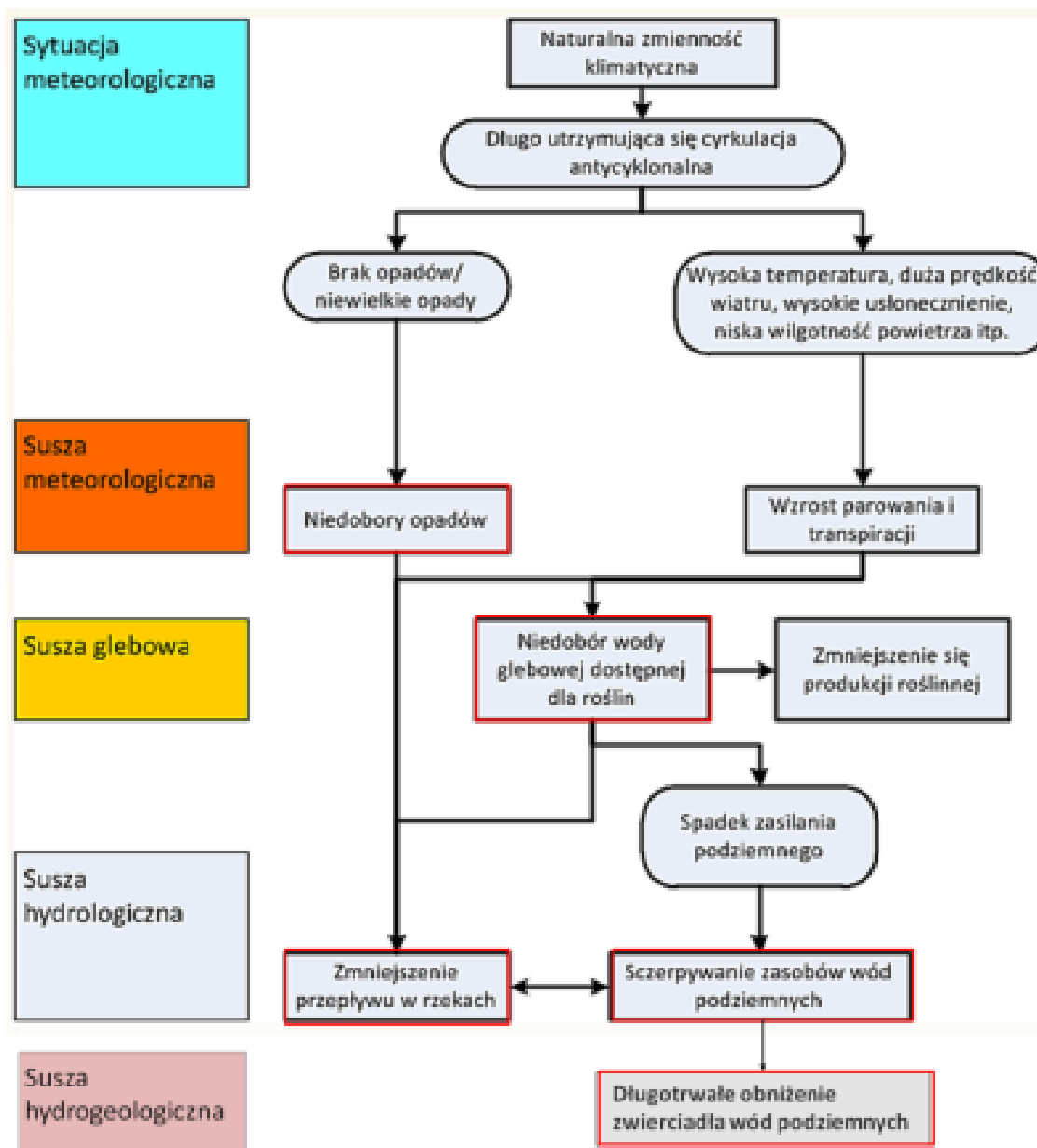
Celem pracy jest zebranie i usystematyzowanie informacji o klimatycznych zagrożeniach rolnictwa.

Słowa kluczowe: zagrożenie, klimat, rolnictwo

1. Susza

Susza to zjawisko które ma zasięg ciąglej regionalny, oznacza to że woda dostępna jest poniżej średniej w określonych warunkach naturalnych. Susza to nie tylko zjawiska nagłe, gwałtowne i ekstremalne, ale też te które występują w warunkach obniżonej dostępności wody dla danego regionu. Wyróżnia się takie etapy suszy jak: suszę meteorologiczną, czyli okres trwający zwykle od kilku miesięcy do lat, gdzie dopływ wilgoci do danego obszaru spada poniżej stanu normalnego w danych warunkach klimatycznych uwilgotnienia. Suszę rolniczą, określaną jako okres, w którym wilgotność gleby jest niewystarczająca do zaspokojenia potrzeb wodnych roślin przy funkcjonowaniu normalnej gospodarki w rolnictwie. Susza hydrologiczna która odnosi się do okresu, gdzie przepływy w rzekach spadają poniżej przepływu średniego, a w przypadku wydłużających się okresów suszy

meteorologicznej następuje znaczne obniżenie poziomu zalegania wód podziemnych. Susza gospodarcza która jest skutkiem wyżej wymienionych procesów fizycznych których skutkiem są straty ekonomiczne poniesione przez człowieka. Poniżej znajduje się schemat faz rozwoju suszy [Stahl, 2001].

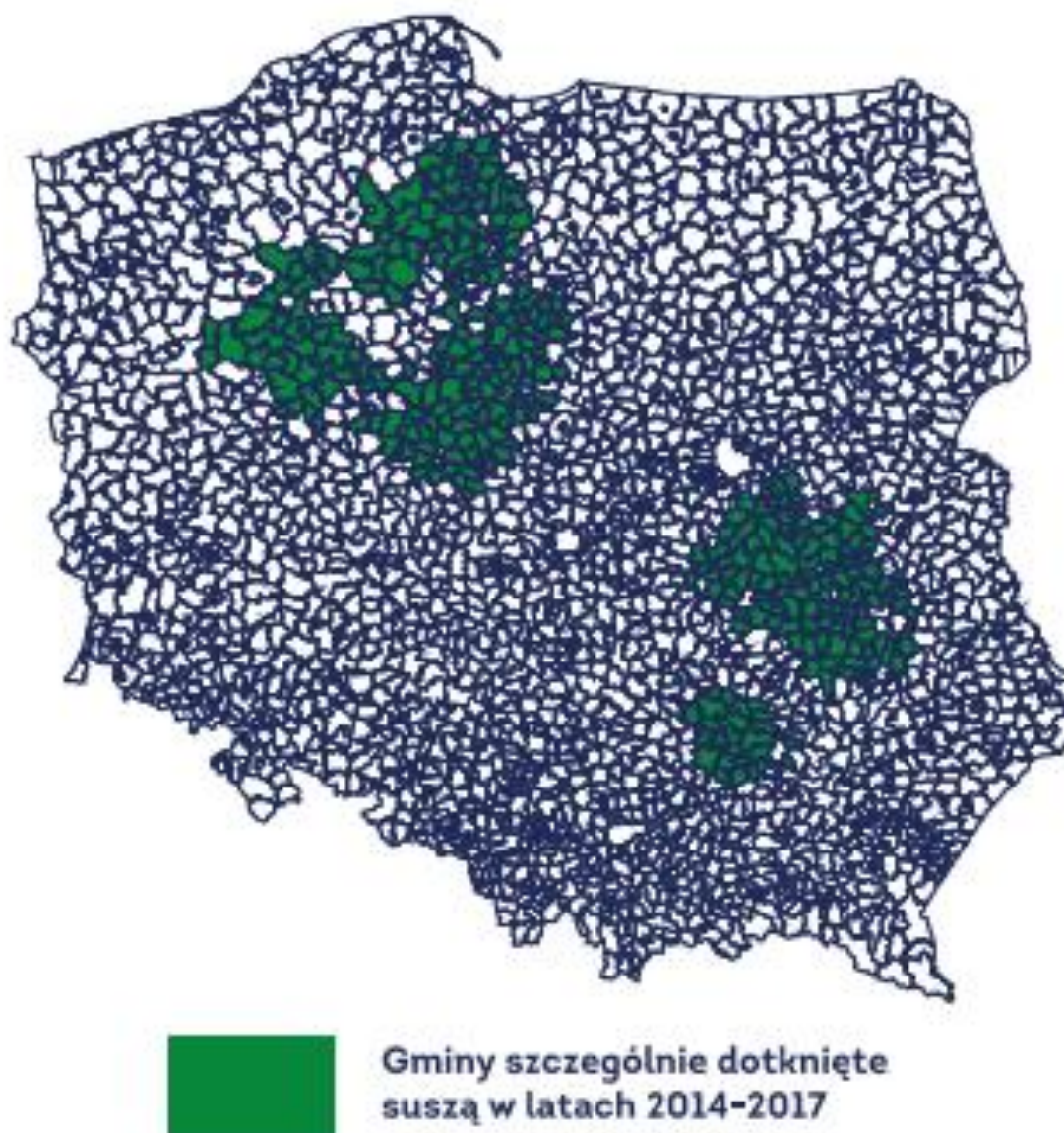

Schemat 1. Warunki potrzebne do powstania suszy [Stahl, 2001]

Susze są w Polsce są obserwowane coraz częściej. W okresie od roku 1951-1981 występowały średnio co pięć lat podczas gdy w latach 1982-2012 średnio co trzy. W latach 2013- 2018 zjawisko to występowało już co rok i charakteryzowało się różnym czasem trwania oraz zasięgiem [źródło internetowe IUNG]. Aktualnie problem ten dotyczy 35% gruntów ornych, ponadto około 70% powierzchni użytków zielonych jest na obszarach z deficytem wody [Mioduszewski, Dembek, 2009]. Obszar Polski na którym wystąpiła susza wyznaczony został na podstawie wyników Systemu Monitoringu Suszy Rolniczej (SMSR),

który prowadzony jest w IUNG-PIB od 2006 r. na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi. System ten ma za zadanie corocznie dostarczać informacji o liczbie gmin w Polsce dotkniętych suszą, uwzględniając warunki glebowe, gatunki, grupy roślin i etapy ich rozwoju.

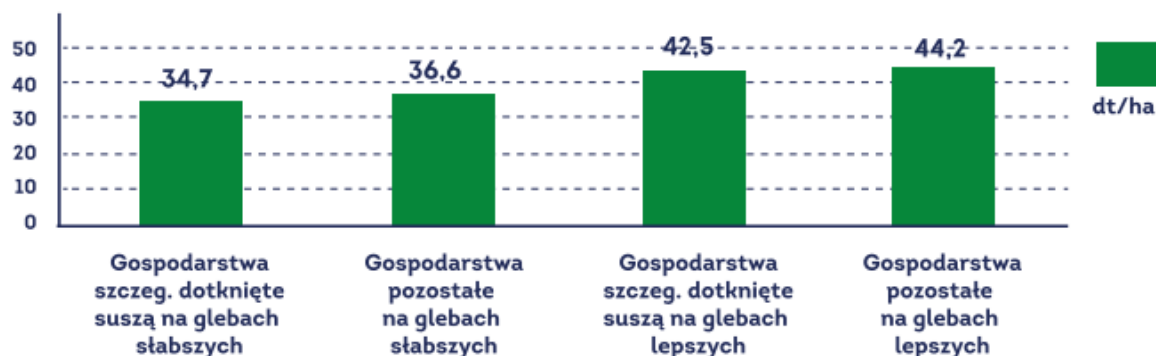
Dzięki systemowi monitorowanie w okresie od 2014-2017 wydzielono gminy, które dotknięte były suszami przez co najmniej 3 lata. Susza w podanym powyżej okresie wystąpiła w 303 gminach, tj. 12,2% ogółu gmin w Polsce, w tym 84 z województwa kujawsko-pomorskiego, 62 z wielkopolskiego, 54 z mazowieckiego, 50 z lubelskiego, 27 z pomorskiego oraz 26 ze świętokrzyskiego [mapa 1].

Mapa 1. Gminy dotknięte suszą w latach 2014-2017 [źródło internetowe IUNG]

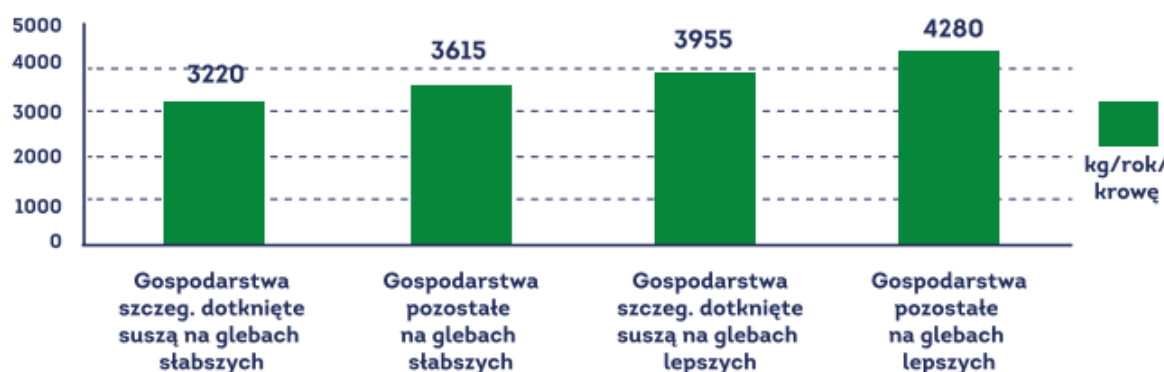
Analizując powyższe dane można wnioskować, że susza objęła około 13,1% łącznej powierzchni użytków rolnych i 14,2% łącznej liczby gospodarstw w kraju. Dla lat 2014-2017 przez Zielińskiego i Sobierajewską [2019] przeprowadzone zostały obliczenia dotyczące

przeciętnego plonu zbóż dotkniętych i niedotkniętych suszą z podziałem na gospodarstwa o glebach słabszych i lepszych. Wykres 1 przedstawia wyniki badań.

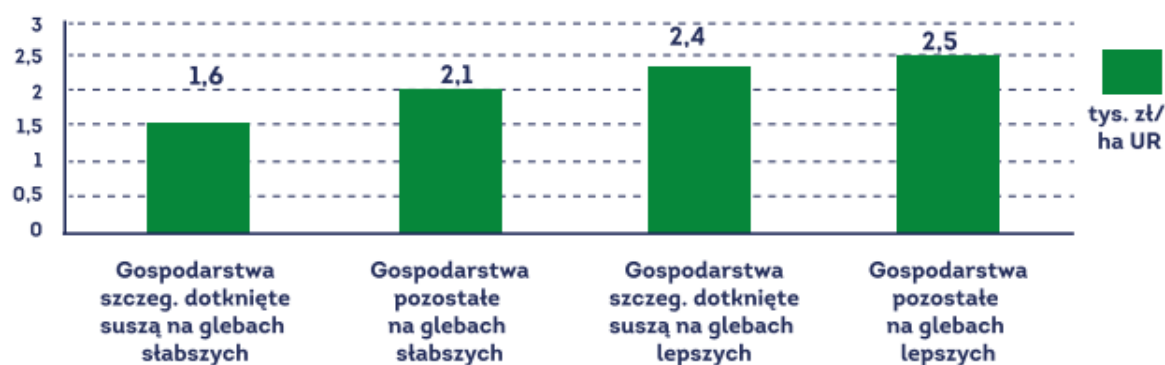
Wykres 1. Przeciętny plon zbóż ogółem (dt/ha) w analizowanych gospodarstwach z podziałem na te dotknięte i niedotknięte suszą [Zieliński, Sobierajewska, 2019]

Gospodarstwa dotknięte suszą zarówno na glebach słabszych jak i lepszych uzyskały niższy przeciętny plon zbóż. Na glebach słabszych był on niższy o 1,9 dt/ha, na glebach lepszych o 1,7 dt/ha. Autorzy przeanalizowali również przeciętną wydajność mleczną krów stosując taki sam podział jak przy analizie zbóż. Wyniki przedstawia wykres 2.

Wykres 2. Przeciętna wydajność mleczna krów (kg/rok/krowę) w analizowanych gospodarstwach z podziałem na te dotknięte i niedotknięte suszą [Zieliński, Sobierajewska, 2019]

Gospodarstwa dotknięte suszą na glebach słabszych i lepszych uzyskały niższą przeciętną wydajność mleczną krów. Na glebach słabszych była ona niższa o 395 kg na rok dla jednej krowy, na glebach lepszych o 325 kg. Autorzy przeanalizowali dochód w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych stosując taki sam podział gospodarstw jak przy powyższych analizach. Wyniki przedstawia wykres 3.

Wykres 3. Dochód w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych (tys. zł/ha UR) w analizowanych gospodarstwach z podziałem na dotknięte i niedotknięte suszą [Zieliński, Sobierajewska, 2019]

Gospodarstwa dotknięte suszą na glebach słabszych i lepszych uzyskały niższy przeciętny dochód w przeliczeniu na 1 hektar użytków rolnych. Na glebach słabszych był on niższy o 0,5 tysiąca złotych przy 1 hektarze, na glebach lepszych o 0,1.

2. Powódź

Definicję powodzi tworzy się w oparciu o pojęcie wezbranie ponieważ jest ona szczególnym przypadkiem wezbrania, które przynosi straty gospodarcze i społeczne. Jest to zjawisko hydrologiczne o charakterze społeczno -gospodarczym. Zjawisko to może mieć różne przyczyny powstania. Źródło determinuje okres ich występowania oraz lokalizacja i zasięg terytorialny. Rozróżniając powodzie możemy wyróżnić: powodzie rzeczne - spowodowane długotrwałymi deszczami lub topiącym się śniegiem, co w konsekwencji prowadzi do zalania terenów wzdłuż rzek i strumieni. Powodzie gwałtowne - powodowane krótkotrwałymi, silnymi deszczami nawalnymi występującymi najczęściej na terenach górzystych o dużych spadkach, gdzie czas od opadu do sformowania się powodzi jest bardzo krótki. Ten rodzaj powodzi jest trudny do prognozowania co powoduje duże straty gospodarcze. Kolejnym rodzajem jest gromadzenie się wód - spowodowane zatrzymaniem wód opadowych na obszarach położonych niżej niż teren otaczający. Ten rodzaj powodzi jest trudny do likwidacji i wymaga albo przepompowania dużych objętości wody, albo długotrwałego oczekiwania na odparowanie lub wsiąkanie. Powodzie zatorowe - spowodowane zablokowaniem koryta rzeki śryżem lub lodem, co w rezultacie prowadzi do spiętrzenia się wody i zalania okolicznych terenów. Powodzie opadowe - spowodowane intensywnymi opadami deszczu. Ich przebieg oraz zasięg zależą od charakteru deszczu. Najgwałtowniejsze lecz też o stosunkowo niedużym zasięgu są powodzie wywołane deszczami nawalnymi, deszcze te mają charakter lokalny, a ich nasilenie przypada na miesiące maj – wrzesień. Następnym rodzajem są powodzie roztopowe - powodowane są gwałtownym topnieniem pokrywy śnieżnej, często potęgowanym nagłym ociepleniem i opadami deszczu. Ich zasięg terytorialny jest duży a przebieg wezbrania uzależniony jest od grubości pokrywy śnieżnej oraz warunków meteorologicznych w okresie tajania śniegu. Powodzie zatorowe – zimowe, dzielą się na: zatorowe - lodowe i zatorowe – śryżowe. Ich

przyczyna jest wielkie nasilenie tworzenia się lodu dennego i śryżu, który wpływając pod istniejącą pokrywę lodową może zmniejszyć przepustowość koryta, powodując spiętrzenie się wód dopływających [Bednarczyk i inni, 2006].

Powódzie w Polsce występują dosyć często. Nie każde zjawisko jest tragiczne w skutkach tak jak pamiętna „powódź tysiąclecia”. W roku 1903 powódź dotknęła znaczną część obszaru Polski znajdujących się w dorzeczu Odry, Soły i Wisły. Deszcze nie opuszczały tych terenów przez ponad tydzień, i często były to ulewy lub gwałtowne nawałnice. Wielka woda przerwała wały i zalała obszar około tysiąca kilometrów kwadratowych. Powódź szczególnie dotknęła również Kraków i Wrocław. Na skutek kataklizmu rozpoczęto budowę infrastruktury przeciwpowodziowej oraz regulację rzek. W roku 1934 wylew Dunajca, Raby i Wisły spowodował śmierć 55 osób oraz zalał prawie 1,3 tys. km² terenu. Osiągnięty został wtedy Polski rekord opadów – w ciągu jednej doby w Hali Gąsiennicowej spadło ponad 255 mm deszczu. Po tej katastrofie wybudowane zostały zbiorniki retencyjne na Sole i Dunajcu. Na przełomie 1978/79 roku spadła rekordowa ilość śniegu. Po tak ciężkiej zimie przyszły roztopy, tymczasem zmarznięta ziemia nie była w stanie przyjąć tak wielkich ilości wody. Powódź połączona z licznymi podtopieniami trwała w prawie dwa miesiące, zalanych zostało ponad 20 tys. km² terenu, a zniszczenia dotknęły wielu budynków, dróg i mostów. W roku 1982 występowały niekorzystne warunki meteorologiczne. Wpierw odwilż, po której w krótkim czasie temperatura spadła do -20 stopni Celsjusza. W efekcie na zbiorniku we Włocławku utworzył się śryż, który kompletnie zablokował przepływ wody. Zalanych zostało 10 tys. ha gruntu, pod wodą znalazła się także część Płocka. W roku 1997 miejsce miała tak zwana „Powódź tysiąclecia” którą rozpoczęły kilkudniowe, obfite opady deszczu, powodując nagły przybór wody w rzekach. W kolejnych dniach padający deszcz pogarszał sytuację. Kataklizm dotknął dopływy Odry, dorzecze Nysy Łużyckiej, dorzecze i dopływy Wisły. Niemal cała południowa część kraju została zalana. Zginęło 55 osób. Wielka woda dokonała znacznych zniszczeń w budynkach i infrastrukturze drogowej, a straty materialne szacowane były na 12 mld złotych. W wyniku powodzi w mediach i przestrzeni publicznej coraz częściej zaczęto mówić o niebezpieczeństwie budowania domów na terenach zalewowych oraz o szkodliwym wpływie regulacji rzek. Pod koniec czerwca 2009 nad znaczną częścią Europy przeszła potężna fala deszczu oraz burz połączonych z gradem, miejscami wystąpiły trąby powietrzne. W niektórych miejscach rzeki w ciągu doby potrafiły przybrać o 3 metry. Najbardziej ucierpiało południe kraju, w tym miasto Ropczyce. Powódź przyczyniła się też do śmierci jednej osoby. W roku 2010 w wyniku obfitych opadów deszczu podniósł się poziom wody w Wiśle. Wezbrane wody zalały Kraków i przerwały wał powodziowy w nowej Hucie. Fala powodziowa dotarła do Sandomierza i przesuwana się dalej na północ. Powódź przyczyniła się do śmierci 6 osób [Borowski, 2016].

Bibliografia:

1. Bednarczyk S., Jarzębińska T., Mackiewicz S., Wołoszyn E., (2006). Vademecum ochrony przeciwpowodziowej, Krajowy Zarząd Gospodarki Wodnej, Gdańsk.
2. Borowski R., (2016). Wielkie powódzie. Referat wygłoszony w Gdańsku 17 lipca 2016.
3. IUNG Instytut Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach - Ustalenia na podstawie danych Systemu Monitoringu Suszy Rolniczej (SMSR).

4. Mioduszewski W., Dembek W., (2009). Woda na obszarach wiejskich, IMUZ, MRiRW, Warszawa.
5. Stahl K., (2001). Hydrological Drought – a study across Europe. PhD Thesis Albert-Ludwigs Universitaet Freiburg. Freiburger Schriften zur Hydrologie no 15, Freiburg, Germany.
6. Zieliński M., Sobierajewska J., (2019). Rolnictwo w obliczu suszy a bezpieczeństwo żywnościowe, Warszawa, IERIGŻ-PIB.

Abstract

CLIMATE AGRICULTURAL THREATS

The climatic risk of crops results from the irregular occurrence of weather elements and phenomena that affect the growth, development and planning of crop plants as well as prevent or hinder the implementation of agrotechnical operations. Climatic threats include drought, hail, frost and flood. Drought is one of the elements of climatic risk of plant cultivation in Poland. This phenomenon occurs often but irregularly. It is characterized by a long period of no-rain or low precipitation, which lead to a significant decrease in the availability of water in a specific time and area. Hail is a precipitation in the form of irregular ice blocks with a diameter of 5–50 mm and larger. Precipitation occurs most often in the warm season of the year, at temperatures above 0° C, from heavily developed cumulonimbus clouds. Frost is a drop in air temperature at the ground below 0° C, with a daily average of more than ° C. The average frost-free time in a larger area of Poland is from 160 to 180 days and depends mainly on local conditions. Frost does not occur for 84 days between June 12 and September 3. Flooding is a temporary hydrological phenomenon consisting of a surge of water causing the flooding of significant areas of land after the water has crossed the coastal state. This phenomenon leads to social and material losses. The flood system is affected by the river system and the hydrological and meteorological situation occurring in particular periods of the year.

The purpose of the work is to collect and systematize information on climatic threats to agriculture.

Key words: threat, climate, agriculture

7. PLONOWANIE ŻYTA OZIMEGO NAWOŻONEGO OBORNIKIEM I ZRÓŻNICOWANYMI DAWKAMI AZOTU

Radosław Kropidłowski, Mateusz Pawłowski, Edward Majcherczak

Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy

Wydział Rolnictwa i Biotechnologii

Studenckie Koło Naukowe Chemii Rolnej

ul. Seminaryjna 5, 85-236 Bydgoszcz

E-mail: majcher@utp.edu.pl

1. Wstęp

Żyto ozime (*Secale cereale* L.) to gatunek zboża charakteryzujący się stosunkowo najmniejszymi wymaganiami siedliskowymi i dlatego z powodzeniem można je uprawiać na najślabszych glebach oraz na terenach o gorszym przebiegu pogody w okresie wegetacji [Mazurek i Kamasa 1974]. Żyto niedawno stało się rośliną uprawną, znacznie później niż jęczmień czy pszenica [Budzyński i Szempliński 2003]. Zostało udomowione około 4 tys. lat temu, kiedy to zostało wyodrębnione i dołączone do grona roślin uprawnych z zasiewów pszenicy, gdzie występowało jako chwast polowy. Wywodzi się z Azji i liczy około 10 różnych gatunków, z których najważniejszym pod względem gospodarczym jest żyto zwyczajne.

Nawożenie jest ważnym czynnikiem wpływającym na produkcję zbóż. Decyduje w dużym stopniu o jakości i wielkości plonu w dodatku zalicza się do istotnych elementów efektywności i intensywności gospodarowania [Mercik 2002]. Azot jest najbardziej plonotwórczym makroskładnikiem. O jego wykorzystaniu przez rośliny i pobieraniu go z nawozów mineralnych decydują warunki klimatyczne, glebowe i agrotechniczne [Tkaczyk i Bednarek 2006]. Zastosowanie obornika lub nawozów zielonych pozwala na zwiększenie zawartości próchnicy w glebie oraz podniesienie plonu. Pomimo tego że żyto jest gatunkiem najlepiej reagującym na nawożenie organiczne spośród wszystkich roślin zbożowych, stosowanie obornika jest najbardziej korzystne pod jego przedplon [Fotyma i Mercik 1995].

W dobrych warunkach glebowych żyto nie ustępuje plennością innym gatunkom zbóż ozimych, a formy mieszańcowe w pewnych układach pogodowych mogą nawet prześcigać poziomem plonowania formy ozime pszenicy czy pszenżyta. Na świecie żyto uprawia się na około 11 mln ha, stanowiąc 1,5% struktury zasiewów wszystkich zbóż. Powierzchnia zasiewów żyta w 2017 roku w Polsce wynosiła ok 870 tys. ha stanowiąc 11,45% udziału wszystkich zbóż, a jego średnie plonowanie wyniosło 30,8 dt ha⁻¹ [GUS 2017]. Pomimo zawartości substancji antyżywniowych w ziarnie ponad 50% ziarna żyta przeznaczone jest do produkcji pasz, zaś 27% w przemyśle zbożowo-młynarskim, stanowi surowiec w produkcji mąki jasnej i ciemnej [Budzyński i Szempliński 2003], ponadto jest także często wykorzystywane w przemyśle gorzelnianym.

Celem niniejszej pracy było określenie oddziaływania nawożenia naturalnego i mineralnego na plonowanie żyta ozimego oraz zawartego w nim plonu białka i azotu ogólnego.

2. Materiał i metody

Badania przeprowadzono na terenie Rolniczego Zakładu Doświadczalnego Wierchucinek w województwie kujawsko-pomorskim w roku 2019. Dotyczyły one efektywności uprawy żyta ozimego odmiany Dańkowskie Amber, która została zarejestrowana w 2010 roku. Jest to odmiana populacyjna o tradycyjnej długości słomy i dobrej odporności na wyleganie, której ziarno charakteryzuje się podwyższoną zawartością białka. Glebę określono jako płową typową (o zawartości frakcji części spławianych 18% - piasek gliniasty mocny na glinie lekkiej), należąca do kompleksu żytniego dobrego. Geomorficznie pola doświadczalne zlokalizowane są na glinie zwałowej falistej moreny dennej, które należą do klasy bonitacyjnej III a – gleby orne dobre [Borys i in. 1996].

Badania realizowano w oparciu o wieloletnie statystyczne doświadczenia polowe. Założono je w czterech powtórzeniach metodą losowanych podbloków w układzie zależnym. Badania prowadzono w trzyletnim uproszczonym zmianowaniu: ziemniak (R_1), żyto ozime (R_2), żyto ozime (R_3) na glebie lekkiej, która w przed założeniem doświadczenia w roku 1979 cechowała się odczynem lekko kwaśnym, niską zawartością zarówno węgla organicznego i azotu ogółem. Przedplonem dla żyta ozimego (R_2) był ziemniak.

Doświadczenie zostało prowadzone według schematu:

1. PKN ₀	5. PKN ₀ + obornik
2. PKN ₁	6. PKN ₁ + obornik
3. PKN ₂	7. PKN ₂ + obornik
4. PKN ₃	8. PKN ₃ + obornik

Nawożenie naturalne $n=2$ było pierwszym czynnikiem doświadczenia, czyli 0 i 30 t·ha⁻¹ obornika stosowanego co 3 lata pod uprawę ziemniaka. Drugim czynnikiem były różne dawki nawożenia azotem ($n=4$) (N_0 , N_1 , N_2 , N_3), które stosowano pogłównie w dwóch dawkach wiosną w formie saletry amonowej, 50% na początek wiosennej wegetacji i 50% na fazę strzelania w źdźbło. Przedsiewnie zastosowano fosfor w postaci superfosfatu potrójnego i potas w formie soli potasowej (tab. 1).

Tabela 1. Nawożenie roślin w doświadczeniu [kg·ha⁻¹]

Uprawa	Wysokość Nawożenia (kg·ha ⁻¹)					
	P	K	N ₀	N ₁	N ₂	N ₃
Ziemniak (R_1)	35	100	0	60	120	180
Żyto ozime (R_2)	35	83	0	40	80	120
Żyto ozime (R_3)	35	66	0	40	80	120

Średnia temperatura powietrza w okresie od września 2018 do sierpnia 2019 kształtowała się na poziomie 10,1°C, zaś w wieloleciu wynosiła 7,9°C. Najwyższą średnią temperaturę w czasie realizowania doświadczenia odnotowano w czerwcu (21,9°C). Najchłodniejszym miesiącem w tym czasie był styczeń, którego średnia temperatura wynosiła -0,7°C, podobnie jak w ujęciu wieloletnim (-2,2°C). Suma opadów w okresie od września 2018 do sierpnia 2019 wynosiła 356,6 mm i była niższa od średniej wielolecia o 108,3 mm. Najwyższe opady przypadły na miesiąc maj w ilości 89,2 mm. Najsuchszym miesiącem w

czasie realizowania doświadczenia był kwiecień, suma opadów w tym okresie wyniosła zaledwie 1,5 mm i była niższa od średnich opadów w wieloleciu o 25,7 mm. Okres siewu żyta czyli wrzesień przyniósł opady na poziomie zaledwie 17,0 mm co również było wynikiem znacznie niższym (o 24,1 mm) od średniej wieloletniej.

Podczas zbioru roślin określono plon ziarna z poletka. Na jego podstawie obliczono wielkość w $t \cdot ha^{-1}$ o wilgotności 15%. Pobrane próbki zmielono a następnie zmineralizowano na mokro w stężonym kwasie siarkowym. W tak przygotowanych próbach materiału roślinnego oznaczono zawartość azotu ogółem metodą Kjeldahla.

Uzyskane wyniki pozwoliły na wyliczenie plonu białka ogólnego z jednostki powierzchni (plon $\times$ zawartość azotu ogólnego $\times 6,25$). Oznaczenia chemiczne wykonano zgodnie z metodykami znajdującymi się w skrypcie „Chemia Rolna – przewodnik do ćwiczeń dla studentów wydziału rolniczego i zootechnicznego [Łeginow i in. 1996]. Wyniki badań zostały opracowane statystycznie, poddając je analizie na podstawie modelu zgodnego z układem doświadczenia. do oceny istotności różnic wykorzystano test Tukeya.

3. Wyniki i dyskusja

Plon ziarna żyta ozimego uzyskany w badaniach własnych był bardzo zróżnicowany i wahał się od 2,68 do 6,94 $t \cdot ha^{-1}$ (tab. 2). Najniższa wartość wystąpiła na poletkach nienawożonych obornikiem i azotem, zaś najwyższa wielkość tego plonu na obiektach w których zastosowano obornik razem z nawożeniem azotowym w dawce 120 $kg \cdot ha^{-1}$. Średni plon w wariantach z obornikiem był istotnie wyższy o 10,9% w porównaniu do obiektów w których nie zastosowano tego nawozu.

Tabela 2. Plon ziarna żyta ozimego [$t \cdot ha^{-1}$]

Nawożenie	Dawka azotu [$kg \cdot ha^{-1}$]				Średnia
	0	40	80	120	
Bez obornika	2,68	5,06	6,20	6,74	5,17
Obornik	4,57	5,83	6,42	6,94	5,94
Średnia	3,62	5,45	6,31	6,84	5,55

Najmniejsze udowodnione różnice:

Dla nawożenia naturalnego 0,134

Dla nawożenia azotem 0,254

Dla współdziałania:

Nawożenie azotem w nawożeniu naturalnym 0,359

Nawożenie naturalne w nawożeniu azotem 0,268

Jak wykazały badania zastosowanie wzrastających dawek nawożenia azotem spowodowało udowodniony statystycznie wzrost plonu ziarna żyta ozimego i były wyższe o odpowiednio 50,6%, 74,3% i 89,0%. W badaniach naukowych dowiedziono, że nawożenie azotem jest niezastąpionym elementem w wysokowydajnej technologii uprawy żyta ozimego, wykazuje istotny wpływ na wielkość oraz jakość plonu ziarna [Rutkowska i in. 2002, Bednarek i Tkaczyk 2003]. Żyto charakteryzuje się znaczną zdolnością pobierania składników pokarmowych, spośród których roślina ta najlepiej reaguje na nawożenie azotem. W zależności od tego im warunki wilgotnościowe związane z przebiegiem pogody są bardziej

optymalne tym nawożenie jest bardziej skuteczne [Małecka 2001]. Azot jest uznany najbardziej plonotwórczym makroskładnikiem dla roślin uprawnych. To podstawowy i niezbędny pierwiastek umożliwiający prawidłowy wzrost i rozwój rośliny. W istotny sposób oddziałuje na żyzność gleby oraz na jakość i ilość uzyskiwanych plonów. Odpowiednie nawożenie azotem decyduje o zwiększeniu plonu roślin i zawartości białka [Rutkowska i in. 2002]. Według Biskupskiego i in. [2005] zastosowanie nawożenia azotem łącznie z obornikiem powoduje uzyskanie najwyższych plonów. Zdaniem Cwojdzńskiego i Majcherczaka [1996] uzyskane plony po nawożeniu mineralnym są wyższe niż tylko na oborniku.

Plon słomy uzyskany w badaniach mieścił się w przedziale od 8,98 do 11,14 t·ha⁻¹ (tab. 3). Najniższy otrzymany plon pochodził z obiektu kontrolnego, zaś najwięcej słomy zebrano z próby, na której zastosowano obornik i najwyższą dawkę azotu 120 kg·ha⁻¹. Średni plon słomy przy zastosowanym oborniku był o 7% wyższy niż w przypadku braku jego aplikacji. W wyniku zastosowania co raz wyższych dawek azotu plon słomy zwiększał się kolejno o 8,5%, 14,1%, 16,9% co zostało potwierdzone statystycznie.

Tabela 3. Plon słomy żyta ozimego [t·ha⁻¹]

Nawożenie naturalne	Dawka azotu [kg·ha ⁻¹]				Średnia
	0	40	80	120	
Bez obornika	8,98	9,59	9,96	10,15	9,67
Obornik	9,24	10,17	10,83	11,14	10,35
Średnia	9,11	9,88	10,39	10,65	10,01

Najmniejsze udowodnione różnice:

Dla nawożenia naturalnego 0,191

Dla nawożenia azotem 0,362

Dla współdziałania:

Nawożenie azotem w nawożeniu naturalnym 0,512

Nawożenie naturalne w nawożeniu azotem 0,382

Przeprowadzone badania wykazały, że połączenie nawożenia NPK wraz z zastosowanym pod przedplon obornikiem działa pozytywnie na plonowanie słomy.

Oznaczona dla doświadczenia zawartość azotu ogólnego w ziarnie żyta ozimego mieściła się w przedziale od 13,36 do 18,56 g·kg⁻¹ (tab. 4). Ziarno żyta ozimego pochodzące z obiektu kontrolnego charakteryzowało się najniższą wartością tego parametru, natomiast najwyższą po zastosowaniu 120 kg·ha⁻¹ azotu oraz obornika. Uzyskane wyniki wykazały, że średnia zawartość omawianego pierwiastka w ziarnie żyta nawożonego obornikiem jest udowodniona statystycznie wyższa o 5,6% niż w obiektach bez obornika. Warto zauważyć, że koncentracja azotu ogólnego w ziarnie wzrasta o odpowiednio 14,8%, 23,3%, 30,7% po zastosowaniu coraz wyższych dawek nawożenia azotowego, a uzyskane przyrosty zostały potwierdzone statystycznie.

Tabela 4. Zawartość azotu ogólnego w zianie żyta ozimego [g·kg⁻¹]

Nawożenie naturalne	Dawka azotu [kg·ha ⁻¹]				Średnia
	0	40	80	120	
Bez obornika	13,36	15,38	16,45	17,21	15,60
Obornik	14,00	16,05	17,30	18,56	16,48
Średnia	13,68	15,71	16,87	17,88	16,04

Najmniejsze udowodnione różnice:

Dla nawożenia naturalnego 0,485

Dla nawożenia azotem 0,919

Dla współdziałania:

Nawożenie azotem w nawożeniu naturalnym n. i.

Nawożenie naturalne w nawożeniu azotem n. i.

Mazur i Wojas [1993] oraz Kuszelewski [1993] stwierdzili, że nawożenie mineralne i naturalne, a także stosowanie ich razem wywiera istotny wpływ na zawartość azotu ogólnego w ziarnie zbóż. Według Budzyńskiego i Szemplińskiego [2003] ilość tego pierwiastka w życie w porównaniu do pszenicy czy pszenżyta jest niższa, zaś inne makro i mikrośkładniki kształtują się na podobnym poziomie. Domska i Wojtkowiak [2003] podają, że stosowanie wzrastających dawek azotu i obornika przyczynia się do wzrostu zawartości azotu w ziarnie żyta ozimego. Podobne korelacje uzyskano na podstawie własnych badań. Według Korelskiego i in. [1979] nawożenie azotowe może powodować pogorszenie wartości odżywczej ziarna.

W tabeli 5 przedstawiono plon białka ogólnego w ziarnie żyta ozimego, który jest wypadkową plonu ziarna oraz zawartości w nim azotu ogólnego i wynosił on od 223,1 do 804,2 kg·ha⁻¹. Najniższą wielkość tego plonu uzyskano na obiekcie kontrolnym bez obornika, zaś najwyższą przy wariacie w którym zastosowano obornik i nawożenie azotem w ilości 120 kg·ha⁻¹. Średni plon białka przy zastosowanym oborniku był istotnie wyższy o 19,8% niż w obiektach w których go nie wykorzystano. Statystyczna analiza plonów białka pozwala stwierdzić istotny wpływ wzrastających dawek azotu w porównaniu do obiektów niezasilonych tym pierwiastkiem. W wyniku czego plon zmieniał się od poletka kontrolnego o odpowiednio 72,2%, 114,1% i 145,8%.

Cwojdzński i Nowak [2002] stwierdzili, że stosowanie nawozów mineralnych w połączeniu z obornikiem przyczynia się do wyższego plonu białka zbóż, co wykazały również własne wyniki doświadczenia. Odpowiednie nawożenie azotem decyduje o zwiększeniu plonu roślin i zawartości białka [Rutkowska i in. 2002]. Blecharczyk i Małecka [2001] potwierdzili swoimi badaniami, że jednoczesne stosowanie NPK i nawożenia naturalnego najkorzystniej wpływa na plon białka.

Tabela 5. Plon białka ogólnego w zianie żyta ozimego [kg·ha⁻¹]

Nawożenie naturalne	Dawka azotu [kg·ha ⁻¹]				Średnia
	0	40	80	120	
Bez obornika	223,1	486,6	637,2	724,5	517,8
Obornik	399,0	584,6	694,3	804,2	620,5
Średnia	311,0	535,6	665,7	764,4	569,2

Najmniejsze udowodnione różnice:

Dla nawożenia naturalnego 21,25

Dla nawożenia azotem 40,27

Dla współdziałania:

Nawożenie azotem w nawożeniu naturalnym 56,96

Nawożenie naturalne w nawożeniu azotem 42,50

4. Wnioski

1. Zastosowane dawki azotu wpłynęły na wzrost plonu ziarna oraz słomy żyta ozimego.
2. Nawożenie naturalne w formie obornika powoduje udowodniony statystycznie przyrost plonu ziarna i słomy żyta ozimego
3. Wzrastające nawożenie obornikiem wpływa na potwierdzone statystycznie wzrosty zawartości azotu ogólnego i plonu białka ogólnego w ziarnie żyta ozimego.
4. Ziarno żyta ozimego nawożonego obornikiem charakteryzuje się wyższą zawartością azotu ogólnego, a także większym plonem białka ogólnego.

Bibliografia:

1. Bednarek W., Tkaczyk P., 2003 „Wpływ wapnowania, nawożenia azotem i fosforem na kształtowanie się ilości azotu mineralnego w glebie”, Zesz. Probl. Post. Nauk Rol., 493, 311-317.
2. Biskupski A., Włodek S., Pabin J., 2005 „Wpływ stosowania różnych technik uprawy roli na plonowanie, wskaźnik powierzchni liścia (LAI) i średni kąt ustawienia liści (MAT) żyta uprawianego w monokulturze na glebie lekkiej”, Fragm. Agronomica, 22, 2 (86), 14-19.
3. Bleharczyk A., Małecka I., 2001 „Wpływ nawożenia na plonowanie żyta ozimego uprawianego w zmianowaniu i monokulturze w doświadczeniu wieloletnim od 1957 roku”, Mat. Konf. Nauk. „Uprawa i wykorzystanie żyta w Polsce-stan obecny i przyszłość”, Pam. Puł., 128, 15-23.
4. Borys W., Cwojdzinski W., Długosz J., Malczyk P., Skinder Z., Urbanowski St., Żarski J., 1996 „Informator o Stacji Badawczej wydziału rolniczego Akademii Techniczno-Rolniczej w Mochełku”, ATR Bydgoszcz, 6-51.
5. Budzyński W., Szempliński W., 2003 „Szczegółowa uprawa roślin”, wyd. I, AR Wrocław, ss. 510.
6. Cwojdzinski W., Majcherczak E., 1996 „Wpływ 20-letniego nawożenia mineralnego i organicznego na wielkość plonu i niektóre właściwości gleby”, Zesz. Nauk., AR Szczecin, 172, 62, 77-84.

7. Cwojdzinski W., Nowak K., 2002 „Plon i skład chemiczny roślin w 7 rotacjach statycznego doświadczenia nawozowego”, Zesz. Probl. Post. Nauk Rol., 484, 95-100.
8. Domska D., Wojtkowiak K. 2003 „Wpływ nawożenia organiczno-mineralnego na plonowanie jęczmienia jarego i jakość ziarna”, Zesz. Probl. Post. Nauk Rol., 494, 93-128.
9. Fotyma M., Mercik S., 1995 „Chemia rolna”, PWN, W-wa, ss.356.
10. Główny Urząd Statystyczny, 2017 „Rocznik Statystyczny Rolnictwa”, W-wa, ss. 445.
11. Korelski J., Krasnodębska I., Macierewicz-Ryś J., 1979 „Próba oceny wartości odżywczej białka kilku odmian, rodów i form jęczmienia jarego przy zróżnicowanym nawożeniu azotowym”, Roczn. Nauk. Zoot., 6 (2), 249-529.
12. Kuszelewski L., 1993 „Ocena systemów nawożenia obornikowo-mineralnego i gnojowicowego na podstawie plonowania i właściwości chemiczno-rolniczych gleby w świetle trwałego doświadczenia polowego”, Zesz. Nauk., AR Kraków, 37, 3-13.
13. Łoginow W., Cwojdzinski W., Andrzejewski J., 1996 „Chemia rolna, przewodnik do ćwiczeń dla studentów wydziału rolniczego i zootechnicznego”, ATR Bydgoszcz, ss. 171.
14. Małecka I. 2001 „Plonowanie żyta ozimego w zależności od następczego wpływu wieloletniego nawożenia azotowego i deszczowania”, Pam. Puł. 128, 181-188.
15. Mazur T., Wojas A., 1993 „Wpływ wzrastającego nawożenia NPK i stosowania herbicydów na plon roślin oraz białka w 20-letnim doświadczeniu polowym”, Zesz. Nauk., AR Kraków, 37, 29-36.
16. Mazurek J., Kamasa J., 1974 „Technologia uprawy żyta ozimego”, IUNG Puławy, ss. 42.
17. Mercik S., 2002 „Plonowanie żyta, pszenicy i ziemniaków w zależności od wieloletniego zróżnicowanego nawożenia i zmianowania”, cz. I, żyto, Roczn. Glebozn., 1, 191-201
18. Rutkowska B., Łabętowicz J., Szulc W., 2002 „Zawartość azotu mineralnego w profilu glebowym w warunkach wieloletniego trwałego doświadczenia nawozowego, Nawozy i Nawożenie”, 1, 76-82.
19. Tkaczyk P., Bednarek W., 2006 „Wpływ wapnowania, nawożenia mineralnego na pobranie i wykorzystanie azotu przez jęczmień jary”, Zesz. Probl. Post. Nauk Rol., 513, 483-491.

8. OCENA CECH MORFOLOGICZNYCH GLEB UPRAWNYCH W WYBRANYM GOSPODARSTWIE

Mateusz Pawłowski, Radosław Kropidłowski, Mirosław Kobierski

Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy,
Wydział Rolnictwa i Biotechnologii, Studenckie Koło Naukowe Chemii Rolnej,
ul. Seminaryjna 5, 85-236 Bydgoszcz
Autor korespondencyjny: matipaw-97@o2.pl

1. Wstęp

Budowa gleb, czyli ich morfologia zależy od pedogenezy oraz właściwości skały macierzystej, z których powstały. Procesy glebotwórcze gleb w Polsce to głównie: proces płowienia (przemywania, lessiważu), wietrzenia glinokrzemianów w procesie rdzawienia i brunatnienia, proces bagienny, proces glejowy oraz proces darniowy. W trakcie ich przebiegu następuje różnicowanie się materiału glebowego w profilu glebowym, czego następstwem są poziomy genetyczne. Ich sekwencja jest charakterystyczna dla określonego typu gleb, który uznawany jest za najważniejszy takson w systematyce gleb. Do podstawowych cech morfologicznych, na podstawie których można w warunkach polowych określić typ danej gleby, należą: budowa profilu glebowego; układ gleby; miąższość poszczególnych poziomów; rodzaj, wielkość oraz trwałość struktur glebowych; barwa; obecność nowotworów glebowych.

Jednym z najżyźniejszych typów gleb w Polsce są czarne ziemie. Powstały one w procesie darniowym i obecnie charakteryzują się relatywnie wysoką zawartością próchnicy. Na ogół powstawały pod roślinnością trawiastą, lecz duży wpływ na ich genezę miała także skała macierzysta zawierająca znaczące ilości węgla wapnia. Nagromadzenie próchnicy w tych glebach było związane z dostarczeniem materiału roślinnego w warunkach wysokiego uwilgotnienia siedlisk ekosystemów trawiastych. W rezultacie czarne ziemie są glebami żyznymi, jednakże nieprawidłowe ich rolnicze użytkowanie może powodować pogorszenie cech jakościowych, związanych m.in. ze spadkiem zawartości próchnicy, zaskorupienia się oraz nadmiernego zagęszczenia warstwy podornej. Do obniżenia ich produktywności mogą przyczyniać się także nieprawidłowo przeprowadzone zabiegi melioracyjne oraz skutki powierzchniowej erozji wodnej.

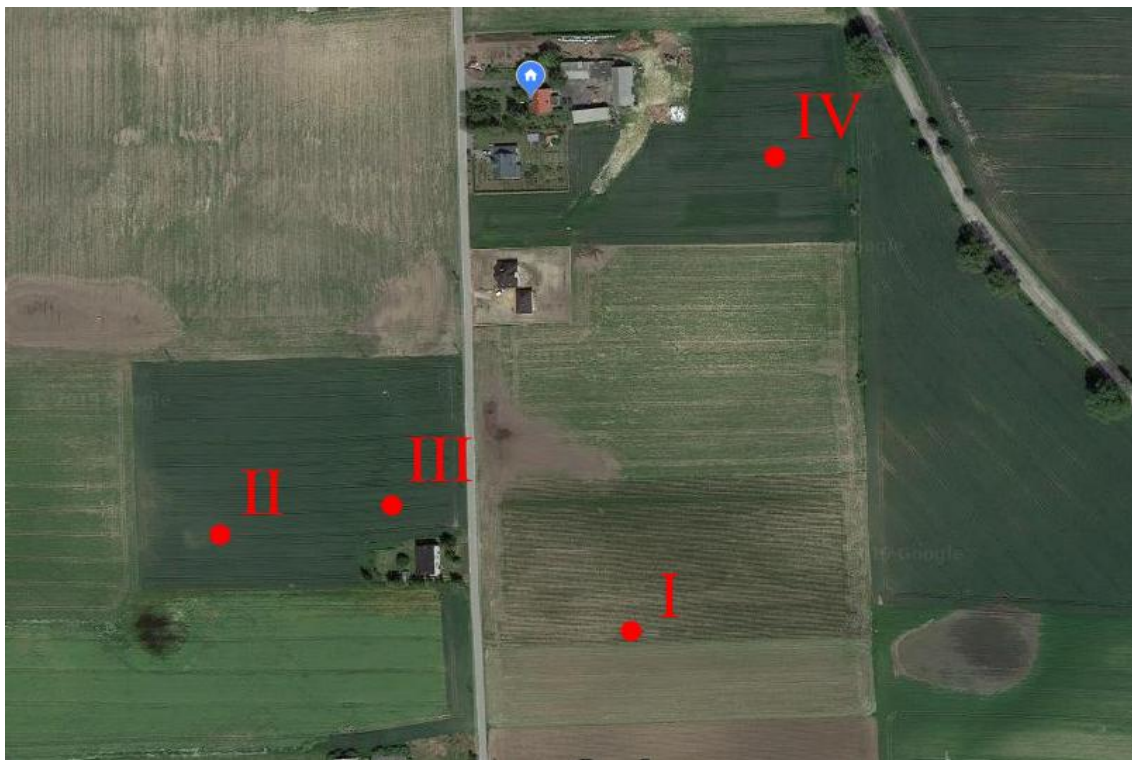
Celem niniejszej pracy była ocena cech morfologicznych gleb uprawnych w gospodarstwie rodzinnym. Wykonano odkrywki glebowe, z których pobrano próbki gleb do oceny podstawowych właściwości fizycznych i chemicznych.

2. Materiał i metody

We wrześniu 2019 roku na gruntach w miejscowości Papowo Biskupie o powierzchni 8,5 hektara wykonano pięć odkrywek glebowych. Do dalszych badań wybrano cztery z nich. Odkrywki zlokalizowano w miejscach reprezentatywnych dla danego obszaru (Fot. 4, 5, 6). Zostały z nich pobrane próbki gleby wykorzystane do oceny cech morfologicznych gleb oraz oznaczenia podstawowych właściwości fizykochemicznych i chemicznych. Z każdego

poziomu genetycznego pobrano po 3 cylinderki Kopeckiego o objętości 100 cm³ w celu oznaczenia gęstości objętościowej.

Fot. 1. Lokalizacja odkrywek glebowych

Źródło: <https://www.google.pl/maps>

Fot. 2. Odkrywka glebowa I

Fot. 3. Odkrywka glebowa IV

Wykonano odkrywki glebowe o wymiarach 1,0x0,7x1,5 m. W uzyskanym profilu glebowym wyznaczono poziomy genetyczne oraz określono ich miąższość. W każdym z nich została określona struktura, układ oraz przejście wg PTG [2019, Kabala i in. 2019 Soil Science Annual 70, 2,71-97]. W próbkach gleb pobranych z każdego poziomu genetycznego oznaczono:

- barwę gleby w stanie powietrznie suchym i wilgotnym – skala barw Munsella;
- gęstość objętościową gleb w cylinderekach Kopeckiego o objętości 100 cm^3 .

Powietrznie suche próbki gleb o naruszonej strukturze przesiano przez sito o średnicy 2 mm i oddzielono frakcję szkieletową. W próbkach glebowych wykonano następujące analizy laboratoryjne:

– oznaczono skład granulometryczny laserowym miernikiem cząstek Mastersizer 2000 firmy Malvern;

- zawartość CaCO_3 metodą Scheiblera;
- pH gleby w roztworze KCl o stężeniu $1\text{ mol}\cdot\text{dm}^{-3}$ i roztworze $\text{H}_2\text{O}_{\text{dest.}}$ oznaczono metodą potencjometryczną na pH-metrze;
- zawartość węgla organicznego metoda Tiurina.

Obliczono również zawartość próchnicy ze wzoru $\%C_{\text{org}} \times 1,724$. W celu oszacowania naturalnej podatności gleb na zagęszczenie w poziomach podpowierzchniowych obliczono wartość gęstości upakowania PD ($\text{Mg}\cdot\text{m}^{-3}$) według wzoru: $PD = \rho_0 + 0,009C$, w którym ρ_0 – gęstość objętościową (Mg m^{-3}), a C – zawartość frakcji ilowej (%). Na

podstawie wartości *PD* określone zostały trzy kategorie upakowania gleb (Mg m^{-3}): niska $<1,40$; średnia $1,40-1,75$; wysoka $>1,75$ (Jones i in. 2003).

Zapás węgla organicznego w glebie określono w $\text{kg} \cdot \text{m}^{-2}$, wykorzystując wzór:

$\text{OCD}_a = c \cdot \rho_a \cdot t \cdot (1 - \theta \%)$, w którym:

c – określa zawartość węgla [$\text{g} \cdot \text{kg}^{-1}$]; ρ_a – gęstość objętościowa aktualna [$\text{Mg} \cdot \text{m}^{-3}$]; t – miąższość poziomu [m] oraz θ – zawartość frakcji $\phi > 2,0$.

3. Wyniki

Profil I

Miejscowość: Papowo Biskupie

Lokalizacja: $53^{\circ}24'23''\text{N}$; $18^{\circ}56'61''\text{E}$

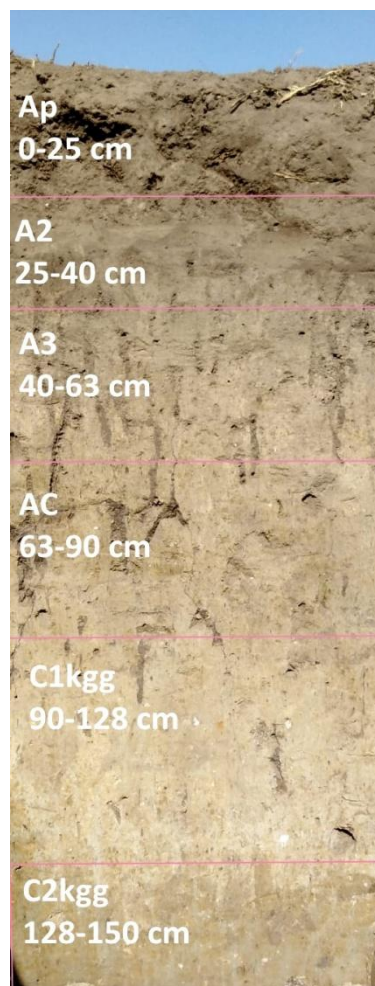
Makroregion: Pojezierze Chełmińsko-Dobrzyńskie

Mezoregion: Pojezierze Chełmińskie

Rzeźba terenu: niskofalista

Pole uprawne – kompleks pszeny bardzo dobry

Gleba szara typowa – PTG 2019

Ap – poziom orno-próchniczny, 0-25 cm; układ pulchny; pył gliniasty; struktura: gr-2-d/s; barwa: na sucho 7.5YR 4/2, na mokro 7.5YR 2.5/1; wilgotność aktualna: sucha (SU).

A2 – poziom próchniczny, 25-40 cm; układ zwięzły; pył gliniasty; struktura: gr-2-d/s; barwa: na sucho 10YR 4/1, na mokro 10YR 2/1; wilgotność aktualna: sucha (SU).

A3 – poziom próchniczny, 40-63 cm; układ zwięzły; pył gliniasty; struktura: oa-3-d/s; barwa: na sucho 10YR 5/2, na mokro 10YR 3/2; wilgotność aktualna: sucha (SU).

AC – poziom przejściowy, 63-90 cm; układ zwięzły; pył gliniasty; struktura: oa-3-d/s; barwa: na sucho 10YR 4/4, na mokro 10YR 3/4; wilgotność aktualna: sucha (SU).

C1k_{gg} – skała macierzysta, 90-128 cm; układ zwięzły; glina piaszczysta; struktura: oa-3-d; barwa: na sucho 10YR 6/4, na mokro 10YR 4/4; wilgotność aktualna: sucha (SU); zawartość CaCO₃: 5,29%.

C2k_{gg} – skała macierzysta, 128-150cm; układ zwięzły; glina piaszczysta; struktura: oa-3-bd/d; barwa: na sucho 2.5YR6/4, na mokro 2.5YR4/4; wilgotność aktualna: wilgotna (WI); zawartość CaCO₃: 4,45%; pokrycie barwami reduktomorficznymi bardzo silne (Red4).

Profil II

Miejscowość: Papowo Biskupie

Lokalizacja: 53°24'29''N; 18°56'27''E

Makroregion: Pojezierze Chełmińsko-Dobrzyńskie

Mezoregion: Pojezierze Chełmińskie

Rzeźba terenu: niskofalista

Pole uprawne – kompleks pszeny dobry

Czarna ziemia iluwialna – PTG 2019

Ap – poziom orno-próchniczny, 0-30 cm; glina piaszczysta; układ pulchny; struktura: gr-1-d/s; barwa: na sucho 10YR 4/2, na mokro 10YR 3/1; wilgotność aktualna: sucha (SU).

A2 – poziom próchniczny, 30-59 cm; układ zwięzły; pył gliniasty; struktura: gr-2-d/s; barwa: na sucho 10YR 4/2, na mokro 10YR 2/1; wilgotność aktualna: sucha (SU).

AB – poziom przejściowy, 59-85 cm; układ zwięzły; pył gliniasty; struktura: oa-3-d; barwa: na sucho 10YR 4/1, na mokro 10YR 2/1; wilgotność aktualna: sucha (SU).

Bt – poziom wzbogacenia, 85-110cm; układ zwięzły; pył gliniasty; struktura: oa-3-bd/d; barwa: na sucho 10YR 5/3, na mokro 10YR 3/3; wilgotność aktualna: sucha (SU).

C1kgg – skała macierzysta, 110-138 cm; układ zwięzły; glina piaszczysta; struktura: oa-2-d; barwa: na sucho 5Y7/3, na mokro 5Y 5/3; wilgotność aktualna: świeża (ŚW); zawartość CaCO_3 : 2,34%; pokrycie barwami reduktomorficznymi silne (Red3).

C2kgg – skała macierzysta, 138-150cm; układ zwięzły; glina piaszczysta; struktura: oa-2-d; barwa: na sucho 5Y 7/2, na mokro 5Y6/3; wilgotność aktualna: świeża (ŚW); zawartość CaCO_3 : 2,35%; pokrycie barwami reduktomorficznymi bardzo silne (Red4).

Profil III

Miejscowość: Papowo Biskupie

Lokalizacja: 53°24'31''N; 18°56'41''E

Makroregion: Pojezierze Chełmińsko-Dobrzyńskie

Mezoregion: Pojezierze Chełmińskie

Rzeźba terenu: niskofalista

Pole uprawne – kompleks pszeny dobry

Czarna ziemia typowa – PTG 2019

Ap – poziom orno-próchniczny, 0-25 cm; układ pulchny; pył gliniasty; struktura: gr-2-d/s; barwa: na sucho 10YR 3/1, na mokro 10YR 2/1; wilgotność aktualna: sucha (SU).

A2 – poziom próchniczny, 25-45 cm; układ zbity; glina piaszczysta; struktura: gr-2-d/s; barwa: na sucho 5Y3/1, na mokro 5Y 2.5/1; wilgotność aktualna: sucha (SU).

C1kgg – skała macierzysta, 45-70 cm; układ zbity; pył gliniasty; struktura: oa-2-d/s; barwa: na sucho 5Y 6/3, na mokro 5Y 5/4; wilgotność aktualna: sucha (SU); zawartość CaCO_3 : 4,03%; pokrycie barwami reduktomorficznymi wyraźne (Red2).

C2kgg – skała macierzysta, 70-90 cm; układ zwięzły; pył gliniasty; struktura: oa-3-d/s; barwa: na sucho 5Y 7/2, na mokro 5Y 6/2; wilgotność aktualna: sucha (SU); zawartość

CaCO₃: 8,69%; pokrycie barwami reduktomorficznymi silne (Red3).

C3kgg – skała macierzysta, 90-150 cm; układ zwięzły; glina piaszczysta; struktura: oa-3-d/s; barwa: na sucho 5Y 6/2, na mokro 5Y 5/2; wilgotność aktualna: sucha (SU); zawartość CaCO₃: 6,14%; pokrycie barwami reduktomorficznymi bardzo silne (Red4).

Profil IV

Miejscowość: Papowo Biskupie

Lokalizacja: 53°24'45''N; 18°56'71''E

Makroregion: Pojezierze Chełmińsko-Dobrzyńskie

Mezoregion: Pojezierze Chełmińskie

Rzeźba terenu: niskofalista

Pole uprawne – kompleks pszeny bardzo dobry

Czarna ziemia zbrunatniała – SgP 2019

Ap – poziom orno-próchniczny, 0-25 cm; układ luźny; pył gliniasty; struktura: gr-2-s; barwa: na sucho 10YR 4/2, na mokro 10YR 2/2; wilgotność aktualna: sucha (SU).

ABw – poziom przejściowy, 25-45 cm; układ zbity; pył gliniasty; struktura: oa-3-s; barwa: na sucho 10YR 4/2, na mokro 10YR 3/2; wilgotność aktualna: sucha (SU).

C1kgg – skała macierzysta, 45-100 cm; układ zbity; pył gliniasty; struktura: oa-3-s/g; barwa: na sucho 10YR 6/4, na mokro 10YR 4/4; wilgotność aktualna: sucha (SU); zawartość CaCO₃: 7,21%.

C2kgg – skała macierzysta, 100-150 cm; układ zbity; pył gliniasty; struktura: oa-3-s; barwa: na sucho 2.5Y 7/2, na mokro 2.5Y 4/4; wilgotność aktualna: sucha (SU); zawartość CaCO₃: 9,09%; pokrycie barwami reduktomorficznymi silne (Red3).

Tabela 1. Skład granulometryczny

Profil	Poziom genetyczny	Głębokość (cm)	Zawartość frakcji (%)							Podrupa granulo- metryczna wg PTG 2008 [PTG 2009]
			Piaskowa				Pyłowa		łłowa	
			1,0 - 0,5 mm	0,5 - 0,25 mm	0,25 - 0,1 mm	0,1 - 0,05 mm	0,05 - 0,02 mm	0,02 - 0,002 mm	<0,002 mm	
I CSt	Ap	0-25	1,6	7,7	15,6	15,7	21,7	31,6	6,1	pyg
	A2	25-45	0,9	5,1	9,9	16,8	27,9	33,4	6,0	pyg
	A3	45-90	0,9	7,6	18,1	14,5	19,1	35,4	4,4	pyg
	AC	90-120	1,5	8,5	18,1	13,0	12,7	40,8	5,4	pyg
	C1kgg	120-135	1,6	9,4	20,1	14,3	11,7	36,8	6,0	gp
	C2kgg	135-150	1,1	9,3	20,4	16,6	11,9	36,6	6,1	gp
II CDil	Ap	0-30	0,5	7,2	23,8	17,0	19,3	27,7	4,5	gp
	A2	30-59	0,6	6,0	17,7	16,1	21,9	32,2	5,5	pyg
	AB	59-85	0,3	3,0	9,1	15,1	28,4	38,3	5,8	pyg
	Bt	85-110	0,1	1,4	16,3	21,2	18,2	36,7	6,1	pyg
	C1kgg	110-138	0,2	1,5	22,5	26,8	16,3	26,9	5,8	gp
	C2kgg	138-150	0,0	7,8	31,3	19,0	14,1	22,6	5,2	gp
III CDt	Ap	0-25	1,7	8,0	18,4	16,2	22,4	28,4	4,9	pyg
	A2	25-45	1,9	12,4	26,3	16,1	14,1	24,5	4,7	gp
	C1kgg	45-70	1,0	7,0	17,3	13,3	13,8	40,6	7,0	pyg
	C2kgg	70-90	1,0	6,8	17,1	14,0	13,3	40,6	7,3	pyg
	C3kgg	90-150	0,8	8,5	21,7	14,1	11,6	37,3	6,1	gp
IV CDbr	Ap	0-25	4,5	8,2	17,4	13,3	18,5	36,2	4,9	pyg
	ABw	25-50	1,3	8,8	16,9	13,1	18,5	36,8	4,7	pyg
	C1kgg	50-100	1,2	8,4	18,4	13,3	12,3	40,2	6,3	pyg
	C2kgg	100-150	1,1	7,4	17,8	13,3	12,2	41,5	6,7	pyg
Min.			0,0	1,4	9,1	13,0	11,7	22,6	4,4	
Max.			4,5	12,4	31,3	26,8	28,4	41,5	7,3	
Średnia			1,13	7,14	18,8	15,8	17,4	34,5	5,7	
SD			0,94	2,6	4,8	3,3	5,1	5,7	0,8	
CV (%)			83,0	36,5	25,8	20,7	30,0	16,4	14,3	

CSt – gleby szare typowe, CDil – czarne ziemie iluwialne, CDt – czarne ziemie typowe, CDbr – czarne ziemie zbrunatniałe, pyg – pył gliniasty, gp – glina piaszczysta, SD – odchylenie standardowe, (CV) – współczynnik zmienności

Tabela 2. Uziarnienie gleb i kategoria agronomiczna

Profil	Poziom genetyczny	Zawartość części szkieletowych (%)	Procentowa zawartości frakcji (mm)				Kategoria agronomiczna gleb
		> 2,0 mm	2,0-0,05	0,05-0,002	<0,002	<0,02	
I	Ap	0,80	40,6	53,3	6,1	37,7	ciężka
	A2	0,36	32,7	61,3	6,0	39,4	
	A3	0,69	41,1	54,5	4,4	39,9	
	AC	0,90	41,1	53,5	5,4	46,1	
	C1kgg	1,09	45,4	48,5	6,0	42,8	
	C2kgg	1,01	45,4	48,5	6,1	42,7	
II	Ap	0,43	48,5	47,0	4,5	32,2	średnia
	A2	0,02	40,4	54,1	5,5	37,7	
	AB	0,06	27,5	66,7	5,8	44,1	
	Bt	0,18	39,0	54,9	6,1	42,8	
	C1kgg	0,11	51,0	43,2	5,8	32,7	
	C2kgg	0,04	58,1	36,7	5,2	27,8	
III	Ap	0,32	44,3	50,8	4,9	33,3	średnia
	A2	1,36	56,7	38,6	4,7	29,2	
	C1kgg	1,90	38,6	54,4	7,0	47,6	
	C2kgg	3,66	38,9	53,9	7,3	47,9	
	C3kgg	5,71	45,1	48,9	6,1	43,4	
IV	Ap	0,95	40,4	54,7	4,9	41,1	ciężka
	ABw	2,25	40,1	55,3	4,7	41,5	
	C1kgg	0,91	41,2	52,5	6,3	46,4	
	C2kgg	1,41	39,6	53,7	6,7	48,2	
Min.		0,02	27,5	36,7	4,4	27,8	
Max.		5,71	58,1	66,7	7,3	48,2	
Średnia		1,15	42,6	51,7	5,7		
SD		1,36	6,8	6,7	0,81		
CV (%)		118,3	16,0	12,9	14,2		

SD – odchylenie standardowe, (CV) – współczynnik zmienności

Zawartość części spławialnych w poziomie powierzchniowym profilu I wynosiła 37,7%, w profilu IV 41,4%. Pozwala to zakwalifikować dane gleby do kategorii agronomicznej gleb ciężkich. W profilach II i III zawartość części spławialnych wynosiła kolejno 32,3% i 33,3%, klasyfikując je jako gleby średnie. W większości profili glebowych przeważała frakcja pyłowa (0,05-0,002 mm) (Tab. 3, 4). Jej zawartość wynosiła od 36,68% w profilu II do 61,32% w profilu I. Pozwala to zakwalifikować większość profili do podgrupy

granulometrycznej pyłu gliniastego. Frakcja ilowa w badanych profilach mieściła się w granicach od 4,42% do 7,28%, przyjmując średnią zawartość 5,69%. Procentowa zawartość części szkieletowych o średnicy < 2,0 mm w badanych glebach wynosiła od 0,02% do 5,71%, średnio 1,15%. Najniższą ilość tej frakcji stwierdzono w poziomie A2 profilu II, najwyższą natomiast w poziomie C3kgg profilu III. Zawartość frakcji piaskowej (2,0-0,05 mm) wahała się od 27,49% w profilu II do 58,08% w tym samym profilu.

Tabela 3. Barwa i struktura badanych gleb

Profil	Poziom genetyczny	Barwa		Struktura wg SgP 2019
		na sucho	na mokro	
I	Ap	7.5YR 4/2	7.5YR 2.5/1	gr-2-d/s
	A2	10YR 4/1	10YR 2/1	gr-2-d/s
	A3	10YR 5/2	10YR 3/2	oa-3-d/s
	AC	10YR 4/4	10YR 3/4	oa-3-d/s
	C1kgg	10YR 6/4	10YR 4/4	oa-3-d
	C2kgg	2.5YR 6/4	2.5YR 4/4	oa-3-bd/d
II	Ap	10YR 4/2	10YR 3/1	gr-1-d/s
	A2	10YR 4/2	10YR 2/1	gr-2-d/s
	A3	10YR 4/1	10YR 2/1	oa-3-d
	Bt	10YR 5/3	10YR 3/3	oa-3-bd/d
	C1kgg	5Y 7/3	5Y 5/3	oa-2-d
	C2kgg	5Y 7/2	5Y 6/3	oa-2-d
III	Ap	10YR 3/1	10YR 2/1	gr-2-d/s
	A2	5Y 3/1	5Y 2.5/1	gr-2-d/s
	C1kgg	5Y 6/3	5Y 5/4	oa-2-d/s
	C2kgg	5Y 7/2	5Y 6/2	oa-3-d/s
	C3kgg	5Y 6/2	5Y 5/2	oa-3-d/s
IV	Ap	10YR 4/2	10YR 2/2	gr-2-s
	ABw	10YR 4/2	10YR 3/2	oa-3-s
	C1kgg	10YR 6/4	10YR 4/4	oa-3-s/g
	C2kgg	2.5Y 7/2	2.5Y 4/4	oa-3-s

gr – gruzełkowata, oa – foremno wielościenna ostrokrawędzista, 1 – agregatowa słaba, 2 – średniotrwąła, 3 – trwała, bd – bardzo drobne, wielkości agregatów: d – drobne, s – średnie, g – grube

W powierzchniowych poziomach orno próchnicznych dominowała barwa ciemna szarobrazowa lub brązowa (10YR) (Tab. 5). W poziomach skały macierzystej występowały barwy ciemno oliwkowo szare (2.5 Y, 5Y), wskazujące na występowanie oglejenia. W poziomach powierzchniowych wszystkich badanych profili występowała struktura gruzełkowata. W poziomie Ap profilu II określono stopień wykształcenia struktury jako słaby. W większości poziomów występowały drobne i średnie agregaty glebowe. Wszystkie

poziomy skały macierzystej charakteryzowały się strukturą angularną, foremnowielościenną ostrokrawędziastą.

Tabela 4. Odczyn gleby oraz gęstość objętościowa i upakowania

Profil	Poziom	pH		Gęstość objętościowa ($Mg \cdot m^{-3}$)	Gęstość upakowania ($Mg \cdot m^{-3}$)
		H ₂ O _{dest}	1M KCl		
I	Ap	5,65	4,88	1,55	wysoka kategoria upakowania
	A2	5,80	5,35	1,85 (PP)	
	A3	6,63	5,53	1,61	
	AC	6,88	6,02	1,87	
	C1kgg	8,38	7,53	1,91	
	C2kgg	8,31	7,49	1,93	
II	Ap	6,57	5,94	1,52	średnia kategoria upakowania
	A2	6,78	5,88	1,63 (PP)	
	AB	7,06	6,53	1,60	
	Bt	7,52	6,54	1,69	
	C1kgg	8,26	7,48	1,72	
	C2kgg	8,15	7,55	1,73	
III	Ap	7,43	7,09	1,58	wysoka kategoria upakowania
	A2	7,75	7,08	1,79 (PP)	
	C1kgg	7,98	7,34	1,74	
	C2kgg	8,26	7,49	1,88	
	C3kgg	8,28	7,49	1,94	
IV	Ap	6,64	5,65	1,76	wysoka kategoria upakowania
	ABw	6,64	5,67	1,83 (PP)	
	C1kgg	8,23	7,37	1,80	
	C2kgg	8,32	7,52	1,89	
Min.		5,56	4,88	1,52	
Max.		8,38	7,55	1,94	
Średnia		7,41	6,64	1,75	
SD		0,88	0,90	0,14	
CV (%)		11,86	13,50	7,73	

Odczyn pH H₂O: <5,0 silnie kwaśny; 5,0-6,0 kwaśny; 6,1-6,7 lekko kwaśny; 6,8-7,4 obojętny; >7,4 zasadowy

Odczyn pH 1 M KCl: <4,5 silnie kwaśny; 4,5-5,5 kwaśny; 5,5-6,5 lekko kwaśny; 6,6-7,2 obojętny; >7,2 zasadowy

PP – podeszwa płuzna

Poziomy powierzchniowe badanych gleb w profilach I i II, IV wykazywały odpowiednio kwaśny i lekko kwaśny odczyn (Tab. 6). Wartość pH mierzona w 1 M KCl wynosiła od 4,88 w poziomie Ap profilu I do 7,55 w poziomie skały macierzystej w profilu II. W skale macierzystej badanych gleb stwierdzono obojętny odczyn. W większości profili

wartość pH wzrastała w głąb profilu glebowego. Wartości kwasowości czynnej wskazują w profilach I, II i IV na wyraźne zróżnicowanie na poziomy próchniczne i przejściowe z leżącymi głębiej warstwami skały macierzystej.

Gęstość objętościowa badanych gleb wahała się w granicach od $1,52 \text{ Mg}\cdot\text{m}^{-3}$ w poziomie Ap profilu II do $1,94 \text{ Mg}\cdot\text{m}^{-3}$ w poziomie C3kkg profilu III (Tab. 6). We wszystkich profilach glebowych stwierdzono zagęszczoną warstwę glebową świadczącą o obecności podszwy płużnej, w której wartości gęstości objętościowej dochodziły do $1,85 \text{ Mg}\cdot\text{m}^{-3}$. Poniżej tej warstwy wartości gęstości objętościowej wzrastały w głąb profilu glebowego. W poziomie podpowierzchniowym profilu I, III, IV stwierdzono wysoką kategorię upakowania. Wartość gęstości upakowania w profilu I była bardzo wysoka i wynosiła $1,90 \text{ Mg}\cdot\text{m}^{-3}$.

Tabela 5. Zawartość CaCO_3 , C_{org} oraz procentowy udział próchnicy

Profil	Poziom	CaCO_3	C_{org}	Próchnica	Zapas C_{org}	Zapas próchnicy
		(%)	$(\text{g}\cdot\text{kg}^{-1})$		$(\text{kg}\cdot\text{m}^{-2})$	$(\text{kg}\cdot\text{m}^{-2})$
I	Ap	0,00	12,8	22,1	4,92	8,49
	A2	0,00	10,8	18,6	3,98	6,86
	A3	0,00	6,3	10,9	4,52	7,79
	AC	0,21	4,1	7,1	2,28	3,93
	C1kkg	5,29	1,7	2,9	0,48	0,83
	C2kkg	4,45	1,1	1,9	0,32	0,55
II	Ap	0,00	14,5	25,0	6,58	11,34
	A2	0,00	8,9	15,3	4,20	7,24
	AB	0,20	5,3	9,1	2,20	3,79
	Bt	0,75	4,6	7,9	1,94	3,34
	C1kkg	2,54	1,4	2,4	0,67	1,16
	C2kkg	2,35	1,0	1,7	0,19	0,33
III	Ap	0,64	17,7	30,5	6,97	12,02
	A2	0,44	4,5	7,8	3,14	5,41
	C1kkg	4,03	1,4	2,4	0,60	1,03
	C2kkg	8,69	1,3	2,2	0,47	0,81
	C3kkg	6,14	1,3	2,2	1,42	2,45
IV	Ap	0,00	10,4	17,9	4,53	7,81
	ABw	0,44	10,0	17,2	4,47	7,71
	C1kkg	7,21	2,1	3,6	1,87	3,22
	C2kkg	9,09	0,8	1,4	0,75	1,29

Zawartość CaCO_3 w badanych profilach wynosiła od 0% do 9,09%. Poziomy orno-próchniczne w profilach I, II i IV nie zawierały węglanów (Tab. 7). Poziomy skały macierzystej wszystkich badanych profili wyróżniały się obecnością węglanów. Spośród

badanych profili w poziomach powierzchniowych CaCO_3 występował wyłącznie w profilu III.

Badane gleby zawierały od $0,8 \text{ g}\cdot\text{kg}^{-1}$ do $17,7 \text{ g}\cdot\text{kg}^{-1}$ C_{org} . We wszystkich profilach najwyższe wartości występowały w poziomach powierzchniowych. Poziomy Ap profili I, II, III i IV zawierały kolejno 12,8, 14,5, 17,7 i $10,4 \text{ g}\cdot\text{kg}^{-1}$ węgla organicznego. We wszystkich profilach jego zawartość malała w głąb profilu. Zawartość próchnicy w badanych profilach była relatywnie wysoka. Jej zawartość wynosiła od $1,4 \text{ g}\cdot\text{kg}^{-1}$ w poziomie C2kkg profilu IV do $30,5 \text{ g}\cdot\text{kg}^{-1}$ w poziomie Ap profilu III. W poziomach powierzchniowych zawartość próchnicy mieściła się w granicach od 17,9 do $30,5 \text{ g}\cdot\text{kg}^{-1}$. Jej wartość malała w głąb profilu glebowego. Zapas węgla organicznego w profilach wynosił od $0,19 \text{ kg}\cdot\text{m}^{-2}$ do $6,97 \text{ kg}\cdot\text{m}^{-2}$. Najniższe wartości występowały w poziomie C2kkg profilu II oraz C2kkg profilu III. W profilach II i IV zapas węgla malał w głąb profilu. Obliczony zapas próchnicy w badanych glebach wynosił od $0,33 \text{ kg}\cdot\text{m}^{-2}$ w poziomie C2kkg profilu II do 12,02 w poziomie Ap profilu III. W profilach II i IV stwierdzono spadek wartości zapasu próchnicy w głąb profilu glebowego. We wszystkich profilach najwyższe wartości zapasu próchnicy występują w poziomach powierzchniowych.

4. Dyskusja wyników

W skale macierzystej badanych gleb stwierdzono odczyn zasadowy, ponieważ zawierały one znaczne ilości węglanu wapnia. Odczyn alkaliczny skały macierzystej wykazują gleby wykształcone z węglanowych utworów takich jak: gliny różnego pochodzenia, pyły oraz lessy [Kern, 1985]. W poziomach powierzchniowych stwierdzono kwaśny i lekko kwaśny odczyn, co wskazuje na zubożenie materiału glebowego w kationy zasadowe tj. Ca^{2+} , Mg^{2+} , K^+ . Duży wpływ na zakwaszenie gleb mają rośliny. Zubożają one glebę poprzez pobieranie z niej niezbędnych do wzrostu i rozwoju pierwiastków, w tym kationów zasadowych Ca^{2+} , Mg^{2+} , K^+ [Tkaczyk i Bednarek, 2011]. Ponadto do zakwaszenia gleb przyczyniają się stosowanie nawozów azotowych typu amonowego i nawozów potasowych typu chlorkowego, przy jednoczesnym braku wapnowania [Tkaczyk i Bednarek, 2011].

We wszystkich badanych profilach stwierdzono występowanie zagęszczonej warstwy gleby w poziomie podpowierzchniowym. Zbyt duża ilość przejazdów sprzętem rolniczym po polu prowadzi do nadmiernego zagęszczenia zarówno warstwy uprawnej jak i podglebia [Akker, Arvidson, Horn, 2003; Zbytek i Talarczyk, 2012]. Kobierski, Dąbkowska-Naskręt i Jaworska [2005] wskazują, że gęstość objętościowa czarnych ziem Równiny Inowrocławskiej przekracza wartości gęstości naturalnej, co jest ich uziarnienia wynikającego z budowy geologicznej. Zbyt duże zagęszczenie warstw leżących głębiej jest możliwe do zlikwidowania przez zastosowanie zabiegu głęboszowania. Jego efekt jest najlepszy, gdy wilgotność gleby w warstwie podornej nie jest zbyt duża. Zakres spulchnienia oraz pokruszenia tej warstwy gleby jest wówczas największy. Zabieg głęboszowania powinno wykonywać się co cztery lata [Zbytek i Talarczyk, 2012].

W poziomach skały macierzystej badanych gleb stwierdzono występowanie barw reduktomorficznych. Jest to naturalna cecha morfologiczna gleb, które przynajmniej okresowo podlegają lub w przeszłości podlegały nadmiernemu uwodnieniu [Siuta, 1961]. Cieśla [1968] stwierdza, że czarne ziemie są glebami poligenicznymi, które powstały pod

wpływem wysokiego poziomu wód gruntowych. Ze względu na wysoki poziom wody gruntowej pod wpływem której powstały czarne ziemie można stwierdzić, że są one potencjalnie żyzne.

5. Wnioski

1. Przeprowadzone badania gleb pozwoliły na sklasyfikowanie ich w rzędzie gleb czarnoziemnych w czterech różnych podtypach, tj. gleb szarych, czarnych ziem iluwialnych, czarnych ziem typowych oraz czarnych ziem zbrunatniałych.
2. Stwierdzeniem w badanych glebach występowanie zagęszczonej warstwy w poziomach podornych świadczącej o występowaniu podeszwy płużnej. Zaleca się zatem wykonanie zabiegu głęboszowania.
3. Poziomy powierzchniowe badanych gleb charakteryzowały się niekorzystnym, kwaśnym i lekko kwaśnym odczynem. W celu zniwelowania niepożądanego odczynu zaleca się wapnowanie tych gleb.

Bibliografia:

1. Akker J.J.H., Arvidson J., Horn R. (2003). Introduction to special issue on experiences with the impact and prevention of soil compaction in the European Union. *Soiltillage Research.*, 73, s. 1-8.
2. Cieśla W. (1968). Geneza i właściwości gleb uprawnych wytworzonych z gliny zwałowej na Wysoczyźnie Kujawskiej. Rozprawa habilitacyjna 18. WSR w Poznaniu.
3. Kabała i in. (2019). *Rocz. Gleb., Soil Scie. Ann.*, 70, 2, s. 71-97.
4. Kern H. (1985). Odczyn i zawartość węgla wapnia w profilach gleb użytków rolnych Polski. *Rocz. Gleb., Soil Scie. Ann.*, 35, 1, s. 141-146.
5. Kobierski M., Dąbkowska-Naskręt H., Jaworska H. (2005). Właściwości sorpcyjne i skład kationów wymiennych intensywnie użytkowanych rolniczo gleb w regionie Równiny Inowrocławskiej. *Zesz. Probl. Post. Nauk Roln.*, 507, s. 285-294.
6. Siuta J. (1961). Wpływ procesu glejowego na kształtowanie się cech morfologicznych i właściwości chemicznych profile glebowego., 10, 2, s. 367-395.
7. Tkaczyk P., Bednarek W. (2011). Ocena odczynu gleb Lubelszczyzny. *Act. Agroph.*, 18, 1, s. 173-186.
8. Zbytek Z., Talarczyk W. (2012). Sposoby ograniczania negatywnego oddziaływania agregatów ciągnikowych na rolę. *Probl. Inż. Rol.* 4, 78, s. 57-68.

9. UZUPEŁNIANIE PODSTAWOWEGO SKŁADU PASZ GOSPODARSKICH

Monika Zająkała

Uniwersytet Technologiczno- Przyrodniczy im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich

Wydział Rolnictwa i Biotechnologii

E-mail: monika_zareba@interia.pl

Sławomir Zająkała

Uniwersytet Technologiczno- Przyrodniczy im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich

Wydział Hodowli i Biologii Zwierząt

E-mail: slawekzajakala97@wp.pl

1. Wstęp

Stosowanie dodatków paszowych w żywieniu wpływa pozytywnie na zdrowotność zwierząt, a w efekcie także na jakość produktów odzwierzęcych. Właściwie zbilansowana dawka pokarmowa oraz umiejętnie dobrane dodatki pozwalają na dobre wyniki produkcyjne. Ważna jest wiedza dotycząca substancji czynnych, celem doboru pożądanych składników paszy oraz ilości dodatków dla określonych gatunków zwierząt. Do pasz najczęściej dodawane są enzymy, probiotyki, konserwanty, detoksykanty, przeciwutleniacze oraz wzmacniacze smaku. [Budny i in. 2012].

W ostatnich latach obserwuje się trend zmniejszania ilości substancji pochodzenia chemicznego w paszach, na poczet substancji roślinnych naturalnie występujących w przyrodzie. Zioła towarzyszą człowiekowi od starożytności, stanowiąc antidotum na wiele schorzeń. Ich potencjał wykorzystywany jest także w żywieniu zwierząt gospodarskich. Rozwój fitochemii pozwala na bardzo szczegółowe poznanie składu wielu gatunków roślin zielarskich, umożliwiając tym samym tworzenie nowych fitobiotyków, czyli preparatów pochodzenia roślinnego, będących alternatywą dla chemicznych środków leczniczych. Rosnące zapotrzebowanie na takie substancje związane jest z wprowadzonymi w 2006 roku unijnymi restrykcjami dotyczącymi zakazu stosowania antybiotyków w paszach. Kluczowym w rozwoju fitochemii jest coraz większa świadomość konsumentów, którzy stawiają na żywność o wysokiej jakości [Radkowska 2013].

Stosowanie ziół, jako dodatku do pasz powoduje zwiększanie odporności zwierząt. Ponadto pozytywnie wpływa na rozrodczość. Uspokajające działanie ułatwia transport, ewentualne leczenie weterynaryjne oraz codzienną obsługę stada. Dodatki ziołowe są alternatywą dla leków, których stosowanie (za wyjątkiem stanu konieczności ratowania życia i ograniczenia cierpienia) jest zabronione w rolnictwie ekologicznym. Za stosowaniem ziół w żywieniu zwierząt gospodarskich przemawia także instynktowne wybieranie określonych gatunków roślin przez zwierzęta wolnożyjące, u których dochodzi do zaburzeń chorobowych [Budny i in. 2012].

Celem pracy jest charakterystyka najważniejszych dodatków paszowych oraz ich działania na organizm zwierząt ze szczególnym uwzględnieniem potencjału substancji pochodzenia roślinnego w żywieniu.

2. Najważniejsze dodatki paszowe

Aby dodatek paszowy został dopuszczony do stosowania musi posiadać udowodnione i korzystne działanie. Jego zadaniem jest nie tylko spełniać potrzeby żywieniowe zwierząt i pozytywnie wpływać na strawność, ale także w taki sam sposób oddziaływać na środowisko naturalne. Dodatki paszowe dla drobiu oraz ryb mają ponadto za zadanie poprawiać ubarwienie. Dodatki paszowe uzupełniają skład paszy, która staje się pełnowartościową przyczyniając się do poprawy wyników produkcyjnych. Dodatki ulepszają również smakowitość, zachęcając zwierzęta do jej spożywania.

Jednym z dodatków paszowych są probiotyki, czyli pozytywnie oddziałujące bakterie. Ich rolą jest wspomaganie pracy układu pokarmowego. Stosowane są między innymi w żywieniu bydła mlecznego i mięsnego. Dodatek bakterii kwasu mlekowego stosuje się do kiszonek, które są paszą chętnie pobieraną przez bydło. Dodatek sprawia, że pasza ta jest łatwiej przyswajalna. Kolejnym dodatkiem stosowanym w produkcji pasz są enzymy usprawniające proces trawienny, szczególnie ciężkostrawnych pasz. Na smakowitość pasz wpływają dodatki smakowe i aromaty. Znajdują one zastosowanie szczególnie w paszach, które zwierzęta niechętnie pobierają. Kolejnym dodatkiem paszowym są konserwanty, które ograniczają procesy psucia się pasz powodowanych przez pleśń, bakterie, grzyby czy wirusy. Podobne działanie wykazują substancje przeciwutleniające, których dodatek do pasz pozwala dłużej przechowywać pasze, szczególnie narażone na utlenianie (na przykład witaminy). Detoksykanty to grupa substancji, których działanie polega na wiązaniu toksyn, zapobiegając szkodliwemu działaniu na organizmy żywe. Trucizny związane przez detoksykanty zostają przeniesione przez układ pokarmowy bez wchłaniania tych substancji. Dodatki paszowe zapobiegają także rozprzestrzenianiu się chorób. Pozwalają też je leczyć. Przykładem takiej substancji są kokcydiostatyki, które umożliwią walkę z kokcydiozą powodującą biegunki i utratę masy ciała u zwierząt. W produkcji pasz wykorzystuje się także dodatki, których zadaniem jest ułatwienie produkcji mieszanek paszowych. Są to emulgatory, substancje powodujące żelowanie lub spulchnianie oraz stabilizatory. Ponadto do pasz dodawane są barwniki, których celem jest uzyskanie produktów odzwierzęcych spełniających oczekiwania konsumentów. Barwniki stosuje się w chowie drobiu dla uzyskania pożądanej barwy żółtek oraz w chowie zwierząt rzeźnych dla uzyskania odpowiedniej barwy mięsa [www.sano.pl].

3. Dodatki paszowe pochodzenia naturalnego

Stosowanie ziół w żywieniu zwierząt może mieć różne formy. Rośliny zielarskie mogą być dostarczane pojedynczo lub w mieszankach, jako rośliny świeże lub ich susze, w formie preparatów ziołowych, jako lizawki, napary, oleje czy odwary. Mnogość form zapewnia łatwość dostępu dla wszystkich grup wiekowych i gatunków zwierząt. Lecznicze właściwości roślin zielarskich wynikają z zawartości substancji biologicznie czynnych. Ich gromadzenie w roślinie jest wynikiem całokształtu reakcji i przemian zachodzących w komórkach roślinnych. Postęp w dziedzinie fitochemii pozwala wyodrębniać i poznawać działanie, a także wzajemne interakcje pomiędzy poszczególnymi substancjami biologicznie czynnymi. Substancjami aktywnymi ziół o największym znaczeniu są alkaloidy, olejki eteryczne, saponiny, glikozydy, flawonoidy, terpeny, śluzы oraz gorycze [Kowalczyk- Vasilev, Matras 2004]. Opis ich działania przedstawiono w tab. 1.

Tabela 1. Właściwości substancji aktywnych występujących w roślinach zielarskich

Substancja czynna	Działanie
Alkaloidy	- łagodzące ból - przeciwkaszlowe - przeciwnowotworowe
Flawonoidy	- przeciwutleniające - ułatwiające trawienie -przeciwzapalne
Garbniki	- ściągające (ograniczające ból) - przeciwbiegunkowe -antyseptyczne - odtruwające
Glikozydy	- przeczyszczające - rozkurczające - przeciwzapalne
Olejki eteryczne	- moczopędne -wykrztuśne - uspokajające - przeciwbakteryjne -przeciwzapalne - ułatwiające trawienie
Saponiny	- wykrztuśne - moczopędne - dezynfekujące
Śluzy	- przeciwbiegunkowe - ułatwiające trawienie - przeciwzapalne
Terpeny	- mlekopędne -wiatropędne -antyseptyczne - antyoksydacyjne - pobudzające apetyt
Związki goryczne	- pobudzające apetyt -pobudzające wydzielanie soków trawiennych

Źródło własne na podstawie [Kowalczuk- Vasilev, Matras 2004; Budny i in. 2012]

Dużym powodzeniem cieszy się stosowanie olejków eterycznych, które uchodzą za bardzo bezpieczne. Cechuje je szerokie spektrum działania. Szczególnie cenionymi są olejki poprawiające walory smakowe, które pozwalają na właściwe pobieranie pasz, często przez zwierzęta w stanach chorobowych. Właściwości takie wykazują ekstrakty pochodzące z rozłupek kminku zwyczajnego, kopru ogrodowego i majeranku. Niektóre olejki działają na wiele układów. Przykładem może być wyciąg miętowy, którego cechuje działanie przeciwbakteryjne, wykrztuśne, ułatwiające trawienie oraz żółciopędne. Do wzmożonej produkcji żółci oraz dezynfekcji przyczynia się olejek z tymianku, natomiast działanie

moczopędne wykazuje wonna substancja czerpana z owoców jałowca. W przypadku chorób układu oddechowego niezastąpione jest działanie olejków ziół wykrztuśnych- eukaliptusa, szalwii lekarskiej, mięty pieprzowej. Uspokajająca woń waleriany i melisy pozwala na ograniczanie stresu u zwierząt [Greathead 2003].

Rośliny zielarskie dzięki substancjom aktywnym poprawiają smakowitość pasz, zwiększając ich pobieranie. Regulują przemiany metaboliczne oraz wzmacniają układ odpornościowy organizmów zwierzęcych. Istotnie wpływają również na ograniczanie stresu, co pozwala na uzyskiwanie surowców o dobrej jakości. Zioła są doskonałymi stymulatorami wzrostu pochodzenia naturalnego. Wiele gatunków wykazuje działanie ograniczające rozwój czynników chorobotwórczych, a niektóre z nich są w stanie niszczyć toksyczne związki [Kowalczyk- Vasilev, Matras 2004]. Dodatki ziołowe uzupełniają niedobory składników pokarmowych, poprawiają motorykę układu trawiennego, zwiększają wydajność układu immunologicznego oraz poprawiają kondycję zwierząt [www.profeed-animals.pl].

Wprowadzanie ziół odbywa się poprzez uzupełnianie tymi składnikami pasz przygotowywanych w gospodarstwie, ale także poprzez wzbogacanie runi łąkowej w gatunki zielarskie. Warunkiem otrzymania wartościowej paszy objętościowej jest uprawa wysokojakościowych mieszanek łąkowych dodatkowo uzupełnianych o gatunki korzystnie wpływające na zdrowotność, w tym w zioła. W Polsce najpopularniejszym gatunkiem zielarskim używanym jako komponent runi łąkowej jest babka lancetowata. Zaletą dodatku nasion ziół do mieszanek łąkowych i pastwiskowych jest zwiększanie wartości użytkowej zielonek, sianokiszzonek, kiszzonek czy siana. Niestety na chwilę obecną zainteresowanie gospodarstw konwencjonalnych wzbogacaniem łąk i pastwisk o zioła jest w naszym kraju niewielkie, co wynika przede wszystkim z faktu nowatorskości pomysłu oraz wysokich kosztów zakupu nasion roślin zielarskich. Zioła cieszą się natomiast uznaniem osób, zajmujących się chowem i hodowlą zwierząt w systemie ekologicznym. W mieszankach pastwiskowych i łąkowych umieszczają oni następujące gatunki:

- koper ogrodowy,
- kminek zwyczajny,
- bylica pospolita,
- kozieradka pospolita,
- szalwia zwyczajna,
- cykoria pastewna,
- babka lancetowata,
- komonica błotna,
- krwawnik zwyczajny,
- rumianek pospolity,
- pokrzywa zwyczajna,
- krwiściąg lekarski,
- biedrzynek anyż.

Pozytywne oddziaływanie substancji aktywnych zawartych w ziołach łąkowych w przyszłości powinno spowodować większe zainteresowanie producentów gotowych mieszanek nasiennych do wzbogacania ich w te rośliny [Paszkowski i in. 2016].

Stosowanie ziołowych dodatków powinno być ściśle powiązane z gatunkiem zwierząt, rasą, wiekiem i płcią. Każdy z gatunków zielarskich charakteryzuje się odmiennym działaniem, dlatego stosowanie powinno być oparte na znajomości ich składu chemicznego. Szczególnie ceniony jest dodatek ziół w paszach dla trzody chlewnej i drobiu. Badania Kołacza i in. [1997] dowiodły, że uzupełnianie dawki pokarmowej o mieszaninę z kopru ogrodowego, rumianku pospolitego, kozieradki pospolitej, nagietka lekarskiego, bazylii oraz aloesuu prosiąt odsadzonych od lochy ze zbyt niską masą ciała spowodowały duże przyrosty masy ciała oraz immunostymulację układu odpornościowego poprzez wzmożoną aktywność fagocytarną. W innym doświadczeniu [Grela, Semeniuk 2006] przeprowadzonym na grupie loch, zastosowanie pokrzywy zwyczajnej, oregano, czosnku i melisy spowodowało znaczące zmiany w składzie krwi: wzrost zawartości białka ogólnego oraz redukcję poziomu cholesterolu. Ponadto podanie tych fitobiotyków zaowocowało zwiększeniem masy urodzeniowej prosiąt. Dodatek pokrzywy, babki lancetowatej, czosnku i jałowca dla tuczników obniżył zużycie paszy, przy jednoczesnym - ponad 4 procentowym zwiększeniu dziennego przyrostu masy ciała i mniejszym otluszczeniu na korzyść umięśnienia. Korzystny wpływ na mięsność notowano także po podaniu szalwii lekarskiej [Grela, Baranowska 1999].

Spożywanie ziół przez drób podnosi ocenę sensoryczną mięsa dotyczącą barwy, smaku i kruchości. Szczególnie dobrze na te parametry wpływa czosnek w diecie drobiu. Ponadto podawanie tymianku, kminku lub macierzanki, bogatych w karwakrol powoduje ograniczanie bakterii *E. coli* w układzie pokarmowym brojlerów [Jamroz i in. 2003]. Korzystne jest pobieranie przez drób fitobiotyków zawierających glikozydy i flawonoidy (zawartych między innymi w babce lancetowatej i pokrzywie zwyczajnej), wzmacniających układ kostno- stawowy, co obniża ryzyko uszkodzeń kości [Grela i in. 2013]. Oregano, korzeń jeżówki purpurowej i lebiodka podawane profilaktycznie w paszach dla drobiu, obniżają ryzyko zachorowań na kokcydiozę [Budny i in. 2012].

Przeżuwacze są kolejną grupą zwierząt, która pozytywnie reaguje na dodatki ziołowe, zwiększając między innymi wartość technologiczną mleka u bydła. Jak podaje Kraszewski i in. [2007], najkorzystniejszy jest dwu procentowy udział mieszanki ziół (pokrzywy, rumianku, babki lancetowatej, dziurawca oraz krwawnika) w dawce pokarmowej krów mlecznych. U młodego bydła fitobiotyki poprawiają ogólną zdrowotność i zmniejszają śmiertelność. Ponadto wpływają na morfologię krwi, w której po podaniu ziół obserwuje się zwiększenie poziomu glukozy i białka oraz spadek poziomu cholesterolu [Dąbrowski i in. 1994]. Zioła znajdują też zastosowanie u jałówek cielných, w ostatnim okresie ciąży. Kombinacja ziołowa tymianku, jeżówki, lukrecji, kminku i czosnku wpływa na właściwe tworzenie się odporności u płodu, natomiast mieszanka tymianku, oregano, jeżówki i cynamonu podawana w okresie od ostatniego miesiąca ciąży do 21 dnia po wycieleniu polepsza jakość siary i zapobiega biegunkom u cieląt [Klebaniuk i in. 2014]. Podobne kombinacje ziołowe podawane bydłu mięsnemu powodują lepsze wykorzystanie składników pokarmowych i poprawę strawności. W przypadku opasów, zioła powodują istotne zmiany hematologiczne krwi: zwiększenie ilości erytrocytów, leukocytów i hemoglobiny. Podobnie jak u innych gatunków, zioła obniżają poziom cholesterolu [Klebaniuk i in. 2017].

4. Podsumowanie

Dodatki paszowe znajdują zastosowanie w profilaktyce i leczeniu wielu gatunków zwierząt. Ziołowe fitobiotyki, które są w ostatnich latach jednym z najchętniej wybieranym przez producentów pasz dodatkiem paszowym są doskonałą alternatywą dla gospodarstw ekologicznych, których produkty cechuje wysoka jakość. Fitobiotyki znajdują też miejsce w nowoczesnej, intensywnej produkcji zwierzęcej, w której priorytetem jest dobre wykorzystanie składników pokarmowych i zadowalające przyrosty masy ciała przy jednoczesnym utrzymaniu zdrowotności stada. Rozwój fitochemii jest nieodłącznie związany z zakazem stosowania antybiotyków w żywieniu zwierząt i poszukiwaniem substancji wykazujących działanie lecznicze pochodzących ze źródeł naturalnych. Z biegiem lat ziołowe dodatki paszowe mogą stać się jednym z najbardziej pożądanym suplementów w żywieniu zwierząt [Semeniuk i in. 2008].

Badania nad działaniem ziół na organizmy zwierzęce coraz częściej znajdują się w kręgu zainteresowań naukowców. Na chwilę obecną główną rolą ziołowych dodatków paszowych jest wspieranie procesów biochemicznych i fizjologicznych organizmów żywych. Tworzenie komponentów paszowych wzbogacanych o zioła powinno być poparte wiedzą na temat działania substancji aktywnych, które bezpośrednio oddziałują na zwierzęta. Wybór odpowiednich składników powinien być także oparty na potrzebach rynku konsumenckiego. Przeprowadzone do tej pory doświadczenia wskazują, że uzupełnianie dawek pokarmowych o zioła przynosi różne efekty dotyczące zdrowotności i produktywności zwierząt. Jednakże w większości z nich obserwuje się bardzo korzystny wpływ ich stosowania. Gwarantem tego jest wprowadzanie odpowiednich gatunków ziół, w optymalnych ilościach [Grela i in. 2013]. W profilaktyce i leczeniu zwierząt gospodarskich najważniejszymi gatunkami zielarskimi są babka lancetowata, kminek zwyczajny, kozieradka pospolita, czosnek, krwawnik pospolity, mięta pieprzowa, pokrzywa zwyczajna, lebiodka, bylica roczna oraz rumianek.

Ziołowe dodatki paszowe są przyszląścią produkcji zwierzęcej, której celem jest uzyskiwanie produktów wysokiej jakości, spełniając jak w największym stopniu oczekiwania konsumentów. Dodatki pochodzenia roślinnego wykazują szerokie spektrum działania, co czyni je najlepszym uzupełnieniem podstawowego składu pasz gospodarskich. Przyczynia się to do lepszego pobierania pasz przez zwierzęta i uzyskania korzystnych wyników produkcyjnych.

Bibliografia:

1. Budny A., Kupczyński R., Sobolewska S., Korczyński M., Zawadzki W. (2012) Samolecznictwo i ziołolecznictwo w profilaktyce i leczeniu zwierząt gospodarskich. *Acta Sci. Pol., Medicina Veterinaria*. 11(1): 5-24.
2. Dąbrowski W., Misiura M., Czernomysy-Furowicz D., Furowicz A.J. (1994) Oddziaływanie preparatu wieloziołowego na rozwój i odporność cieląt. *Prz. Hod.* 8: 5-6.
3. Greathead H. (2003). Plants and plant extracts for improving animal productivity. *Proc. Nutr. Soc.* 62: 279–290.
4. Grela E., Baranowska M. (1999). Efektywność wybranych ziół w tuczu świń. *Trz. Chł.* 37, 12: 73-77.
5. Grela E., Klebaniuk R., Kwiecień M., Pietrzak K. (2013). Fitobiotyki w produkcji zwierzęcej. *Przegl. Hod.* 3: 21-24.

6. Grela E., Semeniuk W. (2006) Konsekwencje wycofania antybiotykowych stymulatorów wzrostu z żywienia zwierząt. *Med. Wet.* 62, 5: 502-507.
7. Jamroz D., Orda J., Kamel C., Wiliczekiewicz A., Wiertelcki T., Skorupinska J. 2003. The influence of phytogenic extracts on performance, nutrient digestibility, carcass characteristics, and gut microbial status in broiler chickens. *J. Anim. Feed Sci.* 12, 3: 583-596.
8. Klebaniuk R., Grela E., Kowalczyk-Vasilev E., Olcha M., Gózdź J. (2014) Efektywność stosowania mieszanek ziołowych w ekologicznym chowie bydła. *Wiad. Zootech.* II. 3: 56-63.
9. Klebaniuk R., Kowalczyk-Vasilev E., Bąkowski M., Rocki G., Grela E., Kiczorowska B., Matras J., Widz J., Kępka K. (2017) Efektywność stosowania mieszanki ziołowej w żywieniu opasów. *Med. Weter.* 73 (12): 751-755.
10. Kołacz R., Bodak E., Świtała M., Gajewczyk P. (1997) Herbs as agents affecting the immunological status and growth of piglets weaned with body weight deficiency. *J Anim. Feed Sci.* 6, 2: 269-279.
11. Kraszewski J., Grega T., Wawrzyński M. (2007). Effect of feeding herb mixture on the composition, technological suitability and cytological and microbiological properties of cow's milk. *Ann. Anim. Sci.* 7. 1: 113 – 122.
12. Paszkowski A., Golińska B., Goliński P. (2016) Zioła łąkowe jako składnik mieszanek na użytki zielone w świetle badawczym i aplikacyjnym. *Łąkarstwo w Polsce.* 19: 219-228.
13. Radkowska I., (2013) Wykorzystanie ziół i fitogenicznych dodatków paszowych w żywieniu zwierząt gospodarskich. *Wiad. Zootech.* II. 4: 117-124.
14. Semeniuk W., Klebaniuk R., Grela E. (2008) Dodatki paszowe w żywieniu zwierząt. Lucerna w żywieniu ludzi i zwierząt. Monografia. III: 140-164.
15. www.profeed-animals.pl (11.11.2019).
16. www.rsi2004.lubelskie.pl/doc/sty5/art/Kowalczyk-Vasilev_E_art.pdf (11.11.2019)
17. www.sano.pl (12.11.2019).

IV NAUKI MEDYCZNE'

1. MINIMALNIE INWAZYJNE TECHNIKI CHIRURGICZNE W LECZENIU ZŁAMAŃ KOMPRESYJNYCH KRĘGOSŁUPA

Paulina Chorylek

Politechnika Częstochowska

Wydział Inżynierii Mechanicznej i Informatyki

E-mail: chorylek@itm.pcz.pl

Streszczenie:

Minimalnie inwazyjne przezskórne techniki chirurgiczne stały się powszechnie stosowanymi metodami w leczeniu kompresyjnych złamań kręgosłupa. Złamania kompresyjne mogą być spowodowane różnymi patologiami takimi jak osteoporoza pierwotną i wtórną, naczyniakiem krwionośnym czy szpiczakiem mnogim. Minimalnie inwazyjne zabiegi stosowane do leczenia złamań kompresyjnych kręgosłupa takiej jak zabiegi vertebroplastyki i kyfoplastyki są uznawane za bardzo skuteczne. Zabieg vertebroplastyki obejmuje przezskórna iniekcję cementu kostnego bezpośrednio do złamanego trzonu kręgu, zaletą jest praktycznie natychmiastowe zniesienie bólu poprzez stabilizację mechaniczną złamanego kręgu oraz zapobieganie dalszemu obniżaniu się trzonu kręgu.

W zabiegu kyfoplastyki najpierw wprowadzany zostaje balon, dzięki któremu złamany trzon kręgu zostaje podniesiony, następnie w powstałą jamę wstrzykiwany jest cement kostny. Wykorzystywany w zabiegach vertebroplastyki oraz kyfoplastyki cement kostny różni się lepkością. Najczęściej stosowanym obecnie materiałem wypełniającym w zabiegach przezskórnych technik chirurgicznych jest cement kostny na osnowie PMMA ze względu na swoje zalety.

Słowa kluczowe: vertebroplastyka, kyfoplastyka cement kostny, PMMA

1. Wstęp

Złamania kompresyjne w obrębie kręgosłupa są najczęściej występującymi złamaniami zlokalizowanymi w odcinku piersiowo-lędźwiowym oraz piersiowym kręgosłupa. Rzadko złamanie to występuje w obrębie kości krzyżowej. Złamania kompresyjne kręgosłupa to relatywnie częsty oraz charakterystyczny typ złamania, w którym dochodzi do zapadnięcia się kręgu, a w konsekwencji dochodzi do uszkodzenia trzonu kręgowego prowadząc do jego zapadnięcia oraz zmniejszenia jego wysokości o 15-20%. Złamania kompresyjne mogą powstać na skutek urazów, w przebiegu których kręgosłup zostaje podany działaniu dużych sił w rezultacie trzon kręgowy ulega kompresji oraz uszkodzeniu. Złamania kompresyjne mogą być również wywołane innymi patologiami takimi jak choroby układu obniżającymi jakość tkanki kostnej - osteoporoza pierwotną i wtórną, oraz chorobami metabolicznymi czy guzami. Najczęściej uszkodzeniu ulega tylko przednia część trzonu kręgowego oraz znajdująca się w nim istota gąbczasta która ulega zmiażdżeniu i fragmentacji. Trzon kręgu jest bogato unerwiony dlatego głównym objawem pojawiającym się praktycznie w chwili urazu jest nagły silny ból, który nasila się w pozycji stojącej i podczas chodzenia natomiast ulgę przynosi pozycja leżąca. Poważne uszkodzenie trzonu kręgowego może spowodować fragmentację jego tylnej części, która przemieszczając się do światła kanału kręgowego może

uciskać i uszkadzać struktury nerwowe znajdujące się w jego świetle. W tej sytuacji oprócz silnego bólu kręgosłupa w miejscu złamania – mogą pojawić się zaburzenia neurologiczne pod postacią zaburzeń czucia czy niedowładu kończyn dolnych.

Osteoporoza to choroba układu mięśniowo-szkieletowego, która charakteryzuje się zmniejszoną ilością kości i nieprawidłowościami w jej mikrostrukturze, powoduje, że kość staje się bardziej krucha, a w rezultacie bardziej podatna na złamania. Obniżona wytrzymałość kości zależy od jej jakości, która uzależniona jest od zmian strukturalnych kości oraz od ilości masy kostnej, uzależnionej od gęstości kości. Występowanie osteoporotycznych złamań kompresyjnych wykazuje wyraźną korelację z wiekiem i płcią, oraz tendencją występowania u kobiet w okresie pomenopauzalnym- u 26% powyżej 65 roku życia, ze znacząco wzrostem częstości pojawiania się złamań do 50% powyżej 85 roku życia. Wzmocniona resorpcja wapnia z kości oraz zaburzenie mikrostruktury kości beleczkowatej prowadzi do powstawania skoncentrowanych mikropęknięć w trzonie kręgu, a w konsekwencji do złamania kompresyjnego. Osteoporotyczne złamania kompresyjne powstają na skutek niewielkich urazów oraz spontanicznie, podczas wykonywania codziennych czynności takich jak kichanie czy wstawanie z łóżka. Złamania osteoporotyczne mogą przebiegać bezobjawowo, jednak w większości przypadków u pacjentów pojawia się silny ból obrębie złamanego kręgu. Złamania, w szczególności dotyczące kilku kręgów, mogą prowadzić do powstania deformacji tzw. hyperkyfozy piersiowej. Hyperkyfoza piersiowa w niektórych przypadkach może być przyczyną znaczącego obniżenia wydolności krążeniowo-oddechowej. W większości przypadków ból powstały na skutek złamania kompresyjnego zmniejsza się wraz z upływem czasu, u około 1/3 pacjentów złamane kręgi są przyczyną przewlekłych dolegliwości. W złamaniach kompresyjnych powstających na skutek choroby obniżającej jakość tkanki kostnej, w przeciwieństwie do urazowych złamań kompresyjnych, stosunkowo rzadko dochodzi do neurologicznych objawów ubytkowych ze strony rdzenia czy korzeni nerwowych.

Ostateczne rozpoznanie złamania jest na podstawie całościowego postępowania diagnostycznego, obejmującego szczegółowy wywiad chorobowy, badania neurologiczne oraz niezbędne badania neuroobrazowe [1-7].

Złamanie kompresyjne w następstwie osteoporozy, dzięki temu, że tylna kolumna kręgosłupa oraz aparat więzadłowy jest nienaruszony, złamanie to możemy zaliczyć do stabilnych. Mimo, że nierzadko trzon kręgu ulega wzmoczonej kompresji z utratą ponad 70%, jego pierwotnej wysokości. Do niedawna takie złamania leczono za pomocą leczenia zachowawczego, które obejmuje odpoczynek, reżim łóżkowy, farmakoterapię oraz gorsety ortopedyczne. Dzisiaj oprócz leczenia zachowawczego, złamania kompresyjne leczone są za pomocą mało inwazyjnych zabiegów wertybroplastyki i kyfoplastyki. Wertybroplastyka i kyfoplastyka zostały szeroko zaadoptowane jako chirurgiczne metody w leczeniu złamań kompresyjnych kręgosłupa. Metody te różnią się od siebie przede wszystkim techniką chirurgiczną oraz lepkością wstrzykiwanego cementu polimerowego na bazie poli(metakrylanumetylu). Cementy na osnowie polimerowej wykorzystywane w minimalnie inwazyjnych technikach chirurgicznych muszą spełniać specyficzne wymagania w zakresie biomechanicznym oraz biologicznym. Materiał wypełniający w postaci cementu, który stabilizuje mechanicznie złamany trzon kręgu osadzony w środowisku obciążonym i musi być w stanie wytrzymać cykliczne oraz statyczne, skomplikowane wzorce obciążeń. Niniejszy

przegląd koncentruje się na omówieniu minimalnie inwazyjnych technik chirurgicznych oraz własności polimerowych cementów kostnych powszechnie stosowanych w przezskórnych technikach chirurgicznych.

2. Wertebroplastyka i kyfoplastyka

Pierwsze zabiegi przezskórnej wertebroplastyki zostały wykonane przez Harve Deramonta w 1984 roku we Francji. Początki zabiegów wertebroplastyki związane są z leczeniem naczyń trzonów, następnie zastosowano metodę do leczenia osteoporotycznych złamań kompresyjnych kręgosłupa. Współcześnie metodę tą stosuje się także do leczenia szpiczaka mnogiego czy osteolitycznych zmian nowotworowych, w zmianach trzonów po przebytej chemio czy radioterapii, a także podczas zabiegów stabilizacji pedikularnej. Zabieg wertebroplastyki obejmuje przezskórną iniekcję polimerowego cementu kostnego na bazie poli(metakrylanu metylu) do trzonu złamanego kręgu za pomocą kaniuli. Po iniekcji akrylowy cement kostny utwardza się w procesie polimeryzacji, stabilizując mechanicznie złamany trzon kręgu, zwiększając jego wytrzymałość mechaniczną, a przez to praktycznie natychmiastowo znosi ból oraz poprawia komfort życia pacjenta. Główną zaletą tej metody chirurgicznej jest stosowanie podczas zabiegu znieczulenia miejscowego, co ma w szczególności istotne znaczenie w przypadku pacjentów w podeszłym wieku z chorobami wieńcowymi. Mała inwazyjność tego zabiegu oraz użycie znieczulenia miejscowego pozwala na utrzymanie stałego kontaktu z pacjentem oraz pozwala na szybkie wykrycie powikłań neurologicznych oraz natychmiastową reakcję [8-12].

Zabieg Kyfoplastyki w odróżnieniu do zabiegu wertebroplastyki pozwala na przywrócenie oraz nastawienie złamanego trzonu kręgu, poprzez inflację wysokociśnieniowego balonu wewnątrz klinowato obniżonego kręgu. Wprowadzony balon w sposób kontrolowany jest wypełniany, aż do uzyskania możliwie pełnego uniesienia złamanego kręgu, następnie balon zostaje usunięty. Po usunięciu balonu w powstałą jamę, wstrzykuje się cement o znacznie większej lepkości i pod niższym ciśnieniem niż w zabiegach wertebroplastyki, co zmniejsza prawdopodobieństwo wycieku. Kyfoplastykę stosuje się szczególnie w przypadkach gdy wystąpiła kątowa deformacja kręgosłupa i pogłębiona kyfoza powstała w wyniku złamania kompresyjnego.

Zabiegi wertebroplastyki i kyfoplastyki wykonywane są pod kontrolą RTG oraz różnią się od siebie metodami chirurgicznymi, które determinują właściwości manipulacyjne akrylowego materiału wypełniającego [13-15].

3. Materiał wypełniający – wady i zalety

Polimerowe cementy kostne na bazie poli(metakrylanu metylu) stosowane do mało inwazyjnych technik chirurgicznych takich jak wertebroplastyka i kyfoplastyka, muszą spełniać odpowiednie własności biomechaniczne oraz biologiczne. Przezskórne metody chirurgiczne wykonywane są pod fluoroskopią, dlatego używany materiał wypełniający musi być nieprzepuszczalny dla promieni rentgenowskich, aby wykonujący zabieg lekarz mógł śledzić wstrzykiwany materiał oraz możliwie szybko wykryć wyciek cementu poza stabilizowany trzon kręgu, który może powodować uszkodzenia neurologiczne oraz inne uszkodzenia tkanek. Wertebroplastyka i kyfoplastyka wymagają od stosowanego materiału

odpowiednich właściwości manipulacyjnych, czasu manipulacji, odpowiedni przepływ oraz odpowiednią charakterystykę polimeryzacji oraz krystalizacji.

Akrylowe cementy chirurgiczne muszą spełniać określone wymagania w zależności od pełnionych funkcji w organizmie. Chirurgiczne implanty używane do wypełniania ubytków kostnych powinny posiadać wytrzymałość na ściskanie większą niż 30 MPa, ponieważ taką wytrzymałością charakteryzuje się kość gąbczasta, natomiast cementy do mocowania endoprotez nie powinny mieć wytrzymałości na ściskanie mniejszej niż 70 MPa. Według przepisów i norm w zakresie właściwości mechanicznych cement kostny powinien spełniać następujące warunki:

- wytrzymałość na ściskanie ≥ 70 MPa,
- moduł sprężystości wzdłużnej (moduł Younga) ≥ 1800 MPa,
- wytrzymałość na zginanie ≥ 50 MPa.

Jednym z najważniejszych kryteriów jakie muszą spełniać wszystkie cementy kostne bez względu na pełnioną przez nie funkcję jest ich biokompatybilność, czyli brak działania toksycznego, alergicznego czy kancerogennego oraz nie wywoływanie infekcji w środowisku organizmu. Przechłonne techniki chirurgiczne w większości oparte są fluoroskopii, dlatego materiał wypełniający powinien być nieprzepuszczalny dla promieni rentgenowskich. Biomateriały używane jako substytuty kości powinny również charakteryzować się [15-18]:

- dobrą zdolnością do przekazywania statycznych oraz dynamicznych złożonych obciążeń,
- wysoką wytrzymałością zmęczeniową,
- dobrą odpornością na pękanie,
- dobrą odpornością na ścieranie,
- wysokim współczynnikiem tłumienia drgań,
- stosunkowo krótkim czasem pracy,
- dobrą adhezją do naturalnych struktur kostnych,
- odpowiednią temperaturą polimeryzacji.

Akrylowe cementy kostne na bazie PMMA powszechnie używanym materiałem wypełniającym ubytki kostne są od 50 lat. W chirurgii rekonstrukcyjnej samopolimeryzująca masa cementu została użyta pierwszy raz przez dr Charleya w 1958 roku podczas zabiegu całkowitej alloplastyki stawu biodrowego.

Akrylowy cement kostny jest dwukomponentowy, składa się z płynnego komponentu - monomeru MMA z inhibitorem oraz proszkowego komponentu - kopolimeru PMMA zawierającego aktywator oraz substancję stanowiącą kontrast rentgenowski np. dwutlenek cyrkonu lub siarczan baru.

Obecnie powszechnie stosowany polimerowy cement chirurgiczny w długim okresie obserwacji wykazuje dobrą biokompatybilność i nie wywołuje reakcji układu odpornościowego organizmu oraz hemolizy. Głównymi zaletami cementów kostnych na bazie PMMA jest łatwość manipulacji cementu, odpowiednia wytrzymałość oraz własności biomechaniczne i biologiczne. Dzięki dobrej płynności i powstaniu w krótkim czasie odpowiednich sił spójności (kohezji), materiał ten jest stosowany w zabiegach wypełnienia ubytków kostnych oraz znalazł zastosowanie w przeszłonnych zabiegach wertebroplastyki i kyfoplastyki.

Jednak wprowadzenie ich do praktyki klinicznej spowodowało pojawienie się nowych problemów związanych z wadami cementów. Akrylowe cementy kostne oprócz wielu zalet nie są materiałami idealnymi, główną wadą polimerowych cementów jest wysoka temperatura procesu polimeryzacji podczas utwardzania się cementu *in situ*, która znacznie przewyższa temperaturę koagulacji białka, co prowadzi do martwicy otaczających tkanek. Istotnymi wadami cementów polimerowych jest znaczny skurcz objętościowy, mała adhezja do kości i związków nieorganicznych oraz jego porowatość.

Podczas procesu polimeryzacji zostają nieprzereagowane monomery, które wykazują własności toksyczne co powoduje, że cement kostny uważany jest za materiał biotolerancyjny, Polimetakrylan metylu bez dodatków możemy uznać za materiał inertny, natomiast po dodaniu do niego różnego rodzaju dodatków takich jak katalizatory, stabilizatory, zmiękczacze itp. mogą spowodować, że materiał będzie wykazywał toksyczne właściwości. [18-21].

4. Podsumowanie

Leczenie za pomocą minimalnie inwazyjnych technik chirurgicznych jest powszechnie wykorzystywane w leczeniu złamań kompresyjnych spowodowanych różnymi patologiami jak osteoporoza pierwotna i wtórna, szpiczakiem mnogim czy naczyniakiem krwionośnym. Pomimo dobrych wyników klinicznych zabiegów wertebroplastyki i kyfoplastyki z użyciem polimerowych cementów kostnych mechanizm redukcji bólu nie jest do końca znany. Główną rolę przypisuje się stabilizacji mechanicznej czyli likwidacji mikroruchów w obrębie uszkodzonego trzonu kręgowego. Podejrzewa się również, że termiczna i mechaniczna destrukcja zakończeń nerwowych oraz martwica otaczających tkanek może prowadzić również do minimalizacji bólu. Szybki postęp w chirurgii rekonstrukcyjnej i regeneracyjnej wymaga użycia coraz bardziej zaawansowanych materiałów wypełniających o coraz lepszych właściwościach, stosowanych do rekonstrukcji bądź regeneracji zniszczonych tkanek.

Cementy kostne, które są dostępne na rynku spełniają podstawowe wymagania na implant ortopedyczny, lecz mogą się różnić składem cementu rodzajem i ilością dodatków. Polimerowe cementy chirurgiczne, pomimo wielu zalet nie są materiałami idealnymi, dlatego istnieje ciągle potrzeba poszukiwania lepszych syntetycznych materiałów wypełniających ubytki kostne oraz zastępujących kości. W rzeczywistości jest możliwe lepsze naśladowanie struktur żywych materiałów, takich jak kości, chrząstki czy zęby poprzez rozwój struktury kompozytu. Wybór odpowiedniego cementu będzie zależeć od chirurga, aby uzyskać optymalny wynik dla pacjenta. Celowa jest zatem modyfikacja właściwości cementów kostnych, która jest kluczem do poprawy zdrowia pacjenta.

Bibliografia:

1. Czerwiński E., Frańczuk B., (2004) Borowy P. Problemy złamań osteoporotycznych. Med. Dypl. 2004; 13 (wyd. spec. maj): 42–49.
2. Czerwiński E., Działak P. (2002) Diagnostyka osteoporozy i ocena ryzyka złamania. Ortop. Traumatol. Rehabil. 2002; 2: 127–134.
3. Kanis J.A., Johnellm O., Oden A., Dawson A., De Laet C., Jonsson B. (2001) Ten year probabilities of osteoporotic fractures according to BMD and diagnostic thresholds. Osteoporos. Int. 2001; 12: 989 995.

4. Watts N.B., Harris S.T., Genant H.K. (2001) Treatment of painful osteoporotic vertebral fractures with percutaneous vertebroplasty or kyphoplasty. *Osteoporos. Int.* 2001; 12: 429–437.
5. Ismail A.A., O'Neill T.W., Cooper C. (1998) et al. Mortality associated with vertebral deformity in men and women: results from European Prospective study (EPOS). *Osteoporos. Int.* 1998; 8: 291–297.
6. Meunier P.J. (1998) Osteoporosis: diagnosis and management. Martin Duniz. 1998.
7. Wertebroplastyka. Red. Z. Kotwica, (2009) A. Saracen. Zachodniopomorski Szpital Specjalistyczny „MEDICAM”, Gryfice 2009, s. 31–59. ISBN 978-83- 922776-8-2.
8. Przybyłko N., Kocur D., Sordyl R., Ślusarczyk W., Antonowicz-Olewicz A., Kukier W., Wojtacha M., Suszyński K., Kwiek S., Wertebroplastyka w złamaniach kompresyjnych trzonów kręgów — przegląd piśmiennictwa.
9. McArthur N, Kasperk C, Baier M, Tanner M, Gritzach B, Schoierer O, (2009) et al. 1150 kyphoplasties over 7 years: Indications, techniques, and intraoperative complications. *Orthopedics* 2009;32:90.
10. Masala S, Mastrangeli R, Petrella MC, Massari F, Ursone A, Simonetti G. (2009) Percutaneous vertebroplasty in 1,253 levels: Results and long-term effectiveness in a single centre. *Eur Radiol* 2009;19:165-71.
11. Weisskopf M, Weikopf M, Ohnsorge JA, Niethard FU. (2008) Intravertebral pressure during vertebroplasty and balloon kyphoplasty: An in vitro study. *Spine* 2008;33:178-82.
12. Po-Liang Lai¹, Lih-Hui Chen¹, Wen-Jer Chen¹, I-Ming Chu² (2013) Chemical and Physical Properties of Bone Cement for Vertebroplasty. *BiomedJ* 2013;36;162-167.
13. Zawadzki M., Walecki J., Kordecki K., Nasser I., (2009) Radiologia interwencyjna: wertebroplastyka i kyfoplastyka *Acta Bio-Optica et Informatica Medica* 1/2009, vol. 15.
14. Lieberman IH, Togawa D, Kayanja MM. (2005) Vertebroplasty and kyphoplasty: Filler materials. *Spine J* 2005;5 (6 Suppl):305-16S.
15. He Z., Zhai Q., Hu M.,Cao C., Wang J., Yang H., Li B., (2015) Bone Cements for percutaneous vertebroplasty and balloon kyphoplasty: Current status and future developments. *Journal of Orthopedic Translation* (2015)3, 1-11.
16. M. Wekwejt, B.Świczko-Żurek, M. Szkodo, (2017) Requirements, modifications and testmethods of bone cement - literature review, *Eur. J. Med. Technol.* 16 (3) (2017)1–10.
17. ISO 5833.
18. 20. Po-Liang Lai¹, Lih-Hui Chen¹, Wen-Jer Chen¹, I-Ming Chu² (2013) Chemical and Physical Properties of Bone Cement for Vertebroplasty. *BiomedJ* 2013;36;162-167.
19. Balin A. (2016) Cementy w chirurgii kostnej, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2016.
20. Lieberman IH, Togawa D, Kayanja MM. (2005) Vertebroplasty and kyphoplasty: Filler materials. *Spine J* 2005;5 (6 Suppl):305-16S.
21. Balin A., (2004) Materiałowo uwarunkowane procesy adaptacyjne i trwałość cementów stosowanych w chirurgii kostnej, *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej Nr 1610, Hutnictwo*, z.69, Gliwice 2004.
22. Marciniak J. (2013) Biomateriały. Wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice 201.

2. ZESPÓŁ CIEŚNI NADGARSTKA – PRZYCZYNY I PATOFIZJOLOGIA SCHORZENIA

Anna Maria Dobosiewicz, Ewelina Litwa, Gracjan Róžański, Paulina Miętkowska

Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera w Bydgoszczy

Wydział Nauk o Zdrowiu

Koło Naukowe Fizjologii Wysiłku Fizycznego

ul. Jagiellońska 13-15, 85-067 Bydgoszcz

1. Wstęp

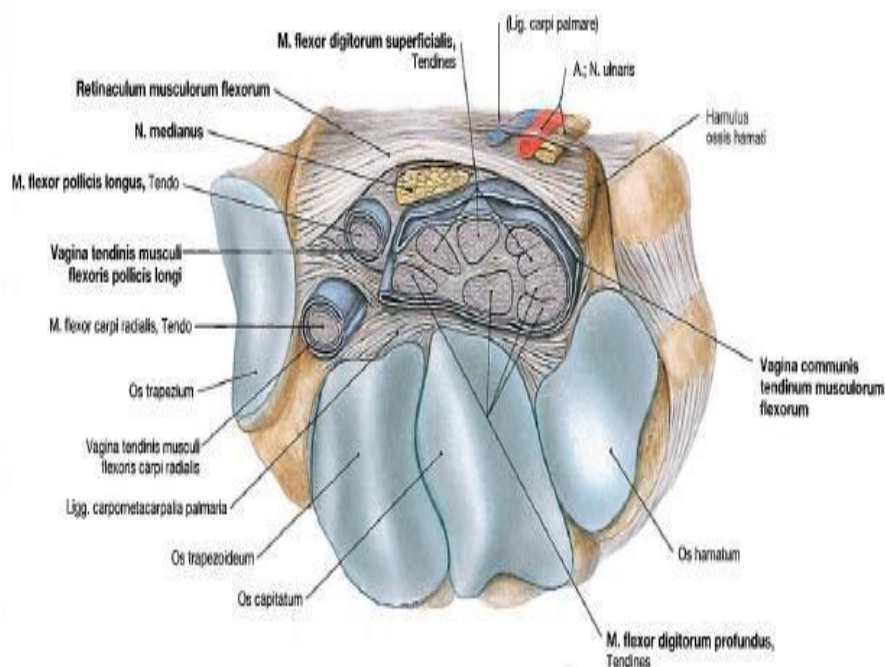
Zespół cieśni nadgarstka (ZCN) jest neuropatią, która dotyczy kończyny górnej, a ściślej mówiąc – okolicy nadgarstka. W czasie wzrostu ciśnienia w kanale nadgarstka dochodzi do ucisku na nerw pośrodkowy, a to z kolei powoduje pojawienie się objawów charakterystycznych dla tego schorzenia takich jak: bóle nocne, zaburzenia czucia czy zaburzenia temperatury. W zespole cieśni nadgarstka wyróżnia się dwie postaci choroby: przewlekłą bądź ostrą, co uzależnione jest od prędkości rozwijania się objawów neuropatii. Na szczególną uwagę w diagnostyce i leczeniu ZCN zasługuje etiologia tego schorzenia. Istotna jest dogłębna analiza anatomii kanału nadgarstka oraz przebiegu i funkcji nerwu pośrodkowego tak, aby późniejsza terapia została jak najlepiej dobrana do potrzeb i problemów pacjenta. Gdy mowa o przyczynach powstania zespołu cieśni nadgarstka teorii jest wiele, a każda z nich zasługuje na uwagę i przeanalizowanie. Obraz kliniczny schorzenia zmienia się wraz z postępem choroby, objawy nasilają się, a sama choroba staje się bardziej uciążliwa. Celem niniejszej pracy jest ukazanie patofizjologii zespołu cieśni nadgarstka oraz przyczyn występowania tego schorzenia.

2. Definicja zespołu cieśni nadgarstka

Zespół cieśni nadgarstka (ZCN) lub zespół kanału nadgarstka (ang. carpal tunnel syndrome) jest neuropatią uciskową nerwu pośrodkowego. ZCN występuje w obszarze nadgarstka i należy do najczęstszych neuropatii kończyn górnych. W wyniku wzrostu ciśnienia w kanale nadgarstka dochodzi do uciśnięcia nerwu pośrodkowego i pojawienia się dolegliwości neurologicznych. Do typowych objawów ZCN zalicza się: ból, drętwienie, parestezję pojawiające się nocą, które budzą chorego ze snu. W przypadku zaawansowania choroby dochodzi do zaburzeń czucia w obrębie kciuka, palca wskazującego, środkowego i promieniowej części palca serdecznego, następnie dochodzi do zaniku mięśni kłębku kciuka oraz do zaburzeń sprawności ręki [Lewańska, Wągrowaska-Koski, Walusiak-Skorupa 2013; Nawrot, Nowakowski, Bartochowski 2008; Nawrot 2009]. Zespół cieśni nadgarstka jest zaliczany do najczęstszych chorób zawodowych związanych z przeciążeniem układu mięśniowo-szkieletowego, na który mają wpływ monotypowe ruchy, użycie zbyt dużej siły, powtarzanie ruchów, drgania mechaniczne oraz nieprawidłowa pozycja ciała, która obciąża stawy nadgarstkowe ręki [Lewańska i in. 2013; Nawrot i in. 2008; Nawrot 2009].

3. Budowa kanału nadgarstka

Kanał nadgarstka jest strukturą, która utworzona jest pomiędzy troczkiem zginaczy, a kośćmi nadgarstka. Dno kanału zbudowane jest z więzadeł takich jak więzadło promieniowo-nadgarstkowe dłoniowe oraz więzadła, które łączą kości nadgarstka. Kości łódeczkowata i czworoboczna większa budują promieniową stronę kanału, a kości grochowata haczykowata stronę łokciową. Ściągna mięśni zginaczy głębokich, powierzchownych wszystkich palców i długiego kciuka oraz nerw pośrodkowy znajdują się wewnątrz kanału nadgarstka. Dno kanału pokryte jest ścięgnami zginaczy, które biegną po łokciowej stronie. Nerw pośrodkowy przebiega bezpośrednio pod samym troczkiem zginaczy, czyli najbliższej strony promieniowej i dłoniowej (Ryc.1). Takie rozmieszczenie powoduje, że nerw pośrodkowy jest strukturą, która jest najbardziej narażona na ucisk przez troczek zginaczy, gdy dojdzie do nadmiernego wzrostu ciśnienia wewnątrz kanału nadgarstka [Nawrot 2009].

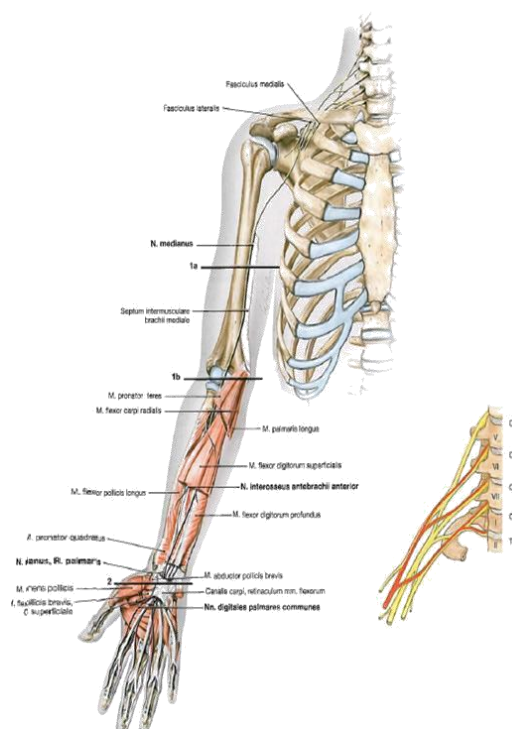
Ryc. 1 Budowa kanału nadgarstka [Sobotta, 2012]

Nerw pośrodkowy (nerwus medianus) zbudowany jest z połączenia z dwóch korzeni: korzeń przyśrodkowy oraz boczny, które należą do splotu ramiennego. Od pęczka przyśrodkowego odgałęzia się korzeń przyśrodkowy, a od pęczka bocznego korzeń boczny. Nerw pośrodkowy biegnie najpierw w jamie pachowej, następnie układa się w bruździe przyśrodkowej mięśnia dwugłowego. Następnie przechodzi do dołu łokciowego, stąd zstępuje do przedramienia, gdzie przebiega pomiędzy mięśniami zginaczami-promieniowym nadgarstka, a dłoniowym długim. Na rękę nerw pośrodkowy przebiega przez kanał nadgarstka i dzieli się na nerwy dłoniowe wspólne palców.

Przebiegając przez ramię, oddaje gałęzie jedynie do mięśnia nawrotnego obłego (Ryc.2). Gałęzie mięśniowe odchodzące od nerwu w obszarze stawu łokciowego, zaopatrują mięśnie takie jak: zginacze-promieniowy nadgarstka, powierzchowny palców oraz dłoniowy długi. Mięśnie głębokie przedramienia zaopatrywane są przez gałąź międzykostną przednią

oprócz wewnętrznej części mięśnia zginacza głębokiego palców. Na przedramieniu w jego dolnej części od nerwu pośrodkowego odchodzi gałąź skórna, która rozgałęzia się na gałąź zewnętrzną i wewnętrzną. Skóra opuszki kciuka unerwiona jest czuciowo przez gałązkę zewnętrzną, a powierzchnia dłoniowa ręki jest zaopatrywana przez gałązkę wewnętrzną. Głowa powierzchowna mięśnia zginacza krótkiego kciuka, mięsień odwodziciel i przeciwstawiacz unerwione przez gałęzie mięśniowe, które odchodzą od nerwu pośrodkowego na rękę. Oprócz tego na rękę odchodzą nerwy dłoniowe wspólne palców i gałąź łącząca z nerwem łokciowym. Nerwy dłoniowe wspólne palców unerwiają skórę 3,5 palca od strony promieniowej na dłoniowej powierzchni, a na grzbietowej powierzchni unerwiają środkowy i dalszy palec. Nerwy te zaopatrują I i II mięsień glistowaty [Bochenek, Reicher, Bilikiewicz, Hiller, Stołyhwo 1999; Kmiecik i Krekora 2007].

Nerw pośrodkowy jest bardzo dobrze unaczyniony. Na początku swojego przebiegu jest unaczyniony przez gałąź tętnicy pachowej, następnie przez naczynia tętnicy ramiennej bądź tętnice poboczne łokciowe, ale przez jej początkowe odcinki. W obszarze stawu łokciowego zaopatrywany jest przez tętnicę ramienną bądź tętnicę wsteczną łokciową. Na przedramieniu nerw pośrodkowy unaczyniony jest przez tętnicę pośrodkową, której unaczynienie jest uzupełniane przez gałązki tętnicy promieniowej oraz łokciowej. Gałęzie łuku dłoniowego powierzchownego oraz tętnica promieniowa i tętnica łokciowa zaopatrują końcowe odgałęzienia nerwu [Kmiecik i Krekora 2007].

Ryc. 2 Przebieg nerwu pośrodkowego [Sobotta, 2012]

4. Przyczyny powstawania cieśni nadgarstka

Etiologia zespołu cieśni nadgarstka jest niezwykle obszerna, dlatego też ciężko jest doszukać się jednego głównego czynnika, który będzie przypisany do każdego zespołu cieśni.

Ma to związek z przebiegiem nerwów obwodowych, gdyż na swojej trasie do kończyn przebiegają przez przegrody, które są otoczone przez kości, ścięgna oraz mięśnie [Dzierżanowski, Skrzyński, Buczek 2008]

Do **nieprawidłowego funkcjonowania nerwów oraz naczyń** zalicza się między innymi:

- regularne przesuwanie się nerwu,
- zwężenie anatomicznych przegród, spowodowanych przez rozciąganie nerwu, które występują podczas ruchów,
- zgrubienia kostne po nieprawidłowym zrośnięciu kości przy złamaniach lub patologiczne struktury, powodują cykliczne rozciąganie nerwu lub naczyń,
- wąska przegroda kostno-ścięgnista może być wywołana poprzez obrzęk tkanek, które otaczają nerw oraz schorzenia miejscowe bądź ogólne, prowadzi to do nacisku na nerw [Dzierżanowski i in. 2008].

Powyższe przyczyny nie pojawiają się odrębnie. Rozciągnięcie, nacisk i przesunięcie nerwu razem z ruchem powodują nieprawidłowe funkcjonowanie i aby doszło do takich nieprawidłowości musi dojść do ciągłego powtarzania się ruchu, a także ruch musi być bardzo silny [Dzierżanowski i in. 2008].

Zespół cieśni nadgarstka prowadzi do nieprawidłowego funkcjonowania nerwu pośrodkowego w okolicy ręki. Ma to związek z anatomią kanału nadgarstka, gdyż nerw pośrodkowy schodzi do ręki przez ten kanał. Oprócz nerwu pośrodkowego do kanału nadgarstka wchodzi pochewki ścięgna mięśni zginaczy palców (zginacze głębokie oraz powierzchowne), ścięgno mięśnia nadgarstka promieniowego oraz ścięgno mięśnia zginacza kciuka długiego, które wypełniają go dostatecznie ciasno. Cieśń w kanale nadgarstka jest spowodowana przez zwężenie bądź powiększenie wymiarów powyższych struktur, do których dochodzi do poprzez zmianę ich ułożenia. Objawy nieprawidłowego funkcjonowania nerwu pośrodkowego występują, gdy dochodzi do nacisku nerwu do troczka zginaczy [Dzierżanowski i in. 2008].

Przyczyn, które prowadzą do zespołu cieśni nadgarstka jest mnóstwo. Etiologię zespołu cieśni nadgarstka dzieli się na pierwotną oraz wtórną. Pierwotna to taka, której przyczyna jest niewiadoma bądź ciężka do rozpoznania, natomiast wtórna o dobrze uzasadnionej etiologii. Ze względu na umiejscowienie czynniki grupują się na ogólne bądź miejscowe [Kmieciak i Krekora 2007; Romanowski, 2002].

Do **przyczyn ogólnych ZCN** klasyfikują się [Kmieciak i Krekora 2007]:

- zaburzenia endokrynne: akromegalia, otyłość, niedoczynność tarczycy bądź cukrzycę,
- infekcje lub procesy zapalne: gruźlica lub bolerioza,
- choroby reumatyczne: reumatoidalne zapalenie stawów oraz toczeń układowy,
- inne: depresja, nikotynizm, alkoholizm lub hemodializa.

Wśród **czynników miejscowych**, które powodują dysfunkcję w okolicy nadgarstka zalicza się [Kmieciak i Krekora 2007]:

- zmiany pourazowe: złamania i zwichnięcia w obrębie kanału nadgarstka,

- guzy: nerwiaki, guzki dnawe, tłuszczaki oraz nerwiakowłókniaki,
- zaburzenia więzadeł oraz ścięgien: zapalenie tkanek, nadmiar maziówki zginaczy, wyrośla oraz zeszywnienia troczka zginaczy,
- zaburzenia naczyniowe: nieprawidłowe ukrwienie nerwu, krwiaki, zakrzepy w okolicy naczyń, naczyniaki w obrębie nerwu,
- jatrogenne: niewłaściwe założenie gipsu, nadmierne napięcie mięśni.

Według Walusiaka czynniki miejscowe dzieli się dodatkowo na [Nawrot, 2008]:

- wewnątrznerwowe na przykład nerwiaki tłuszczaki oraz krwiaki,
- zewnątrznerwowe, które grupujemy na:
  - wrodzone (oparzenia, złamanie, zwichnięcie kości nadgarstka oraz nasady dalszej kości promieniowej),
  - urazowe,
- zewnątrznerwowe guzy (np. ganglion).

Natomiast Romanowski dzieli przyczyny powstawania ZCN na [Romanowski, 2002]:

- **nabyte**, czyli **habitualne** np. złamanie kości promieniowej oraz czynności manualne, które powtarzają się cyklicznie prowadzące do zgięcia palców i nadgarstka,
- **fizjologiczne** np. RZS, upośledzenie równowagi elektrolitowej takie jak antykoncepcja, ciąża i otyłość, neuropatia cukrzycowa, dna moczanowa oraz neuropatia alkoholowa,
- **anatomiczne** np. nieprawidłowości anatomiczne.

Z kolei Viera wyróżnia następujące przyczyny i czynniki ZCN [Viera, 2003]:

- **anomalie anatomiczne** np. ganglion, zakrzepy tętnic, tłuszczaki,
- **infekcje** np. septyczne zapalenie stawów,
- **stany zapalne** np. choroby tkanki łącznej, RZS, dna moczanowa,
- **zaburzenia metaboliczne** np. cukrzyca, akromegalia, nadczynność bądź niedoczynność tarczycy,
- **zwiększenie objętości kanału** np. ciąża, obrzęk, otyłość, zastoinowa niewydolność serca.

Geoghegan i wsp. dzieli przyczyny ZCN na [Lewańska i in. 2013]:

- **konstytucjonalne** np. otyłość,
- **hormonalne** np. cukrzyca, terapia hormonalna oraz doustna antykoncepcja,
- **mięśniowo-szkieletowa** np. RZS, zmiany po urazach nadgarstka.

Udowodniono również, że zespół cieśni nadgarstka może pojawić się również w przebiegu pewnych chorób, które są genetycznie dziedziczne takich jak [Szyluk, 2004]:

- hemofilia,
- akromegalia,
- mukopolisacharydoza,

- amyloidoza.

Stwierdzono, że zespół cieśni nadgarstka pojawia się częściej u płci żeńskiej niż u męskiej. Zmiany hormonalne mają bardzo duży wpływ na częstość występowania ZCN wśród kobiet. Pojawienie się tej neuropatii wzrasta u kobiet w okresie menopauzy, ciąży, zażywających doustne środki antykoncepcyjne oraz zastępczą terapię hormonalną i u kobiet po obustronnej ovariectomii. Zachorowalność na ZCN przypada na około 55 rok życia. Po 50 roku życia ryzyko pojawienia się neuropatii uciskowej jest większe, zaś wśród dzieci ZCN pojawia się nieczęsto [Kmieciak i Krekor 2007; Makowiec-Dąbrowska, Sińczuk-Walczak, Józwiak, Krawczyk-Adamus 2007].

Zespół cieśni nadgarstka zalicza się do chorób zawodowych związanych z przeciążeniem układu mięśniowo szkieletowego. Do zawodowych czynników ryzyka ZCN zalicza się [Lewańska i in. 2013; Makowiec-Dąbrowska, Sińczuk-Walczak, Józwiak, Krawczyk-Adamus 2007]:

- powtarzalność ruchów ręki,
- monotypowość ruchów,
- używanie dużej siły,
- niewygodną pozycję obciążającą stawy nadgarstkowe,
- wibrację.

Występowanie zespołu cieśni nadgarstka jest najczęściej spotykane wśród takich zawodów jak: szlifierz, rzeźnik, pracownik sklepu spożywczego, krawcowa, sekretarka, pracownik chłodni oraz lekarzy stomatologów [Makowiec-Dąbrowska, Sińczuk-Walczak, Józwiak, Krawczyk-Adamus 2007].

Występowanie zespołu cieśni nadgarstka jest uzależnione od wysokiego BMI (wskaźnik masy ciała). Ludzie otyli częściej chorują na neuropatie nerwu pośrodkowego niż osoby szczupłe. Wykazano, że podniesienie o jeden stopień wskaźnika masy ciała podwyższa ryzyko pojawienia się ZCN o 8% [Lewańska i in. 2013].

Etiologia zespołu cieśni nadgarstka jest niezwykle szeroka, o czym świadczy tak wiele propozycji podziałów. Ciężko ustalić jedną główną przyczynę, która będzie przypisana do tej neuropatii uciskowej.

5. Patofizjologia i obraz kliniczny

Na powstawanie zespołu cieśni nadgarstka wpływa niedokrwienie nerwu oraz odcinkowy ucisk pod troczkiem zginaczy. Zaburzenie krążenia powoduje upośledzenie funkcji ruchowych, czuciowych oraz wegetatywnych nerwu pośrodkowego w obszarze ręki [Dzierżanowski i in. 2008].

U ludzi zdrowych ciśnienie, które występuje w kanale nadgarstka w pozycji neutralnej wynosi 2,5mmHg i 32mmHg w zgięciu dłoniowym oraz 30mmHg w grzbietowym. U chorych z ZCN ciśnienie w pozycji neutralnej nadgarstka wynosi 32mmHg, natomiast w zgięciu dłoniowym 94mmHg, a w zgięciu grzbietowym 100mmHg. Podwyższone ciśnienia prowadzi do zaburzenia funkcji odpływu żylnego z nerwu, który powoduje osłabienie ukrwienia oraz obrzęki. Niedokrwienie nerwu występuje w przypadku, gdy ciśnienie osiągnie wartość graniczną wyższą niż 30mmHg. Nasilający obrzęk razem z podwyższonym ciśnieniem w śródnervowej przestrzeni powoduje upośledzenie ukrwienia nerwu

pośrodkowego, szczególnie obwodowej części, które prowadzi do rozpoczęcia mechanizmu tzw. „błędnego koła”. Przyczyną wzrastającego upośledzenia aksonów jest tarcie o boki kanału, skręcanie i rozciąganie włókien nerwowych. Długotrwały ucisk oraz zaciśnięcie żył przez wzrost ciśnienia we włosniczkach wpływa na upośledzenia bariery krew-nerw. Później prowadzi to do magazynowania płynu przesiekowego między obrzękiem pnia nerwu, a aksonami. Powoli wraz z zwiększeniem ciśnienia następuje pogrubienie epineurium-nanerwia i perineurium-onerwia oraz odcinkowej demielinizacji.

Jeśli ucisk utrzymuje się przez dłuższy czas może doprowadzić do zajęcia całego nerwu pośrodkowego i zaburzenia funkcji wraz z właściwościami zwyrodnieniowej Wallera, obejmując włókna zmielinizowane oraz szare. W czasie odnawiania występuje remielinizacja odcinków aksonów, które zostały pozbawione osłonki mielinowej. W przewlekłym zespole cieśni nadgarstka występuje powtarzająca się faza demielinizacji oraz remielinizacji. Idiopatyczny ZCN występuje, gdy nie jest możliwe ustalenie etiologii choroby. W ZCN wyróżnia się postać przewlekłą oraz ostrą w zależności od prędkości rozwijania się symptomów neuropatii. U większości chorych przeważa postać przewlekła, która ma wieloletni i nawrotowy przebieg [Kmieciak i Krekora 2007; Dzierżanowski i in. 2008].

Objawy zespołu cieśni nadgarstka nasilają się stopniowo. Na ogół obejmują rękę dominującą, a przypadku obustronnej postaci, dolegliwość jest bardziej wzmoczona w dominującej ręce. Na początku występuje ból w obszarze nadgarstka, który powoli przynosi się na rękę. Dodatkowo pojawiają się swędzenie, drętwienie pieczenie oraz rozsadzanie. Powyższe symptomy występują na powierzchni dłoniowej palców II, III oraz IV. Chorzy narzekają również na ból i mrowienie palców ręki, wykluczając palec V. Typowe dla zespołu cieśni nadgarstka są bóle nocne, które budzą chorych ze snu. Bóle te bardzo często promieniują do ramienia, a nawet barku. Chwilowe ustąpienie tego symptomu jest możliwe przez potrząsanie ręką bądź zmianę jej ułożenia. Bóle oraz drętwienia nie występują w początkowym okresie ZCN, występują razem z postępem choroby. Objawy narastają podczas ciągłego powtarzania ruchów w nadgarstku lub podczas pracy fizycznej. Powyższe symptomy są typowe dla początkowego okresu ZCN i mogą utrzymywać się przez kilka lat.

W następnych okresach choroby pojawia się zaburzenie czucia temperatury, dotyku oraz osłabienie ręki, które objawia się poprzez upuszczanie przedmiotów. Dodatkowo występuje uczucie opuchnięcia ręki.

W przypadku zaawansowania choroby pojawia się zanik mięśni kłębu kciuka oraz upośledzenie czucia dotyku i czucia temperatury, które spowodowane jest przez uszkodzenie gałązki nerwu pośrodkowego pod troczkiem zginaczy. Przeważnie zaburzenia czucia występują przed zaburzeniami ruchowymi [Kmieciak i Krekora 2007].

Według Walusiaka objawy zespołu cieśni nadgarstka dzieli się na [Nawrot i in. 2008]:

- **subiektywne:**
  - - ból i mrowienie ręki w nocy i po wysiłku,
  - - niesprawność ręki,
  - - problemy z czynnościami dnia codziennego,
- **przedmiotowe:**
  - objaw Tinela,

- objaw Phalena,
- objaw opaskowy,
- zaburzenie czucia w obrębie kciuka, palca wskazującego, środkowego i promieniowej części palca serdecznego,
- osłabienie siły kłęb kciuka.

Wyróżnia się trzy stopniową klasyfikację zespołu cieśni nadgarstka w zależności od nasilenia objawów wg Whitley i McDonnell [Kmieciak i Krekora 2007]:

I – okresowe drętwienie i ból w zakresie unerwienia nerwu pośrodkowego. Objawy nieznacznie nasilone, występują głównie w nocy, budzą chorego. Zmiana pozycji lub potrząśnięcie ręką łagodzi dolegliwości,

II – drętwienie i silny ból rąk, niedoczulica w zakresie unerwienia nerwu pośrodkowego. Dolegliwości stałe, nasilają się w nocy. Upośledzenie sprawności ręki. Osłabienie lub umiarkowany zanik mięśni kłęb kciuka,

III – znaczne osłabienie i zanik mięśni kłęb kciuka z pogorszeniem sprawności ręki.

Powyższa klasyfikacja jest powszechnie stosowana przy diagnozowaniu zespołu cieśni nadgarstka.

6. Podsumowanie

Zespół cieśni nadgarstka (ZCN) to choroba dość często występująca. Przez wzgląd na lokalizację schorzenia w kanale nadgarstka, analiza tej struktury anatomicznej jest niezwykle istotna, tak aby w pełni poznać problem z jakim borykają się pacjenci chorujący na to schorzenie. Jak pokazuje analiza piśmiennictwa etiologia ZCN jest bardzo obszerna dlatego trudno jest wskazać jeden czynnik odpowiedzialny za przyczynę występowania tej choroby. Podobnie sprawa wygląda w przypadku obrazu klinicznego zespołu cieśni nadgarstka wraz z rozwojem choroby objawy nasilają się, ale mogą być osobniczo różne – w zależności od cech indywidualnych pacjenta.

Bibliografia:

1. Bochenek A, Reicher M, Bilikiewicz T, Hiller ST, Stołyhwo E. Anatomia człowieka. (red. Łasiński W.). Tom V, Wyd. IX, PZWL, Warszawa 1999: 61.
2. Dzierżanowski M, Skrzyński P, Buczek N. Zespół cieśni nadgarstka- etiologia, diagnostyka i leczenie. Kwartalnik Ortopedyczny 2008; (1): 39-56.
3. Kmieciak Ł, Krekora K. Etiologia i patofizjologia uszkodzenia nerwu pośrodkowego w zespole cieśni nadgarstka. Kwartalnik Ortopedyczny 2007; (2): 128-137.
4. Kmieciak Ł, Krekora K. Objawy kliniczne, diagnostyka i możliwości leczenia uszkodzenia nerwu pośrodkowego w zespole cieśni nadgarstka (ZCN). Kwartalnik Ortopedyczny 2007; (3): 278-288.
5. Lewańska M, Wągrowaska-Koski E, J Walusiak-Skorupa J. Analiza czynników etiologicznych zespołu cieśni nadgarstka w populacji osób pracujących zawodowo z użyciem komputera. Medycyna Pracy 2013; 64 (1): 37-54.
6. Makowiec-Dąbrowska T, Sińczuk-Walczak H, Józwiak Z, Krawczyk-Adamus P. Sposoby wykonywania pracy jako ryzyka zespołu cieśni nadgarstka. Medycyna Pracy 2007;58(4):361-372.

7. Nawrot P, Nowakowski A, Bartochowski Ł. Współczesne poglądy dotyczące diagnostyki i leczenia zespołu kanału nadgarstka. *Chirurgia Narządu Ruchu* 2008; 73 (2): 112-115.
8. Nawrot P. Neuropatie uciskowe nerwów kończyny górnej. Wyd. I PZWL, Warszawa 2009: 41-58.
9. Romanowski L. Zespół kanału nadgarstka - najczęstsza przyczyna bólu i drętwień rąk. *Chirurgia Estetyczna* 2002; 6: 15-19.
10. Sobotta J. Atlas anatomii człowieka Sobotta. Ogólne pojęcia anatomiczne. Narząd ruchu (red. wyd. pol. Woźniak W, Jędrzejewski KS.). Tom I, Wyd. IV, Elsevier Urban & Partner, Wrocław 2012: 204-205.
11. Szyluk K. Zespół kanału nadgarstka. *Medycyna Sportowa*. 2004; 20; (5): 259-262.
12. Viera AJ. Management of carpal tunnel syndrome. *American Family Physician* 2003; 68(2): 265-272.

3. ROZPUSZCZALNOŚĆ ATORWASTATYNY I ROZUWASTATYNY W WYBRANYCH WSPÓŁROZPUSZCZALNIKACH W ASPEKCIE PODANIA NA SKÓRĘ

Alicja Konieczna, Andrzej Winnicki, Marta Czapiewska, Tomasz Gnatowski, Jerzy Krysiński

Collegium Medicum w Bydgoszczy, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wydział Farmaceutyczny

Katedra Technologii Postaci Leku

ul. Jurasza 2, 85-089 Bydgoszcz

E-mail: andrzej.winnicki@cm.umk.pl

Mikołaj Kubasik

Klinika Złotowska

ul. Złotowska 63

60-184 Poznań

Streszczenie: Statyny zgodnie z obowiązującymi wskazaniami terapii stosuje się doustnie w hipercholesterolemii. Hamują enzym reduktazę 3-hydroksy-3-metylo-glutarylokoenzymu A (HMG-CoA), powodując blokowanie syntezy cholesterolu w wątrobie. Wynikiem takiego mechanizmu działania jest nie tylko efekt hipolipemizujący, jak również działanie pleiotropowe tzn. wielokierunkowe – przeciwzapalne, przeciwnowotworowe, antyoksydacyjne, immunomodulujące i antykoagulacyjne. Statyny są na ogół dobrze tolerowane przez pacjentów, jednak ze względu na ryzyko wystąpienia działań niepożądanych takich jak rabdomioliza czy miopatia, poszukiwane są postaci leku, do stosowania miejscowego w nowych wskazaniach m.in. bielactwie nabytym, łuszczycy, trądziku, łysieniu plackowatym czy porokeratozach. Do oceny przenikania przez skórę statyn oraz możliwości ich zastosowania we wskazaniach dermatologicznych, niezbędne jest zbadanie ich rozpuszczalności. W pracy oznaczono rozpuszczalność atorwastatyny wapniowej trójwodnej i rozuwastatyny wapniowej przy użyciu wysokosprawnej chromatografii cieczowej (HPLC). Otrzymane wyniki poddano analizie statystycznej. Rozpuszczalność analizowanych substancji zbadano w temperaturze 20°C w następujących rozpuszczalnikach: bufor fosforanowy z kwasem askorbowym o pH=4,5, 1,5% (m/V) roztwór Transcutolu P, 20% (m/V) roztwór glikolu propylenowego, 40% (m/V) roztwór glikolu propylenowego, 20% (m/V) roztwór etanolu i 40% (m/V) roztwór etanolu. Najlepszą rozpuszczalność atorwastatyny wapniowej trójwodnej uzyskano w 40% (m/V) roztworze etanolu, analogiczny wynik uzyskano dla rozuwastatyny wapniowej.

Słowa kluczowe: statyny, skóra, rozpuszczalność

1. Wstęp

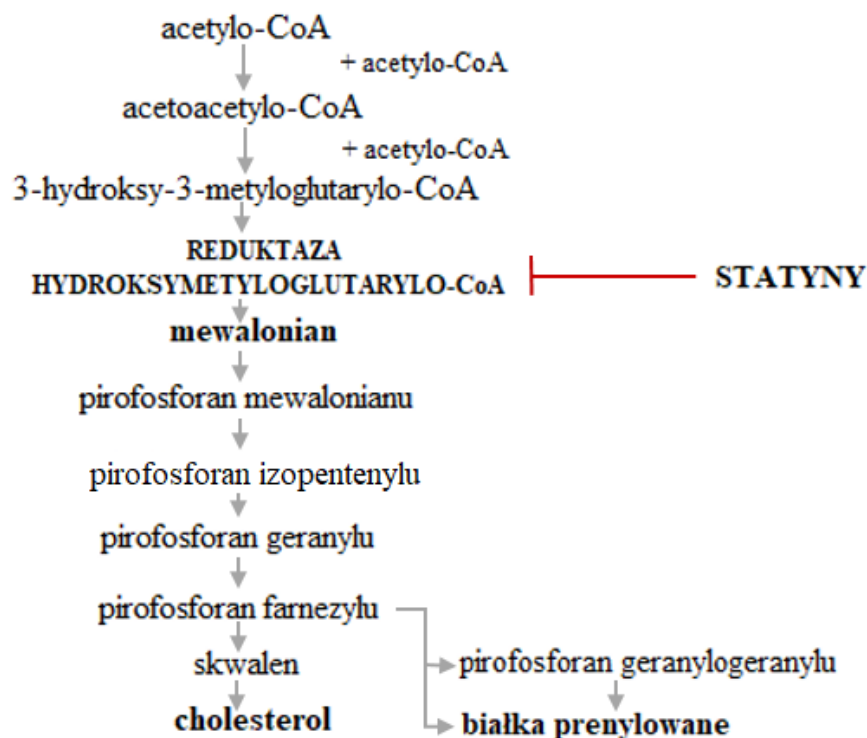
Statyny to grupa leków, która stosowana jest doustnie w leczeniu hipercholesterolemii oraz prewencji pierwotnej i wtórej incydentu sercowo-naczyniowego. Klasyfikację statyn ze względu na aktywność biologiczną przedstawiono w Tabeli 1 [1, 2, 3].

Tabela 1. Klasyfikacja statyn ze względu na aktywność biologiczną

Proleki – wymagają endogennej aktywacji	Postać aktywna
simwastatyna	atorwastatyna
lowastatyna	rozuwastatyna
	pitawastatyna
	prawastatyna
	fluwastatyna
	ceriwastatyna

Mechanizm działania statyn opiera się na hamowaniu reduktazy 3-hydroksy-3-metyloglutarylokoenzymu A (HMG-CoA). Powoduje to blokowanie przekształcenia kwasu 3-hydroksy-3-metyloglutarylowego do kwasu mewalonowego. Efektem jest blokowanie wczesnego etapu biosyntezy cholesterolu w wątrobie, kompensacyjny wzrost ilości receptorów dla lipoprotein niskiej gęstości (LDL) w hepatocytach, zwiększenie wychwytu oraz katabolizmu cholesterolu znajdującego się we frakcji LDL. Prowadzi to do obniżenia stężenia LDL, lipoprotein o bardzo małej gęstości (VLDL), cholesterolu całkowitego, triglicerydów i apolipoproteiny B oraz do zwiększenia poziomu lipoprotein wysokiej gęstości (HDL) [1, 3, 4].

Na ogół są lekami dobrze tolerowanymi przez pacjentów. Działania niepożądane mają zazwyczaj charakter przemijający i łagodny. Do objawów niespecyficznych zaliczamy zaburzenia żołądkowo-jelitowe takie jak: ból brzucha, wzdęcia, zaparcia, biegunka, zgaga oraz zaburzenia w obrębie układu nerwowego: bóle głowy i zawroty głowy [3, 5]. Do ciężkich działań niepożądanych o niskiej częstotliwości występowania należy: uszkodzenie wątroby z towarzyszącym wzrostem aktywności aminotransferaz asparaginianowej i alaninowej, natomiast w obrębie układu mięśniowo-szkieletowego to m.in. mialgia, zapalenie mięśni, rabdomioliza ze znacznym wzrostem kinazy kreatynowej, która może prowadzić do zaburzeń elektrolitowych, mioglobinemii, mioglobininurii oraz niewydolności nerek [1, 4, 5, 6].

Rycina 1. Schemat biosyntezy cholesterolu. Hamujące działanie statyn na reduktazę hydroksymetyloglutarylo-CoA powoduje spadek syntezy cholesterolu oraz prenylacji białek

Inhibitory HMG-CoA oprócz efektu hipolipemizującego, charakteryzują się działaniem wielokierunkowym, czyli plejotropowym. Jest to wynik blokowania przez statyny syntezy miewalonianu, będącego prekursorem substancji aktywnych biologicznie takich jak: pirofosforan farnezylu, pirofosforan geranylogeranylu, izopentanylny adenozy, dichole, ubichinon i hem-A (Rycina 1). Pirofosforan farnezylu i pirofosforan geranylogeranylu uczestniczą w potranslacyjnej modyfikacji i aktywacji kilku wewnątrzkomórkowych sygnałowych białek wiążących GTP. Statyny hamując reduktazę HMG-CoA powodują zmniejszenie syntezy związków izoprenoidowych. Następstwem tego jest zmniejszenie potranslacyjnej modyfikacji i aktywacji białek wiążących GTP, zwiększenie nagromadzenia białek nieaktywnych biologicznie, prowadzące do działania plejotropowego. Dodatkowo działanie pozalipidowe statyn wynika z aktywacji receptorów aktywowanych przez proliferatory peroksysomów (PPAR). Działania plejotropowe statyn przedstawiono w Tabeli 2 [2, 7, 8, 9, 10, 11].

Tabela 2. Wybrane plejotropowe działanie statyn

	Statyny
Działanie immunomodulujące	↓IFN- γ , ↓ekspresji antygenów głównego układu zgodności tkankowej klasy II (MHC II)
Działanie przeciwzapalne	↓białka C-reaktywnego (CRP), hamowanie limfocytów pomocniczych T klasy I (Th-1), ↓cząsteczki adhezji międzykomórkowej 1 (ICAM-1), ↓cytokin prozapalnych m.in. TNF- α , Il-6, Il-8
Działanie normalizacyjne na funkcje śródbłónka	↑aktywności tlenku azotu (NO), gęstości receptorów śródbłónkowej syntazy tlenku azotu (eNOS)
Działanie przeciwnowotworowe	prolifracji komórek nowotworowych, działanie proapoptotyczne
Działanie przeciwzakrzepowe	↑ekspresji trombomoduliny, ↓stężenia czynnika VII, Va, von Willebranda, hamowanie aktywacji czynnika XIII i protrombiny
Działanie antyoksydacyjne	↓stężenia utlenionych frakcji HDL, VLDL, LDL, ↓aktywności enzymów utleniających m.in. oksydazy NADPH, ↓stężenia reaktywnych form tlenu (RFT) wytwarzanych przez neutrofile

Ze względu na wielokierunkowy mechanizm działania i ryzyko wystąpienia ciężkich działań niepożądanych poszukiwane są postacie leku, które umożliwią miejscowe podanie statyn i skuteczne zastosowanie w terapii m.in. bielactwa nabytego, łuszczycy, trądziku, łysienia plackowatego czy porokeratoz [12, 13, 14].

Podstawową barierę przy podaniu substancji leczniczej na skórę stanowi warstwa rogowa tj. *stratum corneum*. Wpływ na przeskórnikowe przenikanie substancji leczniczej mają m.in.: współczynnik podziału oktanol-woda, masa cząsteczkowa, polarność cząsteczki oraz rozpuszczalność substancji leczniczej w nośniku. W celu prowadzenia badań nad przenikaniem statyn przez skórę i ewentualnym zastosowaniem w dermatologii, niezbędne jest zbadanie ich rozpuszczalności.

2. Materiał i metody

Materiał

W badaniach wykorzystano atorwastatynę wapniową trójwodną (atorwastatyna) i rozuwastatynę wapniową (rozuwastatyna) otrzymane z Zakładów Farmaceutycznych Polpharma SA.

Analiza chromatograficzna

Badane statyny oznaczano metodą wysokosprawnej chromatografii cieczowejw odwróconym układzie faz z detekcją UV-Vis, korzystając ze zestawu HPLC Shimadzu, Kioto, Japonia (degazer DGU-20A5, pompa LC-20AD, automatyczny podajnik prób SIL – 20AC, piec na kolumnę CTO-20AC, detektor SPD-M20A, układ sterowniczy CMB-20A, program integrujący LC Solution). Fazą ruchomą w przypadku atorwastatyny był układ

acetonitryl-bufor fosforanowy pH 4,5 40:60(v/v), natomiast w przypadku rozuwastatyny – 38:62 (v/v). Warunki elucji przedstawiono w Tabeli 3. Opracowane metody oznaczania atorwastatyny i rozuwastatyny zostały zwalidowane.

Tabela 3. Warunki elucji statyn w analizie HPLC

Wyszczególnienie	Analizowana substancja	
	Atorwastatyna wapniowa trójwodna	Rozuwastatyna wapniowa
Prekolumna	Gemini C18, 4,0 L mm x 3,0 ID mm, Phenomenex, USA	
Kolumna chromatograficzna	GraceSmart RP 18, 250 mm x 4,6 mm ziarno 5 µm, Grace, USA	
Temperatura pieca	20°C	
Automatyczny podajnik próbek – temperatura chłodzenia	15°C	
Przepływ	1,000 ml/min	
Ciśnienie P1	14,50 MPa	13,15 MPa
Ciśnienie P2	14,35 MPa	13,00 MPa
Analityczna długość fali	244 nm	241 nm
Objętość nstrzyku	10 µl	
Rodzaj elucji	Izokratyczna	

Badanie rozpuszczalności

Rozpuszczalność atorwastatyny i rozuwastatyny badano w następujących układach rozpuszczalników:

- a. roztwór odniesienia
  - bufor fosforanowy z kwasem askorbowym o pH=4,5 (BUF)
- b. układy współrozpuszczalników,
  - 1,5% (m/V) roztwór Transcutolu P (1,5% T);
  - 20% (m/V) roztwór glikolu propylenowego (20% GP);
  - 40% (m/V) roztwór glikolu propylenowego (40% GP);
  - 20% (m/V) roztwór etanolu (20% EtOH);
  - 40% (m/V) roztwór etanolu (40% EtOH).

Układy współrozpuszczalników wykonano przez odważenie do kolb miarowych odpowiednich ilości kosolwentów, uzupełnienie BUF i doprowadzenie kwasem fosforowym do pH 4,5.

Nadmiar atorwastatyny i rozuwastatyny wytrząsano w temperaturze 20°C przez 72 h z poszczególnymi rozpuszczalnikami, następnie próbki odwirowywano przy 18000 obr./min przez 10 min. Pobierano roztwór nasycony statyn znad osadu, rozcieńczano, sączono i oznaczano statyny. Wyniki rozpuszczalności statyn przedstawiono na Rycinie 2 i 3.

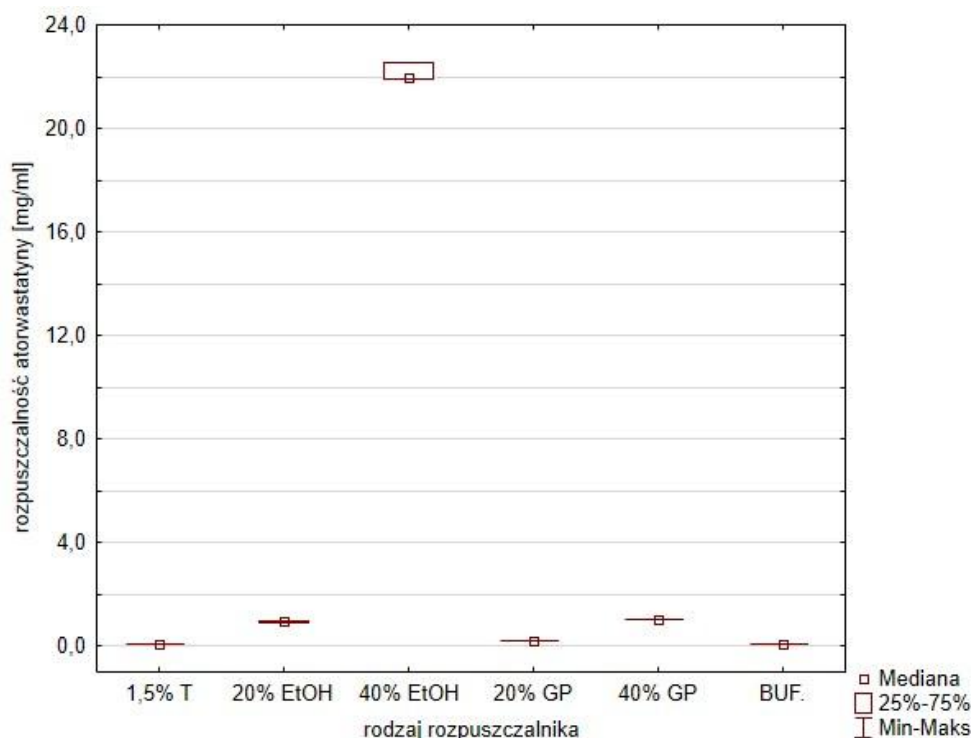
Analiza statystyczna

Wykonano analizę statystyczną otrzymanych wyników rozpuszczalności atorwastatyny i rozuwastatyny przy użyciu programu Statistica®. Porównano rozpuszczalności atorwastatyny i rozuwastatyny w zależności od użytego rozpuszczalnika testem Dunna (rang Kruskala–Wallisa i test mediany), przy poziomie istotności $p=0,05$.

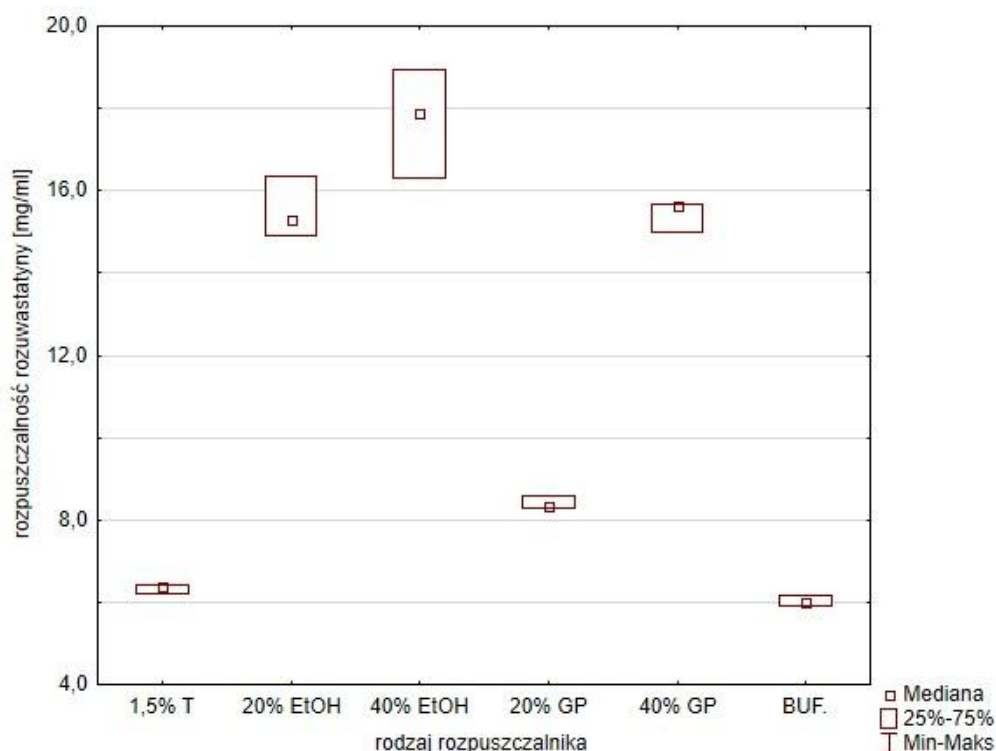
3. Wyniki i dyskusja

Jako eluent w analizie statyn zastosowano acetonitryl oraz bufor fosforanowy o $pH=4,5$ [15, 16]. pH buforu dobrano ze względu na charakter substancji – zarówno atorwastatyna wapniowa trójwodna i rozuwastatyna wapniowa są solami słabych kwasów o stałych dysocjacji wynoszących odpowiednio $pK_a=4,46$ i $pK_a=4,6$. Przy $pH<5,5$ analizowane statyny występują w formie niezdysocjowanej [15]. Ponadto pH mieszczące się w zakresie między 4 a 5 zapobiega przekształceniu statyn z formy kwasowej w formę laktonową i form laktonowych w kwasów [15, 17, 18].

Największą rozpuszczalność obu statyn zaobserwowano w 40% roztworze etanolu (atorwastatyna – $22,145 \pm 0,334$ mg/ml, a rozuwastatyna – $17,714 \pm 1,320$ mg/ml). Rozpuszczalność atorwastatyny była najmniejsza w 1,5% Transcutolu P ($0,085 \pm 0,003$ mg/ml), a rozuwastatyny - w buforze fosforanowym z kwasem askorbowym ($6,022 \pm 0,122$ mg/ml). Z przeprowadzonej analizy statystycznej wynika, że istotne statystycznie różnice w rozpuszczalnościach istnieją jedynie: w przypadku atorwastatyny, pomiędzy 40% EtOH i 1,5% T, natomiast w przypadku rozuwastatyny – pomiędzy 40%EtOH i BUF; mogło być to spowodowane niewystarczającą licznością prób.

Rycina 2. Zestawienie rozpuszczalności atorwastatyny wapniowej trójwodnej w zależności od rozpuszczalnika w temperaturze 20°C

Rycina 3. Zestawienie rozpuszczalności rozuwastatyny wapniowej w zależności od rozpuszczalnika w temperaturze 20°C

Wykazano również wzrost rozpuszczalności statyn zależny od ilości rozpuszczalnika organicznego w płynach donorowych. Wraz ze wzrostem udziału procentowego rozpuszczalnika organicznego wzrasta rozpuszczalność analizowanych statyn (Tabela 5).

Tabela 5. Wpływ rozpuszczalnika organicznego na rozpuszczalność statyn w temperaturze 20°C w odniesieniu do buforu fosforanowego z kwasem askorbowym o pH=4,5

		Rozpuszczalność atorwastatyny [mg/ml]	Wzrost	Rozpuszczalność rozuwastatyny [mg/ml]	Wzrost
Odniesienie	BUF.	0,089	-	6,022	-
współrozpuszczalnik	1,5% T	0,085	0,96	6,344	1,05
	20% GP	0,199	2,24	8,41	1,40
	40% GP	1,056	11,87	15,426	2,56
	20% EtOH	0,945	10,62	15,519	2,58
	40% EtOH	22,145	248,82	17,714	2,94

4. Wnioski

Z przeprowadzonych badań wynika, że zarówno w przypadku atorwastatyny jak i rozuwastatyny dodatek współrozpuszczalnika, przede wszystkim etanolu, zwiększa ich rozpuszczalność w wodzie nawet ponad 22-krotnie. Wzrost rozpuszczalności statyn w roztworach etanolowych może bezpośrednio wpływać na ich zwiększone przez naskórkowe przenikanie, co może zwiększać skuteczność działania stosowanych we wskazaniach dermatologicznych leków dermatologicznych.

Bibliografia:

1. Catapano A. i inni, (2016) Wytyczne ESC/EAS dotyczące leczenia zaburzeń lipidowych w 2016 roku, *Kardiologia Polska*, 74, 11: 1234-1318.
2. Sławińska A., Kandefer-Szerszeń M., (2008) Właściwości przeciwnowotworowe statyn, *Postępy Hig Med Dosw.*, 62: 393-404.
3. Brenner G.M, Stevens C.W, (2010) Farmakologia, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 179-181.
4. Sirtori C.R., (2014) The pharmacology of statins, *Pharmacological Research*, 88: 3-11.
5. Głównczyńska R., Paluch W., Filipiak K.J., (2007) Działania niepożądane statyn, *Choroby Serca i Naczyń*, 4 (1): 18-34.
6. Ramkumar S., Raghunath A., Raghunath S., (2016) Statin Therapy: Review of Safety and Potential Side Effects, *Acta Cardiol Sin.*, 32: 631-639.
7. Kavalipati N., Shah J., Ramakrishan A., Vasawala H., Pleiotropic effects of statins, (2015) *Indian Journal of Endocrinology and Metabolism*, 19 (5): 554-562.
8. Kurzepa J., Szczepańska-Szerej A., Stryjecka-Zimmer M., (2008) Inhibitory reduktazy HMG-CoA, mechanizmy działania oraz zastosowanie w terapii udaru niedokrwienego mózgu, *Diagn. Lab.*, 44: 101-108.
9. Bedi O., Dhawan V., Sharma P.L., Kumar P., (2016) Pleiotropic effects of statins: nowe terapeutyczne cele w projektowaniu leków, *Naunyn-Schmiedeberg's Arch Pharmacol.*, 389: 695-712.
10. Gąsior M., Czekaj A. D., Przybylska K., Janecka A. M., Siedlecki Ł, (2008) Pleiotropowe działanie statyn, *Choroby Serca i Naczyń*, 5 (3): 141-145.
11. Tandon V., Bano G., Khajuria V., Parihar A., Gupta S., (2005) Pleiotropic effects of statins, *Indian J Pharmacol.*, 37 (2): 77-85.
12. Jowkar F., Namazi M.R., (2010), Statins in dermatology, *International Journal of Dermatology*, 49: 1235-1243.
13. Rork J.F, Rashighi M., John E. Harris J.E., (2016) Understanding Autoimmunity of Vitiligo and Alopecia Areata, *Curr Opin Pediatr*, 28 (4): 463-469.
14. Atzmony L., Lim Y.H., Hamilton C., Leventhal J.S., Wagner A., Paller A.S, Choate K., (2020), Topical cholesterol/lovastatin for the treatment of porokeratosis: A pathogenesis-directed therapy, *Journal of the American Academy of Dermatology*, 82 (1): 123-131.
15. Üstün Z., Talay A., Demiralay E.C., (2016), Optimization of RPLC Conditions for Quantitative Analysis of Atorvastatin and Rosuvastatin in Pharmaceutical Dosage Form, *SDU Journal of Science*, 11 (1): 72-81.

16. Talay A., Demiralay E.C., Daldal D., Üstün Z., (2015), Investigation of thermodynamic acidity constants of some statins with RPLC method, *Journal of Molecular Liquids*, 208: 286–290.
17. Nováková L., Vlcková H, Satínský D, Sadílek P, Solichová D, Bláha M, Bláha V, Solich P., (2009), Ultra high performance liquid chromatography tandem mass spectrometric detection in clinical analysis of simvastatin and atorvastatin, *Journal of Chromatography B*, 877 (22): 2093-2103.
18. Novakova L., Satinsky D., Solich P. (2008), HPLC methods for the determination of simvastatin and atorvastatin. *Trends in Analytical Chemistry*, 27 (4): 352-367.

Autorzy dziękują Zakładom Farmaceutycznych Polpharma SA za bezpłatne udostępnienie do badań atorwastatyny i rozuwastatyny.

4. CELOWOŚĆ ZASTOSOWANIA PODSTAWOWYCH NARZĘDZI DIAGNOSTYCZNYCH W DIAGNOSTYCE PEDIATRYCZNYCH SCHORZEŃ HEMATOLOGICZNYCH. ANALIZA PRZYPADKU

Anna Niemczyk

Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich we Wrocławiu

Wydział Lekarski

E-mail: anstaff@o2.pl

Magdalena Milek

Uniwersytet Opolski

Wydział Lekarski

E-mail: madzia.milek2@op.pl

Magdalena Staś

Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach z Oddziałami Lekarsko-Dentystycznymi w Zabrze

E-mail: magdalenastas@interia.pl

1. Wstęp

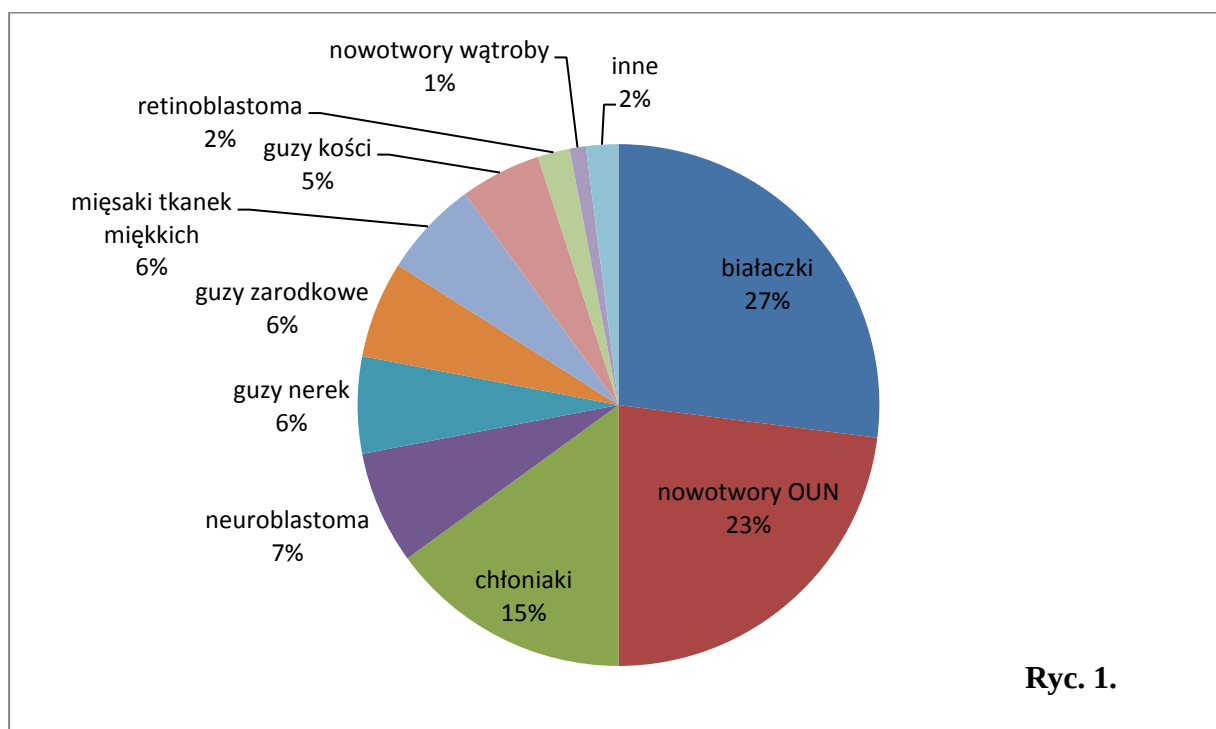
Choroby nowotworowe u dzieci występują bardzo rzadko, w Polsce stanowią około 1,5-3% wszystkich nowotworów. Mimo dużego postępu w leczeniu nowotwory są nadal pierwszą przyczyną zgonu z powodu choroby przed 15. rż. Nowotwory u dzieci cechuje bardzo szybki rozwój, dlatego ważne jest aby diagnozując dziecko z niejasnymi objawami zwrócić uwagę na choroby nowotworowe i dążyć do ich wykluczenia, pomimo rzadkiego ich występowania. Najistotniejsze cechy nowotworów dziecięcych to pochodzenie nienabłonkowe, jednakowa częstość występowania u obu płci, niskie zróżnicowanie komórek w obrazie mikroskopowym, wysoka wrażliwość na chemioterapię i duże zaawansowanie w momencie rozpoznania. Największą grupę nowotworów u dzieci stanowią nowotwory układu krwiotwórczego, następne w kolejności lokalizują się w ośrodkowym układzie nerwowym, nerkach, tkankach miękkich, kościach, gonadach, wątrobie i siatkówce.

Występowanie przedstawiono w tabeli 1. [Częstość występowania poszczególnych rodzajów nowotworów w Polsce na podstawie rejestru szpitalnego przedstawiono na rycinie 1. Zachorowalność na 1 mln populacji do 14. roku życia przedstawiono w tabeli 1.]

Procentowy udział poszczególnych rodzajów nowotworów przedstawiono na rycinie 1.

Tabela 1. Standaryzowanie współczynników zachorowalności na choroby nowotworowe ma 1mln dzieci do 14. roku życia w Polsce (wg J.R. Kowalczyk)

Rodzaj nowotworu	Współczynnik
Białaczki	35,4
Nowotwory mózgu	29,8
Chłoniaki	21,2
Mięsaki tkanek miękkich	10,6
Neuroblastoma	9,3
Guz Wilmsa	7,4
Nowotwory zarodkowe	6,3
Nowotwory kości	6,0
Retinoblastoma	3,7
Nowotwory nabłonkowe	2,7
Nowotwory wątroby	1,3
Inne nowotwory	0,4
Ogółem	134,1

Ryc. 1.**Rycina 1. Procentowy udział poszczególnych rodzajów nowotworów****2. Ostra białaczka limfoblastyczna- ALL**

Spośród wszystkich nowotworów wieku dziecięcego 1/3 stanowią białaczki. Najczęstszą postacią jest ostra białaczka limfoblastyczna (acute lymphoblastic leukemia), która stanowi 80 % zachorowań. ALL jest to grupa schorzeń, które charakteryzują się klonalnym rozrostem prekursorów limfocytów B lub T, spowodowana spontanicznymi mutacjami występującymi na każdym etapie dojrzewania tych komórek. Choroba ta

przeważnie rozwija się między 2. a 7. rz., częściej występuje u chłopców. W klasyfikacji immunologicznej wyróżniamy następujące postacie ostrej białaczki limfoblastycznej:

- wczesna pre-B ALL- najczęstsza stanowiąca 67 % wszystkich przypadków
- pre-B ALL (18%)
- B- ALL (0,6%)
- T- ALL (14% wszystkich ALL)

3. Obraz kliniczny

U większości chorych objawy kliniczne są mało charakterystyczne i zależą od stopnia zajęcia szpiku i narządów pozaszpikowych. Są one wynikiem wyparcia prawidłowych komórek szpiku przez komórki białaczkowe co w konsekwencji powoduje zmniejszone wytwarzanie erytrocytów, granulocytów i płytek krwi.

Upośledzenie prawidłowej hematopoezy skutkuje:

- niedokrwistością - objawiającą się błądzą, osłabieniem, sennością i drażliwością
- spadkiem liczby granulocytów - objawiającym się zwyżkami temperatur, obniżoną zdolnością do ograniczania infekcji, a także uogólnionymi zakażeniami
- małopłytkowością - powodującą wybroczyny i podbiegnięcia krwawe na skórze i błonach śluzowych, krwawienia śluzówkowe z nosa i dziąseł, smoliste stolce
- zajęciem narządów pozaszpikowych takich jak śledziona (68%), wątroba (63%), węzły chłonne (symetrycznie 50%)
- bólami kostnymi u 23% przypadków.

Tabela 2. Objawy kliniczne w ostrej białaczce limfoblastycznej i częstość ich występowania u pacjentów z tą chorobą [wg Radwańskiej i wsp.,1997]

Objawy		Częstość występowania [%]
Dane z wywiadu		
Błądź		99,5
Gorączka		85,5
Krwawienia, wybroczyny		36,4
Zmęczenie, osłabienie		34,8
Badanie przedmiotowe		
Powiększenie wątroby		66
Powiększenie śledziony		62,7
Powiększenie węzłów chłonnych		29,7
Morfologia krwi		
Hemoglobina [g/l]	<8	52
	8-10	26
	>10	22
Leukocyty [$\times 10^9/l$]	<10	45
	10-24	20
	25-49	12
	50-99	9
	≥ 100	14

Płytki krwi [$\times 10^9/l$]	<10	9
	10-49	39
	50-100	20
	>100	32

Rozpoznanie ostrej białaczki limfoblastycznej ustala się wyłącznie na podstawie badania rozmazu szpiku kostnego. W zdiagnozowaniu ALL pomocna jest morfologia krwi z rozmazem, co umożliwia wykrycie blastów (w podstawowej morfologii komórki często mylnie zliczane wraz z limfocytami). W USG jamy brzusznej możemy uwidocznzyć zmiany narządowe takie jak powiększenie wątroby, śledziony i węzłów chłonnych, a także wskazać nacieki w nerkach czy jajnikach. RTG klatki piersiowej może ukazać guzy śródpiersia, a także wysięk w opłucnej. RTG kości długich może wskazać na nacieki podokostnowe, linie zahamowania wzrostu, a także zmiany osteolityczne i demineralizację kości. Rozpoznanie zostaje potwierdzone gdy odsetek młodych komórek jednojądrowych z zahamowanym dojrzewaniem stanowi powyżej 25% wszystkich komórek jądrzastych w preparacie.

4. Opis przypadku

Publikacja ta ma na celu przedstawienie przypadku pacjentki, u której po urodzeniu rozpoznano wrodzoną ostrą białaczkę limfoblastyczną pre-B. Noworodek z CIII, PIII został urodzony w 38 HBD za pomocą cięcia cesarskiego. Dziewczynka bezpośrednio po urodzeniu była w stanie klinicznym dobrym, otrzymała 10/10 punktów według skali Apgar. Masa urodzeniowa dziecka była prawidłowa, wynosiła 3460g (50 centyl).

Tabela 3. Ocena noworodka według skali Apgar

Objaw	0 punktów	1 punkt	2 punkty
Czynność serca (uderzeń/min)	Brak	Wolna, <100	>100
Oddech (wysiłek oddechowy)	Brak	Niewydolny, nieregularny	Głośny płacz
Napięcie mięśni	Wiotkość	Niewielkie zgięcie kończyn	Aktywne ruchy kończyn
Odruchy (reakcja na bodźce)	Brak	Grymas	Płacz
Zabarwienie skóry	Bładość	Sinica	Cała skóra różowa

Ciąża przebiegała prawidłowo, jednakże ze względu na słabe ruchy płodu, zaobserwowane w 36 tygodniu ciąży oraz zaburzenie tętna, które pojawiło się na krótko przed porodem, zdecydowano o rozwiązaniu ciąży metodą cięcia cesarskiego.

W następnych godzinach po urodzeniu noworodek nadal był w stanie ogólnym dobrym, natomiast w badaniu fizykalnym odnotowano obecność wybroczyn na skórze pleców dziecka, a także małe ciemienie przednie- 0,5cm (zwykle długość od 2 do 5 cm).

W pierwszej dobie życia u dziewczynki zaobserwowano spadki saturacji O_2 do 85%, a także okresowo występujące zaburzenia oddychania, nadmierny wysiłek oddechowy

z zaciąganiem międzyżebry. Matka zauważyła również męczliwość dziecka podczas karmienia piersią. U dziewczynki wystąpiły także drżenia drobnofaliste kończyn górnych, które mimo iż najczęściej występują bez żadnej uchwytnej przyczyny, to wobec powyższych, pozostałych niepokojących objawów, powinny stanowić sygnał do pogłębienia diagnostyki. Ze względu na mnogość przyczyn prezentowanego obrazu klinicznego zlecono wykonanie morfologii krwi pacjentki oraz badania obrazowe: RTG klatki piersiowej oraz USG jamy brzusznej.

Badania laboratoryjne ujawniły znaczną hiperleukocytozę u dziecka sięgającą 193 tys./ul, a następnie w wykonanym badaniu kontrolnym ponad 300 tys./ul. Ponadto wykazano spadek ilości płytek krwi do 30-40 tys./ul. Spadek ten był najprawdopodobniej wynikiem wyparcia szpiku przez powstające w ogromnych ilościach blasty białaczkowe i tłumaczyłoby obecność wybroczyn na skórze dziecka. Obraz RTG klatki piersiowej pozwolił na stwierdzenie zmian niedodmowo-zapalnych w płucach (co najprawdopodobniej było wynikiem leukostazy w płucach), natomiast w USG jamy brzusznej uwidoczniono splenomegalię. Zarówno zmiany w obrębie klatki piersiowej, jaki i efekt masy spowodowany przez organomegalię i wynikający z niej ucisk na struktury sąsiadujące, mogły przyczynić się do wystąpienia zaburzeń oddychania u pacjentki, odnotowywanych spadków saturacji i męczliwości podczas karmienia.

Tabela 4. Zestawienie wybranych parametrów morfologii krwi pacjentki względem wartości prawidłowych

	Prawidłowa wartość w morfologii	Wyniki morfologii krwi pacjentki
Leukocyty	6-25 tys./ul	193 tys./ul
Płytki krwi	150-350 tys./ul	do 30-40 tys./ul

Ze względu na stan kliniczny pacjentki i wyniki badań, zdecydowano o przeniesieniu dziewczynki do szpitala o wyższym stopniu referencyjności, gdzie po wykonaniu dalszych badań diagnostycznych postawiono rozpoznanie ostrej białaczki limfoblastycznej pre-B, postaci hyperleukocytarnej. Na oddziale wdrożono leczenie, a następnie 7.dniowe niemowlę przyjęto do kliniki Transplantacji Szpiku, Hematologii i Onkologii Dziecięcej we Wrocławiu celem dalszego leczenia.

5. Podsumowanie

Prawidłowy rozwój ciąży, dobry stan noworodka i brak wyraźnych objawów ciężkiego schorzenia bezpośrednio po urodzeniu nie pozwalają na wykluczenie poważnej choroby dziecka. Nie należy ignorować pozornie drobnych symptomów, ani zakładać, że wynikają one z procesów adaptacyjnych noworodka do życia. Niejednokrotnie zlecenie łatwo dostępnych, podstawowych badań diagnostycznych, jak morfologia krwi czy badania obrazowe w postaci USG i RTG, mogą przyczynić się do trafnego rozpoznania choroby. Nie należy zwlekać z podejmowaniem decyzji o podjęciu diagnostycznych kroków, gdyż zachowanie czujności i szybkie działanie może pozwolić na wykrycie schorzenia w jego wczesnym stadium. Umożliwia to szybkie wdrożenie odpowiedniego, celowanego leczenia, poprawia rokowanie i zwiększa szanse na sukces terapeutyczny, a więc ma kluczowe znaczenie dla chorego.

Bibliografia:

1. Dobrzańska A., Ryżko J. (Wrocław 2015): Pediatria Podręcznik do Lekarskiego Egzaminu Końcowego i Państwowego Egzaminu Specjalizacyjnego.
2. Kawalec W., Grenda R., Ziółkowska H. (Warszawa 2013): Pediatria 1.
3. Obuchowicz A.(Warszawa 2007): Badanie podmiotowe i przedmiotowe w pediatrii.
4. Richard B. Goldbloom.: Pediatric Clinical Skills, Elsevier Saunders, (2011).

5. ENDOKRYNOLOGICZNA SYMPTOMATOLOGIA W PRZEBIEGU OSTRYCH I PRZEWLEKŁYCH CHOROÓB WĄTROBY

Julia Szczepańska, Agata Orchel, Kacper Mika, Zuzanna Kuźniar, Maksim Bogusz

Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich we Wrocławiu

Wydział Lekarski

E-mail: juliaszczepanska@o2.pl; agata.orchel@gmail.com; kacpermika@gmail.com; zukuz@wp.pl; m.bogusz97@gmail.com

1. Wstęp

Wątroba jako największy narząd mięsisty w układzie pokarmowym uczestniczy w wielu procesach zachodzących w organizmie. Bierze udział w przemianach metabolicznych białek, tłuszczów oraz węglowodanów; produkuje żółć; stanowi magazyn witamin A, D, B12 oraz wpływa na objętość krwi krążącej i pełni rolę w termoregulacji. W związku z licznymi procesami, które w niej zachodzą, każde znaczące zaburzenie funkcji wątroby skutkuje nieprawidłowościami w równowadze endokrynnej oraz przyczynia się do występowania schorzeń innych narządów.

Poprzez wpływ na przemiany białek i steroidów, wątroba w znacznym stopniu wpływa na układ hormonalny, a jej dysfunkcje zaburzają działanie narządów wewnątrzwydzielniczych m.in. tarczycy, nadnerczy oraz gonad. Nieprawidłowości w funkcjonowaniu układu dokrewnego mogą występować nie tylko w wyniku zmian chorobowych wątroby, ale również w wyniku stosowania chemoterapeutyków w przebiegu schorzeń wątroby, jako zjawisko wtórne.

Wśród dysfunkcji wątroby można wyróżnić stany ostre i przewlekłe.

Tabela 1. Przykłady chorób wątroby o przebiegu ostrym i przewlekłym

Choroby wątroby o ostrym przebiegu	Choroby wątroby o przewlekłym przebiegu
Ostre wirusowe zapalenie wątroby (typy A-E)	Przewlekłe wirusowe zapalenie wątroby (typu A-E)
Ostre porfirie	Polekowe uszkodzenia wątroby
Ostra niewydolność wątroby	Autoimmunologiczne zapalenie wątroby
	Marskość wątroby
	Hiperbilirubinemia wrodzona
	Metaboliczne choroby wątroby
	Alkoholowa choroba wątroby
	Niealkoholowe stłuszczeniowe zapalenie wątroby

Największą zależność między schorzeniami wątroby a funkcjonowaniem układu endokrynnego można zauważyć w przebiegu marskości wątroby i alkoholowej choroby wątroby, wirusowych zapaleń wątroby, autoimmunologicznych zapaleń wątroby oraz ostrej niewydolności wątroby.

Marskość wątroby jest stanem przewlekłym, w którym dochodzi do włóknienia miększu wątroby oraz przemiany strukturalnej z prawidłowej budowy w nieprawidłowe guzki regeneracyjne. W wyniku zmniejszenia powierzchni prawidłowo funkcjonujących obszarów, dochodzi do zaburzeń czynnościowych oraz nieprawidłowości w układzie krążenia, co prowadzi do wykształcenia nadciśnienia wrotnego. Marskość może się rozwinąć w wyniku nadużywania alkoholu, jako powikłanie wirusowego zapalenia wątroby typu B, C lub D, autoimmunologicznego zapalenia wątroby, chorób dróg żółciowych, leków i toksyn etc. W obrazie klinicznym występuje osłabienie, utrata łaknienia, zmniejszenie masy ciała, świąd skóry, żółtaczka, naczyniaki gwiaździste, kępki żółte oraz poszerzone żyły krążenia obocznego na skórze brzucha.

Alkoholowa choroba wątroby występuje u osób spożywających w nadmiernych ilościach alkohol, który jest metabolizowany przede wszystkim w wątrobie i należy do jednej z najczęstszych przyczyn chorób wątroby. W zależności od stopnia uszkodzenia struktur wewnątrzwątrobowych można wyróżnić alkoholowe stłuszczenie, zapalenie i marskość wątroby. W przypadku wystąpienia zmian stłuszczeniowych możliwe jest ustąpienie zmian w czasie 4-6 tygodni po zaprzestaniu używania alkoholu. Nie wyróżnia się szczególnymi objawami, występuje jedynie sporadyczny ból w okolicy wątroby. W następnym stadium, zmiany martwiczo-zapalne są już tylko częściowo odwracalne, a towarzyszy im uczucie zmęczenia, nudności, ból w prawej okolicy podżebrowej oraz powiększenie i twardość wątroby, wodobrzusze i żółtaczka. Najgorszy przebieg oraz rokowanie ma stadium marskości. Wśród objawów przeważają te same co w marskości o innej etiologii, mogą wystąpić mocniej nasilone objawy hipogonadyzmu i feminizacji, a dodatkowo czasem występują objawy uszkodzenia innych narządów.

Wirusowe zapalenia wątroby są wywoływane przez wirusy typu A-E, a do zakażenia dochodzi, w zależności od typu wirusa, drogą pokarmową, na drodze kontaktów seksualnych, przez skażone igły u narkomanów oraz przez kontakt z krwią zakażonego. Wirusy mogą powodować ostrą chorobę lub ciężki, przewlekły stan (przede wszystkim tym B i C). Przebieg często jest bezobjawowy, może jednak występować męczliwość, nudności, wymioty, ból brzucha, mięśni i stawów. Gdy postać choroby jest z żółtaczką, dochodzi także do ściemnienia moczu oraz rozjaśnienia stolca. W przypadku postaci cholestatycznej innym objawom towarzyszy świąd skóry. Przewlekły przebieg choroby zwykle prowadzi do rozwinięcia marskości wątroby.

Autoimmunologiczne zapalenie wątroby charakteryzuje się procesem martwiczo-zapalnym o nieznanej etiologii. Dochodzi do niszczenia komórek wątroby w reakcji autoimmunologicznej przede wszystkim u osób predysponowanych genetycznie. Czynnikiem wywołującym reakcję często są wirusy, bakterie, leki, inne związki chemiczne. W przebiegu choroby nie ma żadnych specyficznych objawów, najczęstszym jest ciągłe zmęczenie.

Ostra niewydolność wątroby jest stanem nagłym, zaburzenia czynności prowadzą do encefalopatii wątrobowej oraz zaburzeń krzepnięcia w czasie krótszym niż 26 tygodni. Do przyczyn jej wystąpienia należą wirusowe zapalenia wątroby, inne zakażenia wirusowe (cytomegalowirus, paramyksowirus, herpeswirus), leki (paracetamol, sulfonamidy, statyny i inne), toksyny, wstrząs, niedokrwienie, nowotwory złośliwe wątroby. W obrazie klinicznym, jako najbardziej charakterystyczne, możemy wyróżnić występującą encefalopatię, żółtaczkę, osoczone zaburzenia krzepnięcia, wodobrzusze oraz niewydolność nerek.

2. Oś podwzgórze-przysadka-tarczycza

Prawidłowa produkcja hormonów tarczycy uzależniona jest od dwóch czynników: dostarczenia jodu z diety oraz poprawnego działania osi podwzgórze-przysadka-tarczycza. Główną kontrolę na produkcją i uwalnianiem hormonów tarczycy ma podwzgórzowy hormon: tyreoliberyna, która oddziałując na przysadkę mózgową doprowadza do wydzielania przez nią tyreotropiny (TSH). TSH jest natomiast odpowiedzialna za bezpośrednią stymulację tarczycy do produkcji hormonów T3 i T4, czyli trijodotyroniny (3,5,3'-trijodotyronina) i tyroksyny (3,5,3',5'-tetrajodotyronina). Cała oś podlega regulacji przez ujemne sprzężenia zwrotne, co oznacza, że niskie stężenia hormonów tarczycy będą miały wpływ na działanie przysadki mózgowej i podwzgórza poprzez ich stymulację do wydzielania liberyn i hormonów tropowych, natomiast nadmiar T3 i T4 zadziała odwrotnie, hamując ich wydzielanie.

Wątroba i nerki również posiadają swoje funkcje we wspomaganiu osi podwzgórze-przysadka-tarczycza. Wspólnie odpowiadają za część pozataarczycowej konwersji tyroksyny do trijodotyroniny przez dejodynazę 1. Dodatkowo, w wątrobie syntezowana jest globulina wiążąca tyroksynę (TBG- *thyroxine-binding globulin*), która jest białkiem transportowym pełniącym najważniejszą rolę w dystrybucji hormonów tarczycy w krążeniu. Wątroba produkuje również pozostałe dwa białka biorące udział w transporcie T4, czyli transtyretynę i albuminy.

Ze względu na znaczny udział wątroby w metabolizmie hormonów tarczycy, zarówno ostre jak i przewlekłe schorzenia wątroby mają istotny wpływ na funkcjonowanie osi podwzgórze-przysadka-tarczycza.

1. Choroby autoimmunologiczne wątroby

Do chorób autoimmunologicznych wątroby możemy zaliczyć między innymi: autoimmunologiczne zapalenie wątroby (AZW) oraz pierwotne zapalenie dróg żółciowych (PBC). Ich etiologia nie jest znana. W przebiegu PBC charakterystyczne jest współistnienie innych chorób autoimmunologicznych, w tym autoimmunologicznej choroby tarczycy. Pierwotnemu zapaleniu dróg żółciowych stosunkowo często towarzyszą przeciwciała antytyreoglobulinowe i antymikrosomalne, zdarzają się również przeciwciała przeciwko tyreoperoksydazie. Prowadzi to do rozwoju niedoczynności tarczycy na tle immunologicznym. Jednocześnie wzrasta stężenie globuliny wiążącej tyroksynę, co skutkuje wzrostem stężenia całkowitej T4. W przebiegu autoimmunologicznego zapalenia wątroby również wzrasta częstość wtórnie występującej autoimmunologicznej niedoczynności tarczycy. Wraz z AZW może również współwystępować choroba Graves-Basedowa.

2. Wirusowe zapalenie wątroby

Współistnienie chorób gruczołu tarczowego występuje w przebiegu WZW B i WZW C. Dochodzi do zaburzeń funkcji tarczycy na tle autoimmunologicznym. Przeciwciała przeciw-tarczycowe występują częściej u pacjentów chorych na WZW C. Wydaje się, że ryzyko dysfunkcji rośnie wraz z wiekiem oraz częściej dotyczy kobiet. Stosowany w leczeniu WZW interferon alfa również nie pozostaje obojętny dla funkcji tarczycy. Mechanizm w jakim wywołuje on choroby tarczycy pozostaje wciąż niepewny. Ogólna teoria podaje, że IFN-alfa może powodować *de novo* syntezę autoprzeciwciał przeciw-tarczycowych,

dysregulację układu immunologicznego lub bezpośrednio wpływać na tyreocyty. Prowadzi to do występowania szeregu chorób tarczycy, które zbiorczo zostały zakwalifikowane jako „choroby tarczycy indukowane interferonem” (IITD). Choroby te są częstym, aczkolwiek zwykle niegroźnym powikłaniem terapii interferonem-alfa. Najnowszy podział grupuje je na schorzenia o podłożu autoimmunologicznym i nieautoimmunologicznym.

Tabela 2. Zmodyfikowana klasyfikacja IITD według Mandaca na podstawie pracy: „Powikłania leczenia interferonem alfa wirusowego zapalenia wątroby typu C ze szczególnym uwzględnieniem zaburzeń funkcji tarczycy” [19]

KLASYFIKACJA IITD
Choroby o podłożu autoimmunologicznym   • Eutyreoza z obecnością przeciwciał przeciw-tarczycowych   • Niezróżnicowana choroba autoimmunologiczna tarczycy   • Choroba Hashimoto   • Choroba Gravesa-Basedowa
Choroby o podłożu nieautoimmunologicznym   • Destrukcyjne zapalenie tarczycy   • Nieautoimmunologiczna niedoczynność tarczycy

3. Niewydolność wątroby

Zaburzenia funkcji tarczycy występujące jako następstwo przewlekłej niewydolności wątroby są przede wszystkim wynikiem zmniejszonej produkcji TGB, transtyretyny, albumin i dejodynazy typu 1. Ma to przełożenie na zmiany w profilu hormonalnym: dochodzi do zmniejszenia stężenia całkowitej T4 i T3 z jednoczesnym zwiększeniem stężenia wolnej T4 (fT4) oraz zmniejszeniem stężenia wolnej T3 (fT3). Odmienne następstwa ma natomiast ostre zapalenie wątroby. W tym przypadku dochodzi wzrostu stężenia TGB jako białka ostrej fazy, co skutkuje podwyższeniem stężenia całkowitej T4 przy prawidłowym stężeniu fT4.

3. Oś podwzgórze- przysadka- gonady

Gonady, obok funkcji rozrodczej, pełnią rolę gruczołów dokrewnych. Podobnie jak w przypadku funkcjonowania tarczycy czy nadnerczy, uzależnione są one od prawidłowo wydzielanych przez podwzgórze i przysadkę hormonów. Gonadoliberyna (GnRH), hormon podwzgórzowy stymulujący pracę przysadki mózgowej, powoduje uwolnienie z jej przedniego płata dwóch glikoprotein - FSH i LH. FSH (hormon folikulotropowy) stymuluje komórki ziarniste pęcherzyków Graafa w jajnikach oraz komórki Sertoliego w jądrach. U kobiet skutkuje to wzrostem pęcherzyków jajnikowych, dojrzewaniem oocytów - prekursorów komórek jajowych i aktywacją enzymu aromatazy. Enzym ten konwertuje androgeny do estrogenów - hormonów wpływających regulująco na cykl menstruacyjny. U mężczyzn na skutek stymulacji komórek Sertoliego dochodzi do regulacji spermatogenezy, cyklu dojrzewania męskich gamet. LH (hormon luteinizujący) wpływa na komórki Leydiga w jądrach stymulując wydzielanie androgenów oraz na pęcherzyki jajnikowe i ciało żółte w układzie rozrodczym żeńskim, co mobilizuje sekrecję estrogenów i gestagenów.

Wątroba, narząd w którym zachodzi wiele reakcji metabolicznych, jest miejscem rozkładu wyżej opisanych FSH i LH. Wraz z postępującym uszkodzeniem tego narządu,

pogarsza się jakość jego funkcjonowania. W efekcie niewydolnego unieczynniania hormonów wzrasta ich stężenie w osoczu, co wywołuje zwiększenie stymulacji gonad. Niezaprzeczalnie więc, choroby i zwyrodnienia wątroby doprowadzające do jej niewydolności sprawiają, że oś podwzgórze-przysadka-gonady ulega rozregulowaniu.

1. Wpływ uszkodzenia wątroby na gonady męskie

Obniżony metabolizm FSH skutkuje hiperestrogenizmem z powodu zwiększonego przekształcania androstendionu - prekursorowego hormonu - do estradiolu i estronu. Są to steroidy odpowiedzialne za wystąpienie u mężczyzn objawów feminizacji - zaników owłosienia ciała i rozrostu gruczołów sutkowych. W patogenezie ginekomastii ważnym aspektem jest utrata równowagi pomiędzy działaniem estrogenów i testosteronu na tkankę gruczołową sutka. Testosteron zwykle odpowiada za hamowanie jej rozrostu[4]. Jego stężenie, w sytuacji zwiększonego stężenia estrogenów, ulega obniżeniu. Dzieje się tak pod wpływem stymulacji syntezy SHBG, białka wiążącego wolne osoczowe androgeny [10]. Nieobojętny pozostaje także wpływ alkoholu, czynnika odpowiedzialnego za chemiczne uszkodzenie wątroby, w patomechanizmie ginekomastii [4][10]. Zwiększając aktywność aromatazy, stymuluje on przekształcanie nadnerczowego androgeny w estrogeny. Co więcej, etanol i aldehyd octowy - jego metabolit, wpływają stymulująco na samą produkcję owych androgenów [10].

Hiperestrogenemia jest czynnikiem stymulującym wydzielanie prolaktyny (PRL) [12][18]. Hormon ten bezpośrednio hamuje wydzielanie testosteronu [18]. W sytuacji więc gdy jego stężenie wzrasta, upośledzeniu ulegają funkcje seksualne [22] oraz dochodzi do feminizacji. Co więcej, w przebiegu encefalopatii wątrobowej, będącej neurologicznym powikłaniem niewydolności wątroby, dochodzi do hiperprolaktynemii na skutek zmienionego oddziaływania pomiędzy neurotransmiterami a pulsacyjnym wydzielaniem gonadotropin przez podwzgórze [10]. Efekt ten widoczny jest także u kobiet.

Alkoholowa marskość wątroby jest jednostką chorobową w której u 50% pacjentów występuje obniżona spermatogeneza [10]. Alkohol, nie tylko poprzez negatywny wpływ na hepatocyty, ale głównie jako bezpośredni czynnik uszkadzający gonady, prowadzi do zaniku jąder, obniżenia poziomu testosteronu, utraty popędu seksualnego, bezpłodności, ginekomastii i utraty drugorzędowych cech płciowych [4][10]. Co więcej, etanol stanowi najczęstszą przyczynę marskości wątroby, której to jednym z objawów jest wodobrzusze [7]. Włączany do leczenia spironolakton, diuretyk będący antagonistą aldosteronu, dodatkowo nasili efekt feminizacji wywołany alkoholowym uszkodzeniem wątroby [10].

2. Wpływ uszkodzeń wątroby na gonady żeńskie

Kobiety z niewydolnością wątroby również zmagają się z problemami związanymi z zaburzeniami na osi podwzgórze-przysadka-gonady. Dochodzi u nich do atrofi jajników, spadku libido i niepłodności [10]. Jako że jest to grupa większego, w porównaniu do mężczyzn, ryzyka rozwoju alkoholowej marskości wątroby - z zaznaczeniem wcześniejszego o 10 lat szczytu rozwoju choroby przy mniejszych dawkach spożywanych, warto przypomnieć związek etanolu z zanikiem drugorzędowych cech płciowych i brakiem miesiączki. Patomechanizm wpływu alkoholu na oś podwzgórze-przysadka-gonady nie został w tym przypadku dokładnie wyjaśniony [9]. W hodowlach komórek pęcherzyków Graafa

wykazano jednak, że etanol hamuje ich odpowiedź na progesteron i estradiol [10]. Co więcej warto zaznaczyć, że obecna u kobiet hiperestrogenemia w przebiegu zaburzeń funkcjonowania wątroby powoduje zaburzoną sekrecję gonadotropin. Przy dodatkowo zauważalnej hiperprolaktynemii, która także powoduje dysfunkcje ich wydzielania, dochodzi do występowania cykli bezowulacyjnych, nieregularnych miesiączek oraz zaniku menstruacji [10]. Jako że PRL jest hormonem mamotropowym, może to również skutkować objawowym mlekotokiem [12][18].

4. Oś podzgórze-przysadka-nadnercza

Kora nadnerczy jest gruczołem wydzielania wewnętrznego niezbędnym do życia. Dzieli się ją (patrzac od torebki narządu) na warstwę kłębkowatą (która odpowiada za produkcję mineralokortykosteroidów, np. aldosteronu), warstwę pasmowatą (najgrubszą z warstw kory, w której powstają głównie glikokortykosteroidy, np. kortyzol, kortykosteron) i warstwę siatkowatą (produkuje głównie androgeny, np. dehydroepiandrosteron, androstenodion).

Kora nadnerczy podlega regulacji na zasadzie ujemnych sprzężeń zwrotnych przez oś podwzgórze-przysadka-nadnercza (HPA). Pod wpływem bodźców pobudzających oś HPA, takich jak stres psychiczny, zapalenie, czy uszkodzenie tkanek, podwzgórze produkuje kortykoliberynę (CRH), która stymuluje komórki przedniego płata przysadki do uwalniania adrenokortykotropiny (ACTH) wpływającej bezpośrednio na warstwę pasmowatą i siatkowatą (warstwa kłębkowata tylko w niewielkim stopniu reaguje na ACTH). Uwalniane z kory nadnerczy hormony przez ujemne sprzężenie zwrotne hamują uwalnianie CRH i ACTH.

Wszystkie hormony steroidowe powstają z cholesterolu dostarczanego do nadnerczy w formie lipoprotein o niskiej gęstości (LDL) i lipoprotein o wysokiej gęstości (HDL). Głównym źródłem cholesterolu w krwioobiegu jest wątroba, która jednocześnie stanowi miejsce metabolizmu krążących hormonów steroidowych. Uwolnione do krwi kortykosteroidy w bardzo dużym stopniu łączą się z białkami osocza produkowanymi przez wątrobę, np. 90% kortyzolu w krwioobiegu występuje w formie związanej z albuminami (ok. 20%) i transkortyną (ok. 70%). Tak transportowane hormony są nieczynne - tylko niezwiązane, wolne steroidy nadnerczowe są czynne.

Z powyższych informacji wynika, że sprawne funkcjonowanie nadnerczy i osi HPA jest nierozdzielnie związane z prawidłowym działaniem wątroby, której choroby będą to funkcjonowanie zaburzać.

1. Marskość wątroby

Marskość wątroby wiąże się z postępującym upośledzeniem wszystkich funkcji tego narządu, czego efektem są zaburzenia ze strony innych układów, w tym układu wewnątrzwydzielniczego. Wiele prac wykazało, że jednym z najbardziej dotkniętych w ten sposób gruczołów jest kora nadnerczy. Część autorów postuluje nawet, by uznać niewydolność nadnerczy (AI) za jedną z cech marskości wątroby, ze względu na ogromny (w niektórych badaniach ponad 80%) odsetek chorych z marską wątrobą, którzy rozwinęli AI. Wprowadzony został termin "zespół wątrobowo-nadnerczowy" opisujący tę zależność. [16] Nie są znane dokładne przyczyny rozwoju AI u pacjentów z marskością wątroby, ale wśród

bardzo prawdopodobnych możliwości wymienia się połączenie kilku czynników: spadku poziomu cholesterolu całkowitego, HDL oraz LDL w surowicy krwi, wzrostu krążących endotoksyn i cytokin prozapalnych (TNF- α , IL-1 i IL-6, które przebodźcowują i wyczerpują możliwości osi HPA, ograniczając uwalnianie hormonów tropowych) oraz destrukcji nadnerczy spowodowanej koagulopatią (niedobór czynników krzepnięcia produkowanych w wątrobie).

Zespół wątrobowo-nadnerczowy może rozwijać się zarówno w stabilnej, jak i zdekompensowanej marskości (z krwawieniem do przewodu pokarmowego, wodobrzuszem, z sepsą, wstrząsem), a także u biorców przeszczepu wątroby. Jego wystąpienie skutkuje nieadekwatnym wydzielaniem kory nadnerczy w odpowiedzi na bodźce stresowe, a w efekcie niższym średnim ciśnieniem tętniczym (MAP), mniejszą wrażliwością naczyń na stosowane wazopresory i większą śmiertelnością w porównaniu z pacjentami z marskością bez AI, jednak ryzyko zgonu nie musi korelować z oceną zaawansowania marskości wątroby wg. skal Childa-Pugha (CTP) i MELD. [2] U chorych z wysokimi wynikami w skalach CTP i MELD oraz niskimi stężeniami HDL i LDL w surowicy powinno wykonać się testy w kierunku AI. [3] W marskości obniża się wielkość frakcji kortyzolu związanego z białkami, jednak nie wpływa to istotnie na stężenie wolnego kortyzolu. Z tego powodu badanie poziomu całkowitego kortyzolu w osoczu nie jest miarodajne w ocenie funkcji nadnerczy. [11][21] Pomiar podstawowego poziomu kortyzolu i poziomu kortyzolu po stymulacji osi HPA (np. podając dożylnie ACTH lub jego odpowiednik) pozwala wysnuć podejrzenie AI. [6] W kilku badaniach wykazano, że stosowanie małych dawek hydrokortyzonu u pacjentów z marskością wątroby i schyłkową niewydolnością wątroby pozwala kompensować częściowo efekty AI i poprawić przeżywalność pacjentów, jednak brak jest szczegółowych danych na temat tego typu terapii.

2. Cholestaza

Jedną z fizjologicznych funkcji glikokortykosteroidów (GC) jest działanie przeciwzapalne, które w warunkach prawidłowych zwiększa odporność wątroby na rozwój zapalenia. W początkowej fazie zapalenia cytokiny prozapalne pobudzają oś HPA, czego efektem jest uwalnianie GC z nadnerczy w celu ograniczenia rozwoju i potencjalnych uszkodzeń w wyniku reakcji zapalnej, ale jednocześnie hamują uwalnianie kwasów żółciowych (BA) z wątroby. W przypadku cholestazy mamy do czynienia ze zwiększoną ilością BA krążeniu systemowym i zwiększoną ilością cytokin prozapalnych. Stały, wysoki poziom cytokin prozapalnych prowadzi do stopniowego wyczerpania osi HPA. BA natomiast, zamiast spływać do pęcherzyka żółciowego, zaczynają przenikać do krążenia systemowego, docierać m.in. do mózgu, gdzie przenika barierę krew-mózg (BBB) i powodują zmniejszenie ekspresji CRH w podwzgórzu, co w konsekwencji prowadzi do supresji osi HPA. Jednocześnie BA działają bezpośrednio hamująco na metabolizm GC w wątrobie. Rozwijający się w efekcie niedobór GC powoduje pobudzenie (odhamowanie) produkcji BA w wątrobie, prowadząc do narastania niewydolności osi HPA.[20] Tak więc zależność między wątrobą (zapewniającą nadnerczom substrat) i nadnerczami (regulującymi funkcje wątroby i chroniącymi ją) zostaje zaburzona w przebiegu cholestazy.

5. Podsumowanie i wnioski

Zarówno ostre, jak i przewlekłe choroby wątroby mogą skutkować zaburzeniem równowagi wewnątrzwydzielniczej organizmu. Warto więc w diagnostyce chorób hepatologicznych uwzględniać również skrining w kierunku zaburzeń endokrynologicznych. Jest to niezmiernie istotne, ponieważ niektóre z tych zaburzeń mogą przez pewien okres czasu nie dawać żadnych specyficznych objawów. Na przykład pierwotne zapalenie dróg żółciowych, które przebiega z podwyższonym stężeniem TBG i w konsekwencji prowadzi do zwiększenia stężenia całkowitej T4, może maskować współistniejącą niedoczynność tarczycy. Aby szybko i trafnie ocenić stan gruczołu tarczowego w tym przypadku, należy więc konieczne oznaczyć stężenie wolnej tyroksyny (fT4), która jest głównym produktem metabolicznym tarczycy oraz stężenie TSH. Aby cała diagnostyka przebiegała sprawnie, konieczna jest również współpraca lekarzy różnych specjalności, m.in. lekarzy chorób zakaźnych, internistów, endokrynologów czy gastroenterologów. Pozwoli to na dobranie najtrafniejszego leczenia, które będzie jak najbezpieczniejsze dla pacjenta i spowoduje jak najmniej skutków ubocznych, co ma znaczenie, na przykład, we wspomnianej wcześniej terapii interferonem alfa. Nie należy zapominać o możliwym nasilaniu pod wpływem leków (takich jak spironolakton) obecnych już zaburzeń endokrynologicznych wynikających z uszkodzenia wątroby. Związane z wtórną niewydolnością gonad problemy prokreacyjne i zaburzenia funkcji seksualnych powinny zwrócić uwagę lekarza na choroby wątroby jako czynnik znacząco obniżający jakość życia. Jako że marskość wątroby, z występowaniem której często odpowiedzialny jest alkohol, może skutkować endokrynopatiami związanymi z gonadami, należałoby zastanowić się nad wagą profilaktyki w tym zakresie. Uświadamiając pacjentowi dalekosieczne powikłania przewlekłego spożywania etanolu obejmujące wpływ na sferę seksualną i skutkujące zaburzeniami w sferze fizyczno-psychicznej, prawdopodobnie uzyskamy lepsze efekty niż podczas wyjaśniania jedynie szkodliwego wpływu na wątrobę. Zrozumienie problemu zaburzeń funkcji wątroby jako ogólnoustrojowej niewydolności powinno być istotne nie tylko dla lekarzy prowadzących pacjentów z obecnymi już powikłaniami, ale również dla tych, którzy wiedzę tę mogą wykorzystać u osób bez dysfunkcji tego narządu w celach profilaktycznych i edukacyjnych. Marskość wątroby w sposób istotny dotyka również funkcji nadnerczy. Z racji bardzo wysokiej częstotliwości występowania niewydolności nadnerczy u chorych z marskością wątroby zasadne jest, by w opiece nad nimi uwzględnić konieczność monitorowania funkcji nadnerczy i ewentualnej terapii glikokortykosteroidami. Pozwoli to uchronić pacjentów przed konsekwencjami zespołu wątrobowo-nadnerczowego, które wiążą się większą śmiertelnością. Konieczne jest również przeprowadzenie dalszych badań w celu lepszego poznania mechanizmów i ustalenia standardów terapeutycznych zespołu wątrobowo-nadnerczowego.

Bibliografia:

1. Bienia A. (1/2003). Pozapalne uszkodzenia funkcji wątroby. W: Borgis, Medycyna rodzinna, s.26-30.
2. Chawlani, R., Arora, A., Ranjan, P., Sharma, P., Tyagi, P., Bansal, N., ... Kumar, A. (2015). Adrenal insufficiency predicts early mortality in patients with cirrhosis. *United European gastroenterology journal*, 3(6), 529–538. doi:10.1177/2050640614552314.
3. Chiriac, Ș., Stanciu, C., Negru, R., & Trifan, A. (2016). ASSESSMENT OF

- ADRENOCORTICAL DYSFUNCTION IN PATIENTS WITH STABLE LIVER CIRRHOSIS. *Acta endocrinologica* (Bucharest, Romania : 2005), 12(3), 262–267. doi:10.4183/aeb.2016.262.
4. Czajka- Oraniec I., Zgliczyński W. (3/2008) Postępy w rozpoznawaniu i leczeniu ginekomastii. W: Borgis, *Postępy Nauk Medycznych*, s. 174-183.
  5. Czerwińska E., Marcinowska-Suchowierska E.. (4/2007). Interpretacja badań tyreologicznych w praktyce lekarza rodzinnego. W: Borgis, *Postępy Nauk Medycznych*, s. 139-143.
  6. Fede G, Spadaro L, Purrello F (2014) Review: Adrenal Insufficiency in Liver Disease. *Journal Liver* 3: 146. doi:10.4172/2167-0889.1000146.
  7. Gajewski P., Szczeklik A. (2016). *Interna Szczeklika 2016*. Kraków: Medycyna Praktyczna.
  8. Ganong W.F. (2007). *Fizjologia*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
  9. Handzlik-Orlik G., Krysiak R., Kędzierski L., Okopień B. (2016) Zaburzenia endokrynologiczne w chorobach wątroby. *Przegląd Lekarski*. 73, s. 324-333.
  10. Karagiannis A., Harsoulis F. (2005) Gonadal dysfunction in systemic diseases. *European Journal of Endocrinology*. 152, s. 501-513.
  11. Karagiannis, A. K., Nakouti, T., Pipili, C., & Cholongitas, E. (2015). Adrenal insufficiency in patients with decompensated cirrhosis. *World journal of hepatology*, 7(8), 1112–1124. doi:10.4254/wjh.v7.i8.1112.
  12. Karasek M., Pawlikowski M., Lewiński A. (6/2006) Hyperprolactinemia: causes, diagnosis and treatment. *Endokrynologia Polska*. 57, s. 656-662.
  13. Karpińska J., Kryszalowicz B., Anna Błachowicz A., Franek E.(2007). Pierwotne, wtórne i jatrogenne zaburzenia czynności tarczycy. W: *Via Medica, Choroby Serca i Naczyń*. Tom 4, s.48-53.
  14. Konturek J. (2013). *Fizjologia Człowieka Podręcznik dla studentów medycyny*. (s. 520-526). Wrocław: Elsevier Urban & Partner.
  15. Kumar V., Cotran R. S., Robbins S. L. (2008). *Robbins Patologia*. Wrocław: Elsevier Urban & Partner.
  16. Marik P. E., Gayowski T., Starzl T. E. (2005) The hepatoadrenal syndrome: A common yet unrecognized clinical condition. *Crit Care Med*; 33:1254–1259.
  17. Maśliński S., Ryżewski J. (2014). *Patofizjologia 2*. (s. 810- 815). Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
  18. Matuszek B., Nowakowski A. (1/2003) Hiperprolaktynemia- częsty problem kliniczny? I. Przyczyny i obraz kliniczny. W: Borgis, *Medycyna Rodzinna*. s. 31- 34.
  19. Obolończyk Ł., Siekierska-Hellmann M., Sworczak K. (2008). Powikłania leczenia interferonem alfa wirusowego zapalenia wątroby typu C ze szczególnym uwzględnieniem zaburzeń funkcji tarczycy. *Postępy Higieny Medycyny Doświadczalnej* (Online). Tom 62, s.309-321.
  20. Petrescu AD, Kain J, Liere V, Heavener T and DeMorrow S (2018) Hypothalamus-Pituitary-Adrenal Dysfunction in Cholestatic Liver Disease. *Front. Endocrinol*. 9:660. doi: 10.3389/fendo.2018.00660.
  21. Thevenot T1, Borot S, Remy-Martin A, Sapin R, Cervoni JP, Richou C, Vanlemmens C, Cleau D, Muel E, Minello A, Tirziu S, Penfornis A, Di Martino V, Monnet E. (2011)

Assessment of adrenal function in cirrhotic patients using concentration of serum-free and salivary cortisol. *Liver Int.* 31(3):425-33. doi: 10.1111/j.1478-3231.2010.02431.x. Epub 2011 Jan 13.

22. Zdrojewicz Z., Dubiński A., Dubińska K., Stokłosa B. (2004) Prolaktyna a aktywność seksualna u mężczyzn. W: *Via Medica, Seksuologia Polska*. Tom 2, Nr 1, s. 1-4.

Wykaz stron internetowych:

23. *Medycyna Praktyczna*, <https://www.mp.pl> (Postępowanie u dorosłych chorych z wodobrzuszem w przebiegu marskości wątroby. Wytyczne American Association for the Study of Liver Diseases. Komentarz prof. dr hab. med. Hartleb M., 8.01.2019).

6. AKTYWNOŚĆ FIZYCZNA W LECZENIU NADWAGI I OTYŁOŚCI-CHARAKTERYSTYKA WYBRANYCH TECHNIK

Ewelina Litwa¹, Anna Maria Dobosiewicz¹, Gracjan Różański¹

¹Scientific Circle of Exercise Physiology at Department of Hygiene, Epidemiology and Ergonomics. Division of Ergonomics and Exercise Physiology, Nicolaus Copernicus University in Toruń, Collegium Medicum in Bydgoszcz, Poland

1. Wstęp

Światowa Organizacja Zdrowia (WHO, World Health Organisation), która już dekady temu zakwalifikowała otyłość jako chorobę uznała, że otyłość jest jednym z najbardziej zaniedbanych problemów zdrowia publicznego [16]. Ponadto Promoting Healthy Life w raporcie Preventing Risks umieściła nadmierną masę ciała w pierwszej dziesiątce najważniejszych zagrożeń zdrowotnych populacji świata [3]. Otyłość w Międzynarodowej Klasyfikacji Chorób i Problemów Zdrowotnych została oznaczona symbolem E66 [16].

Otyłość zaliczana jest do chorób postępujących, bez tendencji do samoistnego ustępowania i z dużym prawdopodobieństwem nawrotów. Polega na nadmiernym nagromadzeniu tkanki tłuszczowej, czego skutkiem może być rozwój powikłań metabolicznych i niem metabolicznych. Duże znaczenie zdrowotne ma fakt, że otyłość to nie tylko zwiększona masa tkanki tłuszczowej, ale także kumulacja lipidów w narządach, np. wątrobie, mięśniach, komórkach wysp trzustkowych. W konsekwencji tego stanu rzeczy osoba dotknięta otyłością doświadcza pogorszenia jakości życia i skrócenia czasu jego trwania [1].

2. Epidemiologia

Według Światowej Organizacji Zdrowia nadmierna masa ciała należy do najważniejszych przewlekłych chorób niezakaźnych i przybrała postać globalnej epidemii. W 2005 r. problem nadwagi dotyczył 1,6 mld a otyłość ponad 400 mln osób dorosłych na świecie [2]. Na podstawie Europejskich Ankietowanych Badań Zdrowia (EHIS) z 2014 r. szacuje się, że w Polsce osoby z nadwagą stanowią 36,6% i osoby otyłe 16,7% populacji osób w wieku 15 lat i więcej, czyli łącznie 53,3%. Problem nadmiernej masy ciała w Polsce jak w innych krajach Unii Europejskiej dotyczy częściej mężczyzn niż kobiet. Niestety liczba osób dotkniętych problemem z nadmierną masą ciała stale rośnie w państwach rozwiniętych, w tym również w Polsce [8]. W Polsce w 1996 r. procent osób z nadmierną masą ciała wśród populacji osób dorosłych wynosił 27,7%, w 2004 r. wzrósł do 29,6%, a w 2009 osiągnął już 53%. Wzrost odnotowano również w innych krajach UE. Podczas Wieloośrodkowego Ogólnopolskiego Badania Stanu Zdrowia Ludności w latach 2003–2005 oraz 2013–2014 dokonano badań antropometrycznych. Zmierzona została masa ciała oraz wzrost osób badanych. Analiza wyników wskazała, że odsetek osób z nadwagą w Polsce w grupie wieku 20–74 lata wzrósł wśród mężczyzn z 40,2% do 43,1%, a u kobiet z 27,7% do 29,5%. Z kolei odsetek osób otyłych wśród mężczyzn wzrósł z 20,0% do 24,2%, a wśród kobiet z 22,3% do 23,4% [18].

3. Etiologia

W rozwoju nadwagi i otyłości uczestniczy wiele czynników, w tym m.in. genetyczne, środowiskowe, socjoekonomiczne i psychologiczne [14,15]. Czynniki środowiskowe, mogą mieć charakter makrośrodowiskowy - dotyczą całej populacji, jak i mikrośrodowiskowy – dotyczą jednostki. Na przestrzeni ostatnich lat styl życia ludzi zmienił się diametralnie, a w tym sposób odżywiania i jakość spożywanych produktów. We współczesnej diecie przeważają produkty bogate w tłuszcze i cukry proste, wysokoprzetworzone i o wysokiej energetyczności. Ponadto ludzie jedzą za duże porcję i jedzą za często. Kolejną istotnym czynnikiem jest zmniejszenie aktywności fizycznej, bez której utrzymanie prawidłowej wagi jest praktycznie niemożliwe. Wpływ czynników genetycznych na rozwój nadmiernej masy ciała nie jest jeszcze do końca poznany, jednak naukowcy uważają, że na skutek występowania różnorodnych odmian wielu genów pojawia się skłonność do gromadzenia nadmiernej ilości tkanki tłuszczowej w warunkach temu sprzyjających. Czynniki metaboliczne również mogą wpływać na rozwój nadwagi oraz otyłości poprzez zmiany hormonalne i enzymatyczne. Coraz większą wagę przykładają się także do czynników psychologicznych, wśród nich wymienia się: zaburzenia mechanizmu samoregulacji, przekonania i oczekiwania jednostki, cechy osobowości, trudności w radzeniu sobie ze stresem i przeżywanymi emocjami.

Wśród czynników socjoekonomicznych predysponujących do rozwinięcia się nadmiernej wagi ciała wskazuje się na poziom wykształcenia jednostki oraz sytuację materialną. Niski poziom wykształcenia zazwyczaj niesie za sobą niską edukację zdrowotną i nieświadomość konsekwencji zdrowotnych, jakie niesie ze sobą otyłość. Z kolei niekorzystna sytuacja materialna zmusza do nabywania najtańszych produktów żywnościowych, które często charakteryzują się wysoką kalorycznością [6]. Wszystkie te czynniki składają się na główną przyczynę, czyli zachwianie bilansu energetycznego w wyniku przyjmowania w formie pokarmów i napojów większej ilości kalorii, niż wynosi zapotrzebowanie organizmu.

4. Podział i rodzaje otyłości

Wyróżnia się dwie klasyfikacje otyłości:

1. oparta na etiologii
2. oparta na pomiarach antropometrycznych.

Otyłość ze względu na przyczynę występowania dzieli się na:

1. Otyłość prostą (pierwotną), która jest skutkiem dodatniego bilansu energetycznego, tzn. dostarczania zbyt dużej ilości kalorii w stosunku do wydatków na poszczególne rodzaje metabolizmu. Ten typu otyłości uwarunkowany jest przede wszystkim przez czynniki środowiskowe.
2. Otyłość wtórną, która może być konsekwencją występowania endokrynopatii (np. niedoczynności tarczycy, choroby i zespołu Cushinga, niedoboru hormonu wzrostu, hipogonadyzmu) bądź zespołów uwarunkowanych genetycznie (Pradera-Williego, Lawrence'a-Moona-Biedla, Turnera, Klinefeltera) [13, 14, 15].

W otyłości opartej na pomiarach antropometrycznych wyróżnia się dwa typy, które różnią się od siebie ryzykiem rozwoju powikłań:

1. Typ brzuszny (androidalny, centralny, typ „jabłko”) - tkanka tłuszczowa kumuluje się przede wszystkim w okolicy zaotrzewnowej. Ten typ otyłości wiąże się z większym ryzykiem rozwoju powikłań naczyniowo-sercowych oraz zespołu metabolicznego i niektórych nowotworów.
2. Typ pośladkowo-udowy (gynoidalny, obwodowy, typ „gruszka”)- nadmierna ilość tkanki tłuszczowej odkłada się głównie w okolicach bioder i pośladków. Często występuje wśród kobiet już w okresie pokwitania [12].

5. Zdrowotne skutki otyłości

Nadmierna masa ciała często wiąże się z występowaniem powikłań zdrowotnych, których konsekwencją mogą być zaburzenia funkcjonowania wielu układów. Calle i in. w swoich badaniach wykazali, że wśród osób niepalących ponad 2 razy większe ryzyko śmiertelności miały osoby z BMI powyżej normy. Nadmiar tkanki tłuszczowej może skutkować zaburzeniami funkcjonowania układu sercowo-naczyniowego, takich jak: nadciśnienie czy choroba niedokrwienna serca. Wśród innych konsekwencji zdrowotnych wymienia się również: cukrzycę typu 2, zaburzenia gospodarki lipidowej, kamicę nerkową, zespół policystycznych jajników, zespół bezdechu w czasie snu, choroby pęcherzyka żółciowego, chorobę zwyrodnieniową kręgosłupa. Szczególnie niepokojący jest także istotny związek otyłości ze zwiększonym ryzykiem występowania nowotworów, między innymi raka jelita grubego, raka piersi czy raka endometrium [5].

Nadwaga i otyłość wpływa również na sferę psychiczną człowieka. Zmienia sposób postrzegania własnej osoby, oddziałując na przeżywane emocje i relacje z innymi ludźmi, w konsekwencji zniekształcając jego funkcjonowanie emocjonalne i społeczne. Osoby te mogą zostać dotknięte niechęcią ze strony środowiska, które postrzega je jako osoby mniej atrakcyjne, przypisuje im gorsze cechy charakteru i niższe kwalifikacje zawodowe. Nieprzychylny stosunek do ludzi z nadmierną masą ciała często prowadzi do odrzucenia ich przez społeczeństwo, czego konsekwencją może być stopniowe wycofywanie się z kontaktów i izolacja społeczna. Osoby z nadmierną masą ciała często doświadczają poczucia bezsilności i braku wpływu na sytuację, co wiąże się z narastającym niepokojem i lękiem [6]. Wyniki badań na temat związku depresji i nadwagi nie są jednoznaczne. Początkowo wyniki badań wskazywały, że nie ma różnic w częstości występowania i nasileniu depresji między osobami otyłymi a osobami o prawidłowej masie ciała. Jednak w ciągu ostatnich kilku lat ukazały się wyniki badań przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie, na podstawie których stwierdzono istnienie związku między otyłością a objawami depresji, a także między otyłością a epizodem depresji w wywiadzie [5].

6. Aktywność fizyczna

Na podstawie licznych badań epidemiologicznych jednoznacznie wykazano związek pomiędzy zmniejszoną aktywnością fizyczną a rozwojem otyłości na świecie. Zdarza się również, że siedzący styl życia ma charakter wtórny, będący efektem ograniczonych możliwości mobilnych osoby otyłej, co z kolei skutkuje dalszym przyrostem masy ciała. Ponadto wiele badań wskazuje na fakt występowania korelacji pomiędzy dłużej trwającymi

okresami zwiększonej aktywności fizycznej a zmniejszeniem masy ciała lub obniżeniem jej przyrostu z upływem lat.

Leczenie otyłości jest terapią wieloletnią opartą na odpowiedniej diecie, farmakologii, psychoterapii oraz rehabilitacji. Dobór odpowiedniego schematu postępowania powinien rozpocząć się od znalezienia głównej przyczyny problemu, a leczenie powinno być interdyscyplinarne i dobrane indywidualnie do pacjenta. W placówkach zajmujących się leczeniem otyłości, obok lekarza, dietetyka i psychologa, potrzebna jest również profesjonalna pomoc fizjoterapeuty [4]. Osoba z problemem nadmiernej masy ciała powinna mieć indywidualnie zaplanowaną aktywność fizyczną, która poprzez wielowymiarowy wpływ na organizm człowieka wspomaga leczenie. Podstawową zaletą płynącą z ćwiczeń fizycznych jest zwiększony wydatek energetyczny, który jest niezbędny w procesie leczenia nadwagi i otyłości. Jednak aktywność fizyczną niesie za sobą szereg innych korzyści zdrowotnych, min.: obniżenie masy tkanki tłuszczowej, wzrost masy mięśni i kości, zmniejszenie wywołanego dietą niepożądanego obniżenia spoczynkowego wydatku energetycznego, obniżenie wysokiego stężenia insuliny, poprawa tolerancji glukozy i profilu lipidów, obniżenie spoczynkowego i wysiłkowego ciśnienia tętniczego krwi oraz tętna, poprawa sprawności, ułatwienie długotrwałego utrzymania reżimu dietetycznego, poprawa ogólnego samopoczucia i poprawa zdrowia psychicznego, poprawa stanu emocjonalnego (obniżenie stanów lękowych, depresji) [7, 11, 12].

7. Planowanie treningu - wskazówki

Obciążenie i intensywność treningu u osób z nadwagą lub otyłością musi być dobrana do ich możliwości, z uwagi na duże ryzyko przeciążenia układu ruchu. Główne cele wysiłku fizycznego wśród pacjentów z nadmierną masą ciała to zwiększenie dobowego wydatku energii, poprawa sprawności układu sercowo-naczyniowego i zapobieganie rozwojowi zespołu metabolicznego. W związku z tym u tych pacjentów stosuje się przede wszystkim wysiłki dynamiczne, długotrwałe, o umiarkowanej intensywności (30–70% obciążenia maksymalnego, częstość skurczów serca u ludzi młodych do 150/min, w średnim wieku do 120/min, a u osób starszych poniżej 100/min). Należy również zwrócić uwagę, aby ćwiczenie nie obciążały nadmiernie kolan, bioder i kręgosłupa. Wysiłek fizyczny o niewielkiej lub umiarkowanej intensywności jest bezpieczniejszy niż wysiłek o dużej intensywności, ponadto pozwala na uzyskanie większego wydatku energii poprzez wydłużenie czasu trwania treningu. Kluczową kwestią wydłużenia czasu trwania treningu jest to, że podczas długotrwałej pracy o umiarkowanej intensywności zapotrzebowanie energetyczne pokrywane jest w większym stopniu przez utlenianie kwasów tłuszczowych w porównaniu do wysiłków krótkotrwałych o dużym obciążeniu. Szczególnie korzystnymi technikami treningu do osób z nadwagą i otyłością, zwłaszcza w początkowej fazie treningu, jest nordic walking, marsz, marszobiegi, pływanie i ćwiczenia w wodzie oraz jazda na rowerze. Podczas treningu o charakterze oporowym należy zachować szczególną ostrożność przy doborze obciążeń z uwagi na możliwość uszkodzenia układu ruchu (mięśni, ścięgien, więzadeł, stawów i kości) oraz ze względu na duży wzrost ciśnienia tętniczego krwi, towarzyszący tego rodzaju wysiłkom. Efektywność treningu jest możliwa tylko jeśli wysiłek fizyczny jest regularny, a plan treningowy zakłada długotrwałe uczestnictwo pacjenta w ćwiczeniach [10].

8. Zalecane rodzaje treningu

Fitness

Interesującym treningiem w leczeniu nadwagi i otyłości jest fitness. Łączy w sobie ćwiczenia wytrzymałościowe, których głównym celem jest zmniejszenie ilości tkanki tłuszczowej oraz trening siłowy przy użyciu urządzeń izotonicznych. Trening fitness obejmuje trening wydolnościowy, oporowy oraz gibkościowy, które są uniwersalne w walce z nadmierną masą ciała. Podczas zajęć fitnessu przeważają ćwiczenia aerobowe, które są szczególnie zalecane w leczeniu nadwagi i otyłości, ponieważ cechują się przewagą metabolizmu tlenowego, podczas którego do resyntezy energii wykorzystywane są głównie tłuszcze, a w mniejszym stopniu cukry. Zajęcia fitness są dobrym wyborem dla tych pacjentów, ponieważ istnieje wiele form i odmian fitnessu, dzięki czemu można to dostosować do potrzeb i możliwości pacjenta. Do jego najczęstszych form należą: low impact aerobic (LIA) lub fat burner, dance aerobic, total body conditioning (TBC), zajęcia wzmacniające, fit ball (body ball). Dodatkowym atutem treningu fitness jest forma prowadzenia zajęć. Trening ten zazwyczaj odbywa się w grupach, co zwiększa zaangażowanie pacjentów i daje większe szanse na systematyczny udział pacjenta w zajęciach [4].

Aqua aerobik

Wszelkie treningi odbywające się w środowisku wodnym są często zalecane pacjentom z nadmierną masą ciała z uwagi na korzystny wpływ środowiska wodnego na organizm człowieka. Trening ten charakteryzuje się łączeniem w sobie zarówno treningu aerobowego jak i oporowego. Aqua aerobik pozwala na odciążenia narządu ruchu pacjenta i jest przyjazny dla pacjenta, ponieważ nie wymaga od niego umiejętności pływania i dużej sprawności fizycznej. Ćwiczenia powinny być prowadzone w wodzie o temperaturze około 31–32°C. Temperatura środowiska wodnego ma w tym wypadku wyjątkowe znaczenie, ponieważ niższe wartości temperatury doprowadzają do większej utraty ciepła, co z kolei zmusza do intensyfikacji treningu, natomiast wyższa temperatura utrudnia oddawanie ciepła przez organizm — wtedy intensywność ćwiczeń powinna być niższa [8].

Ogromną zaletą treningu w wodzie jest umożliwienie pacjentowi wykonywanie szerokiej gamy ćwiczeń o różnej celowości. W środowisku wodnym możliwe jest prowadzenie ćwiczeń w odciążeniu, kiedy ruch prowadzony jest równolegle do powierzchni wody, a także możliwość wprowadzenia ćwiczeń wspomaganych, jeśli ruch prowadzony jest od dna w kierunku powierzchni oraz oporowych, w momencie kiedy ruch odbywa się od powierzchni wody do dna. Ciśnienie hydrostatyczne wpływa na organizm człowieka m.in. poprzez działanie na układ oddechowy i sercowo - naczyniowy wywołując zwiększoną pracę mięśni oddechowych, poprzez utrudnianie wykonania wdechu i przesunięcie krwi z żył obwodowych do prawego przedsionka serca, czego konsekwencją jest zwiększenie jego objętości. Ponadto ciało zanurzone w wodzie pozornie traci około 85% swojego ciężaru, dzięki czemu zmniejsza się praca statyczna mięśni, dochodzi do odciążenia stawów, obniżenie napięcia mięśniowego, w szczególności mięśni antygravitacyjnych. Dodatkowo aerobik w wodzie daje możliwość użycia większych obciążeń niż poza środowiskiem wodnym i ułatwia ogólną relaksację mięśniową. [7, 9].

Nordic walking

Nordic walking może być uprawiany na 3 poziomach intensywności, co jest bardzo przydatne w treningu osób z nadmierną masą ciała z uwagi na możliwość dopasowania treningu indywidualnie pod pacjenta. Poziom rekreacyjno-zdrowotny nordic walking zalecany jest dla osób o niskiej wydolności fizycznej, z ograniczeniami ruchowymi, ponieważ pozwala on na pracę nad zdrowiem na niskim poziomie intensywności. Istotną cechą ćwiczeń ogólnokondycyjnych, które są zalecane osobom walczącym z nadmierną masą ciała jest angażowanie dużych grup mięśniowych kurczących się i rozkurczających naprzemiennie podczas wysiłku. W trakcie treningu nordic walking pracuje prawie 90% wszystkich mięśni – przede wszystkim mięśnie kończyn górnych, klatki piersiowej, brzucha, pośladków i kończyn dolnych. Trening marszu z kijami powinien trwać około 60-90 minut, co jest również istotne w leczeniu nadwagi i otyłości. Dzięki kijkom używanym w trakcie marszu pacjent uzyskuje odciążenie, co pozwala na pokonywanie znacznych odległości z stosunkowo niewielkim zmęczeniem. Na tym poziomie treningu tempo marszu powinno pozwalać na swobodną rozmowę, bez efektu zadyszki. Kijki do nordic walking odciążają stawy, które są nadmiernie obciążone u osób z nadmierną masą ciała. Pozwala to na odciążenie kręgosłupa, co jest niemożliwe podczas zwykłego marszu bez kijów. Nordic walking redukuje obciążenie stawów i kolano około 5 kg odciążenia z każdym wbiciem kijka w podłoże. Bezpieczeństwo nordic walking dla stawów kończyn dolnych oraz kręgosłupa wynika również z faktu, że środek ciężkości ciała praktycznie nie przemieszcza się pionowo, dzięki czemu zmniejszone jest obciążenie stóp, kostek, kolan, miednicy i dolnego odcinka kręgosłupa. Obciążenie to jest dwa i pół raza mniejsze w porównaniu do joggingu. Podczas marszu z kijami zużycie energii wzrasta o około 20% w porównaniu ze zwykłym marszem bez kijów. Podczas nordic walking konsumowanych jest około 400 kalorii/godzinę, natomiast podczas marszu organizm zużywa około 280 kalorii/ godzinę. Trening nordic walking jest aktywnością chętnie wybieraną przez samych pacjentów i dobrze przez nich tolerowaną, dzięki czemu rosną szansę na długotrwałą i systematyczną pracę pacjenta. Na rosnącą popularność treningu z kijkami wpływa również dowolność form ćwiczeń, dostępność dla każdej grupy wiekowej i o różnym stopniu wytrenowania, a także możliwość ćwiczeń o każdej porze roku oraz w każdym miejscu. Ćwiczenia ogólnokondycyjne w nordic walking mogą być wykonywane na wiele sposobów, dzięki czemu każdy pacjent może znaleźć dogodną dla siebie formę i intensywność. Grupowa forma ćwiczeń fizycznych dodatkowo motywuje pacjentów do systematyczności i przyczynia się do poprawy efektów kuracji [17].

9. Podsumowanie

Nadwaga i otyłość są niezwykle dużym problemem społecznym współczesnych ludzi. Przemawia za tym wysoka częstość występowania oraz trendy wzrostowe, jak również istotna ilość powikłań towarzyszących nadmiernej masie ciała, które wpływają na pogorszenie stanu zdrowia populacji. Czynnikiem predysponującym do występowania nadwagi i otyłości jest nadmierna konsumpcja żywności wysokoenergetycznej oraz zmniejszająca się aktywność fizyczna. Osoby cierpiące na nadwagę i otyłość wymagają intensywnego leczenia interdyscyplinarnego w tym leczenia dietetycznego, farmakologicznego, bądź operacyjnego

oraz fizjoterapeutycznego. Odpowiednio dobrany i systematyczny wysiłek fizyczny pozwalają na redukcję masy ciała, której towarzyszy poprawa wskaźników metabolicznych i stanu zdrowia, a także redukcja zgonów zależnych od otyłości.

Bibliografia:

1. Bieńkowski P, Szulc A, Paszkowski T, Olszanecka-Glinianowicz M. Treatment of overweight and obesity – who, when and how? Interdisciplinary position of the Expert Team. *Nutrition, Obesity & Metabolic Surgery* 2018; 5 (1): 1–10.
2. Brończyk-Puzoń A, Koszowska A, Nowak J, Dittfeld A, Bieniek J. Epidemiology of obesity in the world and in Poland . *Forum Zaburzeń Metabolicznych* 2014; 5 (1):1–5.
3. Dinç G, Eser E, Saatli GL, et al. The relationship between obesity and health related quality of life of women in a Turkish city with a high prevalence of obesity. *Asia Pac J Clin Nutr.* 2006; 15 (4): 508–515.
4. Gołębiewski P, Bryl W, Hoffmann K. The influence of selected physiotherapy techniques on weight reduction in obese people. *Forum Zaburzeń Metabolicznych* 2013; 4 (1): 37–42
5. Juruć A, Bogdański P. Otyłość i co dalej? O psychologicznych konsekwencjach nadmiernej masy ciała. *Forum Zaburzeń Metabolicznych* 2010;1(4): 210-219.
6. Kamińska E, Łodzińska J. Problemy żywieniowe dorosłych w aspekcie występowania otyłości na podstawie badań przeprowadzonych wśród mieszkańców gminy Rzewnie. *Zeszyty Naukowe. Wyższa szkoła agrobiznesu w Łodzi* 2013; 50: 123-135.
7. Kłosiewicz-Latoszek L. Obesity as a social, medical and therapeutic problem. *Probl Hig Epidemiol* 2010; 91(3): 339-343.
8. Ng M.i in., Global, regional, and national prevalence of overweight and obesity in children and adults during 1980–2013: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2013, „*Lancet*” 2010; 384 (9945): 766–781.
9. Nawarycz T, Ostrowska-Nawarycz L. Rozkłady centylowe obwodu pasa u dzieci i młodzieży. *Pediatr Pol* 2007; 87(5-6): 418-424.
10. Nazar K. Wysiłek fizyczny- ważny czynnik w walce z otyłością. *Kosmos. Problemy Nauk Biologicznych* 2010; 59 (304): 395-402.
11. Plewa M, Markiewicz A. Physical activity in prevention and treatment of obesity. *Endokrynologia, Otyłość i Zaburzenia Przemiany Materii* 2006; 2 (1): 30–37.
12. Przybylska D, Kurowska M, Przybylski P Obesity and overweight in the adolescent population. *Hygeia Public Health* 2012; 47(1): 28-35.
13. Sweeting H. Measurement and Definitions of Obesity In Childhood and Adolescence a field guide for the uninitiated. *Nutritional J* 2007; 9: 345-356.
14. Szatkowska A, Bodalski J. Otyłość u dzieci i młodzieży. *Przew Lek* 2003; 6 (9): 54-58.
15. Szymocha M, Bryła M, Maniecka-Bryła I. Epidemia otyłości w XXI wieku. *Zdr Publ* 2009, 119: 207-212.
16. World Health Organization. Obesity: preventing and managing the global epidemic. WHO Technical Report Series number 894. Geneva: WHO. 2000.
17. Zalińska K, Olszanowska K. Nordic walking jako prewencja pierwotna i wtórna chorób cywilizacyjnych. *Fizjoterapia* 2014; 22 (1): 53-60.

18. Zgliczyński W S. Nadwaga i otyłość w Polsce. Infos. Biuro Analiz Sejmowych. Zagadnienia społeczno-gospodarcze 2017; 4 (227).

7. NORDIC WALKING I JEGO MIEJSCE W KOMPLEKSOWEJ REHABILITACJI KARDIOLOGICZNEJ - PRZEGLĄD PIŚMIENICTWA

Ewelina Litwa

Anna Maria Dobosiewicz

Collegium Medicum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wydział Nauk o Zdrowiu

Koło Naukowe Fizjologii Wysiłku Fizycznego

E-mail: ewelina.pankanin@gmail.com

1. Wstęp

Kompleksowa Rehabilitacja Kardiologiczna to program obejmujący odpowiednio dobrany wysiłek fizyczny, edukację i poradnictwo w zakresie prozdrowotnego trybu życia i modyfikacji czynników ryzyka chorób układu krążenia, opiekę medyczną i psychologiczną. Wszystkie te działania mają na celu ułatwienie procesu zdrowienia, ograniczenie następstw choroby, poprawę sprawności fizycznej i psychicznej pacjenta oraz zmniejszenie ryzyka powrotu choroby. Rehabilitacja kardiologiczna, aby była skuteczna powinna być rozpoczęta możliwie najwcześniej po opanowaniu ostrego stanu choroby, należy ją prowadzić wieloetapowo i powinna być kontynuowana przez pacjenta w domu. Ćwiczenia muszą być dostosowywane do indywidualnych możliwości pacjenta oraz przez niego akceptowane. Szczególnie istotny w rehabilitacji kardiologicznej jest marsz, który jest naturalną i najczęstszą formą aktywności fizycznej oraz przynosi duże korzyści pacjentowi kardiologicznemu. Na przestrzeni ostatnich lat Nordic Walking jest coraz popularniejszą formą aktywności wybieraną przez ludzi w każdym wieku. Jego dostępność, bezpieczna forma oraz brak nakładów finansowych powoduje, że ten rodzaj aktywności fizycznej znajduje zastosowanie w wielu aspektach życia. Nordic Walking zaczęto również wykorzystywać w rehabilitacji kardiologicznej, a trening ten jest akceptowany i dobrze tolerowany przez pacjentów. Wyniki badań licznych prac naukowych na ten temat dowodzą, że trening Nordic Walking przynosi znaczne korzyści pacjentom kardiologicznym z różnymi schorzeniami i na różnych etapach leczenia.

2. Rehabilitacja Kardiologiczna

Światowa Organizacja Zdrowia opisuje rehabilitację kardiologiczną jako sumę działań prowadzących do zapewnienia choremu na serce możliwie najlepszych warunków fizycznych, psychicznych i socjalnych, tak aby mógł on przy własnym udziale powrócić do normalnego życia rodzinnego i zawodowego [14]. Wynika z tego, że rehabilitacja kardiologiczna jest postępowaniem wielokierunkowym i kompleksowym. Zaleca się jak najszybsze rozpoczęcie rehabilitacji - od momentu wystąpienia pierwszych objawów choroby, bezpośrednio po ustąpieniu stanu zagrożenia życia w przebiegu incydentów wieńcowych czy też bezpośrednich skutków leczenia inwazyjnego.

Mówiąc o kompleksowej rehabilitacji kardiologicznej należy dodatkowo uwzględnić takie elementy jak: ocena stanu chorego, optymalizacja farmakoterapii, trening fizyczny,

rehabilitacja psychospołeczna, diagnostyka i zwalczanie czynników ryzyka choroby wieńcowej, modyfikacja stylu życia, edukacja pacjentów i ich rodzin [11].

Rehabilitacja fizyczna jest jednym z podstawowych komponentów kompleksowej rehabilitacji kardiologicznej. W przeciągu ostatnich 30 lat znacznie zmieniło się podejście do aktywności fizycznej u pacjentów z chorobami układu sercowo-naczyniowego. Do lat 60. XX wieku dla większości pacjentów z chorobami serca zalecano unieruchomienie lub znaczne ograniczenie wysiłku fizycznego. Aktualnie trening o umiarkowanym, a także często dużym obciążeniu stosuje się nie tylko w prewencji choroby wieńcowej, ale również jako element leczenia po zawale serca, po przeszłonej angioplastyce wieńcowej i zabiegach kardiochirurgicznych, a także po implantacji układu stymulującego i po wszczepianiu kardiowertera-defibrylatora. Obecnie również chorzy z niewydolnością serca, niezależnie od jej etiologii korzystają z rehabilitacji kardiologicznej [1, 12].

Kompleksowa rehabilitacja kardiologiczna obejmuje okres wczesnej rehabilitacji (etap I i II) oraz okres późnej rehabilitacji (etap III).

Etap I

W pierwszym etapie realizowana jest rehabilitacja szpitalna na oddziale intensywnej opieki medycznej, oddziale pooperacyjnym, oddziale kardiologii, chorób wewnętrznych lub rehabilitacji kardiologicznej. Etap ten trwa do momentu wypisania pacjenta do domu i ma na celu jak najszybsze osiągnięcie przez chorego samodzielności i samowystarczalności w zakresie czynności codziennych oraz przeciwdziałanie skutkom unieruchomienia. Początkowo stosuje się ćwiczenia oddechowe, relaksacyjne, ćwiczenia małych, a następnie dużych grup mięśniowych. Następnie wprowadza się pionizację, spacerowanie oraz wchodzenie po schodach z asystą fizjoterapeuty.

Etap I powinna zakończyć próba wysiłkowa umożliwiającą zaplanowanie modelu rehabilitacji w etapie II (nie dotyczy to pacjentów, u których istnieją bezwzględne przeciwwskazania do wykonania badania wysiłkowego).

Etap II

Drugi etap rehabilitacji powinien odbywać się w szpitalu, ambulatorium lub domu.

Rehabilitacja szpitalna- jest realizowana w warunkach stacjonarnych na oddziałach rehabilitacji kardiologicznej lub w szpitalach uzdrowiskowych rehabilitacji kardiologicznej. Forma stacjonarna jest konieczna u osób z wysokim ryzykiem powikłań sercowo-naczyniowych, z poważnymi chorobami współistniejącymi, u pacjentów mieszkających w złych warunkach socjalnych i małych odległych miejscowościach.

Rehabilitacja ambulatoryjna prowadzona jest przez poradnię lub zakłady rehabilitacji kardiologicznej, dotyczy szczególnie pacjentów młodszych, z dużych ośrodków miejskich, z niepowikłanym przebiegiem I etapu rehabilitacji; może być także kontynuacją formy stacjonarnej — u chorych, u których okres wczesnej rehabilitacji stacjonarnej okazał się niewystarczający.

Natomiast rehabilitacja w warunkach domowych jest kontrolowana przez poradnię rehabilitacji kardiologicznej, poradnię kardiologiczną lub przez lekarza rodzinnego przeszkolonego w rehabilitacji kardiologicznej.

Na tym etapie rehabilitacji stosuje się ćwiczenia ogólnousprawniające, treningi wytrzymałościowe oraz ćwiczenia oporowe o intensywności indywidualnie dobranej dla pacjenta. Etap II zwykle trwa 4-12 tygodni.

Etap III

Etap ten obejmuje późną rehabilitację ambulatoryjną, która ma na celu poprawę tolerancji wysiłku, podtrzymanie dotychczasowych efektów leczenia i rehabilitacji oraz zmniejszenie ryzyka nawrotu choroby.

Może on być organizowany przez poradnie rehabilitacji kardiologicznej, poradnie kardiologiczne lub lekarzy rodzinnych przeszkolonych w zakresie rehabilitacji kardiologicznej i powinien trwać przez całe życie.

W tym etapie wykorzystuje się szeroki zakres ćwiczeń. Zaleca się min.: marsze, jazdę na rowerze, gimnastykę ogólnousprawniającą, gry zespołowe [11, 12, 8].

W drugim oraz trzecim etapie rehabilitacji kardiologicznej istotną rolę zajmuje trening wytrzymałościowy, a najczęściej zalecaną formą treningu jest marsz. Stale rosnąca popularność nordic walkingu sprawia, że ta forma aktywności jest coraz częściej wybierana jako alternatywa dla marszu zarówno przez fizjoterapeutów jak i samych pacjentów.

Tabela 1. Rodzaj podejmowanej aktywności fizycznej i czas trwania rehabilitacji w poszczególnych etapach rehabilitacji kardiologicznej

	Etap I	Etap II	Etap III
Rodzaj podejmowanej aktywności fizycznej	- ćwiczenia oddechowe - ćwiczenia relaksacyjne - ćwiczenia czynne - pionizacja - spacer	- ćwiczenia ogólnousprawniające - ćwiczenia oporowe - treningi wytrzymałościowe	-szeroki zakres aktywności fizycznej, min. marsz, jazda na rowerze, gimnastyka
Czas trwania	do momentu wypisania pacjenta do domu	4-12 tygodni	całe życie

3. Nordic Walking

Na przełomie XX i XXI wieku jest to najbardziej dynamicznie rozwijająca się forma aktywności ruchowej na świecie. Prekursorami uprawiania nordic walkingu byli narciarze fińscy. Systematyczne badania naukowe nad tą formą zajęć prowadzone są w Finlandii od 1980 roku. Nordic walking jest wyjątkowo uniwersalną formą rekreacji, wyróżnia się możliwość realizacji celów treningowych na trzech poziomach: rekreacyjnym (zdrowotnym), fitness i sportowym. Poziom rekreacyjny, nazywany zdrowotnym, jest przeznaczony dla grupy ludzi charakteryzujących się niewielkimi problemami zdrowotnymi. W indywidualnie dostosowanym rytmie mogą oni przyjemnie uprawiać marsz z kijkami. Dzięki tej formie ma miejsce rehabilitacja, odnowa biologiczna, psychiczna i rekonwalescencja. Poziom fitness obejmuje ćwiczenie całego ciała. Uprawianie tego poziomu przyczynia się do podnoszenia

sprawności fizycznej, spalania tkanki tłuszczowej, wzrostu pochłaniania tlenu. Natomiast poziom sportowy, dedykowany jest wysoko do wytrenowanych sportowców, bowiem jego istotą jest wzmacnianie dużych grup mięśniowych poprzez techniki treningu górskiego, chodzenia, biegania na różnym podłożu. Efektem treningu na poziomie sportowym jest wzrost wydolności organizmu i wzrost masy mięśni. W rehabilitacji kardiologicznej pacjenci w zależności od wydolności fizycznej i czynników ryzyka mogą realizować swój trening na poziomie rekreacyjnym oraz fitness.

Ogólnie nordic walking realizuje kilka celów:

- leczniczy, sprowadzony do leczenia i usprawniania jednostki;
- anatomiczno-fizjologiczny, sprzyjający poprawie sprawności motorycznej człowieka;
- wychowawczo-psychologiczny, związany z kształtowaniem pozytywnych cech charakteru;
- hedonistyczny (przyjemnościowy), związany z uzyskaniem wysokiego poziomu zadowolenia z aktywności ruchowej, pokonywania słabości oraz otwartości na podejmowanie nowych zadań;
- społeczny, wpływający na integrację i współpracę z otoczeniem jednostki
- użytkowy (praktyczny), sprowadzony do podtrzymywania sprawności i niezależności [3].

Podstawowe korzyści płynące z uprawiania nordic walking to budowanie sprawności sercowo - naczyniowej, wzmacnianie wszystkich mięśni ciała, ze szczególnym zaakcentowaniem mięśni górnej połowy ciała, lepsze spalanie kalorii, odciążenie stawów i rozluźnienie napięcia mięśniowego [13]. Dzięki uaktywnieniu górnej części ciała za pomocą włączenia do marszu kijów nordic walking jest efektywniejszą formą rekreacji w porównaniu do zwykłego marszu. Nordic walking prowadzi do wzmożonej pracy mięśni pleców i ramion, przy jednoczesnym wspomaganie pracy układów krążenia i oddechowego [2].

Jednakże zaadaptowanie nordic walking do rehabilitacji kardiologicznej musi przebiegać zgodnie ze standardami przeprowadzania treningu, określonymi przez Polskie Towarzystwo Kardiologiczne. Trening właściwy czyli marsz powinien być poprzedzony rozgrzewką i kończyć się fazą wyciszenia organizmu. Marsz z kijami powinien być wykonywany od 3 do 6 razy w tygodniu z intensywnością indywidualnie dobraną do wydolności pacjenta i prawdopodobieństwa wystąpienia powikłań. W zależności od możliwości wysiłkowych pacjenta, aktywność może mieć formę typu ciągłego lub interwałowego [5].

Nordic walking oprócz korzyści zdrowotnych, które niesie pacjentom kardiologicznym ma również inne walory istotne dla pacjenta. Jest to bardzo prosta, bezpieczna forma ruchu; odpręża, można ją stosować w każdym terenie, uprawiać przez cały rok. Zapewnia kompleksowy trening całego ciała, nie ma ograniczeń związanych z miejscem ćwiczeń, pozwala na zindywidualizowanie intensywności treningu. Ze względów ekonomicznych jest to bardzo tania forma aktywności – poza kupnem kijów nic nie kosztuje [13, 9].

4. Zastosowania Nordic Walking w rehabilitacji kardiologicznej- badania naukowe

Z uwagi na rosnącą popularność nordic walking oraz przesłanki na temat możliwości wykorzystywania tej formy aktywności w rehabilitacji kardiologicznej naukowcy podjęli się próby zbadania efektywności tej formy treningu wśród pacjentów kardiologicznych.

Z swoim badaniem Kocur P. i inni zbadali efekty wprowadzenia treningu nordic walking we wczesnym etapie rehabilitacji u pacjentów po ostrym zespole wieńcowym. Pacjentów podzielono na 3 grupy w zależności od stosowanego treningu. Grupa 1 - rehabilitacja wzbogacona o Nordic Walking, grupa 2- badani uprawiali tradycyjny marsz oraz grupa 3 (kontrolna)- pacjenci mieli prowadzoną klasyczną rehabilitację kardiologiczną. Wydolność osób badanych była oceniona za pomocą próby wysiłkowej na bieżni ruchomej, natomiast sprawność fizyczna za pomocą testu Fullerton. Analiza wyników wykazała, że po zakończeniu rehabilitacji wydolność wysiłkowa w grupie pacjentów Nordic Walking była istotnie wyższa, w porównaniu do osób podlegających tradycyjnemu programowi rehabilitacji kardiologicznej. W teście Fullerton grupa Nordic Walking oraz grupa tradycyjnie maszerujących uzyskała lepsze wyniki w porównaniu z pacjentami poddanymi klasycznej rehabilitacji kardiologicznej. Ponadto wzrosła wytrzymałość i równowaga dynamiczna w grupie Nordic Walking w porównaniu do dwóch pozostałych grup (maszerujących klasycznie i grupy kontrolnej) [7].

Keast ML. i wsp. porównali trening Nordic Walking z klasyczną rehabilitacją kardiologiczną wśród pacjentów z umiarkowaną bądź ciężką niewydolnością serca. Badani zostali podzieleni na dwie 27 osobowe grupy, każda z grup przeznaczała na trening 200 do 400 minut tygodniowo przez okres 3 miesięcy. U osób badanych przeprowadzono 6- minutowy test marszowy, oceniono siłę uchwytu oraz objawy depresji. W teście 6- minutowym osoby z grupy z treningiem Nordic Walking pokonały większy dystans niż osoby z grupy z klasyczną formą rehabilitacji. Także wśród osób trenujących z kijkami odnotowano wzrost siły uchwytu prawej dłoni oraz mniej objawów depresji [6].

Również Piotrowicz E. i inni podjęli próbę oceny zastosowania Nordic Walking u pacjentów z niewydolnością serca. W grupie osób badanych były również osoby leczone przy pomocy wszczepianych urządzeń elektrycznych (tj. kardiowerter- defibrylator), więc badacze oceniali również bezpieczeństwo stosowania treningu Nordic Walking u tego typu pacjentów. W badaniu wzięło udział 111 pacjentów, program rehabilitacji trwał 8 tygodni. Oceniono wydolność pacjentów za pomocą badania ergospirometrycznego (szczytowe zużycie tlenu -VO₂peak) oraz 6-minutowego testu marszowego oraz jakość życia pacjentów (kwestionariusz SF-36). Analiza wyników wykazała istotną poprawę VO₂peak, dystansu w 6-minutowym teście marszowym oraz wzrost jakości życia w grupie trenującej Nordic Walking. W grupie osób poddanych klasycznej rehabilitacji kardiologicznej nie odnotowano znaczących zmian powyższych parametrów. Ponadto w żadnej z grup nie odnotowano zgonu ani konieczności hospitalizacji [10].

Girolld S. i inni w swoim badaniu porównali efektywność treningu Nordic Walking ze zwykłym marszem wśród pacjentów po wystąpieniu ostrego zespołu wieńcowego oraz u pacjentów z niedrożnością naczyń obwodowych. Badaniem objęto 42 pacjentów, których podzielono na 2 grupy. W każdej z grup był prowadzony podstawowy trening kardiologiczny, dodatkowo grupa 1 miała włączony trening Nordic Walking, a grupa 2 zwykły marsz.

Interwencja trwała 4 tygodnie. Uczestnicy badania zostali ocenieni za pomocą 6- minutowego testu marszowego oraz w teście wysiłkowym na bieżni ruchomej. Analiza uzyskanych wyników wykazała, że zarówno grupa z treningiem Nordic Walking jak i grupa z treningiem klasycznego marszu wykazały lepszą odległość w marszu 6- minutowym i w próbie wysiłkowej. Również moc mierzona w teście wysiłkowym na bieżni ruchomej wzrosła u obu grup. Jednak należy zwrócić uwagę na to, że osoby z grupy Nordic Walking uzyskały znacznie większą odległość marszu w 6- minutowym teście marszowym w porównaniu do grupy marszowej [4].

Volodina i wsp. w swoim badaniu przebadali grupę 69 osób po zawale serca z uniesieniem odcinka ST oraz po przezskórnej interwencji wieńcowej. Badanych podzielono na dwie grupy, w grupie 1 prowadzono klasyczną rehabilitację kardiologiczną, natomiast w grupie 2 trening Nordic Walking. Program rehabilitacji trwał 12 tygodni. Pacjenci zostali zbadani za pomocą echokardiografu oraz próby wysiłkowej. Naukowcy zaobserwowali wzrost wartości MET, objętości skurczowej, frakcji wyrzutowej i całkowitego czasu badania w teście wysiłkowym w grupie osób trenujących Nordic Walking oraz wzrost objętości skurczowej, frakcji wyrzutowej i całkowitego czasu badania w teście wysiłkowym w grupie osób z klasycznym treningiem kardiologicznym. Autorzy badania dodatkowo zwracają uwagę na dodatkowe korzyści płynące z Nordic Walking takie jak uruchomienie górnej połowy ciała, poprawa równowagi oraz zmniejszenie obciążenia kończyn dolnych i stawów, co jest szczególnie istotne u osób w podeszłym wieku [15].

5. Podsumowanie

Badania naukowe dowodzą skuteczności treningu Nordic Walking w rehabilitacji kardiologicznej. Wywiera on korzystny wpływ min. na tolerancję wysiłkową, pobór tlenu i jakość życia. Pacjenci chętnie wybierają ten rodzaj aktywności i dobrze go tolerują, ponadto jest to ogólnodostępna forma aktywności, którą można uprawiać zawsze i wszędzie. Trening ten może być zalecany szerokiej grupie pacjentów zarówno jako prewencja, jak i forma rehabilitacji.

Bibliografia:

1. Ades P.A. (2001) Cardiac rehabilitation and secondary prevention of coronary heart disease. *N. Engl. J. Med.*, 345: 892–902.
2. Bielec G., Półtorak W., Warchoń K. (2011), *Zarys teorii i metodyki rekreacji ruchowej*. Uniwersytet Rzeszowski, PROKSENIA, Kraków.
3. Dąbrowski A., (2006) Wybrane zagadnienia teoretyczne rekreacji ruchowej na tle jej rozwoju historycznego w Polsce, [w:] A. Dąbrowski (red.), *Zarys teorii rekreacji ruchowej*, Akademia Wychowania Fizycznego, Wyższa Szkoła Ekonomiczna ALMAMER, Warszawa, s. 7-48.
4. Girold S., Rousseau J., et al., (2017) Nordic walking versus walking without poles for rehabilitation with cardiovascular disease: Randomized controlled trial. *Annals of Physical and Rehabilitation Medicine*, 60 (4): 223-229.
5. Gloc D., Mikołajczyk R. (2015) Application of Nordic Walking in comprehensive cardiac rehabilitation – a review of current reports. *Hygeia Public Health*, 50(2): 253-259.

6. Keast ML., Sloviniec D'Angelo ME., et al. (2013) Randomized trial of nordic walking in patients with moderate to severe heart failure. *Can J Cardiol*, 29(11): 1470-1476.
7. Kocur P., Deskur-Śmielecka E., Wilk M., Dylewicz P. (2009) Effects of nordic walking training on exercise capacity and fitness in men participating in early, short-term inpatient cardiac rehabilitation after an acute coronary syndrome – a controlled trial. *Clin Rehabil*, 23(11): 995-1004.
8. Kompleksowa Rehabilitacja Kardiologiczna- Stanowisko Komisji ds. Opracowania Standardów Rehabilitacji Kardiologicznej Polskiego Towarzystwa Kardiologicznego.
9. Litawa A., Szarota M., (2011) Nordic walking jako forma rekreacji ruchowej seniorów, [w:] A. Fabiś, M. Muszyński (red.), Społeczne wymiary starzenia się, Biblioteka Gerontologii Społecznej, Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej, Bielsko-Biała, s. 83-92.
10. Piotrowicz E., Zieliński T., Bodalski R., Rywik T., et al. (2014) Home- based telemonitored nordic walking training is well accepted, safe, effective and has high adherence among heart failure patients, including those with cardiovascular implantable electronic devices: a randomised controlled study. *Eur J Prev Cardiol*.
11. Piotrowicz R., Dylewicz P., Jegier A. (2004) Kompleksowa rehabilitacja kardiologiczna. *Folia Cardiol.*, 11 (supl. A): A1–A48.
12. Piotrowicz R., Wolszakiewicz J. (2008) Rehabilitacja kardiologiczna pacjentów po zawale serca. *Cardiology Journal*, 15: 481–487.
13. Sokołowski M., Kaiser A., Čepulenas A., Bronowicki S., (2010) Nordic walking – szansą zachowania zdrowia, [w:] J. Łuczak, S. Bronowicki (red.), Zdrowotne aspekty aktywności fizycznej, Wyższa Szkoła Turystyki i Zarządzania w Poznaniu, Poznań, s. 425-440.
14. World Health Organization: Rehabilitation of patients with cardiovascular disease: Report of a WHO expert committee. WHO Technical Report Series 1964; 270.
15. Volodina K., Achkasov E., et al., (2019) Nordic Walking could improve outcomes of the non-ST-segment elevation myocardial infarction. *Journal of Pharmaceutical Sciences and Research*, 11 (1):229-232.

Jesteś studentem, doktorantem, młodym naukowcem? Chcesz publikować w profesjonalnym piśmie naukowym, brać udział w konferencjach? Firma Konferencje Naukowe Piotr Rachwał umożliwi Ci start w świecie nauki za przystępną cenę. Organizujemy konferencje interdyscyplinarne, jak i specjalistyczne. Wydajemy monografie pokonferencyjne oraz współpracujemy z czasopismami z listy ministerialnej. Pomagamy w publikacji artykułów.

Piotr Rachwał

Konferencje Naukowe

ul. Gen Leopolda Okulickiego 51D/20

31-637 Kraków

NIP: 573-272-51-36

REGON: 365643034

E-mail: rachwal.konferencjenaukowe@gmail.com

www.konferencjenaukowe.com.pl